

Cilt - Vol. 14 / Sayı - Issue 27

E-ISSN: 2587-0106

TRIZIN

DİCLE ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

DICLE UNIVERSITY

JOURNAL OF
ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ
INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL
web: <https://dergipark.org.tr/duiibfd>

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

DİCLE UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

E-ISSN 2587-0106 / ISSN 1309-4602

CİLT / VOL 14 - SAYI / ISSUE 27 (BAHAR / MAYIS – SPRING / MAY)
2024

Dergimiz, 2011 yılında yayın hayatına başlayan ve elektronik ortamda yayınlanmakta olan uluslararası hakemli bir dergidir. Mayıs (Bahar) ve Kasım (Güz) aylarında olmak üzere yılda 2 kere yayınlanmaktadır. Gerekğinde Yayın Kurulu Kararı ile ek ve özel sayılar yayınlanabilir.

Dergimiz **SIS, ISIFI, ROOT INDEXING, BASE, I2OR, DRJI, INFOBASEIndex, ESJI Index, OpenAIRE, ASOS, SOBIAD ve TR Dizin** atıf indekslerinde taranmaktadır.

Our journal is an international peer-reviewed e-journal which is being published since 2011. It is published 2 times a year in Spring / May and Fall / November. Additional and special issues may be published with the decision of the Editorial Board when deemed necessary.

It is indexed in **SIS, ISIFI, ROOT INDEXING, BASE, I2OR, DRJI, INFOBASEIndex, ESJI Index, OpenAIRE, ASOS, SOBIAD and TR Dizin** Citation indexes and also listed in **JournalPark Academic**.

<http://dergipark.gov.tr/duibfd>

Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (Cilt 14, Sayı 27, Mayıs 2024)
Yayın Kurulu, Bilim Kurulu ve Bu Sayının Hakemleri

Dicle University, Journal of Economics and Administrative Sciences (Vol 14, Issue 27, May 2024)
Editorial Board, Advisory Board and The Refrees of This Issue

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

DİCLE UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

E-ISSN 2587-0106 ISSN 1309-4602

Cilt / Volume: 14 - Sayı / Issue: 27

Dönem: Bahar (Spring) - Period: Mayıs (May)

2024

Uluslararası Hakemli Dergi - International Refereed Journal

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD		
Unvanı, Adı Soyadı Title, First Name, Surname	Görevi / Task	Üniversite / University
Prof. Dr. Seyfettin ASLAN	Sahibi Owner	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Prof. Dr. Seyfettin ASLAN	Baş Editör Chief Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Mehmet SONGUR	Editör Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Fethiye Müge SAKAR	Editör Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Ömer TAYLAN	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Özgür ALTINDAĞ	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Osman GEYİK	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Halil İbrahim ŞENGÜN	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Yunus YILMAZ	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Ömer TAYLAN	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Ferhat KAYA	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Müslüm KAYACI	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Lütfi SİZER	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Barış ÜLKER	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences

BİLİM VE DANIŞMA KURULU / SCIENCE AND ADVISORY BOARD	
Prof. Dr. Abdullah ÇELİK	Harran Üniversitesi, Türkiye / Harran University, Turkey
Prof. Dr. Abdullah YILMAZ	Anadolu Üniversitesi, Türkiye / Anadolu University, Turkey
Prof. Dr. Abdülkadir BİLEN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ	İnönü Üniversitesi, Türkiye / İnönü University, Turkey
Prof. Dr. Arpad HORNYAK	University of Pecs, Hungary
Prof. Dr. Bahar BURTAN DOĞAN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Bayram COŞKUN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye / Muğla Sıtkı Koçman University, Turkey
Prof. Dr. Bekir Berat ÖZİPEK	İstanbul Medipol Üniversitesi, Türkiye / İstanbul Medipol University, Turkey
Prof. Dr. Esra SİVEREKLİ	Harran Üniversitesi, Türkiye / Harran University, Turkey
Prof. Dr. Fazıl Hüsnü ERDEM	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Fehim BAKIRCI	Atatürk Üniversitesi, Türkiye / Atatürk University, Turkey
Prof. Dr. Francesco PASTORE	University of Campania, Italy
Prof. Dr. Gökhan TUNCEL	İnönü Üniversitesi, Türkiye / İnönü University, Turkey
Prof. Dr. M. Halis ÖZER	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Hamza ATEŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye / İstanbul Medeniyet University, Turkey
Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI	Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Türkiye / Middle East Technical University, Turkey
Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ	Şırnak Üniversitesi, Türkiye / Şırnak University, Turkey
Prof. Dr. Khaled TADMORİ	Lebanese University, Lebanon
Prof. Dr. Khaliq AHMAD	International Islamic University of Malaysia, Malaysia
Prof. Dr. Mahmut TEKÇE	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Mehmet KAYA	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Mehmet ŞİŞMAN	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Murat DEMİR	Harran Üniversitesi, Türkiye / Harran University, Turkey
Prof. Dr. Murat PIÇAK	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Mustafa ERDOĞDU	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Mustafa ORÇAN	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye / Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey
Prof. Dr. Muzaffer KOÇ	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Nafiz TOK	Aksaray Üniversitesi, Türkiye / Aksaray University, Turkey
Prof. Dr. Pelin KARATAY GÖĞÜL	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Reis MULITA	Universiteti Marin Barleti, Albania
Prof. Dr. Seyfettin ASLAN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Şükrü KARATEPE	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Başdanışmanı / Republic of Turkey Presidential Adviser
Prof. Dr. Tevfik ERDEM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye / Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey
Prof. Dr. Yakup BULUT	Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye / Mustafa Kemal University, Turkey
Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye / Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey
Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN	Batman Üniversitesi, Türkiye / Batman University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Aliye Fatma MATARACI	International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Demet YAMAN SONGUR	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Halil İbrahim ŞENGÜN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Liliana BOŞCAN	Bucharest University, Romania
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Mahmut Hakkı AKIN	Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye / Necmettin Erbakan University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Mehmet SONGUR	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Memet MEMETİ	South East European University, Macedonia
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye / Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Müge SAKAR	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Nazım	Sinop Üniversitesi, Türkiye / Sinop University, Turkey

Dicle University, Journal of Economics and Administrative Sciences (Vol 14, Issue 27, May 2024)
Editorial Board, Advisory Board and The Refrees of This Issue

KARTAL	
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Osman GEYİK	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Özgür ALTINDAĞ	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Qurbanov NUSRET	Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Yunus YILMAZ	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assist. Prof. / Dr. Öğr. Üyesi Dukagjin LEKA	Kadir Zeka University, Gjilan Kosovo

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE	
Prof. Dr. Asım YAPICI	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Cevat BAŞARAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Ebru DEMİRCİ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Gürbüz ÖZDEMİR	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Prof. Dr. Hamza ÇEŞTEPE	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Ethem TAŞ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail KÜÇÜKAKSOY	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Nafiz TOK	Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk KENDİRLİ	Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Ufuk SELEN	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Zafer DURDU	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulkadir BARUT	Harran Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet KAR	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Ali APALI	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Doç. Dr. Burak SERTKAYA	Hitit Üniversitesi
Doç. Dr. Ceyda AKTAN	Türk Hava Kurumu Üniversitesi
Doç. Dr. Demet YAMAN SONGUR	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Emre Esat TOPALOĞLU	Şırnak Üniversitesi
Doç. Dr. Erhan EKİNGEN	Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan EYGÜ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Hanefi CALP	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut AKPINAR	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet KARAKAŞ	Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Nazlı ERSOY	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Nilgün ULUTAŞDEMİR	Gümüşhane Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer AYDIN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Selin TÜRKEŞ KILIÇ	Yeditepe Üniversitesi
Doç. Dr. Selman YARCI	Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Sinem ŞAHNAGİL	Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman YURTKURAN	Trabzon Üniversitesi
Doç. Dr. Şehnaz ALTUNAKAR MERCAN	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Tuba ÖZKAN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Yakup KARABACAK	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt ÇİÇEN	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAR	Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇİÇEK	Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÖZTOPÇU	Maltepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aydoğan KUTLU	Kastamonu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Barış AYDIN	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cenap Mengü TUNÇAY	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Engin KOÇ	Bursa Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erhan ORAKÇI	Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ertan KÜÇÜKEFE	Kafkas Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esmâ IRMAK	Çağ Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fırat KARGIOĞLU	Malatya Turgut Özal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Günhan GAYIRHAN	Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Haşim ÇAPAR	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin SEVİNÇ	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İkrâm FİLİZ	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İrfan SANCAK	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SANDAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali ŞEN	Dicle Üniversitesi

Editorial Board, Advisory Board and The Refrees of This Issue

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Fatih ÖZKAN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat KONCA	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZGÜR	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nazan GÜNGÖR KARYAĞDI	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Oktay TATLICIOĞLU	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Reşat SAKUR	Şırnak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Safa ACAR	Siirt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seyhun TUTGUN	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zelal Başak YARIŞ	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Bilgen SÜTÇÜOĞLU	İstinye Üniversitesi
Dr. Eylül Ece DEMİR	Mersin Üniversitesi
Dr. İkram BAĞCI	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Kenan POLAT	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Kübra GÜMÜŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Servet ÖZKAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

İç Kapak /Inner Cover	i
Künye / Tag	ii
İçindekiler / Contents	viii
Editörden	xvi

MAKALELER / ARTICLES

1- Araştırma Makalesi / Research Article

GÖLGE BANKACILIĞIN GÖLGESİNDE MERKEZ BANKACILIĞI: KÜRESEL FİNANSAL KRİZ SONRASINA TARİHSEL BİR YOLCULUK

CENTRAL BANKING IN THE SHADOW OF SHADOW BANKING: A
HISTORICAL JOURNEY TO THE POST-GLOBAL FINANCIAL CRISIS

Tansel GÜÇLÜ

ss. / pp. 1-39

2- Araştırma Makalesi / Research Article

ÇİN DIŞ POLİTİKASINDA ORTA DOĞU'NUN YERİ

THE MIDDLE EAST IN CHINESE FOREIGN POLICY

Mehmet ALKIŞ

ss. / pp. 40-54

3- Araştırma Makalesi / Research Article

ÇAĞRI MERKEZİ SEKTÖRÜNDE TAKIM LİDERİ DAVRANIŞLARININ MÜŞTERİ DANIŞMANI MOTİVASYONU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

THE EFFECT OF TEAM LEADER BEHAVIORS ON CUSTOMER ADVISOR
MOTIVATION IN THE CALL CENTER SECTOR

Doğan DEĞER & Yener ALTUN

ss. / pp. 55-77

4- Araştırma Makalesi / Research Article

GÖÇ KURAMLARINDA GÜNCEL BİR YAKLAŞIM: GÖÇMEN İLİŞKİ AĞLARI KURAMI

A CURRENT APPROACH IN MIGRATION THEORIES: MIGRATION NETWORKS THEORY

Ahmet Vedat KOÇAL & Mithat Arman KARASU

ss. / pp. 78-97

5- Araştırma Makalesi / Research Article

BÜTÜNLEŞİK ANP, MARCOS, WASPAS VE MAIRCA YÖNTEMLERİ KULLANILARAK PROJE LOJİSTİĞİ OPERASYONLARINDA ÜÇÜNCÜ PARTİ LOJİSTİK HİZMET SAĞLAYICI SEÇİMİ

THIRD PARTY LOGISTICS SERVICE PROVIDER SELECTION IN PROJECT LOGISTICS OPERATIONS USING INTEGRATED ANP, MARCOS, WASPAS AND MAIRCA METHODS

Nizamettin ÖZTÜRKÇÜ & Selami ÖZCAN

ss. / pp. 98-125

6- Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE'DE GENÇLERİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN ALGILARININ İNCELENMESİ- TÜRKİYE GENÇLİK ARAŞTIRMASI 2022

ANALYZING THE PERCEPTIONS OF YOUNG PEOPLE IN TURKEY IN TERMS OF VARIOUS VARIABLES - TURKEY YOUTH SURVEY 2022

Tahir BAYSAL, Mehmet SAĞLAM, Mehmet KIVRAK, Mehmet Akif KAY & Emine ŞENTÜRK

ss. / pp. 126-158

7- Araştırma Makalesi / Research Article

MUHASEBE MESLEK MENSUPLARINDA DUYGUSAL EMEK VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞIN İLİŞKİSİ; BAYBURT, GÜMÜŞHANE İLLERİNDE BİR ARAŞTIRMA

THE RELATIONSHIP OF EMOTIONAL LABOR AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT IN ACCOUNTING PROFESSIONALS; A RESEARCH IN BAYBURT, GÜMÜŞHANE

Alırza AĞ, Kübra ELMALI & Esra Nur GÜÇLÜ

ss. / pp. 159-182

8- Araştırma Makalesi / Research Article

SÜREKLİ KRİZ EĞİLİMİ VE HETERODOKS MALİYE POLİTİKASININ ÖNEMİ

PERMANENT CRISIS TENDENCY AND THE IMPORTANCE OF HETERODOX FISCAL POLICY

Hilmiye Yasemin ÖZUĞURLU

ss. / pp. 183-208

9- Araştırma Makalesi / Research Article

MUHASEBE MESLEK MENSUPLARININ MUHASEBEDE DİJİTALLEŞMEYE GEÇMELERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN SWARA YÖNTEMİYLE AĞIRLIKLANDIRILARAK ÖNEM SIRASININ BELİRLENMESİ

DETERMINATION OF THE SIGNIFICANCE ORDER OF FACTORS AFFECTING ACCOUNTING PROFESSIONALS' ADOPTION OF DIGITALIZATION IN ACCOUNTING THROUGH THE SWARA METHOD

Öznur ARSLAN

ss. / pp. 209-222

10- Araştırma Makalesi / Research Article

SAĞLIK YATIRIMLARI, SEZARYEN ORANLARI VE BEBEK ÖLÜM HIZI İLİŞKİSİ: BİR PANEL VERİ ANALİZİ YAKLAŞIMI

RELATIONSHIPS AMONG HEALTH CARE INVESTMENTS, CESAREAN SECTION RATES, AND INFANT MORTALITY RATES: A PANEL DATA ANALYSIS APPROACH

Murat KONCA

ss. / pp. 223-238

11- Araştırma Makalesi / Research Article

MODERN ETİK KABULLERİN SİYASETEN GİZLEDİKLERİ: KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ POLİTİKALARI VE SAVAŞ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

WHAT MODERN ETHICAL ASSUMPTIONS MASK POLITICALLY: AN ASSESSMENT OF GLOBAL CLIMATE CHANGE POLICIES AND WAR

Recep ELMAS, Mehmet Nazım UYGUR & Özgür BOZAN

ss. / pp. 239-267

12- Araştırma Makalesi / Research Article

INVESTIGATING THE RELATIONS BETWEEN COFFEE PRICES AND THE GROWTH OF SELECTED COFFEE EXPORTING COUNTRIES

KAHVE FİYATLARI İLE KAHVE İHRAÇ EDEN SEÇİLMİŞ ÜLKELERİN BÜYÜMELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN ARAŞTIRILMASI

Eşref KULOĞLU & Nuri Çağrı AKAR

ss. / pp. 268-281

13- Araştırma Makalesi / Research Article

İŞLETMELERDE İNOVASYON ÇALIŞMALARININ KURUMSAL İTİBAR ALGISINA ETKİSİ

THE EFFECT OF INNOVATION ACTIVITIES IN BUSINESSES ON CORPORATE REPUTATION

Ümit KACIR & Feriştah SÖNMEZ

ss. / pp. 282-314

14- Araştırma Makalesi / Research Article

AVRUPA'DAKİ AŞIRI SAĞIN MÜLTECİ SÖYLEMİ: İSVEÇ ÖRNEĞİ

REFUGEE DISCOURSE OF THE FAR RIGHT IN EUROPE: THE CASE OF SWEDEN

Bekir HALHALLI

ss. / pp. 315-335

15- Araştırma Makalesi / Research Article

ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ OLARAK SAĞLIK HİZMETİ İHRACATI İLE DÖVİZ KURU VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ

THE RELATIONSHIP BETWEEN HEALTH SERVICE EXPORTS AS INTERNATIONAL SERVICE TRADE AND EXCHANGE RATE AND ECONOMIC GROWTH

Şule BATBAYLI & Emin ERTÜRK

ss. / pp. 336-364

16- Araştırma Makalesi / Research Article

BORSA İSTANBUL'DA FAMA-FRENCH ÜÇ FAKTÖR MODELİ'NİN GEÇERLİLİĞİ

THE VALIDITY OF THE FAMA-FRENCH THREE-FACTOR MODEL IN BORSA İSTANBUL

Mahmut UÇAKTÜRK & Müslüm POLAT

ss. / pp. 365-378

17- Araştırma Makalesi / Research Article

ALMANYA'NIN ORTA DOĞU DIŞ POLİTİKASI: PRAGMATİZMDEN NORMATİF YAKLAŞIMA UZANAN SÜREÇ

GERMANY'S MIDDLE EAST FOREIGN POLICY: THE PROCESS FROM PRAGMATISM TO NORMATIVE APPROACH

Serhat KAYA & Arda Can ÇELİK

ss. / pp. 379-401

18- Araştırma Makalesi / Research Article

THE RELATIONSHIP BETWEEN BIST BANK INDEX AND INFLATION, EXCHANGE RATE, INTEREST RATE, GOLD AND OIL PRICES: EVIDENCE FROM THE ARDL BOUND TEST

BİST BANKA ENDEKSİNİN ENFLASYON, DÖVİZ KURU, FAİZ ORANI, ALTIN VE PETROL FİYATLARI İLE OLAN İLİŞKİSİ: ARDL SINIR TESTİNDEN KANITLAR

Levent SEZAL

ss. / pp. 402-421

19- Araştırma Makalesi / Research Article

THE IMPACT OF UNIVERSITY STUDENTS' INDIVIDUAL HEALTH PERCEPTIONS ON INTERNET ADDICTION LEVELS

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN BİREYSEL SAĞLIK ALGILARININ İNTERNET BAĞIMLILIK DÜZEYLERİNE ETKİSİ

Mustafa FİLİZ & Yalçın KARAGÖZ

ss. / pp. 422-436

20- Araştırma Makalesi / Research Article

COVID-19 PANDEMİSİNDE ÇALIŞMA KOŞULLARINDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİKLİKLERİN İŞ PERFORMANSI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: HASTANELERDE YAPILAN BİR ARAŞTIRMA

THE EFFECT OF CHANGES IN WORKING CONDITIONS DURING THE COVID-19 PANDEMIC ON JOB PERFORMANCE: A STUDY CONDUCTED IN HOSPITALS

Furkan ŞAHİNBAŞ & Sıdıka KAYA

ss. / pp. 437-452

21- Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE'DE FARKLI BOYUTLARIYLA İŞSİZLİK HİSTERİSİNİN GELENEKSEL VE FOURIER TESTLERLE ANALİZİ

ANALYSIS OF DIFFERENT DIMENSIONS OF UNEMPLOYMENT HYSTERIA IN TÜRKİYE WITH TRADITIONAL AND FOURIER TESTS

Ali Rauf KARATAŞ

ss. / pp. 453-473

22- Araştırma Makalesi / Research Article

**AVRUPA BİRLİĞİ'NİN ORTAK DIŞ VE GÜVENLİK POLİTİKALARININ
OLANAK VE SINIRLILIKLARI**

THE CONSTRAINTS AND OPPORTUNITIES OF THE EU'S COMMON
FOREIGN AND SECURITY POLICIES

Zelal Başak YARIŞ

ss. / pp. 474-490

23- Araştırma Makalesi / Research Article

**OTORİTE MEŞRUIYET İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DE
CUMHURİYET DÖNEMİ**

THE REPUBLICAN PERIOD IN TURKEY IN THE CONTEXT OF THE
RELATIONSHIP BETWEEN AUTHORITY AND LEGITIMACY

Hidayet DEĞER

ss. / pp. 491-510

24- Araştırma Makalesi / Research Article

**KADIN AKADEMİSYENLERİN KARIYER ENGELLERİ: BİR ÜNİVERSİTE
ÖRNEĞİ**

CAREER BARRIERS FOR FEMALE ACADEMICS: A UNIVERSITY EXAMPLE

Mahmut EKMEK & Vasfiye BAYRAM DEĞER

ss. / pp. 511-533

25- Araştırma Makalesi / Research Article

AKIŞKAN DEMOKRASİ VE LIQUIDFEEDBACK YAZILIMI

LIQUID DEMOCRACY AND LIQUIDFEEDBACK SOFTWARE

İhsan KONAK

ss. / pp. 534-558

26- Araştırma Makalesi / Research Article

TRANSPORTATION ON THE DICLE AND FIRAT RIVERS IN ANCIENT AGES

ESKİ ÇAĞDA DİCLE VE FIRAT IRMAKLARI ÜZERİNDE TAŞIMACILIK

Enver AKIN

ss. / pp. 559-572

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences

E-ISSN: 2587-0106

Yıl / Year: 2024

Cilt / Volume: 14

Sayı / Issue: 27

EDİTÖR'DEN

Değerli Meslektaşlarımız,

Dergimizin 14. Cilt 27. Sayısını akademik camiada okurların hizmetine sunmuş bulunmaktayız. Dergimizin bu sayısının yeni makalelerle, literatüre önemli bir katkı sağlamasını ümit ediyoruz. Bu sayımızda birbirinden değerli 26 adet araştırma makalesi bulunmaktadır. Bu sayının ortaya çıkmasına katkı sunan yazarlarımıza, hakem heyetimize ve kurul üyelerimize; makalelerin yayın sürecinin başından sonuna kadar titiz ve özverili çalışmalarından dolayı değerli alan editörlerimize, yazım ve dil editörlerimiz ile yayın ekibimize teşekkürlerimizi iletiyoruz.

Kasım 2024'te yayınlanması planlanan 14. Cilt 28. Sayımız için makale kabullerimiz devam etmektedir. Değerli meslektaşlarımızın bu sayımıza da yoğun ilgi göstereceğini umut ediyorum. Bir sonraki sayımızda görüşmek üzere, sağlıklı günler diliyorum.

Prof. Dr. Seyfettin ASLAN

Baş Editör / Editor-in-Chief

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 1-39

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 17.10.2023

Accepted / Kabul: 31.01.2024

GÖLGE BANKACILIĞIN GÖLGESİNDE MERKEZ BANKACILIĞI: KÜRESEL FİNANSAL KRİZ SONRASINA TARİHSEL BİR YOLCULUK

Tansel GÜÇLÜ¹

Öz

Küresel finansal krizden sonraki 15 yıl süresince özellikle Federal Reserve'in öncü olarak uygulamaya soktuğu ve diğer merkez bankalarının da repertuarına giren ve girmeye aday olan birçok yeni araç ve yaklaşımın ortaya çıktığına şahit olduk. Bu yaklaşımlar literatürde çokça tartışılrsa da yeni uygulamaların geleneksel merkez bankacılığı uygulamalarından ne yönde ayrıldıklarına, hedefledikleri yeni sonuçlara ve bu sonuçlara ulaşım ulaşılmadıklarına dönük değerlendirmeler yaygın olarak görülmektedir. Yaygın olarak görülen bir diğer tartışma-kanı da miktarsal genişleme (quantitative easing) olarak adlandırılan politikaları güncel enflasyonist trendle ilişkilendirme eğilimidir. Ancak bu çalışmada soru değiştirilip miktarsal genişleme başta olmak üzere piyasalara daha yüksek düzeyde likidite enjekte edilmesinin, sermaye birikiminin güncel biçimine gömülü olan sebepleri üzerine tartışılacaktır. Merkez bankacılığı kurumsal olarak dönüşürken esasında finansal ortamın ve ilişkilerin uzun tarihsel dönüşümü içerisinde bunu gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda merkez bankalarının birçok krizli meydan okumaya sermaye birikiminin istikrarı açısından cevap üretmeye çalışmakta olan kurumlar olduğunu hatırlatmak gerekir. 1980'li yılların sonrasında merkez bankacıları neoliberal politika dönüşümleri ve beraberindeki (kimi yazarlarca finansallaşma olarak da referans verilen) finansal inovasyonların karmaşık uluslararasılaşması sürecinde müdahale kapasitelerini artıracak bir dönüşüme odaklanmışlardır. Daha açık olmak gerekirse burada itibari paranın ortaya çıkışı, onu destekleyen yapının geri çekilmesi ve zamanla bugünün uluslararasılaşan gölge bankacılığına evrilen finansal yapısındaki yeni konumunu merkeze alarak Fed'in bu yeni finansal mimarideki dönüşümüne odaklanılacaktır. Geçici olacağı düşünülen fakat artık neredeyse kalıcı bir politik araca dönüşen ve bu makalenin de esas odak noktasını oluşturan varlık alım programları bu gelişmelerin en önemlilerinden biri olarak karşımızda durmaktadır. Burada "doğru" politik araçların keşfinden ziyade parasal-finansal dinamiklerin değişen doğası ile merkez bankacılığındaki dönüşümü beraber ele almak temel hedef olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gölge Bankacılık, Merkez Bankacılığı, Miktarsal Genişleme, Varlık Alım Programları, Küresel Finansal Kriz.

Jel Kodları: B52, E42, E12, E58, G23.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, E-Posta: tanselguclu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1025-363X.

Atıf/Citation

Güçlü, T. (2024). Gölge bankacılığın gölgesinde merkez bankacılığı: Küresel Finansal Kriz sonrasında tarihsel bir yolculuk. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 1-39.

CENTRAL BANKING IN THE SHADOW OF SHADOW BANKING: A HISTORICAL JOURNEY TO THE POST-GLOBAL FINANCIAL CRISIS

Abstract

Over the 15 years following the global financial crisis, we have witnessed the emergence of numerous new tools and approaches, particularly those pioneered by the Federal Reserve. These innovations have become part of the toolkit for other central banks and remain under consideration by others. Although these approaches are widely discussed in the literature, it is common to find evaluations assessing how new practices differ from traditional central banking practices, the desired new results they aim to achieve, and whether they succeed in attaining these results. Another common point of debates is the tendency to associate policies like quantitative easing with the current inflationary trend. However, this paper changes the question and discusses the reasons for injecting greater levels of liquidity into markets, particularly quantitative easing, which are embedded in the current form of capital accumulation. While central banking undergoes institutional transformation, this process occurs within the broader and long historical transformation of the financial environment and relationships. It is essential to remember that central banks are the institutions tasked with addressing numerous challenges related to the stability of capital accumulation during crises. Following the 1980s, central bankers increasingly focused on enhancing their intervention capacity due to the complex internationalization of neoliberal policy shifts and of the accompanying financial innovations (which are also referred to as financialization by some authors). To be more precise, the focus here is on the Fed's transformation in this new financial architecture, focusing on the emergence of fiat money, the withdrawal of the structure that supports it, and its new position in the financial structure that has evolved over time into today's internationalized shadow banking. This article primarily centers on the asset purchase programs, initially conceived as temporary measures but now considered almost permanent political tools. Our main objective is to explore the evolving nature of monetary and financial dynamics in conjunction with the transformation of central banking, rather than attempting to identify the 'right' political tools.

Keywords: Shadow Banking, Central Banking, Quantitative Easing, Asset Purchase Programs, Global Financial Crisis.

Jel Codes: B52, E42, E12, E58, G23.

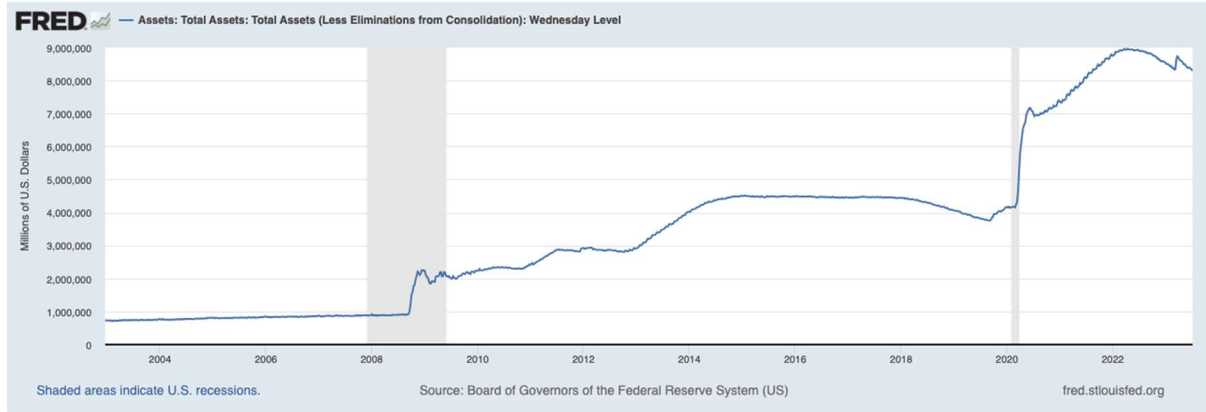
1. GİRİŞ

Ben Bernanke *Karar Alma Cesareti* adlı kitabında geleneksel merkez bankacılığı araçlarının ötesine geçmenin bir gereklilik olarak karşılımlarına çıktığını ifade ederken, kendi döneminden önceki politikaları aktararak ve onlara ek olarak geliştirdikleri birtakım araçları kendi jargonu içerisinde çarpıcı bir biçimde ifade ederek miktarsal genişleme politikalarının “ne kadar gerekli ve yerinde” olduğunu açıklamaya çalışmıştır. O zamana kadar merkez bankacılığı birçok farklı evreden geçmiş ve farklı araç ve yaklaşımları gündemine almıştır. Ancak 2008 sonrasında tipik bir özelliği, bakan herkesin de görebileceği üzere muazzam düzeyde bir parasal genişlemeye sahne olan bir dönemi temsil ettiği. Küresel kriz sonrasındaki iki yıl içerisinde Federal Reserve'in toplam varlıkları yaklaşık olarak 2,5 kat artmıştır (bkz. Şekil 1).² Fed'in bilançosunda buna benzer bir varlık artışına 2020 Covid krizinden bugüne değin geçen sürede de şahit olduk. 2020-2022 arasında Fed'in varlıkları yaklaşık olarak 4 trilyon doların biraz

² Bu veriye grafik biçiminde de dahil olmak üzere Federal Reserve Bank of St. Louis'in sitesinden ulaşmak mümkündür: <https://fred.stlouisfed.org/>

üzerinden 9 trilyon dolar düzeyine kadar artmıştır. Böyle bir artışın söz konusu olduğu bir ortamda bu politikaların küresel düzeyde sermaye birikim süreci için ne anlama geldiğini tartışmak şart görünmektedir. Avrupa Merkez Bankası'nda da (ECB) benzer bir eğilim gözlemlenmektedir: 2018'de toplam bilançosu 447 milyar Euro iken, 2022 yılında 700 milyar Euro'yu bulmuştur ve bu süre içerisinde aktif bir biçimde varlık alım programını devreye sokmuştur (ECB, 2023).

Şekil 1. Yıllar İtibariyle Federal Reserve Toplam Bilanço Büyüklüğündeki Değişim (2002-2023)

Kaynak: fred.stlouisfed.org

Merkez bankacılığı tartışılırken, özellikle de kriz sonrası dönem söz konusu olduğunda merkez bankalarının içinde buldukları sermaye birikim koşullarının dikkate alınmadığına, en azından finansal kapitalist birikiminin karmaşıklığının ve boyutunun hakkıyla ele alınmadığına sıklıkla rastlamak mümkündür. Bir grup araştırmacı bu yüksek düzeyde genişlemeyi (ve/veya o dönemdeki varlık alımlarını) özellikle COVID-19 kurtarma paketini günümüzdeki enflasyonist sürecin sorumlusu olarak görmektedir (Gros, 2023; Rogoff, 2022; Summers, 2022). Özellikle parasalcı görüşe yakın olanlar veya anaakım iktisadın yansız para yaklaşımına bağlılığını belli ölçüde koruyanların bu görüşleri savunduğunu görebiliyoruz. Anaakım iktisat, neredeyse tüm eğilimleriyle birlikte paranın miktar teorisini şu ve bu versiyonuyla varsayım olarak kabul ettiğinden dolayı tüketici fiyatları ile para miktarı arasındaki ilişkiyi doğrudan miktardan fiyatlar genel düzeyine doğru tek yönlü, parasal finansal sistemin yapısının ne yönde ve nasıl evrildiğinden bağımsız olarak temel kabul etmektedir. Hatta bu düşünüş biçimi kendisini anaakım iktisadın dışında konumlandırılan birçok araştırmacı için dahi geçerlidir. Bu gruba kripto liberteryen tartışmacıları da eklemek mümkündür (Allon, 2018). Onlara göre de sorun merkez bankasının fazla “para basmasıdır”, ancak bu tartışmacılar farklı olarak bu durumu,

biraz da serbest bankacılık yanlısı görüşlerden faydalanarak, paranın bir “otorite” yönetiminde “keyfi olarak basılmasının” sonucu olarak görmekteyiz (Selgin, 2015). Bir diğer yaklaşım biçimini de merkez bankasının bağımsızlığı çerçevesinde Türkiye veya diğer büyük merkez bankaları odaklı olarak yürütülen ve bir anlamda onlara soyut görev tanımları çizmeye çalışan yaklaşımlar oluşturmaktadır (Akkaya ve Gürkaynak, 2012). Bu kavrayışlar daha çok “merkez bankasının görevi nedir?” sorusunu, finansal dönüşümün tarihsel koşullarını pek de dikkate almadan sormakta, fakat bunu sorarken hazine ile ilişkilerine süreklilik arz eden bir şekilde belirgin sınırlar çizmeye dönük bir kaygıyla meseleye yaklaşmaktadırlar. Bu tartışmayı yürütürken de geri planda kendi halinde işleyen bir piyasaya inanmakta ve bu kurumların bir anlamda “yoldan çıkmamasına” dönük dışarıdan bir müdahalenin nasıl olabileceğine ilişkin bir zihinsel egzersiz yaparak düşünmektedirler. Ancak bu çalışmada da göreceğimiz gibi kamu-piyasa veya merkez bankası ile para ve finans piyasaları gibi ayrımlardan hareket etmek biraz arkaik bir çaba gibi görünmekle birlikte, devletin genel dönüşüm süreci içerisinde hazineye veya merkez bankasına dair klasik ayrımları sabit varsayarak bir analiz yürütmek genel olarak pek mümkün görünmemektedir. Bunun sebebi esasında hazine ve merkez bankaları arasındaki ilişkinin tarihsel olarak özgül formlar alması, bir diğer ifadeyle tarihsel bir dinamizm içermesidir. Merkez bankalarının doğrudan müdahale sahalarına giren yeni olgulara ve piyasalara ilişkin parasal araçlar seti üzerine sürekli çalışmaları merkez bankacılarının ve iktisatçıların kendi aralarında yürüttükleri tartışmaların odağını belirlemektedir. Böylece sermaye birikiminin dönüşümü süresince merkez bankalarının müdahale etmeye çalıştıkları noktalar sürekli değişmektedir. Bunları odağına alan bir tartışma yürütmek merkez bankacılığının günümüzde vuku bulan finansal birikimle ilişkili bağlamını daha açık olarak ele verecektir.

Finansal birikim genişleyip derinleştikçe merkez bankacılığı düşüncesi de içerisinde bulunduğu birikimin koşullarına göre dönüşmekte ve birikime bu düzlem içerisinde belirli kurumsal, sınıfsal ve toplumsal tercihlerle yön vermeye çalışmakta ve araçlarını da bu bağlam içerisinde geliştirmeye çalışmaktadır. Bu makaledeki tartışma günümüz merkez bankacılığının dönüşümüne dair parasal ve finansal sistemin tarihsel evrimini dikkate alarak bir cevap üretmeye çalışacaktır. Bu yazıda özetle günümüze kadar giderek genişleyen gölge bankacılık şemsiyesi altında çeşitli formlarda yükümlülük ihraçları üreten (finansal inovasyon) bir sistem içerisinde Fed ve diğer merkez bankalarının konvansiyonel olanın dışına çıkarak yeni politika

araçları ürettiği gözleminden yola çıkılmaktadır.³ Burada asıl amacımız hangi aracın veya hangi politika tasarımının daha doğru olduğu değildir. Burada daha ziyade merkez bankalarının neden yeni araçlara ihtiyaç duyduğu paranın ve finansın doğasındaki dönüşüm göz önüne alarak tartışılacaktır.

Varlık alımlarından başlayarak birçok farklı müdahale aracı geliştirme gayretinin yanında, geleneksel merkez bankacılığında doğrudan finansal ortamla ilişkili olarak görülmeyen birtakım problemlerin de (örneğin yeşil merkez bankacılığı) bu ekonomi politik çerçeveye dahil olması ilginç bir durumdur. Farklı merkez bankalarına küresel likidite sağlayacak swap hatlarının ortaya çıkması geniş varlık alımlarıyla birlikte düşünüldüğünde finansal alana daha geniş kapsamlı bir müdahale perspektifiyle yaklaşıldığını göstermektedir. Merkez bankacılığında meydana gelen bu köklü dönüşümleri küresel düzeyde entegre hale gelen finansal ortamın giderek karmaşıklaşan yapısı içerisinde ele almak gerekliliği bu makalenin yazılmasındaki temel motivasyonu oluşturmaktadır. Ancak burada bütün bu yapıyı anlatmak gibi bir yoldan ziyade finansal ilişkilerin dönüşümü aracılığıyla merkez bankalarının müdahale perspektifindeki değişimi anlamlandırmak amaçlanmıştır. Sermaye birikimi finansallaştıkça veya bir diğer ifadeyle finansal varlık üretimi geleneksel bankacılık sistemini de aşan bir biçimde birikimin farklı aktörlerinin birbirleriyle (bilançolar kanalıyla) daha sıkı, ancak bir o kadar da kırılgan bağlar kurmalarına yol açtıkça, finansal istikrarı merkeze almak merkezi politik aktörler açısından daha öncelikli ve kritik bir tartışma başlığı haline gelmeye başlamıştır.

Özetle, 2008 Küresel Finansal Krizi'nin boyutu sadece bankaları, finansal kurumları ve piyasaları değil, başta Fed olmak üzere merkez bankalarını da içinde buldukları finansal ilişkiler dolayımında dönüşüme zorlamaktadır (Mehrling, 2011). Merkez bankaları dönüşen finansal ortam içerisinde sermaye birikiminin sıhhati açısından parasal-finansal ilişkileri yönlendirmek durumundadır. Enflasyon ve finansal istikrar konularında yeni araçlar geliştirmek karmaşıklaşmış finansal ortamın ve bu ortama özgü krizlerin yarattığı zorunlu bir sonuç olmakla birlikte merkez bankalarına yeni roller de yüklemiş görünmektedir. Özellikle Türkiye'deki klasik ders kitapları ise merkez bankacılığını ve operasyonlarını geleneksel

---

³ Günümüz merkez bankacılığı salt gölge bankacılığın büyümesiyle ilişkili bir dönüşümden geçmemektedir, kripto finansal alanın giderek genişlemesiyle ilgili de dönmek ve bu süreçlere müdahale etmek zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır. Merkez bankaları finansal birikimin derinleşmesi anlamına da gelen bu yeni kripto finans dünyasına hem bir şekilde adapte olma hem de onu yönlendirme kaygısıyla "parasal egemenliğin" bu sistem içerisinde nasıl yeniden tesis edilebileceğine dair gerilimli bir müdahale alanına çalışmaktadırlar. Ancak bu başka bir yazının konusudur.

araçlarla statik bir anlayışla kavramaktadırlar (Özatay, 2011).⁴ Bu bakışa göre merkez bankaları kredi genişlemesini “kontrol ederek” veya “etkileyerek” enflasyonu kontrol etmek istemekte ve bunu yaparken de kısa vadeli faiz oranlarını araç olarak kullanmaktadırlar. Gölge bankacılık olarak finansallaşmaya dair gelişmeleri anlamak için bu çalışma kısa bir tarihsel anlatımın ardından para yaratım süreçlerinin önemine, tarihine ve günümüzdeki finansallaşmış düzeyine odaklanacaktır. Merkez bankacılığının da, para olgusunun da, finansal sistemin de bir tarihi vardır. Bugün para olarak varsaydığımız itibari para da tarihsel bir inşa olduğu gibi, onun tartışılmaz varsaydığımız “fonksiyonları” da bu inşanın bir parçasıdır ve tarihsel olarak inşa edilmiş itibari para mefhumuna “iliştirilmiştir”.

Bütün bu bakışın ışığında çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlki geleneksel merkez bankacılığı düşüncesinin temelini oluşturan tarihsel dönemin gelişmelerinin tartışılacağı ilk bölüm olacaktır. Bu bölümde son kredi mercii ve itibari para fikrinin ve olgusunun ortaya çıkışı tartışılacaktır. İkinci bölümde günümüz finansal sisteminin geldiği boyutla ilişkili olarak bu geleneksel yaklaşımların yetersizliği tartışılacaktır. Bu bölümde itibari paraya güçlü bir temel sağlayan ve onu istikrar unsuru bir “yaratım” haline getiren önceki dönemin kurumsal düzeninin geri çekildiği yeni bir finansal mimaride merkez bankalarının karşı karşıya kaldığı çelişkiler anlatılacaktır. Makalenin son bölümünde ise Fed ve öncü merkez bankalarının üzerlerine aldıkları bu yeni rollerin finansallaşmış sermaye birikimi bağlamında ne anlama geldiği tartışılacaktır.

2. GELENEKSEL MERKEZ BANKACILIĞI DÜŞÜNCESİ: İTİBARI PARA DEĞERİNİN MERKEZİLİĞİNDE FİYAT İSTİKRARI VE SON KREDİ MERCIİ ROLÜ

Kesin ve net zamansal çizgilerle ayırmak zor olsa da 1980 sonrası finansallaşan birikimin yarattığı çelişkilerin 2008 Küresel Finansal Kriz sonrası merkez bankacılığındaki dönüşümde çok kritik olduğunu vurgulamak gerekir. Bu dönüşümün konjonktürel köklerini Bretton Woods’un çöküşü ve onun getirdiği finansal inovasyon patlamasında bulmak mümkündür. Merkez bankalarının temel görevleri olarak klasik anlayış hem finansal istikrara hem de fiyat istikrarına aynı anda odaklanmayı öngörür. Bunun yanında Bretton Woods dönemi gibi farklı tarihsel dönemler bu görevlere tam istihdam hedefini de eklemiştir diyebiliriz. Ancak 2008 krizine kadar merkez bankacılığının hem meta hem de varlık fiyatları olmak üzere iki farklı

---

⁴ Buna karşın anaakım para teorisi ve politikası ders kitaplarında miktarsal genişleme ve efektif en düşük (effective lower bound) faiz oranına dair uygulama ve politika sorunlarının biçimlendirdiği son dönem merkez bankacılığının konu edildiğini de görmek mümkündür, bkz. Walsh (2017).

fiyat sistemine dönük istikrara dair müdahaleleri belirli birkaç araç çerçevesinde tanımlansa da bugüne geldiğimizde daha geniş bir varlık fiyatları alanına daha doğrudan müdahalelerin yolunu açacak araçların gelişmesi gündeme gelmiş ve uygulanmıştır.

Bretton Woods dönemi ve sonrasında merkez bankacılığı farklı dinamikleri içerse de kullanılan araçların biçimi ve bu araçların kullandığı “aktarım kanalı” bağlamında benzerlikler taşıdığı söylenebilir: 1) itibari paranın değerinin kontrolü aracılığıyla iki farklı fiyat sisteminin istikrarının sağlanması⁵ (varlık ve meta fiyatları) ve 2) likidite sıkışıklıklarına dair sorunları gidermesi gereken bir son merci olarak rezerv desteği sağlanması (lender of last resort).

Para dediğimiz olgu (tarihsel bazı istisnai durumlar ve tartışmalar mümkün olsa da) özellikle modern anlamda özel türde borç senetlerine (veya yükümlülük ihraçlarına) verdiğimiz bir isimlendirmedir diyebiliriz. 18. ve 19. yüzyıllarda süren tartışmalar, özellikle ABD ve İngiltere özelinde baktığımızda, bankacılık sistemi özelinde yaratılan banknotların, kredi paraların ve özel paralar olarak düşünebileceğimiz kambiyo senetlerinin birbirlerine ne şekilde çevrilebileceğine veya bu farklı para biçimlerinin piyasa sistemi içerisinde konvertible olup olamayacağına ve tarafları birbirlerine karşı yükümlülük içine sokan bu varlık ihraçlarının ortaya çıkardığı içsel istikrarsızlık eğilimlerinin nasıl çözümleneceğine odaklanmışlardır (Lavoie, 2022, s. 195; Wray, 1990, ss. 100–109).⁶ Bugünkü anlamda tam bir parasal birlikten bahsetmek mümkün olmasa da dönemin Hazine Bakanı Alexander Hamilton’un 1791 yılında hazırladığı Para Darbı Raporu’nun (Mint Report) önerileri doğrultusunda Kongre tarafından ABD doları yeni para birimi olarak tanımlanmış, gümüş ve altın cinsinden değeri 15’e 1 olacak şekilde sabitlenmiştir. Ayrıca dönemin Bank of England’ından esinlenerek (the First) Bank of the Unites States kurulmuş ve merkez bankacılığına dair ilk fonksiyonları vücuda getirmiştir. Dolayısıyla bugünden bakınca gevşek bir birlik biçiminde bir parasal sistemden bahsedilebilir (Sylla, 2006, ss. 73-74).

19. yüzyılın ikinci yarısına geldiğimizde kredi biçiminde (faiz içeren), veya devlet tahvili, kıymetli madenler vs. gibi varlıklar karşılığında banknot biçiminde paraların yaratımı veya kambiyo senetleri biçiminde yaratılan “özel paraların” veya para benzerlerinin iskonto edilmesi

⁵ İtibari paranın değerini korumak bir merkez bankasının görevi olarak kabul edilmiş olsa da bu somut hedef onu inşa eden bir kurumsal çerçeveyi gerekli kılmıştır. Bu konu daha sonra bahse konu olacak olsa da kısaca belirtmek gerekirse itibari paranın varlığı ve değerinin istikrarı belirli bir kurumsal müdahaleler dizisini gerektirmiştir. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Rochon ve Vernengo (2003) ve Beggs (2017).

⁶ Ancak bu tartışmayı yaparken neyin aslen para olarak kabul edilebileceğini tartışarak parasal sisteme ilişkin sorunu çözmeye çalışmaktadırlar. Çünkü dikkat edilirse tartışmanın temel sorunsalını bu oluşturmaktadır. Dolayısıyla para mefhumunun inşası söz konusudur.

bankacılık faaliyetinin temelini oluşturmaktaydı. Bu sistemde sorun para yaratımının dayandığı yükümlülüklerin karşılanamaması söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktaydı. Bir başka ifadeyle, ticari faaliyetin gerçekleşmesi demek olan metaların alım satımı kambiyo senetleriyle veya dönemin çokça kullanılan araçlarından çek benzeri sözleşmelerle gerçekleşebilmekteydi. Bankalar bir bedel karşılığında bu senetleri kabul ederek ödemeyi garanti altına alabiliyor veya yine bedeli (iskonto oranı) karşılığında senedi kırabiliyorlardı. Kırdıklarında ise karşılığında ulusal nakit para (ABD Doları) biriminden bir bedel ödeme veya kredili mevduat hesabı öneriyorlardı. Her iki durumda da bu ödemeler atıl bakiyeler olarak tutulmaktan ziyade vadesi gelen senetlerin ödemesinde kullanılıyordu (Mehrling, 2011, 1. Bölüm). Burada bankalar farklı bilançolardaki nakit akışlarını denkleştiriyor, aktörlerin senet portföylerini yönetiyorlardı. Eğer bir banka kırdığı senedin vadesi geldiğinde alması gereken ödemeyi almaz ise nakit açığı ile karşı karşıya kalıyordu. Ancak döngüsel kapitalist birikim düşünülduğünde kârların veya kâr beklentilerinin düşmeye başladığı periyotlarda bu durum arızı olmaktan çok sistemik nakit açıklarına sebep olacağından son kredi mercii meselesi giderek artan bir şekilde tartışmaların odak noktasını teşkil etmiştir. Çünkü bankaların varlık ve yükümlülük dengeleri bozulduğunda (pozisyonlarını finanse edemediklerinde) bir bütün olarak finansal sistemin çökmesi söz konusu oluyor ve daha güvenilir kredi vericilere dönük bir ihtiyaç iyiden iyiye ortaya çıkıyordu. Yeri gelmişken ifade etmek gerekirse 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış olan gerek the First Bank of the Unites States (1791–1811) gerekse de the Second Bank of the United States (1817–35) tam olarak bu işlevleri sağlamıyorlardı. Bunun sebebi bugün bildiğimiz anlamda bir para politikası uygulamamalarıydı. Bu bankalar hazinenin topladığı vergiler hariç (fazla) rezervleri ellerinde bulundurmadıkları gibi pek son kredi mercii işlevi de görmüyorlardı, sadece parasal sisteme destek olacak şekilde farklı senetlere konvertibilite sağlayacak bir son destek görevleri vardı ve kamusal nitelik arz etmekten ziyade “imtiyazlı” özel kuruluşlardı diyebiliriz. Erken dönem çoğu merkez bankacılığı fonksiyonları bu şekilde henüz ilkel formlarında icra ediliyordu.

Fakat dikkat edilirse burada çoğunlukla parasal sözleşmeler hesap parası ve ödeme aracı olarak işlev görmekteydiler. Bu varlıkların tasarruf aracına dönüşmeleri de bütün bu farklı parasal sözleşmelerin konvertible olacağı bir ortak eşdeğer olarak daha güvenilir bir parasal sözleşmenin (gereğinde) düzenli olarak ihracına giderek daha bağlı hale gelmiştir. Daha açık ifade edersek bugün merkez bankası yükümlülüğü olarak adlandırdığımız itibari paranın ihracının kurumsal çerçevede düzenlenmesine olan ihtiyacı artırmıştır. Bankaların son kredi mercii (lender of last resort) olarak başvurduklarında karşılığında aldıkları itibari para birimi

cinsinden merkez bankası (veya genel olarak kamu) yükümlülüğünün ortaya çıkışı yüzyılın sonuna doğru daha geniş bir kabul görecekti. Bu noktada uluslararası ticaretin düzenlenmesi açısından ikinci bir değer aracı, bir uluslararası eşdeğer olarak 1870-1914 yılları arasında altının bir standart değer biçimi olarak ortaya çıkması, parasal değer istikrarsızlığına bir çözüm olmak ve bu istikrarsızlığı hafifletmek üzere kilit bir unsur olarak öne çıkmış, böylece bugün “altın standardı” olarak adlandırdığımız parasal bütünleşmenin konjonktürel ve uluslararası bir parçası olarak ortaya çıkmıştır.

Minsky’e göre kapitalizm en başından beri finansal bir sistemdir ve istikrarsızlık eğilimlerini içinde barındırır (Minsky 1993; 1995; Papadimitriou ve Wray 1999). Minsky (1992), bu eğilimleri çok bilinen Finansal İstikrarsızlık Hipotezi başlığında anlatırken kâr beklentilerinin arttığı dönemlerde borçlanmanın arttığını söyler, fakat daha sonra bu beklentiler tersine döndüğünde, aktörlerin borçlarını ödemekte zorlandıklarını ve finansal pozisyonlarının ponziye doğru kaydığını ve esasında giderek artan “kaldıraçlanmanın” da bu sorunu beslediğini ifade eder (González ve Pérez-Caldentey 2018). Birçok aktörün böyle bir ödeme krizine girmesi sistemdeki ödeme akışlarını bir bütün olarak krize sokar. Günümüzün finans diliyle ifade edersek girilen yüksek kaldıraçlı finansal pozisyonlar artık finanse edilemez hale gelir. Gelgelelim borçların ödenemez hale geldiği noktadan sonra çökmüş olan kredi sistemi nihai bir likidite kaynağına ihtiyaç duyar. Bir başka ifadeyle, yaratılan yükümlülükler karşılanamaz (alınan borçlar ödenemez) hale gelir ve karşılanabilmesi için bankalar açısından daha güvenilir ve konvertibl bir likidite kaynağına olan ihtiyaç ortaya çıkar. Ancak her düzenlemenin kendine özgü koşullarda ortaya çıktığını hatırlatmak da yerinde olur. Tarihsel olarak bakıldığında para yaratan çok fazla aktörün olduğu bir finans sisteminde kredi sisteminin çökme eğilimlerine dair bir istikrar sağlayıcıya duyulan merkezi ihtiyaç merkez bankacılığı tartışmalarının temelini teşkil etmiştir. Bir başka açıdan bakarsak şirketler ve emekçi hanehalkları gibi aktörler birbirlerine bağlı bir dizi bilançolar sistemi olarak düşünüldüğünde bunların nakit akışları kanalıyla birbirlerine bağlandıklarını görebiliriz (Mehrling, 2010; Minsky, 1993). Bu noktada bir aktörün harcaması ve nakit çıkışı diğer aktörün geliri ve onun bilançosuna nakit girişi anlamına gelir. Yükümlülük ihraçları da nakit akışlarının temeli olarak bu bilançoları birbirine bağlar.⁷ Dolayısıyla sistemik olarak artan borç yükü harcamaların kısılmasıyla ve dolayısıyla gelirlerin azalmasıyla sonuçlanmaktadır. Ralph Hawtrey’e (1970) göre bu farklı bilançoların

⁷ Mehrling (2017:7) bunu karşılıklı IOU (I owe you cümlesindeki kelimelerin baş harfi veya bir diğer ifadeyle borç senedi) yaratımı olarak ifade etmekte ve yükümlülük ihracının/ihraçlarının bilançoları birbirine bağlaması olgusunu borç senetlerinin swap olarak değişimi olarak yerinde bir şekilde çerçeveslendirmektedir. Bu durum Mehrling’e göre bankacılığın özüdür.

etkileşimi olarak kredi olgusunun içsel istikrarsızlığının kaynağıdır.⁸ Beklenen kârlar veya nakit akışları düşüşe geçtiğinde ve yükümlülükler karşılanamamaya başladığında büyük bir likidite açığı da ortaya çıkmaktadır. Bir diğer ifadeyle likit olan yükümlülük ihraçları bir anda likit olmayan bir hale gelir ve el değiştiremez.

Literatürde genellikle çoklu para yaratımı dönemine, the Second Bank'in imtiyazının kaldırıldığı dönemden sonrasına denk düşen (kimilerine göre serbest bankacılık dönemi) 1838-1863 arası ABD para piyasaları örnek gösterilmektedir. 1840'li yılların ortası itibariyle bu piyasada yaklaşık olarak 1500 farklı banknotun piyasada dolaştığı tahmin edilmektedir (Gorton, Ross, ve Ross, 2022, s. 3). Bu çoklu banknotların ve/veya yükümlülük ihraçlarının dolaştığı finansal sistemde kredi para yaratımının bugünkünden daha kırılgan ve istikrarsız bir yapıya arz ettiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte nakit akışlarının kesilmesine yol açabilecek bir kredi çöküşünü önleyebilecek bir son yükümlülük ihraççısının olması gerektiği fikri bir çözüm olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Wood (2011, s. 120) ayrıca *the Suffolk Bank System* (1824-1866) gibi bazı bölgesel bankaların kendi aralarında birleşerek böyle bir merciyi ortaya çıkarma çabalarını da tarihsel örnekleriyle anlatmaktadır. Ancak son kredi mercii fikrine varmak kolay olmamıştır. Başkan Andrew Jackson'ın 1833 yılında the Second Bank of United States'in imtiyazını iptal etmesi sonrasında rekabetçi piyasa içi çözümlere dair bir inanç ve yönelme de görülmektedir. Burada bütün tarihi anlatmanın ötesinde merkez bankacılığının kapitalist gelişmenin derinleşmesiyle birlikte ortak bir eşdeğere ve daha da açık ifade etmek gerekirse parasal sistemin güvenilir bir nihai ve konvertible para (veya değer) biçimine ihtiyacının 19. yüzyılın sonuna doğru giderek arttığını vurgulamak yeterlidir.

İlk merkez bankalarının genel olarak kredi-para ve kambiyo senedi yaratımı düzenine son garantör olma işlevini kazanmasının yanında bir diğer özellikleri de hükümet borcunu fonlamaya yardım eden özel bankalar olarak ortaya çıkmalarıdır. Modern bir ifadeyle “merkez bankaları” rolünü alan bankalar hem hazinenin bankası hem de “bankaların bankası” olma özelliklerini zamanla bünyelerinde birleştirmişlerdir (Bordo, 2007). Savaş dönemleri (ABD iç savaşı ve Napolyon Savaşları vd. gibi) genelde devletin finansmanı ve kredi sistemine temel teşkil edecek ve bankacılık sistemindeki farklı yükümlülük ihraçlarını bütünleştirecek bir sistem ihtiyacını daha çok ortaya çıkarmıştır. İlk merkez bankası örneklerinden biri olan İngiltere Merkez Bankası'nın (Bank of England) kuruluş hikayesi de böyle bir çabanın ürünü

⁸ Hawtrey'in meşhur kitabının ilk baskısının 1930 yılında olduğunu hatırlatalım. Bu noktada post-Keynesyen iktisatçıların yerinde olarak vurguladıkları gibi kapitalist finans sisteminin asıl sorununun kamu açığı ve devlet borçlarının değil özel borçlar olduğunu hatırlatmak önemlidir (Keen, 2015).

gibi durmaktadır. 1694 yılında İngiliz bankerlerinin oluşturduğu bir konsorsiyum krala 1.200.000 £ kredi karşılığında kraliyetin banknot basma tekeli almıştır. Ancak bu borcun anaparası hiç ödenmemiştir ve İngiltere'nin para sistemi bugünlerde merkez bankası yükümlülüğü dediğimiz bu borç üzerine bina edilmiştir (Graeber, 2015, s. 55). Kimi coğrafyalarda yasal statüye kavuşmadan önce piyasadaki en büyük ve diğer bankalarla en çok ilişkili olan bankalar, sistemi destekleyici son yükümlülük ihraççıları olarak evrilmişler, sonrasında devletlerden özel imtiyazlar da alarak merkez bankası gibi çalışmaya başlamışlardır.

The First Bank of United States'i dönemin Hazine Bakanı Alexander Hamilton'ın desteğiyle “özellikle acil gereksinim duyulduğunda hükümetin yapacağı parasal yardımlara destek olmak, vergilerin ödenmesini kolaylaştırmak ve ayrıca da altın ve gümüşün kağıt dolaşımının temeli haline gelmesini sağlayarak sanayiye teşvik etmek adına” Kongre tarafından kurulmuştur (Wood, 2011, s. 123). İngiltere örneğinde Bank of England (1694) doğal bir merkez bankası rolüne bürünmüş ve sonrasında yasal-kamusal statüsüne kavuşmuşken, ABD'de *the First* ve *the Second Bank of the Unites States* (1791-1836) vakaları bankacılık sistemi içerisindeki güvenilir bankaların kurulması ve zamanla doğal birer nihai yükümlülük ihraççılarına dönüşmelerinin örnekleri olarak iktisadi tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. Sonrasında Jackson'ın başkanlığı döneminde *the Second Bank* 1833'te sona eren imtiyazına kadar son kredi mercii statüsünü yasal olarak sürdürmüştür.

Walter Bagehot 1873 yılında yayınladığı *Lombard Street: A Description of the Money Market* kitabında bugün bildiğimiz anlamda merkez bankalarının son kredi mercii olma görevlerini tanımlamıştır. Bir başka ifadeyle likidite krizlerinin çözümü merkez bankalarının ilk görev ve sorumlulukları olarak tanımlanmaya başlanmıştır diyebiliriz. Merkez bankaları nihai değer biçiminin oluşturulması, yaratılması ve bu biçimin son likidite desteğinin yasal birimi olması bağlamında yasal statüye de kavuşunca (legal tender) görevleri de bununla birlikte biçimlenmeye başlamıştır. Merkez bankası yükümlülüğü olarak itibari paranın değerini koruma ve sürdürme görevi de içinde bulunulan finansal ortamın gereklerince şekillendirilmeye çalışılan politika araçlarının inşasıyla sürdürülmüştür. Para biriminin değeri 1914 yılına kadar uluslararası (konvertible) bir meta para-birimi olarak kurgulanan altına dayalı bir şekilde kendini ifade ederken, Federal Reserve'in kurulması savaşın hemen öncesinde 1913 yılını bulmuştur. İngiltere örneğinde Bank of England kamu borcu karşılığında yükümlülük (banknot) ihraç etme hakkını kazanırken, ABD örneğinde Bagehot'un vurgularından sonra dahi 1913'e kadar hazine de kendi yükümlülüğünü ihraç etme konusunda kendi alanını korumuştur (Bagehot, 1873). Aslına bakılırsa yasal statüsüne kavuşmuş bir merkez bankası, hem bankacılık

sisteminin son kredi mercii olarak sistemdeki yerini almış, hem de hazinenin bankası olma rolünü de üzerine alarak hazinenin yükümlülük ihraçlarının aracısı olmuştur. Dolayısıyla parasal işlevleri paylaşan varlıklar uzunca bir süre (1913'e kadar) kısmen hazine tahvilleri ve değerli maden karşılığı olan veya olmayan ihraçlardan, hazine tarafından ihraç edilen banknotlardan (örneğin dolar), kısmen de bankacılık piyasasındaki görece büyük ve ağırları kuvvetli bankaların yükümlülük ihraçlarından ve özel sektörde ihraç edilen kambiyo senetlerinden oluşmuşlardır. Böyle bir parasal düzen içerisinde dahi Kindleberger (2008, s. 238) arkası yeşil banknotları yeniden bastığı dönemler hariç hazinenin para yaratamadığını ifade etmiş, bunun sebebi olarak da ihraç edilen hazine tahvillerinin nakit ve madeni paraları dolaşımdan çekmesini göstermiştir. Böylece hazinenin harcamasının para yaratıcı yönünü de vurgulamıştır.⁹

Son kredi mercii olarak merkez bankaları tarafından merkezi bir yükümlülük ihracı olarak itibari paranın ortaya çıkması, bankaların yarattıkları kredi-paraların da itibari para cinsinden yaratılmasının yasal güvenceye alınması adımıyla tamamlanmış, böylece İngiltere ve ABD başta olmak üzere ulusal para sistemleri ortaya çıkmıştır. Böylece bankalar da krediler yoluyla yarattıkları mevduatları (her ne kadar esasında kendi yükümlülük ihraçları olsa da) itibari para birimi cinsinden yaratmaya başlamışlardır. Ortak eşdeğerin en güvenilir ve iflas etmez bir yükümlülük ihraççısı olarak oluşması ve ortaya çıkması kredi paraya¹⁰ değer saklama işlevini de kazandırmıştır (Akçay, 2009, s. 91). Bugün anaakım iktisat yazınında gömülü bilgi ve tarihsellik üstü olarak varsayılan bir teorik temel önerme olarak kabul edilen “paranın fonksiyonlarının” hikayesi görebileceğimiz üzere esasında tarihsel bir insanın, bir oluşumun hikayesidir.

Parasal sistemin devletlerin yasal paraları temelinde bütünleşmesi, bankalar kanalıyla üretilen kredi-paraları (yaratımını) desteklemesi ve çeşitli türden değer biçimlerinin birbirlerine konvertible hale getirilmesini kolaylaştırabilecek çeşitli tarihsel düzenlemeler daha sonra

---

⁹ Bu noktada devletin harcamak için vergi gelirlerine ihtiyaç duymadığını ve devletin para yaratarak yaptığı harcamanın parasal genişlemenin temeli olduğunu belirten devlet-para yaklaşımına referans vermekte fayda vardır, bkz. Wray (2014), Bell (2001) ve Knapp (1924).

¹⁰ Burada kredi-para tabirini bankanın kredi yarattığında hemen mevduatı da karşılığında yaratması olarak belirttiğimi söylemiş olayım. Burada bankanın kendi yükümlülüğü olarak mudiye yarattığı krediyi kendi yükümlülüğü olarak mudinin hesabına geçmesi kastedilmektedir. 19. Yüzyılda bankalar bu yükümlülüklerini kendi banknotları cinsinden ihraç etmekteydiler. Bugünlere gelen tarihsel süreçte bankaların yükümlülükleri olarak kendi banknotlarını yaratma/ihraç etme yetkileri ellerinden alınmıştır. Böylece banknot yaratma yetkisi itibari para olarak merkez bankasının kendi yükümlülük ihracı cinsinden olmak üzere merkez bankasına devredilmiştir. Bankalar böylece krediyi ve karşılığındaki mevduatı karlı buldukları sürece yaratabilmekte fakat gereğinde mudiye rezerv (itibari) parayı temin etmekle yükümlü olmaktadır. Bu noktaya kısaca da olsa ileride tekrar döneceğim.

sistemin ihtiyaç duyduğu ölçüde gündeme gelmiştir. Altın standardı ve Bretton-Woods düzenlemeleri tarihsel olarak ortaya çıkmış bu tarz parasal düzenleme rejimleri olarak görülebilir. “Son kredi mercii olarak merkez bankacılığı” finansal sistem dönüştükçe daha acil olarak gündeme gelmiş ve buna uygun araçlar geliştirilmiştir. Bu dönüşümün dinamizmi merkez bankalarının ve merkez bankacılığı düşüncesinin aynen bugün de olduğu gibi iç dönüşümlerini gündeme getirmiştir.

Bagehot’un çıkardığı sonucu Fischer (1999, s. 86) şöyle özetlemektedir: bu (merkez bankacılığı denilen) zanaatı icra ederken bir “merkez bankası” nihai “borcun” yasal yaratıcısı olmalı ama bunu yaparken cezai bir faiz uygulayarak ihtiyatlı davranmalıdır.¹¹ Zira ekonomi genelindeki para yaratımının içerdiği esnekliğe müdahale etmek gerekliliği Bagehot tarafından merkez bankalarının temel görevlerinden biri olarak tanımlanmıştır (Bagehot, 1873, s. 201). Bir merkez bankasının sınırsız rezerv (yükümlülük ihracı) yaratımına dayanacak bir bankacılık sistemi, riskli ve spekülasyon yatırımların artışına ve dolayısıyla paranın değerinin garantisini için tesis edilmesi gereken güvenin sarsılmasına yol açabilme riskini her zaman barındırmaktadır. Bu açıdan paranın değerinin istikrarı açısından ilk görevlerden birinin “güven tesisi” olduğu açıktır. Güvenin tesisi anaakım iktisatçıların da üzerinde çok durduğu ve burada da açıklamaya çalıştığımız üzere sermaye birikiminin koşullarına bağlı bir meseledir. Sermaye birikiminin istikrarı paranın iç ve dış değerinin korunmasını gerektirmektedir.¹² Dolayısıyla mesele ulusal ve uluslararası boyutlar içermektedir. Paranın dış değerini korumak açısından uluslararası evrensel ödeme aracı olarak altını kabul eden altın standardı döneminden bahsedebiliriz. Altın standardı dönemi bugün bildiğimiz anlamda merkez bankacılığının henüz tam biçimlenmediği bir dönemdir. 1913 sonrası Fed’in sınırlarını çizdiği merkez bankacılığı, bugüne birçok evreden geçerek vücuda gelse de ilk düzenlenmiş merkez bankacılığı örneğidir diyebiliriz.

Merkezi olarak düzenlenen ve doğası gereği esnek olan ve bu bağlamda yine çeşitli araçlarla müdahale edilmesi gereken geniş bir kredi sisteminin varlığı ilk merkez bankalarının temel meseleleriydi. Meltzer’e göre (2003, s. 1) Federal Rezerve 1913 yılında kurulurken finansal istikrarsızlığı azaltmak, finansal işlemlerin “kalitesini geliştirmek” ve ödemeler sistemini

¹¹ Bu noktada borç kelimesi bilerek kullanılmıştır, çünkü merkez bankası adı üzerinde “yükümlülük” ihraç etmektedir. İtibari para kökeninde genel olarak kamunun veya devletin, özel olarak da merkez bankasının “borcudur”.

¹² Bu Braun’un da (2016) belirttiği gibi (hatalı veya yanlış) içeriğinden bağımsız olarak ortodoks kabulleri besleyen bir diskur inşası biçimini de almaktadır. Merkez bankaları ilk ortaya çıktıkları dönemlerde ihraç ettikleri paranın değerine istikrar kazandırmak için güven tesisine önem vermişlerdir. Güven tesisi ise döneme özgü kurumsal çerçeve içerisinde gerekli kurumların inşasını gerektirir, bu durum sırasıyla 1914’e kadar altın standardı ile sağlanırken, Bretton Woods düzenlemeleri döneminde dolar-altın standardı ve IMF gibi merkez bankaları arasında uluslararası istikrarı sağlamaya çalışan sabit döviz kuru sistemi ile gideriliyordu diyebiliriz.

“güçlendirmek” gibi amaçlara sahiptir. ABD dahil kurulan öncü diğer merkez bankaları, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde dahi özel kuruluşlara ait kurumlar olmakla birlikte, güçlü ve desteklenen bir para birimi yoluyla iç ve dış ödemeler sistemini nihai kredi mercii rolüyle sürdürülebilir hale getirmekle ilgililerdi. Özellikle finansal krizler esnasında kritik olan bu ihtiyaç büyük bankalar ve finansal kurumların tarihsel ihtiyaçlarına denk düşüyordu. Hatta Federal Reserve Yasasına baktığımızda, diye ifade eder Hetzel (2023, s. 29), bölgesel rezerv bankalarının (Fed’in 12 bölgesel bankasının) ticari işlemlerde yaratılan kambiyo senetlerini satın alabileceğini (ve karşılığında para yaratabileceğini veya bu senetleri itibari paraya dönüştürebileceğini) ve böylece Fed’in ticari-sınai hayatın ihtiyaçlarına göre gereksinim duyulan kredi genişlemesine cevap verebilecek araçlarla donatıldığını görebiliriz. Bu da o dönem genişleyebilen ve daralabilen elastik-esnek bir para birimi ve parasal sistem üzerine bir konsensüsün olduğuna işaret eder. Bu bir diğer ifadeyle şu demektir: bankacılık sistemi de Fed’in düzenleme alanında kredi-yaratmaktadır ve bu kredi-parayı yasal olarak kabul edilen, yani ulusal, itibari para birimi cinsinden yaratacaktır. Öte yandan bu durum Federal Reserve sisteminin kuruluşu süresince (iç içe geçmiş) para ve menkul kıymet piyasalarında gerçekleşebilecek olan spekülasyonu engelleme görevini de gündeme getirmiştir. Çünkü genişlemenin finans piyasalarına dönük spekülatif bir karakter kazanabileceği veya “enflasyon yaratabileceği” durumlar söz konusu olabilecektir. Dolayısıyla merkez bankacılığı bir tür spekülatif kredi-para yaratımını kontrol altına alabilecek veya etkileyebilecek araçları da geliştirmekle sorumlu olacaktır. 1929 krizi sonrası kurumsal düzenleme ve merkez bankacılığı böyle bir ihtiyacın ürünü gibi durmaktadır.

Federal Reserve ve dönemin diğer merkez bankalarının sonrasında önem verdikleri ikinci problem de değer biçimi olarak itibari paranın değerine istikrar kazandıracak müdahaleleri gerçekleştirmek olmuştur. Sermaye birikimi açısından bir gereklilik olarak itibari para cinsinden değer biçiminin istikrarı, merkez bankacılığının ortaya çıkış koşulları gereği bankacılık sistemi ve onunla ilişkili olarak (özellikle 1907 çöküşü ve hatta 1929 krizi gibi) finansal sistemin çöküşlerini önlemek adına tartışmaların odağındaki bir konu olarak görülmüştür.¹³ Bretton Woods dönemi ve sonrasındaki merkez bankacılığı devletlerin itibari paralarının değerinin merkeziliğinde biçimlenmiştir tespitini yapmak yerinde olacaktır. 1980’lerin ardından finansal sistemin köklü dönüşümü sonrasında dahi bu anlayış bir süre daha sarsılmayacaktır. Ancak, 2008 Finansal Krizi sonrasındaki müdahaleler, bu makalenin de

¹³ Burada “değer biçimi” kavramının Marx’a referansla kullanıldığını özellikle belirtelim (Marx, 2020:60).

iddiası olduğu üzere salt itibari paranın değerinin istikrarına odaklı anlayıştaki kritik dönüşümü de gösterecektir.

Ulusal paraların birbirleri cinsinden görelî değerlerinin istikrarı uluslararası ticaret ve dolayısıyla uluslararası birikim açısından kritiktir. Bu bağlamda altın standardı ve Bretton Woods düzenlemeleri, ulusal para birimlerinin istikrarlı değerlerden birbirlerine dönüşümünü sağlamak için hayata geçirilen uluslararası kurumsal çerçeveyi oluşturmuş, merkez bankalarının ulusal para birimleri aracılığıyla ulusal sınırlar içerisindeki istikrara dair politikalarının da sınırlarını belirlemişlerdir. Merkez bankacılığının oluşumu ve sonrasındaki Bretton Woods dönemi bir anlamda yaratılmış nihai yükümlülük ihraçları olarak ulusal sınırlar içerisindeki devlet paralarının (itibari paraların) ulusal birikime istikrar kazandırmak açısından daha da güçlendirilmeleri neticesini doğurmuştur. Böylece itibari para olgusu merkez bankalarının üzerine politik araçlarını inşa ettikleri temel “istikrarlı” değer biçimi olmuştur.¹⁴ Bir diğer ifadeyle itibari para olgusu Keynesyen dönemin finansal riskleri absorbe eden devletlerin ve uluslararası sistemin içkin bir parçası olarak inşa edilmiştir. Böylece itibari para, para politikalarının temel değişkeni olarak ortaya çıkmıştır ve 2008 Küresel Finansal Kriz’e kadar bu statüsünü sürdürmüştür.

Bretton Woods döneminde doların değerini altına sabitleyerek (1 ons altın = 35 dolar) hem uluslararası ticaretin istikrarı hedeflenmiş hem de ulusal sınırlar içerisinde son kredi mercii rolünün uygulanması söz konusu olmuştur. Ulusal paraların istikrarının bir ayağını finansal piyasalara dair ulusal ve uluslararası makro ihtiyati düzenlemeler oluştururken, diğer ayağını da ulusal itibari paraların dolar ve altınla olan bağları oluşturmuştur (Eichengreen, 2021).¹⁵ Daha detaylıca ifade edersek her ulus-devlet kendi düzenleyici kurumları aracılığıyla sermaye kontrolleri uygulama konusunda serbest hale gelmiştir. ABD yönetimi ayrıca 1933 Glass-Steagall Act ile ticari bankacılık ve yatırım bankacılığını birbirinden ayırmış, böylece finansal işlemlerdeki ve reel yatırımlardaki kredi yaratım süreçlerini birbirinden ayırarak bir anlamda spekülâtif ve reel kredi genişlemesi arasında bir ayrıma gitmiş, böylece spekülâtif olarak kodladığı finansal alanın dalgalanmalarını kontrol altına alacak düzenlemeleri devreye

¹⁴ Bretton Woods öncesinde fakat 1929 uzun krizi sonrasında 1933 (Glass-Steagall Act) ve 1935 Bankacılık Yasalarının (The Banking Acts of 1933 ve 1935) çıkmasıyla Federal Reserve sistemi içerisinde parasal yaratım ve politika belirleme gücü yerel Federal Rezerv bankalarından Fed guvernörler kuruluna geçmiştir (Bordo, 2007). Ayrıca yine bu yasalarla FOMC (Federal Open Market Committee) kurulmuştur.

¹⁵ Bu noktada Eichengreen’in de (2021) belirttiği gibi Fed ve diğer geç kapitalistleşen ülke merkez bankalarının hareket alanları ve parasal politikaya dair kabiliyetleri farklılıklar içermektedir ancak bu mesele buradaki tartışma açısından tali bir içerik taşımaktadır. Her durumda ulusal-itibari paranın istikrarı kanalıyla hem meta fiyatları hem de finansal varlık fiyatları açısından istikrar bütün merkez bankaları için esas görünmektedir. Burada meseleyi Fed merkezli anlatmamız meselenin daha anlaşılır olması bakımından bir tercihtir.

sokmaya başlamıştır. Savaş sonrası dönemin kurumsal olarak uluslararası boyutta ortaya konulan Bretton Woods düzenlemeleri daha önce de belirttiğimiz gibi doların değerini altına sabitlemiş, diğer para birimlerini de dolara karşı sabitlemiştir. Böylece itibari paraların dış değerlerine dair bir çıpa oluşturulmuş, ayrıca dönemin düzenleme rejimi aracılığıyla varlık fiyatlarında da belirli bir kontrol sağlanmıştır. Bunun yanında meta fiyatlarına dair merkez bankaları ve hazinenin beraberce alanlarına giren bir düzenleme araçları silsilesi de söz konusu olmuştur. Bu makalenin sınırlarını aşma riskini göze alarak kısaca belirtmekte fayda vardır ki dönemin politik mücadele ortamından bağımsız bir politik araçlar düzeneğinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak buradaki vurgu itibari paralar üzerinden araç geliştirmenin dönemin kurumsal ortamının önemli bir unsuru olduğudur.

Düzenlemeler silsilesinin bir diğer ayağını da *the Employment Act of 1946* oluşturmaktadır. Bu anlaşmaya göre hükümet maksimum istihdam, üretim ve satın alma gücünü oluşturmakla yükümlü olmuştur. Bu durum maliye politikalarının politika tasarımında ağırlık kazanmasıyla birlikte Fed ve para politikasının rolünün azalması anlamına gelmekteydi. Mehrling (2010, s. 50) *the Employment Act*'in bu yeni amaçlara ulaşmak konusunda parasal otoriteye etkin bir rol biçmediğini ifade etmekle birlikte Fed'in rolünün hükümet borcunun fiyatını (hazine tahvillerinin fiyatını) yasa geçtikten sonraki beş yıl süresince sabitlemekle sınırlandığını vurgulamaktadır. Mehrling daha sonra Fed içerisindeki hazırlığın “normale dönmek” olduğunu söylemekle birlikte 1951 yılında yasal kısıtın kalkmasıyla Fed'in para piyasasını “yeniden inşa etmeye” başladığını ifade etmiştir.¹⁶ Savaş dönemi ve hemen sonrasındaki birkaç yıl için para piyasalarında devlet borçlanma kâğıtlarının ağırlıkta olduğunu ve Fed'in bu kanalla varlık piyasalarında “ilkel” bir piyasa yapıcı olarak yer almaya başladığını bu dönem özelinde söyleyebiliriz. Bu dönem, Fed'in uzun dönem ve kısa dönem faizler arasındaki ilişkiyi düzenlemek için kamunun borçlanma senetlerine müdahale ettiği ve uzun ve kısa dönem faizlerdeki tutarsızlığı ve tahvil fiyatlarındaki dalgalanmaları önleyen bir aktör olarak kendisini ortaya koyduğunu da ifade etmemiz gerekir (Eichengreen ve Garber, 1991, ss. 181–85). Mehrling'in ifadesiyle (2011, Bölüm 3) 1951'de Fed başkanı olan William McChesney Martin, bu yeni dönemi savaş zamanı uygulanan tahvil fiyatlarını stabilize etme zorunluluğundan bir kurtuluş anlamında “olması gereken” bir para piyasasının¹⁷ biçimlendirilmeye çalışıldığı bir periyot olarak sunmuştur. Meltzer (2011) 1950'lerden sonraki FOMC toplantı tutanaklarına

¹⁶ Fed'in savaş döneminde uygulanan politikaların bir parçası olarak hükümet borcunun savaş nedeniyle artmasıyla birlikte ihraç ettiği tahvil fiyatlarını belirli bir aralıkta tutma görevini ifa ettiğini söyleyebiliriz. Böylece uzun dönem faiz oranları da belirli seviyelerde tutulabilmiştir.

¹⁷ Bugün için bu piyasayı genel olarak bankalararası piyasanın oluşturduğunu ifade edebiliriz.

göre politika hedeflerinin tutturulması amacıyla bankalarda rezerv fazlası oluşturulması politikasının ve bu rezerv fazlalarının kullanılma biçiminin de sorgulamaya başlandığını ifade etmektedir.

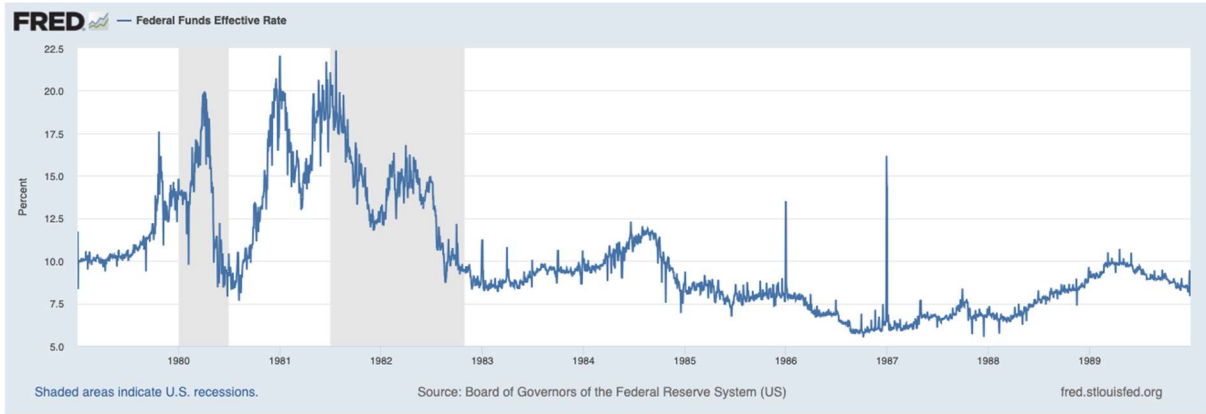
Reel senetler doktrini (real bills doctrine), ticari kredi teorisi (commercial loan theory) gibi teorilerle Fed'in para politikasına yaklaşımı uzun bir süreçte biçimlenmiştir. Bu biçimlenme 1929'lara kadar kendisini gösterse de savaş sonrasında, özellikle de 1951 sonrasında spekülasyon karakterli bir kredi-para yaratım mekanizmasının önüne geçmek Fed'in temel hedefi gibi durmaktadır. Dolayısıyla devletlerin ihraç ettikleri itibari paraların istikrarı ekonominin “gerçek temellerini” (fundamentals) teşkil eden (reel) sınıai meta üretiminin istikrarıyla doğrudan bağlantılı olarak düşünülmüştür: kitlesel bir reel-sınıai üretim, diğer finansal varlıklar karşısında değeri (daha) istikrarlı bir itibari paraya dayanmak durumundadır. Özgöde (2022) 1970'lerin Büyük Enflasyon (the Great Inflation) dönemine kadar son kredi mercii rolünün önemli olduğunu, ancak bu rolün esasını biçimlendiren unsurun anti-spekülasyon bir kredi genişlemesinin oluşturduğunu ve bu görüşün Fed içerisinde 1980'lere kadar hakim olduğunu ifade etmektedir. Fed içerisinde özcü parasalcılar (monetary substantivists) başlığında topladığı yaklaşımın temsilcileri ise Volcker sonrası dönemde etkisini yitirmiş ve yerini sistemik riskin azaltılmasına dönük yaklaşımları ön plana alan biçimci parasalcılar (monetary formalists) almıştır. Genelde neoliberal dönem diye ifade edilen ve devamındaki Washington uzlaşısı döneminin özelliği olarak para politikası yapımcılarının istikrarsızlık olgusunu finansal sektörün ötesinde algılamaya başlamalarından bahsedilebilir. Özgöde'nin de (2022) belirttiği üzere Fed içerisindeki bu grubun özelliği *sistemik risk* diye tanımladıkları, spekülasyon ve reel olana dair ayırımın ötesinde gerçekleşen, varlıkların niteliklerine dair bu ikili ayırımın silikleştiği bir noktada vuku bulan, sermaye birikiminin geneline dair bir değer çöküşüne yol açacak bir “domino etkisini” engellemeye ve bu tarz bir kırılganlığa dönük müdahale araçları geliştirmeye çalışmalarıdır.¹⁸ Fed içerisinde hakim olmaya başlayan biçimciler diye ifade ettiği bu anlayış finansal sistemin karmaşıklığına ve finansal ilişkiler aracılığıyla birbirlerine sıkıca bağlı ekonomik aktörlerin varlığına vurgu yapmakta, ve bu bağlamda “domino etkisi” veya “bulaşma etkisi” gibi kavramsallaştırmalara başvurumaktadırlar. Bu yaklaşımın temsilcilerine göre Fed son likidite

¹⁸ Minsky'nin çalışmalarıyla bu grubu etkilediğini belirtmekte fayda vardır. *Commission on Monetary and Credit* isimli bir kuruluş çatısı altında 1957 yılından sonra çalışma yürüten bu grup daha sonra etkinliğini artıracaktır. Minsky'nin merkez bankasına biçtiği görev finansal sistemin bir bütün olarak istikrarı açısından bir son kredi mercii rolüdür. 1966 kredi daralması üzerine yazdıkları bu doğrultuda olmakla birlikte birlikte mantık olarak gerçek senetler doktrini ve türevlerinden bir kopuşu temsil eder (bkz. Minsky 2008:97-106). Ancak finansal inovasyonlardan kaynaklı kırılganlıkların artması riskine karşı da ekonomik olarak büyük bir devlet ve onun düzenlemelerine ihtiyaç duyulacaktır (H. Minsky, 2008, ss. 22-41).

merci rolünü icra ederken potansiyel bir “domino etkisini” hesaba katarak sistemik riski düşürmelidir. İtibari para bu sefer sadece meta fiyatlarının değil, ayrıca dalgalanmaya bırakılan ve serbestleştirilen varlık fiyatlarının istikrarı için de yönetilmesi gereken önemli bir parasal-finansal araç haline gelmiştir. Bretton Woods sonrası itibari paranın istikrarıyla koşullanan kurumsal düzenin erimeye başlaması karşısında merkez bankacılığı yeni sorunlarla karşı karşıya kalacak ve uzun bir evrim sürecinden geçecektir. Böylece halen söylem düzeyinde belli ölçülerde önemli addetseler de merkez bankalarının spekülâtif olan ile reel olan arasındaki ayrıma dair kavrayışları sistemik riskin ve buna dair analitik araçlarının sürekli artmasıyla bulanıklaşmaya başlamış görünmektedir. Merkez bankası politikalarının amacı karmaşıklaşmış bir finansal sistemin üzerindeki sistemik riski düşürmek, stresi almak ve böylece sistemin ihtiyaç duyacağı likiditeyi sağlayarak finansal sistemi korumak olarak ifade edilebilir (Hendricks, Kambhu ve Mosser 2007; Konings 2016, s. 16). Bu durum sermaye birikimine dair “reel” ile spekülâtif unsurların finans merkezli olarak iç içe geçmiş olduğunun örtük bir kabulü olarak da görülebilir.

1979 Volcker şoku öncesinde Fed öncülüğünde diğer merkez bankalarının politikaları dönemin kurumsal düzeninin bir parçası olarak itibari paraların istikrarı üzerine inşa edilmiştir diye ifade etmiştik. Ancak bu istikrar arayışı biraz da parasalcılığın etkisiyle Fed’in rezervlerin büyümesini kontrol ederek geniş para arzını kontrol edebileceğini düşündürmüştür. Volcker kendi ifadesiyle mekanik bir rezerv kontrolünden ziyade kısa dönemli faizi de yer yer hedefleyen hibrit bir müdahale biçimini devreye sokmak istemiştir (FOMC, 1979). Ancak bunun sonucunda kısa dönemli faiz oranları hem artış göstermiş hem de aylık bazda bakıldığında volatil bir seyir izlemiştir (bkz. Şekil 2). Bununla birlikte parasal büyüklükleri hedeflemekten 1982 yılında tamamen vazgeçilmiştir (Tymoigne, 2009). 1979-82 arası dönemin Volcker yönetimindeki Fed’inin (efektif) faiz oranlarında sert bir artışa giderek geniş para arzını kontrol etmeye yönelmesinin sonucu geniş bir durgunluk ve işsizlik olmuştur (Levy, 2021, 19. Bölüm). 1970’lerin ikinci yarısı ve 1980’lerin ortalarına kadar itibari paranın değerine rezerv para maliyeti (politika faizi) yoluyla istikrar kazandırma ve enflasyonu düşürme stratejisi birçok merkez bankası tarafından da denenmiş fakat bu denemeler pek de uzun ömürlü olmamıştır. Sonrasındaki tarihsel dönemin gelişmeleri hem farklı döviz kurlarının hem de varlık ve meta fiyatlarının itibari para cinsinden istikrarını merkez bankaları açısından sorun haline getirmiştir.

Şekil 2. Efektif Fed Funds Oranı (Ocak 1979 – Aralık 1989)

Kaynak: fred.stlouisfed.org

Finansal sistem özellikle Bretton Woods sonrasında kesintisiz bir şekilde finansal inovasyonlarla ve uluslararasılaşan bir karakter göstererek evrilmiş ve böylece itibari paranın istikrarı salt merkez bankalarına kalan bir görev haline gelmiştir. Merkez bankalarının itibari (rezerv) parayı yaratmaları paranın değerinin istikrarının tek başına garantisi olamamaktadır. Böylece Bretton Woods düzenlemelerinin ortadan kalkması, itibari paralarının istikrarına dönük yeni araçların geliştirilmesi gibi sermaye birikimi açısından son derece önemli bir görevi merkez bankalarının sırtına yüklemiştir. Paranın dış değerine dair çıpanın ortadan kalkması içerideki değerinin de korunmasını zorlaştırmıştır. İtibari paranın özellikle “içeride” stabil bir değer köprüsü görevini icra etmesi merkez bankası bağımsızlığını teknokratik, bir diğer ifadeyle “nötr-bilimsel” ve teknik bir süreç olarak düşünmenin yolunu da döşemiştir (Akçay, 2009, s. 164; Marcussen, 2009). Uluslararası birikim ölçeğinde yerleşik değer çıparlarının yok olduğu ve düzenlemelerin geri çekildiği bir dönemde kurların istikrarına dair piyasa içi tekil çözümler bir finansal inovasyon patlamasının önünü açmıştır.¹⁹ Bir diğer ifadeyle merkez bankaları açısından sorun bu yeni finansal mimari gelişirken (finansal-varlıkların veya nihai tüketiciye dönük metaların) değer istikrarı açısından eski araçların yanında yeni araçlar geliştirme gerekliliğinin kendini dayatmasıdır diyebiliriz. Bu anlamda merkez bankacılığı, anaakım ders kitaplarındaki biçimiyle ele alınışının ötesinde sürekli inovatif bir ortamda gerçekleşen dinamik bir aktivite, bir zanaat icrası olarak kavranmalıdır. Ralph Hawtrey (1930) bu gelişmeye açık tarihsel müdahale potansiyelini “merkez bankacılığı sanatı” olarak

¹⁹ Bu konuda türev finansal ürünlerin ortaya çıkması ve bu piyasaların büyümesi önemli bir örnektir, bkz. Bryan ve Rafferty (2006).

tanımlarken yaptığı vurgu oldukça kritiktir ve merkez bankacılığı tartışılırken zihnimizin bir köşesinde sürekli durmalıdır.

Finansal istikrar veya enflasyon, veya bir diğer ifadeyle finansal varlık ve meta fiyatlarının istikrarı itibari paranın değerinin istikrarı dolayımında kavranmış ve araç çeşitliliği de devlet paraları üzerine inşa edilmiştir. Bretton Woods döneminde kısa vadeli (politika) faizi ve bankacılık sistemini etkilemeye yarayan ABD'deki "Regulation Q" uygulaması gibi bir dizi makro ihtiyati araç istikrar açısından baskınken, 1980 sonrası Bretton Woods'un çöküşünün ardından kısa vadeli faiz oranı neredeyse nihai merkezi para politikası aracı olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu noktada Cömert (2016) buradaki tezle tutarlı bir şekilde sabit döviz kuru ve kontrol edilen sermaye hareketlerinin merkez bankasının ulusal politika tasarımındaki hegemonyasını ve kontrolünü artırdığını ifade ederken, Bretton Woods düzeni sonrasında politika faizinin varlık fiyatları üzerindeki ve hatta uzun dönemli faizler üzerindeki etkisini giderek yitirmeye başladığını ifade etmektedir (Özgür, 2008, s. 70). Aslına bakılırsa Bernanke de (2020) daha sonra bahsedeceğimiz üzere miktarsal genişleme (quantitative easing) politikalarının bu noktada devreye girdiğini vurgulamaktadır.

Bir diğer yandan geç kapitalistleşen ülkelerin kambiyo rejimleri 1980'li yıllar boyunca dışa kapalı kalmaya devam etmiş ve 1990'lara doğru serbestleşme yönünde adımlar atılmıştır. Böylece erken kapitalistleşen ülkelerle birlikte geç kapitalistleşen ülkelerin para birimleri de uluslararası piyasalarda görece değerlenmeye maruz kalmış ve itibari para üzerinden oluşturulan "istikrar" koşulları bu ülkeler açısından da dönüşüme uğramaya başlamıştır diyebiliriz.²⁰ 2000'lere doğru geç kapitalistleşen ülkelerin uygulamaya devam ettikleri sabit kur rejimleri giderek terk edilecektir. Uluslararasılaşan kapitalist birikim birçok farklı sermaye döngüsünü uluslararası birikimin konusu haline getirdikçe merkez bankalarının itibari paralar üzerinden inşa ettikleri politikalar da ister istemez dönüşüme uğrayacaktır. Fed bu anlamda içinde bulunduğu finansal ortamın farklı olması (daha çok da merkezinde olması ve bir anlamda daha sonra bahsedeceğimiz gibi dünyanın son kredi mercii rolünde olması) sebebiyle farklı dinamikler içinde hareket etse de doların istikrarı açısından öncü birtakım dönüşümlere önderlik etmek durumunda kalmıştır.

Bu noktada önemli bir gelişme de neoliberal dönemin amentüsü olarak karşımıza çıkacak olan merkez bankası bağımsızlığı, bir diğer ifadeyle hazine ve merkez bankasının görevlerinin net

---

²⁰ Bu dönüşümü Türkiye'deki merkez bankacılığı açısından anaakım bir yaklaşımla yorumlayan Çufadar'a (2023) bakılabilir. Bu konuda 2008 krizi sonrası TCMB'nin para politikalarındaki araçların çeşitlenmesine dair içeriden bir bakış için bkz. Kara (2012) ve Başçı and Kara (2011).

olarak birbirinden ayrılması olmuştur. Böylece itibari paranın iç (meta ve varlık) ve (farklı döviz kurları cinsinden) dış değerini korumak merkez bankasının bağımsız politika hedefi haline gelmiştir. Bu durumun hazineye (gönüllü) bir finansman kısıtı getirmesinin yanında merkez bankasının da faizler yoluyla kredi daralmasına (veya genişlemesine) dönük politikalar geliştirmesinin yolunu açmıştır. Buradaki çalışmanın kısmen kapsamı dışında kalabilir ancak bu durumun sınıfsal bir anlamı olduğunu da ifade etmek gerekir. Para yönetiminin kamusal politik iradedden bağımsızlaşmasını temsil eden bu gelişmeler enflasyonu engellemenin ve bu vesileyle itibari paranın iç değerini stabil tutmanın yükünü emekçi sınıfların omuzlarına yıkmak anlamına gelmiştir (Akçay, 2009). Taylor kuralı içerisinde kendine yer bulan doğal işsizlik oranının enflasyon hedeflemesinde çıpa olarak kullanılması da bunun bir diğer ifadesi olarak yorumlanabilir.²¹ İktisadın ve merkez bankacılığının teknik diliyle nötrleşen “enflasyonla mücadele araçları” böylece bir doğa yasası gibi geniş emekçi kesimlerin talebi, gelirleri ve çalışma koşullarıyla ilişkilendirilmiştir.

Eichengreen (2021) böyle bir ortamda Bretton Woods düzeninde kur oranlarındaki sabit (dolar-altın) çıpanın ortadan kalkmasıyla birlikte yeni çıpanın enflasyon hedeflemesi olarak ortaya çıktığını iddia etmektedir. Ona göre uluslararası anlamda sabitlenen döviz kurları çıpasının yok olmasıyla merkez bankaları artık paranın değerini (daha ziyade iç değerini) istikrarlandırmaya odaklanmışlardır, bunu da enflasyon hedeflemesi ile yapmaya çalışmışlardır. Eichengreen (2021) geniş bir uygulama alanı bulan enflasyon hedeflemesi politikasının yeni bir kur çıpası (anchor) olduğunu ifade etmiştir. Bir diğer ifadeyle uluslararası enflasyon farklarını sabitleyecek veya istikrarlandıracak olan bu politika bileşeninin küresel düzeyde uygulama alanı bulması kurların da birbirlerine karşı istikrarının temeli olarak kabul edilmiştir. Bu bakımdan enflasyon hedeflemesi Bretton Woods sonrası dönemin en önemli politika bileşeni haline gelmiştir ve merkez bankacılarının düşünüş tarzlarını biçimlendirmiştir.²²

²¹ Bu noktada hemen belirtmekte fayda var ki genel olarak parasal genişlemenin veya emekçilerin gelirlerine dönük her “genişlemenin” kendiliğinden enflasyon yaratacağı anaakım iktisatçılarca sorgulanmaksızın doğru kabul edilen bir teorik varsayımdır. Bunu kısmen performatif etkisi olan bir diskur olarak kabul etmek gerekir. Dışsal olarak artan bir para arzını enflasyonun temel sebebi olarak gören miktar teorisinin içsel para yaklaşımı perspektifinden bir eleştirisi için bkz. Smithin (2018, ss. 141–144). Ayrıca anaakım iktisadi bakışa dayanan ortodoks para politikalarının eleştirel bir okuması için bkz. Rochon ve Setterfield (2008), para arzının içsellliğini ortaya koyan ampirik bir çalışma için ise bkz. Deleidi ve Fontana (2019). İçsel ve dışsal para yaklaşımlarını değerlendirmek bağlamında küresel kriz sonrası için geniş bir literatür haritalaması yapan bir çalışma için de bkz. Fontana, Realfonzo, ve Passarella (2020).

²² ABD ve diğer erken kapitalistleşen ülkeler enflasyon hedeflemesini daha erken benimsemiş olmalarına rağmen, geç kapitalistleşen ülkelerin ciddi bir kısmı kambiyo rejimlerini serbestleştirdikten sonra dahi 1990’lar boyunca sabit kur rejimini uygulamayı sürdürmüşlerdir. Bu ülkelerin enflasyon hedeflemesine geçmeleri 2000’li yılları bulmuştur.

Genel bir uygulama kılavuzu gibi işlev gören enflasyon hedeflemesini öngören Taylor kuralı GSYH açığını (potansiyel ve gerçekleşen arasındaki fark) ve beklenen ve gerçekleşen (meta) enflasyonu(nu) gözeterek kısa dönemli faiz oranını belirlemeyi/tespit etmeyi öneren bir politik çerçeve olarak dolayimli bir biçimde merkez bankalarının kredi-para yaratımına müdahalelerinin teorik bağlamını oluşturmuştur. Söylemi itibariyle yaygın olarak kabul edilen bu yaklaşım para ve metaller arasında doğrudan bir görelî fiyat ayarlamasına gitmeyi öngörmüştür. Aynı zamanda 1990’lar boyunca süregelen Greenspan yönetimindeki Fed politikalarını da hesaba kattığımızda, meşhur dot.com balonu olarak bilinen süreçte varlık fiyatlarının, devletçe enjekte edilen likiditeyle (state-injected liquidity) desteklenen kredi-para yaratımı kanalıyla desteklenerek artış örüntüsü gösterdiğini söyleyebiliriz.²³

Dolayısıyla bir merkez bankası olarak Fed, hem varlık fiyatlarına hem de enflasyona Taylor kuralı türevi modeller kanalıyla istikrarlı bir yön verebilmek için temel olarak politika faizi aracını kullanmıştır. Ancak finansal sistem gölge bankacılığın “gölgesi” altında yeşeren ve finansal inovasyonların patlamasıyla giderek büyüyen çeşitli türden “yükümlülük ihraçlarıyla” biçimlenirken, finansal istikrara yönünü çeviren Fed öncülüğünde merkez bankacılığı sistemin yükselen likidite ihtiyacına cevap verecek yeni araçlar üretmenin baskısı altında kalmıştır.

3. MERKEZ BANKACILIĞININ YENİ ÇELİŞKİLERİ: GÖLGE FİNANSIN GÖLGESİNDE SİSTEMİK RİSK YÜKSELİRKEN

Finansal sistemin karmaşıklaşan yapısı 2008 krizine doğru kendisini giderek daha çok hissettirmiştir. Kriz sonrasında tecrübe edilen yayılma etkisi yapılandırılmış finansın uluslararasılaşma düzeyini de göstermesi açısından çarpıcı olmuştur. Bu durum önceki bölümde bahsettiğimiz ve Özgöde’nin (2021) çalışmasında gözlemlendiği gibi sistemik risk kavrayışıyla politika tasarımına gidenlerin hem zamanla Fed içerisinde hakim olduklarını hem de finansal ilişkilerin giriftleşmesine ve karmaşıklaşmasına yaptıkları vurgu anlamında haklı olduklarını göstermiştir diyebiliriz. Ancak diğer taraftan her krizli durum sermaye döngüsünün ihtiyaçları doğrultusunda birikiminin krizine çözüm bulunmasının bir vesilesi olmaktadır. Bugün yapılandırılmış finansın mevcut düzeyini dikkate alan ve buna karşı eleştirel ve tersinden politik araçları gündeme getiren çok ciddi çözümlerin söz konusu olduğunu söylemek zordur. Bunun yanında anaakım iktisadın analiz araçlarının ve konuya bakışının da krizde olduğu açığa çıksa da çok temel bir dönüşümden geçtiğini iddia etmek imkân dahilinde değildir (Stilwell, 2019, s.

²³ Borçlanmaya dayanan bu varlık fiyatları artışı analizi için bkz. Bellofiore ve Halevi (2011), bu dönem için “Borsa Keynesçiliği” tabirini kullanan bir analiz için de bkz. Brenner (2006).

38). Bir diğer yandan finansal birikimin geldiği düzey bakımından 2008 sonrası merkez bankacılığını dönüşüme zorlayan birtakım unsurlar vardır.

Bretton Woods sonrasında sermayenin uluslararası hareketliliğinin ve bununla ilişkili olarak daha likit finansal araçların uluslararası düzeyde üretimi ve dolaşımının öne açılmıştır. Bretton Woods döneminin kendi iç krizini hem şiddetlendiren hem de ona “cevap üreten” Eurodolar piyasalarında dönemin küresel düzenlemelerinin dışında meydana gelen gelişmeler, yeni arbitraj imkanlarının ortaya çıkması ve yeni finansal inovasyonlar olarak sermayenin daha likit formlar üretmesi (ortodoks iktisadın kavramıyla daha “etkin”) anlamına gelmekteydi (Nesvetailova ve Belli 2013, ss. 56–57; Spagna 2018). Eurodolar piyasaları (veya daha sonrasının kıyıötesi –offshore- piyasaları) finansal inovasyonların yerleşik zeminini oluşturmaktaydı. Bu bakımdan birikime dair çözüm sermayenin sadece para formunda değil, diğer formlarında da küresel düzeyde serbestçe hareket edebilmesi imkanının yaratılmasıyla 1980 sonrasında döneme denk gelmiş, tek kelimeyle serbestleşme dalgası dönemin alameti farikası olmuştur. Bu dönüşüm 2008 krizine kadar tedrici bir seyir izlemiş, ancak ondan sonraki tarihsel süreçte Fed başta olmak üzere merkez bankalarının görece yeni ve radikal araçlarla yeni çelişkileri yönetmek üzere para ve daha genel olarak “finans” piyasalarına müdahale etmelerini gündeme getirmiştir.

Bernanke (2022, s. 132) genelde büyük paniklerin ve ekonomiyi tehdit eden ciddi krizlerin yaşanmadığı “70 yılı aşan sessiz dönemin ardından” Federal Reserve ve merkez bankacılığı bakımından güncel dönüşümü zorlayan koşullara dair şunu ifade ediyor: “Fakat bu uzun dönem boyunca beklenmeyen bir ölçüde küresel finans krizinin temelini hazırlayan yeni, karmaşık kırılmalıklar oluşmaya başlamıştı. Bunların arasında gölge bankacılık, toptan fonlama ve menkul kıymetleştirme hızla büyümesi yatıyordu.” 1990’lar ve 2000’ler boyunca özellikle erken kapitalistleşen ülkelerde içeride itibari paranın değerinin istikrarı adına enflasyon hedeflemesi uygulanırken, uluslararası ölçekte genişleyen ve karmaşıklaşan finansal inovasyonlarla birlikte karakterize olan finansal serbestleşme dalgası ikili bir durum yaratmıştır. İlk olarak talebi tüketici enflasyonunun kısıtlanması amacıyla kontrol etmeye çalışmışlardır. İkinci olarak ise farklı sermaye formlarını finansal inovasyonlar kanalıyla organize eden dinamik bir değer formunun ifadesi olarak gelişen finans mefhumu, geleneksel araçlarla kontrol edilmesi giderek zorlaşan ve uluslararası ölçekte büyüyen bir uzam olarak kendisini göstermeye başlamıştır. Bernanke’nin gölge bankacılık diye adlandırdığı geniş bir finansal kurumlar ağı, özel yükümlülüklerin ihraç zemini haline gelmiş ve bu varlık-değer biçimleri giderek uluslararası piyasaları domine etmeye başlamışlardır. Kurumsal yatırım

şirketleri ve hedge fonlar gibi birçok farklı ve bankacılığa benzeyen ama onların tabi oldukları regülasyonların dışında ve uluslararası ölçekte hareket eden oldukça hareketli sermaye formlarını yöneten bu kuruluşlar finansal anlamda bu inovatif varlık üretiminin kurumsal zemini olmuşlardır. Finans kapital diye de ifade edilen büyük şirketler de bünyelerinde bu tarz finansal işlemlerde uzmanlaşan kendi kurumsal yatırım şirketlerini kurmuşlardır (Bryan, Rafferty ve Wigan, 2017).²⁴ Gölge bankacılık esasen merkez bankalarının doğrudan destekledikleri bankacılık sisteminin dışında kalan ve çok geniş varlık sınıflarının üretimine zemin olan karmaşık ve uluslararası finansal kuruluşlar ağını ifade etmek için kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gölge bankacılığın en kritik işlevi farklı sermaye formlarını birbirine bağlayacak düzeyde finansal varlıklar-metalar üretmesidir.²⁵ Örneğin, 2008 krizinin baş sorumlusu olarak gösterilen MBS'ler (ipoteğe dayalı menkul kıymet veya mortgage backed securities) gibi varlıklar bizzat emekçi hanehalklarının gelirleri üzerinden “yapılandırılan” finansal varlıklardır veya bir diğer ifadeyle “yükümlülük ihraçlarıdır”. Bunun gibi varlığa dayalı menkul kıymet (yükümlülük) ve kredi temerrüt takası (CDS) türü yükümlülük ihraçları da bu tür kuruluşlarca çıkarılmaktadır.²⁶ Gölge bankacılık ayrıca geleneksel bankacılıkla da iç içe geçmektedir. Bu bankalar ülke içerisinde regülasyonlara uygun hale gelmek amacıyla yer yer riskli gördükleri kredileri bilanço dışına çıkarabilmekte ve bu varlıkları özel amaçlı kuruluşlara (special purpose entities-vehicles) transfer ederek menkul kıymetleştirebilmektedirler.

Gölge bankacılık diye ifade edebileceğimiz bu geniş şemsiye için merkez bankacılığı açısından üç önemli şey söylenebilir. İlk olarak geleneksel bankacılığın yanında Bretton Woods'un çöküşünden sonra bankacılık-dışı finansal sektörün hızla büyüyerek yarattığı yükümlülük ihraçları olarak karmaşık ve yapılandırılmış finansal araçlar adeta patlama yapacak düzeyde artmıştır. Bu durum itibari para, hazine tahvilleri ve hisse senetleri gibi klasik finansal varlıkların çok ötesinde yapılandırılmış türev finansal araçların piyasaları giderek domine etmesine yol açmıştır (Bryan ve Rafferty 2011). İkinci olarak bu varlık sınıfları uluslararası bir karaktere sahiptirler ve bu ölçekteki bir birikim düzeyinde yapılandırıldıklarından ulusal ölçeğin ötesinde bir alanın büyümesi anlamına gelmektedirler. Bu bağlamda sermaye

---

²⁴ Bunun en bilinen örneklerinden biri Apple'ın kurmuş olduğu ve dünyanın en büyük hedge fonlarından biri olan Braeburn Capital'dır, bkz. Gilbert and Hrdlicka (2018).

²⁵ Bu finansal varlıkların meta olarak çerçevelenebileceklerine dair önemli bir tartışma için bkz. Hoca (2012), Bryan and Rafferty (2007, 2011).

²⁶ Dolayısıyla büyük sigorta şirketlerinin de bu finansal bütünleşmenin ve kırılmaleşmanın bir parçası olduğunu tekrar etmeye gerek yoktur. 2008 Küresel Finansal Krizi sonrasında dünyanın en büyük sigorta şirketlerinden AIG'ye müdahale gerekliliğinin arkasında bu tarz bir finansal sigortalamanın rolü vardır.

birikiminin geleneksel bir şekilde ulusal ve uluslararası olarak ayrıştırılagelinen sınırlarını bulanıklaştırmaktadırlar.²⁷ Üçüncü olarak ise geleneksel bankacılık faaliyetlerine nazaran girerek büyümekle birlikte geleneksel ve gölge bankacılık arasındaki sınırı da bulanıklaştıran faaliyetlerin gelişmesine yol açmışlardır (Nesvetailova, 2015, s. 443). Geleneksel bankaların dahi portföy yönetimi gibi aktivitelere girdiklerini ve hatta gölge bankacılık faaliyetleriyle birbirlerini tamamladıklarını görebilmekteyiz. Dolayısıyla kamusal para yaratımına konvertible olmayan, düzenlemelerin genel olarak dışında ve uluslararasılaşmış bir yükümlülük ihraçları patlaması merkez bankacılığı açısından farklı düzeylerde müdahaleleri gerekli kılmıştır.²⁸ Bu tarz bir finansal alanın giderek karmaşıklaşan büyümesi daha ciddi boyutlara ulaşan ve giderek de büyüyen rezerv parayla veya merkez bankası yükümlülüğünce desteklenen bir likidite artışına ihtiyaç duyacaktır. Bernanke (2022, s. 143) bu konuda şöyle demektedir:

“İskonto (reeskont) penceresinin üzerindeki damganın yanı sıra bir diğer kusuru da -Fed, finansal ortamı bankaların domine ettiği bir dönemde kurulduğu için- tüm finansal kuruluşlar arasında yalnızca bankalar tarafından kullanılmasıydı. Ancak 2007-2009 krizi, yalnızca banka dışı kuruluşlardan oluşan gölge bankacılık sistemi merkezliydi. Paniği kontrol altına almak için, bu daha geniş kapsamlı şirket veya piyasalara son borç veren kurum olarak hizmet etmemiz gerekiyordu. Bunun için Fed’in –‘olağandışı ve acil şartlar’ altında normal kredi kanalları tıkanıldığında- bankacılık sistemi dışında borç vermesini sağlayan Federal Reserve Yasası’nın 13(3)’üncü paragrafını yürürlüğe soktuk. Fed, kurulduğu Büyük Durgunluk döneminden bu yana 13(3) kredileri vermemişti ancak 2008’den itibaren aktif olarak kullanmaya başladık; sistemik öneme sahip şirketlerin çöküşünü engellemek amacıyla sarf edilen hükümet çabalarının bir parçası olarak gölge bankalara (örneğin yatırım bankaları) borç veriyor, toptan fonlama piyasasını destekliyor ve likidite sağlıyorduk.”

Merkez bankacılığındaki dönüşümü zorlayan ve finansal ortamda meydana gelen ikinci önemli gelişme de Bernanke’nin burada toptan fonlamanın artışı dediği meseledir. Gölge bankacılık faaliyetlerinin gelişmesi ve bu tarz yükümlülük ihraçları patlamasının bir diğer yanı girilen bu pozisyonların finanse edilmesi gerekliliğidir. Bankacılık deyimiyle bu kuruluşlar toptan fonlama kaynaklarına ihtiyaç duymuşlardır. Böylece geleneksel bankaların dışında bu sektörü

²⁷ Bernanke (2022, s. 144) bu noktada şunu ifade etmektedir: “Finansal kriz, finansal piyasalar uluslararası olduğu, ABD varlıkları dahil menkul kıymetleştirilen varlıklar ağırlıklı olarak sınırlarımız dışında tutulduğu ve bir dizi başka ülke emlak patlamaları ve çöküşleri yaşadığı için küreseldi.”

²⁸ Wigger ve Fernandez (2020) uluslararasılaşan finansal inovasyonun en önemli bağlantı noktasının kıyıötesi finansal merkezler olduğunu vurgulamaktadırlar.

“fonlayan” bir yapı da ortaya çıkmıştır.²⁹ Ancak burada fonlama merkez bankası yükümlülüğü veya garantisi altındaki varlık sınıflarının çok ötesinde özel yükümlülüklerin “teminatında” yaratılmaktadır.³⁰ Murau (2017) burada üretilen varlıklara yerinde bir isimle “gölge para” (shadow money) demektedir. Bir diğer önemli unsur da bu sistem içerisinde fonlama ihtiyacını minimuma düşüren fakat karşılığında daha çok finansal varlık üretilmesine zemin hazırlayan genel bir eğilim olarak finansal kaldıraçlamanın artmasıdır.³¹ Bu kaldıraçlamanın artışı gölge bankacılık gibi düzenlemelerden uzak bir finansal alanda devasa boyutlara ulaşmıştır (Nersisyan ve Dantas 2017, ss. 289–95). Bu da yayılma etkisini, finansal stresi veya bir diğer ifadeyle kırılabilirliği artıran temel unsurdur. 2008 krizi sonrasında dahi gerileme göstermek bir yana giderek derinleşen bu yapı Fed’in finansal istikrara daha hızlı ve geniş çapta müdahale etmesini zorunlu hale getirmektedir.³²

Bu genel olarak kaldıraçlama mekanizması sürekli birbirine bağlı ve zincirleme bir yükümlülük ihraçları veya bir diğer adıyla ödeme vaatleri zinciri şeklinde vuku bulmaktadır. Bu menkul kıymetleştirme patlaması basitçe her kuruluşun (varlık almak/varlık ticareti yapabilmek için) kendi yükümlülüğünü ihraç edebilmesine bağlıdır. Örneğin, Nersisyan ve Dantas’ın (2017, s. 290) örneğini takip edersek bir mortgage şirketi tarafından verilen bir krediyi düşünelim. Daha öncesinde bankalar tarafından yaratılan bu kredi daha sonra farklı finansal kuruluşlar tarafından zincirleme bir varlık üretimine yol açar, zemin hazırlar.³³ Mortgage şirketi önce ipotekli krediyi “yaratır”, sonrasında bu krediyi bir yatırım bankasına satar. Yatırım bankası bu kredileri havuzunda topladıktan sonra kendisinin iştiraki bir özel amaçlı kurum aracılığıyla menkul kıymetleştirir. Bu özel amaçlı kurum da bu varlıklarca desteklenen repo ve tahvil ihraç eder,

---

²⁹ Fonlama kelimesinin tırnak içine alınmasının sebebi aslında fonlama ihtiyacının ilgili finansal varlığın yaratılmasından sonra ortaya çıkmasıdır, daha öncesinde değil. Bu durum özünde bankacılık faaliyetlerinde de böyledir. Bankalar önce krediyi yaratır, sonra yarattığı bu kredi mevduat olarak yükümlülüğe kaydedilirken kredinin kendisi varlığa kaydedilir. Yani ortodoks para yaklaşımının aksine kredi mevduatı yaratır, tersi değil (McLeay vd., 2014). Bu açığı finanse etme ihtiyacı daha sonra ortaya çıkar. Daha sonra bu mevduat söz konusu bankanın dışına gittiği zaman bankada rezerv para olarak likidite açığı çıkar. Gölge bankacılığı icra eden kuruluşlar da esasında aynı mantıkla hareket ederler ancak geleneksel bankacılık düzenlemelerine tabi olmadıklarından dolayı elleri daha rahattır (Gabor, 2020, ss. 48-49). Bu kuruluşlar ABD’de bazı eyaletler hariç bankacılık sektörünün tabi olduğu düzenlemelere pek de maruz kalmamaktadırlar.

³⁰ Her yaratılan yükümlülük gibi karşılığında hazine veya şirket tahvilleri, varlığa veya ipoteğe dayalı çeşitli türden varlıklar teminat gösterilebilmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken durum finansal sistem içerisinde toplam varlık ve yükümlülüklerin (yani bilançoların) kâr beklentileri arttığı sürece sürekli genişleyeceğidir.

³¹ Hatta kaldıraçlama, geleneksel bankacılık dahil genelde kapitalist finansal sistemin ve özelde de gölge bankacılığın temelidir diyebiliriz, bkz. Sgambati (2019).

³² IMF’nin (2023, s. 60) Küresel Finansal İstikrar Raporu’na göre 2008 küresel finansal krizi sonrasında küresel finansal varlıkların banka-dışı finansal kurumlar tarafından tutulan ve yönetilen oranı yüzde 40’tan yüzde 50’ye çıkmıştır.

³³ Bu özel kredi kuruluşları bankacılık sistemiyle iç içedir ancak bu karmaşık ilişkiyi şimdilik devre dışı bırakabiliriz.

sonrasında bu ihraç edilen repo ve tahviller de özel yatırım fonları tarafından satın alınırlar. Bu özel fonlar da kendi pozisyonlarını finanse etmek için hisse senetleri çıkarırlar. Esasında sırasıyla gerçekleşen yükümlülük ihraçları patlamasından kastettiğimiz böyle bir finansal döngüdür. Bu durum birçok açıdan gölge bankacılığı destekler. Her şeyden önce bankalarca yaratılanlar da dahil olmak üzere kredilerin bilanço dışına çıkarılması ve bunun özel finansal kuruluşlar aracılığıyla gerçekleştirilmesi daha fazla kredi yaratılabilmesinin de önünü açmaktadır. Buna yüksek düzeyde uluslararasılaşan bu finansal döngü boyunca ABD sınırları içerisinde ihraç edilenden daha fazla dolar cinsi yükümlülüğün ABD dışında ihraç edildiğini de eklersek Fed'in üzerine binen "yükü" daha iyi kavrayabiliriz. Buna dair Nersisyan ve Dantas'ın (2017, s. 294) aktardığına göre kriz sonrasında ABD dışındaki dolar cinsi yükümlülükler ABD içerisinde yaratılanlara göre daha hızlı artmıştır.

Geleneksel bankacılık sisteminin (kredilerden yaratılan) mevduat formundaki yükümlülükleri (Fed'in yükümlülük ihracı olarak) itibari paraya dönüşümün yasal garantisi altındadırlar. Fakat gölge bankacılığın yükümlülük ihraçları söz konusu olduğunda normal koşullarda bu destek veya garanti söz konusu değildir. 2008 krizi sonrasında önlemleri bu durumu fiili olarak değiştirmiş görünmektedir. Braun ve Gabor'un da (2020) haklı olarak üzerinde durdukları üzere merkez bankaları için bu durum özellikle kriz dönemlerinde rezerv para yaratılarak "desteklenmesi" gereken bir özel yükümlülükler veya türev varlıklar toplamı olarak düşünülebilir. Bunun yanında gölge bankacılık klasik sınırları aşan sermaye birikimine dair yeni bir uzamı eşzamanlı olarak inşa etmektedir (Bryan, Rafferty ve Wigan 2016). Pozsar (2014) ise yaratılan bu gölge paraların M2'nin ötesinde sadece finansal saiklerle ve varlık yaratımıyla ilişkili olarak gerçekleştiğini ve işlem saikiyle veya reel ekonominin "gerekleriyle" çok az ilişkili olduğunu söylemektedir. Kregel (2014) ise buna dair olarak gerçek ve hayali likidite ayırımına gitmiştir. Ona göre itibari para yaratımıyla desteklenen kredi-para yaratımı mekanizması gerçek likiditeyi oluştururken, bu sistem tarafından doğrudan desteklenmeyen ve her an karşılanamayan bir yükümlülükler zincirinin vuku bulması sonucunda likit özelliğini yitirebilecek özellikte ve merkez bankacılığı sistemi tarafından doğrudan desteklenmeyen finansal varlık yaratımı zinciri (özel yükümlülük ihraçları) hayali likiditeyi oluşturmaktadır. Kregel'in bu ayırımı devletin müdahale kapasitesine vurgu yapan bir perspektife sahiptir. Fakat bununla birlikte sermaye birikimindeki dönüşüm giderek daha fazla varlık fiyatlarının "istikrarına" bağlı olmakta ve bu istikrar da giderek şirket kârlarının, borçlarının ve hanehalkı gelirlerinin finansal varlık yaratımı sistemine içerilebilme kapasitesine bağlı hale gelmektedir. Finansal sermaye bu biçimde genişler ve uluslararasılaşırken yine onlar tarafından devletler bu

müdahale alanına çağrılmaktadırlar. 2008 krizi sonrası giderek daha fazla olarak gölge finansal kuruluşların yükümlülük ihraçlarını konvertible edebilecek şekilde genişleyen bir devlet ve merkez bankaları müdahalesine şahit olmaktadır. Bu anlamda Kregel'in ayrımının bazı unsurları kavramakta anlamlı olsa da finansal birikimin sınırlarında bulanıklaşmakta olduğu tespitini yapabiliriz.

Piyasa merkezli gölge para yaratımı olarak gölge bankacılık işlemleri ve menkul kıymetleştirme, son tahlilde itibari para yaratımına ihtiyaç duyan bir sistem ortaya çıkarsa da bu sayede birikim giderek uluslararasılaşmış ve kırılmalı bir yapıya doğru evrilmiştir. Merkez bankasının son kredi merciinden daha öteye geçecek bir yaklaşım ve araçlar bütünü geliştirmesi böyle bir finansal ortamın ürünüdür. Öncesinde merkez bankaları geleneksel bankacılığın borçlanma ihtiyacına resmen cevap vermekle görevliyken, gölge bankacılık kurumlarının borçlanma ihtiyaçlarına (en azından resmen) bir cevap vermekle yükümlü değildi. Ancak finansal sistemin bu yönde gelişmesi ve giderek kırılmalı varlık yapısı veya bir diğer ifadeyle artan "sistemik risk" bu duruma geniş bir müdahaleyi zorunlu kılmış görünmektedir. Bretton Woods döneminin merkez bankası yükümlülüğü olarak itibari paranın istikrarı üzerine odaklanan kurumsal yapısı artık yerini yükümlülük ihracı olarak diğer varlık biçimlerinin de "istikrarına" bırakmıştır diyebiliriz. Muazzam düzeyde büyüyen gölge bankacılık yükümlülükleri karşılanamamaya başladığında yarattığı sistemik risk de göz önüne alındığında çok büyük miktarlarda likiditeye ihtiyaç duyulmuştur. Buna ilaveten, bu müdahaleler sadece ulusal değil, uluslararası ölçekte de bir likidite ihtiyacını gündeme getirmiştir.

İtibari paranın istikrarını temel alan kurumsal alanın çözülmesinin sonucunda giderek "gölge paraların" yaratımının merkezinde olduğu ve literatürde finansallaşma veya finansal birikim diye de adlandırılan bir finansal mimariden bahsetmek gerekmektedir. Bu anlamda finansal istikrarın giderek daha ağırlıklı bir "görev olarak tanımlandığı" ve bunu yaparken de klasik son likidite merci görevlerinin ötesine geçecek politika araçlarının yaratıldığı bir merkez bankacılığının söz konusu olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu anlamda iki önemli gelişmeden bahsetmek önemlidir. İlki artık kalıcı hale gelen miktarsal genişleme politikaları iken ikincisi de uluslararası swap hatlarının yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmasıdır. Ayrıca enflasyonla mücadelenin giderek belirsizleşen teorik temelleriyle çok yüzleşmeksizin yükünün halen emekçi sınıfların üzerine atılmaya devam edilmesi de bir diğer problem olarak önümüzde durmaktadır.

4. VARLIK FİYATLARININ MERKEZİLİĞİNDE SON PİYASA YAPICISI OLMAK: MİKTARSAL GENİŞLEME DALGALARI VE SWAP HATLARI

Bu noktada Bernanke'nin (2020) gelenekselin sonu ifadesiyle özellikle vurguladığı miktarsal genişleme (quantitative easing, veya QE) politikaları yeni bir merkez bankacılığı aracı olarak gündeme gelmiştir. Bernanke (2022, s. 464) politika faizinin sıfıra yaklaştığı bir dönemde dahi seçeneklerin sonuna gelinmediğini ifade ettikten sonra miktarsal genişlemenin asıl hedefinin “otuz yıllık mortgage’lar ve şirket tahvilleri gibi varlıkları satın almak yoluyla uzun vadeli faiz oranlarını aşağı çekmek” olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Fed olarak ilk amaçlarının uzun vadeli borçlanma senetleri ve varlıklar üzerlerindeki faizleri düşürmek ve ikinci olarak da böylece hem bu varlıkların fiyatlarındaki olası çökmeleri engellemek ve varlık fiyatlarını desteklemek, hem de uzun dönem ve kısa dönem faizleri düşük bir noktada uyumlulaştırarak yatırımları artırmak ve harekete geçirmek olduğunu söylemiştir. Dönemin enflasyonu da halihazırda düşük olduğundan Bernanke bu politika yolunun açık olduğunu düşündüğünü de söylemektedir.³⁴

Miktarsal genişleme, klasik parasal gevşemeden bu anlamda farklı bir politika seçeneği olarak ortaya çıkmıştır. Parasal gevşeme düşük politika faiz oranlarıyla bankalara düşük maliyetli rezerv para sağlamak ve bankaların kısa dönemli rezerv ihtiyaçlarına cevap vererek kredi ve mevduat faizlerinde gevşemeyi öngörürken, miktarsal genişleme doğrudan ve çoğunlukla da gelecek değerleri belirsiz olan MBS, devlet ve şirket tahvilleri gibi varlıkların değerlerini desteklemekle ilgili finansal piyasalara likidite enjeksiyonuyla ilişkilidir.³⁵ Salt politika faizine dayanan müdahale biçimi bu çalışmada ifade edilen iddiayla ifade edersek MB yükümlülüğü olarak itibari paranın değerinin istikrarı üzerinden bir istikrar politikası tasarımına ilişkinen, miktarsal genişleme diğer varlıkların değerlerine-fiyatlarına doğrudan bir müdahale aracılığıyla varlık değerlerine istikrar kazandıran bir tasarıma ilişkindir. Böylece Fed finansal piyasalarda doğrudan “piyasa yapıcı” olarak yer almaya başlamıştır. Bu politika sadece Fed ile de sınırlı

³⁴ Bernanke (2022, s. 294) son kitabında miktarsal genişlemeyi tam olarak şöyle tanımlamaktadır: “Burada ben QE’yi, merkez bankalarının uzun vadeli faiz oranlarını düşürmek, finansal koşulları hafifletmek ve tam istihdam ve fiyat istikrarı gibi makroekonomik hedeflere ulaşmak amacıyla büyük ölçekli uzun vadeli tahvil satın alımı olarak tanımlayacağım.”

³⁵ Finansal sisteme likidite enjeksiyonu Fed tarafından birçok farklı program aracılığıyla da yapılmıştır. Yazıda detaylarına girmek mümkün olmasa da TALF (term asset-backed securities loan facility), miktarsal genişlemenin başlangıcı olarak sınıflandırabileceğimiz TARP (troubled asset relief program), veya pandemi döneminde CARES yasası gibi çok çeşitli düzenlemeler de farklı varlıklara ve kesimlere dönük genişlemelere örnek olarak gösterilebilir. Bunlar yapılırken Fed’in neredeyse daha öncesinde çok nadiren kullanılan 13.3 acil durum yasasını kullandığını da ekleyelim.

kalmamış, ECB (Avrupa Merkez Bankası), Kanada ve Avustralya gibi diğer merkez bankaları tarafından da uygulanmıştır (Adrian et al. 2021; Delgado ve Gravelle 2023).³⁶

Batı merkez bankacılığında başlayan ve artık “para politikasının” kalıcı bir unsuru olarak düşünebileceğimiz miktarsal genişleme politikaları Mehrling’in de (2011) vurguladığı üzere çok kritik bir dönüşümü işaret etmekte, fonlama piyasalarındaki fiyatı veya bir diğer ifadeyle yani politika faiz oranını belirlemenin ötesine geçerek doğrudan finansal piyasa yapıcıya dönüşen bir merkez bankacılığını gündeme getirmektedir. Bu makaledeki iddianın diliyle ifade edersek, itibari para üzerinden dolayımlanan bir para politikası seçeneğinin ötesinde doğrudan diğer varlıkların fiyatlarını oluşturan ve geniş finansal likiditenin garantörü olan bir merkez bankacılığıyla karşı karşıya olduğumuzu söylemek gerekir. Bir anlamda finansallaşmanın kendini ifade ettiği gölge bankacılık ve onun yarattığı yükümlülük ihraçları (varlık) patlamasının neticesinde, Murau’nun (2017) kavramıyla ifade edersek, merkez bankaları “gölge paraların” da garantörlüğüne doğru büyüyen bir politika perspektifiyle hareket etmektedirler. Böylece aslında bu tarz türev ürünlerin ve geniş anlamıyla gölge paraların itibari paraya dair parasal özellikleri de kısmen üzerlerine almaya başladıklarını, bir anlamda parasal özellikler (moneyness) kazandıklarını söyleyebiliriz. Merkez bankalarının son piyasa yapıcısı (market maker of last resort) rolü kazanmaları ticari bankaların ve bir takım yatırım bankalarının yükümlülük ihraçlarının ötesindeki yükümlülük ihraçlarına da likidite garantisi vermenin bir diğer yolu olmuştur.³⁷ Karmaşık finansal ilişkiler yaratan bu varlık formları sistemik riski artırdıklarından Fed’in ve diğer merkez bankalarının finansal piyasaların istikrarını bu tarz varlık alım programlarıyla sağlamaları, bütün finansallaşmış ekonomik yapının ayakta kalması açısından elzem görünmektedir. Bu durumda sorunun kendisi, sürekli yüksek düzeyde bir likidite sağlayıcısı ve (kamusal?) finansal piyasa yapıcı rolüne soyunmak durumunda kalan merkez bankalarıyla bütünleşmiş bir şekilde birikimin finansallaşan karakterindedir dersek daha doğru bir tespit yapmış oluruz.

Bu durumda Bryan ve Rafferty’nin (2013) varlık fiyatlarının gerçek değerini merkez bankaları nezdinde kamu likiditesinin çıpaladığını söylerken haklı olduklarını ifade etmek gerekir. Devletler veya genel olarak kamunun, bu bağlamda geleneksel olarak itibari paraların ve itibari para cinsinden yaratılan kredilerin ötesine geçerek kamu tarafından ihraç edilmeyen varlık

---

³⁶ ABD’de krizin üstesinden gelebilmek adına ilk ve klasik biçimiyle üç parça şeklinde uygulanmıştır: Aralık 2008 ve Mart 2010 arasında QE1, Kasım 2010 ve Haziran 2011 arasında QE2 ve Eylül 2012 ve Ekim 2014 arasında QE3.

³⁷ Bu konuda son dönemde İngiltere Merkez Bankası’nın (Bank of England) banka olmayan finansal kuruluşlara da kalıcı olarak borç verme mekanizması üzerine çalıştığını hatırlatalım (Ralph vd., 2023).

sınıflarına kadar ulaşan bir garantörlüğe yelken açmaları söz konusudur. Merkez bankalarının MBS'ler ve diğer farklı varlık sınıflarının satın alımlarına girişmesi finansal piyasalar arasında da likiditeyi yönetme görevini aktif olarak sürdürmeleri anlamına gelmektedir. Böylece merkez bankaları klasik anlamdaki son kredi mercii görevlerinin de ötesinde son piyasa yapıcı mercii rolüne soyunmakta ve bu varlıkların “gerçek değerlerinde” fiyatlanmasının içkin bir parçası haline almaktadırlar. Bu durumda kamusal otoriteler finansal piyasalardaki bu değerleri aktif bir biçimde çıpalamaktadırlar (Bryan ve Rafferty 2013, s. 148). Devletler (kamu) bir anlamda sistemik riski ve finansal risk ticaretini destekleyerek kapitalist finansallaşmanın garantörü (underwriter) haline gelmektedirler (Spies-Butcher ve Bryant 2023, s. 10). Bu durumda Fed özelinde merkez bankalarının finansal sistemin yapısına ve temellerine pek dokunmadıkları rahatlıkla söylenebilir (Fontan ve Larue 2020, s. 161).

Finans kavramının geleneksel kavranışı reel olanın dışını ondan ayrı olanı imlese de, burada yürütülen gölge bankacılık merkezli finans ve finansallaşma kavrayışı farklı sermaye formlarını birbirine bağlayan bir uzama gönderme yapmaktadır. Bir diğer ifadeyle finans/finansallaşma farklı varlık formlarını ve hanehalkının gelir ve harcama akımlarını ve dolayısıyla bilançoları birbirine bağlayan bir fenomen olarak anlaşılmalıdır. Finansal birikim yine geleneksel olarak varlık üretimi merkeziliğinde iş görmektedir. Bu bağlamda Adkins, Cooper ve Konings (2021, 2022) çalışmalarında günümüz sermaye birikiminin belirleyici dinamik unsurunu varlık ekonomisi diye tanımlamakta ve sınıfsal eşitsizliğin temelinde artık gelir değil varlık sahipliğinin olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca bu yazarlara göre miktarsal genişleme varlık enflasyonu yanlısı bir politika olarak refahı yüksek varlık sahiplerine yönlendiren bir para politikası olarak bu dönemin en karakteristik uygulaması olarak gösterilebilir.

Son piyasa yapıcı rolünün yanında 2008 krizi sonrasında Fed'in kazandığı bir diğer kritik işlev de uluslararası son kredi mercii haline gelmesidir diyebiliriz. Mehrling (2016) bu bağlamda Fed tarafından oldukça fazla kullanılmaya başlanan uluslararası swap kanallarına dikkat çekmiştir. Sistem merkez bankaları swap kanalları networkü olarak çoğunlukla küresel güney ülkeleriyle sınırlı kalmıştır. Küresel kriz sırasında 14 büyük bankayla oluşturulan doğrudan likidite hattı olarak bu swap hatları sayesinde küresel finans sistemine merkez bankaları aracılığıyla likidite sağlanmıştır. Daha sonrasında 5 büyük yabancı merkez bankasıyla oluşturulan likidite hatları kalıcı olmuş ve 2009-2010 yıllarındaki Avrupa borç krizi sırasında da kullanılmışlardır. COVID-19 dönemindeki kriz esnasında ise 9 bankanın daha eklenmesiyle birlikte tekrar 14 ülke merkez bankasına birden likidite sağlanmıştır. Bu likiditenin hatlara dahil olan ülkelerin itibari para birimleri teminat altına alınarak sağlandığını hatırlatmak yerinde olacaktır. Buna ek

olarak “resmi swap hatları olmayan yabancı otoritelerin doğrudan tahvil satışı yapmadan hazine tahvillerini teminat olarak gösterip borç dolar alabildikleri özel bir repo otoritesi de” oluşturulmuştur (Bernanke, 2022, s. 272).³⁸

Bretton Woods’un çöküşünden bugüne gelirken Fed’in ilgisinin ağırlık merkezinin tedricen finansal istikrara kaymıştır. Fed’in giderek neoliberal dönemin yükselen teorik dayanaklarından olan doğal işsizlik oranı (NAIRU) tahminine yaslanan enflasyon hedeflemesi politikasından şüpheye düşmeye başladığını söylemek mümkündür. Bernanke (2022, s. 85) doğal işsizlik oranı konusundaki bu şüpheleri açıkça ifade etmekle birlikte geçmişe dönük muhtemel hesaplama hatalarından da bahsetmektedir. Ancak 2023 Haziran ayında gerçekleştirilen FOMC (2023) toplantısının tutanaklarına bakıldığında emek piyasasının sıkılaşmasından olumsuz bir referansla bahsedildiğini görmek mümkündür.³⁹ Emek piyasasının “gevşemesinin” güvencesizlik anlamına geleceğini de düşünürsek meta enflasyona konvansiyonel yaklaşımın emekçiler üzerinde sallanan Demokles’in kılıcı olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan sürekli genişleyen varlık piyasalarının (kamusal) likidite yaratımıyla desteklenmesi merkez bankalarının gündemine giderek daha fazla gelse de, buna zemini oluşturan finansal birikimin yapısı tartışmalarda yeteri kadar kendisine yer bulamamaktadır.

5. SONUÇ

Sonuç itibarıyla gölge bankacılığın şemsiyesi altında gelişen bu karmaşık ve çok katmanlı varlık ekonomisini destekleyen ve finansal birikimin bu çelişkilerini yönetmeye çalışan bir merkez bankacılığı ve onun iç çelişkileri tartışmalarımızın gündeminin önemli bir parçası olmalıdır. Para politikaları tartışılırken üzerinden atlanan ve salt paranın miktar teorisinin önyargılarından hareketle bir tartışma yürütülmemesi gerektiğini ne kadar vurgulasak azdır. Bu bağlamda merkez bankacılığı üzerinden geliştirilecek eleştiriler de bu genel finansallaşma bağlamından kopartılmamalıdır, kapitalist birikiminin finansallaşma eğilimlerini ıskalamamalıdır.

³⁸ Kindleberger’in (2008) bu ihtiyacı çok daha önceden görmüş ve tartışmış olduğunu eklemek gerekir.

³⁹ Bu konu makalenin çerçevesinin dışına çıkma riski taşısa da bazı önemli noktaları ifade etmek yerinde olacaktır. Aynı FOMC metninde emekçi kesimlerin aldığı cüzi ücret artışlarına da enflasyonun olağan şüphelisi olarak bakılmakta ve bu noktadan enflasyon riskinin devam ettiğine ve dikkatle izlendiğine vurgu yapılmaktadır. Öte yandan enflasyondaki düşüşe Fed’in artırdığı politika faizinin neden olduğunu söylemek biraz kolaycılık gibi görünmektedir. Fed’in faiz artışından beklentisi hanehalkının harcanabilir gelirlerindeki azalma ve emek piyasasındaki gevşeme yoluyla (gerçek güncel sebeplerinden bağımsız olarak) enflasyonu düşürmekti. Ancak enflasyonun sebebinin Rusya-Ukrayna savaşı ve Covid-19 küresel salgını nedeniyle bozulan arz zincirlerinin tetiklediği tekelleşme merkezli kâr enflasyonu olduğuna dönük olarak yapılan analizler bizlere faiz artışlarının rolünün sınırlı olduğunu düşündürmektedir, örneğin bkz. Weber and Wasner (2023).

18-19. yüzyıllar boyunca ABD ve diğer erken kapitalistleşen ülkelerde ulusal ölçekte ortak bir para birimi yaratımı, birleşik ve entegre bir ulusal kapitalist birikimin en kilit unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Sonrasında itibari paranın değer (ve fiyat) istikrarının taşıyıcısı olarak güçlendirildiği bir kurumsal çerçevenin inşası özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında finansal ortamının da temelini teşkil etmiştir. Bu dönemde uluslararası ve ulusal sermaye birikimine dair bir istikrar köprüsü olarak itibari paranın merkezi bir rol oynadığını ve merkez bankasının ihraç ettiği rezerv para olarak değerini belirlemek maksadıyla işleyen bir politika aracı olarak kısa vadeli faiz oranları kanalının hem finansal varlık fiyatlarının hem de meta fiyatlarının yönlendirilmesinde temel bir işleve sahip olduğu, dönemin anti-spekülatif makro ihtiyati gündemi ve çerçevesi de hesaba katıldığında söylenebilir. Ancak 2008 krizine yaklaşırken büyüyen gölge bankacılığın şemsiyesinde yaratılan finansal varlıkların ekonominin geri kalanıyla karmaşık ilişkiler geliştirerek büyümesi ve dolayısıyla bilançoları birbirine bağlaması, bunu yaparken de uluslararası bir nitelik arz etmesi Fed başta olmak üzere özellikle büyük merkez bankalarını farklı ve daha etkili araçlar aramaya itmiştir. Bu arayış onların sistemik risk diye tanımladıkları ve sermaye birikimini tehlikeye sokan krizli durumlara “daha etkin” müdahale etmelerini gerektirmiştir. Merkez bankaları (kendi yükümlülük ihraçları) kanalıyla gölge paralara da garantör olacak biçimde sisteme (dolar merkezli olarak) likidite sağlamaya başlamışlardır. Böylece türev ürünleri de içerecek “gölge finansal varlıklar” bir anlamda parasal nitelikler kazanmaya başlamışlardır. Artık para politikası bu noktadan sonra itibari paraya dair bir olgu olmaktan ziyade bütün finansal varlıklara ve birikimin tümüne dair eşzamanlı bir müdahaleyi içeren bir araçlar bütününe dönüşmüştür. Başka bir ifadeyle günümüz kapitalist finansal birikiminin giderek likit olmayan (illiquid) varlıklardan likit varlıklar üretimine doğru yönelen yapısı bu sürecin yapısal parçası olarak kurumsal-sınıfsal dinamiklerin de yön vermesiyle gerçekleşmiştir. Bu sınıfsal ve kurumsal dinamikler kamu sektörünün rolünü de belirlemiştir: sistemik kriz anlamına gelen finansal piyasaların likit özelliklerini yitirmemesi anlamında likit-olamamaya (illiquidity) karşı finansal birikimi korumak.⁴⁰

⁴⁰ Bu makalede anlatılan gelişmelere ek olarak hızla gelişen merkeziyetsiz blokzincir teknolojileri ve bu teknolojiler dolayımında üretilen ve gündeme gelen yeni kripto varlık biçimleri de devletlerin ve merkez bankalarının gündemlerini belirlemeye ve değiştirmeye adaydır. Bu alanda da yeni (itibari paraya endeksli coinler vd.) yükümlülük ihraçları merkeziyetsiz olarak ortaya çıkmaktadır ve yavaş yavaş bankacılık ve finans sistemine eklenmektedirler. Bu başka bir makalenin konusu olmakla birlikte likiditeye bağımlı bir alan olarak bu piyasalar ortaya çıkmakta, hatta sabit coinler kanalıyla merkez bankalarıyla bu kripto varlık üretimi alanı arasında bir anlamda gergin bir ilişki söz konusu olmaktadır. Merkez bankalarının dijital varlık ihraçlarına dönük girişimleri ve bu sistemle bir şekilde eklenme çabalarını bu yeni gerilim alanının üstesinden gelme çabası olarak yorumlamak mümkündür.

Bunun yanında varlık alım programlarının kalıcılık kazanan bir uygulama alanı bulması yeşil merkez bankacılığını da gündeme getirmiştir. Böylece çevreye dair “hassasiyet geliştiren” ve bu bağlamda uzun dönemde iklim krizinin aşılmasını sağlayabilecek ve böylece yine uzun dönemde birikime istikrar kazandıracak düşünülen eylemlerde bulunabilecek şirketlerin veya kuruluşların bono veya hisse ihraçlarının söz konusu varlık alım programlarına dahil edilip edilemeyeceği tartışılmaktadır. Bu yaklaşımların çerçevesinden likiditenin bu anlamda makalede bahsedildiği bağlamda kamusal bir mal ve müdahale aracı işlevi görebileceği tartışılmaktadır. Açıkça fark edilebileceği üzere dönüşen merkez bankacılığının potansiyel müdahale araçları sürekli dinamik bir ortamda şekillenmektedir ve daha yeni bir dizi tartışmaya gebe görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Adkins, L., Cooper, M., & Konings, M. (2021). Class in the 21st century: Asset inflation and the new logic of inequality. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 53(3), 548-572. <https://doi.org/10.1177/0308518X19873673>
- Adkins, L., Cooper, M., & Konings, M. (2022). The asset economy: Conceptualizing new logics of inequality. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 23(1), 15-32.
- Adrian, T., Erceg, C., Gray, S., & Sahay, R. (2021). Asset Purchases and Direct Financing: Guiding Principles for Emerging Markets and Developing Economies during COVID-19 and Beyond. *IMF Monetary and Capital Markets Department*.
- Akçay, Ü. (2009). *Para, Banka, Devlet: Merkez Bankası Bağımsızlaşmasının Ekonomi Politikası*. Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Akkaya, Y., & Gürkaynak, R. (2012). Cari açık, bütçe dengesi, finansal istikrar ve para politikası: Heyecanlı bir dönemin izi. *İktisat İşletme ve Finans*, 27(315), 93-119. <https://doi.org/doi: 10.3848/iif.2012.315.9319>
- Allon, F. (2018). Money after Blockchain: Gold, Decentralised Politics and the New Libertarianism. *Australian Feminist Studies*, 33(96), 223-243.
- Bagehot, W. (1873). *Lombard Street: A Description of the Money Market*. H. S. King&Company.
- Başçı, E., & Kara, H. (2011). Finansal İstikrar ve Para Politikası. *İktisat İşletme ve Finans*, 26(302), 9-25.
- Beggs, M. (2017). The state as a creature of money. *New Political Economy*, 22(5), 463-477. <https://doi.org/10.1080/13563467.2017.1240670>
- Bell, S. (2001). The role of the state and the hierarchy of money. *Cambridge Journal of Economics*, 25(2), 149-163. <https://doi.org/10.1093/cje/25.2.149>

- Bellofiore, R., & Halevi, J. (2011). A Minsky moment? The subprime crisis and the ‘new’ capitalism. İçinde C. Gnos & L.-P. Rochon (Ed.), *Credit, Money and Macroeconomic Policy: A Post-Keynesian Approach* (ss. 13-32). Edward Elgar Publishing.
- Bernanke, B. (2020). *Karar Alma Cesareti: Yüzyılın En Büyük Finans Krizi ve Sonrası* (C. Feyyat & M. Demirsar, Çev.). Scala Yayıncılık. <https://www.scalakitapci.com/karar-alma-cesareti>
- Bernanke, B. (2022). *21. Yüzyıl Para Politikaları: Büyük Enflasyonist 70’lerden COVID-19’a ABD Merkez Bankası* (D. Kılınç, Çev.). Scala Yayıncılık.
- Bordo, M. D. (2007). A Brief History of Central Banks. *Economic Commentary*, 12/1/2007. <https://www.clevelandfed.org/publications/economic-commentary/2007/ec-20071201-a-brief-history-of-central-banks>
- Braun, B. (2016). Speaking to the people? Money, trust, and central bank legitimacy in the age of quantitative easing. *Review of International Political Economy*, 23(6), 1064-1092. <https://doi.org/10.1080/09692290.2016.1252415>
- Braun, B., & Gabor, D. (2020). Central Banking, Shadow Banking, and Infrastructural Power. İçinde P. Mader, D. Mertens, & N. van der Zwan (Ed.), *The Routledge International Handbook of Financialization* (ss. 241-252). Routledge.
- Brenner, R. (2006). *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945-2005*. Verso.
- Bryan, D., & Rafferty, M. (2006). *Capitalism With Derivatives: A Political Economy of Financial Derivatives, Capital and Class*. Palgrave Macmillan.
- Bryan, D., & Rafferty, M. (2007). Financial derivatives and the theory of money. *Economy and Society*, 36(1), 134-158. <https://doi.org/10.1080/03085140601089861>
- Bryan, D., & Rafferty, M. (2011). Deriving Capital’s (and Labour’s) Future. *Socialist Register*, 47. <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/14336>
- Bryan, D., & Rafferty, M. (2013). Fundamental value: A category in transformation. *Economy and Society*, 42(1), 130-153. <https://doi.org/10.1080/03085147.2012.718625>
- Bryan, D., Rafferty, M., & Wigan, D. (2016). Politics, time and space in the era of shadow banking. *Review of International Political Economy*, 23(6), 941-966.
- Bryan, D., Rafferty, M., & Wigan, D. (2017). Capital unchained: Finance, intangible assets and the double life of capital in the offshore world. *Review of International Political Economy*, 24(1), 56-86.
- Cömert, H. (2016). İmkansız Üçleme’den İmkansız İkilem’e: Bretton Woods Dönemi ve Sonrası Para Politikası. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34(1), Article 1. <https://doi.org/10.17065/huniibf.309287>
- Deleidi, M., & Fontana, G. (2019). Money Creation in the Eurozone: An Empirical Assessment of the Endogenous and the Exogenous Money Theories. *Review of Political Economy*, 31(4), 559-581. <https://doi.org/10.1080/09538259.2020.1737390>

- Delgado, M., & Gravelle, T. (2023). Central bank asset purchases in response to the Covid-19 crisis. *BIS CGFS Papers No 68*. <https://www.bis.org/publ/cgfs68.htm>
- ECB. (2023). *Annual Accounts 2022*. <https://doi.org/10.2866/556062>
- Eichengreen, B. (2021). Bretton Woods After 50. *Review of Political Economy*, 33(4), 552-569. <https://doi.org/10.1080/09538259.2021.1952011>
- Eichengreen, B., & Garber, P. M. (1991). Before the Accord: U.S. Monetary-Financial Policy, 1945-51. İçinde R. G. Hubbard (Ed.), *Financial Markets and Financial Crises* (ss. 175-206). University of Chicago Press. <https://www.nber.org/books-and-chapters/financial-markets-and-financial-crises/accord-us-monetary-financial-policy-1945-51>
- Fischer, S. (1999). On the Need for an International Lender of Last Resort. *Journal of Economic Perspectives*, 13(4), 85-104. <https://doi.org/10.1257/jep.13.4.85>
- FOMC. (1979). *Meeting of Federal Open Market Committee, October 6, 1979*. Board of Governors of the Federal Reserve System.
- FOMC. (2023). *Minutes of the Federal Open Market Committee, June 13-14, 2023*. Board of Governors of the Federal Reserve System.
- Fontan, C., & Larue, L. (2020). Central Banking. İçinde C. Borch & R. Wosnitzer (Ed.), *The Routledge Handbook of Critical Finance Studies* (ss. 154-172). Routledge.
- Fontana, G., Realfonzo, R., & Passarella, M. V. (2020). Monetary economics after the global financial crisis: What has happened to the endogenous money theory? *European Journal of Economics and Economic Policies*, 17(3), 339-355.
- Gabor, D. (2020). Critical macro-finance: A theoretical lens. *Finance and Society*, 6(1), Article 1. <https://doi.org/10.2218/finsoc.v6i1.4408>
- Gilbert, T., & Hrdlicka, C. (2018, Ağustos 23). Opinion | Apple Is a Hedge Fund That Makes Phones. *Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/apple-is-a-hedge-fund-that-makes-phones-1535063375>
- González, A., & Pérez-Caldentey, E. (2018). The financial instability hypothesis and the paradox of debt: A microeconomic approach for Latin America. *Review of Keynesian Economics*, 6(3), 387-410. <https://doi.org/10.4337/roke.2018.03.06>
- Gorton, G. B., Ross, C. P., & Ross, S. Y. (2022). *Making Money* (Working Paper 29710). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w29710>
- Graeber, D. (2015). *Borç: İlk 5.000 Yıl* (M. Pehlivan, Çev.). Everest Yayınları.
- Gros, D. (2023, Ağustos 7). *The Real Inflation Culprits*. Project Syndicate. <https://www.project-syndicate.org/commentary/central-bank-asset-purchases-contribution-to-inflation-us-eurozone-by-daniel-gros-2023-08>
- Hawtrey, R. G. (1970). *The Art of Central Banking*. Psychology Press.
- Hendricks, D., Kambhu, J., & Mosser, P. (2007). Systemic risk and the financial system. *Federal Reserve Bank of New York Economic Policy Review*, 13(2), 65-80.

- Hetzl, R. L. (2023). *The Federal Reserve: A New History*. University of Chicago Press. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/F/bo179687523.html>
- Hoca, B. (2012). A suggestion for a new definition of the concept of finance capital using Marx's notion of 'capital as commodity'. *Cambridge Journal of Economics*, 36(2), 419-434.
- IMF. (2023). *Global Financial Stability Report, April 2023*.
- Kara, H. (2012). Küresel kriz sonrası para politikası. *TCMB Çalışma Tebliği*, 1-25.
- Keen, S. (2015). Post Keynesian Theories of Crisis. *The American Journal of Economics and Sociology*, 74(2), 298-324.
- Kindleberger, C. P. (2008). *Cinnet, Panik ve Çöküş: Mali Krizler Tarihi* (H. Tunalı, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. <https://bilgiyay.com/kitap/cinnet-panik-ve-cokus-mali-krizler-tarihi/>
- Knapp, G. F. (1924). *The State Theory of Money*. Clifton: Augustus M. Kelley (1973).
- Konings, M. (2016). Governing the system: Risk, finance, and neoliberal reason. *European Journal of International Relations*, 22(2), 268-288.
- Kregel, J. (2014). Regulating the financial system in a Minskian perspective. İçinde L. C. Bresser-Pereira, J. Kregel, & L. Burlamaqui (Ed.), *Financial Stability and Growth: Perspectives on financial regulation and new developmentalism* (ss. 127-142). Routledge.
- Lavoie, M. (2022). *Post-Keynesian Economics: New Foundations*. Edward Elgar Publishing.
- Levy, J. (2021). *Ages of American Capitalism: A History of the United States*. Random House Publishing Group.
- Marcussen, M. (2009). Scientization of Central Banking: The Politics of A-Politicization. İçinde K. Dyson & M. Marcussen (Ed.), *Central Banks in the Age of the Euro: Europeanization, Convergence, & Power* (ss. 263-283). Oxford University Press.
- Marx, K. (2020). *Kapital Cilt 1: Ekonomi Politiğın Eleştirisi*. Yordam Kitap.
- McLeay, M., Radia, A., & Thomas, R. (2014). *Money Creation in the Modern Economy*. Bank of England Quarterly Bulletin 2014 Q1. <https://papers.ssrn.com/abstract=2416234>
- Mehrling, P. (2010). Monetary Policy Implementation: A Microstructure Approach. İçinde R. Leeson (Ed.), *David Laidler's Contributions to Economics* (ss. 212-234). Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1057/9780230248410_10
- Mehrling, P. (2011). *The New Lombard Street: How the Fed Became the Dealer of Last Resort*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400836260>
- Mehrling, P. (2017). Financialization and its discontents. *Finance and Society*, 3(1), Article 1.
- Meltzer, A. H. (2003). *A History of the Federal Reserve, Volume 1: 1913-1951*. The University of Chicago Press.

- Meltzer, A. H. (2009). *A History of the Federal Reserve, Volume 2, Book 1, 1951-1969*. University of Chicago Press.
- Minsky, H. (1993). Finance and Stability: The Limits of Capitalism. *Hyman P. Minsky Archive*. https://digitalcommons.bard.edu/hm_archive/43
- Minsky, H. (2008). *Stabilizing an Unstable Economy* (1st edition). McGraw Hill.
- Minsky, H. P. (1992). The Financial Instability Hypothesis. *The Levy Economics Institute of Bard College Working Paper no. 74*.
- Minsky, H. P. (1993). On the non-neutrality of money. *Federal Reserve Bank of New York Quarterly Review*, 18(1), 77-82.
- Minsky, H. P. (1995). Financial Factors in the Economics of Capitalism. *Journal of Financial Services Research*, 9, 197-208.
- Murau, S. (2017). Shadow money and the public money supply: The impact of the 2007–2009 financial crisis on the monetary system. *Review of International Political Economy*, 24(5), 802-838. <https://doi.org/10.1080/09692290.2017.1325765>
- Nersisyan, Y., & Dantas, F. (2017). Rethinking liquidity creation: Banks, shadow banks and the elasticity of finance. *Journal of Post Keynesian Economics*, 40(3), 279-299. h
- Nesvetailova, A. (2015). A Crisis of the Overcrowded Future: Shadow Banking and the Political Economy of Financial Innovation. *New Political Economy*, 20(3), 431-453.
- Nesvetailova, A., & Belli, C. (2013). Global financial governance: Taming financial innovation. İçinde S. Harman & D. Williams (Ed.), *Governing the World?: Cases in Global Governance* (ss. 46-61). Routledge.
- Özatay, F. (2011). *Parasal İktisat: Kuram ve Politika*. Efil Yayınevi.
- Özgöde, O. (2022). The emergence of systemic risk: The Federal Reserve, bailouts, and monetary government at the limits. *Socio-Economic Review*, 20(4), 2041-2071.
- Özgür, G. (2008). İçsel Para Teorisi'ne Genel Bir Bakış. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), Article 2.
- Papadimitriou, D. B., & Wray, L. R. (1999). *Minsky's Analysis of Financial Capitalism* (Working Paper no. 275). Levy Economics Institute of Bard College.
- Pozsar, Z. (2014). *Shadow Banking: The Money View* (SSRN Scholarly Paper 2476415).
- Ralph, O., Noonan, L., & Morris, S. (2023, Eylül 28). Bank of England plans permanent lending facility for non-banks. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/7eb30ea9-3f5b-444f-845b-25c6b5d43126>
- Rochon, L.-P., & Setterfield, M. (2008). The political economy of interest-rate setting, inflation, and income distribution. *International Journal of Political Economy*, 32(2), 5-25.
- Rochon, L.-P., & Vernengo, M. (2003). State money and the real world: Or chartalism and its discontents. *Journal of Post Keynesian Economics*, 26(1), 57-67.
- Rogoff, K. S. (2022). The age of inflation: Easy money, hard choices. *Foreign Affairs*.

- Selgin, G. (2015). Synthetic commodity money. *Journal of Financial Stability*, 17, 92-99.
- Sgambati, S. (2019). The art of leverage: A study of bank power, money-making and debt finance. *Review of International Political Economy*, 26(2), 287-312.
- Smithin, J. (2018). *Rethinking the Theory of Money, Credit, and Macroeconomics: A New Statement for the Twenty-First Century*. Rowman & Littlefield.
- Spagna, I. (2018). Becoming the World's Biggest Market: OTC Derivatives before the Global Financial Crisis of 2008. İçinde E. by E. Helleiner, S. Pagliari, & and I. Spagna (Ed.), *Governing the World's Biggest Market: The Politics of Derivatives Regulation After the 2008 Crisis* (ss. 27-53). Oxford University Press.
- Spies-Butcher, B., & Bryant, G. (2023). The history and future of the tax state: Possibilities for a new fiscal politics beyond neoliberalism. *Critical Perspectives on Accounting*, 102596. <https://doi.org/10.1016/j.cpa.2023.102596>
- Stilwell, F. (2019). From Economics to Political Economy: Contradictions, Challenge, and Change. *The American Journal of Economics and Sociology*, 78(1), 35-62.
- Summers, L. H. (2022, Şubat 3). On inflation, we can learn from the mistakes of the past—Or repeat them. *Washington Post*.
- Sylla, R. (2006). The transition to a monetary union in the United States, 1787–1795. *Financial History Review*, 13(1), 73-95.
- Tymoigne, E. (2009). *Central Banking, Asset Prices and Financial Fragility*. Routledge.
- Walsh, C. E. (2017). *Monetary Theory and Policy* (Fourth Edition). The MIT Press.
- Weber, I. M., & Wasner, E. (2023). Sellers' inflation, profits and conflict: Why can large firms hike prices in an emergency? *Review of Keynesian Economics*, 11(2), 183-213.
- Wigger, A., & Fernandez, R. (2020). Shadow Banking and the Rise of Global Debt. İçinde C. Borch & R. Wosnitzer (Ed.), *The Routledge Handbook of Critical Finance Studies*. Routledge.
- Wood, J. H. (2011). *A History of Central Banking in Great Britain and the United States*. Cambridge University Press.
- Wray, L. R. (1990). *Money and Credit in Capitalist Economies: The Endogenous Money Approach*. Edward Elgar Publishing.
- Wray, L. R. (2014). *From the State Theory of Money to Modern Money Theory* (Working Paper 792). The Levy Economics Institute of Bard College.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 40-54

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 09.06.2023

Accepted / Kabul: 07.09.2023

ÇİN DIŞ POLİTİKASINDA ORTA DOĞU'NUN YERİ

Mehmet ALKIŞ¹

Öz

Bu çalışma Orta Doğu'nun Çin dış politikasındaki yerini inceleyecektir. Orta Doğu bir bölge olarak dünya siyaseti ve ekonomisi için önemli bir yere sahiptir. Çin de uluslararası sistemdeki önemli bir küresel güç olarak bölge ile yakın ilişkiler içerisindedir. Geçmişini eski çağlara kadar giden Çin'in Orta Doğu ile ilişkileri Soğuk Savaş döneminde sınırlı düzeyde olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde Çin'in ekonomik yükselişine paralel bir biçimde artan enerji kaynakları ihtiyacı bölgeye yönelik pragmatik bir politika izlemesini beraberinde getirmiştir. Şi Jinping dönemi ile Çin dış politikasında daha etkin olmayı hedeflemektedir. Önceki dönemlerde uluslararası sistemin diğer büyük güçlerine göre etkinlik kurma konusunda geç kaldığını düşünen Çin bu durumu lehine çevirme arayışı içerisindedir. Bu bakımdan ağırlıklı olarak ekonomik niteliği ön planda olan bölge ile ilişkilerinde siyasi ve güvenlik boyutlarını da geliştirmek istemektedir. Çin'in ticaret ve enerji nakil hatlarını geliştirmeyi amaçlayan Kuşak-Yol Projesi için Orta Doğu önemli bir konumda bulunmaktadır. Ticaret, enerji kaynaklarının yanında bölgenin güvenliği de Çin açısından önem kazanmaktadır. Çin özellikle bölgedeki bölgesel güçler ile yakın ilişkiler kurarak etkinliğini artırma yoluna gitmektedir. Bölgesel dinamiklerin yanında küresel dinamikler de Çin'in bölgeye yönelik politikalarını etkilemektedir. Fakat Çin, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin bölgedeki güvenlik taahhütlerinin sağladığı istikrar çerçevesinde etkinliğini sürdürme politikasını takip etmektedir. Bununla beraber dünya ekonomisi ve siyasetinde yeni bir aşamaya geçen Çin-ABD rekabeti bölgeyi de etkisi altına alma potansiyeli taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta Doğu, Kuşak-Yol Projesi, Çin, Güvenlik.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, E-posta: mehmet.alkis@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6521-0701.

Atıf/Citation

Alkiş, M. (2024). Çin dış politikasında Orta Doğu'nun yeri. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 40-54.

THE MIDDLE EAST IN CHINESE FOREIGN POLICY

Abstract

This study will examine the place of the Middle East in Chinese foreign policy. The Middle East, as a region, has an important place for world politics and economy. As an important global power in the international system, China is in close relations with the region. Going back to ancient times, China's relations with the Middle East were limited during the Cold War era. The increasing need for energy resources in parallel with the economic rise of China brought along a pragmatic policy towards the region in the post-Cold War era. By the Xi Jinping era, China aims to be more active in its foreign policy. Considering that it was late in establishing an activity compared to other great powers of the international system in the previous periods, China has been seeking to alter this situation to its advantage. In this respect, it also aims to develop its political and security dimensions in its relations with the region, which has a predominantly economic quality. The Middle East is in an important position for the Belt-Road Initiative, which aims to develop China's trade and energy transmission lines. In addition to trade and energy resources, the security of the region is also important for China. China has been trying to increase its effectiveness by establishing close relations with regional powers in the region. Besides regional dynamics, global dynamics also affect China's regional policies. China follows the policy of maintaining its effectiveness within the framework of the stability provided by the security commitments of the United States of America (US) in the region. However, the US-China competition, which has entered a new stage in the world economy and politics, has also the potential to affect the region as well.

Keywords: Middle East, Belt-Road Initiative, China, Security.

1. GİRİŞ

Bu makale Çin dış politikasında Orta Doğu'nun önemini incelemeyi amaçlamaktadır. Çin uluslararası sistemin en önemli güçlerinden biridir. Bu gücünün en önemli bileşenlerini; nüfusu, tarihi, Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi daimî üyeliği ve yükselen ekonomik gücü oluşturmaktadır. Tarih içerisinde yakın bölgesinde etkin olmanın yanı sıra diğer coğrafyalar ile etkileşim içerisinde olan Çin; on dokuzuncu yüzyılın başında Avrupa merkezli kapitalizmin etkileri ile karşılaşmıştır. Bu karşılaşma siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan Çin'i zorlamıştır. Yirminci yüzyılın ortalarına doğru iç karışıklıkları aşması ile Çin Komünist Partisi'nin iktidarı başlamıştır. Mao Zedong döneminde ağırlık iç politikaya verilirken Deng Xiaoping dönemi ile siyasi ve ekonomik açılma politikaları uygulanmaya başlamıştır. Uluslararası toplumun - gecikmiş olsa da- bir aktörü haline gelerek izleyen dönemlerde ekonomik gelişmenin de etkisiyle dünya siyasetinin büyük güçlerinden biri olmuştur.

Dış politikasında süreklilik içinde değişimler yapan Çin, Soğuk Savaş sonrası dönemde başta ekonomik yükseliş olmak üzere siyasi ve askeri alanlarda dünya siyasetinde etkin olma çabası dış politikasını önemli kılmaktadır. Özellikle Şi Jinping döneminden itibaren Çin, dış politikada yüksek bir profil sergileme amacıyla olmuştur. Kuşak-Yol Projesi (KYP) gibi ekonomik girişimlerin yanında diplomatik kanallar ve siyasi/güvenlik işbirlikleri ile dünya siyasetinde daha etkin bir aktör olma çabası içerisinde.

Daha önce belirtildiği üzere dış politikasında etkin olmak özellikle ekonomik girişimleri öne çıkaran Çin'in artan enerji ihtiyacını karşılamak ve etki alanını genişletmek için Orta Doğu, Afrika ve Orta Asya gibi dünyanın farklı bölgelerine yöneldiği görülmektedir. Orta Doğu hem sahip olduğu enerji kaynakları hem de küresel/bölgesel dinamikler bakımından Çin dış politikasında önemli bir yer edinmektedir. Bu bakımdan bu çalışma da "Çin dış politikasında Orta Doğu nasıl bir öneme sahiptir?" sorusuna yanıt aramaya çalışacaktır. Orta Doğu'nun Çin dış politikasındaki yerini genel bir çerçeveye ile ele alan çalışmanın temel argümanı; Çin'in başta ekonomik nedenlerden dolayı siyaset ve güvenlik boyutlarıyla da Orta Doğu ile artan bir biçimde ilgilendiği yönündedir. Ancak Çin'in bölgede siyaset ve güvenlik konularına müdahil olması sınırlı bir düzeydedir. Bununla beraber dünya siyaseti ve ekonomisinde Çin ile Amerika Birleşik Devletleri (ABD) arasında artan rekabetin Orta Doğu'ya yansıma ihtimali de bulunmaktadır.

Çalışmanın genel planı şu şekilde olacaktır: İkinci bölümde Çin dış politikasının temel parametreleri genel bir çerçevede verilecektir. Sonraki bölümde Çin'in Orta Doğu ile ilişkilerinin tarihsel arka planı aktarılacaktır. Dördüncü bölüm ise enerji kaynakları ve pragmatizm ekseninde Çin'in bölge ile 1990'lı ve 2000'li yıllarda olan ilişkilerini inceleyecektir. Arap Baharı sonrasında Çin'in Orta Doğu politikasının yine enerji kaynakları, KYP ve güvenlik boyutlarının incelenmesi çalışmanın beşinci bölümünü oluşturacaktır. Altıncı bölümde küresel düzeydeki Çin-ABD rekabetinin bölgeye taşınması ihtimali tartışılacaktır. Sonuç bölümünde ise çalışmanın argümanları çerçevelenip Çin'in Orta Doğu politikası değerlendirilecektir.

2. ÇİN DIŞ POLİTİKASINDA TEMEL POLİTİKA VE PARAMETRELER

Modern dönemde Çin, dış politikasında 1970'e kadar genel olarak sosyalist blok içerisinde konumlanırken sonraki dönemde Sovyet politikalarını sömürgeci olarak nitelemiştir. 1960'lı yılların sonunda Çin, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini kesmiştir. Bundan dolayı ABD ile daha yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Ayrıca her iki kutba karşı alternatif olarak öne çıkma politikası uygulamış ve Üçüncü Dünya'ya ilham kaynağı olmaya çalışmıştır (Harris, 2014). 1978'de Deng Xiaoping'in başa geçmesi ile birlikte dışa açılma ve reform politikaları izlenmiştir. Xiaoping döneminde dış politika hedefleri; tek bir gücün hegemonyasına karşı koyarak barışı sürdürme, Tayvan sorununda olduğu gibi ülkenin ihtilafli bölgelerini elde tutma ve tarım-sanayi-bilim ve teknoloji alanında modernizasyonu sağlama olarak belirlenmiştir (Jung-seung, 2013). İlerleyen dönemlerde dış politikada değişiklikler yapılmışsa da dış politikada bir sürekliliğin olduğu görülmektedir. Dış politikada sürekliliği sağlayan öncelikli

ilkeler; hegemonyaya karşı çıkma, diğer devletlerin içişlerine müdahale etmeme, ittifak kurmama ve süper güç olma algısı oluşturmamak üzerine kuruludur (Jung-seung, 2013).

Çinli elitler büyük güçlerin yükselişi ve düşüşü söylemini sıklıkla kullanmaktadır (Harris, 2014). Daha önce belirtildiği gibi on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren Batı'nın küçük düşürme politikasına karşı uluslararası politikada küresel bir güç olmayı ve daha saygın bir konum edinmeyi hedeflemektedir. İfade edilen mağduriyet teması ve içişlerine müdahale edilmemesi vurgusu dış politikanın önemli enstrümanlarını oluşturmaktadır. Soğuk Savaş'ın bitmesi ile Çin'in de dış politikasına bir iyimserlik hâkim olmuştur. İki kutuplu sistemin sona ermesi ve küreselleşmenin ekonomi temelli bir düzeni getireceğine dair bir inanç belirlemiştir. Hu Jintao da Xiaoping'e benzer politikalar izledi. Jintao döneminde büyük güçler ile istikrarlı bir ilişki, komşular ile iyi ilişkiler, sınır ve toprak sorunlarını barışçıl yöntemler ile çözmek referans noktaları olmuştur. 1990'larda Çin dış politikasının geleceği için yapılan değerlendirmelerde Çin'in yaklaşık 10-15 yıl boyunca ekonomik büyümeyi istikrarlı bir biçimde sürdürmeyi ve ulusal egemenliği koruyarak büyük güç statüsüne erişmeyi hedeflediği ileri sürülmüştür. Yine bu politikanın bir parçası olarak potansiyel rakipler olan Amerika Birleşik Devletleri, Rusya ve Japonya ile yakın ilişkiler geliştirmekle beraber Üçüncü Dünya ülkeleri ile işbirliği yapmak yoluyla bu ülkeleri dengeleme yoluna gitmiştir (Swaine, 1995). Genel olarak Çin Komünist Partisi, halk nezdinde meşruiyeti; ulusal entegrasyon ve hızlı ekonomik gelişme üzerine oturtmaya çalışmıştır. İçeride istikrarın sağlanması, sosyo-ekonomik ilerleme ile gerçekleştirilmeye çalışıldı. Bunun için işsizliğin azaltılması ve sosyal güvenlik sisteminin iyileştirilmesi hedeflenmiştir (Jung-seung, 2013). Çin müreffeh bir ülke olma hedefini ekonomik kalkınma ve çevre ülkeler ile iyi ilişkiler geliştirmeye bağlamış durumdadır. Özellikle bankacılık ve finans sektöründe önceki yıllarda yaptığı reformlar sayesinde Çin, 2008-9 küresel krizinden avantajlar elde ederek çıkmıştır (Overhult, 2013).

Çin'in bölgedeki etkinlik girişimleri Batı ülkeleri tarafından tehdit olarak görülmesine neden olmaktadır. Aynı zamanda ABD dış politikası Çin için de belirleyici olmaktadır. Çin de bu politikalara göre pozisyonunu belirlemektedir. Çin, ABD'nin son dönem politikalarına karşı daha atak davranmaya başladı. ABD de Çin'i frenlemek için farklı politikalara başvurmaktadır. İnsan hakları ihlali iddiaları, Dalai Lama ile görüşme, Tayvan'a silah satışı ehlileştirme politikalarından bazılarını oluşturmaktadır. Çin bu politikalara karşılık verse de ekonomik gelişme için ABD'yi karşısına almamaya dikkat etmektedir. Bunun için de Hindistan, Japonya, Vietnam, Kuzey Kore gibi ülkeler ile komşuluk politikasını ilerletmeye çalışmaktadır (Overhult, 2013). Amerika Birleşik Devletleri, Çin'in bu yükselişini uluslararası sistemde bir

hegemonya arayışının parçası olarak görmektedir. Çünkü yaptığı dış yardımlar, askeri harcamaları arttırması ve yumuşak güç etkinlikleri bunun göstergeleri olmaktadır. Fakat Çin'deki merkeze yakın çevreler bunu reddederek Amerikan hegemonyasında büyüyen bir Çin'e dikkat çekmektedir. Tehdit söylemine karşı sorumluluk sahibi ülke söylemi öne çıkarılmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi Çin'in dış politikasının temel ilkelerinden biri başka devletlerin içişlerine müdahale etmemek olmuştur. Bunun nedeni kendi toprak bütünlüğünü koruyarak ulusal egemenliği korumaktır. Geçen zaman süresince Çin anti-burjuva söylemini terk ederek iş-odaklı kalkınmaya yönelik bir ekonomi modeli geliştirmeye çalışmıştır (Gonzales-Vicente, 2015). Çin'in özellikle Afrika ve diğer Üçüncü Dünya ülkelerine yaptığı yardımları siyasi-ekonomik bir şarta bağlamaması iki taraflılığı geliştirerek ulusal hükümetleri güçlendirmektedir. Uluslararası İlişkiler literatürüne “*strategic hedging*” (stratejik çevreleme) olarak geçen ve sistem liderinin pozisyonunun yumuşak dengeleme yoluyla dolaylı olarak zorlanması Çin'in önemli politikalarından olmuştur (Wolfe, 2013). Bu politika ile hedeflenen hegemon gücün sağladığı avantajlardan yararlanarak konumu güçlendirmektir. Çin bu politikasının bir parçası olarak Orta Doğu ve Afrika'ya enerji yatırımları yaparken siyasi veya ekonomik herhangi bir norm dayatmamaktadır. Bunun yanısıra diplomatik koruma sağlaması yatırım yapılan ülkeler için daha fazla avantaj sağlamaktadır. Afrika'daki ülkelere Çin'in yatırım yapmasının nedenleri ABD'nin bu bölgelerden uzak durması, fiyatların piyasa düzeyinin altında olması ve petrol karşılığı silah satabilmesidir (Wolfe, 2013).

2013 yılında başkan olan Şi Jinping ile Çin, temkinli ve kontrollü dış politikasını değiştirmeye başlamıştır. Dış politikada ve ilişkilerde daha iddialı ve yüksek profilli bir siyaset izlemeye başlamıştır. Şi Jinping dönemindeki bu politika “barışçıl yükseliş” söylemi üzerine oturtulmuştur. Burada devletlerin içişlerine müdahale etmemesi Çin'in “barışçıl yükseliş” politikasının önemli ayaklarından biri olmaktadır. Barışçıl yükseliş politikası genel olarak ulusal çıkarları koruyarak karşılıklı adımlar atma yoluyla bölgeyi ve dünyanın geri kalanını çıkarlar için tehlikeye atmadan Çin'in belirlediği kırmızı çizilerin diğer devletler tarafından ihlal edilmemesine dayanmaktadır (Zhang, 2015).

Çin'in 21. yüzyılın başlarından itibaren dış politikasındaki tehdit/güvenlik algısı dört halka şeklinde tanımlanabilir (Nathan & Scobell, 2012). İlk halkada Çin'in egemen olduğu ve egemenlik iddia ettiği deniz ve kara alanları yer almaktadır. İkinci halka sınırlarına yakın ve bitişik bölgeleri içerir. Üçüncü halkada Çin'in geniş anlamda Asya-Pasifik komşu bölgeleri (Kuzeydoğu ve Güneydoğu Asya, Okyanusya ve Orta Asya) yer alır. Dünyanın geriye kalan

bölgeleri (Afrika, Orta Doğu, Avrupa) ise Çin'in güvenlik/tehdit algısında dördüncü halkayı oluşturur. Asya-Pasifik'te ABD ile yaşanan rekabet Çin'in yeni politikalar geliştirmesini zorunlu kılmaktadır. Yine Çin'in güç açığının yüksek bir seviyede olması zorluklardan birini oluşturmaktadır. Ekonomik olarak gücünü arttırmakla beraber Çin'in askeri ve siyasi gücünün sınırlı olması etkisini istediği seviyede gösterememesine neden olmaktadır (Zhang, 2015). Son olarak Çin'in uluslararası topluma sonradan entegre olması önemli dezavantajlarından birini oluşturmaktadır. Çin'in "late-comer" (geç kalan) durumunda olması uluslararası toplumun siyasi, ekonomik ve kültürel normlarının belirlenmesinde etkisini sınırlamıştır. Bu bakımdan Orta Doğu bir bölge olarak hem enerji kaynakları hem de güvenlik açısından Çin dış politikasında önemli bir yer edinmektedir. Bölge dinamikleri ileriki dönemlerde Çin-ABD rekabetinin buraya yansması ihtimalini de barındırmaktadır.

3. ÇİN'İN ORTA DOĞU İLE İLİŞKİLERİNİN TARİHİ ARKAPLANI

Çin'in Orta Doğu bölgesi ile olan ticari, kültürel ve diplomatik ilişkilerinin geçmişi M.Ö. 200'lü yıllara kadar gitmektedir (Shichor, 1979). Ancak Çin'in bölge ile etkileşiminin artması M.S. 7. yüzyıla denk gelmektedir. Tang Hanedanı (618-907) döneminde Orta Doğu bölgesi ile Çin arasındaki ilişkiler İpek ve Baharat Yolları üzerinden tüccarlar aracılığıyla gerçekleşmiştir (Dillon, 2004). Geçen sürede Müslüman bir nüfusa sahip olması Çin'in Orta Doğu ile ilişkilerinin gelişimini etkilemiştir. Nitekim Hac ibadeti ve diğer etkileşim yolları Çin ile bölge arasındaki ilişkilerin artmasına neden olmuştur. Ming (1368-1644) ve Qing (1644-1911) Hanedanlıkları döneminde bu ilişkilerin sınırlı da olsa devam ettiği görülmektedir. Yine cumhuriyet döneminde (1912-1949) Çin'in Orta Doğu ile sınırlı bir ilişkisi olmuştur. İç savaş ve Japonya'nın baskısı Çin'i bu dönemde güçsüz bırakmıştır (Ehteshami & Horesh, 2020).

Soğuk Savaş döneminde Çin'in Orta Doğu'daki temel politikası kendisine karşı geliştirildiğini düşündüğü emperyalist planlara karşı anti-emperyalist mücadeleyi destekleme söylemi etrafında şekillendirilmiştir (Shichor, 1979, s. 8). Bu çerçevede Çin'in radikal ve sol hareketleri desteklemiş olması özellikle Arap ülkeleri tarafından tehdit edici ve tehlikeli görülmüştür. Soğuk Savaş döneminin ilk yıllarında Çin "kapitalist dünyaya karşı sosyalist dünyaya yaslanma" politikası çerçevesinde Sovyetler Birliği'ne yakın bir politika izlemiştir (Dillon, 2004). Mao döneminde Sovyet yanlısı politika terkedilmiş ve Orta Doğu, ABD ve Sovyetler'in rekabet ettiği bir "ara bölge" olarak görülmüştür. Bu nedenle Çin bu dönemde bu ara bölge avantajını lehine kullanarak Orta Doğu ülkelerini kendine çekmeye çalışmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren Çin "devrim diplomasisi" kapsamında Orta Doğu'da Mısır ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmış ve Filistin meselesine ilgi göstermiştir. Bu dönemde Çin, ABD'nin yakın

müttefik olması nedeniyle İsrail ile sınırlı bir ilişki içerisinde olmuştur. Benzer şekilde Çin'in ABD müttefikisi olan İran ile de sınırlı ilişkileri olmuştur. Ancak Sovyetler Birliği'ni tehdit olarak görmeleri Şah döneminde iki ülkenin çeşitli alanlarda işbirliği yapmasını sağlamıştır. 1979 İran Devrimi'nden sonra İran ile Çin arasında güvenlik, enerji ve savunma alanlarında yakınlaşma olmuştur. 1970'lerde ABD ile yakınlaşması Çin'in Orta Doğu ile ilişkilerini de etkilemiştir. Bölgede Sovyet etkisini azaltmak Çin için önemli bir politika olmuştur (Ehteshami & Horesh, 2020). Aynı dönemde Çin, Irak ve Suudi Arabistan'a silah satışı yapmıştır (Dillon, 2004).

4. 1990'LI VE 2000'Lİ YILLARDA ÇİN'İN ORTA DOĞU İLE İLİŞKİLERİ: PRAGMATİZM VE ENERJİ KAYNAKLARI

Soğuk Savaş'ın bitmesi ile Çin'in bölge politikası radikal değişiklikler yaşamamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde Çin'in Orta Doğu'da pragmatik bir dış politika izlediğini söylemek mümkündür (Temiz, 2022). İlişkilerin temelinde enerji kaynakları yer alırken Çin'in bölge ile ticaret hacmi artmıştır. Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi sonrasında 1991 Körfez Savaşı'nın başlaması Çin'in bölgedeki çıkarlarını olumsuz etkilemiştir. Yaklaşık 2 milyar dolarlık bir kayıp yaşayan Çin, BM'nin Saddam Hüseyin rejimine yönelik yaptırımlarına destek vermiştir. Çin'in bu politikası dış politikada ideolojik olmaktan çok rasyonel-pragmatik bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermiştir (Temiz, 2022). Bu dönemden itibaren Çin'in kendi petrol üretiminin ihtiyacını karşılayamaz hale gelmesinden dolayı Orta Doğu ile ilişkileri önem kazanmıştır (Niblock, 2022). Tiananmen Olayları nedeniyle Batılı ülkelerin yaptırım uygulaması sonucu Çin Orta Doğu'da gelişmekte olan ülkeler ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır (Scobell, 2018). İran da 1990'lı yıllarda Çin'in silah satışı yaptığı önemli bir pazar olmuştur. Aynı zamanda İran'ın petrol üreticisi olması Çin açısından önem kazanmasına neden olmuştur (Ehteshami & Horesh, 2020). Fakat 1990'lı yıllarda Çin'in bölgeye yaptığı silah satışı azalmıştır. İran-Irak Savaşı (1980-1988) sırasında bölgeye 9 milyar dolar değerinde silah satışı yapan Çin için bu rakam 1989-1998 yılları arasında 1.9 milyar dolara düşmüştür (Ehteshami & Horesh, 2020).

2000'li yıllardan itibaren Çin'in bölgeye yönelik pragmatik politikasını daha da aktif bir biçimde uyguladığı görülmektedir. Çin, Wang Shijie'yi 2002 yılında Orta Doğu Özel Temsilcisi olarak atayarak bölgeye olan ilgisini arttırmıştır. Bu pragmatik politikada ABD'nin 11 Eylül sonrası Orta Doğu'ya odaklanması, Çin'in enerji kaynağı ihtiyacının artması ve bazı bölge ülkelerinde görülen istikrarsızlıklar önemli faktörlerdir. Orta Doğu temsilcisi ataması,

Konfüçyüs Enstitüleri açması ve ekonomik ilişkilerini ilerletme çabası bunun bir göstergesi olmuştur (Temiz, 2022).

11 Eylül sonrası ABD'nin "Terör ile Savaş" politikasını destekleyen Çin, Afganistan Savaşı'na karşı çıkmamıştır. Ancak Irak'ın ABD ve diğer koalisyon güçleri tarafından işgal edilmesi Çin tarafından hegemonik alan genişletme olarak görülmüştür. ABD'nin Irak ve Afganistan Savaşları nedeniyle bölgede oluşan olumsuz imajını Çin lehine kullanmaya çalışmıştır. Orta Doğu ile ilişkilerinde kolonyal ve emperyal bir geçmişinin olmaması Çin'in bölge ülkeleri açısından negatif bir imajının oluşmasının önüne geçmiştir (Niblock, 2022). Ancak bölgedeki siyasi elitlerin Batı kültürü ile daha çok temas etmesi ve Batı dünyasında eğitim almış olmaları bu konuda Çin'in geriden gelmesine neden olmuştur. Bölge ile ilişkilerini diğer büyük güçlere göre daha geç bir dönemde geliştiren Çin'in bölgede etkin olma politikasını uygulaması kolay olmamıştır. Çin, bu gecikme durumunu telafi etmek için 2004 yılında Çin-Arap Devletleri İşbirliği Forumu'nu kurmuştur. Yine aynı dönemde Çin bölgede önemli silah tedarikçilerinden biri olmuştur. BM barış-koruma misyonu çerçevesinde bölgeye asker göndermiştir.

2011 rakamlarına göre Çin, ABD'den sonra bölgeden en çok petrol ithalat eden ülke konumunda olmuştur. Bu dönemde yine Çin, Orta Doğu ülkeleri ile en çok ticaret yapan ülkelerin başında gelmiştir. Çin'in Orta Doğu ile ticaret hacmi 2011 yılında yaklaşık 257 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. Aynı yılda Çin'in Orta Doğu'ya yönelik doğrudan yatırımını 5 yatırım miktarı milyar dolar seviyesinde olmuştur (Temiz, 2022).

5. ARAP BAHARI SONRASI ÇİN'İN ORTA DOĞU POLİTİKASI: ENERJİ, KUŞAK-YOL PROJESİ VE GÜVENLİK

Xi Jinping'in başkan olmasından sonra Çin, dış politikada daha iddialı ve aktif bir gündem arayışında olmuştur. Dolayısıyla bu politika Çin'in Orta Doğu ile olan ilişkilerini de etkilemiştir. Asya-Pasifik'teki çıkarları Orta Doğu'daki çıkarlarından daha önemli olmasına rağmen Çin, çıkarları gereği Orta Doğu'da yüksek profilli bir siyaset izlemeye çalışmaktadır (Scobell, 2018, s. 33). Bölgenin büyük güçlerin rekabetinin yansıdığı bir bölge olması da Çin'i Orta Doğu'da kendini daha görünür kılmaya zorlamaktadır. Arap Baharı sonrası bölgede yaşanan istikrarsızlıklar ile Suriye ve Irak'ta artan IŞİD tehdidi Çin'in Orta Doğu'ya ilişkin politikasına etkide bulunmuştur. Bölgede barış ve istikrar Çin'in önemli önceliklerinden biri olmuştur (Scobell, 2018, s. 28). Bu dönemdeki Çin'in bölgeye yönelik politikası enerji güvenliğini sağlamak, ticaret hacmini arttırmak ve bu politikaların amacına ulaşması için bölgenin istikrarlı ve güvenli olması olmuştur.

ABD'nin Orta Doğu'daki enerji kaynaklarına olan bağımlılığı azalırken Çin'in bu kaynaklara olan talebi artmaktadır. Çin'in bölgeden yaptığı ithalatın %90'ını petrol ve doğalgaz kaynakları oluşturmaktadır (Niblock, 2022). 2014 yılında Şi Jinping'in Çin-Arap Devletleri İşbirliği Forumu'nun toplantısında "1+2+3 işbirliği" üçlüsü şeklinde ifade ettiği üzere enerji, ticaret/yatırım/altyapı ve nükleer-yenilenebilir enerji/uzay alanlarında işbirliğinin yapılması kararlaştırılmıştır (Fulton, 2022). He ne kadar ABD'nin bu kaynaklara olan talebi azalmış olsa da Washington, Uzakdoğu'daki müttefiklerinin bu kaynaklara olan talebinin devam etmesi ve petrol fiyatlarındaki dalgalanmanın önüne geçilmesi için bölgedeki enerji güvenliğini önemsemektedir. 2023 yılında Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri Çin ile petrol-doğalgaz satışını para birimi olarak Yuan üzerinden yapmayı kararlaştırmıştır. Bu nedenlerden dolayı bölgedeki kaynaklar hem Çin hem de ABD için önem arz etmektedir.

Arap Baharı sonrası dönemde Çin'in bölge ile olan ticaret hacmi ekonomik ilişkilerinin geliştiğini göstermektedir. 2019 yılında Körfez İşbirliği Konseyi ülkeleri ile Çin arasındaki ticaret hacmi 180 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır (Fulton, 2022). Bu bakımdan Orta Doğu'da refah ve istikrarın sağlanması Çin'in jeopolitik çıkarları açısından önemlidir. Çin'in Xi Jinping döneminde yüksek profilli dış politikasının en önemli ayaklarından birini Kuşak-Yol Projesi (KYP) oluşturmaktadır. Xi Jinping'in 2013 yılında duyurduğu KYP kara, deniz ve demiryolları ile enerji nakil hatlarını da dahil edecek şekilde Çin'i diplomatik ve ekonomik aktiviteler yoluyla dünyaya bağlama amacı taşımaktadır. KYP; Asya, Afrika ve Avrupa'yı kapsayacak şekilde Çin'in merkezinde olduğu ekonomik ve siyasal etkileşim projesidir. Bu bakımdan KYP tarihi İpek Yolları'nı güncel anlamda yeniden düzenleme ve hayat geçirme girişimi olarak ele alınabilir. KYP ile Çin devletler-arası işbirliğini arttırmak ve bölgeselleşme süreçlerini ilerletmek istemektedir (Ehteshami, 2022, s. 204). Böylece ekonomik kalkınmayı Batı-merkezli olmaktan çıkarıp küreselleşmenin sayesinde "Asyalılaştırma"yı güçlendirmek istemektedir. Bu bakımdan KYP Çin'in dünya siyasetinde öne sürdüğü "barışçıl yükseliş" söylemi ile de uyumludur (Ehteshami, 2022). KYP'nin bir boyutunu da projeye dahil olan ülkelere uygun finansman sağlayacak Asya Altyapı ve Yatırım Bankası (AAYB) oluşturmaktadır. Çin, AAYB ve KYP'ni birbirini tamamlayacak şekilde ekonomik ve siyasi profilini yükseltmek için kullanmaktadır. Kısacası bu iki girişim Çin'in artan ekonomik ve siyasi kontrol isteğini kolaylaştırma amacı taşımaktadır (Shichor, 2018, s. 50). Çin'in Pasifik'te ABD ile giriştiği rekabet aynı zamanda iç bölgelerine ve batısına yönelmesine neden olmuştur. Bu bakımdan Şangay İşbirliği Örgütü ve KYP üzerinden Orta Asya'ya yönelmesi Orta Doğu'yu jeopolitik açıdan öne çıkarmaktadır (Scobell, 2018, s. 18).

2016 yılında Çin tarafından yayınlanan “*Arab Policy Paper*” başlıklı belgede KYP’ne önemli ölçüde yer verilmiştir (Small, 2018, s. 200). Çin, KYP’ni Orta Doğu’ya sunarken işbirliğine atıfta bulunarak müdahaleci bir gündeminin olmadığı söylemini kullanmaktadır. Benzer bir biçimde altyapı yatırımlarını öne çıkararak projenin tarafların çıkarına olduğunu belirtmektedir (Kamel, 2018). Bu belgenin yayınlanmasından hemen sonra Mısır, Suudi Arabistan ve İran’ı kapsayan Orta Doğu turuna çıkan Xi Jinping, bölgede diplomatik araçların daha etkin kullanımının KYP ile mümkün olacağını ileri sürmüştür. Çin’in yatırım yapmayı planladığı Orta Asya’dan geçen nakil hatları ve ticaret yollarının güvenliği için bölge önemli bir yere sahiptir (Blank, 2018, s. 186). 2018 yılındaki Çin-Arap Devletleri İşbirliği Forumu’nun sekizinci toplantısında ise stratejik ortaklık ve işbirliğinin yapılması kararlaştırılmıştır.

Bölge ülkeleri de projeyi enerji kaynaklarını dünya pazarlarına ulaştırma, altyapı geliştirme ve finansal kaynak edinme açısından önemli görmektedir. Bu bakımdan KYP forumlarına Orta Doğu’daki birçok devletin lideri katılmıştır (Wu, 2021). Çin özellikle Körfez bölgesi ülkeleri ile ticaret-ulaşım alanlarda işbirliği ve altyapı projeleri ile pazarlar kurarak ticari merkezler geliştirmek amacındadır. Çin’in KYP açısından bölge enerji kaynaklarına sahip olması ve Avrupa’ya geçişte köprü olmasından dolayı önemli altyapıya sahip olmayı gerektirmektedir (Small, 2018, s. 189). Bölgeye ihraç edilen malların yaklaşık %60’ı Süveyş Kanalı üzerinden geçmektedir (Dorsey, 2017). Bu nedenle kanalın güvenliği için Çin kanala yakın bölgelere liman inşa etmektedir. Çin İsrail’de çok sayıda yol, tünel, liman ve demiryolu projesini devam ettirmektedir. Hayfa limanının işletmesi Çinli bir şirkete verilmiş ve Ashdod’da ilk özel liman yine Çinli bir şirket tarafından inşa edilmektedir (Dorsey, 2017). Covid-19 pandemisi döneminde Çin’in diğer ülke ve bölgeler ile olan siyasi-ekonomik ilişkileri olumsuz etkilenirken Orta Doğu ile ilişkilerinin buna bir istisna oluşturduğu görülebilir. Orta Doğu’daki siyasi liderlerin pandemi sonrası ekonomiyi canlandırma politikası bu noktada önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda pandemi döneminde yaşanan sorunları Çin’in teknolojik gelişmeler ve dijital dönüşümler yoluyla aşmaya çalışması Orta Doğu’da Çin etkisinin artmasını beraberinde getirecektir (Fulton, 2022).

Yine bu dönemde enerji ve ekonomik ilişkilerin güvenliğinin sağlanması Çin’in en önemli önceliklerinden olmuştur. Arap Baharı ve sonrasında yaşanan istikrarsızlıklar ve güvenlik sorunları Çin’in bölge politikası açısından önem kazanmıştır. Irak’ta petrol üretimini tehlikeye düşürmesi ve ticaret yollarının güvenliğini tehdit etmesi nedeniyle Çin, IŞİD’i önemli bir güvenlik tehdidi olarak görmüştür (Horesh & Xu, 2016, s. 224). Yine Suriye, Irak ve Afganistan’daki terör ve şiddet yanlısı yapılara Uygur bölgesinden katılımcıların olması

meseleyi Çin'in iç ve dış güvenlik sorunu haline getirmiştir (Scobell, 2018, s. 16). Bu bakımdan bölgenin istikrarlı olması ve güvenlik sorunlarının minimize edilmesi Çin dış politikası açısından önemlidir. Yine Orta Doğu'da Çin, ağırlıklı olarak stratejik işbirlikleri yoluyla etkin olmaya çalışmaktadır. Bölgede birçok ülke ile işbirliği anlaşması yapmış olması bunun en önemli göstergesidir (Niblock, 2022). Bununla beraber Suriye İç Savaşı örneğinde olduğu gibi Çin'in bölgedeki sorunlara ve ihtilaflara doğrudan müdahil olmadığı görülmektedir. Hatta bu dönemde Çin'in bölgedeki sorunlara beklenenden daha az bir düzeyde müdahil olduğu söylenebilir. Ancak Çin diplomatik kanallar aracılığı ile ihtilaflarda “yapıcı arabuluculuk” rolü oynayabileceğine dikkat çekmiştir (Dorsey, 2017). Bu politika kapsamında Çin, 2012 ile 2016 arasında Suriyeli muhalif grupları dört kez Pekin'e davet etmiş ve 2012 ile 2017 arasında Suriye'ye ve diğer ülkelerdeki Suriyeli mültecilere 680 milyon Yuan insani yardım teklif etmiştir (Wu, 2021, s. 454).

Çin'in bölge ile olan askeri ilişkileri de güvenlik açısından ele alınmayı gerektirmektedir. Ancak Çin'in Orta Doğu'daki askeri varlığı sınırlı bir düzeydedir. Somali dolaylarında donanma dolaştırması ve Cibuti'deki askeri üssü dışında askeri varlığı bulunmamaktadır. Bu askeri varlık da deniz ve ticaret yollarını güvenlik altına almayı amaçlamaktadır (Sun, 2022). Bunun dışında Birleşmiş Milletler Barış Gücü kapsamında bölgede asker bulundurmaktadır. Yine Kızıldeniz projeleri ile ticari taşımacılığı korumayı ve donanma bulundurarak da deniz korsanlığı ile mücadele etmeyi bir politika olarak uygulamaktadır (Fulton, 2022). Böylece bölgede Amerikan askeri varlığını da dengeleme çabası içerisinde. Soğuk Savaş dönemine benzer şekilde Çin bu dönemde de bölgeye yönelik silah satışı sürdürmüştür. 2012 yılında Çin, Orta Doğu'ya 753 milyon dolarlık silah satışı yapmıştır. Aynı zamanda bölgede faaliyet gösteren çok sayıda Çinli güvenlik ve askeri şirket bulunmaktadır (Sun, 2022, s. 96).

6. ORTA DOĞU: ABD-ÇİN KÜRESEL REKABETİNİN YENİ ALANI MI?

Çin'in Xi Jinping döneminde dış politikasında iddialı bir gündem tutturma çabası uluslararası sistemdeki konumunu ve ilişkilerini de etkilemektedir. Özellikle ekonomik açıdan sürdürdüğü yükselişi dış politikada yüksek bir profil sergilemesini sağlamakla birlikte özellikle ABD ile sıkı bir rekabete girmesini de beraberinde getirmektedir. Şüphesiz bu rekabette Orta Doğu da önemli bir konum edinmektedir.

Büyük güçlerin politikaları göz önüne alındığında Çin'in Orta Doğu'ya yönelme açısından geç kalmış olduğu söylenebilir (Temiz, 2022). Bu açıdan ABD'nin sağlamış olduğu güvenlik şemsiyesi Çin'in bölge politikasında belirleyici olmuştur. Batılı devletler bölgede terör ve kitle imha silahlarının kullanımını ulusal güvenlik tehdidi olarak görürken Çin ekonomik, ticari ve

enerji kaynakları konusunda çıkarlarını öncelemektedir (Dorsey, 2017). Çin'in kendisine ciddi bir maliyet oluşturmadan sağlanan bu güvenlik şemsiyesinden memnun olduğu söylenebilir. Soğuk Savaş'ın bitmesinden Arap Baharı'na kadar geçen sürede Çin'in Filistin meselesi ve İran'ın nükleer programı gibi güvenlik sorunlarına müdahil olmadığı görülmektedir. ABD'nin bölgedeki hegemonik gücünün bölgede güvenlik ve istikrarı öncelemesi Çin'in de enerji güvenliğini sağlamıştır (Temiz, 2022). Nitekim Arap Baharı'nın yaşandığı ilk dönemlerde Çin Orta Doğu ile olan ilişkilerinde temkinli tutumunu sürdürmüştür. Obama döneminde ABD'nin Orta Doğu'dan çekilme politikası bölgede güç boşluğunun oluşmasına neden olmuştur. Ancak ne bölgesel güçler bu boşluğu doldurabilmiş ne de Çin gibi büyük güçler de doğrudan bölgedeki krize müdahil olmuştur (Singh, 2016). Aynı zamanda ABD'nin bölgedeki yumuşak güç uygulamaları Çin'in işlerin daha da kolaylaştırmıştır.

Arap Baharı ve sonrasında ABD'nin bölge politikası askeri varlığın azaltılması boyutu ile öne çıkmıştır. Bölgede Körfez monarşilerinin güvenliğinin sağlanmasında Amerikan taahhütlerinin belirsiz bir politikaya evrilmesinden söz etmek mümkündür (Niblock, 2022). Çin, bölgeye yönelik temkinli politikasını sürdürmekte ve alternatif bir güvenlik garantörü olmaktan kaçınmaktadır. Ancak Orta Doğu'daki bazı liderler Çin ile yakın ilişkiler kurmalarının ABD üzerinde bir baskı oluşturarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika ile yeniden ilgileneceği ve ayrıştırıcı politikalarına destek vereceği beklentisi içerisindedir. Buna karşın Çin'deki bazı düşünce kuruluşları ABD'nin bölgede güvenlik açısından oynadığı rolü elinden almanın Çin açısından "tuzağa düşmek" olacağını belirtmiştir (Dorsey, 2017).

Çin'in KYP'ni tamamlayan Asya Altyapı ve Yatırım Bankası girişimini ve bölgeye etkisini de siyasi ve stratejik nedenler ile açıklamak mümkündür (Shichor, 2018). Çünkü Asya Kalkınma Bankası'nda istediği etkiyi elde edemeyen Çin bunu bir alternatif olarak görmektedir. İran'ın Çin girişimi olan Asya Altyapı ve Yatırım Bankası'nın kurucu üyelerinden biri olması da Çin-ABD rekabetinin bir parçası olarak görülebilir (Horesh & Xu, 2016, s. 227). ABD ve Çin'in bölgede ayrılmakla birlikte uzlaştıkları konular da bulunmaktadır. Güvenlik açısından bakıldığında İran'ın nükleer programının tehdit unsuru olmaktan çıkarılması ve terörle mücadele konusu her iki güç için önemlidir (Singh, 2016).

Bölgesel dinamikler de Çin'in hem bölge ile ilişkilerini hem de ABD ile olan rekabetini etkilemektedir. Petrol ve doğalgaz sağlayıcısı olmalarından dolayı İran ve Suudi Arabistan arasındaki ilişkiler Çin açısından önem kazanmıştır (Temiz, 2022). Suudi Arabistan'ın Aramco'nun petrol işleme tesisine 2019 yılında İran bağlantılı grupların yaptığı iddia edilen saldırının Çin tarafından isim verilmeden kınanması da bu minvalde ele alınabilir. Ehteshami

ve Horesh'e (2020) göre Çin son dönemlerdeki KYP'ni İran'ı güçlendirecek şekilde ilerletirse Suudi Arabistan ve İsrail'in kaygıları artacaktır. Bu durumda siyasi riskler de artacaktır. Bölgede artan etkinliği Çin'in ABD ile rekabet ve gerilim ihtimalini de arttırmaktadır. Siyasi risklerin yanında petrol fiyatlarının artması Çin'in "dünyanın üretim merkezi" olma gücünü de zorlayacaktır. Bu bakımdan Suudi Arabistan ve İran arasındaki sorunların çözümü ve gerginliğin yumuşatılması için 2023 yılının Mart ayında Çin arabuluculuğunda taraflar Pekin'de bir araya gelmiştir. Toplantı sonrasında taraflar diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması, Körfez bölgesinde güvenlik-istikrarın sağlanması ve Yemen'deki çatışmaların sonlandırılması konusunda uzlaşmaya varmıştır (Reuters, 2023). Bu gelişmenin yaşanması Çin'in bölgedeki sorunlara müdahil olma konusundaki çekincelerini bir taraf bıraktığı intibamı uyandırmıştır. Çin, ABD ile rekabette bölgede önemli bir adım atmaya çalışmıştır. Daha önce belirtildiği üzere Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin enerji kaynaklarının Çin'e satışında Yuan kullanma kararı da Amerikan dolarının dünya ekonomisinde rezerv para olma ayrıcalığını da olumsuz etkileme ihtimalini barındırmaktadır. Gelişmeler göz önüne alındığında bölgede Çin ile ABD arasında rekabet ya da işbirliğinin olması bölgenin kaderine de etki etme potansiyeli taşımaktadır.

7. SONUÇ

Uluslararası sistemin büyük güçlerinden olan Çin dış politikasında temkinli ve ihtiyatlı davranışını değiştirerek Şi Jinping döneminden itibaren daha iddialı ve girişken hale gelmeye çalışmaktadır. Bu çalışmanın gösterdiği üzere dünya siyasetinde yükselen profiline koşut bir biçimde Çin, Orta Doğu'ya yönelik bir ilgi göstermektedir. Güvenlik/tehdit gündemi açısından öncelikli bir konuma sahip olmamasına rağmen bölge Çin'in dış politikasında önemli bir yer kaplamaktadır. Soğuk Savaş sonrası ilk dönemlerde ve 2000'li yılların başlarında enerji kaynaklarının tedarik edilmesi ve bölge ülkeleri ile yakın ilişki kurmaya dayalı pragmatizm Arap Baharı sonrası dönemde yeni bir aşamaya geçmiştir. Şi Jinping'in başkan olduğu zamana denk gelen bu dönemde ticaret, altyapı ve enerji yatırımları ile ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. Yine KYP kapsamında Çin; Türkiye, Suudi Arabistan, İran, İsrail ve Mısır gibi bölgesel güçler ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Dünya siyasetindeki "barışçıl yükseliş" söylemi ile uyumlu bir biçimde Çin, ABD'nin bölgede istikrar ve güvenlik angajmanlarını tehdit etmekten uzak durmuştur. Suriye İç Savaşı'na Çin'in dolaylı müdahil olması bunu göstermektedir.

Covid-19 pandemisi sonrası yoğunluğu artan Çin-ABD küresel rekabeti bölgeye de yansımıştır. Bu dönemde başta Körfez ülkelerinin dijital dönüşüm/teknolojik yatırımlar konusunda işbirliği

yapması ve enerji kaynaklarını satın almada Yuan'ın kullanılması bu durumu somutlaştırmaktadır. Yine bölgenin iki önemli gücü olan Suudi Arabistan ile İran arasındaki ihtilaflarda arabuluculuk yapması da bu açıdan ele alınabilir. Bu çalışmanın da dikkat çektiği üzere Çin-ABD rekabeti bölgeye yansımış olmak ile birlikte bölgenin geleceğine de etkide bulunma ihtimalini taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Anadolu Ajansı. (2023, Nisan 6). BAE'nin gazı Çin yuanıyla fiyatlandırması dolar üzerindeki baskıyı artırıyor. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/baenin-gazi-cin-yuanıyla-fiyatlandirmasi-dolar-uzerindeki-baskiyi-artiriyor/2865407>.
- Blank, S. (2018). *Silk roads and global strategy*. In James Reardon-Anderson (ed.). *The red star and crescent: China and the Middle East*. Oxford University Press.
- Dillon, M. (2004). *The Middle East and China*. In T. P. Najem and M. Hetherington (eds.). *The Middle East's relations with Asia and Russia*. Routledge Curzon.
- Dorsey, J. M. (2017). China and the Middle East: venturing into the maelstrom. *Asian journal of Middle Eastern and Islamic studies*, 11(1).
- Ehteshami, A. (2018). *The One Belt, One Road in China's grand strategy*. In A. Ehteshami and N. Horesh (eds.). *China's Presence in the Middle East: The Implications of the One Belt One Road Initiative*. Routledge.
- Ehteshami, A. & Horesh, N. (2020). *How China's rise is changing the Middle East*. Routledge.
- Fulton, J. (2022). *China's emergence as a Middle East power*. In J. Fulton. *Routledge handbook on China-Middle East relations*. Routledge.
- Gonzalez-Vicente, R. (2015). The limits to China's non-interference foreign policy: pro-state interventionism and the rescaling of economic governance. *Australian Journal of International Affairs*, 69(2).
- Harris, S. (2014). *Çin dış politikası*, (Çev. A. Y. Şir). Matbuat Yayın Grubu.
- Horesh, N. & Xu, R. (2016). *Conclusion: China's growing presence in the Middle East*. In N. Horesh (ed.). *Toward Well-Oiled Relations? China's presence in the Middle East following the Arab Spring* Palgrave Macmillan.
- Jung-seung, Shin. (2013). *Another take on prospects for the foreign policy of the Chinese fifth-generation leadership*. In G. Rozman (ed.) *China's foreign policy*. Palgrave Macmillan.
- Kamel, M. S. (2018). China's Belt and Road Initiative: implications for the Middle East. *Cambridge Review of International Affairs*, 31(1). Doi: 10.1080/09557571.2018.1480592
- Kamrava, M. (2022). *The China model and the Middle East*. In J. Fulton (ed.). *Routledge handbook on China-Middle East relations*. Routledge.
- Nathan, A. J. & Scobell, A. (2012). *China's search for security*. Columbia University Press.

- Niblock, T. (2022). *The Middle East in China's global strategies*. In J. Fulton (ed.). Routledge handbook on China-Middle East relations. Routledge.
- Overholt, W. H. (2013). *China's financial and monetary Policies*. In G. Rozman (ed.) China's Foreign Policy. Palgrave Macmillan.
- Reuters. (2023, March 11). *Iran and Saudi Arabia agree to resume ties in talks brokered by China*. <https://www.reuters.com/world/middle-east/iran-saudi-arabia-agree-resume-ties-re-open-embassies-iranian-state-media-2023-03-10/>.
- Scobell, A. (2018). *China's search for security in the Greater Middle East*. In James Reardon-Anderson (ed.). The red star and crescent: China and the Middle East. Oxford University Press.
- Scobell, A. (2018). *Why the Middle East matters to China*. In A. Ehteshami and N. Horesh (eds.). China's Presence in the Middle East: the implications of the One Belt One Road Initiative, Routledge.
- Shichor, Y. (1979). *The Middle East in China's foreign policy (1949-1977)*. Cambridge University Press.
- Shichor, Y. (2018). *Vision, revision and supervision: the politics of China's OBOR and AIIB and their implications for the Middle East*. In A. Ehteshami and N. Horesh (eds.). China's presence in the Middle East: the implications of the One Belt One Road Initiative. Routledge.
- Singh, M. (2016). *Chinese policy in the Middle East in the wake of Arab Uprisings*. In N. Horesh (ed.). Toward well-oiled relations? China's presence in the Middle East following the Arab Spring. Palgrave Macmillan.
- Small, S. (2018). *Choosing not to choose: The Belt and Road Initiative and the Middle East*. In James Reardon-Anderson (ed.). The red star and crescent: China and the Middle East. Oxford University Press.
- Sun, D. (2018). *China's military relations with the Middle East*. In James Reardon-Anderson (ed.). The red star and crescent: China and the Middle East. Oxford University Press.
- Swaine, M. (1995). *China: domestic change and foreign policy*. RAND.
- Temiz, K. (2022). *Chinese foreign policy toward the Middle East*. Routledge.
- Wolfe, W. M. (2013). China's strategic hedging. *Orbis*. 57 (2).
- Wu, B. (2021). China and new Middle East. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(3), 443-457. doi: 10.1080/19448953.2021.1888248.
- Zhang, J. (2015). China's new foreign policy under Xi Jinping: towards "peaceful rise 2.0"? *Global change, peace & security*. (27).

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages:55-77

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 31.07.2023

Accepted / Kabul: 29.08.2023

ÇAĞRI MERKEZİ SEKTÖRÜNDE TAKIM LİDERİ DAVRANIŞLARININ MÜŞTERİ DANIŞMANI MOTİVASYONU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Doğan DEGER¹

Yener ALTUN²

Öz

Küreselleşen dünya, işletmelerin devamlılıklarını sağlayabilmeleri için hem yapısal, hem örgütsel, hem de yönetsel anlamda kendilerini geliştirip rekabet ortamında bu değişimler sayesinde tutunabilme zorunluluğuna yönlendirmiştir. İşletmelerin rekabet ortamında devamlılıklarını sağlayabilmeleri için gerekli olan bir diğer önemli nokta da hitap ettikleri kitle olan müşterilerle olan diyaloglarını, onların memnuniyetini maksimize etmelerinden geçer. Müşteri danışmanları (MD), işletmelerin hedef kitlesi olan müşterilerle birebir iletişime geçip işletmelerin müşterilerle olan diyaloglarını sağlayan bireyler olduklarından, müşteri danışmalarının müşterilerle olan iletişimdeki performansları büyük önem arz etmektedir. MD'lerin verimli çalışmaları müşterilerle olan iletişimlerini önemli derecede etkilediğinden, MD'lerin motivasyonlarının sağlanması da o derece önemlidir. Araştırmamızın amacı, çağrı merkezinde çalışan MD'lerin motivasyonları ile takım liderlerinin davranışları arasındaki ilişkiyi istatistiksel analizlere dayalı olarak incelemektir. Bu çalışmada, takım liderlerinin davranışlarını ve MD'lerin motivasyonlarının düzeylerini ölçmek için teorik bilgilerden de faydalanılmıştır. Bu doğrultuda takım liderinin davranışları ile çalışanların motivasyonu arasındaki ilişki incelenmiş ve elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağrı Merkezi, Motivasyon, Müşteri Danışmanı, Takım Çalışması, Takım Lideri.

Jel Kodları: M30, M39.

* Bu çalışma, "Çağrı Merkezi Sektöründe Takım Lideri Davranışlarının Müşteri Danışmanı Motivasyonu ile İlişkisi" başlıklı tez'den üretilmiştir.

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, E-posta: dogandgr@gmail.com, ORCID: 0009-0005-2973-1100.

²Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, E-posta: yeneraltun@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1073-5513.

Atıf/Citation

Yener, D. & Altun, Y. (2024). Çağrı merkezi sektöründe takım lideri davranışlarının müşteri danışmanı motivasyonu üzerine etkisi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 55-77.

THE EFFECT OF TEAM LEADER BEHAVIORS ON CUSTOMER ADVISOR MOTIVATION IN THE CALL CENTER SECTOR

Abstract

The globalizing world has led businesses to develop themselves in structural, organizational and managerial terms and to hold on thanks to these changes in the competitive environment in order to ensure their continuity. Another important point necessary for businesses to ensure their continuity in a competitive environment is to maximize their dialogue with the customers, which is the audience they address, and to maximize their satisfaction. Since customer advisors (CAs) are individuals who communicate one-on-one with the customers, the target audience of the businesses, and provide the dialogs of the businesses with the customers, the performance of the customer advisors in the communication with the customers is of great importance. Since the efficient work of the CAs significantly affects their communication with the customer, it is very important to ensure the motivation of the CAs. The aim of our research is to examine the relationship between the motivations of CAs working in the call center and the behaviors of team leaders, based on statistical analysis. In this study, theoretical knowledge was also used to measure the behavior of team leaders and the motivation levels of CAs. In this direction, the relationship between the behavior of the team leader and the motivation of the employees was examined and the obtained findings were interpreted.

Keywords: Call Center, Motivation, Customer Advisor, Team Work, Team Leader.

Jel Codes: M30, M39.

1. GİRİŞ

Çağımız dünyasında teknoloji, iletişim, ulaşım, eğitim gibi faktörler başta olmak üzere her sektör kendi alanında büyük gelişmeler kaydetmektedir. Özellikle teknoloji ve ulaşımın gelişiminin insanlığa sağlamış olduğu kolaylıklar sayesinde meydana gelen gelişmeler yerel alanlarla sınırlı kalmayıp küresel anlamda da kendini büyük ölçekte göstermiştir. İşletmeler, küreselleşmenin de meydana getirdiği değişimler sonucunda gelişmekte ve bu gelişimler özellikle gelişen ekonomilerde işletmeler arası rekabeti ortaya çıkarmakla beraber işletmeleri rekabet ortamına sürüklemektedir (Fryer, 2008). Yapılan birçok araştırmaya göre müşterinin işletmeye olan sadakati, müşteriye sunulan üründen ziyade, işletmenin müşteri odaklı anlayışı sayesinde ortaya çıkmaktadır (Çelik & Bengül, 2008). İşletme çalışanın sahip olduğu bilgi, birikim ve deneyim işletmenin faaliyetlerini doğrudan etkilemektedir. Çalışanın öz güven, özsaygı ve motivasyonun sağlanması da çalışanın başarısını doğrudan etkilediği gibi işletme başarısını da dolaylı olarak etkilemektedir (Yıldırım vd., 2019). Günümüz işletmelerde amaçlanan hedeflere ulaşabilmek için takım çalışması kavramı bir zorunluluk haline gelmiştir. Ancak takım çalışmasının üyelerini seçerken onlara görev vermenin ötesinde takımın tek vücut olarak çalışması ve ortak hedeflere ulaşması için takım ruhunun önemi ön plana çıkmaktadır (Aksu, 2010). Bu doğrultuda takım çalışmasının sağlıklı bir yapı halini alması takımın başındaki kişinin çabalarıyla mümkün olabilir. Takım lideri (TL), belirlenen amaç ve

hedefler doğrultusunda hareket edip, bu hedefler ve amaçlara bağlılık esasına göre davranan ve üyeleri de bu şekilde yönlendirip gerekli şartları hazırlayan bireydir (Ertürk, 2007).

Çağrı merkezi, iletişim teknolojilerinin de sağladığı kolaylıklar sonrasında, kurumların hedef kitle ile telefon, fax, sohbet, e-posta vb. gibi kanallarla iletişime geçip, müşteri, tedarikçi gibi kitlelerin şikâyet istek ve sorunlarını çözüme kavuşturan ve tek merkezden yönetilen bir sistem olarak tanımlanabilir (Aktaş, 2019). Müşteri memnuniyetinin sağlanmasında ihtiyaç duyulan kavramlardan biri olan beşeri faktör gereksinimin temelinde Müşteri Danışmanları (MD) çok önemli bir yer tutmaktadır. Buradan yola çıkılarak MD'lerin başarısında TL'lerin payının ne denli büyük olduğu anlaşılmaktadır.

MD'ler, işletmenin müşteri ile olan iletişimlerini sağlarken müşteri memnuniyetini dolayısıyla müşterinin işletmeye olan bağlılığını kendi bilgi, beceri ve tecrübesiyle sağlayacakları gibi TL'lerin kendilerinin performanslarına olan etkileriyle de müşteri ile olan diyalog sonucunu müşterinin memnun olacağı şekilde sonuçlandırmış olacaktır. Bu nedenle MD'lerin başarısının motivasyonlarının ne derecede sağlandığı ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Burada MD'lerin maddi ve manevi ihtiyaçlarının giderilmiş olmasında TL'lerin ne kadar önemli bir röle sahip olduğu, TL'lerin, MD'lerin motivasyonunu sağlaması MD'lerin başarısına etkisiyle orantılı olduğu ortaya çıkmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Bu çalışmada, çağrı merkezi sektöründe TL davranışlarının müşteri danışmanı motivasyonu ile ilişkisinin belirlenmesi problem olarak tanımlanmıştır.

2.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, müşteri memnuniyetinin öneminin arttığı bu dönemde çağrı merkezi sektöründe çalışan personelin maddi ve manevi ihtiyaçlarının sağlanıp sağlanmadığı ve Van ilinde bulunan çağrı merkezlerinde çalışan TL'lerinin davranışları ile çalışan motivasyonu arasındaki ilişki boyutlarının araştırılması amaçlanmıştır.

2.2. Araştırmanın Hipotezleri

Takım Liderliği Ölçeği (TLÖ) alt boyutlarına ait hipotezler:

H1: Araştırma bünyesindeki çalışanların cinsiyetine göre TL'nin uzlaştırma ve işbirliği sağlama davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

H2: Araştırma bünyesindeki çalışanların cinsiyetine göre TL'nin güçlendirme ve motive etme davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

H3: Araştırma bünyesindeki çalışanların cinsiyetine göre TL'nin etkili iletişim davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

H4: Araştırma bünyesindeki çalışanların yaş gruplarına göre TL'nin uzlaştırma ve işbirliği sağlama davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

H5: Araştırma bünyesindeki çalışanların yaş gruplarına göre TL'nin güçlendirme ve motive etme davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

H6: Araştırma bünyesindeki çalışanların yaş gruplarına göre TL'nin etkili iletişim davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

H7: Araştırma bünyesindeki çalışanların eğitim durumuna göre TL'nin uzlaştırma ve işbirliği sağlama davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

H8: Araştırma bünyesindeki çalışanların eğitim durumuna göre TL'nin güçlendirme ve motive etme davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

H9: Araştırma bünyesindeki çalışanların eğitim durumuna göre TL'nin etkili iletişim davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

Çalışan Motivasyonu Ölçeği (ÇMÖ) alt boyutlarına ait hipotezler:

H1: Araştırma bünyesindeki çalışanların cinsiyetine göre içsel motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

H2: Araştırma bünyesindeki çalışanların cinsiyetine göre dışsal motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

H3: Araştırma bünyesindeki çalışanların yaş gruplarına göre içsel motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

H4: Araştırma bünyesindeki çalışanların yaş gruplarına göre dışsal motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

H5: Araştırma bünyesindeki çalışanların eğitim durumuna göre içsel motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

H6: Araştırma bünyesindeki çalışanların eğitim durumuna göre dışsal motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

2.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

COVID-19 pandemisi nedeniyle anketin elden yapılması uygun görülmemiştir. Bu yüzden Google Forms uygulaması yardımıyla çevrimiçi olarak tamamlanmıştır. Çalışma kapsamında sunulan anket ifadelerinin tümünün cevaplama zorunluluğu şart koşulduğundan yapılan 474 dönütün tamamı eksiksiz tamamlanmış olup hatasız olduğundan tamamı kabul edilerek 474 kişilik yanıtı içeren anketlerde bulunan veriler analiz edilmiştir.

3. MATERYAL VE YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Tasarlanması ve Yöntemi

Bu çalışmada dikkate alınan problemin amacı doğrultusunda aşağı belirtilen adımlar izlenmiştir.

i. Takım liderliği davranışları ile çalışanların motivasyonu arasındaki ilişkiyi araştırmak ve aralarındaki düzeyleri belirlemek için çalışanlara anket formu sunulmuştur. Oluşturulan ankette verilerin toplanması için iki ayrı ölçekte bulunan verilerden faydalanılmıştır. Sunulan anket formu, ilk bölümdeki demografik bilgiler ve ikinci bölümde yer alan takım liderliği ve motivasyon ile ilgili 42 maddeden oluşmaktadır. İkinci bölümde yer alan ilk 22 ifade, Özdaşlı & Akman (2012) tarafından geliştirilen ÇMÖ'den, sonraki 20 ifade ise Çankaya & Karakuş (2010) tarafından geliştirilen TLÖ'den yararlanılarak kullanılmıştır.

ii. Anket, 5'li likert şeklinde yöneltilmiş olup, yöneltilen ifadelere en düşük olan 1. Seçenek: Kesinlikle katılmıyorum; en yüksek olan 5. Seçenek: Kesinlikle Katılıyorum şeklinde derecelendirilecek şekilde cevaplanması istenmiştir.

iii. Araştırma kapsamında elde edilen veriler SPSS 26.0 istatistik programı ile analiz edilmiştir. Verilerin güvenilirliği test edildikten sonra demografik bilgilere ilişkin verilere ve ölçeklerden elde edilen verilere ilişkin tanımlayıcı istatistiksel bilgilere yer verilmiştir. Sonrasında araştırmanın hipotezleri Bağımsız İki Örneklem T-Testi, Tek Yönlü (One Way) Anova Testi ve Korelasyon analizleri ile test edilmiştir. Uygulanan testler için normal dağılım şartı gerektiğinden, normallik analizi ile test edilmiştir. Gözlem sayısı 50'den büyük olduğu için Kolmogrov-Smirnov testi uygulanmıştır (Mayers, 2013).

iv. Ölçeklere ait faktör veya boyutların belirlenebilmesi için her bir ölçeğe ayrı ayrı faktör analizi uygulanmıştır. Ölçeğin faktör analizinin yapılması için gerekli olan şartların sağlanması üzerine her iki ölçeğe de Kaiser Meyer Olkin (KMO) katsayısı ve Barlett Küresellik testi yapılmıştır. Elde edilen KMO değerlerinin 0.60'tan yüksek çıkması

beklenirken Barlett testinin de anlamlı çıkması ($p < 0.01$) beklenmektedir (Gürbüz & Şahin, 2015). Faktör analizinden elde edilen varyans oranının %50'nin üzerinde olması analizin geçerli olması için ideal bir değer olarak kabul edilmektedir (Yaşlıoğlu, 2017).

v. Çalışmada ayrıca ölçeklere ait iç tutarlılık analizi de yapılmış olup elde edilen Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı değerleri Bulgular bölümünde paylaşılmıştır.

3.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Bu çalışmanın evrenini çağrı merkezi sektöründe çalışan bireyler oluşturmaktadır. Bu çalışmanın örneklemini, Van il merkezinde yer alan Webhelp Çağrı Merkezi çalışanları oluşturmaktadır.

3.3. Veri Toplama Aracı

3.3.1. Güvenirlik sonuçları

Araştırma kapsamında çalışanlar üzerinde uygulanan ankette, çalışanların takım liderlerine ait davranışları ve müşteri danışmanlarının motivasyon düzeyleri ile ilişkilerini incelemek için oluşturulan ifadeleri kapsayan her bir bölüm için güvenirlik analizleri yapılmıştır. Bu kapsamda elde edilen Cronbach's Alpha değerleri Tablo 3.1.'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Güvenirlik Analizi Cronbach's Alpha Değerleri

Boyutlar	Cronbach's Alpha Degeri
İçsel Motivasyon	0.918
Dışsal Motivasyon	0.886
Uzlaştırma ve İşbirliği Sağlama	0.970
Güçlendirme ve Motive Etme	0.955
Etkili İletişim	0.811

Tablo 1'de gösterildiği gibi, 0.970 Cronbach Alpha değerinin en yüksek olduğu boyut, çalışanların takım liderlerine ait uzlaştırma ve işbirliği sağlama davranışlarına ilişkin algılarını inceleyen TLÖ, ilk boyutu yer alırken TLÖ'ye ait etkili iletişim boyutu ise beş boyut arasında son sırada 0.811 yüksek derecede kabul edilen Cronbach's Alpha değeri ile yerini almıştır.

3.3.2. Çalışan motivasyonu ölçeği (ÇMÖ)

Özdaşlı & Akman (2012) tarafından geliştirilip Türkçe'ye uyarlanan Motivasyon Ölçeği, Amabile (1985) ve Dündar ve ark.'nın (2007) çalışmalarından yararlanılarak İçsel Motivasyon (İM) ve Dışsal Motivasyon (DM) olarak 2 adet faktörden oluşturulmuştur. Elde edilen boyutlara ilişkin ifadeler İM1'den İM11'e ve DM1'den DM11'e kadar isimlendirilmiş ve boyutlara ait faktör analizi boyut dağılımı ve faktörlere ait yük dağılımı Tablo 2.'de

belirtilmiştir. Faktör analizine ilişkin KMO =0.922 ve Barlett Analizi ($p<0.01$) olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin iki boyutlu yapısının toplam varyansın %52'sini açıkladığı görülmüştür.

ÇMÖ'nün 22 maddesi tabii tutulduğu faktör analizi sonucunda elde edilen 2 faktör, İçsel Motivasyon faktörü İM1'den İM11'e kadar olan ilk 11 maddeden, Dışsal Motivasyon DM1'den DM11'e kadar olan son 11 maddeden oluştuğu gözlemlenmiştir.

Tablo 2. ÇMÖ Alt Faktörlere İlişkin Faktör Yükleri

Maddeler	İç Motivasyon(İM)	Dış Motivasyon(DM)
İM7	0.853	
İM6	0.841	
İM4	0.776	
İM1	0.746	
İM9	0.738	
İM5	0.734	
İM3	0.732	
İM8	0.697	
İM2	0.681	
İM11	0.641	
İM10	0.559	
DM11		0.947
DM2		0.890
DM7		0.843
DM5		0.808
DM3		0.770
DM9		0.647
DM8		0.412
DM10		0.392
DM6		0.380
DM1		0.354
DM4		0.341

Tablo 3. ÇMÖ'ye Ait Boyut, Madde, Aritmetik Ortalama, Standart Sapma, Anlamlılık Değerleri

Boyutlar	Maddeler	Aritmetik Ortalama ($\bar{X}$)	Standart Sapma(σ)	Anlamlılık Düzeyi (p)
İçsel Motivasyon	İM1, İM2, İM3, İM4, İM5, İM6, İM7, İM8, İM9, İM10, İM11	3.79	0.386	0.162
Dışsal Motivasyon	DM1, DM2, DM3, DM4, DM5, DM6, DM7, DM8, DM9, DM10, DM11	3.76	0.485	0.112

Tablo 3'te ÇMÖ'nün alt boyutları olan İçsel Motivasyon ve Dışsal Motivasyon faktörlerinin içerdiği maddeler, boyutların aritmetik ortalamaları, standart sapmaları ve normallik testine ait Kolmogorov-Smirnov analiz sonuçları yer almaktadır. Buradan yola çıkarak içsel motivasyonun normallik testine ait anlamlılık değeri $p=0.162$ ve dışsal motivasyona ait anlamlılık değeri $p=0.112$ elde edilmiştir. Her iki değer için de $p>0.05$ olduğundan boyutlar normal dağılmış ve elde edilen verilere parametrik testler uygulanmıştır.

3.3.3. Takım liderliği ölçeği (TLÖ)

Çankaya & Karakuş (2010) tarafından geliştirilen Takım liderliği Ölçeği yöneticilerin takım liderliği davranışlarını belirlemek ve ölçmek için geliştirilmiş ve 20 adet maddeden oluşmaktadır. Çankaya & Karakuş (2010), yapmış oldukları faktör analizinde TLÖ'nün toplamda üç boyutta olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yapılan faktör analizi sonucunda ortaya çıkan üç faktörden ilki uzlaştırma ve işbirliği sağlama (UİS), ikincisi güçlendirme ve motive etme (GME), üçüncüsü ise etkili iletişim (Eİ) başlıkları altında yorumlanmıştır.

UİS boyutu altındaki maddeler UİS1'den UİS8'e kadar olan 8 ifadeden, GME boyutu altındaki maddeler GME1'den GME8'e kadar olan 8 ifadeden ve Eİ boyutu altındaki maddeler ise Eİ1'den Eİ4'e kadar olan 4 adet ifadeden oluşmaktadır. Boyutlara ait faktör analizi boyut dağılımı ve faktörlere ait yük dağılımı Tablo 4.'te belirtilmiştir. Faktör analizine ilişkin KMO=0.932 ve Barlett Analizi ($p<0.01$) olarak hesaplanmıştır.

TLÖ'ye ait faktör analizinde açıklanan faktör yüklerinin 0.962 ile 0.585 arasında değişiklik gösterdiği gözlemlenmiştir. Ölçeğin iki boyutlu yapısının toplam varyansın %77'sini açıkladığı görülmüştür.

Tablo 4. TLÖ Alt Faktörlere İlişkin Faktör Yükleri

Maddeler	Uzlaştırma ve İşbirliği Sağlama (UIS)	Güçlendirme ve Motive Etme (GME)	Etkili İletişim (Eİ)
UIS2	0.962		
UIS1	0.959		
UIS6	0.951		
UIS3	0.949		
UIS8	0.945		
UIS7	0.939		
UIS4	0.928		
UIS5	0.558		
GME5		0.894	
GME1		0.891	
GME2		0.884	
GME6		0.872	
GME8		0.870	
GME7		0.866	
GME3		0.841	
GME4		0.840	
Eİ3			0.887
Eİ2			0.880
Eİ1			0.805
Eİ4			0.585

TLÖ'de belirlenen UIS, GME ve Eİ boyutlarına ilişkin aritmetik ortalamaları, standart sapmaları ve normallik testine ait Kolmogorov-Smirnov analiz sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. TLÖ'ye Ait Boyut, Madde, Aritmetik Ortalama, Standart Sapma, Anlamlılık Değerleri

Boyutlar	Maddeler	Aritmetik Ortalama ($\bar{X}$)	Standart Sapma(σ)	Anlamlılık Düzeyi (p)
Uzlaştırma ve İşbirliği Sağlama	UIS1, UIS2, UIS3, UIS4, UIS5, UIS6, UIS7, UIS8	3.77	0.404	0.195
Güçlendirme Motive Etme	GME1, GME2, GME3, GME4, GME5, GME6, GME7, GME8	3.90	0.414	0.119
Etkili İletişim	Eİ1, Eİ2, Eİ3, Eİ4	3.32	0.443	0.180

Tablo 5'te TLÖ'nün alt boyutları olan UİS, GME ve Eİ faktörlerinin içerdiği maddeler, boyutların aritmetik ortalamaları, standart sapmaları ve normallik testine ait Kolmogorov-Smirnov analiz sonuçları yer almaktadır. TLÖ'nün ilk boyutu olan uzlaştırma ve işbirliği sağlama boyutunun normallik testine ait anlamlılık değeri $p=0.195$, ikinci boyut olan güçlendirme ve motive etme boyutunun normallik testine ait anlamlılık değeri $p=0.119$ ve son boyut olan etkili iletişime ait anlamlılık değeri $p=0.180$ olarak elde edilmiştir. Elde edilen tüm değerler için de $p>0.05$ olduğundan boyutlara ait verilerin normal dağıldığı sonucuna ulaşılmış ve verilere parametrik analizler uygulanmıştır.

4. BULGULAR

4.1. Demografik verilerin analizi

Araştırmanın bu bölümünde anket katılımcılarının demografik özellikleri açıklanacaktır. Açıklanacak olan demografik özelliklerde çalışanların cinsiyet, yaş ve eğitim düzeyi değişkenlerinin dağılımlarına yönelik elde edilen verilere ait bilgiler gibi kişisel özellikler açıklanacaktır.

4.1.1. Katılımcıların cinsiyete göre dağılımları

Çalışmaya katılan 474 katılımcının % 65.4'ünü 310 kişi ile kadınlar oluştururken, % 34.5'lik dilime karşılık gelen erkekler ise 164 kişi olarak yer almıştır.

4.1.2. Katılımcıların yaş kriterine göre dağılımı

Çalışmaya katılan katılımcıların yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında 474 katılımcıdan 18-25 yaş aralığındaki bireyler 75 kişiyle %15.8'ini, 22-25 aralığındaki bireyler 208 kişiyle %43.9'unu, 26-29 yaş aralığındaki bireyler 137 kişiyle %28.9'unu, 30 ve üstü yaşındaki bireyler ise 54 katılımcı ile katılımcıların %11.4'ünü oluşturmaktadır.

4.1.3. Katılımcıların eğitim durumlarına göre dağılımı

Çalışmaya katılan katılımcıların eğitim durumları ortaöğretim, lise, ön lisans, lisans ve yüksek lisans dereceleri dikkate alındığında, 474 katılımcıdan 6 kişisini (%1.3) ortaöğretim, 193 kişisini (%40.7) lise, 182 kişisini (%38.4) Ön lisans, 90 kişisini (%19) lisans ve 3 kişisini (%0.6) yüksek lisans mezunları oluşturmaktadır.

4.2. Yorumlayıcı İstatistikler

4.2.1. TLÖ alt boyutlarına ilişkin yorumlayıcı istatistikler

H1: Araştırma bünyesindeki çalışanların cinsiyetine göre TL'nin uzlaştırma ve işbirliği sağlama davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 6. Çalışanların Cinsiyetine Göre TL'nin Uzlaştırma ve İşbirliği Sağlama Davranışlarını Algılamaları

Cinsiyet	N	Ortalama	Standart Sapma	Levene's Test for Equality of Variances	t-test for Equality of Means	Anlamlılık Düzeyi (p)		
				F	p	t	df	p (2)
Erkek	164	3.7736	1.15103					
Kadın	310	3.8911	1.03369	2.194	0.139	-1.131	472	0.259

UİS boyutu normallik testi sonucunda normal dağılım gösterdiği için bağımsız örneklem t-testi uygulanmıştır. Tabloda görüldüğü üzere Levene testi sonucu $p > 0.05$ olduğundan verilerimiz homojen dağılmıştır. T-testi sonucu $p > 0.05$ olduğundan kadın ve erkekler arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Bu durumda Hipotez 1 reddedilerek istatistiksel anlamda çalışanların cinsiyetine göre TL'nin UİS davranışlarını algılamalarında farklılık olmadığı sonucuna varılır.

H2: Araştırma bünyesindeki çalışanların cinsiyetine göre TL'nin güçlendirme ve motive etme davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 7. Çalışanların Cinsiyetine Göre TL'nin Güçlendirme ve Motive Etme Davranışlarını Algılamaları

Cinsiyet	N	Ortalama	Standart Sapma	Levene's Test for Equality of Variances	t-test for Equality of Means	Anlamlılık Düzeyi (p)		
				F	p	t	df	p
Erkek	164	3.9405	1.03860					
Kadın	310	3.8851	1.09673	2.051	0.153	0.533	472	0.594

TLÖ'nün ikinci boyutu olan GME boyutu normallik testi sonucunda normal dağılım gösterdiği için bağımsız örneklem t-testi uygulanmıştır. Tabloda görüldüğü üzere Levene testi sonucu $p > 0.05$ olduğundan verilerimiz homojen dağılmıştır. T-testi sonucu $p > 0.05$ olduğundan kadın ve erkekler arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Bu durumda Hipotez 2 reddedilerek istatistiksel anlamda çalışanların cinsiyetine göre TL'nin GME davranışlarını algılamalarında farklılık olmadığı sonucuna ulaşılır.

H3: Araştırma bünyesindeki çalışanların cinsiyetine göre TL'nin etkili iletişim davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 8. Çalışanların Cinsiyetine Göre TL'nin Etkili İletişim Davranışlarını Algılamaları

Cinsiyet	N	Ortalama	Standart Sapma	Levene's Test for Equality of Variances	t-test for Equality of Means	Anlamlılık Düzeyi (p)		
				F	p	t	df	p (2)
Erkek	164	3.2900	0.46670					
Kadın	310	3.2770	0.43218	1.165	0.281	0.303	472	0.762

TLÖ'nün üçüncü boyutu olan Eİ boyutu normallik testi sonucunda normal dağılım gösterdiği için bağımsız örneklem t-testi uygulanmıştır. Tabloda görüldüğü üzere Levene testi sonucu $p > 0.05$ olduğundan verilerimiz homojen dağılmıştır. T-testi sonucu $p > 0.05$ olduğundan kadın ve erkekler arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Hipotez 3 reddedilerek istatistiksel anlamda çalışanların cinsiyetine göre TL'nin Eİ davranışlarını algılamalarında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

H4: Araştırma bünyesindeki çalışanların yaş gruplarına göre TL'nin uzlaştırma ve işbirliği sağlama davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 9. Çalışanların Yaş Gruplarına göre TL'nin Uzlaştırma ve İşbirliği Sağlama Davranışlarını Algılamaları

Yaş Grupları	N	Ortalama	Standart Sapma	Homojenlik Testi (p)	One Way Anova Anlamlılık Düzeyi (p)	
					F	p
18-21	75	3.8405	0.41153	0.104		
22-25	208	3.7704	0.37155		0.927	0.427
26-29	137	3.7443	0.43367			
30 ve üstü	54	3.7755	0.43875			

Tek yönlü varyans analizi sonucunda ön test olan homojenlik testi $p = 0.104$ sonucuna göre veriler homojen dağılmıştır. Buradan yola çıkılarak Anova testi sonucu $p = 0.427 \Rightarrow p > 0.05$ olduğundan yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Bu durumda Hipotez 4 reddedilir. Sonuç olarak istatistiksel anlamda çalışanların yaş gruplarına göre TL'nin UİS davranışlarını algılamalarında farklılık olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

H5: Araştırma bünyesindeki çalışanların yaş gruplarına göre TL'nin güçlendirme ve motive etme davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 10. Çalışanların Yaş Gruplarına Göre TL'nin Güçlendirme ve Motive Etme Davranışlarını Algılamaları

Yaş Grupları	N	Ortalama	Standart Sapma	Homojenlik Testi (p)	One Way Anova Anlamlılık Düzeyi (p)	
					F	p
18-21	75	0.93699	0.10819	0.287		
22-25	208	1.12503	0.07801		1.618	0.184
26-29	137	1.05304	0.08997			
30 ve üstü	54	1.10274	0.15006			

Tek yönlü varyans analizi sonucunda ön test olan homojenlik testi $p=0.287$ sonucuna göre veriler homojen dağılmıştır. Buradan yola çıkılarak Anova testi sonucu $p>0.05$ olduğundan yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Bu durumda Hipotez 5 reddedilir. Sonuç olarak istatistiksel anlamda çalışanların yaş gruplarına göre TL'nin GME davranışlarını algılamalarında farklılık olmadığı sonucuna ulaşılır.

H6: Araştırma bünyesindeki çalışanların yaş gruplarına göre TL'nin etkili iletişim davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 11. Çalışanların Yaş Gruplarına Göre TL'nin Etkili İletişim Davranışlarını Algılamaları

Yaş Grupları	N	Ortalama	Standart Sapma	Homojenlik Testi (p)	One Way Anova Anlamlılık Düzeyi (p)	
18-21	75	3.4367	1.10900	0.509		
22-25	208	3.3546	1.08495		F	p
26-29	137	3.2609	1.08756		0.629	0.597
30 ve üstü	54	3.2269	0.99322			

Tek yönlü varyans analizi sonucunda ön test olan homojenlik testi $p=0.509$ sonucuna göre veriler homojen dağılmıştır. Buradan yola çıkılarak Anova testi sonucu $p>0.05$ olduğundan yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Bu durumda Hipotez 6 reddedilir. Sonuç olarak istatistiksel anlamda çalışanların yaş gruplarına göre TL'nin Eİ davranışlarını algılamalarında farklılık olmadığı sonucuna ulaşılır.

H7: Araştırma bünyesindeki çalışanların eğitim durumuna göre TL'nin uzlaştırma ve işbirliği sağlama davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 12. Çalışanların Eğitim Durumlarına Göre TL'nin Uzlaştırma ve İşbirliği Sağlama Davranışlarını Algılamaları

Eğitim Durumu	N	Ortalama	Standart Sapma	Homojenlik Testi (p)	One Way Anova Anlamlılık Düzeyi (p)	
Ortaöğretim	6	3.9792	0.56688	0.000		
Lise	193	3.9903	0.96614		F	p
Ön lisans	182	3.6470	1.20622		2.704	0.030
Lisans	90	3.9486	1.00051			
Yüksek lisans	3	4.0000	1.00000			

Tek yönlü varyans analizi sonucunda ön test olan homojenlik testi $p=0.000$ sonucuna göre veriler homojen dağılmamıştır. Ayrıca Anova testi sonucu $p<0.05$ olduğundan yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık olduğu söylenebilir. Bu durumda Hipotez 7 kabul edilir. Sonuç olarak istatistiksel anlamda çalışanların eğitim durumlarına göre TL'nin UİS davranışlarını algılamalarında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşılır. Verilere uygulanan Tek yönlü

varyans analizi sonucunda verilerin homojen olarak dağılmaması nedeniyle ortaya çıkan farkların hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amaçlı Post Hoc'lardan Games-Howell testi, t-testi ve t modülü tabanında çalıştığı için uygun görülmüştür (Games, 1971).

Tablo 13. Eğitim Durumuna Göre Gruplar Arasındaki Farklılıklara Ait Post Hoc Analizi
(Uzlaştırma ve İşbirliği Sağlama)

Eğitim Durumu	Eğitim Durumu (Karşılaştırılan)	Ortalamalar Farkı	Standart Hata	p (Anlamlılık Düzeyi)
Ortaöğretim	Lise	-0.01112	0.24165	0.891
	Ön lisans	0.33219	0.24810	0.680
	Lisans	0.03056	0.25433	0.993
	Yüksek lisans	-0.02083	0.62201	0.967
Lise	Ortaöğretim	0.01112	0.24165	0.978
	Ön lisans	0.34331*	0.11327	0.022
	Lisans	0.04167	0.12633	0.997
	Yüksek lisans	-0.00972	0.58152	0.931
Ön lisans	Ortaöğretim	-0.33219	0.24810	0.680
	Lise	-0.34331*	0.11327	0.022
	Lisans	-0.30163	0.13826	0.191
	Yüksek lisans	-0.35302	0.58423	0.962
Lisans	Ortaöğretim	-0.03056	0.25433	0.906
	Lise	-0.04167	0.12633	0.997
	Ön lisans	0.30163	0.13826	0.191
	Yüksek lisans	-0.05139	0.58690	0.914
Yüksek lisans	Ortaöğretim	0.02083	0.62201	0.971
	Lise	0.00972	0.58152	0.893
	Ön lisans	0.35302	0.58423	0.962
	Lisans	0.05139	0.58690	0.976

Tablo 13'de anlamlı farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için Post Hoc Testlerinden Games-Howell testi uygulanmıştır. Tabloya bakıldığında 0.022 p değerinin 0.05'ten küçük olduğu karşılaştırmalar, ortalamalar farkı -0.34331 olan Lise/Ön lisans veya Ön lisans/Lise mezuniyet dereceleri ortalamaları çıkmaktadır. Post Hoc analizine göre eğitim durumu açısından Lise ve Ön lisans mezunları arasında çalışanların TL'nin UİS davranışlarını algılamalarında anlamlı bir farklılık olduğu ortaya çıkmıştır.

H8: Araştırma bünyesindeki çalışanların eğitim durumuna göre TL'nin güçlendirme ve motive etme davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 14. Çalışanların Eğitim Durumlarına Göre TL'nin Güçlendirme ve Motive Etme Davranışlarını Algılamaları

Eğitim Durumu	N	Ortalama	Standart Sapma	Homojenlik Testi (p)	One Way Anova Anlamlılık Düzeyi (p)	
					F	p
Ortaöğretim	6	4.2917	0.97681	0.001		
Lise	193	4.0227	0.96575		3.066	0.016
Ön lisans	182	3.6964	1.20092			
Lisans	90	4.0569	0.99686			
Yüksek lisans	3	3.5417	0.52042			

Tablo 14'de homojenlik testi $p=0.001$ sonucuna göre veriler homojen dağılmamıştır. Ayrıca Anova testi sonucu $p<0.05$ olduğundan yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık olduğu söylenebilir. Bu durumda Hipotez 8 kabul edilir. Sonuç olarak istatistiksel anlamda çalışanların eğitim durumlarına göre TL'nin güçlendirme ve motive etme davranışlarını algılamalarında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 15. Eğitim Durumuna Göre Gruplar Arasındaki Farklılıklara Ait Post Hoc Analizi (Güçlendirme ve Motive Etme)

Eğitim Durumu	Eğitim Durumu (Karşılaştırılan)	Ortalamalar Farkı	Standart Hata	p (Anlamlılık Düzeyi)
Ortaöğretim	Lise	0.26900	0.40480	0.957
	Ön lisans	0.59524	0.40860	0.622
	Lisans	0.23472	0.41239	0.975
	Yüksek lisans	0.75000	0.49931	0.592
Lise	Ortaöğretim	-0.26900	0.40480	0.957
	Ön lisans	0.32624*	0.11295	0.033
	Lisans	-0.03428	0.12599	0.999
	Yüksek lisans	0.48100	0.30840	0.614
Ön lisans	Ortaöğretim	-0.59524	0.40860	0.622
	Lise	-0.32624*	0.11295	0.033
	Lisans	-0.36052	0.13772	0.071
	Yüksek lisans	0.15476	0.31337	0.981
Lisans	Ortaöğretim	-0.23472	0.41239	0.975
	Lise	0.03428	0.12599	0.999
	Ön lisans	0.36052	0.13772	0.071
	Yüksek lisans	0.51528	0.31831	0.583
Yüksek lisans	Ortaöğretim	-0.75000	0.49931	0.592
	Lise	-0.48100	0.30840	0.614
	Ön lisans	-0.15476	0.31337	0.981
	Lisans	-0.51528	0.31831	0.583

Tablo 15'de ortaya çıkan anlamlı farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için Post Hoc Testlerinden Games-Howell testi uygulanmıştır. Tabloya bakıldığında 0.033 p

değerinin 0.05'ten küçük olduğu karşılaştırmalar ortalamalar farkı 0.32634 olan Lise/Ön lisans veya Ön lisans/Lise mezuniyet dereceleri ortalamaları çıkmaktadır.

Yapılmış olan Post Hoc analizine göre eğitim durumu açısından Lise ve Ön lisans mezunları arasında çalışanların TL'nin güçlendirme ve motive etme davranışlarını algılamalarında anlamlı bir farklılık olduğu ortaya çıkmıştır.

H9: Araştırma bünyesindeki çalışanların eğitim durumuna göre TL'nin etkili iletişim davranışlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 16. Çalışanların Eğitim Durumlarına Göre TL'nin Etkili İletişim Davranışlarını Algılamaları

Eğitim Durumu	N	Ortalama	Standart Sapma	Homojenlik Testi (p)	One Way Anova Anlamlılık Düzeyi (p)	
Ortaöğretim	6	3.4583	0.95416	0.550		
Lise	193	3.5220	1.14586		F	p
Ön lisans	182	3.2940	1.19858		1.423	0.225
Lisans	90	3.4139	1.08628			
Yüksek lisans	3	3.9167	1.04083			

Tablo 16'da görüldüğü üzere Tek yönlü varyans analizi sonucunda ön test olan homojenlik testi $p=0.550$ sonucuna göre veriler homojen dağılmış ve $p>0.05$ olduğundan ön şart sağlanmıştır. Ayrıca Anova testi sonucu $p>0.05$ olduğundan eğitim durumları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Bu durumda Hipotez 9 reddedilir. Sonuç olarak istatistiksel anlamda çalışanların eğitim durumlarına göre TL'nin etkili iletişim davranışlarını algılamalarında anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılır.

4.2.2. ÇMÖ alt boyutlarına ilişkin yorumlayıcı istatistikler

H1: Araştırma bünyesindeki çalışanların cinsiyetlerine göre içsel motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 17. Çalışanların Cinsiyetlerine Göre İçsel Motivasyon Unsurlarını Algılamaları

Cinsiyet	N	Ortalama	Standart Sapma	Levene's Test for Equality of Variances	t-test for Equality of Means	Anlamlılık Düzeyi (p)		
Erkek	164	3.8226	0.51463	F	p	t	df	p (2)
Kadın	310	3.8311	0.41861	0.714	0.398	0.193	472	0.847

ÇMÖ'nün birinci boyutu olan içsel motivasyon boyutu normallik testi sonucunda normal dağılım gösterdiği için bağımsız örneklem t-testi uygulanmıştır. Tabloda görüldüğü üzere Levene testi sonucu $p>0.05$ olduğundan verilerimiz homojen dağılmıştır. T-testi sonucu $p>0.05$ olduğundan kadın ve erkekler arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir.

Hipotez 1 reddedilerek istatistiksel anlamda çalışanların cinsiyetine göre İM unsurlarını algılamalarında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

H2: Araştırma bünyesindeki çalışanların cinsiyetlerine göre dışsal motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 18. Çalışanların Cinsiyetlerine Göre Dışsal Motivasyon Unsurlarını Algılamaları

Cinsiyet	N	Ortalama	Standart Sapma	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means		
				F	p	t	df	p (2)
Erkek	164	3.7711	0.50102	0.117	0.732	0.321	472	0.749
Kadın	310	3.7560	0.47840					

ÇMÖ'nün ikinci boyutu olan dışsal motivasyon boyutu normallik testi sonucunda normal dağılım gösterdiği için bağımsız örneklem t-testi uygulanmıştır. Tabloda görüldüğü üzere Levene testi sonucu $p > 0.05$ olduğundan verilerimiz homojen dağılmıştır. T-testi sonucu $p > 0.05$ olduğundan kadın ve erkekler arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Buradan yola çıkarak Hipotez 2 reddedilerek istatistiksel anlamda çalışanların cinsiyetine göre DM unsurlarını algılamalarında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

H3: Araştırma bünyesindeki çalışanların yaş gruplarına göre içsel motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 19. Çalışanların Yaş Gruplarına Göre Çalışanların İçsel Motivasyon Unsurlarını Algılamaları

Yaş Grupları	N	Ortalama	Standart Sapma	Homojenlik Testi (p)	One Way Anova	
					Anlamlılık Düzeyi (p)	
18-21	75	3.7963	0.39301	0.723		
22-25	208	3.8154	0.37403		F	p
26-29	137	3.7825	0.38934		0.297	0.827
30 ve üstü	54	3.7716	0.42160			

Tablo 19'da tek yönlü varyans analizi sonucunda ön test olan homojenlik testi $p = 0.723$ sonucuna göre veriler homojen dağılmıştır. Tek Yönlü Varyans testi sonucu $p > 0.05$ olduğundan yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Bu durumda Hipotez 3 reddedilir. Sonuç olarak istatistiksel anlamda çalışanların yaş gruplarına göre çalışanların İM unsurlarını algılamalarında farklılık olmadığı sonucuna ulaşılar.

H4: Araştırma bünyesindeki çalışanların yaş gruplarına göre dışsal motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 20. Çalışanların Yaş Gruplarına Göre Dışsal Motivasyon Unsurlarını Algılamaları

Yaş Grupları	N	Ortalama	Standart Sapma	Homojenlik Testi (p)	One Way Anova Anlamlılık Düzeyi (p)	
18-21	75	3.8505	0.38891	0.747		
22-25	208	3.8865	0.38229		F	p
26-29	137	3.9127	0.39741		0.481	0.695
30 ve üstü	54	3.8649	0.37493			

Tablo 20’te görüldüğü gibi tek yönlü varyans analizi sonucunda ön test olan homojenlik testi $p=0.747$ sonucuna göre veriler homojen dağılmıştır. Tek Yönlü Varyans testi sonucu $p>0.05$ olduğundan yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Hipotez 4 reddedilir. Sonuç olarak istatistiksel anlamda yaş gruplarına göre çalışanların DM unsurlarını algılamalarında farklılık olmadığı sonucuna ulaşılır.

H5: Araştırma bünyesindeki çalışanların eğitim durumuna göre içsel motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 21. Çalışanların Eğitim Durumuna Göre İçsel Motivasyon Unsurlarını Algılamaları

Eğitim Durumu	N	Ortalama	Standart Sapma	Homojenlik Testi (p)	One Way Anova Anlamlılık Düzeyi (p)	
Ortaöğretim	6	3.9545	0.21320	0.549		
Lise	193	3.8059	0.50422		F	p
Ön lisans	182	3.8272	0.42620		0.509	0.729
Lisans	90	3.8626	0.41025			
Yüksek lisans	3	4.0303	0.05249			

Tablo 21’de görüldüğü gibi Tek yönlü varyans analizi sonucunda ön test olan homojenlik testi $p=0.549$ sonucuna göre veriler homojen dağılmış ve $p>0.05$ olduğundan ön şart sağlanmıştır. Ayrıca Anova testi sonucu $p>0.05$ olduğundan eğitim durumları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Bu durumda Hipotez 5 reddedilir. Sonuç olarak istatistiksel anlamda çalışanların eğitim durumlarına göre içsel motivasyon unsurlarını algılamalarında anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılır.

H6: Araştırma bünyesindeki çalışanların eğitim durumuna göre dışsal motivasyon unsurlarını algılamalarında farklılık vardır.

Tablo 22. Çalışanların Eğitim Durumuna Göre Dışsal Motivasyon Unsurlarını Algılamaları

Eğitim Durumu	N	Ortalama	Standart Sapma	Homojenlik Testi (p)	One Way Anova Anlamlılık Düzeyi (p)	
Ortaöğretim	6	3.6818	0.44070	0.118		
Lise	193	3.7061	0.54681		F	p
Ön lisans	182	3.8097	0.42217		1.227	0.299
Lisans	90	3.7818	0.47185			
Yüksek lisans	3	3.9091	0.15746			

Tablo 22’de görüldüğü gibi Tek yönlü varyans analizi homojenlik testi sonucuna göre veriler homojen dağılmış ve $p>0.05$ olduğundan ön şart sağlanmıştır. Ayrıca Anova testi sonucu $p>0.05$ olduğundan eğitim durumları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Bu durumda Hipotez 6 reddedilir. Sonuç olarak istatistiksel anlamda çalışanların eğitim durumlarına göre dışsal motivasyon unsurlarını algılamalarında anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılır.

4.2.3. Elde edilen boyutlar arasındaki ilişkilere dair bulgular

Tablo 23’de algılanan içsel motivasyon, dışsal motivasyon, uzlaştırma ve işbirliği sağlama, güçlendirme ve motive etme ve etkili iletişim arasındaki ilişkiyi belirlemek için Spearman Korelasyon testine ait sonuçlar paylaşılmıştır. Boyutlar arasındaki ilişkilere ait düzeyler, korelasyon katsayısının karesi 0-2.29 ise zayıf; 0.30-0.64 ise orta; 0.65-0.84 ise güçlü; 0.85-1 arasında olması durumunda ise çok güçlü şeklinde yorumlanmaktadır (Ural ve Kılıç, 2013).

Tablo 23. Boyutlar Arasındaki Korelasyon Analizi

Boyutlar	Değerler	İM	DM	UİS	GME	Eİ
İçsel Motivasyon (İM)	Korelasyon Katsayısı (r)	1	0.680**	0.036	0.002	0.041
	p (2-tailed) (Anlamlılık Düzeyi(p))		0.000	0.438	0.959	0.378
	N	474	474	474	474	474
Dışsal Motivasyon (DM)	Korelasyon Katsayısı (r)	0.680**	1	-0.009	-0.086	0.029
	p (2-tailed) (Anlamlılık Düzeyi(p))	0.000		0.849	0.062	0.524
	N	474	474	474	474	474
Uzlaştırma ve İşbirliği Sağlama (UİS)	Korelasyon Katsayısı (r)	0.036	-0.009	1	0.524**	0.072
	p (2-tailed) (Anlamlılık Düzeyi(p))	0.438	0.849		0.000	0.119
	N	474	474	474	474	474
Güçlendirme ve Motive Etme(GME)	Korelasyon Katsayısı(r)	0.002	-0.086	0.524**	1	-0.045
	p (2-tailed) (Anlamlılık Düzeyi(p))	0.959	0.062	0.000		0.334
	N	474	474	474	474	474
Etkili İletişim(Eİ)	Korelasyon Katsayısı (r)	0.041	0.029	0.072	-0.045	1
	p (2-tailed) (Anlamlılık Düzeyi(p))	0.378	0.524	0.119	0.334	
	N	474	474	474	474	474

** : Korelasyon%0.01 anlamlılık düzeyindedir/* : Korelasyon%0.05 anlamlılık düzeyindedir.

Tablo 23’de elde edilen bulgular incelendiğinde İM ile DM boyutları arasında orta düzeyde pozitif yönde ($r=0.680$ /%46.24) ve anlamlı ($p<0.001$) bir ilişki bulunmaktadır. Yani değişkenlerin birbiri üzerinden açıkladıkları varyans %46.24 iken istatistiksel anlamda DM unsurlarının %46.24’ü İM unsurlarından kaynaklanıyor olabilir sonucuna ulaşılmaktadır.

UİS ile GME davranışları arasında pozitif yönde zayıf düzeyde ($r=0.524/\%27.45$) ve anlamlı ($p<0.005$) bir ilişki bulunmaktadır. Buradan yola çıkarak değişkenlerin birbiri üzerinden açıkladıkları varyans $\%27.45$ iken istatistiksel anlamda UİS davranışlarının $\%27.45$ 'i GME davranışlarından kaynaklanıyor olabilir sonucuna ulaşılmaktadır.

Korelasyon analizi sonucunda aralarında ilişki bulunmayan değişkenler ise aşağıda yer aldığı gibi yorumlanmıştır:

- İM ile UİS, GME ve Eİ arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.
- DM ile UİS, GME ve Eİ arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.
- UİS ile İM, DM ve Eİ arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.
- GME ile İM, DM ve Eİ arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

İşletmelerin hem kendi alanlarında hem örgütsel, hem teknolojik yapılarında hem de iletişim alanında gelişmelere açık olmaları bir zorunluluk hali olarak karşımıza çıkmaktadır. İşletmelerin de özellikle hitap ettikleri kitle olan müşteriler ile iletişimlerini sürdürebilmeleri, müşterilerin devamlılığı ve işletmeye olan bağlılıkları açısından işletmedeki diğer zorunluluklar kadar önemli bir husustur. İşletmelerle müşterilerin arasındaki iletişimi sağlamak ciddi yatırım gerektiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun için bu iletişimi gerçekleştirmek üzere çağrı merkezleri kurulmuştur.

Çağrı merkezleri, işletmelerin kendi içinde bir birim olarak faaliyet gösterebiliyorken, dışarıdan destek alınan bir dış sektör olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Çağrı merkezlerinde çalışanların gruplar halinde yönetilmesi için takım liderleri görevlendirilmiştir. Çağrı merkezlerinin olmazsa olmazı olan Müşteri Danışmanlarının görev ve sorumluluklarını yerine getirmek için kendilerini yönlendiren takım liderleri bulunmaktadır. Buradan yola çıkarak motivasyon kavramı ve takım liderlerinin çalışanların motivasyonu üzerindeki etkisi önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Motivasyon kavramı ile ilgili yapılan bir çok çalışma neticesinde liderlik kavramının çalışanların motivasyonu üzerindeki etkisi gözle görünür derecede önemli bir husus olarak ortaya çıkmıştır (Eren, 2003). Aynı zamanda liderlik davranışının soyo-ekonomik değişkenler bakımından da farklılık gösterdiği belirlenmiştir (Eygü, 2018). Motivasyon ve liderlik ile ilgili yapılan bazı çalışmalar aşağıda yer almaktadır (Aksu, 2010):

- Ohio State Üniversitesinde yapılmış olan araştırmalarda, liderliğin çalışan odaklı tarzın çalışan motivasyonun üzerinde olumlu yönde etkisi olduğu belirlenmiştir (Eren, 2003).
- Michigan Üniversitesinde yapılan çalışmada, yöneticinin liderlik tarzının çalışanın verimliliği ve motivasyonu üzerinde önemli etkisi olduğu ve motivasyon ve verimliliğine katkı sağlandığı belirlenmiştir (Koçel, 2003).

Çalışma kapsamında, Çalışan Motivasyonu Ölçeği iki alt boyutta, Takım Liderliği Ölçeği ise üç alt boyutta ele alınmıştır. Van ili örnek olarak seçilmiş ve Van'da faaliyet gösteren çağrı merkezlerinden Webhelp Çağrı Merkezi Van Lokasyonu örneklem olarak seçilmiştir. Veri elde edilmesi amacıyla çalışanlara anket yöntemi ile ifadeler yöneltilmiş ve kendilerinden gönüllü olarak cevap vermeleri istenmiştir. Anket COVID-19 pandemisi nedeniyle online olarak yöneltilmiştir. Hazırlanan anket her soru için tek cevap verilecek şekilde ve tüm sorulara cevap verme koşulu ile hazırlandığından fire vermeden 474 kişi ile tamamlanmış olup analizler de 474 kişinin verdiği cevaplar ile yapılmıştır.

Araştırma kapsamında yöneltilen anket sonuçlarından elde edilen demografik bilgilere göre, çalışanların % 65.4'üne denk gelen 310 kişilik kısmını kadınlar. % 36.4'üne denk gelen 164 kişi ise erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu % 43.9'luk oranla 22-25 yaş aralığında olup en az sayı ile % 11.4'lük oran ile 30 yaş ve üstü yaş grubu oluşturmaktadır. Eğitim kategorisinde katılımcıların % 40.7'si lise mezunu olarak en yoğun katılımı sağlar iken son sırada % 0.6 ile yüksek lisans mezunları yer almaktadır.

Çalışmada kullanılan iki ölçek de normal dağılım gösterdiğinden alt boyutlar için bağımsız iki örneklem T-Testi ve Tek Yönlü Varyans analizleri kullanılarak demografik değişkenler ile takım liderlerinin Uzlaştırma ve işbirliği sağlama, Güçlendirme ve motive etme, Etkili iletişim ve içsel motivasyon ve Dışsal motivasyon unsurları arasındaki bağlantı, örneklem ortalamalarının arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığı test edilerek ölçülmeye çalışılmıştır (Bayram, 2013). Yapılan analizlerde iki grubun ortalamalarının karşılaştırılmasında veriler, normal dağılım şartı aranan İki Örneklem T Testi; ikiden fazla grubun ortalamalarını karşılaştırmak için Tek Yönlü Varyans analizleri kullanılmıştır. Yapılan analizlerde demografik bilgiler kapsamında olan cinsiyet, yaş ve eğitim durumu değişkenlerinin TL'nin davranışları ile motivasyon unsurlarını algılamaları yönünden ortaya çıkan tüm boyutlar ele alınıp bir farklılığın olup olmadığı konusunda karşılaştırmalar yapılmıştır. Yapılan istatistiksel karşılaştırmalar sonucunda genel anlamda çalışanların demografik değişkenlerine iki ölçeğe ait beş alt boyutun istatistiksel anlamda farklılık

göstermediği gözlemlenmiş olup, kurulan TLÖ'ye ait 9 adet hipotezden sadece iki tanesinde anlamlı bir farklılık gözlemlenmiş ve geriye kalan yedi tanesinde anlamlı bir farklılığın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca ÇMÖ'ye ait 6 adet hipotezin tamamında anlamlı bir farklılık olmadığı gözlemlenerek tüm hipotezler reddedilmiştir. Yapılan Korelasyon analizinde İM ve DM unsurları ve TL'nin UİS, GME ve Eİ faktörleri arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı test edilmiş ve İM ile DM arasında orta düzeyde, %46.24 açıklama oranıyla ve pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. UİS ile GME arasında %25.45 açıklama oranıyla, pozitif yönde ve zayıf düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir.

Özdaşlı & Akman'ın (2012) yapmış olduğu çalışmada tekniker, teknisyen ve mühendislerin içsel ve dışsal motivasyon eğilimlerini belirlemek için yaptıkları Anova testinde içsel motivasyon açısından gruplar arasında bir fark olmadığı anlamlılık düzeyi 0.05 iken tek yönlü $p > 0.05$ olduğundan anlamlı bir fark olmadığı; dışsal motivasyon açısından da anlamlılık düzeyi 0.05 iken $p = 0.027$ olduğundan anlamlı bir farkın olduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak gruplar arası karşılaştırmalarda mühendislerin dışsal motivasyona daha fazla eğilimli oldukları sonucuna ulaşılabileceği ortaya çıkmıştır.

Çankaya & Karakuş'un (2010) yapmış olduğu çalışmada öğretmenlerin, TL olarak okul yöneticilerine ilişkin görüşleri arasında öğrenim durumu, cinsiyet ve kıdem değişkenleri ele alındığında cinsiyet ve öğrenim durumu değişkenleri açısından önemli bir farklılığın olmadığı belirlenmiştir. Ancak kıdem değişkeni ele alındığında anlamlı bir farkın olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada sonuç olarak tüm boyutlarda kıdemleri daha fazla olan öğretmenler, okul yöneticilerinin liderlik davranışlarını sergileme konusunda daha yetersiz olduğunu değerlendirdikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Yapılan araştırma kapsamında liderlik ile motivasyon kavramlarına ait alt boyutlardan yola çıkarak hem müşteri danışmanlarının motivasyon seviyesi hem de takım liderlerinin davranışlarına ait boyutların birbiri ile olan ilişkisi Van ili çağrı merkezi çalışanları örneklem olarak kabul edilip bu bağlamda literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Aksu, G. (2010). *Takım Liderliği ve Bunun Takım Motivasyonuna Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi) Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Aktaş, H. (2019). *Çağrı Merkezi Sektöründe İletişim Memnuniyetinin İş Memnuniyetine Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi) Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Bayram, Ş. (2013). *Liderlik Kavramı ve Liderlik Türlerinin İnovasyon Üzerindeki Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi) Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze.
- Çankaya, İ. H. & Karakuş, M. (2010). Okul yöneticilerinin takım liderliği davranışlarına yönelik bir ölçme aracı geliştirme çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi [Educational Administration: Theory and Practice]*, 16(2), 167-183.
- Çelik, H. & Bengül, S. S. (2008). Satış sonrası hizmetler ve ürün garantilerinin müşteri tatmini, memnuniyeti ve marka sadakati üzerindeki etkileri. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), 105-134.
- Erol, E. (2003). *Yönetim ve organizasyon*. Beta Basım Yayım.
- Ertürk, G. (2007). *Takım Liderinin Çalışanların Motivasyonu Üzerindeki Etkisi, Çağrı Merkezi İncelemesi*, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eygü, H. (2018). *Üniversite öğrencilerinin liderlik davranışları üzerine bir araştırma*. Ekin Yayınevi.
- Fryer, (2008). *Globalisation: A bigger world*. The Economist print edition. Sept. 18th.
- Games, P. A. (1971). Multiple comparisons of means. *American Educational Research Journal*, 8, 531-564
- Gürbüz, S. & Şahin, F. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayınları.
- Koçel, T. (2003). *İşletme Yöneticiliği*. Beta Basım yayınları
- Mayers, A. (2013). *Introduction to statistics and SPSS in psychology*. Pearson Education Limited.
- Özdaşlı, K. & Akman, H. (2012). İçsel ve dışsal motivasyonda cinsiyet ve örgütsel statü farklılaşması: Türk Telekomünikasyon A.Ş. çalışanları üzerinde bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi, Vizyoner Dergisi*, 4(7), 73-81.
- Ural, A. & Kılıç, İ. (2013). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi*. Detay Yayıncılık.
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46(1): 74-84.
- Yıldırım, Ü. B., Taş, M. A. & Çiçek, H. (2019). Yetkinlik algısı ve çalışan performansı ilişkisinde özsaygının aracılık etkisi. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(20), 128-153.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 78-97

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 02.09.2023

Accepted / Kabul: 20.10.2023

GÖÇ KURAMLARINDA GÜNCEL BİR YAKLAŞIM: GÖÇMEN İLİŞKİ AĞLARI KURAMI*

Ahmet Vedat KOÇAL¹

Mithat Arman KARASU²

Öz

Günümüzde, küreselleşmenin ürettiği teknik, ekonomik ve sosyal koşullar ile özellikle küresel kuzeyle küresel güney arasında giderek derinleşen eşitsizlik, göç hareketlerini coğrafi yayılım, nüfus ölçüleri ve biçimsel çeşitlilik bakımından, tarihte hiç olmadığı kadar geliştirmekte, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren, savaş, afet, kuraklık-kıtlık ve ekonomik sorunlar gibi etkenlerle süregelen mevcut insan hareketliliklerine, finansal göç, teknolojik göç, iklim göçü, eğitim göçü ve sağlık göçü gibi yeni göç türleri eklenmektedir.

Göç hareketlerinde yaşanan biçimsel değişim ve çeşitlenme ile coğrafi yaygınlaşma, insan ve toplum bilimlerinde özellikle göçe ilişkin disiplinlere de yansımakta, ortaya çıkan yeni göç tiplerini ve boyutlarını anlama ihtiyacı, yeni araştırma alanları ve yöntemleriyle birlikte yeni kuramsal yaklaşımlar ve önermeler de geliştirilmesine neden olmaktadır.

Bu çalışma, günümüzde nüfus hareketlerinde gerçekleştiği gözlenen değişikliklerin, ortaya çıkan yeni boyutların ve biçimlerin göç kuramları üstündeki etkilerini ve bu kapsamda uluslararası göçün sürekliliğini sağlayan etkenlere odaklanan güncel bir kuramsal önerme olarak geliştirilen Göçmen İlişki Ağları Kuramı'nı incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Kuram, Küreselleşme, Göçmen İlişki Ağları Kuramı.

Jel Kodları: F22.

*Bu makale, yazarlardan Ahmet Vedat KOÇAL'ın, Prof. Dr. Mithat Arman KARASU danışmanlığında, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda hazırladığı, "Avrupa'daki Türk Göçmenlerin Toplumsal Uyum Stratejileri ve Sosyal İlişki Ağları: İsveç Örneği" başlıklı Doktora Tez çalışmasından türetilmiştir.

¹ Arş. Gör., Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ahmetvedatk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3017-5832.

² Prof. Dr., Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, mithatkarasu@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-3477-5843.

Atıf/Citation

Koçal, A. V. & Karasu, M. A. (2024). Göç kuramlarında güncel bir yaklaşım: Göçmen ilişki ağları kuramı. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 78-97.

A CURRENT APPROACH IN MIGRATION THEORIES: MIGRATION NETWORKS THEORY

Abstract

Today, the technical, economic and social conditions produced by globalization, and especially, growing inequality between the global north and the global south, develops migration movements more than ever before in terms of geographical spread, population size and formal diversity, and new types of migration such as financial migration, technological migration, climate migration, educational migration and health migration are being added to the current human mobility that has been going on with factors such as war, disaster, drought-famine and economic problems since the beginning of human history.

The typical change and diversification, and geographical expansion in migration movements, is also reflected in the disciplines related to migration in human and social sciences, the need to understand the emerging new types and dimensions of migration leads to the development of new theoretical approaches and propositions along with new research areas and methods.

This study aims to examine the effects of the changes observed and new dimensions and forms existed in population movements on migration theories, and in this context, Migration Networks Theory, which was developed as a current theoretical proposition focusing on the factors that ensure the continuity of international migration.

Keywords: Migration, Theory, Globalization, Migration Networks Theory.

Jel Codes: F22.

1. GİRİŞ

İnsanların doğup büyüdüğü yerlerden, belirli nedenlerle birey ya da topluluk olarak başka bir yere hareket ederek orada yaşamalarını ifade eden göç, en başından bu yana, insanlık tarihinin bir parçası olagelmıştır. İnsan türünün yeryüzüne yayılımı ve kavimler göçü gibi olaylarla günümüzdeki insan topluluklarının etnik ve kültürel yapılarının oluşumu, göç yoluyla gerçekleşmiştir. Kısaca, insanlığın tarihi, aynı zamanda göçün tarihidir.

Geçmiş çağlarda savaş, kıtlık, afet gibi dışsal ve zorlayıcı etkenlere bağlı olağan dışı deneyimler olarak gerçekleşen göç hareketleri, günümüzde, insanın ve toplumların günlük yaşamının sıradan bir parçası hâline gelmiştir. Neoliberalizmin küresel ekonomiye egemen hâle gelişiyle sermayenin uluslararası dolaşımındaki gelişme, emeğin dolaşımını da aynı yönde etkilemiş, yaygınlaştırmış ve hızlandırmıştır. 20. yüzyılın son on yılından itibaren, çatışma bölgelerinden güvenlik, geri kalmış ülkelere refah, baskı rejimlerinden siyasal ve kültürel hak talebi gibi çok çeşitli gerekçelerle, çoğunlukla Asya ve Afrika'dan Avrupa'ya ve Orta ve Güney Amerika'dan Kuzey'e yönelen coğrafi eksenler üzerinde hareket eden kitlesel göç dalgalarının, giderek "küresel göç krizi" diye tanımlanan boyutlara ulaştığı süreç, Castles ve Miller'in (2008) eserlerini "Göçler Çağı" diye adlandırdıkları gibi, göçle ilişkilendirilerek anılan bir tarihsel kategori hâline almıştır.

Göç hareketlerindeki küresel gelişme ve değişme, bu konudaki yasa, politika, entelektüel düşünce ve bilimsel bilgi üretimine de yansımış, devletler yeni duruma uyan yasal düzenlemeler yapıp yeni politika ve uygulamalar geliştirirken, entelektüel ve akademik aktörler de, aynı doğrultuda araştırma yöntemleri, kavramlar ve giderek açıklayıcı kuramlar önerme çabasına girmişlerdir. Bu kapsamda, göç kuramlarına yakın geçmişte katılan bir yaklaşım, “göçmen ilişki ağları kuramı / (Migration Networks Theory)” olmuştur. Kuramın öncü metinleri, göçü meydana getiren etkenler üstünde süregelen yerleşik yaklaşım ve tartışmaların dışına çıkarak, göç edilen ve yerleşilen ülke ve mekânların göçle ilişkili koşullarından çok, göç eden veya göç kararı verme aşamasındaki bireyin psikolojik motivasyon kaynaklarına ve bu çerçevede sosyal ilişkilerinin bu konudaki etkilerine ve işleyişine eğilmeyi tercih etmişlerdir. Buna göre, bireyin göç kararı vermesinde ve ardından göç etmesinde, hedef yer ve göç biçimi gibi bakımlardan tercihlerinde, sosyal ilişkilerinin oluşturduğu güven ve giderek sosyal sermaye, belirleyici bir etkidir. Göçmen adayı, daha önceden hiçbir bilgiye ve hazırlayıcı-motive edici imkâna sahip olmadığı bir yere göçle ilgili güvensizlik hissedecek, oysa göç etmeden önce, barınma, iş ve gelir gibi konularda güven duygusu oluşturabilecek imkânların varlığı bilgisi ise, güven yaratacak ve göç kararı vermeyi kolaylaştıracaktır. Bu hazırlayıcı bilgi, imkân ve koşulları sunabilecek en önemli kaynak ise, hedef ülkeye veya yere daha önce göç etmiş yakınlar olacaktır. Bu hâliyle, göç kararı verme ve göç etme süreci, esasen, göçmen adayı ve yeni göçmen ile, daha önce göç etmiş çevresi arasındaki iletişim faaliyetidir.

Bu çalışma, göç kuramlarına ilişkin mevcut birikim içerisinde, göç hareketlerinin güncel eğilimleri ışığında, yakın dönemde önerilen Göçmen İlişki Ağları Kuramı'nı incelemeyi amaçlamaktadır.

2. GÖÇ KURAMLARI YAZINI

Göçle ilişkin ilk kuramsal metinlerin ortaya çıkışı, kırdan kente göç hareketlerinin yaygınlaştığı sanayi devriminin hemen sonrasına rastlar. Böylece, göç kuramı yazınının, tarihsel bakımdan, başlangıçtan itibaren göç hareketlerine eşlik ettiği ve ilerlediği söylenebilir.

Göç kuramları yazını, kronolojik bakımdan, sunuldukları dönemin göç biçimlerine ve bu göç tiplerine yönelik açıklamalarına göre *klasik*, *modern* ve *çağdaş* göç kuramları olarak sınıflandırmak mümkündür. Buna göre, klasik göç kuramı metinleri, çoğunlukla sanayi devrimini takiben kırdan kente yönelen işgücü göçüyle ilgilenmiş iken, özellikle 20. yüzyıl boyunca üretilen metinleri içeren modern göç kuramları kategorisi ise, savaşlar, ekonomik ve

toplumsal sorunlar gibi döneme özgü itici etkenlere bağlı gerçekleşen kitlesel sığınma hareketlerine odaklanmış, günümüzü ifade eden küreselleşme sürecinde ise, özellikle küresel ekonomik işleyişe bağlı uluslararası nüfus hareketleri, güncel göç kuramı yazınının ana konusunu oluşturmuştur.

2.1. Klasik Göç Kuramları

19. yüzyıl ortalarında, yani Endüstri Devrimi'nin gelişimi aşamasında, İngiltere başta olmak üzere Batı Avrupa ülkelerinde gözlenen kitlesel göç hareketlerine yönelik gözlemler üzerinde oluşturulan erken dönem göç kuramı yazını, yaklaşımını, döneme özgü biçimde, kırsal coğrafyanın itici koşullarıyla birlikte, ağırlıklı ticaret ve sanayinin yoğunlaştığı kentlerin, istihdam ve ticaret öncelikli çekici etkenleri üstünde kurulmuştur. Buna göre, göç, dolaylı ya da doğrudan biçimde, kısa veya uzun mesafeli ölçeklerde, kırsal alanlardan kentlere yönelen bir nüfus hareketini ifade etmektedir. Ravenstein'in "göçün yasaları" diye adlandırdığı önermeleri, Klasik ya da erken dönem göç kuramı yazınının en önemli metinleri kabul edilmektedir.

2.1.1. Ravenstein'in Yaklaşımı: "Göçün Yasaları"

Göç hareketlerine ilişkin öncü metinler içerisinde kuram olarak tanımlanabilecek fikir eserlerinden ilki, Ernst Georg Ravenstein'in (1834-1913), 1876 ile 1889 arasında bir dizi makale olarak yayınlanan ve daha sonra "The Laws of Migration" (Göçün yasaları) (Ravenstein, 1876, 1885, 1889) adıyla kitap hâline getirilmiş olan çalışmalarıdır.

Ravenstein'a göre, bir yerden bir yere nüfus hareketi, başlı başına bir olgu değildir. Asıl olan, insanları göç kararı vermeye ve nihayet göç etmeye iten nedenlerdir. Göçü anlamak amacıyla gerçekleştirilen düşünce faaliyeti, öncelikle bu nedenleri anlamaya yönelmelidir. Bu bağlamda, Ravenstein (1889, s. 286), göçün ilk nedenini, kentte ortaya çıkan ekonomik kaynakların çekim gücüne bağlamaktadır. Buna göre, kentin sahip olduğu ekonomik imkânlar ve kaynaklar, kırsalla kıyaslandığında, köylü nüfusu kente çeken temel etken olmaktadır. Kırsalın itici, kentin ise çekici koşullarını göçün temel nedenleri olarak göstermiş olması açısından, Ravenstein'in yaklaşımı, 20. Yüzyıl'da geliştirilen "itme-çekme kuramı"nın öncüsü olmuştur.

2.2. Modern Göç Kuramları

20. yüzyılın başından itibaren, küresel ekonomik dolaşımın artması ve kapitalizmin yayılımı, imparatorluklardan ulus-devletlere geçiş, yaygınlaşan ve dünya ölçeğine ulaşan savaşlar başta olmak üzere, çok çeşitli etkenlerin göç hareketlerini çeşitlendirmesi ve ulus aşırılaştırması,

sanayi devriminin kırla kent arasında doğurduğu nüfus hareketleriyle sınırlı klasik kuramların açıklama yeterliliklerini azaltmış, gelişen yeni göç biçimlerini anlamaya yönelik yeni kuramsal önermelerin geliştirilmesine neden olmuştur. Göç kararı ile göç edilen mesafe arasındaki bağlantıya odaklanan *kesişen fırsatlar ya da hareketlilik ve mesafe kuramı*, Ravenstein'in önermelerini dönemin koşullarına uyarlayan *itme-çekme kuramı* ile özellikle kolonyalizmin ve küresel merkezlerle çevre ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkilerin göç hareketleri üstündeki etkilerini gözeten *göç sistemleri kuramı*, göçe dair kuramsal birikimin 20. yüzyıldaki ana akımları olarak sayılabilir.

2.2.1. Kesişen Fırsatlar, Hareketlilik ve Mesafe Kuramı

Samuel Stouffer'ın (1940) ABD'nin Cleveland kentinde 1933-35 yılları arasında yaşanan öğrenci hareketliliği üstüne gerçekleştirdiği ve göçü, göç edilen yer, göç edilen yerde ulaşılması amaçlanan olanaklar ve bu olanakların miktarını göç kararını belirleyen üç temel etken olarak önerdiği (Stouffer, 1940, s. 845-846) çalışmasının ilk örneği olduğu, dolayısıyla, 20. yüzyılın ilk yarısına özgü koşullarda önerilmiş bir yaklaşım olarak “kesişen fırsatlar ve mesafe” kuramı, göç ile göç edilen mesafe arasındaki ilişkiye odaklanmakta, göç kararı alınmasında, kaynak ve hedef mekânlar arasındaki mesafenin göç üstündeki etkisini, yaklaşımının merkezine koymaktadır. Buna göre, kişilerin göç kararı verip vermemesi, göç edilecek mesafe ile göç edilecek yerden beklenen fırsat ve imkânlar arasındaki karşılaştırma yoluyla belirlenir (Çağlayan, 2006, s. 77-78; Uslu Ak, 2021, s. 1754). Göç kararı veren ya da göç eden kişi sayısı da, göç edilen yerde bulunması beklenen olanaklarla doğru orantılıdır (Akyıldız, 2016, s. 136; Ela Özcan, 2017, s. 190-191). Bu yönüyle, kuram, bazı yerlerin diğerlerine göre daha fazla göç almasının sebeplerinin açıklanmasına yönelik elverişli bir yöntem önermiştir.

2.2.2. İtme-Çekme Kuramı

Öncüsü Everett Lee (1917-2007) olmak üzere, Ravenstein'in kır-kent karşılaştırması merkezli yaklaşımını modern uluslararası göç hareketlerine uyarlayarak, az gelişmiş ülkelerin işsizlik, yoksulluk, sosyal eşitsizlikler gibi koşullarını *itici*, gelişmiş ülkelerin yüksek refah düzeylerine dayalı olanaklarını ise *çekici* olarak değerlendiren ve uluslararası göç hareketlerini bu ikilem etrafında açıklayan bazı yorumcular tarafından geliştirilen “itme-çekme (push-pull) kuramı”, göçü, göç veren ve alan yerlerin göçmenin taleplerine göre olumlu ve olumsuz nitelikler açısından karşılaştırılması etrafında açıklamaktadır (Sirkeci & Göktuna Yaylacı, 2019, s. 21). Buna göre, göç veren ülkedeki olumsuz niteliklere karşılık, göç alan ülkedeki çekici etkenler göç kararını teşvik ederken, tersi durum ise, göç kararı

verilmemesini sağlamaktadır (Akyıldız, 2016, s. 140; Ela Özcan, 2017, s. 192-193). Bu bağlamda, insanlar, nüfusun yoğun olduğu yerlerden daha düşük nüfuslu, gelir düzeyinin düşük olduğu yerlerden daha yüksek, işsizliğin olduğu yerlerden istihdamın, hak ve özgürlüklerin kısıtlanmış olduğu yerlerden daha geniş olduğu yerlere göç etme eğilimindedirler (Castles & Miller, 2008, s. 31).

Kuramın öncü metni kabul edilen makalesinde Lee (1966), göç kararını belirleyen itici ve çekici etkenleri, kişisel ve göreceli olarak değerlendirmekte, örneğin, eğitim olanaklarının çocuklu bir aile için önemli olmasına rağmen çocuksuz aile içinse önem taşımayacağını belirtmektedir (Lee, 1966, s. 50). Bu bakımdan, Lee'ye göre, çekici ve itici etkenlerin, göç kararı veren bireye özgü koşullar anlamında *mikro*, göç veren ve alan yerlere özgü nesnel koşullar anlamında da *makro* ölçekler kategorisinde ayrı ayrı değerlendirilmesini önermektedir.

2.2.3. Göç Sistemleri Kuramı

Uluslararası göçün nedenlerini, kaynak ve hedef ülkelerin koşulları ile göçmenlerin göç karar süreçlerini etkileyen bireysel özellikleri dışında, göç veren ve alan ülkeler arasındaki karşılıklı bağlantılar ve işleyişler etrafında arayan yorumları içeren ve “göç sistemleri kuramı” olarak adlandırılan kuramsal yaklaşım, komşu olan ya da olmayan iki veya daha çok ülke arasındaki karşılıklı ilişkilerden doğan nüfus hareketlerinin, bu ülkeler arasında süreklileşen bir göç zinciri ve zamanla yapısal hâle gelen bir göç sistemi oluşturduğu düşüncesine dayanır (Güllüoğlu, 2012, s. 76-77). Bu yönüyle, göç sistemleri kuramı, uluslararası göçü, belli bir zaman içerisinde gerçekleşip sona eren bir nüfus hareketi değil, devam eden bir süreç olarak tanımlayarak, insan merkezli yaklaşımlardan farklı olarak, ülkeler arası bağlantılar üstünden ele almaktadır (Faist, 2003, s. 82-83). Bu bağlantılar, devletler arasındaki ilişkiler öncelikli olmak üzere, toplumlar arası sosyal, tarihsel, kültürel ağlardan oluşabilir (Akyıldız, 2016, s. 149). Bu ağların odağında, çoğunlukla bir ülkenin ya da ülkeler grubunun bulunduğu göç alan bölge ile göç hareketleri yoluyla bu bölgeye bağlanan bir göç veren ülke ya da bölge bulunmaktadır (Ela Özcan, 2017, s. 201). Meksika'dan ABD'ye, Cezayir gibi Afrika sömürgelerinden Fransa'ya, Hindistan'dan ve diğer sömürgelerden İngiltere'ye, 1960'lardan itibaren başta Almanya olmak üzere Türkiye'den Avrupa'ya yönelen göç hareketleri, göçü bu bakışla inceleyen yaklaşımın argümanlarına birkaç örnek olarak sayılabilir (Çağlayan, 2006, s. 82-83). Örneğin, kuramın öncü metni kabul edilen ve Afrika'da kırsaldan kente göçün etkenlerini inceleyen makalesinde Mabongunje (1970, s. 4, 16), göçü meydana getiren etkenlerin sadece bireysel bir karardan ve bu bireysel kararı meydana getiren neden-sonuç

ilişkilerinden ibaret olmadığını, göç veren ve alan yerler arasındaki ilişkilerden kaynaklanan ve birbirlerine bağımlı karşılıklı etkenler tarafından belirlenen, döngüsel ve karmaşık bir yapı olduğunu ileri sürmekte, bu nedenle, göçü doğuran bölgesel ve küresel etkenlerin dikkate alınması gerektiğini savunmaktadır. Kuramın daha yakın zamanlı metinlerinden olan makalesinde Fawcett de (1989, s. 671-680), göçü, göç veren ve alan ülkeler arasında, devletlerarası ilişkiler, kültürel alışverişler, ailevi ve kişisel bağlantılar, göçmen kuruluşları faaliyetleri ile, bu bağlantılar üzerinde somut, düzenleyici ve ilişkiyel bağlar olmak üzere üç değişik biçimde gerçekleşen sistematik bağlantılar olarak tanımlarken, Zlotnik de (1992, s. 4), iki ya da daha fazla mekân ve genellikle ulus-devletler arasında gerçekleşen dinamik bir süreç olarak “göç sistemleri”nden söz etmektedir.

Günümüzde, özellikle Küreselleşme sürecinin ürettiği etken ve koşulların göç hareketleri üzerindeki etkilerini inceleyen göç araştırmaları, vardıkları benzer sonuçlar ve sundukları önermeler etrafında, yeni kuramsal kategoriler oluşturmuşlardır. Bu kapsamda, kapitalizmin, hammadde temini, üretim ve tüketim gibi küresel işleyişinin ve uluslararası işbölümünün göç hareketleri üstündeki etkilerini merkezine alan *dünya sistemleri kuramı*, göçmenlerin ekonomik, kişisel, kültürel, toplumsal ve benzeri özelliklerinin göç veren ve alan ülkeler arasında giderek iki yönlü yeni bir yapıya dönüşümünü ele alan *ulusaşırı (post-nasyonal) alan kuramı* ile göçmenlerin kendi ülkeleriyle yerleştikleri ülke arasındaki grup içi ilişkilerini yaklaşımının merkezine alan *göçmen ilişki ağları (migration networks) kuramı*, uluslararası göçe ilişkin başlıca güncel kuramsal yaklaşımlar olarak sayılabilir.

2.2.4. Dünya Sistemleri Kuramı

Küreselleşme sürecini meydana getiren temel etken olarak sermaye akışının küresel serbestlik ve akışkanlık kazanmasının, böylece, kapitalizmin küresel sosyo-ekonomik işleyişe egemen oluşunun yeni göç biçimleriyle ve güzergâhlarıyla ilişkilerini ele alan bazı araştırmacılar, kuramsal referanslarını Immanuel Wallerstein’in, aynı biçimde adlandırdığı eseriyle (2014) öncüsü olduğu “dünya sistemleri (bağımlılık) kuramı”na ve dolayısıyla kapitalizmin günümüzün ekonomik yapısını ve ona bağlı olarak da göçleri belirleyen temel etken olduğu görüşüne (Wallerstein, 1995, s. 134-135) dayandırarak, kapitalizmin küresel işleyişi ile uluslararası göç hareketleri arasında doğrudan ilişkisellik gözetilen bir göç kuramı geliştirmişlerdir. Kuram kapsamında, uluslararası göç hareketleri, endüstriyel bakımdan gelişmiş ülkelerle geri kalmış ülkeler arasındaki hammadde, sermaye ve özellikle işgücü transferi bağlamında açıklanmaktadır. Buna göre, uluslararası göç hareketlerini oluşturan temel etken, gelişmiş endüstriyel merkezlerin gelişmemiş çevre ülkelerden ucuz işgücü

talebidir (Miles & Satzewich, 1990). Çağdaş göç hareketleri, çevre ülkelerden merkeze ülkelere doğru işgöçü biçiminde gerçekleşmektedir (Zolberg, 1983, s. 9). Bu hâliyle, göç, kapitalist üretim biçiminin ve birikim sürecinin yayılcı doğası kapsamında, ucuz emeğin sermayenin kârlılığı doğrultusunda harekete geçirilmesidir (Toksöz, 2006, s. 19).

2.2.5. Ulus-aşırı Göç ve Ulus-aşırı Toplumsal Alan Kuramı

Küreselleşme sürecinde sermayenin ve işgücünün küresel dolaşımının, önceki nüfus hareketlerinin ötesine geçen ve bu bakımdan ulus-devlet hukukunun sınırlarını aşan çok kimlikli bir toplumsal yapı üreten etkileri, göç kuramlarını da etkilemiş, doğulan ülkenin kalıcı olarak terk edilerek başka bir ülkenin vatandaşı haline gelinme hâli, küreselleşme sürecine özgü göç hareketlerine ilişkin birçok araştırmanın konusunu oluşturmuştur. Bu kapsamda, ulus-aşırı (transnationalism) teriminin göç olgusuna uyarlandırılmasıyla adlandırılan (Özkul, 2018, s. 483) ulus-aşırı göç yaklaşımı, göç veren ve alan yerler arasındaki nüfus hareketlerinden öteye geçerek, birey olarak göçmenin özne olarak almakta, göçmenlerin, göç ettikleri ülkedeki ev sahibi toplumla birlikte kendi toplulukları içindeki ilişkilerinin aynı anda yürütülmesine odaklanmaktadır. Buna göre, göçmenler, aynı anda iki toplumun da bir parçası olarak, göç edilen ülkeyle yerleşilen ülke arasında ulus-ötesi topluluklar oluşturmakta (Karaçay, 2018, s. 412), kimliklerini, göç veren ya da alan ülkelerden birine tek yönlü olmaksızın iki yönlü geliştirebilmekte, böylece, iki yönlü ya da “ulus-aşırı” yeni bir kimlik üretebilmektedirler. Özetle, ulus-aşırı göç kuramına göre, uluslararası göç hareketleri, göç veren ülkeden göç alan ülkeye doğru tek yönlü ve göç alan ülkeye yerleşmeyle sona eren bir nüfus hareketi değil, göçmenlerin iki ülke arasındaki toplumsal, ekonomik, kültürel, kurumsal ve benzeri etkileşimlerini içeren, bu bakımdan göç hareketinden sonra da devam eden dinamik bir süreci ifade etmektedir (Şenay, 2010, s. 255).

İletişim ve ulaşım teknolojisindeki gelişimin göçmenlerin geldikleri ülkelerle iletişimlerini kolaylaştırmasına bağlı olarak gelişen “ulus-aşırı sosyal alanlar (transnational social spaces)” kavramı (Castles & Miller, 2008, s. 40), bu alandaki çalışmalarla 2000’li yıllarda kullanılmaya başlamış (Özkul, 2018, s. 491) iseler de, iki taraflı göçmen kültürüne ilişkin öncü metinler, 1990’lardan itibaren yayınlanmaya başlamışlardır. Örneğin, yaklaşımın ilk metinlerinden biri kabul edilen ve “ulus-aşırılık, ulus-aşırı alanlar” kavramını ilk kez öneren Basch ve diğerleri (1994, s. 8), ulus-aşırılığı “göçmenlerin köken ve yerleştikleri toplumları birbirine bağlayan, çok katmanlı toplumsal ilişkileri şekillendiren ve sürdüren süreçler” olarak tanımlamışlar, göçmenlerin, zamanla, coğrafi, kültürel ve politik sınırları aşan sosyal alanlar inşa ettiklerini vurgulamışlardır. Glick-Schiller ve Basch da (1995), ulus-aşırı toplumsal alan

terimini, göçmenlerin, geldikleri ülke ile göç ettikleri ülke arasında kurup devam ettirdikleri çeşitli temaslar dolayısıyla, iki veya daha fazla ülkede aynı anda var olmaları hâli biçiminde tarif etmektedirler. Portes ve diğerleri (1999, s. 219) tarafından yazılan bir başka çalışmada da, ulus-aşırı alanların oluşumu, küreselleşmenin uluslararası göç üstündeki etkileriyle ilişkilendirilmekte, göç veren ve alan ülkeler arasında işleyen çift taraflı etkileşim süreçleri, geçmiş ve güncel göç hareketleri arasındaki temel ayrım olarak işaret edilmektedir.

Ulus-aşırı göç kuramının güncel ve önemli metinlerinden biri olan ve Almanya’da yaşayan Türkiye kökenli nüfusun günlük yaşam davranışlarını inceleyen eserinde Faist (2003), devlet-aşırı toplumsal alanları, insanlar, topluluklar ve örgütlenmeler arasında ülke sınırlarını aşan, çok mekânlı bağlar olarak tanımlamaktadır (Faist, 2003, s. 19). Buna göre, göçmenlerin, kimlik ve özellikle dil bakımından tek bir devlete ait olamamaları, giderek kökenlerindeki ve yerleştikleri ülkedeki kimlikleri ve dilleri arasında yaşadıkları kaynaşma hâli, böylece, özellikle dil ve kimlik bakımlarından ulus gibi tek bir topluluğa tam anlamıyla ait olamayıp, giderek yoğunlaşan kültürler arası trafik içerisindeki kimliklerin, kültürlerin birbirlerine karışması hâli, göçmen kimliğinin devlet-aşırı hale gelişi sonucunu oluşturmaktadır (Faist, 2003, s. 46, 76-77).

3. GÖÇMEN İLİŞKİ AĞLARI (MIGRATION NETWORKS) KURAMI

3.1. Göç Sürecinde İlişki Ağları Kavramı

Göçmen ilişki ağları, kavramsal anlamda, göçmenlerin göç ettikleri yerde, terk ettikleri yerle ilgili ortak özellikleri etrafında grup içerisinde oluşturdukları iletişim bağlarını tanımlamaktadır. Bir başka deyişle, göçmen ilişki ağları, yeni göçmenlerin yerleştikleri ülkelerde yaşayan veya henüz göç etmemiş olanların, yerleşmeyi düşündükleri ülkelerdeki eski göçmenlerle bağlantılarını ifade etmektedir (Ela Özcan, 2017, s. 202).

Göçe dair ortak deneyimlerle birlikte, göç edilen ülkede kimlik ve kültürel değerleri koruma gereksinimini karşılamaya yönelik dayanışma gereksiniminden kaynaklanan göçmen ilişki ağları, göç edilen ülkenin dili, kültürü, gelenekleri, emek piyasası ve vatandaşlık rejimi hakkındaki ön bilgi sınırlılığına karşı, göç öncesinde, göç süresince ve göç edilen topluma entegrasyon aşamasında göçmenin barınma ve iş gibi ihtiyaçlarını karşılamasını sağlarken, yeni bağlama alışmayı ve uyumu kolaylaştırıcı hizmetler sunarak, göçmenlerin yerleştikleri ülkelerde var olma, bir konum ve sosyal statü edinme çabalarında yaşamsal rol oynar (Ihlamur-Öner, 2018, s. 311-313). Bu bakımdan, göçmen ilişkileri ağları, göçmenlerin sağlıklı bir uyum süreci yaşamalarına olanak sağlayacak bir yol gösterici niteliğindedir. Özetle,

göçmen ağları, göç için tercihte bulunacak birey veya gruplar açısından önemli bir model oluşturur (Görgün, 2017, s. 1324-1325).

Sosyal ilişkilerde olduğu gibi, göçmenler arası sosyal ilişki ağları da, göçmenlerin ayrıldıkları ülkeleri ile göç ettikleri yeni ülkelerdeki göçmenler arasında ortak köken, aile, akrabalık, arkadaşlık ve diğer topluluk bağlarından oluşan kişisel ilişkileri içerir (Boyd, 1989, s. 639, 661; Abadan Unat, 2017, s. 64). Aileye veya ortak kökene dayalı bu ilişkiler, barınma, iş bulma ve yasal işlemlerin gerçekleştirilmesine yardımcı olur, kişisel sorunlara yönelik destek sağlar. Sosyal ağlar, göçmenler ve aileleri açısından göç sürecinin güvenli ve daha denetim altında gerçekleşmesi olanağı verir (Güllüpinar, 2012, s. 73). Göçmen topluluğunun oluşum süreci, göçmenlerin sınırlı ve genellikle kısıtlı bilgileri itibarıyla ev sahibi toplum, işverenler ve devlet karşısındaki güç yoksunluklarından kaynaklanan zorluklarla, kendi sosyal ve kültürel sermayeleri ile başa çıkmaları olanağını sağlar (Castles & Miller, 2008, s. 33). Böylece, hemşehrilik ve akrabalık ilişkileri, göç edilen ülkede yeniden toplumsallaşmanın neden olduğu gerilimi azaltıp, yakınlarının bulunduğu yerlerde yerleşerek bu tür bir sosyal desteğe sahip olabilen kişilerde, kültürleşme stresinin daha az yaşanmasını sağlar (Kümbetoğlu, 1996, s. 274).

Uluslararası göç hareketlerine katılan kişiler, ülke dışında akrabaları, yakınları, hemşerileri olması durumunda, göç etme kararını daha kolay alırlar (Abadan-Unat, 2017, s. 64, 69). Böylece, bu ağlar sayesinde yeni göçler gerçekleşir. Bu ağ, zamanla örgütlenir ve kendini yeniden üretir (Adıgüzel, 2020, s. 31). Bir başka deyişle, göçmen ilişki ağları, uluslararası göçü hızlandıran ve yaygınlaştıran bir işleyiş üretir ve bu ağlar sayesinde yeni göç dalgaları, zincirleme göçler gerçekleşir. Bu bağlamda, göç veren ülkeden hedef ülkeye daha önce göç etmiş olanların, hazırladıkları ortam ve dayanışma ilişkileri ile, kendilerinden sonra göç kararı verecek olanları olumlu yönde etkilemeleri ve onları göçe teşvik edecek olanaklar hazırlamaları, göçmenler arasında bir tür ilişki ve dayanışma ağı üretir. Öncü göçmenler, deneyimlerini kullanarak, ayrıldıkları memleketleri ile göç ettikleri yeni mekânı birbirlerine bağlayan bir ağ oluştururlar. Öncü göçmenler, kendilerinden sonra göç edecek olanlara göç süreci boyunca izlemeleri gereken yol konusunda ön bilgi sağlarlar. Göç etmek isteyen kişiler, önceden göç etmiş bu kişilerle ilişki kurarak gerekli bilgilere ulaşır ve böylece göç sürecindeki sorunları daha kolay çözerler (Adıgüzel, 2020, s. 33, 190-192).

Göçmen dayanışma ağları, göç etme kararının alınması, göç hareketlerinin oluşumu ve gelişimi, ulus-ötesi ağların üretimi, göçmenlerin yerleşimi ve entegrasyonu olmak üzere dört aşamada gerçekleşir (Hagan, 1998, s. 55). Karar aşamasında, daha göç edenlerle göç etme

kararı vermek üzere olanlar arasındaki iletişim ve ilişki ağları, göç hareketiyle ilgili maliyetleri düşüren ve beklentileri artıran bilgiler sağlar (Taylor, 1986). Bu süreçte, göçmen ilişki ağları, göç edilen ülkedeki potansiyel göçmenlerle hedef ülkedeki göçmenleri birbirlerine bağlayarak, göçü olanaklı hâle getirmek için ihtiyaç olan bağlantı türlerini sağlarlar. Bu bağlantılar, potansiyel göçmenleri, onları istihdam etmek isteyen ve onların köken topluluklara katılımını sağlayacak olan kurum ve kuruluşlarla ilişkilendirir (Bartram vd., 2017, s. 208). İkinci aşamada, göç etme sürecinde, dayanışma ağları, göç edilen ülkenin dili, gelenekleri, emek piyasası ve vatandaşlık rejimi gibi konularda bilgi ve deneyim aktarımı, yeni ülkede var olma ve sosyal konum edinme gibi alanlarda, yeni göçmenler açısından kilit role sahiptir (Portes & Sensenbrenner, 1993, s. 1322). Bu bağlamda, göçmen ilişki ağları, insanların gerek duyduklarında iş bulmak, yardım almak gibi konularda başvurabilecekleri sosyal sermaye anlamına gelir (Abadan-Unat, 2017, s. 64). Bu sosyal sermaye bağlantıları da, daha önce göç etmiş olanlarla göç etme aşamasında olanlar arasında göç sürecini devam ettiren bir zincir etkisi üretir (Şenol Sert, 2018: 40). Bu yönü ile de, göçmen ilişki ağları, göç veren ülke topluluğunu daha fazla temsil eder (Abadan Unat, 2017, s. 65).

Diğer taraftan, göçmen ağları, köken ülkeden hedef ülkeye göç akışını sağlayan bir kanal olurken, bir yandan da köken ülkeye geri göçü besleyen bir etken de olabilmektedir. Böylece, göçmen ağları, göç sisteminin üç temel ögesi olan köken ülkeden hedef ülkeye göç akışı, hedef ülkedeki göçmen kitlesi ve hedef ülkeden köken ülkeye geri dönüş süreçlerini bir araya getirmektedir (Faist, 2003, s. 84-85). Bu yönüyle, göçmen ilişki ağları, göç sürecinde bireylerle kurumsal yapılar arasında aracılık yapmak, göç veren ve alan ülkeleri birbirlerine bağlamak, böylece göçün asıl itici etkenine ve göçün sürekliliğine açıklama getirmek bakımından, göçün sistematik analizinin merkezî bileşenidir (Boyd, 1989, s. 661).

Göçmen ilişki ağlarının kuruluş, katılım ve kullanılış biçimleri ve yaygınlıkları, ülkelere, kültürlere ve kuşaklara göre farklılıklar gösterebilir. Örneğin, Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli topluluk içerisinde yaygın ilişki ağları etnik kimlik, dinsel inanç ve yöresel köken gibi kültürel odaklı yollarla gerçekleşirken, İsveç'te ise, göçmen topluluğunun eğilimiyle birlikte ülkenin egemen niteliğine bağlı olarak da, politik karakterlidir. Diğer yandan, kuşak farkının, göçmen ilişki ağlarının kullanım düzeyini etkilediği yönünde bulgular vardır. Buna göre, göç edilen ülkede doğan kuşaklar ilerledikçe, köken ülkeye dayalı ilişkiler de zayıflamakta, göç öncesine uzanan ortak değerlere dayalı ilişkiler, yerlerini göç edilen ülkeye ve ev sahibi topluma değerlere uyumlu ilişkilere bırakmaktadır. İlk göçmen kuşaklarının, göç veren

ülkeden taşıdıkları, kimlik, inanç, gelenek gibi kültürel değerlerin, ilerleyen kuşaklar üstündeki etkileri azalmaktadır. Örneğin, ilk göçmen kuşakları, evlilik bağı kurmada kendi içlerinde kapalı kalmaya özellikle özen gösterirken, sonraki kuşaklarda ev sahibi topluluk üyesi bireylerle evliliklerin görece arttığı gözlenebilmektedir.

3.2. Göçmen İlişki Ağları Kuramı

Uluslararası göçe dair özellikle son yirmi yıldır öne çıkan ağ kuramı, göçmenler arasındaki dayanışma ağlarına odaklanmakta ve göçmenler arasındaki sosyo-ekonomik örgütlenmenin etkenlerini ve biçimlerini incelemektedir. Bu yönü ile, kuram, ülke içi göçlerden çok uluslar arası göç hareketlerini açıklamada elverişlidir (Abadan Unat, 2017, s. 69). Göçü, sosyal ağlar üzerinden, yani toplumsal ilişkiler içinde gelişen bir süreç olarak ele almak, göçle ilgili makro etkenleri olduğu kadar mikro etkenleri de dikkate almayı kolaylaştırır (Gold, 2005, s. 259).

Göçmen ilişki ağları ya da sosyal ağlar kuramı, göçmenler arasındaki dayanışma örüntülerine odaklanır (Akbaş, 2018, s. 335) ve göçü ortaya çıkaran nedenlerden çok, göçü sürekli kılan etkenleri ve göçün birbirine bağladığı mekân ve insanlar arasındaki etkileşimi ve paylaşımı ele alır (İhlamur-Öner, 2018, s. 311). Bu çerçevede, göçmen ilişki ağları kuramının temelini, göçmenlerin yerleştikleri ülkelerde, göç alan ülke ile göç veren ülke arasında kurdukları sosyal ağların varlığı ve bu ağların göç hareketleri üstündeki etkileri oluşturur (Çağlayan, 2006, s. 85). Buna göre, göç kararı vermede en belirleyici etken, gelir değil, göç edilecek ülkede mevcut ilişki ağlarının varlığı ve düzeyidir. Göçmene, göç sürecinde ve sonrasında ihtiyaç duyacağı destekleri sağlayacak sosyal ilişki ağları, göç kararı sürecinde, ülke ve mekân tercihi üstünde etkili olmaktadır (Tamer, 2020, s. 279).

Kuramın öncü metinlerinden birini sunan Gurak ve Caces (1992, s. 150), göç eden nüfus içerisinde akrabalık bağları, arkadaşlık, topluluk içi dayanışma gibi ilişkilerin, göçmen nüfusu, göç alan ülke içerisinde bir toplumsal yapı ürettiğini ifade etmektedirler. Buna göre, önceden göç etmiş olanlarla iletişimin, göç kararının verilmesinde belirleyici etkisi vardır. Nitekim uluslararası göç hareketleri de dâhil olmak üzere, göçmenlerin, daha göç edilecek yeri tercih aşamasında, kendilerine benzeyen insanların yerleşik oldukları yerleri öncelikli olarak bilmektedir. Göç edilmeden önce, önceden göç etmiş olanlarla iletişim kurulması, kimin, nereye göç edeceğinin belirlenmesini sağlaması bakımından seçici (selective), göç edildikten sonra da göç edilen yere uyum sağlanması açısından uyumlaştırıcı (adaptive) sonuçlar doğurmaktadır (Gurak & Caces, 1992, s. 150-153). Gurak ve Caces'e göre (1992, s. 151-153), göçmen ilişki ağlarının, sadece hedef ülkedeki göçmen topluluğu içinde kalmayıp, köken ülkeyi de önemli düzeyde etkileyen önemli bir işlevi de, göçmenlerin, ülkeleri ile devam eden

bağları üstünden köken ülkede kalan yakınlarına hedef ülke hakkında bilgi vererek yeni göçmen adaylarının belirlenmesinde oynadığı roldür. Böylece, göç edilen ülkedeki göçmen grupları içerisinde gelişen ilişki ağları, zamanla göç veren ülkelerin toplumsal katmanları için de yayılma gösterirler (Gurak & Cases, 1992, s. 151-153).

Massey ve diğerleri (1993, s. 24-32, 445, 448-449, 454), göçmenlerin, insanın sosyal doğası gereği, geldikleri ülkelerde sahip oldukları akrabalık ve dostluk bağlarını vardıkları ülkelere de taşınmalarıyla meydana gelen, böylece, hedef ülkeye daha önce göç etmiş olanlarla yeni göçmenleri ve henüz göçmemiş olup göç kararı verme sürecindekileri birbirlerine bağlayan, kişiler arası ilişkiler olarak tanımladıkları göçmen ağlarını, klasik yaklaşımlarda olduğu gibi göçün nedenleri ve sonuçları bağlamından farklı olarak, göç hareketlerinin sürekliliğini sağlayan değişkenler bakımından incelemekte, bu kapsamda, genellikle göç edilen ülkedeki yaşam giderlerinin ve risklerinin azaltılması işlevi üzerinden getirileri etrafında işlemektedirler. Buna göre, göçmen ağları kuramı, tipik olarak belirli yerleri ve bölgeleri birbirine bağlayan göçün gerçek, kalıplaşmış ve coğrafi olarak kümelenmiş morfolojisini açıklamak için bir araç sağlar (Massey vd., 1998).

Sosyal ilişki ağlarının göç akımları ve politikaları üstündeki etkilerini inceleyen Crisp (1999, s. 6-7), göçmenler arasındaki ilişki ağlarının, sadece göçmenler arasındaki iletişimi ve dayanışmayı sağlamakla kalmayıp, daha fazla işleve sahip olduğuna işaret etmektedir. Buna göre, göçmen ilişki ağları, öncelikle, göçe karar verilen ülkeye nasıl ulaşılacağı, nasıl girileceği ve orada nerede kalınacağı gibi konularda bilgi sunar. Göç sonrasında, göçmenler arası dayanışma bağları sayesinde, göç edilen ülkede temel ihtiyaçların giderilmesinde ve böylece yaşam maliyetlerinin indirgenmesinde ve ihtiyaç duyulan finansmanın edinilmesinde önemli rol oynar. Nihayet, göç edilen ülkedeki yeni yaşama uyum sağlanmasında belirleyici destekler ve olanaklar sağlar.

Garip ve Asad (2015, s. 1-2, 4), göçmen ilişki ağlarının, göçmen uyumuyla birlikte, özellikle göç akışının devamlılığı üzerindeki etkilerini vurgulamaktadırlar. Buna göre, ulus-aşırı göçmen ilişki ağları, hem başlangıçtaki göç kararını hem de hedefteki adaptasyonlarını etkilemesi bakımından, göç veren ülkeden göç alan ülkeye nüfus hareketlerinin yönünü, büyüklüğünü ve hedef ülkedeki uyum süreçleri ile düzeyini belirlemekte, böylece, göçmenlerin toplumsal, politik ve ekonomik uyumlarının sonuçlarını anlamak için bakış açısı sağlayarak, göçmenlerin geldikleri ülkeyle süregelen ilişkilerini dikkate almayan, yalnızca ev sahibi ülkeye odaklanan önceki göçmen uyum modellerine karşı bir düzeltme önerir.

Bartram ve diğerleri (2017, s. 207-208), göçmen ilişki ağlarını, göçmenlerin yerleştikleri yerdeki riskleri azaltma arayışı ve bu amaçla, kendilerine yardım edebileceklerini düşündükleri kişi ve kurumların var olduğu yerleri tercih edişleri olarak açıklamaktadırlar. Haug da (2008, s. 588), benzer şekilde, göçmen ilişki ağlarını, henüz göç etmemiş göçmen adaylarıyla hedef ülkeye daha önce yerleşmiş olan topluluklar arasında, deneyim ve bilgi paylaşımına yönelik yarar üretme faaliyeti olarak tarif etmektedir. Brown ve Bean'e göre de (2005, s. 358), ağ kuramı, göç etme kararı veren kişilerin, daha önce göç etmiş bireylerle ve ailelerle bağlantılarının, göç öncesinde ve sonrasında nasıl etkili olduğunun açıklanmaya çalışılmasıdır.

3.3. Literatürde Göçmen İlişki Ağları

Göçmen ilişki ağları literatürünün en erken örneklerinden biri olan ve konuyu Hindistan'da zincirleme göç deneyimi örneğinde ele alan çalışmada, Banerjee (1983), Delhi'ye gelen göçmenlerin ezici bir çoğunluğunun, özellikle ev ve iş bulma ile bilgi aktarımı yoluyla akrabaları ya da köylüleri tarafından desteklendiklerini, göç hareketlerinin zincirleme bir süreklilik kazanmasında bu destek işlevinin belirleyici rol oynadığını kaydetmiş, böylece, göçmen ilişki ağlarının, göçün sürekliliğini sağlayan işlevini gösteren ve doğrulayan erken dönem verilerinden birini sunmuştur.

Literatürün erken örneklerinden bir başkasında, Nagurney ve diğerleri (1992), göçün sosyo-ekonomik temelleri bağlamında, göçmen ilişki ağları ile sosyo-ekonomik denge, eşitsizlik ve ayrışma arasındaki bağıntılara dair bir model önermişlerdir. Buna göre, göçmen ilişki ağlarını harekete geçiren temel etkenlerden biri, ekonomik gerekçelerle az gelişmiş ülkelere gelişmiş ülkelere göç etmiş bireylerin sağladıkları bilginin ve örneğin, az gelişmiş ülkelerde yaşayanlar için sosyo-ekonomik sorunlardan kurtulma arzusuyla ilgisi bakımından, göç kararı alınmasında ve göç edilmesinde motive edici unsur oluşudur.

Küreselleşme ile göçmen ilişki ağları arasındaki ekonomik bağlantıları inceleyen çalışmada Light (2000), 1970'lere kadar enformel sektörlerdeki istihdamın özellikle üçüncü dünya ülkelerinin büyük kentlerinde yoğunlaşmış olmasına karşın, özellikle 1973'den itibaren gelişmiş ülkelerin büyük kentlerdeki enformel istihdam yoğunlaşmasının nedenini, bu ülkelerdeki ucuz-niteliksiz işgücü ihtiyacının, geri kalmış yarıküreden gelen göçmen emeğine dayandırılmış olmasında aramaktadır. Buna göre, göçmen ilişki ağları, gelişmiş yarıkürede üretim maliyeti avantajı üreten ucuz işgücü ihtiyacına karşılık göçmen emeği arzının sürekliliğini sağlayan bir kaynak oluşu itibarıyla, sermayenin büyümesini ve küresel pazara ulaşmasını olumlu etkileyen bir ekonomik işleve sahiptir. Bu yönüyle, Light'ın (2000)

çalışması, dünya sistemleri analizinin uluslararası göçe uyarlandığı bir metin olarak değerlendirilebilir.

Yine erken dönem metinlerinden biri olan ve Filipinler'den uzakdoğu ülkeleri ile ABD'ye emek göçünü işlediği çalışmasında, Lindquist (1993), göçlerin köken ülkedeki ekonomik nedenlerden ya da devlet politikalarından kaynaklandığını, ancak göç hareketlerinin gerçek akışının bireyler arası ilişkilerle başladığı ve biçimlendiği saptamasında bulunmaktadır. Buna göre, Filipin dışına emek temelli uluslararası göç hareketlerinin itici nedeni, ilk kerte de ülkedeki ekonomik durum ve politik koşullar iken, çekici nedenleri ise, çoğunlukla, göç etmiş kişilerin, henüz göç etmemiş olanlara, ülke dışındaki yaşam tarzlarına ve ekonomik olanaklara ilişkin bilgi aktarımları olmaktadır. Böylece, ekonomik ve politik koşullar, göçü doğuran etkiler üretirken, göçmen ilişki ağları ise, göçü süreklileştiren etkisiyle, süreci tamamlamaktadır.

Bauer ve diğerleri (2000), Meksikalı göçmenlerin, Meksika'da kökenlendikleri köyleriyle ABD'deki yerleşim yeri tercihleri arasındaki ilişkiye dair gerçekleştirdikleri araştırmada, köken ortaklıklarına dayalı göçmen ağlarının, göç faaliyetini olumlu yönde belirlediğini bulgulamışlardır. Çalışmanın bulgularına göre, Meksika'dan ABD'ye giden göçmenler, yerleşmek ve çalışmak için, öncelikle, ortak kökene veya yerel hemşehrilik bağına sahip Meksikalı bireylerin buldukları yerleri tercih etmektedirler. Bu hâliyle, çalışmanın ortaya koyduğu bakış açısı ve sonuçlar, göç hareketlerinin kolektif neden ve sonuçlarından önce, göçmenin bireysel özneliğini ve taleplerini temel alan yaklaşımı bakımından, göçmen ilişki ağlarının köken ve hedef ülkeler arasında gelişen ulus-aşırı toplumsal alanların oluşumundaki kurucu işlevini işaret etmektedir.

Padilla (2006), Portekiz'deki Brezilya kökenli göçmenleri örneğinde göçmen ilişki ağlarının yabancı ülkede ev, iş ve destek bulma sürecindeki etkilerini ve bu ağların kullanımında etnisitenin rolü ile cinsiyetler arası farklılıkları araştırdığı çalışmasında, görüşülen kişilerin % 50 civarında bir kısmının genellikle Brezilyalı göçmenlerin birbirlerine yardımcı olduklarını, örneğin, çoğunluğun Brezilyalı arkadaşlarının veya akrabalarının ya da Portekiz'de tanıştıkları Brezilyalıların referansları yoluyla iş bulabildiklerini söylediğini aktarmaktadır. Bu da, göçmen ilişki ağlarının grup içi dayanışma bağları üzerinden inşasını örneklemektedir.

Herman (2006), İspanya'da Fas ve Senegal, İtalya'da Mısır ve Gana, Hollanda'da Fas, Gana, Senegal, Cezayir ve Türkiye kökenli göçmenler üzerinde yaptığı araştırmada, aile içi ekonomik ilişkilerin, göç hareketliliği üstündeki etkilerini incelemekte, aile veya grup içi finansal sermaye ilişkilerinin, aynı zamanda grup içi sosyal sermaye üretimi anlamına geldiği

sonucuna varmaktadır. Buna göre, göçmen ilişki ağlarının önemli bir kurucu unsuru ve yürütücü işlevi, etno-kültürel ortaklıklara ve grup içi dayanışma davranışına dayalı sosyal sermaye, göçmen ilişki ağları üzerinden, ekonomik faaliyetlerde ihtiyaç duyulan finansal kaynağı ve iş olanaklarını sağlayan bir niteliğe evrilmektedir. Böylece, Avrupa'daki helâl gıda sektörünün, en iyi örneklerinden biri olduğu, göç edilen ülkede, gruba özgü bir toplumsal yapının inşasındaki ekonomik zemini oluşturmaktadır.

Woodruff ve Zenteno da (2007), Mexico'da kendilerine ait işyerlerinde çalışan ya da şirket sahibi göçmenlerden oluşan bir örneklem üstünde yürüttükleri, göçmen ilişki ağlarının mikro-girişimciliğe etkilerini ölçmeye yönelik alan araştırmasında, göçmen girişimcilerin, yatırımlarını neredeyse tamamen kişisel tasarrufları dışında aile üyelerinden ve arkadaşlarından sağladıkları kaynaklarla finanse ettiklerine, görüşmecilerin beşte dördünün finans kaynaklarının aile üyeleri ya da arkadaşlar olduğuna dair bulgularını sunmaktadır.

Van Meeteren ve Pereira (2013), Brezilya'dan Portekiz'e ve Hollanda'ya yönelen göç hareketlerini inceledikleri çalışmalarında, göçün toplumsal kolaylaştırıcısı olarak sosyal ağların giderek çeşitlenmekte ve karmaşıklaşmakta oldukları tespit etmektedirler. Bu bağlamda, öğrencilerin, gençler ve profesyonel çalışanlar başta olmak üzere, internetin giderek bir göçmen bilgi ağı hâline gelmekte olduğunu, diğer gruplarda ise kişisel ağların ve kurumların etkilerini sürdürmekte olduğunu, yasadışı göçmenlerde ilişki ağlarının yasal göçmenlere kıyasla daha fazla önemsendiğini bulguladıklarını bildirmektedirler.

Sonuçta, göçmen ilişki ağlarının farklı ülkelerdeki kuruluşlarını ve işleyişlerini örnekleyen alan araştırmaları, göçmen ilişki ağlarının, ev sahibi ülkede göçmen topluluğu oluşturmadaki rolüyle birlikte, göç veren ve alan ülkeler arasındaki bağlar üzerinden de, göç sürecini devam ettiren işlevselliğine dair benzer özellikler ve eğilimler ortaya koymaktadırlar. Örneğin, önce göç etmiş olanların sonrakileri bilgilendirerek göç kararı vermeye motive etmeleri, sonra göç edenlerin, yerleşmek için önceden göç etmiş benzerlerinin buldukları yerleri tercih etmeleri, yine aynı biçimde, önce göç etmiş olanların, sonradan gelenlere barınma, istihdam, finans, hukuksal danışma ve aile kurma gibi olanaklar sunarak göç zincirini sürdürmeleri, hemen her ülkedeki göçmenlerde ve göçmen ilişki ağlarında gözlenen ortak niteliklerdir.

4. SONUÇ

Göçmen ilişki ağları kuramını, öncülü olan yaklaşımlardan ayırt edici özelliklerinden biri, göçü başlatan nesnel etkenlerin neler oldukları ve göç hareketlerini nasıl etkilediklerini merkeze alan yaklaşımlardan farklı olarak, küreselleşme sürecinin ekonomik akışkanlık

özelliğine uygun biçimde, göçü sürdüren ve giderek kesintisiz bir süreklilik hâline getiren etkenlere odaklanmış olmasıdır. Bu bağlamda, kaynak ülkede yaşamakta olan göçmen adaylarıyla hedef ülkeye daha önce göç etmiş olanlar arasındaki ekonomik, sosyal, kültürel ve benzeri ağlar ile bu ağlar üzerindeki iletişimin göç hareketleri üstündeki etkilerine dikkat çeken yaklaşım, nedenlerine ve sonuçlarına indirgemeksizin, bir süreç olarak göçün kendisini ele almaktadır. Böylece, göçmen ilişki ağları kuramı, göçün, bireyin dışında gerçekleşen itici ve çekici nedenleri ile sonuçları yanında, bireyin göç kararı almasında ve göç edişinde etkili olan, kendindeki ekonomik, kültürel, toplumsal ve duygusal motivasyonlarının da anlaşılmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

Göçmen ilişki ağları kuramını, öncülü olan birikimden ayıran önemli özelliklerinden biri de, soyut bir kavramsal çerçeve çizmekten çok, göçmen adayının ve göçmenin sosyal ilişkileri üzerinden günlük yaşam faaliyetlerini konu edinmesi bakımından saha araştırmalarına uygulanabilirlik imkânının daha fazla oluşudur. Nitekim kuramın öncü metinleri başta olmak üzere, kuramla ilişkili çalışmaların çoğu, saha araştırmalarından oluşmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abadan Unat, N. (2017). *Bitmeyen göç, konuk işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa*. 3. Basım. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Adıgüzel, Y. (2020). *Göç sosyolojisi*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Akbaş, E. (2018). Göçmenler arasındaki dayanışmacı ağların dönüşümü: Göçmen sivil toplum örgütlerinin yeni misyonu. S. Güler Ihlamur-Öner & N. Aslı Şirin Öner (Der.), *Küreselleşme Çağında Göç, Kavram ve Tartışmalar*, 4. Baskı, (ss. 335-351). İletişim Yayınları.
- Akyıldız, İ. E. (2016). Göç teorilerinin karşılaştırmalı analizi. *Bursa Uludağ Üniversitesi İİBF. Dergisi*, 35(2), 127-176.
- Banerjee, B. (1983). Social networks in the migration process: empirical evidence on chain migration in India. *The Journal of Developing Areas*, 17(2), 185-196.
- Bartram, D. & Poros, M. V. & Monforte, P. (2017). *Göç Meselesinde temel kavramlar*. (Çev. İtir Ağabeyoğlu Tuncay). Hece Yayınları.
- Basch, L. & Glick Schiller, N. & Szanton-Blanc, C. (1994). *Nations unbound: transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states*. Gordon and Breach.
- Bauer, T., Epstein, G. & Gang, I. N. (2000). What are migration networks?. IZA Discussion Paper No. 200.
- Boyd, M. (1989). Family and personal networks in international migration: recent developments and new agendas. *The International Migration Review*, 23(3), 636-670.

- Brown, S. K. & Bean, F. D. (2005). International migration. Dudgey L. Poston & Michael Micklin (Eds.), *Handbook of Population*, (ss. 347-382). Kluwer Academic.
- Castles, S. & Miller, M. J. (2008). *Göçler çağı, modern dünyada uluslararası göç hareketleri*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Crisp, J. (1999). *Policy challenges of the new diasporas: migrant Networks and their impact on asylum flows and regimes*. Paper No 7, UNHCR Policy Research Unit Press.
- Çağlayan, S. (2006). Göç kuramları, göç ve göçmen ilişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 67-91.
- Ela-Özcan, E. D. (2017). Çağdaş göç teorileri üzerine bir değerlendirme. *İş ve Hayat Dergisi*, (4), 183-215.
- Faist, T. (2003). *Uluslararası göç ve ulusaşırı toplumsal alanlar*. Bağlam Yayınları.
- Fawcett, J.T. (1989). Networks, linkages and migration systems. *International Migration Review*, 23(3), 671-680.
- Garip, F. & Asad, A. L. (2015). Migrant networks. Robert A. Scott, Stephen M. Kosslynve Marlin Buchmann (Eds.), *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*, (ss. 1-13). John Wiley & Sons.
- Glick-Schiller, N. & Basch, L. (1995). From immigrant to transmigrant: theorizing transnational migration. *Anthropological Quarterly*, 68(1), 48-63.
- Gold, S. J. (2005). Migrant networks: A summary and critique of relational approaches to international migration. Eric Margolis Romero, (Ed.), *The Blackwell Companion to Social Inequalities*, (ss. 257-285). Malden MA.
- Görgün, M. (2017). Küreselleşme sürecinde göçmen ilişkileri ağının önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22/Göç Özel Sayısı, 1317-1327.
- Gurak, D.T. & Caces, F.M. (1992). Migration Networks and the shaping of migration systems. M.M. Kritz & L.L. Lim & H. Zlotnik (Eds.), *International Migration Systems*, (ss. 150-176). Calerendon Press.
- Güllüpinar, F. (2012). Göç olgusunun ekonomi-politiği ve uluslararası göç kuramları üzerine bir değerlendirme. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, 53-85.
- Hagan, J. M. (1998). Social networks, gender and immigrant in corporation: Resources and constraints. *Sociological Review*, 63(1), 55-67.
- Haug, S. (2008). Migration Networks and Migration Decision-Making, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(4), 585-605.
- Herman, E. (2006). Migration as a family business: The role of personal Networks in the mobility phase of migration. *International Migration*, 44(4), 191-230.
- Ihlamur-Öner, S. G. (2018). Ulus-ötesi göç sürecinde dini ağlar ve örgütler. S. Güler Ihlamur-Öner & N. Aslı Şirin Öner (Der.), *Küreselleşme Çağında Göç, Kavram ve Tartışmalar*, 4. Baskı, (ss. 309-333). İletişim Yayınları.

- Kümbetoğlu, B. (1996). Göçmenlik, mültecilik, yeni bir yaşam ve sonrası. II. *Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri, Göç ve Toplum*, (ss. 271-280). T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü ve Sosyoloji Derneği.
- Light, I. (2000). Globalisation and migration networks. Jan Rath (Ed.), *Immigrant Businesses, The Economic, Political and Social Environment, Migration, Minorities and Citizenship*, (ss. 162-181). Palgrave Macmillian.
- Lindquist, B. A. (1993). Migration networks: A case study in the Philippines. *Asian and Pacific Migration Journal*, 2(1), 75-104.
- Mabogunje, A. L. (1970). Systems approach to the theory of rural-urban migration. *Geographical Analysis*, (2), 1-18.
- Massey, D. & Arango, J. & Hugo, G. & Kouaouci, A. & Pellegrino, A. & Taylor, A. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, (3), 431-466.
- Massey, D. & Arango, J. & Hugo, G. & Kouaouci, A. & Pellegrino, A. (1998). *Worlds in motion: understanding international migration at the end of the millennium*. Clarendon Press.
- Miles, R. & Satzewich, V. (1990). Migration, racism and postmodern capitalism. *Economy and Society*, 19(3), 334-358.
- Nagurney, A. & Pan, J. & Zhao, L. (1992). Human migration networks. *European Journal of Operational Research*, 59(2), 262-274.
- Özkul, D. (2018). Ulus-ötesi göç: Uluslararası göç yazınında yeni bir paradigma.S. Güler Ihlamur-Öner & N. Aslı Şirin Öner (Der.), *Küreselleşme Çağında Göç, Kavram ve Tartışmalar*, 4. Baskı, (ss. 483-500). İletişim Yayınları.
- Padilla, B. (2006). Brazilian migration to Portugal: Social Networks and ethnic solidarity. Cies e-Working Paper, 12/2006.
- Portes, A. & Guarnizo, L. E. & Landolt, P. (1999). The study of transnationalism: Pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2), 217-237.
- Portes, A. & Sensenbrenner, J. (1993). Embeddedness and immigration: Notes on the social determinants of economicaction. *American Journal of Sociology*, 98(6), 1320-1350.
- Ravenstein, E. G. (1876). Census of the British isles:1871: The birth place of the people and the laws of migration. *Geographical Magazine*, 3, July: (ss. 173-177). August: 201-206; September, (ss. 229-233).
- Ravenstein, E. G. (1885). The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), 167-227.
- Ravenstein, E. G. (1889). The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52(2), 241-305.
- Sirkeci, İ. & Göktuna Yaylacı, F. (2019). Küresel hareketlilik çağında göç kuramları ve temel kavramlar. Filiz Göktuna Yaylacı (Der.), *Kuramsal ve Uygulama Boyutları ile*

- Türkiye’de Sığınmacı, Mülteci ve Göçmenlerle Sosyal Hizmetler* (ss. 15-39). Transnational Press London.
- Stouffer, A. S. (1940). Intervening opportunities: A theory relating mobility and distance. *American Sociological Review*, 5(6), 845-867.
- Şenay, B. (2010) Ulusaşırı toplumsal alanlar, ulusaşırı kimlikler: Avustralyalı Türkler örneği. R.O. Dönmez, P. Enneli & N. Altuntaş (Eds.), *Türkiye’de Kesişen ve Çatışan Dinsel ve Etnik Kimlikler*, (ss. 255-287). Say Yayınları.
- Şenol Sert, D. (2018). Uluslararası göç yazınında bütünlüycü bir kurama doğru. S. Güler Ihlamur-Öner & N. Aslı Şirin Öner (Der.), *Küreselleşme Çağında Göç, Kavram ve Tartışmalar*, 4. Baskı, (ss. 29-47). İletişim Yayınları.
- Tamer, M. (2020). Uluslararası göç ve teorileri. *Premium e-Journal of Social Sciences (PEJOSS)*, 4(8), 274-282.
- Taylor, J. E. (1986). Differential migration, networks, Information and risk. O. Stark (Ed.), *Research in Human Capital and Development*, 4. Cilt, (ss. 147-171). JAI Press.
- Toksöz, G. (2006). *Uluslararası emek göçü*. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Uslu, Ak, B. (2021). Göç kavramı ve kuramları. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(72), 1749-1758.
- Van Meeteren & M., Pereira, S. (2013). The differential role of social networks: Strategies and routes in Brazilian migration to Portugal and the Netherlands. Discussion Paper No. 2013-10. International Migration Institute.
- Wallerstein, I. (1995). Kapitalist dünya ekonomisinde hane yapıları ve emek göçü oluşumu. E. Balibar & I. Wallerstein (Der.), N. Ökten (Çev.), *İrk Ulus Sınıf*, (ss. 131-137). Metis Yayıncılık.
- Wallerstein, I. (2014). *Dünya sistemleri analizi: Bir giriş*. (3. Baskı). (Çev. N. E. Ender Abadoğlu). BGST Yayınları.
- Woodruff, C. & Zenteno, R. (2007). Migration networks and microenterprises in Mexico. *Journal of Development Economics*, (82), 509–528.
- Zlotnik, H. (1992). Empirical identification of international migration systems. M. Kritz & L. L. Lim & H. Zlotnik (Eds.), *International Migration Systems: A Global Approach*, (ss. 19-40). Clarendon Press.
- Zolberg, A. R. (1983). International migrations in political perspective. M.M. Krtiz & C.B. Keely & S. M. Tomasi (Eds.), *Global Trends in Migration: Theory and Research on International Population Movements*, (ss. 3-27). Center for Migration Studies.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages:98-125

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 01.06.2023

Accepted / Kabul: 04.12.2023

BÜTÜNLEŞİK ANP, MARCOS, WASPAS VE MAIRCA YÖNTEMLERİ KULLANILARAK PROJE LOJİSTİĞİ OPERASYONLARINDA ÜÇÜNCÜ PARTİ LOJİSTİK HİZMET SAĞLAYICI SEÇİMİ*

Nizamettin ÖZTÜRKÇÜ¹

Selami ÖZCAN²

Öz

Uluslararası pazarlarda rekabet edebilmek için sadece ürünlerin niteliği yeterli olmamakta aynı zamanda lojistik süreçlerin de etkin yönetilmesi zorunluluğu bulunmaktadır. Bu açıdan doğru bir lojistik hizmet sağlayıcı seçimi de son derece önemli olmaktadır. Bu çalışmanın amacı proje lojistiği hizmeti alan ve uluslararası ticaret yapan bir firmanın bu süreç boyunca lojistik faaliyetlerini yerine getirecek olan üçüncü parti lojistik (3PL) hizmet sağlayıcının belirlenmesi olacaktır. Çalışma kapsamında hizmet sağlayıcı seçimi için çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinden ANP, MARCOS, WASPAS ve MAIRCA teknikleri bütünleşik olarak kullanılmış ve elde edilen sonuçlar BORDA Sayım yöntemi ile birleştirilmiştir. Literatür taraması neticesinde elde edilen kriterlerin ağırlıkları ANP ile elde edilmiş MARCOS, WASPAS ve MAIRCA yöntemleri ile bütünleştirilerek alternatiflerin sıralamaları bulunmuştur. Her bir yöntem sonucunda elde edilen bulgular BORDA Sayım yöntemi ile birleştirilmiş ve bu işlem sonucunda en iyi alternatif firma A2 firması olarak bulunmuştur. Bu firmayı sırası ile A1 ve A3 firmaları takip etmiştir. Ana kriterler ise önem sırasına göre yeterlilik, maliyet, kalite, ilişki faktörleri ve firmanın genel özellikleri olarak elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Proje Lojistiği, Üçüncü Parti Lojistik, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri, Borda Sayım Yöntemi.

Jel Kodları: F19, L25, L91, N70.

* Bu çalışma, 20.10.2021 tarihinde sunulan “Bütünleşik Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile 3PL Firma Seçimi – Proje Lojistiği Kapsamında Bir Uygulama” başlıklı doktora tez’inden üretilmiştir.

¹Öğr. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Lojistik Programı, E-posta: nozturkcu@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8369-3735.

²Prof. Dr., Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, E-posta: sozcan@yalova.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0882-427X.

Atıf/Citation

Öztürkçü, N. & Özcan, S. (2024). Bütünleşik ANP, MARCOS, WASPAS ve MAIRCA yöntemleri kullanılarak proje lojistiği operasyonlarında üçüncü parti lojistik hizmet sağlayıcı seçimi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 98-125.

THIRD PARTY LOGISTICS SERVICE PROVIDER SELECTION IN PROJECT LOGISTICS OPERATIONS USING INTEGRATED ANP, MARCOS, WASPAS AND MAIRCA METHODS

Abstract

In order to compete in international markets, not only the quality of the products is sufficient, but also the effective management of logistics processes is required. In this respect, choosing the right logistics service provider is extremely important. The purpose of this study will be to determine the third party logistics (3PL) service provider that will carry out the logistics activities of a company that receives project logistics service and does international trade during this process. Within the scope of the study, ANP, MARCOS, WASPAS and MAIRCA techniques, which are among the multi-criteria decision making (MCDM) methods, were used in an integrated manner for service provider selection and the results were combined with the BORDA counting method. The weights of the criteria obtained as a result of the literature review were integrated with the MARCOS, WASPAS and MAIRCA methods obtained with ANP, and the rankings of the alternatives were found. The findings obtained as a result of each method were combined with the BORDA counting method and as a result of this process, the best alternative company was found to be A2 company. This company was followed by A1 and A3 companies, respectively. The main criteria were obtained as competence, cost, quality, relationship factors and general characteristics of the company, in order of importance.

Keywords: Project Logistics, Third Party Logistics, Multi-Criteria Decision Making Methods, Borda Count Method.

Jel Codes: F19, L25, L91, N70.

1. GİRİŞ

Lojistik hizmetler, üretilen ürün ile nihai tüketicinin çok farklı coğrafyalarda yer almasıyla ve bu ürünlerin varış noktasına ulaştırılması sürecinde farklı siyasi, politik, ekonomik yapı ve kurallara sahip coğrafyalardan geçerken yaşanan zorluklarla birlikte önemini çok daha fazla artırmıştır. Belirli dönemlerde kesintiye uğramış olsa da (Şahin & Bakırtaş, 2000, s. 63) hızla gerçekleşen küreselleşme ile birlikte artan rekabet, firmaları yalnızca nicelik değil aynı zamanda nitelik olarak da rekabette avantajlı olmaya zorlamaktadır. Bu rekabette başarılı olmak açısından lojistik hizmetlerde sağlanacak verimlilik, firmaları maliyetlerini minimize etmeye yardımcı olurken daha yüksek bir hizmet sunma noktasında da destekleyici bir süreç olacaktır. Lojistiğin rekabeti bu derecede etkilemesi ile birlikte firmalar lojistik faaliyetleri kendi bünyelerinde gerçekleştirmek yerine esnek bir yapı kazanabilmek ve müşteri memnuniyetini sağlayabilmek adına lojistik faaliyetlerinin bir kısmını veya tamamını dış kaynak kullanmak suretiyle gerçekleştirmektedirler. Bir diğer ismi ile üçüncü parti lojistik (3PL) olarak adlandırılan lojistik hizmet sağlayıcılardan alınacak dış kaynak hizmeti ile firmalar söz konusu hizmet sağlayıcının teknoloji, teknik ve uzman kapasitesinden faydalanarak hizmet kalitesini arttıracak ve böylelikle müşteri memnuniyetini de sağlamış olacaktır.

Müşteri memnuniyeti sağlamak ve işletmenin rekabet açısından daha avantajlı bir konuma gelebilmesi adına hayati bir önem taşıyan lojistik hizmet sağlayıcı seçiminin de sezgisel değil analitik karar verme yöntemleri ile belirlenmesi bu seçim işleminin daha doğru yapılabilmesi adına önem arz etmektedir. Taşınacak ürünler de gıda lojistiğinden, ilaç lojistiğine kadar uzanan geniş bir yelpazede yer almaktadır ve her bir ürün için ayrı bir uzmanlık ve iş motivasyonu gerekmektedir. Bu bakımdan seçilecek lojistik hizmet sağlayıcının da belirli kriterleri taşıyan bir firma olması için ayrı kriterlerin tanımlanması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada, proje lojistiği kapsamında özellikli ürün olarak tanımlayabileceğimiz ürünlerin lojistik süreçlerini gerçekleştirecek lojistik hizmet sağlayıcının analitik yöntemlerle belirlenmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu analitik yöntemler literatürde çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemleri olarak bilinmektedir. ÇKKV, bir karar verme sürecine destek vermek amacıyla çok sayıda nicel ve nitel kriterlerin belirlenmesini ve farklı ağırlıklardaki kriterlere göre, farklı özellikler barındıran seçenekler arasından belirli seçenekleri seçerek, sıralamak ya da sınıflandırmayı hedefleyen yöntemler topluluğunu ifade etmektedir (Zopounidis, 1999, s. 405). Çok sayıda ÇKKV yöntemi olmakla birlikte ağırlıklandırma işlemi için Thomas L. Saaty tarafından geliştirilmiş ve bir ağırlık kümeler içinde ve arasında geri bildirim ve karmaşık ilişkileri birleştirebilen (Santonja vd., 2012, s. 87) bir yöntem olan Analytic Network Process (ANP) yani bir diğer ismi ile Analitik Ağ Süreci (AAS) kullanılmıştır.

Bu çalışmanın giriş kısmında, lojistik hizmetlerin dış kaynak kullanımı ile lojistik hizmet sağlayıcıya devredilmesinin önemi vurgulanmakta, seçilecek olan hizmet sağlayıcının nasıl seçileceği konusunda bilgi verilmektedir. Kavramsal çerçeve kısmında çalışmada kullanılacak yöntemlerle ilgili teorik bilgiler verilmektedir. Literatür kısmında, çalışmada kullanılacak yöntemlerin kullanıldığı ampirik çalışmalardan oluşturulmuş bir literatür özeti sunulmaktadır. Yöntem başlığı altında, çalışmanın yöntemi, veri toplama araçları, verilerin analizi anlatılmakta ve kriterlerin belirlenmesi aşamasında yararlanılan kaynaklar açıklanmaktadır. Uygulama kısmında görüşülen uzman ve akademisyenlerden alınan cevaplara göre kriterler belirlenmiş ve ÇKKV yöntemleri bütünleşik bir şekilde uygulanarak alternatifler arasından seçim işlemi gerçekleştirilmiştir. Kriterlerin ağırlıklandırılması ANP yöntemi ile alternatiflerin sıralaması işlemleri ise MARCOS, WASPAS ve MAIRCA yöntemleri ile gerçekleştirilmiştir. Uygulama kısmının son aşamasında ise her bir yöntemden elde edilen sonuçlar Borda Sayım Yöntemi ile birleştirilerek tek bir seçime ulaşılmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise elde edilen alternatif

sıralamaları değerlendirilmiş ve proje lojistiği açısından en fazla hangi kriterlere dikkat edilmesi gerektiği konusu irdelenmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde Analitik Ağ Süreci (ANP), Uzlaşık Çözümüne Göre Alternatifleri Değerlendirme ve Sıralama (MARCOS), WASPAS, MAIRCA ve BORDA Sayım Yöntemi kavramları açıklanmıştır.

2.1. Analitik Ağ Süreci

Analitik Ağ Süreci (ANP) Thomas L. Saaty tarafından çok kriterli karar verme problemlerinin çözümü için önerilmiş bir yöntemdir. Esasen bu yöntem Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) yönteminin geliştirilmesi ile elde edilmiştir. AHP'nin katı hiyerarşik sürecinin aksine ANP kriterleri ve alternatifleri kümeler halinde gruplayarak karar verme problemini çözme kolaylığı getirmiştir. Bu kümedeki öğeler arasında veya kümeler içindeki karmaşık ilişkiler birleştirilir ve gerektiği noktada geri bildirimler ile çözüme gidilmektedir (Santonja vd., 2012, s. 87). Bu ilişkide her bir küme içindeki elemanların birbirleri üzerindeki etkisi içsel bağımlılık, bir küme içinde yer alan elemanların başka bir kümedeki elemanlar üzerindeki etkisi ise dışsal bağımlılık olarak ifade edilmektedir (Saaty, 2009, s. 12). ANP yönteminin bir diğer önemli özelliği de hem nicel hem de nitel bilgilerin değerlendirilmesine yardımcı olmasıdır. ANP aynı zamanda düşünme, bilgi ve alanında uzman olan bireylerin tecrübelerini de içeren çok yönlü bir karar verme yöntemi olarak da ifade edilmektedir (Ravi vd., 2005, s. 340).

ANP yönteminin uygulama süreci ve adımları aşağıdaki gibi gösterilmektedir (Acar & Çapkın, 2017, s. 124; Niemiera ve Saaty, 2004, s. 574; Önder, 2015, s. 26; Özbek, 2019, s. 117):

Adım 1 Karar Probleminin Tanımlanması: ANP'nin ilk aşamasında öncelikle karar problemi tanımlanmaktadır ve daha sonra bu probleme uygun bir şekilde amaç, kriterler, alt kriterler, karar vericiler ve bu karar vericilerin amaçları bu aşamada gerçekleştirilmektedir. Ayrıca karar probleminin tanımlanmasına paralel olarak problemin ANP yöntemi ile çözümlenip çözülmeyeceğine de karar verilecektir.

Adım 2 Karar Ağının Oluşturulması: Küme ve küme içinde yer alan alt kriterler ve seçenekler belirlendikten sonra ikinci aşamada kontrol hiyerarşisi oluşturulmaktadır. Oluşturulacak karar ağı kümelerden meydana gelecektir ve bu kümelerin de içsel mi yoksa dışsal bağımlılığa mı sahip olduğu da ayrıca belirlenmelidir.

Adım 3 Kriterler Arası İkili Karşılaştırmaların Yapılması: Kriterlerin önem ağırlıklarının belirlenebilmesi için AHP'dekine benzer şekilde kriterlerin ikili karşılaştırmalarının yapılması gerekmektedir. Yine AHP'de olduğu gibi ikili karşılaştırmaların yapılabilmesi için Saaty tarafından geliştirilen 1-9 ölçeği kullanılacaktır. Kriter karşılaştırmaları ikinci adımda belirtildiği gibi öncelikle küme içinde daha sonra ise kümeler arasında gerçekleştirilecektir.

Adım 4 Süpermatrisin Oluşturulması: ANP'de karar ağını oluşturan her türlü etkileşim süpermatris olarak ifade edilen matris içinde belirtilmektedir. Karar ağ yapısı içinde yer alan tüm kümeler, yatayda ve dikeyde sıralanacak ve kriterler arasındaki karşılaştırmalar sonucunda bulunan her bir matris de büyük matriste birleştirilerek süpermatris elde edilecektir.

Adım 5 Ağırlıklandırılmış Süpermatrisin Oluşturulması: AHP'de hiyerarşik bir yapı olduğundan ağırlıklandırılmış ve Ağırlıklandırılmamış matrisler birbirine eşit olmaktadır. Ancak ANP yönteminde böyle bir durum söz konusu olmadığından ağırlıklandırılmamış süpermatris W'nin her bir bloğunun, W_{ij} küme ağırlıkları matrisinin (Q) bağdaşan q_{ij} elemanı ile çarparak elde edilmektedir. Bu durum da aşağıdaki eşitlikte gösterilmiştir:

$$W_{ij} * q_{ij} \quad i=1, \dots, B; \quad j=1, \dots, B \quad (1)$$

Adım 6 Limit Süpermatrisin Elde Edilmesi: Ağırlıklandırılmış süpermatriste değerler bir düğümün diğer düğüm üzerindeki doğrudan etkilerini göstermektedir. Bundan dolayı aynı satıra denk gelen sütun değerlerinin eşitleninceye kadar süpermatrisin büyük dereceden kuvvetinin alınması zorunludur.

Adım 7 En İyi Alternatifin Seçilmesi: Elde edilen limit süpermatrisin normalize edilmesi sonucunda en iyi değeri alan firma en iyi alternatif olarak belirlenecektir.

2.2. MARCOS Yöntemi

MARCOS (Measurement of Alternatives and Ranking According to COmpromise Solution-Uzlaşık Çözümüne Göre Alternatifleri Değerlendirme ve Sıralama) yöntemi Stevic vd., (2019, s. 9) tarafından geliştirilmiştir. Bu ÇKKV yöntemi, alternatifler ve referans değerler arasındaki ilişkiyi belirleyerek alternatiflerin performanslarını bulmayı hedef edinen bir yöntemdir (Badi & Pamucar, 2020, s. 41). Tespit edilen ilişkilere göre alternatiflerin fayda fonksiyonları bulunur ve ideal anti-ideal çözümlere göre uzlaşık sıralama bulunur. Tespit edilecek en iyi alternatif sonucu ideale en yakın anti-ideal referans konumuna göre de en uzak olan alternatif olacaktır. (Puska vd., 2021, s. 5). Fakat ideal ve anti-ideal çözüm bulunurken kriterlerin fayda veya maliyet temelli olup olmadığına da dikkat etmek gerekmektedir. İdeal çözümü fayda kriterleri

açısından değerlendirdiğimizde en büyük değeri alan alternatifini seçmemiz gerekirken maliyet kriterleri açısından ise en küçük değeri alan alternatifini seçmemiz gerekecektir. Anti-ideal çözüm için ise bu durum tam tersine işlemektedir (Ecer, 2020, s. 338). MARCOS yöntemi esnek bir yapıya sahip olduğundan çoklu amaçları en uygun hale getirmek için güçlü ve sağlam bir karar verme aracı rolü üstlenmektedir.

MARCOS yönteminin işlem adımları ise aşağıdaki gibi ifade edilmiştir (Badi & Pamucar, 2020, s. 41; Ecer, 2020; s. 340; Puska vd., 2020, s. 92; Puska vd., 2021; s. 5; Stevic vd., 2019, s. 9):

Adım 1 Başlangıç Karar Matrisinin Elde Edilmesi

Bu adımdaki başlangıç karar matrisi tüm çok kriterli karar verme yöntemlerinin ilk adımını oluşturmaktadır. M alternatif ve n kriterden oluşan başlangıç karar matrisi aşağıda eşitlik (2) ile gösterilmiştir.

$$X_{ij} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (2)$$

Adım 2 Genişletilmiş Karar Matrisinin Elde Edilmesi

Eşitlik (2)'de elde edilen matrise ideal (AI) ve anti-ideal (AAI) sonuçlarının eklenmesi ile elde edilen matris genişletilmiş matris olarak belirtilmektedir. Genişletilmiş karar matrisi Eşitlik (7) AI ve AAI değerlerinin elde edilmesi ise Eşitlik (3)-(6) yardımı ile belirtilmiştir.

$$AAI = \min x_{ij}, \text{ fayda temelli kriter ise } (j \in B) \quad (3)$$

$$AI = \max x_{ij}, \text{ fayda temelli kriter ise } (j \in B) \quad (4)$$

$$AAI = \max x_{ij}, \text{ maliyet temelli kriter ise } (j \in C) \quad (5)$$

$$AAI = \min x_{ij}, \text{ maliyet temelli kriter ise } (j \in C) \quad (6)$$

$$X_{ij} = A_1 \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \\ x_{aa1} & x_{aa2} & \dots & x_{aan} \\ x_{a1} & x_{a2} & \dots & x_{an} \end{bmatrix} \quad (7)$$

Adım 3 Genişletilmiş Karar Matrisinin Standartlaştırılması

Eşitlik (2) yardımı ile elde edilen başlangıç karar matrisine fayda temelli kriter için eşitlik (8) maliyet temelli kriter için ise eşitlik (9) kullanılmak suretiyle genişletilmiş karar matrisi oluşturulur.

$$N = \begin{bmatrix} n_{11} & n_{12} & \dots & n_{1n} \\ n_{21} & n_{22} & \dots & n_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ n_{m1} & n_{m2} & \dots & n_{mn} \\ n_{aa1} & n_{aa2} & \dots & n_{aan} \\ n_{a1} & n_{a2} & \dots & n_{an} \end{bmatrix} \quad (8)$$

$$n_{ij} = \frac{x_{ai}}{x_{ij}}, j \in C \text{ ise} \quad (9)$$

$$n_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_{ai}}, j \in B \text{ ise} \quad (10)$$

Adım 4 Ağırlıklandırılmış Matrisin Elde Edilmesi

Eşitlik (2)'de elde edilen standartlaştırılmış matrisin bütün elemanlarının daha önce elde edilen kriter ağırlıkları ile çarpılması neticesinde elde edilmektedir. Ağırlıklı matris eşitlik (11)'deki gibi elde edilecektir

$$v_{ij} = n_{ij} * w_j$$

$$V = \begin{bmatrix} v_{11} & v_{12} & \dots & v_{1n} \\ v_{21} & v_{22} & \dots & v_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ v_{m1} & v_{m2} & \dots & v_{mn} \\ v_{aa1} & v_{aa2} & \dots & v_{aan} \\ v_{a1} & v_{a2} & \dots & v_{an} \end{bmatrix} \quad (11)$$

Adım 5 Alternatiflerin Fayda Derecelerinin Hesaplanması

Alternatiflerin ideal ve anti-ideal çözüm noktasına göre uzaklıkları eşitlik (12) ve eşitlik (13) kullanılmak suretiyle elde edilmektedir. Buna ilaveten, eşitlikte bulunan S_i değeri de, ağırlıklandırılmış matriste yer alan elemanların toplamını ifade etmektedir.

$$K_1^+ = \frac{S_i}{S_{ai}} \quad (12)$$

$$K_1^- = \frac{S_i}{S_{aai}} \quad (13)$$

Adım 6 Alternatiflerin Fayda Fonksiyonlarının Bulunması

Fayda fonksiyonu da eşitlik (14) yardımı ile elde edilmektedir;

$$f(K_i) = \frac{K_i^+ + K_i^-}{1 + \frac{1-f(K_i^+)}{f(K_i^+)} + \frac{1-f(K_i^-)}{f(K_i^-)}} \quad (14)$$

Eşitlikte bulunan $f(K_i^+)$ ve $f(K_i^-)$ değerleri sırası ile ideal ve anti-ideal çözüme göre fayda fonksiyonlarını ifade etmektedir ve Eşitlik (15) ve Eşitlik (16) İle gösterilirler.

$$f(K_i^+) = \frac{K_i^-}{K_i^+ + K_i^-} \quad (15)$$

$$f(K_i^-) = \frac{K_i^+}{K_i^+ + K_i^-} \quad (16)$$

Adım 7 Sıralamaların Elde Edilmesi

Eşitlik (14)'ten elde edilen sonuçlara göre alternatiflerin sıralamaları bulunmaktadır. En yüksek değeri elde eden alternatif en iyi sonucu elde etmektedir.

2.3. WASPAS Yöntemi

ÇKKV yöntemlerinden WASPAS yine iki farklı ÇKKV yöntemi olan ağırlıklı toplam modeli (WSM) ve ağırlıklı çarpım modelinin (WPM) birleştirilmesi ile oluşturulmuştur (Chakraborty vd., 2015, s. 6). Bu yöntemle birlikte her özelliğin göreceli önemi basit bir şekilde tespit edilir ve daha sonra alternatifler değerlendirilerek sıralama yapılır (Alinezhad & Khalili, 2019, s. 93). Zavadskas vd., (2012, s. 3), WASPAS yöntemi ile gerçekleştirdikleri çalışma ile elde edilen sıralama geçerliliğinin WPM yönteminin 1.3 WSM yönteminin ise 1.6 katından daha yüksek olarak elde edildiğini göstermişlerdir. Bu açıdan bakıldığında bu yöntem ile WSM ve WPM

birleştirilerek en yüksek oranda doğruluğa ulaşmanın amaçlandığı görülmektedir (Ecer, 2020, s. 254).

Bu yöntemde m alternatifleri, n kriterleri ve w kriter ağırlıklarını ifade etmek üzere takip edilecek adımlar da aşağıdaki gibi olacaktır.

Adım 1 Başlangıç Karar Matrisinin Elde Edilmesi

Tüm ÇKKV yöntemlerinde olduğu gibi öncelikle bir başlangıç karar matrisinin oluşturulması gerekmektedir. İlgili matris Eşitlik (17) ile gösterilmiştir;

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad i=1,2,\dots,m \quad j=1,2,\dots,n \quad (17)$$

Burada x_{ij} : i 'nci alternatifin j 'nci kriteri altındaki performans değerini göstermektedir.

Adım 2 Karar Matrisinin Standartlaştırılması

Kriterlerin fayda veya maliyet yönlü olmasına göre normalizasyon işlemleri yerine getirilir. Söz konusu kriter fayda yönlü ise Eşitlik (18) kullanılmaktadır;

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\max_i x_{ij}} \quad (18)$$

Tam tersine söz konusu kriter maliyet yönlü ise aşağıdaki eşitlik (19) kullanılmaktadır;

$$x_{ij}^* = \frac{\min_i x_{ij}}{x_{ij}} \quad (19)$$

Adım 3 Alternatiflerin Görel Performansının WSM ile Elde Edilmesi

Alternatiflerin WSM'e göre görel performansı eşitlik (20) yardımı ile elde edilmektedir;

$$Q_i^1 = \sum_{j=1}^n x_{ij}^* w_j \quad (20)$$

Adım 4 Alternatiflerin Görel Performansının WPM ile Elde Edilmesi

Alternatiflerin WPM'e göre görel performansı eşitlik (21) yardımı ile elde edilmektedir;

$$Q_i^2 = \prod_{j=1}^n (x_{ij}^*)^{w_j} \quad (21)$$

Adım 5 Alternatiflerin Nihai Görelî Performansının Elde Edilmesi

Nihai aşamada WSM ve WPM ile elde edilen sonuçlar eşit ağırlık ile çarpılarak görelî performans elde edilerek alternatiflerin sıralamada elde edilmektedir. Görelî Performans değere ise Eşitlik (22) ile ulaşılmaktadır

$$Q_i = (0,5) * Q_i^1 + (0,5) * Q_i^2 \quad (22)$$

2.4. MAIRCA Yöntemi

MAIRCA (MultiAtributive Ideal-Real Comparative Analysis) yöntemi ideal ve ampirik ağırlıklar arasındaki boşluğu belirlemek amacı ile Gigovic tarafından geliştirilen bir yöntem olarak ÇKKV yöntemleri içindeki yerini almıştır. Alternatif olarak belirlenen kriterlerin boşluk değerlerinin toplamı, bu alternatiflerin toplam boşluğunu gösterir. Elde edilen sonuçlara göre en düşük boşluk değerine sahip alternatif en iyi sonuca sahip alternatif tanımlar (Gigovic vd., 2016, s. 11).

MAIRCA yönteminin adımları da aşağıdaki gibi sıralanmıştır; (Bakır vd., 2020, s. 155; Gigovic vd., 2016, s. 12; Muravev vd., 2020, s. 7; Pamucar vd., 2018, s. 1646):

Adım 1 Başlangıç Karar Matrisi

Alternatif değerler X_{ij} 'in alternatifin j. kritere göre aldığı değeri temsil ettiği, farklı kriterlere göre alternatif değerler bulunduran matris aşağıdaki gibi Eşitlik (23) ile gösterilmiştir

$$= \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (23)$$

Adım 2 Alternatiflerin Önceliklerinin Belirlenmesi

Teorik anlamda alternatifler seçilirken karar vericinin tercih işlemleri için tarafsız olduğu ve herhangi bir öngöründe bulunmadığı varsayılmaktadır. Bundan dolayıdır ki, karar verici alternatifler açısından bütün tercihlerin eşit şansa sahip olduğunu kabul etmektedir. Eşitlik (24)'te m toplam alternatif sayısı olmak üzere i. alternatifin önceliği P_{Ai} ile ifade edilmektedir;

$$P_{Ai} = \frac{1}{m}; \quad \sum_{i=1}^m P_{Ai} = 1 \quad i=1,2,\dots,m \quad (24)$$

Her alternatifin tercih olasılığı eşitse;

$$P_{A1} = P_{A2} = \dots = P_{Am}$$

Adım 3 Teorik Derecelendirme Matrisinin Oluşturulması

3. adımda $n \times m$ formatında yer alan matris, kriterler için belirlenen ağırlık katsayıları ve alternatiflerin tercihlerinin çarpılması ile elde edilen P_{Ai} 'e dayanan teorik değerlendirme matrisinin elde edilmesini açıklamaktadır. Elde edilen matris ise Eşitlik (25) ile gösterilmiştir;

$$T_p = \begin{bmatrix} P_{A1} \cdot w_1 & P_{A1} \cdot w_2 & \dots & P_{A1} \cdot w_n \\ P_{A2} \cdot w_1 & P_{A2} \cdot w_2 & \dots & P_{A2} \cdot w_n \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ P_{Am} \cdot w_1 & P_{Am} \cdot w_2 & \dots & P_{Am} \cdot w_n \end{bmatrix} \quad (25)$$

Adım 4 Gerçek Derecelendirme Matrisinin Oluşturulması

Dördüncü adımda teorik derecelendirme matrisi T_p ile başlangıç karar matrisi X 'ten yararlanarak gerçek derecelendirme matrisi elde edilir. Bunun için maksimizasyon ve minimizasyon yönlü kriterler için farklı değerlendirme formüllerinden yararlanılır ve bunlar da sırasıyla aşağıda eşitlik (26) ve (27) ile gösterilmiştir.

$$t_{rij} = t_{pij} \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{ij}^-}{x_{ij}^+ - x_{ij}^-} \right) \quad (26)$$

$$t_{rij} = t_{pij} \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{ij}^+}{x_{ij}^- - x_{ij}^+} \right) \quad (27)$$

Eşitliklerde yer alan x_{ij}^+ kriterin alternatiften aldığı en büyük değeri, x_{ij}^- ise kriterin alternatiften aldığı en küçük değeri ifade etmektedir. Eşitliklerden elde edilen sonuçlar ile elde edilen gerçek derecelendirme matrisi de aşağıda eşitlik (28) yardımı ile gösterilecektir;

$$T_r = \begin{bmatrix} t_{r11} & r_{r1} & \dots & t_{r1n} \\ t_{r21} & t_{r2} & \dots & t_{r2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ t_{rm1} & t_{rm2} & \dots & t_{rmn} \end{bmatrix} \quad (28)$$

Adım 5 Toplam Boşluk Matrisinin Hesaplanması

Bu adımda teorik derecelendirme matrisi T_p ile gerçek derecelendirme matrisinin (T_r) farkı alınarak boşluk matrisi bulunmaktadır. Matris ise eşitlik (29) yardımı ile elde edilmektedir.

$$G = T_p - T_r = \begin{bmatrix} g_{11} & g_{12} & \dots & g_{1n} \\ g_{21} & g_{22} & \dots & g_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ g_{m1} & g_{m2} & \dots & g_{mn} \end{bmatrix} \quad (29)$$

Adım 6 Alternatiflere İlişkin Kriter Fonksiyon Değerlerinin Hesaplanması ve Sıralamaların Elde Edilmesi

Eşitlik (29)'da her alternatif için teker teker bulunan fark değerlerinin toplamının alınması ile birlikte kriter fonksiyon değerleri elde edilir. Bu fonksiyonlar da eşitlik (30) ile gösterilmektedir;

$$Q_i = \sum_{j=1}^n g_{ij} \quad (30)$$

Alternatiflerin sıralaması da küçük değerden büyük değere doğru yapılmaktadır.

2.5. Borda Sayım Yöntemi

Fransız bilim adamı Jean-Charles de Borda (1733-1799) 1770'te Fransız Académie Royale des Sciences'a sunulan fakat ancak 1784'te yayımlanma şansı bulan makalesi ile birlikte bilinirliği ortaya çıkan "Borsa Sayımı" aslında "işaretleme yöntemi" olarak da bilinmektedir (Reilly, 2002, s. 357). Borda Sayım Yöntemi modern seçim yöntemlerinin gelişiminde çok önemli bir rol üstlenmiştir. Bu yöntem alternatifleri karar vericilerin bireysel tercih toplamına göre sıralamayı amaç edinmiştir (Çakır & Perçin, 2013, s. 452).

Bu yöntemde karar vericilerin en az tercih ettiği alternatife "0" puan, bir sonrakine "1" puan ve en fazla tercih edilen alternatife ise "n-1" (n alternatif sayısını ifade etmek üzere) puan verilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre alternatifler sıralanmaktadır. Yöntem için geçerli olan formül ise aşağıdaki gibi gösterilmiştir (Akyüz & Aka, 2017, s. 36);

$$b_i = \sum_{k=1}^n (N - r_{ik})$$

r_{ik} = k. kriter altındaki i. alternatifin sırası

N: Toplam alternatif sayısı

3. LİTERATÜR TARAMASI

Meade ve Sarkis (2002), tersine lojistik süreçlerde 3PL hizmet sağlayıcı seçimi için ilk kez bir çalışma yapmışlar ve bunu da ANP yöntemi ile gerçekleştirmişlerdir. Kurulan model somut, soyut, nicel, nitel stratejik ve operasyonel faktörleri göz önünde bulundurmaktadır. Alternatif olarak belirlenen A, B ve C firmalarından C firması aldığı 0,384 puan ile en yüksek değere sahip firma olarak seçilmiştir. Jharkharia ve Shankar (2007), iki aşamalı bir model kurarak lojistik hizmet sağlayıcıyı seçecekleri bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Alternatif firmaların seçildiği ilk aşamadan sonra ANP'ye dayalı nihai seçim kararı verilmiştir. Alternatiflerin seçimi

İçin uzmanlar tarafından uygunluk, hizmet maliyeti, kalite ve firma imajı ana kriterler olarak belirlenmiştir. ANP ile yapılan ikili karşılaştırmalar neticesinde operasyonel performans 0.483 ile en yüksek değere sahip kriter olmuştur. Alternatiflerin sıralaması sonucunda ise B alternatifi en yüksek değere sahip firma olarak bulunmuştur. Cheng ve Lee (2010), Tayvan’da TFT-LCD sektöründen faaliyet gösteren bir firmanın tersine lojistik süreçlerini yerine getirecek bir hizmet sağlayıcı seçimi için çalışma gerçekleştirmişlerdir. Firma seçimi için kurulan ANP modelinde depo yönetimi, ulaştırma yönetimi, bilgi teknoloji yönetimi ve değer katan hizmetler başlığı altında dört ana boyut belirlemişlerdir. Gerçekleştirilen deneysel çalışma neticesinde değer oluşturan hizmetler boyutunun tersine lojistik için çok yüksek bir öneme sahip olmadığı tespit edilmiştir. Sun vd., (2010), 3PL seçim endeksi sistemini değerlendirmek üzere ANP yöntemini kullanmışlardır. 3PL seçim endeksi faydalar, fırsatlar, maliyetler ve riskler olarak dört ana kriter altında toplam 12 kritere göre karşılaştırılmıştır. Alternatiflerin değerlendirilme sürecinde ise BOCR modeli kullanılarak sonuçlar birleştirilmiştir. Sentürk vd., (2016), literatürde ilk kez yer alan bir model önermişler ve bu modelde Aralık Tip-2 Bulanık ANP yöntemi ile 3PL seçim işlemi gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada BOCR modeli kullanılmıştır. Toplam 17 alt kriterin değerlendirilmesi neticesinde firma açısından en etkili kriterler hasar risk yönetimi ve müşteri bilgilerinin güvenliği olmuştur. Tavana vd., (2016), Batı Virginia’da bir kompozit firma üretici ile gerçekleştirdikleri çalışmada seçim faktörleri arasındaki etkileşimlerin girift yapısını sistematik olarak modellemek ANP yönteminin kullanıldığı analitik bir yöntem önermişlerdir. Yapılandırılan modelde üçüncü parti hizmet sağlayıcıların değerlendirilmesi açısından kriterler öncelikle Likert ölçeği anketleri ile belirlemiştir. Daha sonra ortalama alternatif yöntem uygulanmak suretiyle bir seçim işlemi gerçekleştirilmiştir. Raut vd., (2018), Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Analitik Ağ Süreci (ANP)’ye dayalı iki aşamalı bir model kullanarak çevresel sürdürülebilir açıdan en uygun hizmet sağlayıcı seçimi gerçekleştirmişlerdir. Seçim işlemi için belirlenen kriterler arasından en önemli kriterler araç tipi ile araç kalitesi olarak elde edilmiştir. Alternatiflerin karşılaştırılması neticesinde ise LP1 olarak numaralandırılan 3PL firması en iyi alternatif olarak belirlenmiştir. ZARBakhshnia vd. (2022), sürdürülebilir üçüncü taraf hizmet sağlayıcı seçimi için bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada kriterlerin ağırlıklandırılması için hibrit bulanık DEMATEL-ANP alternatiflerin sıralaması için ise bulanık COPRAS yöntemini uygulamışlardır. 5 hizmet sağlayıcı ve sıralanmış ve A1 numaralı hizmet sağlayıcı en iyi alternatif olarak bulunmuştur. Nasri vd. (2023), sürdürülebilir tedarikçi seçimi için petrol üreten bir firmada bulanık DEMATEL, ANP ve VZA çok kriterli karar verme yöntemleri ve Anderson-Peterson derecelendirme modelini birleştirerek bir model sunmuşlardır. 15 şirket üzerinde yapılan çalışma neticesinde 7 numaralı şirket en iyi tedarikçi olarak belirlenmiştir.

Pamucar vd., (2018), 3PL hizmet sağlayıcılarını değerlendirmek için üç ÇKKV yönteminden oluşan bütünleşik bir model uygulamışlardır. Bu yöntemler; alternatiflerin kriter fonksiyonlarının sınır yakınlık alanına uzaklıklarını dikkate alarak hesaplama yapan MABAC, en iyi-en kötü yöntemi BWM ve bütünleşik ağırlıklı toplam ve çarpım yöntemi WASPAS olarak belirlenmiştir. Sremac vd., (2018), tehlikeli madde taşıyıcısı seçmek amacı ile SWARA (adım adım ağırlık değerlendirme oran analizi) ile kriter ağırlıklarını, WASPAS yöntemi ile ise alternatifleri belirledikleri bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Feng vd. (2022), Çin'de geri dönüştürülebilir atıkların taşınması sürecindeki üçüncü taraf hizmet sağlayıcı için uygun taşıma aracı park merkezlerinin konumunu belirleyecek bir ÇKKV yöntemi geliştirmişlerdir. Çalışmada DEMATEL-EW-WASPAS yöntemleri uygulanmıştır.

Muravev vd., (2020), CR Express (Çin Demiryolu Ekspresi) için en uygun lojistik merkez konumunu bulmak amacıyla yaptıkları çalışmada DEMATEL-MAIRCA bütünleşik ÇKKV yöntemini uygulamışlardır. Çin ile AB ülkeleri arasında her geçen gün artan konteyner taşımacılığı düşünüldüğünde lojistik merkez seçim işleminin dinamik bir şekilde yapılması gerektiğini öngörülmüştür. Görçün vd. (2023), lojistik sektörü için en uygun blok zinciri teknolojisini belirlemek üzere son derece karmaşık belirsizliklerin de üstesinden gelebilen yeni, sağlam, pratik ve güçlü bir karar verme aracı sunmuşlardır. Karar modeli bulanık Dombi-FUCOM-MAIRCA bütünleşik modeli olarak gerçekleşmiştir. Çalışmanın ana bulguları A2 alternatifinin (Microsoft) lojistik sektörü için en uygun alternatif olduğunu ve sırasıyla A2 (IBM) ve A3'ün (Linux) en iyi seçeneği takip ettiğini göstermiştir.

Stevic vd., (2019), sağlık sektörü için yaptıkları çalışmada sürdürülebilir bir tedarikçi seçimi için 21 kriter ve 8 alternatif belirlemiş ve seçilen alternatiflerin belirlenmesi için ise MARCOS yöntemini uygulamışlardır. Kriterlerin ağırlık değerlerini belirlemek için 21 farklı senaryo oluşturularak 1-9 ölçüm skalası 1-5 olarak değiştirilmiştir. Farklı altı ÇKKV yöntemi ile karşılaştırma yapılarak doğrulama işlemi dinamik şartlar altında gerçekleştirilmiştir. Elde edilen tüm sonuçlara göre A2 alternatifi en iyi alternatif olarak belirlenmiştir. Prajapati vd. (2023), tersine lojistik stratejisi seçim kriterlerini değerlendirmeyi ve uygulanması için bulanık AHP (F-AHP) ve bulanık MARCOS (F-MARCOS) tabanlı yeni bir hibrit model geliştirmişlerdir. Sonuçlar, tersine lojistiği tedarik zincirine uygulaması gereken bir imalat sanayi için hükümet politikaları ve düzenlemelerinin, tersine lojistik risklerinin ve azaltılmış emisyonun birincil öneme sahip olduğunu göstermiştir.

Turbaningsih vd., (2022), yaptıkları çalışmada proje lojistiği için optimizasyon modeline katkıda bulunmayı amaçlamakta ve özellikle proje lojistiği yükleri için çok modlu taşımacılığa

yönelik bir iyileştirme stratejisi önermektedirler. Karma yöntem araştırması, taşımacılık analizi için ana kriterleri gözlemlemek ve bir vaka analizi gerçekleştirmek için nitel bir çalışmadan oluşmuştur. Endonezya'daki üreticiden Chittagong Limanına 250 adet demiryolu vagonunun ihracatı için çok modlu taşımacılık analizine ilişkin çalışma örneğinde, optimum maliyet, vagon başına 16.700 ABD Doları birim maliyet ve 142 günlük toplam nakliye süresi ile tek -12 çok dingilli hat treyleri ve 28000 DWT Genel Kargo Gemisi kombinasyonuna dayalı olarak elde edilmiştir.

Görçün ve Doğan (2023), mobil vinçlerden kaynaklı iş kazalarının en önemli nedeninin, karar vericilerin yanlış mobil vinçleri seçmesinden kaynaklandığını ve karar verme sürecinde ise literatürde bu karar problemini çözmek için genel kabul görmüş bir kriter setinin bulunmadığını tespit etmiştir. Karar verme problemi için BWM (En İyi ve En Kötü Yöntem) ve bulanık MARCOS (Alternatiflerin Ölçümü ve Uzlaşma Çözümüne Göre Sıralama) kombinasyonunu önermiş ve önerilen modeli, Türkiye'deki büyük ölçekli bir proje lojistiği ve ağır nakliye şirketinin karşılaştığı bir mobil vinç seçim problemini çözmek için uygulamışlardır. Elde edilen sonuçlar, teknik kriterlerin ekonomik ve kalite kriterlerinden daha etkili olduğunu göstermiştir. A1 Brand-L. 4.2, şirketin gereksinimlerini karşılamak için en uygun alternatif olduğunu göstermiştir. Modelin geçerliliğini ve uygulanabilirliğini test etmek için yapılan kapsamlı bir duyarlılık analizi uygulamışlardır.

4. GEREÇ VE YÖNTEM

4.1. Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı uluslararası ticaret yapan ve proje temelli ağır tonajlı ürünler üreten bir firmanın lojistik süreçlerini yönetecek doğru firmanın tespitini yapmaktır. Ayrıca ÇKKV yöntemleri arasında yer alan farklı yöntemleri ilk kez bütünlük olarak kullanmak ve uzmanlardan elde edilen sonuçlarla birlikte proje lojistiği kapsamında hangi kriterlerin daha fazla önem arz ettiğini tespit etmek de bir başka amaç olacaktır. Proje lojistiği ile de çok az çalışma olması ve kullanılacak yöntemlerin ilk kez bütünlük olarak ele alınmasının da literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

4.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Bursa'da faaliyet gösteren proje lojistiği hizmeti alan ve uluslararası ticaret yapan işletmeler oluşturmaktadır. Bu işletmelerin lojistik hizmet sağlayıcı seçiminde etkin rol alan, konusunda uzman uluslararası lojistik operasyon yetkililerinden ve yöneticilerinden oluşan 5 kişilik bir karar verici grup seçilmiştir. Karar verme problemlerinin

çözümünde karar verici grubun belirlenmesi en önemli aşamalardan birini oluşturmaktadır. Karar verici grubu tanımlamak için yapılan “doğrudan veya dolaylı bir şekilde en uygun alternatifleri sıralamak amacı ile sıralamada kullanılacak en son değer yargısını ortaya koyan ve “en iyi” seçimin belirlenmesini sağlayan birey veya bireyler grubu” (Chankong & Haimes, 1983, s.7) tanımı da karar verici grubunun neden önemli olduğunu açıkça ifade etmektedir.

4.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada birincil kaynaklı verilerden yararlanılmıştır. Birincil kaynaklı veriler araştırma için yapılan anket çalışması neticesinde elde edilen verilerden meydana gelmektedir. Anket formu oluşturulmadan önce literatür taraması neticesinde 3PL firma seçimi çalışmalarında kullanılan 98 kriter tespit edilmiştir. Tespit edilen bu kriterler akademisyenler ve çalışmanın gerçekleştirileceği firmadaki uzmanlara sorularak 24 adete düşürülmüş ve nihai olarak 5 ana kriter ve 24 alt kriterden meydana gelen bir kriter seti oluşturulmuştur. Ana ve alt kriterlerin belirlenmesini müteakip kriterler arasındaki ilişkiler belirlenerek etki matrisi oluşturulmuş ve bu matrise uygun bir şekilde Saaty'nin geliştirdiği 1-9 ölçeği kullanılarak oluşturulan ANP yöntemine göre elde edilen anket karar verici gruba uygulanmıştır. Uzman ekibe ANP yöntemine göre ikili karşılaştırmalar yaptırılarak verilen cevapların geometrik ortalamaları alınmış ve kriter ağırlıkları elde edilmiştir. Kriter ağırlıklarının tespit edilmesini müteakip MARCOS, WASPAS ve MAIRCA yöntemine uygulanarak alternatifler arasından seçim işlemi gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın etik kurul izni Yalova Üniversitesi Etik Kurulu Başkanlığından 10.02.2021 tarih ve 2021/01 sayılı kararı ile alınmıştır.

4.4. Verilerin Analizi

Toplanan verilerin analiz sürecinde ANP yöntemine göre kriter ağırlıklarının hesaplanması amacı ile “Super Decision” paket programı kullanılmıştır. ANP yöntemi sonucunda elde edilen kriter ağırlıklarına göre alternatiflerin MARCOS, WASPAS ve MAIRCA'ya göre belirlenmesi aşamasında “Ms. Excel” programından yararlanılmıştır. Çok kriterli karar verme yöntemleri sonucunda elde edilen alternatif sıralama sonuçlarının birleştirilmesi aşamasında ise BORDA sayım yönteminden faydalanılmıştır.

5. BULGULAR

5.1. ANP Sonuçları

Ana Kriterlerin Karşılaştırılması

ANP yöntemine göre öncelikle ana kriterlerin ikili karşılaştırılması yapılarak kriterlerin öncelik değerlerinin bulunması gerekmektedir. Saaty'nin ikili karşılaştırma ölçeği kullanılarak elde edilen sonuçlar Super Decisions programına aktarılmış ve karşılaştırma neticesinde de aşağıdaki matris elde edilmiştir.

Şekil 1. Ana Kriterlerin İkili Karşılaştırılması

1. Choose	2. Cluster comparisons with respect to Alternatifler	3. Results																																																																																																																																																																																																																												
Node: Cluster Choose Cluster Alternatifler	Graphical Verbal Matrix Questionnaire Direct İlişki Faktörleri is strongly more important than Firmanın Genel Özellikleri	Normal Hybrid Inconsistency: 0.07154																																																																																																																																																																																																																												
	<table border="1"> <tr> <td>1. Firmanın Genel ~</td> <td>>=9.5</td> <td>9</td> <td>8</td> <td>7</td> <td>6</td> <td>5</td> <td>4</td> <td>3</td> <td>2</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> <td>6</td> <td>7</td> <td>8</td> <td>9</td> <td>>=9.5</td> <td>No comp.</td> <td>İlişki Faktörle-</td> </tr> <tr> <td>2. Firmanın Genel ~</td> <td>>=9.5</td> <td>9</td> <td>8</td> <td>7</td> <td>6</td> <td>5</td> <td>4</td> <td>3</td> <td>2</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> <td>6</td> <td>7</td> <td>8</td> <td>9</td> <td>>=9.5</td> <td>No comp.</td> <td>Kalite</td> </tr> <tr> <td>3. Firmanın Genel ~</td> <td>>=9.5</td> <td>9</td> <td>8</td> <td>7</td> <td>6</td> <td>5</td> <td>4</td> <td>3</td> <td>2</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> <td>6</td> <td>7</td> <td>8</td> <td>9</td> <td>>=9.5</td> <td>No comp.</td> <td>Maliyet</td> </tr> <tr> <td>4. Firmanın Genel ~</td> <td>>=9.5</td> <td>9</td> <td>8</td> <td>7</td> <td>6</td> <td>5</td> <td>4</td> <td>3</td> <td>2</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> <td>6</td> <td>7</td> <td>8</td> <td>9</td> <td>>=9.5</td> <td>No comp.</td> <td>Yeterlilik</td> </tr> <tr> <td>5. İlişki Faktörle~</td> <td>>=9.5</td> <td>9</td> <td>8</td> <td>7</td> <td>6</td> <td>5</td> <td>4</td> <td>3</td> <td>2</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> <td>6</td> <td>7</td> <td>8</td> <td>9</td> <td>>=9.5</td> <td>No comp.</td> <td>Kalite</td> </tr> <tr> <td>6. İlişki Faktörle~</td> <td>>=9.5</td> <td>9</td> <td>8</td> <td>7</td> <td>6</td> <td>5</td> <td>4</td> <td>3</td> <td>2</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> <td>6</td> <td>7</td> <td>8</td> <td>9</td> <td>>=9.5</td> <td>No comp.</td> <td>Maliyet</td> </tr> <tr> <td>7. İlişki Faktörle~</td> <td>>=9.5</td> <td>9</td> <td>8</td> <td>7</td> <td>6</td> <td>5</td> <td>4</td> <td>3</td> <td>2</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> <td>6</td> <td>7</td> <td>8</td> <td>9</td> <td>>=9.5</td> <td>No comp.</td> <td>Yeterlilik</td> </tr> <tr> <td>8. Kalite</td> <td>>=9.5</td> <td>9</td> <td>8</td> <td>7</td> <td>6</td> <td>5</td> <td>4</td> <td>3</td> <td>2</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> <td>6</td> <td>7</td> <td>8</td> <td>9</td> <td>>=9.5</td> <td>No comp.</td> <td>Maliyet</td> </tr> <tr> <td>9. Kalite</td> <td>>=9.5</td> <td>9</td> <td>8</td> <td>7</td> <td>6</td> <td>5</td> <td>4</td> <td>3</td> <td>2</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> <td>6</td> <td>7</td> <td>8</td> <td>9</td> <td>>=9.5</td> <td>No comp.</td> <td>Yeterlilik</td> </tr> <tr> <td>10. Maliyet</td> <td>>=9.5</td> <td>9</td> <td>8</td> <td>7</td> <td>6</td> <td>5</td> <td>4</td> <td>3</td> <td>2</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> <td>6</td> <td>7</td> <td>8</td> <td>9</td> <td>>=9.5</td> <td>No comp.</td> <td>Yeterlilik</td> </tr> </table>	1. Firmanın Genel ~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	İlişki Faktörle-	2. Firmanın Genel ~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Kalite	3. Firmanın Genel ~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Maliyet	4. Firmanın Genel ~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Yeterlilik	5. İlişki Faktörle~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Kalite	6. İlişki Faktörle~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Maliyet	7. İlişki Faktörle~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Yeterlilik	8. Kalite	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Maliyet	9. Kalite	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Yeterlilik	10. Maliyet	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Yeterlilik	<table border="1"> <tr> <td>Firmanın ~</td> <td>0.03015</td> </tr> <tr> <td>İlişki Fa~</td> <td>0.09263</td> </tr> <tr> <td>Kalite</td> <td>0.25258</td> </tr> <tr> <td>Maliyet</td> <td>0.29023</td> </tr> <tr> <td>Yeterlilik</td> <td>0.33440</td> </tr> </table>	Firmanın ~	0.03015	İlişki Fa~	0.09263	Kalite	0.25258	Maliyet	0.29023	Yeterlilik	0.33440
1. Firmanın Genel ~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	İlişki Faktörle-																																																																																																																																																																																																										
2. Firmanın Genel ~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Kalite																																																																																																																																																																																																										
3. Firmanın Genel ~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Maliyet																																																																																																																																																																																																										
4. Firmanın Genel ~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Yeterlilik																																																																																																																																																																																																										
5. İlişki Faktörle~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Kalite																																																																																																																																																																																																										
6. İlişki Faktörle~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Maliyet																																																																																																																																																																																																										
7. İlişki Faktörle~	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Yeterlilik																																																																																																																																																																																																										
8. Kalite	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Maliyet																																																																																																																																																																																																										
9. Kalite	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Yeterlilik																																																																																																																																																																																																										
10. Maliyet	>=9.5	9	8	7	6	5	4	3	2	2	3	4	5	6	7	8	9	>=9.5	No comp.	Yeterlilik																																																																																																																																																																																																										
Firmanın ~	0.03015																																																																																																																																																																																																																													
İlişki Fa~	0.09263																																																																																																																																																																																																																													
Kalite	0.25258																																																																																																																																																																																																																													
Maliyet	0.29023																																																																																																																																																																																																																													
Yeterlilik	0.33440																																																																																																																																																																																																																													
Restore		Completed Comparison Copy to clipboard																																																																																																																																																																																																																												

Şekil 2. Ana Kriterlerin Öncelik Değerleri

1. Choose	3. Results										
Node: Cluster Choose Cluster Alternatifler	Normal Hybrid Inconsistency: 0.07154										
	<table border="1"> <tr> <td>Firmanın ~</td> <td>0.03015</td> </tr> <tr> <td>İlişki Fa~</td> <td>0.09263</td> </tr> <tr> <td>Kalite</td> <td>0.25258</td> </tr> <tr> <td>Maliyet</td> <td>0.29023</td> </tr> <tr> <td>Yeterlilik</td> <td>0.33440</td> </tr> </table>	Firmanın ~	0.03015	İlişki Fa~	0.09263	Kalite	0.25258	Maliyet	0.29023	Yeterlilik	0.33440
Firmanın ~	0.03015										
İlişki Fa~	0.09263										
Kalite	0.25258										
Maliyet	0.29023										
Yeterlilik	0.33440										
Restore	Completed Comparison Copy to clipboard										

Alt Kriterlerin Firmalara Göre ve Birbirleri ile Karşılaştırılması

Bu aşamada hem alt kriterlerin firmalara göre hem de kriterlerin birbirleri üzerindeki etkilerini görmek üzere yine Saaty'nin ikili karşılaştırma ölçeği kullanılarak karşılaştırmalar yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre ağırlıklandırılmamış, ağırlıklandırılmış ve limit süper matrisler elde edilmiştir. Limit süper matristen elde edilen verilere göre Tablo 1'deki kriterlerin öncelik değerleri bulunmuştur.

Tablo 1. Ana, Alt ve Genel ve Alt Kriter Ağırlıkları

Ana Kriterler ve Kriter Ağırlıkları	Alt Kriterler	Alt Kriter Ağırlıkları	Genel Kriter Ağırlıkları
Firmanın Genel Özellikleri (0,0302)	Benzer Ürünlerdeki Deneyim	0,444	0,013
	Firmanın Ünü	0,201	0,006
	Coğrafi Konum	0,026	0,001
	Finansal İstikrar	0,327	0,010
Yeterlilik (0,3344)	Teknik Kapasite	0,235	0,079
	Finansal Kapasite	0,212	0,071
	Uluslararası Kapsam	0,193	0,065
	Teknoloji Kapasitesi	0,116	0,039
	Sabit Varlıkların Büyüklüğü	0,052	0,017
	Personel Tecrübesi	0,189	0,063
Maliyet (0,2902)	Nakliye Fiyatı	0,236	0,068
	İlave Hizmet Maliyetleri	0,120	0,035
	Sürdürülebilir Düşük Maliyet	0,450	0,131
	Ödeme Esnekliği (Koşulları)	0,193	0,056
Kalite (0,2525)	Müşteri Memnuniyeti	0,369	0,093
	Hizmet Kalitesi	0,296	0,075
	Katma Değer Oluşturan Hizmetler	0,177	0,046
	Özelleştirilmiş Hizmet	0,156	0,039
İlişki Faktörleri (0,0926)	Bilgi Paylaşımı	0,174	0,017
	Uyum	0,172	0,016
	Risk Paylaşımında İsteklilik	0,065	0,006
	Müşteri ile İşbirliği	0,268	0,025
	Sürdürülebilir İlişki	0,318	0,029

Alt kriterlerin önem dereceleri incelendiğinde firmanın genel özellikleri kümesinde; benzer ürünlerdeki deneyim (%44,40), yeterlilik kümesinde; teknik kapasite (%23,50), maliyet kümesinde; sürdürülebilir düşük maliyet (%45,00), kalite kümesinde; müşteri memnuniyeti (%36,9), ilişki faktörleri kümesinde ise; sürdürülebilir ilişki (%31,8) olarak kendi kümeleri içinde en önemli kriterler olduğu görülmektedir. Coğrafi konum (%2,60), sabit varlıkların büyüklüğü (%5,20) ve risk paylaşımında isteklilik (%6,50) kriterlerinin, almış oldukları önem dereceleri ile nispi olarak en önemsiz kriterler olduğu görülmektedir.

ANP Yöntemine Göre Alternatiflerin Sıralamaları

Super Decision programından elde edilen verilere göre ANP Yöntemine göre alternatiflerin sıralamaları aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi elde edilmiştir. Buna göre A2 alternatif firması %47,17'lik derecesi ile en iyi 3PL firma olarak bulunmuştur. Bu firmayı sırası ile A1 (%38,29) ve A3 (%14,53) firmaları takip etmiştir.

5.2. ANP-MARCOS Sonuçları

ÇKKV Yöntemleri ağırlıklandırma ve sıralama yöntemleri olarak ikiye ayrılmaktaydı. Çalışmada ANP yöntemi ile kriterlerin ağırlıkları bulunmuş ve tablo 1 elde edilmiştir. Elde edilen bu ağırlıklar kullanılarak MARCOS yöntemi ile bütünleştirilmiş ve alternatiflerin

sıralama sonuçları elde edilmiştir. MARCOS yöntemine göre öncelikle Eşitlik 7'den yararlanarak Tablo 2'deki başlangıç ve genişletilmiş karar matrisi elde edilmiş ve diğer tüm adımlar bu tablodaki verilere göre gerçekleştirilmiştir.

Tablo 2. Genişletilmiş Karar Matrisi

W	K	A1	A2	A3	AI	AAI
0,013	BÜD	0,457	0,416	0,126	0,457	0,126
0,006	FÜ	0,344	0,546	0,108	0,546	0,108
0,001	CK	0,25	0,250	0,500	0,500	0,250
0,01	Fİ	0,258	0,636	0,104	0,636	0,104
0,079	TK	0,279	0,626	0,093	0,626	0,093
0,071	FK	0,300	0,600	0,100	0,600	0,100
0,065	UK	0,452	0,476	0,071	0,476	0,071
0,039	TKJK	0,341	0,576	0,081	0,576	0,081
0,017	SVB	0,270	0,644	0,085	0,644	0,085
0,063	PT	0,444	0,444	0,111	0,444	0,111
0,068	NF	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333
0,035	İHM	0,400	0,400	0,200	0,400	0,200
0,131	SDM	0,493	0,310	0,195	0,493	0,195
0,056	ÖE	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333
0,093	MM	0,428	0,428	0,142	0,428	0,142
0,075	HK	0,444	0,444	0,111	0,444	0,111
0,046	KDOH	0,387	0,443	0,169	0,443	0,169
0,039	ÖH	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333
0,017	BP	0,493	0,310	0,195	0,493	0,195
0,016	U	0,539	0,296	0,163	0,539	0,163
0,006	RPİ	0,327	0,412	0,259	0,412	0,259
0,025	Mİ	0,387	0,443	0,169	0,443	0,169
0,029	Sİ	0,444	0,444	0,111	0,444	0,111

MARCOS yöntemine göre ideal çözüme göre fayda fonksiyonu $f(K_i^+)$ ve anti-ideal çözüme göre fayda fonksiyonu $f(K_i^-)$ hesaplandıktan sonra nihai aşamada Eşitlik 14'e göre alternatiflerin performans değerleri hesaplanarak puanlar elde edilmiştir. Elde edilen puanlara göre en yüksek puanı alan alternatif en iyi firma olarak sıralama işlemleri gerçekleştirilmiştir. Bütünleşik ANP-MARCOS yöntemine göre alternatiflerin sıralamaları Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3. ANP-MARCOS Yöntemine Göre Alternatif Firmaların Sıralama Sonuçları

Alternatif	$f(K_i)$	Sıralama
A1	0,784	2
A2	0,841	1
A3	0,355	3

Tablo 3'deki sonuçlara göre 0,841 performans puanı ile A2 firması en iyi firma olarak bulunmuştur. Bu firmayı sırası ile 0,784 puan ile A1 ve 0,355 puan ile A3 firmaları takip etmiştir.

5.3. ANP-WASPAS Sonuçları

ANP yöntemi ile kriter ağırlıklarının belirlenmesini müteakip bu ağırlıklar aracılığı sayesinde WASPAS yöntemi ile alternatif firmaların sıralama işlemleri gerçekleştirilmiştir. WASPAS yönteminde standart karar matrisi oluşturulduktan sonra bu matrisi takip eden işlemlerde öncelikle alternatiflerin görelî performansları WSM ile bulunmuş daha sonra ise WPM ile sonuçlar elde edilmiştir. Her iki işlem sonucunda elde edilen veriler sırası ile Tablo 4 ve Tablo 5’de gösterilmiştir.

Tablo 4. WSM ile Alternatiflerin Görelî Performans Değerleri

Alternatifler	Q_i^1
A1	0,872
A2	0,936
A3	0,395

Tablo 5. WSM ile Alternatiflerin Görelî Performans Değerleri

Alternatifler	Q_i^2
A1	0,839
A2	0,922
A3	0,318

WSM ve WPM ile elde edilen sonuçlara alternatifler için $\alpha = 0.5$ eşit önem verilmek sureti ile alternatif firmaların nihai görelî performansları Tablo 6’daki gibi elde edilmiştir.

Tablo 6. Alternatif Firmaların WASPAS Yöntemine Göre Performans Değerleri

Alternatifler	Q_{i1}	Q_{i2}	Q_i	Sıralama
A1	0,872	0,839	0,856	2
A2	0,936	0,922	0,929	1
A3	0,395	0,318	0,357	3

Tablo 6’dan elde edilen verilere göre 0,929 puan ile A2 firması en iyi alternatif olarak bulunmuştur. Bu firmayı sırası ile 0,856 puan ile A1 ve 0,357 puan ile A3 firmaları takip etmiştir.

5.4. ANP-MAIRCA Sonuçları

Diğer tüm yöntemlerde olduğu gibi MAIRCA ile alternatiflerin sıralamaları bulunurken de ANP yönteminden elde edilen kriter ağırlıkları kullanılacaktır. Bu amaç ile öncelikle MAIRCA yöntemine göre alternatiflerin tercih değerleri Tablo 7’de aşağıdaki gibi gösterilmiştir.

Tablo 7. Alternatiflerin Tercih Değerleri

W	K	A1	A2	A3	x_{ij}^+	x_{ij}^-
0,013	BÜD	0,457	0,416	0,126	0,457	0,126
0,006	FÜ	0,344	0,546	0,108	0,546	0,108
0,001	CK	0,25	0,250	0,500	0,500	0,250

0,01	Fİ	0,258	0,636	0,104	0,636	0,104
0,079	TK	0,279	0,626	0,093	0,626	0,093
0,071	FK	0,300	0,600	0,100	0,600	0,100
0,065	UK	0,452	0,476	0,071	0,476	0,071
0,039	TKJK	0,341	0,576	0,081	0,576	0,081
0,017	SVB	0,270	0,644	0,085	0,644	0,085
0,063	PT	0,444	0,444	0,111	0,444	0,111
0,068	NF	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333
0,035	İHM	0,400	0,400	0,200	0,400	0,200
0,131	SDM	0,493	0,310	0,195	0,493	0,195
0,056	ÖE	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333
0,093	MM	0,428	0,428	0,142	0,428	0,142
0,075	HK	0,444	0,444	0,111	0,444	0,111
0,046	KDOH	0,387	0,443	0,169	0,443	0,169
0,039	ÖH	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333
0,017	BP	0,493	0,310	0,195	0,493	0,195
0,016	U	0,539	0,296	0,163	0,539	0,163
0,006	RPİ	0,327	0,412	0,259	0,412	0,259
0,025	Mİ	0,387	0,443	0,169	0,443	0,169
0,029	Sİ	0,444	0,444	0,111	0,444	0,111

Bu aşamada MAIRCA yöntemine has özelliklerden biri gerçekleştirilmiştir. Buna göre karar vericinin seçim işlemi gerçekleştirirken tarafsız olduğu kabul edilir ve buna bağlı olarak toplam alternatif sayısı 3 olduğundan eşitlik 24 formülünden faydalanarak her alternatifin tercih edilme oranının $1/3=0,33$ olduğu bulunmaktadır.

Daha sonraki aşamalarda Teorik Derecelendirme, Gerçek Derecelendirme ve Boşluk Matrisleri elde edilmiştir. Elde edilen bu sonuçlar sayesinde alternatiflerin kriter fonksiyon değerlerinin hesaplanması aşamasına geçilmiş ve elde edilen sonuçlara göre alternatiflerin sıralaması elde edilmiştir. Elde edilen sıralama sonuçları da Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8. ANP-MAIRCA Yöntemi ile Alternatiflerin Sıralama Verileri

A	Q_i	Sıralama
A1	0,106	2
A2	0,088	1
A3	0,333	3

Bütünleşik ANP-MAIRCA yönteminden elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde diğer yöntemlerin aksine bu yöntemde daha düşük puan alan alternatif daha iyi sıralama sonucunu elde etmiştir. Buna göre 0,088 puan ile A2 alternatifi en iyi alternatif olarak bulunmuştur. Bu alternatifi sırası ile 0,106 puan ile A1 ve 0,333 puan ile A3 alternatif firmaları izlemiştir. Bu durumda sıralama $A2>A1>A3$ olarak gerçekleşmiştir.

5.5. Borda Sayım Sonuçları

Proje lojistiği ile ilgili olarak uluslararası ticari faaliyetler gerçekleştiren bir firmanın en iyi dış kaynak hizmeti alacağı 3. Parti lojistik firma seçimi için ANP yöntemi ile birlikte ANP-MARCOS, ANP-WASPAS ve ANP-MAIRCA bütünleşik yöntemleri kullanılarak sıralama

sonuçları elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlar Borda Sayım yöntemi ile birleştirilmiş ve elde edilen tüm sonuçlar tablo 9'daki gibi gösterilmiştir.

Tablo 9. Üçüncü Parti Lojistik Firma Seçimi Sonuçları

Alternatif Firmalar	ANP		ANP-MARCOS		ANP-WASPAS		ANP-MAIRCA		Borda Sayım	
	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Puan	Sıra
A1	2	1	2	1	2	1	2	1	4	2
A2	1	2	1	2	1	2	1	2	8	1
A3	3	0	3	0	3	0	3	0	0	3

Borda Sayım yönteminde en kötü sıralamaya sahip alternatife 0 daha sonrakine 1 ve en iyi alternatife (n-1) puan verildiğinden tüm yöntemler sonucunda elde edilen sıralama sonuçlarına göre ilgili puanlar verilmiş ve nihai aşamada bütünleşik bir sıralama elde edilmiştir. Bu sıralama göre A2 alternatif firması 8 puan ile en iyi firma olarak seçilmiştir. Bu firmayı sırası ile 4 puanlı A1 firması ve 0 puan ile A3 firması takip etmiştir. Sıralama sonuçları $A3 > A1 > A2$ olarak elde edilmiştir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Başta Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) olmak üzere birçok uluslararası örgüt uluslararası ticaretin engeller olmadan gerçekleşmesini savunmakta ve bunun için adımlar atmaktadır. Bu adımların yanında uluslararası ticaretin önemli bir unsuru olan lojistik faaliyetlerin iyileştirilmesi için de çözümler üretilmekte ve şirketler bu faaliyetleri kendi bünyelerinde gerçekleştirmenin yerine temel işlevi lojistik faaliyetler olan ve üçüncü parti lojistik (3PL) hizmet sağlayıcı olarak da adlandırılan firmalara devretmektedir. Her bir ürünün aynı özelliklere sahip olmaması, her ülkenin kendine özgü dış ticaret kuralları içermesi ve her geçen gün değişen ve gelişen şartlara işletmelerin ayak uydurmakta zorluk çekmesi de bu devir işlemini bir zorunluluk haline getirmektedir. Şirketler için bu şekilde önemli bir seçim işlemi de rastgele yapılamayacağından, belirli kriterlere göre bilimsel yöntemler ile alternatifler arasından bir seçim işleminin yapılması hayati önem arz etmektedir.

Bu çalışma ile proje lojistiği kapsamında ağır tonajlı diye ifade edilen özel yüklerin uluslararası ticaretini gerçekleştiren bir firmanın dış kaynak kullanımı kapsamında 3PL firma seçim sürecinde işletmede karar verme noktasında yetkili olan personele kolayca uygulayabilecekleri bir karar verme modeli ortaya koymak amaçlanmıştır. Ayrıca proje lojistiği kapsamında seçim işlemi gerçekleştirirken hangi kriterlerin önemli olduğunu tespit etmek de çalışmanın bir diğer amacını oluşturmuştur. Literatür taraması yapıldığında ÇKKV yöntemleri kullanılarak üçüncü parti lojistik firma seçim çalışmalarına rastlanmıştır fakat ANP temelli MARCOS, WASPAS

ve MAIRCA yöntemlerinin bütünleşik olarak kullanıldığı ve proje lojistiği kapsamında üçüncü parti lojistik firma seçim işleminin gerçekleştirildiği bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Çalışma kapsamında yapılan literatür taraması ve sonrasında hem akademisyenler hem de firmadaki uzmanlarla yapılan görüşmeler neticesinde çalışmada kullanılacak ana kriter ve alt kriterler belirlenmiştir. Bu kriterler belirlenirken proje lojistiğine uygun olmasına da dikkat edilmiştir. Kriter setinin belirlenmesini müteakip firmada çalışan uzman ekibe ANP yöntemi kapsamında kriterlerin bağımlılıklarını belirlemeleri istenmiş ve buna uygun şekilde içsel ve dışsal bağımlılıklar elde edilmiştir. Etki matrisinin elde edilmesinden sonra kriter ağırlıklarını bulmak amacı ile Saaty'nin ikili karşılaştırma anketi uygulanmıştır. Uzmanların söz konusu ankete verdikleri cevapların geometrik ortalamaları alınarak ANP yöntemine uygun bir şekilde SuperDecisions programına girilmiş ve nihayetinde kriterlerin ağırlıkları bulunmuştur. ANP yöntemi ile kriterlerin ağırlıkları bulunması neticesinde bulunan bu ağırlıklar ile MARCOS, WASPAS ve MAIRCA yöntemleri ile bütünleşik olarak kullanılmak suretiyle alternatiflerin sıralamaları elde edilmiştir. Alternatiflerin sıralamaları ise BORDA Sayım yöntemi ile bir araya getirilerek nihai sonuç bulunmuştur.

ANP yöntemi ile kriter ağırlıklarının belirlenmesi neticesinde ana kriterlerin ağırlıkları sırası ile; (0,334) puan ile ilk sırada yeterlilik, (0,290) puan ile ikinci sırada maliyet, (0,252) puan ile üçüncü sırada kalite, (0,092) puan ile dördüncü sırada ilişki faktörleri ve (0,030) puan ile firmanın genel özellikleri olarak belirlenmiştir. Proje lojistiğinin en fazla önem arz eden konularından biri de uzmanlık gerektiren bir alan olması ve yetkin personeller bulundurulması olduğundan yeterlilik ana kriterinin en iyi puana sahip olması da proje lojistiğinin bu önemi ile uyumaktadır. Bir başka açıdan ise özellikle ulusal sınırlar dışında faaliyet gösteren bir firma için rekabet çok daha zorlu olacağından maliyet kalemleri daha fazla önem kazanacaktır. Bu bakımdan yeterlilik ana kriterinin hemen ardından en yüksek önem düzeyine sahip kriterin de maliyet olması firmanın rekabetçi yapısına verdiği önemi göstermektedir. Alt kriterlerin genel kriter ağırlıklarına göre sıralamalarının yapılması sonucunda ise en yüksek ağırlık oluşturan kriterin (0,131) puan ile sürdürülebilir düşük maliyet olduğu görülmüştür. Bu kriteri sırası ile Müşteri Memnuniyeti (0,093), Teknik Kapasite (0,079), Hizmet Kalitesi (0,075), Finansal Kapasite (0,071), Nakliye Fiyatı (0,068) ve Uluslararası Kapsam (0,065) izlemiştir. ANP yöntemine göre alternatiflerin sıralamaları yapıldığında ise A2 alternatif firmasının %47,17'lik derecesi ile en iyi 3PL firma olduğu A2 firmasını sırası ile A1 (%38,29) ve A3 (%14,53) firmalarının izlediği görülmüştür. Bulunan bu sonuçlara göre firmanın A2 alternatif üçüncü

parti hizmet sağlayıcı firma ile çalışmasının firma açısından daha faydalı olacağı düşünülmektedir.

ANP ile kriter ağırlıklarının bulunmasından sonra elde edilen bu kriter ağırlıkları ile MARCOS-WASPAS ve MAIRCA yöntemleri bütünleşik olarak kullanılmak suretiyle alternatiflerin sıralama sonuçları elde edilmiştir. Bunun için öncelikle MARCOS ile bütünleşik modelin sonuçlarına bakmaktayız. Bu sonuca göre A2 alternatif firma elde ettiği 0,841 puan ile en iyi üçüncü parti lojistik hizmet sağlayıcı olmuştur. Bu firmayı sırası ile 0,784 puan ile A1 ve 0,355 puan ile A3 alternatif üçüncü parti lojistik hizmet sağlayıcı firmalar izlemiştir. Bu sonuçlara göre firmanın A2 üçüncü parti lojistik hizmet sağlayıcı firmayı seçmesi daha faydalı olacaktır.

ANP ile WASPAS yönteminin bütünleşik olarak kullanılması ile oluşturulan model sonuçlarına göre A2 alternatif üçüncü parti lojistik hizmet sağlayıcı firma MARCOS yönteminde olduğu gibi 0,929 puan ile en iyi firma olarak bulunmuştur. A2 alternatif üçüncü parti lojistik hizmet sağlayıcı firmayı ise sırası ile 0,856 ve 0,357 puanlar ile A1 ve A3 firmaları izlemiştir. Elde edilen bu sonuçlara göre de WASPAS yöntemine göre işletmenin A2 alternatif üçüncü parti lojistik hizmet sağlayıcı firmasını seçmesi daha faydalı olacaktır.

Bütünleşik olarak kullanılan yöntemlerden sonuncusu ise MAIRCA olmuştur. Bu yöntem ile elde edilen sonuçlarda da önceki yöntemlerde olduğu gibi benzer veriler elde edilmiştir. MAIRCA yönteminin özel değerlendirme kriterine göre diğer yöntemlerin aksine daha düşük puan alan firma daha yüksek sıralamayı elde etmektedir. Bu açıdan sonuçlar analiz edildiğinde en düşük puanı alan A2 firması 0,088 ile en iyi alternatif firma olarak belirlenmiştir. Bu firmayı sırası ile 0,106 ve 0,333 puanlar ile A1 ve A3 alternatif firmaları takip etmiştir. ANP yöntemi ve ANP ile bütünleşik olarak kullanılan diğer yöntemlerle birlikte dört yöntem sonucunda da A2 alternatif üçüncü parti lojistik hizmet sağlayıcı firması en iyi firma olarak bulunmuştur. İkinci ve üçüncü alternatif firmalar ise A1 ve A3 firmaları olarak elde edilmiştir. Fakat tüm yöntemlerde A2 ve A1 firmaları birbirlerine yakın değerler alırken A3 firması ise alternatif firmalar içinde en düşük değeri alan firma olmuştur.

Nihai aşamada tüm yöntemlerden elde edilen sonuçların birleştirildiği Borda Sayım Yöntemi uygulanarak son aşamaya geçilmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 9'da gösterilmiştir ve bu sonuçlara göre A2 alternatif lojistik firması 8 puan alarak birinci sırada yer almıştır. İkinci sırada ise 4 puan ile A1 firması gelmiştir. A3 firması ise tüm yöntemlerde son sırada yer aldığından toplamda 0 puan almıştır. Tüm yöntemlerin sonucunda Borda Sayım Yöntemi ile de elde edilen verilere göre söz konusu uluslararası ticaret yapan firmanın uluslararası proje

ürünlerinin lojistik faaliyetlerini yürütmesi için A2 firmasını tercih etmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir. A3 firması ise tüm yöntemlerde 0 puan aldığından değerlendirilmeye alınmamasının firma açısından daha anlamlı olacağı düşünülmektedir.

Çalışmada faydalanılan yöntemler olan ANP, bütünleşik ANP-MARCOS, ANP-WASPAS, ANP-MAIRCA yaklaşımını yöneticiler karmaşık karar verme süreçlerinde destekleyici ve yardımcı bir yöntem olarak kullanılabilir. Daha önce çalışılmamış ve eksikliği hissedilen bir alan olması itibarıyla de proje lojistiği kapsamında da literatürdeki boşluğun doldurulmasına katkı sağlayacağı beklenmektedir. Ayrıca kriterlerin değiştirilmesi suretiyle de yöneticilerin kendi firmalarındaki ihtiyaca göre kolaylıkla uygulayabilecekleri ve alternatif firma seçimlerini rahatlıkla yapabilecekleri düşünülmektedir. Bununla birlikte bazı kısıtlar da bulunmaktadır. Bu kısıtlardan biri birçok proje lojistiği hizmeti alan firma içinde yalnızca bir firmaya uygulanmış olmasıdır. Ayrıca çalışma kapsamında kriterlerin belirlenmesi sürecinde ve alternatif firmalara ilişkin firmadaki uzmanların farklı tarihlerde aldıkları hizmete ilişkin bilgiler ile sınırlı kalmıştır. Bu açıdan bulunan sonuçların proje lojistiği hizmeti alan tüm firmaları yansıtmayacağından bir genelleme yapmak doğru olmayacaktır fakat bütünleşik yöntemler neticesinde benzer sonuçlar elde edilmesinden yöntemlerin proje lojistiği ile ilgili yapılacak benzer çalışmalarda kullanılabilirliği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Acar, M. F., & Çapkın, A. (2017). Analitik ağ süreci ile tedarikçi seçimi: otomotiv sektörü örneği. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 121-134. <https://doi.org/10.30803/adusobed.337233>
- Adalı, E. A., & Işık, A. T. (2017). Bir tedarikçi seçim problemi için Swara ve Waspas yöntemlerine dayanan karar verme yaklaşımı. *International Review of Economics and Management*, 5(4), 56-77. <https://doi.org/10.18825/iremjournal.335408>
- Akyüz, G., & Aka, S. (2017). Çok kriterli karar verme teknikleriyle tedarikçi performansı değerlendirmede toplamsal bir yaklaşım. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 28-46. <https://doi.org/10.11611/yead.277893>
- Alinezhad, A., & Khalili, J. (2019). *New methods and applications in multiple attribute decision making (MADM)*. Springer.
- Badi, I., & Ballem, M. (2018). Supplier selection using the rough BWM-MAIRCA model: a case study in pharmaceutical supplying in Libya. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 1(2), 16-33. <https://doi.org/10.31181/dmame1802016b>
- Badi, I., & Pamucar, D. (2020). Supplier selection for steelmaking company by using combined grey-MARCOS methods. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 3(2), 37-47. <https://doi.org/10.31181/dmame2003037b>

- Bakır, M., Akan, Ş., Kiracı, K., Karabasevic, D., Stanujkic, D., & Popovic, G. (2020). Multiple-Criteria approach of the operational performance evaluation in the airline industry: evidence from the emerging markets. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 23(2), 149-172. https://ipe.ro/rjef/rjef2_20/rjef2_2020p149-172.pdf
- Chakraborty, S., Zavadskas, E. K., & Antucheviciene, J. (2015). Applications of waspas method as a multi-criteria decision-making tool. *Academy of Economic Studies*, 49(1), 5-22. <https://doi.org/10.15388/Informatica.2014.01>
- Chankong, V., & Haimes, Y. Y. (1983). *Multiobjective decision making: theory and methodology*. North-Holland.
- Cheng, Y., & Lee, F., (2010). Outsourcing reverse logistics of high-tech manufacturing firms by using a systematic decision-making approach: TFT-LCD sector in Taiwan. *Industrial Marketing Management*, 39(7), 1111-1119. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2009.10.004>
- Çakır, S., & Perçin, S. (2013). Çok kriterli karar verme teknikleriyle lojistik firmalarında performans ölçümü. *Ege Akademik Bakış*, 13(4), 449-459.
- Ecer, F. (2020). *Çok kriterli karar verme: geçmişten günümüze kapsamlı bir yaklaşım*. Seçkin Yayınları.
- Feng, J., Xu, S. X., Xu, G., & Cheng, H. (2022). An integrated decision-making method for locating parking centers of recyclable waste transportation vehicles. *Transportation Research Part E. (157)*, 1-21.
- Gigovic, L., Pamucar, D., Bajic Z., & Milicevic, M. (2016). The combination of expert judgment and GIS-MAIRCA analysis for the selection of sites for ammunition depots. *Sustainability*, 8(4). 1-30. <https://doi.org/10.3390/su8040372>
- Görçün, Ö. F., & Doğan, G. (2023). Mobile crane selection in project logistics operations using Best and Worst Method (BWM) and fuzzy Measurement of Alternatives and Ranking according to COmpromise Solution (MARCOS). *Automation in Construction*. 147, 1-22.
- Görçün, Ö. F., Pamucar, D., & Biswas, S. (2023). The blockchain technology selection in the logistics industry using a novel MCDM framework based on fermatean fuzzy sets and dombi aggregation. *Information Sciences*, 635, 345-374.
- Jharkharia, S., & Shankar, R. (2007). Selection of logistics service provider: An analytic network process (ANP) approach. *Omega the International Journal of Management Science*, 35(3), 274-289. <https://doi.org/10.1016/j.omega.2005.06.005>
- Meade, L., & Sarkis, J. (2002). A conceptual model for selecting and evaluating third-party reverse logistics providers. *Supply Chain Management*, 7(5), 283-295. <https://doi.org/10.1108/13598540210447728>
- Muravev, D., Hu, H., Zhou, H., & Pamucar, D. (2020). Location optimization of CR express international logistics centers. *Symmetry*, 12(1), 1-25. <https://doi.org/10.3390/sym12010143>

- Nasri, S. A., Ehsani, B., Hosseinezhad, S. J., & Safaie, N. (2023). A sustainable supplier method using integrated Fuzzy DEMATEL-ANP-DEA approach (case study: petroleum industry). *Environment, Development and Sustainability*, 25(11), 12791-12827.
- Niemiera, M. P., & Saaty, T. L. (2004). An analytic network process model for financial-crisis forecasting. *International Journal of Forecasting*, 20(4), 573-587. <https://doi.org/10.1016/j.ijforecast.2003.09.013>
- Önder, M. (2015). *Analitik Ağ Süreci*. B. F. Yıldırım & E. Önder (Ed.), İşletmeciler, mühendisler ve yöneticiler için operasyonel, yönetsel ve stratejik problemlerin çözümünde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri (ss. 75-113). Dora Yayınları.
- Özbek, A. (2019). *Çok kriterli karar kerme yöntemleri ve excel ile problem çözümü*. Seçkin Yayıncılık.
- Pamucar, D., Chatterjee, K., & Zavadskas, E. K. (2018). Assessment of third-party logistics provider using multi-criteria decision-making approach based on interval rough numbers. *Computers & Industrial Engineering*, 127, 383-407. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2018.10.023>
- Pamucar, D. S., Tarle, S. P., & Parezanovic, T. (2018). New hybrid multi-criteria decision-making DEMATEL-MAIRCA model: Sustainable selection of a location for the development of multimodal logistics centre. *Economic Research*, 31(1), 1641-1665. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2018.1506706>
- Prajapati, H., Kant, R., & Shankar, R. (2023). Selection of strategy for reverse logistics implementation. *Journal of Global Operations and Strategic Sourcing*, 16(1), 1-23.
- Puska, A., Stojanovic, I., Maksimovic, A., & Osmanovic, N. (2021). Project management software evaluation by using the measurement of alternatives and ranking according to compromise solution (MARCOS) method. *Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications*, 3(1), 89-102. <https://doi.org/10.31181/oresta2001089p>
- Puska, A., Stevic, Z., & Stojanovic, I. (2020). Selection of sustainable suppliers using the fuzzy MARCOS method. *Current Chinese Science*, 1(1), 1-12. <https://doi.org/10.2174/2210298101999201109214028>
- Raut, R., Kharat, M., Kamble, S., & Kumar, C. S. (2018). Sustainable evaluation&selection of potential third party logistics providers (3PL): An integrated MCDM approach. *Benchmarking: An International Journal*, 25(2), 1-32. <https://doi.org/10.1108/BIJ-05-2016-0065>
- Ravi, V., Shankar, R., & Tiwari, M.K. (2005). Analyzing alternatives in reverse logistics for end-of-life computers: ANP and balanced scorecard approach. *Computers & Industrial Engineering*, 48(2), 327-356. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2005.01.017>
- Reilly, B., (2002). Social choice in the south seas: electoral innovation and the borda count in the pacific island countries. *International Political Science Review*, 23(4), 355-372. <https://doi.org/10.1177/0192512102023004002>

- Saaty, T. L., (2009). Applications of analytic network process in entertainment. *Iranian Journal of Operations Research*, 1(2), 41-55. <https://iors.ir/journal/article-1-63-en.html&sw=>
- Santonja, G.G., Beltran, P.A., & Ferragut, J.N. (2012). The application of the analytic network process to the assessment of best available techniques. *Journal of Cleaner Production*, (25), 86-95. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2011.12.012>
- Sentürk, S., Binici, Y., & Erginel, N. (2016). The theoretical structure of fuzzy analytic network process (FANP) with interval Type-2 fuzzy Sets. *IFAC Papersonline*, 49(12), 1318-1322. <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2016.07.706>
- Sremac, S., Stevic, Z., Pamucar, D., Arsic, M., & Matic, B. (2018). Evaluation of a third-party logistics (3PL) provider using a rough SWARA-WASPAS model based on a new rough dombi aggregator. *Symmetry*, 10(8), 1-25. <https://doi.org/10.3390/sym10080305>
- Stevic, Z., Pamucar, D., Puska, A., & Chatterjee, P. (2019). Sustainable supplier selection in healthcare industries using a new MCDM method: Measurement alternatives and ranking according to compromise solution (MARCOS). *Computers & Industrial Engineering*, (140), 1-33. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2019.106231>
- Sun, J., Kalil, A.C., Mattei, J., Florescu, D.F., & Kalil, R.S. (2010). Recommendations for the assessment and reporting of multivariable logistic regression in transplantation literature. *American Journal of Transplantation*, (10), 1695-1703. <https://doi.org/10.1111/j.1600-6143.2010.03141.x>
- Şahin, Ö. N., & Bakırtaş, İ. (2000). İki dünya savaşı arasındaki dönemde dünya ekonomik ve siyasi dengelerindeki değişimler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 61-77.
- Tavana, M., Zareinejad, M., Santos-Arteaga, F.J., & Kaviani, M.A. (2016). A Conceptual analytic network model for evaluating and selecting third-party reverse logistics providers. *International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 86(5), 1705-1721. <https://doi.org/10.1007/s00170-015-8208-6>
- Turbaningsih, O., Buana, I. S., Nur, H. I., & Pertiwi, A. (2022). The multimodal transport analysis for project logistics: export of Indonesia's train manufacturer. *Cogent Social Sciences*, 8(1), 1-15.
- Zarbakshnia, N., Govindan, K., Kannan, D., & Goh, M. (2022). Outsourcing logistics operations in circular economy towards to sustainable development goals. *Business Strategy and the Environment*, 32(1), 134-162.
- Zavadskas, E.K., Turskis, Z., Antucheviciene, J., & Zakarevicius, A. (2012). Optimization of weighted aggregated sum product assessment. *Elektronika ir Elektrotechnika*, 122(6), 3-6. <https://doi.org/10.5755/j01.eee.122.6.1810>
- Zopounidis, C., (1999). Multicriteria decision aid in financial management. *European Journal of Operational Research*, 119(2), 404-415. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(99\)00142-3](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(99)00142-3)

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 126-158

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 05.06.2023

Accepted / Kabul: 04.12.2023

TÜRKİYE'DE GENÇLERİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN ALGILARININ İNCELENMESİ- TÜRKİYE GENÇLİK ARAŞTIRMASI 2022*

Tahir BAYSAL¹

Mehmet SAĞLAM²

Mehmet KIVRAK³

Mehmet Akif KAY⁴

Emine ŞENTÜRK⁵

Öz

Yapısal olarak değişim ve dönüşümü en hızlı yaşayan, ortaya çıkan gelişmelere en hızlı uyum sağlayan ve bu yönü ile son derece dinamik bir yapıya sahip olan gençlik, bütün dünyada anlaşılmaya çalışılmaktadır. Çeşitli kuşak tanımları yapılarak toplumun farklılaştığı bu süreçte gençleri tanımak ve anlamak daha da önem kazanmaktadır. Gençlerin eğitimden siyasal hayata, sosyal yaşamdan evlilik ve aile ilişkilerine ilişkin bakış açılarının anlaşılması onları tanımayı ve ulaşmayı da kolaylaştıracaktır. Türkiye'nin nüfus yapısı ve gençlerin bu nüfus yapısı içerisindeki önemli oranı dikkate alınarak bu çalışmada; Türkiye'de 18-25 yaş aralığındaki gençlerin, eğitim, teknoloji, çalışma hayatı, aile hayatı gibi konulardaki görüşlerinin ve beklentilerinin belirlenmesi, bahsedilen konular çerçevesinde gençlerin mevcut sosyal ve ekonomik profilinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Betimsel tarama modelinde gerçekleştirilen bu çalışma; Türkiye geneli Türkiye İstatistik Kurumu Adrese Dayalı Nüfus Kayıtları sonuçlarından 18-25 yaş aralığındaki gençlerden basit tesadüfi örneklem çekilerek elde edilen veriler kullanılmıştır. Bu kapsamda çalışma 2510 genç ile yüz yüze anketler uygulanarak gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler Aile, kimlik ve değerler, Sivil toplum ve katılım, Teknoloji ve sosyal medya ve Eğitim ve istihdam alt başlıkları alanlarında analiz edilerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kuşak, Gençlik, Gençlik Araştırması.

* Bu çalışma İnönü Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'nin desteği ile yürütülmüştür.

¹Dr., TÜİK, E-posta: thrbyasl@gmail.com ORCID: 0000-0002-6699-7478

²Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, E-posta: mehmet.saglam@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1784-4472

³Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, E-posta: mehmetkivrak83@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2405-8552

⁴Dr., Batman Üniversitesi, E-posta: mehmetakifkay@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7996-9310

⁵Bil. Uzm., Adalet Bakanlığı, E-posta: eminesenturk237@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1288-569X

Atıf/Citation

Baysal, T., Sağlam, M. Kıvrak, M. Kay, M. A. & Şentürk, E. (2024). Türkiye'de gençlerin çeşitli değişkenler açısından algılarının incelenmesi- Türkiye gençlik araştırması 2022. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 126-158.

ANALYZING THE PERCEPTIONS OF YOUNG PEOPLE IN TURKEY IN TERMS OF VARIOUS VARIABLES - TURKEY YOUTH SURVEY 2022

Abstract

The youth, who experience change and transformation in the fastest way, adapts to the emerging developments and has an extremely dynamic structure with this aspect, is tried to be understood all over the world. In this process where society is differentiated through various generational definitions, it becomes even more important to recognize and understand young people. Understanding the perspectives of young people from education to political life, from social life to marriage and family relations will also make it easier to recognize and reach them. Considering the population structure of Turkey and the significant proportion of young people in this population structure, in this study; It is aimed to determine the views and expectations of young people between the ages of 18-25 in Turkey on issues such as education, technology, working life, family life, and to reveal the current social and economic profile of young people within the framework of the aforementioned issues. This study, which was carried out in the descriptive survey model; The data obtained from the results of the Address Based Population Registers of the Turkish Statistical Institute in Turkey, by drawing a simple random sample from the young people between the ages of 18-25, were used. In this context, face-to-face interviews were held with 2510 young people. The data obtained were analyzed and evaluated in the fields of Family, identity and values, Civil society and participation, Technology and social media and Education and employment.

Keywords: Generation, Youth, Youth Research.

1. GİRİŞ

İnsanın gelişim sürecinin önemli aşamalarından biri olan gençlik; “*insan hayatının ergenlik ile orta yaş arasındaki dönemi*” olarak tanımlanırken, UNESCO tarafından 15-25 yaş aralığı olarak ifade edilmektedir. Türkiye’de, BM’nin gençlik tanımını genel olarak benimsenmektedir (Korkut ve Uysal, 2017; URL1). Yapılan betimlemelerde bireyin eğitim görmesi, hayatını kazanmaya çalışması, hayal gücünün geniş olması, cesaretinin ve macera hissini güçlü olması gibi özellikleri de öne çıkarılmaktadır. Bu itibarla gençlik, bireyin farklı alanlarda gelişimini sağladığı, çocukluktan sonra yetişkinlikten önce gelen, duyguların yoğun olduğu ve bireyin sosyal olarak olgunlaştığı bir dönem olarak tanımlanabilir (Güçlü, 2013).

21. yüzyılın ilk yıllarında, başta teknolojik alanda yaşanan değişimler olmak üzere sosyal, ekonomik ve politik alandaki krizlerin ortaya çıkardığı etkilerin gençlerin kimlik oluşumu sürecinde etkili olduğu ve akademinin bu alanlara yoğunlaştığı bildirilmektedir (Lüküslü ve Yücel, 2013). Gençlik, yapısal olarak çok dinamik olup toplumsal değişimlerden, sorunlardan ve bunalımlardan en çok etkilenen kesimdir. Bu nedenle dün ve bugün olduğu gibi yarın da toplumsal olayların merkezinde yer almaya devam edecektir. Toplumsal yapı içerisinde en dinamik yapı olarak öne çıkan gençlerin, duygusal değişkenliklerinin yanında sosyal ve siyasal alandaki etkinlikleri de hızla değişim göstermektedir. Bu değişimler ve çağın getirdiği yenilikler gençleri farklılaştırdığı gibi yalnızlığa da sürükleyebilmektedir (Tuncay, 2000). Gençlerin sahip olduğu bu değişken potansiyel onları anlama çabalarını da zorunlu hale

getirmektedir. Onların siyasal alana, aileye, kültüre olan bakışlarını anlamak, gençleri tanımak ve yaşanan kuşak çatışmalarının da çözümüne katkı sağlayacaktır (Boyras, 2009).

Gençlerin duygu ve düşünce dünyasına ilişkin daha fazla bilgi sahibi olmak, onları daha iyi anlamak açısından son derece önemlidir. Gençlerin yaşadığı sorunlardan bireyselleşme, aile, dijitalleşme, değerler gibi kavramlara bakışının anlaşılması, gençliğin tanınmasına katkı sağlamaktadır (Vatandaş ve Mahitapoğlu, 2013). Türkiye’de gençlik alanındaki çalışmaların sınırlı olmakla birlikte 2000 yılı sonrasında çeşitlendiği de görülmektedir. Yapılan çalışmalarda, gençliğin siyasal ve toplumsal alanlardaki tutum ve değerlendirmelerinin yanında üniversite yıllarında karşılaştıkları güçlükleri anlamaya yönelik veriler de elde edilmektedir (Mütevellioglu, Zambak ve Mert, 2010). Türkiye gibi genç nüfusun yoğun olduğu ülkelerde gençlik araştırmalarının özel bir öneme sahip olduğu, gelişmekte olan bir ülke olması açısından gençlik kavramının ele alınmasının ve onların sorunlarının araştırılmasının bilimsel açıdan değerli olduğu da göz ardı edilmemelidir (Lüküslü ve Yücel, 2013).

Türkiye’de gençler üzerinde son dönemlerde yapılan alan araştırmalarından biri Konrad-Adenauer-Stiftung Derneği tarafından gerçekleştirilen 2021 Türkiye Gençlik Araştırmasıdır. Bu araştırma, tüm Türkiye’yi temsilen 28 ilde 18-25 yaş aralığındaki 3243 kişiyle gerçekleştirilmiştir (KONRAD, 2021). 2020 yılında Sosyal Demokrasi Vakfı (SODEV) tarafından 12 ilde 15-25 yaş arası 600 kişiyle görüşülerek Türkiye’nin Gençliği Araştırması gerçekleştirilmiştir (SODEV, 2020). 2020 yılında İstanbul Gelişim Üniversitesi Kamuoyu ve Toplum Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (KTAUAM, 2020) tarafından İstanbul geneli için 18-30 yaş arası 384 kişi ile Sosyoekopolitik Gençlik Araştırması yapılmıştır. İstanbul Çekmeköy Belediye tarafından İstanbul geneli için ARGETUS’a yaptırılan 2021 Dijitalleşme Çağında Gençler Araştırması, 15-29 yaş aralığındaki 1967 kişiyle gerçekleştirilmiştir (ARGETUS, 2021). 2011 yılında İstanbul Kültür Üniversitesi tarafından KONDA’ya yaptırılan 2011 Türkiye Gençlik Araştırması, tüm Türkiye’yi temsilen 35 ilde 15-30 yaş aralığındaki 2366 kişiyle gerçekleştirilmiştir (KONDA, 2011). Benzer şekilde, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM) tarafından 2013 yılında 18-25 yaş arası 5541 kişi ile Türkiye’de Gençlik Araştırması gerçekleştirilmiştir (SEKAM, 2013). Bunun yanında TÜİK tarafından da periyodik olarak gençlere ait istatistikler yayınlanmaktadır (URL 2).

Gençlerle ilgili Dünya’da yapılan araştırmalara bakıldığında; Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Slovakya’da 2022 yılında yapıldığı, 2021 yılı Avrupa Parlamentosu Gençlik Araştırması Raporu yayınlandığı, Avustralya’da 2022 yılında Gençlik Araştırması yapıldığı,

Birleşik Krallık’ta 2021 yılında yürütüldüğü, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde 2019 yılında yapıldığı ve Arap ülkelerinde 2021 yılında yapılan gençlik araştırmalarının olduğu belirlenmiştir (URL 3; URL 4; URL 5; URL 6; URL 7; URL 8).

Gençlik araştırmaları, gençlik dönemi boyunca bireylerin fiziksel, psikolojik, sosyal ve kültürel gelişimlerini anlamak, bu dönemde yaşanan sorunları tespit etmek ve gençlerin yaşamlarını iyileştirmek amacıyla yürütülen önemli bir çalışma alanıdır. Bu alandaki araştırmalar, gençlikle ilgili çok sayıda toplumsal ve bireysel konunun analizine olanak tanır. Bu araştırmalarda; *toplumsal etkilerin anlaşılması* gençlerin deneyimleri ve tercihlerinin toplumun genel gidişatını büyük ölçüde etkilediği dikkate alındığında bu etkilerin anlaşılmasına katkı sağlar. *Sorunların tespit edilmesi*, gençler arasında yaygın olan sorunlar, bu sorunların tespit edilmesi, etkili politika ve müdahale stratejilerinin geliştirilmesine yardımcı olur. *Gençlerin gelişimine katkı açısından*, gençlerin eğitim, istihdam, sağlık, ve sosyal ilişkiler gibi alanlardaki gelişimlerini desteklemek amacıyla uygulanabilir bilgi ve öneriler sunar. Bu, gençlerin yaşamlarını daha iyi bir şekilde sürdürebilmelerine yardımcı olur. *Politika geliştirme ve değişim açısından*, gençlik araştırmaları, gençlerle ilgili politika oluşturucuları ve karar vericileri bilgilendirerek daha etkili toplumsal değişim ve reformları teşvik eder. Gençlerin ihtiyaçlarına ve beklentilerine dayalı politika yapma, toplumun genel refahına katkı sağlar. *Akademik bilgi üretimi açısından* ise gençlik araştırmaları, akademik bilgi üretiminin bir parçasıdır ve gençlik dönemi hakkında daha fazla bilgi ve anlayış geliştirmeye yardımcı olur. Bu da ileride daha iyi soruları sormamıza, daha iyi cevaplar aramamıza ve bilgi temelinde daha iyi politika ve uygulamaları geliştirmemize olanak tanır.

Toplumsal yapının en dinamik kesimi olarak tanımlanan gençlerin anlaşılmasına yönelik olarak dünya da ve Türkiye’de yapılan çalışmalar dikkate alındığında özellikle Türkiye’de ülke genelini kapsamaya yönelik yapılan güncel bir çalışma olması, ayırım yapmadan her kesimden ve her toplumsal tabakadan gençleri dahil etmesi ve ülkedeki güncel tartışma konularını araştırma konusu yapması açısından diğer çalışmalardan ayrılan bu çalışmanın temel amacı; Türkiye’de yaşayan gençlerin (18-25 yaş) eğitim, teknoloji, çalışma hayatı, aile hayatı gibi konulardaki görüşlerinin ve beklentilerinin belirlenmesi, bahsedilen konular çerçevesinde gençlerin mevcut sosyal ve ekonomik profilinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Bu amaç doğrultusunda; 18-25 yaş aralığındaki fertlerin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik beklenti ve algıları ölçülerek, gençlere yönelik etkin politikaların üretilmesine ve geliştirilmesine kaynaklık edecek verilerin elde edilmesi, tanımlayıcı istatistiklerin belirlenmesi, çok değişkenli istatistiksel yaklaşım varsayımlarının sağlanması, veri madenciliği

yöntemleri kullanarak oluşturulan model performans ölçütlerinin karşılaştırılması amaçlanmaktadır.

Bu genel amaçlara bağlı olarak çalışmanın alt amaçları;

- Gençlerin aile, kimlik ve değerler konusundaki bakış açısı nasıldır?
- Gençlerin sivil toplum ve katılıma ilişkin düşünceleri nelerdir?
- Gençlerin teknoloji ve sosyal medyaya yaklaşımları nasıldır?
- Gençlerin eğitim ve istihdam konusunda düşünceleri nelerdir?

Sorularına yanıt arayacak şekilde oluşturulmuştur.

2. YÖNTEM

Bu çalışma Türkiye’de 18-25 yaş aralığındaki gençlerin, eğitim, teknoloji, çalışma hayatı, aile hayatı gibi konulardaki görüşlerinin ve beklentilerinin belirlenmesi amacı ile gerçekleştirilmiştir.

Nicel araştırma yöntemlerinden tanımlayıcı araştırma kapsamında yapılan bu çalışmada veriler, Türkiye İstatistik Kurumu Adrese Dayalı Nüfus Kayıtları sonuçlarından 18-25 yaş aralığındaki gençlerden illerin nüfusu ile orantılı tabakalı basit tesadüfi örneklem çekilerek elde edilmiştir. Örnekleme yer alan 18-25 yaş aralığındaki bireylerden yüz yüze görüşme yöntemiyle yapılan anketlerden elde edilen veriler derlenmiştir.

2.1. Veri Toplama Aracı

Çalışma kapsamında verilerin toplanabilmesi için araştırmacılar tarafından veri toplama formu oluşturulmuştur. Oluşturulan form; Fert Bilgileri, Eğitim ve İstihdam Bilgileri, Kültür, Teknoloji ve Sosyal Medya Bilgileri, Sivil Toplum ve Siyasal Katılım Bilgileri ve Aile, Kimlik ve Değerlere İlişkin Bilgiler olacak şekilde alt temalara ayrılmıştır. Alan yazında yapılan araştırmalar sonucunda araştırmacılar tarafından oluşturulan form, ilgili alan uzmanlarına gönderilerek görüş alınmış ve bu sayede formun geçerlik ve güvenilirliği sağlanmaya çalışılmıştır. Uzman görüşleri doğrultusunda yapılan düzenlemeler ve Türkçe dil uzmanı tarafından yapılan son kontrollerden sonra 58 soruluk görüşme formu oluşturulmuştur.

2.2. Araştırmanın Örneklemi

Araştırmada, Türkiye geneli Türkiye İstatistik Kurumu Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarından 18-25 yaş aralığındaki gençlerden illerin nüfusu ile orantılı tabakalı basit tesadüfi örneklem çekilerek elde edilen veriler kullanılmıştır. Kurumsal nüfus (üniversite

öğrenci yurdu, huzurevi, bakımevi, ceza ve tutukevi, ıslahevi, yetiştirme yurdu, askeri birlik ve kışla vb.) kapsam dışı tutulmaktadır. Güç (power) analizi ile bu çalışmada, en az 2500, 18-25 yaş aralığında bireyin incelenmesi hedeflenmektedir (Güç = 0.9 (beta = 0.1), alfa = 0.05, s.d. = 1 ve etki büyüklüğü = 0.1 için örneklem büyüklüğü minimum 1051 olarak tahmin edilmiştir) (URL 9).

Araştırma, toplam 19 ilde 18-25 yaş arası 2512 kişi ile görüşülerek gerçekleştirilmiştir. Görüşmecilerin illere göre tabakalı dağılımını gösteren tablo aşağıdadır:

Tablo 1. Görüşmecilerin İllere Göre Dağılımı

İller	Frekans	Yüzde (%)	Kümülatif toplam (%)
Adana	90	3,6	3,6
Ankara	240	9,6	13,1
Antalya	130	5,2	18,3
Bursa	170	6,8	25,1
Denizli	110	4,4	29,5
Diyarbakır	70	2,8	32,2
Gaziantep	80	3,2	35,4
Hatay	60	2,4	37,8
İstanbul	590	23,5	61,3
İzmir	200	8	69,3
Kayseri	96	3,8	73,1
Kocaeli	130	5,2	78,3
Konya	96	3,8	82,1
Malatya	50	2	84,1
Manisa	110	4,4	88,5
Mersin	70	2,8	91,2
Samsun	90	3,6	94,8

Trabzon	80	3,2	98
Van	50	2	100
Toplam	2512	100	

Araştırmaya katılan gençlerin 18-25 yaş aralığındaki bütün yaş gruplarından oluşturulmuş ve en az %11,1 ve en fazla %14,3 olacak şekilde çalışmada yer almaları sağlanmıştır. Katılımcıların yaş dağılımını gösteren tablo aşağıdadır:

Tablo 2. Katılımcıların Yaşlarına İlişkin Dağılımı

Yaş	Frekans	Yüzde (%)	Kümülatif toplam
18	279	11,11	11,11
19	297	11,82	22,93
20	296	11,78	34,71
21	294	11,70	46,42
22	326	12,98	59,39
23	322	12,82	72,21
24	340	13,54	85,75
25	358	14,25	100,00
	2512	100	

Araştırmaya katılan gençlerin %51,3'ünün erkek, %48,7'sinin ise kadınlardan oluşmaktadır. Cinsiyete göre dağılımı gösteren tablo aşağıdadır:

Tablo 3. Katılımcıların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet	Frekans	Yüzde (%)	Toplam
Erkek	1288	51,3	51,3
Kadın	1224	48,7	100
Toplam	2512	100	

Katılımcıların medeni durumuna göre dağılımlarına bakıldığında, büyük çoğunluğunun hiç evlenmemiş ve ailesiyle birlikte yaşayan kişilerden oluştuğu görülmektedir. Bu durumu gösteren tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 4. Katılımcıların Medeni Durumuna İlişkin Dağılımlar

Medeni durum	Frekans	Yüzde	Kümülatif toplam
Evli	99	3,9	3,9
Eşi ölmüş veya boşanmış	1	0	4
Hiç evlenmemiş ailesi ile yaşıyor	2033	80,9	84,9
Hiç evlenmemiş ailesinden ayrı yaşıyor	379	15,1	100
Toplam	2512	100	

2.3. Verilerin Analizi

Çalışmada yer alan nitel değişkenler, sayı, yüzde veya frekans değerleri ile uygun tablo ve grafik (çapraz tablo, daire dilimli veya çubuk grafikler) yöntemleri ile tanımlanırken nicel değişkenlerde ortalama ve standart sapma değerleri ile uygun tablo ve grafik yöntemleri (histogram gibi) ile belirtilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen verilerin fazlalığı dikkate alınarak, tabloların tamamı verilmemiş, istatistiksel olarak anlamlı olan veriler değerlendirilmeye alınmıştır. İstatistiksel anlamlılıkta nitel verilerde çapraz tablolar oluşturularak Pearson ki-kare testi uygulanmıştır.

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

Çalışmaya ait bulgular “Eğitim ve İstihdam Bilgileri, Kültür, Teknoloji ve Sosyal Medya Bilgileri, Sivil Toplum ve Siyasal Katılım Bilgileri ve Aile, Kimlik ve Değerler” alt temalarına uygun olarak verilmiştir.

3.1. Çalışmaya Katılan Gençlerin “Eğitim ve İstihdam Bilgilerine” İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılan gençlerin *Eğitim ve İstihdam Bilgileri* temasında kendilerine sorulan; *eğitim durumu, merkezi sınavlara hazırlanma durumu, eğitimin kendisi için ne anlam ifade ettiği, aldığı eğitimin iş bulma konusunda etkili olup olmadığı konusundaki düşüncesi, istediği alanda eğitim alıp almadığı, eğitim konusundaki tercihlerinde belirleyici olan unsurların ne olduğu, eğitim sürecindeki en önemli üç sorununun ne olduğu, zorunlu olmasaydı okula gidip*

gitmeyeceği, üniversitede bölüm seçiminde etkili olan unsurların ne olduğu, herhangi bir işte çalışıp çalışmadığı ve çalışıyorsa hangi pozisyon/görevde çalıştığı” olmak üzere 11 soruya verdikleri cevaplar incelenmiş ve elde edilen bulgular aşağıdaki gibi değerlendirilmiştir.

Katılımcıların sadece %23’ü LYS/YGS, KPSS, ALES, YDS vb. merkezi sınavlara hazırlandığı, merkezi sınavlara hazırlandığını belirtenlerin %50,61’ini lise mezunları, %38,26’sını lise öğrencileri, %9,57’sini ise üniversite mezunu olup eğitime devam etmeyenler oluşturmaktadır. Lise mezunları ile lise öğrencilerinin üniversiteye giriş sınavlarına hazırlandıkları, üniversite mezunlarının ise KPSS, YDS, ALES gibi sınavlara hazırlandıkları düşünülmektedir.

Tablo 5. Merkezi Sınavlara Hazırlanan Öğrencilerin Eğitim Durumuna Göre Karşılaştırılması

Eğitim durumu	EvetSayı	%	HayırSayı	%
Lise öğrencisi	386	15,4	220	8,6
Lise mezunu	1200	47,8	291	47,2
Üniversite öğrencisi	339	13,6	6	17,3
Üniversite mezunu, eğitime devam etmiyor	485	19,3	55	22,3
Lisansüstü (Yüksek lisans/Doktora) öğrencisi	74	2,9	2	3,7
Lisansüstü (Yüksek lisans/Doktora) mezunu	17	0,7	1	0,8
Toplam Katılımcı	2512	100	575	100
Test istatistiği (Ki-kare)			411	
p değeri			<0.001	

Sınavlara hazırlanmadıklarını belirtenlerin %47,20’si lise mezunu, %22,33’ü üniversite mezunu, %17,29’u ise üniversite öğrencisidir. Merkezi sınavlara hazırlanmayanlar arasında da lise mezunlarının yoğunlukta olması dikkate değerdir. Bu durum, toplam örneklem içerisinde lise mezunlarının yoğun olması ile açıklanabilir. Zira toplam örneklemin %47,8’ini lise mezunları oluşturmaktadır. Lise mezunları içinde bir değerlendirme yapıldığında lise mezunlarının %24,25’i merkezi sınavlara hazırlanırken %75,75’i hazırlanmamaktadır. Lise mezunlarının sadece dörtte birinin yükseköğretime hazırlanması dikkate değer bir bulgu olarak öne çıkmaktadır. Bu durumun nedeni kişilerin istihdamda yer alıyor olma ihtimalidir. Bu nedenle, merkezi sınavlara hazırlanan ve hazırlanmayan kişilerin istihdam durumu ile ilgili de bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. Aşağıdaki Tablo 6’ye göre kişilerin merkezi sınavlara hazırlanma durumları, istihdam durumlarına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık

göstermektedir. ($p < 0.001$). Bu farklılığın hangi kategorilerden kaynaklandığı post-hoc çoklu karşılaştırma testi ile incelenmiştir. Buna göre farklılık, bir işte çalışan ve eğitim öğretime devam eden kişilerden kaynaklanmaktadır. Dolayısı ile merkezi sınavlara hazırlanma ya da hazırlanmama durumu arasındaki farkı, istihdamda bir işte çalışan ve eğitim/öğretime devam eden kişi kategorileri belirlemektedir.

Tablo 6. Katılımcıların Merkezi Sınavlara Hazırlanma Durumlarının İstihdam Durumlarına Göre Dağılımı (Lise Altı Mezunlar Hariç)

İstihdam durumu/ Merkezi sınavlara hazırlanma durumu	Evet		Hayır	
	Sayı	%	Sayı	%
Bir işte çalışıyor	114	19,8	765	39,7
İş arıyor	197	34,3	498	25,9
Eğitim/öğretime devam ediyor	226	39,3	524	27,2
Engelli ve/veya çalışmaya uygun değil	3	0,5	10	0,5
Diğer	35	6,1	129	6,7
Toplam Katılımcı	575	100	1926	100
Test istatistiği (Ki-kare)	87,9			
p değeri	<0.001			

Merkezi sınavlara hazırlandığını beyan edenlerin %39,30’u öğrenimine devam edenlerden, %34,26’sı iş arayanlardan, %19,83’ü bir işte çalışanlardan oluşmaktadır. Sınavlara hazırlanmayanların ise %39,72’si bir işte çalışanlardan, %27,21’i öğrenime devam edenlerden, %25,86’sı iş arayanlardan müteşekkildir. Sadece iş arayanlar üzerinden bir sorgulama yapıldığında, iş arayanların %28,35’i merkezi sınavlara hazırlanmaktayken, %71,65’i hazırlanmamaktadır. Bu sonuçlar, iş arayanların sadece dörtte birinin KPSS vb. sınavlara hazırlandığını göstermektedir. Bu tablo, gençlerin çoğunun devlet memuru olmak gibi bir çabası olduğu varsayımıyla çelişmektedir.

Araştırmada, eğitim sürecinin gençler tarafından nasıl anlamlandırıldığına ilişkin soruya verilen yanıtlar dikkat çekicidir. Katılımcıların %57,5’i eğitimi, insanı hayata hazırlayan bir süreç olarak değerlendirmektedir. Meslek edindirme süreci olarak görenlerin oranı %25,7 olarak tespit edilmiştir. Gençlerin %9,2’si eğitimi, kişiye sınıf atlatacak bir süreç olarak

değerlendirmiştir. %5,6 oranında katılımcı, eğitimin zorunlu bir eylem olduğunu ifade ederek herhangi bir başka misyon yüklememiştir. Devletin kültür aktarım aracı olduğunu düşünenlerin oranı ise sadece %1,8 olarak tespit edilmiştir.

KONDA tarafından 2011 yılında gerçekleştirilen 15-30 yaş arası gençlere yönelik Türkiye Gençliği Araştırmasında benzer bir soru yer almış ve katılımcılar tarafından üniversite eğitimine ne önem atfedildiğine ilişkin soruya %47,6 oranında işe girme ve diploma alma, %22,5 oranında bilgi ve meslek edinme, %12,4 oranında özgür düşünce cevapları verilmiştir (KONDA, 2011). Bu sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, eğitim sürecinin siyasi fonksiyonuna pek değer atfedilmediği, eğitim sürecine ancak ‘hayata hazırlamak’ ve ‘iş/meslek edindirmek’ gibi bir misyon biçildiği görülmektedir.

Alınan eğitimin iş bulmada etkili olup olmayacağı yönündeki soruya katılımcıların %70,4’ü kesinlikle düşünüyorum (%41,2) ve düşünüyorum (%29,2) şeklinde cevap vermiştir. Kararsız kalanların oranı ise %18,1’dir. Tersinden bakıldığında, eğitimin iş bulmada etkili olmadığını düşünenlerin oranı sadece %11,5’de kalmaktadır. Bu tablo, eğitimin iş bulmadaki rolünün çok önemsendiğini göstermektedir. Önceki soruyla birlikte bir değerlendirme yapıldığında, eğitimi insanı hayata hazırlama süreci olarak tanımlayanlar, meslek edindirme süreci olarak görenler ve sınıf atlatma süreci olarak değerlendirenlerin toplam oranı (%92,4) ile eğitimin iş bulmada etkin olacağını düşünenler ile bu konuda kararsız olanların oranı (%88,5) birbirine yakın çıkmaktadır. Buna göre gençlerin, hayata hazırlama sürecinin de belli ölçüde iş ve meslek edinimi sürecini içerdiğini düşündüğü varsayılabilir.

Katılımcıların istedikleri alanlarda eğitim alıp almadığına yönelik soruya verdiği cevaplar incelendiğinde, %61,7 oranında düşünüyorum ve kesinlikle düşünüyorum, %21,2 oranında da kararsızım seçeneklerinin ağırlık kazandığı görülmektedir. Benzer şekilde, eğitim tercihinde belirleyici olanın büyük ölçüde kişisel tercih ve beklentiler olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların %58,3’ü eğitim sürecinde bireysel tercihinin belirleyici olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında, %9,6 oranla para kazanma, %6,9 oranında toplumsal statü kazanma ve/veya kariyer yapma cevapları da bireysel tercih olarak değerlendirildiğinde toplam oran %74,8 olmaktadır. Aile ile birlikte karar verildiğini beyan edenler de %13,4 gibi bir orana sahiptir. Ailesinin kararı olduğunu belirtenler (%8,1), toplum baskısı diyenler (%3,5) ile diğer (sınav sistemi, sınavda alınan puan vb.) cevabını verenler (%0,2) toplamda sadece %11,8 oranına ulaşmaktadır. Bu da göstermektedir ki eğitime ilişkin karar alınırken öncelikli olarak bireysel düşünce ve beklentiler belirleyici olmaktadır.

Üniversitede bölüm tercihinin etki eden faktörleri tespit etmeye yönelik soruya verilen yanıtlar incelendiğinde, iş garantisinin ilk sırada olduğu görülmektedir. İdealler ve kariyer hedefleri ikinci sırada yer alırken gelir imkânları üçüncü sırada gelmektedir. Aile beklentileri, prestij/popülarite, üniversite imkanları, diğer insanların yönlendirmeleri gibi seçenekler ise pek tercih edilmemiştir. Bu durumda, alınacak mesleki eğitimin belirlenmesinde maddi faktörlerin ve ideallerin büyük rol oynadığı, sosyal çevrenin etkisinin sınırlı olduğu görülmektedir.

İstihdam durumuna yönelik sorulardan elde edilen sonuçlara göre katılımcıların %35,4’ü bir işte çalışmakta, %27,7’si iş aramakta, %29,9’u eğitime devam etmektedir. Engellilik vb. durumlardan dolayı çalışmaya elverişli olmayanlar ile ev işleriyle uğraşanların toplam oranı ise %7 civarındadır. Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayımlanan resmi verilere bakıldığında 2021 yılında 15-24 yaş arası işsizlik oranının %22,6 olarak tahmin edildiği görülmektedir. İşgücüne katılım oranı aynı dönemde %41,7, istihdam oranı ise %32,2 olarak belirlenmiştir (URL 10). Çalışmaların örneklem yapıları ve metodolojik farklılıklar nedeniyle rakamsal farklılıkların olabileceği değerlendirilmektedir.

İstihdam edilenlerin hizmet kollarına göre dağılımına bakıldığında %21,96 ile en yüksek oranla hizmet ve satış elamanları, %20,95 ile büro hizmetinde çalışanlar, %19,37 ile nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar, %11,37 ile iş ve idare ile ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları sıralanmaktadır. Yönetici, sağlık profesyoneli, eğitimci gibi hizmet alanlarında çalışanların oranı düşük kalmaktadır. Bu tablo, genç istihdamında katma değeri düşük hizmet kollarında, düşük maaşlarla çalışmanın yaygın olduğunu göstermektedir.

Araştırmada katılımcılara sorulan önemli sorulardan biri de eğitim sürecindeki en önemli sorunların neler olduğuna ilişkindir. Bu soruda önem sırasına göre 3 sorun belirtilmesi istenmiştir. Verilen yanıtlara göre, önem sıralamasına bakılmaksızın, en önemli sorun ‘eğitmcilerin yetiştirilmesi ve atanma sorunu’ olarak belirlenmiştir. İkinci sırada ‘ekonomik imkânların yetersizliği’, üçüncü sırada ‘Eğitimdeki fırsat eşitsizliği’, dördüncü sırada ise ‘Sınav sistemi ve ölçme ve değerlendirme sisteminin işleyişi’ yer almıştır. ‘Sportif, kültürel, sosyal ve sanatsal aktivitelerin yetersizliği’ seçeneği ise en az tercih edilen cevap olmuştur.

Önem sıralaması dikkate alınarak bir değerlendirme yapıldığında ise birinci sorun olarak ‘Eğitim programının yoğunluğu’ cevabı öne çıkmaktadır. Genel toplamda ilk dört sorun arasında olmayan bu seçeneğin birinci sorun kategorisinde ilk sırada yer alması ilginç bir bulgu olarak değerlendirilmektedir. Genel toplamda birinci olan ‘Yöneticilerin yetiştirilmesi ve atanma sorunu’ birinci derecede önemli görülen sorunlar sıralamasında ikinci konumdadır.

Üçüncü sırada ‘ekonomik imkânların yetersizliği’, dördüncü sırada ise ‘Eğitim politikalarının siyasetin etkisinde kalması/ideolojik yaklaşım’ seçeneği yer almaktadır. ‘Sportif, kültürel, sosyal ve sanatsal aktivitelerin yetersizliği’ seçeneği ise yine en az tercih edilen cevap olarak görülmektedir.

Bu cevaplar, eğitimdeki sorunların temelinde ekonomik faktörlerin olduğu yönünde bir algıya işaret etmektedir. Eğitimcilerin yetişme ve atanma sorunu da fırsat eşitsizliği de temelde ekonomik imkânlarla doğrudan ilişkilidir. Gençlerin sportif, kültürel, sosyal, sanatsal etkinliklerin yetersizliğini çok sorun etmemesi de dikkate değer başka bir bulgudur.

Eğitim faaliyetlerinin zorunlu olmaması durumunda okula gidilip gidilmeyeceği yönündeki soruya da katılımcıların büyük çoğunluğu kesinlikle evet ve evet şeklinde cevap vermiştir. Bu iki cevabın toplam oranı %79,6 olarak gerçekleşmiştir. %14,3’lük bir kesim kararsız kalmış, sadece %6,1 oranında hayır ve kesinlikle hayır cevapları verilmiştir. Bu sonuçlar, eğitim sürecine atfedilen değeri ölçen soruya verilen cevaplarla örtüşmektedir. Şöyle ki, eğitimin iş ve meslek edinme, hayat hazırlanma, toplumda itibar görme gibi fonksiyonlarını ön plana çıkaran kitle, tam da bu nedenlerle zorunlu olmasa da okumayı tercih edeceklerini beyan etmektedir.

3.2. Çalışmaya Katılan Gençlerin “Kültür, Teknoloji ve Sosyal Medya Bilgilerine” İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılan gençlerin *Kültür, Teknoloji ve Sosyal Medya Bilgileri* alt temasına ait sorular; “dünyadaki ve ülkedeki gelişmeleri hangi kaynaktan takip ettiği, zamanını nasıl değerlendirdiği, son bir yılda en son ne zaman kitap okuduğu, TV’de en çok hangi programları takip ettiği, internet erişimini hangi yolla sağladığı, hangi sıklıkla internet kullandığı ve günde kaç saat internet kullandığı, interneti hangi amaçla kullandığı, aktif bir sosyal medya kullanıcısı olup olmadığı, sanal ortamda tanıştığı ya da arkadaş olduğu biri olup olmadığı ve bu kişilere güvenip güvenmediği ile bu kişiler ile iletişimini uzun süre sürdürüp sürdürmediği” şeklinde sorular 12 soruya verdiği cevaplar incelenmiş ve elde edilen bulgular şu şekilde değerlendirilmiştir:

Katılımcılara yöneltilen ülkedeki ve dünyadaki güncel gelişmeleri hangi kaynak/ lar/ dan takip ettiklerine yönelik soruya gençlerin %73,57’si sosyal medyadan, %71,86’sı internet haberciliğinden, %62,46’sı ise yazılı ve görsel medyadan cevabını vermiştir. Bu sonuçlar, sosyal medya ve diğer dijital ortamların gençlerin gündemi takip kanalları üzerindeki etkisini net bir biçimde ortaya koymaktadır. Konrad Adenauer Stiftung (KAS) tarafından Türkiye genelinde 18-25 yaş arası gençlere yönelik gerçekleştirilen 2021 Gençlik Araştırması

sonuçlarına göre gençlerin %80,1’i gündemi cep telefonu ve internette takip etmektedir (Konrad Adenauer Stiftung, 2021). Aynı şekilde, İstanbul Gelişim Üniversitesi Kamuoyu ve Toplum Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (KTAUAM) tarafından İstanbul’da 18-30 yaş arası gençler üzerinden gerçekleştirilen bir alan araştırmasının sonuçlarına göre de katılımcıların %80’inden fazlası gündemi internet mecraları üzerinden takip ettiğini beyan etmiştir (İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2020).

Araştırmada, katılımcılara vakitlerini nasıl değerlendirdiklerine ilişkin bir soru sorulmuş ve 3 seçenek işaretlemeleri istenmiştir. Bu soruya verilen yanıtlar analiz edildiğinde, aileyle vakit geçirmek ve internette vakit geçirmek seçenekleri %57,60 ile en yüksek orana ulaşmıştır. Arkadaşlarla vakit geçirmek %39,25, kitap okumak %37,06 oranlarıyla takip etmiştir. En az tercih edilenler ise %2,27 ile sanatsal etkinliklere katılmak, %2,59 ile bilimsel etkinliklere katılmak ve %6,85 ile oyun oynamak (bilgisayar, konsol, kâğıt vb.) olmuştur. Oyun oynama seçeneğine yönelik algının daha fazla olmasına karşın sonuçların bu kadar düşük düzeyde tercih edilmesi ilginç bir bulgu olarak değerlendirilmektedir.

Son bir yıllık dönemde en son ne zaman kitap okudukları yönünde sorulan soruya verilen yanıtlara göre katılımcıların %53,7’si son bir hafta içinde, %23,4’ü son bir ay içinde, %12,1’i de son 2-6 ay içinde kitap okuduğunu beyan etmiştir. Hiç okumadım diyenlerin oranı da %4,5 düzeyinde kalmıştır. Soruda ders kitabı ve eğitim amaçlı okumaların dâhil edilmediği uyarısının da bulunduğu düşünülürse, kitap okuma oranlarına ilişkin bulguların yüksek düzeyde olduğu ifade edilebilir.

KAS tarafından gerçekleştirilen 2021 Gençlik Araştırması sonuçlarına göre ders kitabı harici kitap okuduğunu beyan eden gençlerin oranı %71 seviyesinde tespit edilmiştir (Konrad Adenauer Stiftung, 2021: 97). Çekmeköy Belediyesi tarafından İstanbul genelinde yaptırılan bir alan araştırması sonuçlarına göre 15-30 yaş aralığındaki katılımcıların %11,5’i hiç kitap okumadığını, %43,6’sı ise okul kitapları dışında hiç kitap okumadığını ifade etmiştir (ARGETUS, 2021).

Gençlerin televizyon izleme alışkanlıklarına ilişkin soruya verilen yanıtlara göre %52,87 ile en çok haber ve tartışma programları izlenmektedir. %42,60 ile televizyon dizileri, %40,88 ile belgeseller, %34,59 ile filmler en çok tercih edilen seçenekler olarak belirlenmiştir. En az tercih edilenler ise %5,77 oranla dini içerikli yayınlardır.

Günümüz gençliğinin internet, bilişim teknolojileri ve dijital ortamlarla iç içe yetiştiği, yaşam biçimlerinin bu çerçevede geliştiği konusunda güçlü bir kanaat vardır. Öyle ki bu kuşak, ‘digital

natives' dijital yerliler ya da doğuştan dijital nesil olarak ifade edilmektedir (Perensky, 2001: 2). İnternette geçirdikleri zamanın uzunluğu nedeniyle 'net generation' internet kuşağı olarak da adlandırılmaktadırlar (Tapscott, 1998: 2). Bu nedenle çalışmamızda, katılımcıların internet kullanım sıklığını tespit etmeye yönelik soru da bulunmaktadır. Bu soruya verilen yanıtlara göre, son bir ay içerisinde internet kullanmayanların oranı sadece %0,3 olarak tespit edilmiştir. Gençlerin %85,47'si evden internete erişim sağlarken, %48,45'i cep telefonu operatörlerinden, %11,39'u işyerinden internete erişmektedir. Katılımcıların %94'ü hemen her gün internet kullanırken, %4,8'i de haftada en az bir kez internet kullandığını beyan etmiştir. Günde 4-6 saat arası internette vakit geçirenlerin oranı %30,3; 1-3 saat arası vakit geçirenlerin oranı %29,8; 6-8 saatini internetin başında geçirenler %15,8; günde 8 saatten fazla süre internet kullananlar ise %12,1 olarak tespit edilmiştir. Bu veriler, gençler arasında internet kullanımının ne kadar yaygın ve yoğun olduğunu göstermektedir. TÜİK tarafından her yıl gerçekleştirilen Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Anketi sonuçlarına göre de 16-24 yaş arası nüfusun üç aylık dönem itibariyle internet kullanım oranı 2021 yılında %95,7 olurken 2022 yılında %95,5 olarak belirlenmiştir (TÜİK, 2022). 2011 yılında KONDA tarafından yapılan alan araştırması sonuçlarına göre gençlerin internete erişim oranı %83,1 düzeyinde olduğu tespit edilmiştir (KONDA, 2011). 2013 yılı SEKAM araştırmasına göre her gün internet kullanan gençlerin oranı %43, birkaç günde bir kullananların oranı %27,8 olarak tespit edilmiştir. Haftada bir kullananlar %9,2 olurken, hiç kullanmayanlar %4,7 olarak ölçülmüştür (SEKAM, 2013). 2017 yılında yayımlanan, 16- 25 yaş arası gençler üzerinde yapılan bilişim teknolojilerinin kullanımı ve e-güvenlik konulu bir alan araştırması sonuçlarına göre, katılımcıların %85'den fazlası hemen her gün, %12'den fazlası ise haftada en az 1 kez internet kullanmaktadır (Erdem ve Baran, 2017). Çekmeköy Belediyesi'nin alan araştırma sonuçlarına göre de İstanbul'da 15-30 yaş aralığı bireylerin %98'i her gün internet kullanmaktadır (ARGETUS, 2021).

İnterneti bu denli yoğun bir biçimde kullanan bu kitlenin hangi amaçlarla internetten yararlandığına ilişkin veriler de araştırmada elde edilen bulgular arasındadır. Buna göre katılımcıların %77,79'u bilgi almak için, %77,39'u gündemi takip etmek için, %74,40'ı sosyal medyayı kullanmak için, %69,86'sı alışveriş yapmak için, %58,28'i e-posta ile iletişim kurmak için, %56,85'i internet bankacılığı işlemleri için internet kullanmaktadır. Çekmeköy Belediyesi'nin araştırmasına göre gençler tarafından %88 oranında sosyal medya kullanımı, %72,9 sohbet, %57,3 eğlence ve oyun amaçlı internete erişim sağlanmaktadır. Haber takibi %47,7 oranında belirlenirken, forumları ve siyasi siteleri takip toplam %10 düzeyinde kalmıştır (ARGETUS, 2021). Bu sonuçlar ile araştırmamızdan elde edilen sonuçlar kısmen

örtüşmemektedir. Sosyal medya kullanımının yaygınlığı konusunda bir benzerlik söz konusu iken, bilgi edinme ve gündem takibi konularında gözle görülür bir farklılık bulunmaktadır. Örneklem yapısının farklılığı ve coğrafi alan farklılığının böyle bir farklılığa neden olduğu düşünülmektedir. Araştırma sonuçlarıyla benzer sonuçlar veren bir alan araştırması Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi öğrencilerine yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Habere erişim platformlarının tespitine yönelik araştırma sonuçlarına göre katılımcıların %88,5’i haber elde etme ve bilgi edinme için internet sitelerini her zaman veya çoğu zaman kullandığını ifade etmiştir. Sosyal medya uygulamaları üzerinden haber ve bilgi edildiği yönünde cevap verenlerin (her zaman ve çoğu zaman cevabı verenlerin toplamı) oranı da %67,5 olarak tespit edilmiştir (Somuncu ve Temel, 2020).

KONDA’nın 2011 yılı alan araştırması sonuçlarına göre internet kullanımının nedenlere göre dağılımı %52,1 arkadaşlarla muhabbet etmek, %38,8 haberleşmek ve e-posta göndermek, %34,4 video izlemek /müzik dinlemek /oyun oynamak, %18 haberleri takip etmek olarak sıralanmıştır (KONDA, 2011). Aradan geçen 10 yıllık dönemde internet kullanım nedenleri önemli ölçüde değişmiş görünmektedir.

Katılımcıların %81,6’sı (kesinlikle evet ve evet cevabı verenlerin toplamı) kendilerini aktif bir sosyal medya kullanıcısı olarak tanımlamaktadır. Bu oran, bir önceki soruda internet kullanım amaçları arasında sosyal medya kullanımı için tespit edilen %74,40’lık oranın üstündedir.

İnternet kullanımı konusunda önem arz eden bir başka husus da internet aracılığıyla kurulan ilişkililerdir. Araştırmada bu konuya ilişkin sorulara da yer verilmiştir. Sanal ortamda arkadaşlık kurdunuz mu sorusuna katılımcıların %54,94’ü evet cevabı vermiştir. Evet, cevabı verenlerin %79,86’sı bu kişilerle uzun süre iletişimde kaldığını beyan etmiştir. Sanal ortamda tanıştıkları kişilere güvenip güvenmedikleri sorusuna ise %54,49’u evet cevabını vermiştir. Bu verilere göre, gençlerin yarıdan fazlası sanal arkadaşlık kurup o ilişkileri sürdürmekte bir sakınca görmemekte ancak güven tesis etme noktasında daha dikkatli davrandıkları şeklinde yorumlanmıştır.

3.3. Çalışmaya Katılan Gençlerin “Sivil Toplum ve Siyasal Katılım Bilgilerine” İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılan gençlerin *Sivil Toplum ve Siyasal Katılım Bilgileri* alt temasına ait sorular; *sivil toplum örgütlerinde (dernek, vakıf, sendika vb.) bugüne kadar her hangi bir şekilde bulunup bulunmadı ve bulunma nedeni, STK’larını nasıl değerlendirdikleri, birey olarak kendisinin, ülkenin ve dünyanın geleceğini nasıl değerlendirdiği, yaşanan bu dönemde ülke*

açısından ve küresel olarak gördüğü en önemli üç sorun, Covid-19 salgını sürecinin ülkedeki yönetimi ve virüsün ortaya çıkışı ve yayılımı konusundaki düşünceleri, ülkemizin sınır komşumuz olan ülkelere gelen mültecileri ağırlamasını ve yardımlarda bulunmasını nasıl değerlendirdiği” şeklinde sorulan 11 soruya verdiği cevaplara ilişkin bulgular incelenmiş ve aşağıdaki şekilde değerlendirilmiştir.

Katılımcıların sadece %38,3’ü bugüne kadar herhangi bir sivil toplum örgütünde yer almıştır. İstanbul Gelişim Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen alan araştırması sonuçlarına göre ise sivil toplum örgütlerine üye olanların oranı yaklaşık %15 gibi bir düzeyde gerçekleşmiştir (İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2020). Benzer şekilde, KAS tarafından gerçekleştirilen 2021 Gençlik Araştırması sonuçlarına göre sivil toplum örgütlerine üye olan gençlerin oranı %14,2 olarak tespit edilmiştir (Konrad Adenauer Stiftung, 2021). Soru kalıplarındaki farklılık nedeniyle bu şekilde sonuçlar elde edildiği düşünülmektedir. Sivil toplum faaliyetlerinde bulunmak için üye olmak gerekmeceğinden, soruların farklı olduğu ancak ana eğilim itibarıyla benzerlik kurulabileceği düşünülmektedir.

Herhangi bir sivil toplum örgütüne katılım sağlamamış olan %61,7’lik kitleye bunun nedeni sorulduğunda %34,76’sı ihtiyaç duymadığını, %31,20’si bilgisi olmadığını, %26,86’sı güven duymadığını, %19,81’i amaçları dışında çalıştıklarını düşündüğünü beyan etmiştir.

Daha önce bir sivil toplum kuruluşunda yer almış olsun ya da olmasın tüm katılımcılara sorulan sorulardan biri de sivil toplum örgütlerini nasıl tanımladıklarına ilişkindir. Katılımcıların %32,17’si bağımsız faaliyet gösteren yapılar olarak, %17,95’i karşılık beklemeden toplumda farkındalık oluşturan yapılar olarak, %13,93’ü insani kaygılarla kurulmuş yardım kuruluşları olarak, %10,63’ü kendi çıkarları doğrultusunda insanları yönlendiren yapılar olarak tanımlamıştır. Şahin ve Akboğa (2019) tarafından yapılan çalışmada Türkiye’de STK katılım oranı %5,3 olarak belirlenmiştir. Sivil toplumun çok gelişmemiş olduğu ülkemizde gençlerin bu konudaki tutumları da toplum genelinden çok ayrılmamaktadır.

Araştırmada katılımcılara geleceğe ilişkin beklentileri de sorulmuştur. Kendi geleceklerinden umutlu ve çok umutlu olanların oranı %35,5 düzeyindedir. Umutsuz ve çok umutsuz olduğunu beyan edenler ise %35,2 düzeyinde tespit edilmiştir. Türkiye’nin geleceği daha iyi olacak diyenlerin ve çok iyi olacak diyenlerin oranı %34,6 olarak belirlenirken, kötüleşecek ve çok kötüleşecek diyenlerin oranı %47,1’e yükselmektedir. KAS 2021 Gençlik Araştırması sonuçlarına göre ise Türkiye’nin geleceğini iyi görmeyen ve umutsuz olanların oranı %35,2 düzeyinde, geleceğini iyi görmeyip umutlu olanların oranı ise %27,6 düzeyinde ölçülmüştür (Konrad Adenauer Stiftung, 2021: 111).

Dünyanın geleceğinin bugünden iyi olacak diyenler ve çok daha iyi olacak diyenlerin oranı %35,1 olarak belirlenmişken, kötü olacak ve çok daha kötü olacak diyenlerin oranı %45,1 olarak belirlenmiştir. Gençlerin kendi geleceklerine ilişkin olumlu beklentileri ile ülkemizin ve dünyanın geleceğine ilişkin olumlu beklentiler arasında bir paralellik söz konusu iken, olumsuz beklentilerde ülkenin ve dünyanın geleceğinin kendi geleceklerinden daha kötü olacağı düşüncesi hâkimdir. Bir başka ifade ile gençler, kendi geleceklerine ilişkin olumsuz beklentilerini ülke ve dünyanın geleceğinden pozitif yönde ayırma eğilimindedir.

Bu beklentilere kaynaklık eden temel dinamikleri belirlemek üzere görüşmecilere farklı sorular yöneltilmiştir. Bunlardan biri, katılımcılara en önemli gördükleri üç küresel sorunu belirtmeleri istenen sorudur. Bu soruya verilen yanıtlara göre %59,2 oranla nüfus artışı ve işsizlik en önemli küresel sorun olarak değerlendirilmiştir. Bunun ardından %42,8 ile çevre kirliliği, %34,9 ile küresel ısınma, %32,8 ile salgın hastalıklar, %29,5 ile yetersiz beslenme ve açlık gelmektedir. Bununla birlikte savaşlar (%27,8), enerji/doğal kaynakların tükenmesi (21,4) ve uluslararası terör (%17,8) de önemli küresel sorunlar arasında sayılmıştır. Çevre kirliliği, küresel ısınma ve enerji/doğal kaynakların tükenmesi sorunları çevresel sorunlar ana başlığı altında toplanabilir. Bu üç sorunun toplam oranı %99,1 gibi bir değere ulaşmaktadır. Bu da katılımcıların hemen hepsinin çevresel sorunları önemseydiğini, en az bir boyutuyla da olsa tehlikenin farkında olduğunu göstermektedir.

KAS 2021 Gençlik Araştırması kapsamında dünyayı bekleyen en önemli sorun/tehlike nedir sorusuna gençlerin verdiği cevaplara göre en büyük sorun %28,3 ile küresel ısınma, iklim değişikliği ve kuraklık, %26,3 ile savaşlar ve çatışmalar, %23,1 ile ekonomik krizler olarak tespit edilmiştir. Her iki çalışmada da çevresel sorunlar ve iklim değişikliği ön plan çıkmıştır (Konrad Adenauer Stiftung, 2021). Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Slovakya’da yürütülen bir araştırmada gençlerin büyük oranda politikayla ilgili olmadığı tespit edilmiştir (URL3). Buna karşın 2021 yılı Avrupa Parlamentosu Gençlik Araştırması Raporuna göre Avrupa gençlerinin %90’ı siyasi veya sivil faaliyette bulunmuştur; bu gençlerin en çok ilgilendikleri konular yoksulluk ve sosyal eşitsizlikle mücadele, iklim değişikliği ile mücadele, çevreyi koruma, işsizlikle mücadele gibi konulardır (URL4). Avustralya’da ise 2022 yılında yayınlanan Gençlik Araştırmasına göre; gençler en önemli problemleri çevre sorunları, eşitlik ve ayrımcılık ile ruh sağlığını tanımlamışlardır (URL5).

Türkiye’nin en önemli üç sorunu nedir sorusuna verilen yanıtlar analiz edildiğinde ekonomik sorunların ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir. Katılımcıların %71,10’u hayat pahalılığı, %47,25’i işsizlik, %40,25’i yoksulluğu üç önemli sorun arasında değerlendirmiştir. Dünya

genelinde yaşanan ekonomik darboğazın, beklendiği gibi, cevaplara doğrudan yansıdığı görülmektedir. Ekonomik sorunlar dışında en yüksek oranda dile getirilen sorunlar %36,11 ile eğitim, %29,18 ile adalet ve hukuk sistemi, %18,31 ile iç ve/veya dış göç olarak tespit edilmiştir. En az ifade edilen sorunlar ise %1,51 ile demokratikleşme, %3,03 ile asayiş, %4,06 ile madde bağımlılığı olarak görülmektedir.

KAS 2021 Gençlik Araştırması sonuçlarına göre gençlerin gözünden Türkiye’de en önemli sorunlar %17,8 ile ekonomik durum, %16,1 ile işsizlik, %15,8 ile eğitim sistemi olarak tespit edilmiştir (Konrad Adenauer Stiftung, 2021). İstanbul Gelişim Üniversitesi’nin alan araştırması sonuçlarına göre en önemli sorunlar sıralamasında ekonomi ve işsizlik toplamda %75’in üzerinde bir orana ulaşmış görünmektedir. Terör, dış politikalar ve mülteciler konusu ise sırasıyla diğer önemli görülen sorunlar olarak değerlendirilmiştir (İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2020). Z kuşağı olarak adlandırılan yeni kuşağın kendisinden önceki kuşaklardan belirgin farklılıkları olduğu, dijital çağda dünyaya geldiklerinden dolayı bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaşamlarının temel parçalarından biri olduğu (Csobanka, 2016; Singh, 2014) ifade edilmektedir. Dünyayı ve olayları anlama ve kavrama kalıplarının farklılaştığı, ırkçı akımlardan çok etkilenmedikleri, cinsiyet eşitliğine ilişkin sorunlara ve çevre sorunlarına karşı duyarlı oldukları (Sparks ve Honey, 2020), klasik politik söylemlere itibar etmeyip farklı politik iletişim kanalları ve farklı bir politik dil kullandıkları düşünülmektedir. Ancak araştırma sonuçlarının bu genel eğilim ile bazı alanlarda farklılaştığı görülmektedir.

Tüm dünyayı ve dolayısıyla ülkemizi uzun süre etkileyen küresel salgının bu cevaplara belli ölçüde yansıdığı ancak en önemli sorunlar arasında değerlendirilmediği de diğer bir önemli bulgu olarak karşımızda durmaktadır. Salgın hastalıklar, küresel sorunlarda dördüncü sırada, ülke sorunları içerisinde de dokuzuncu sırada yer almıştır. Ülkemizde salgın sürecinin yönetimi hakkında sorulan soruya verilen yanıtlar incelendiğinde sürecin yönetimi konusunda cevaplar arasında belirgin bir farklılaşma bulunmamaktadır. Ancak tamamen ya da en azından ilk dönemlerde başarılı bulanların biraz daha fazla oranda oldukları belirlenmiştir. Virüsün ortaya çıkışına ilişkin katılımcıların kanaatini belirlemeye yönelik soruya verilen yanıtlar incelendiğinde virüsün doğal bir süreç ürünü olduğunu düşünenler sadece %26 düzeyinde kalmaktadır. Diğerler katılımcıların ya virüsün doğal olduğunu ancak yayılımının doğal olmadığını ya da virüsün doğal olmayıp yayılımının kontrol edilmediğini/edilemediğini düşünmektedir.

Son yıllarda ülkemizin gündeminden düşmeyen en önemli konulardan biri de ülkemize sığınan geçici koruma altındaki ve/veya mülteci konumundaki kişiler ve bu kişilere sağlanan

imkânlardır. Araştırmada yer alan sorulardan biri ülke yönetiminin bu konudaki tutumunun nasıl değerlendirildiğine ilişkindir. Bu soruya verilen cevaplar incelendiğinde katılımcıların üçte ikisi süreci olumsuz değerlendirmektedir. Süreci kısmen ya da tamamen destekleyenlerin oranı %25,3 ile sınırlıdır. Bir başka ifade ile her dört gençten yalnızca biri bu konuda olumlu görüş beyan etmiştir. KAS 2021 Gençlik Araştırması sonuçlarına göre gençlerin %80,4’ü devletin göçmen politikalarını olumsuz bulmakta ve değişmesi gerektiğini, %86,7’si ise ülkeden gönderilmesi gerektiğini düşünmektedir (Konrad Adenauer Stiftung, 2021). Bu olumsuz bakışın temelleri açısından 2019-2020 eğitim döneminde bir fakültede yapılan alan araştırması sonuçları dikkate değerdir. Bu araştırmada Y kuşağını temsilen fakültenin akademisyenleri, X kuşağını temsilen öğrenciler katılımcı olarak Suriyeli göçmenlerin işgücü piyasasındaki varlığıyla ilgili bazı sorulara yanıt vermiştir. Araştırma sonuçlarına göre katılımcıların %62,8’i Suriyeli genç işgücünün emek piyasasında dezavantaj oluşturduğunu; %54,2’si emek piyasasına dâhil olmalarını doğru bulmadığını; %77’si emek piyasasına girmelerinin işsizliği artırdığını; %85,7’si Suriyelilerin emek piyasasındaki varlığının ücretleri aşağıya çektiğini; %71’i Türkiye’deki çalışanların iş olanaklarını kısıtladığını düşünmektedir (Yılmaz ve Uludağ, 2020).

3.4. Çalışmaya Katılan Gençlerin “Aile, Kimlik ve Değerlere İlişkin Bilgilerinin” Dağılımına İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılan gençlerin *Aile, Kimlik ve Değerlere İlişkin Bilgileri* alt temasında yer alan sorular; “*yetiştirdiğiniz aile yapısı, hayat görüşünüzü belirleyen en önemli etken, aile ortamında yaşadığınız en önemli sorun, evliliğin amacı, eş seçimindeki en önemli üç kriter, çevrenizde en güvendiğiniz kişiler, kendine rol model olarak seçtiğiniz kişi ya da kişiler, davranışlarınızı sınırlayan/kontrol eden en önemli faktör, hane geliri, sosyal çevrenizde eşcinselliğin ve/veya cinsiyet değiştirme davranışlarının arttığı fikrine katılma durumu, LGBT+ (eşcinsel, transseksüel, biseksüel vs.) bireylerin toplumsal yaşamda diğer vatandaşlarla eşit haklara sahip olması (evlenme, devlet memuriyetine alınma, evlat edinme vs.) gerektiği fikrine katılıp katılmama durumu, İstanbul Sözleşmesi’ni okuyup okumadığı, Türkiye’nin İstanbul Sözleşmesi’nden çekilmesini ve çekilme gerekçelerini (aile kurumunu yok etmesi, LGBT+ özendirilmesi, toplumsal değerlere aykırı olması vs.) doğru bulup bulmadığı, Eğer imkân olsaydı hemen yurt dışına gider ve kendinize orada bir gelecek kurup kurmayacağı, Yurt dışında yaşama isteğinizin temelinde yatan gerekçelerin önem sırası, çevrenizdeki yetişkinlerin sizi anlamadığını düşünüyor musunuz ya da iletişim problemleriniz oluyor mu ve aile içinde, sosyal çevrenizde veya siyasi alanda düşüncelerinizi herhangi bir baskıya maruz kalmadan, kimseden*

çekinmeden, özgürce ifade edebiliyor musunuz?” şeklinde sorulan 19 soruya verilen cevaplardan elde edilen bulguların değerlendirilmesi aşağıdadır.

Araştırmanın son bölümünde katılımcılara aile yapıları, aile kurumuna ilişkin görüş ve tutumları, toplumsal değer yargıları ve aidiyet konularında bir takım sorular yöneltilmiştir. Bu bölümün ilk sorusu, katılımcıların yetiştiği aile ortamını tanımlamaya yöneliktir. Katılımcıların %74,2’si anne-baba sağ ve birlikte yaşayan bir aile yapısında yetişmiştir. Anne-baba sağ olup boşanmış/ayrı yaşayan cevabı verenlerin oranı %7,8 olurken ebeveynlerden herhangi biri vefat etmiş olanların oranı %14,5, her ikisi de vefat etmiş olanların oranı ise %3,5 düzeyindedir.

Katılımcılara hayat görüşlerini oluşturmada en önemli etken sorulduğunda, %39,5 oranında milli değerler, %24,9 oranında inanç yapısı, %17,1 oranında evrensel ilke ve değerler cevabı alınmıştır. En az tercih edilen cevaplar ise %2,8 ile toplumsal sınıf aidiyeti/çatışması, %6,6 ile etnik köken ve %9,1 ile cumhuriyetin kuruluş ilke ve değerleri olarak tespit edilmiştir. Bu cevaplar birlikte değerlendirildiğinde, toplumun genel yapısına uygun olarak milliyetçi muhafazakâr ağırlıklı bir yapı görülmektedir. Bu noktada evrensel ilke ve değerlerin tercih oranı ile cumhuriyet ilke ve değerlerinin tercih oranları dikkate değer bulunmuştur.

KAS 2021 Gençlik Araştırmasında katılımcılara kendilerini ideolojik olarak nasıl tanımladıkları sorulmuştur. Bu soruya verilen yanıtlara göre gençlerin %20,5’i Atatürkçü-Kemalist, %10,9’u ülkücü- milliyetçi, %9,1’i Türkçü, %7,1’i ise İslamcı cevabı vermiştir (Konrad Adenauer Stiftung, 2021). İstanbul Gelişim Üniversitesi KTAUAM tarafından yapılan alan araştırması sonuçlarına göre ise katılımcıların yaklaşık %60’ı kendisini Atatürkçü ve Türk milliyetçisi olarak tanımlamaktadır. Muhafazakâr veya siyasal İslamcı olarak tanımlayanların oranı ise %10’un biraz üzerindedir (İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2020). Bu araştırmadaki siyasal eğilim sonuçları ile çalışmamıza ait sonuçlar karşılaştırıldığında, milliyetçilik eğilimi açısından paralel, Atatürkçülük açısından farklı sonuçlara işaret etmektedir. Bu durum araştırmaların yapıldığı örneklem ve coğrafi konum ile de ilişkili olarak değerlendirilmektedir. Arap ülkelerinde 2021 yılına yapılan bir gençlik araştırmasında gençlerin yaklaşık üçte biri dini kimliklerini merkezde görmektedir (URL8). Avustralya’da 2022 yılında yayınlanan Gençlik Araştırmasına göre ise gençlerin neredeyse yarısı kültürel veya manevi inanca sahip olmadığını ifade etmiştir (URL5).

Aile ortamında en çok yaşanan sorunlar %26 oranla ekonomik zorluklar, %20 oranında iletişimsizlik/güvensizlik, %15,2 oranında kuşak çatışması, %12,9 oranında baskı ve müdahaleci tavırlar olarak beyan edilmiştir. %20,2 oranında genç ise herhangi bir sorun yaşamadığını belirtmiştir. Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Slovakya’da yürütülen bir

araştırmada gençlerin büyük oranda geleneksel çekirdek aile yapısına mensup olduğu ve aile ilişkilerinden memnuniyet duyduğu, hayattaki temel amaçlarının aile kurmak olduğu, çocuk sahibi olma amacının aile kurmadan önce geldiği görülmektedir (URL3).

Çevredekiler tarafından anlaşılmadıklarına ilişkin bir hissiyata sahip olup olmadıkları yönündeki soruya katılımcıların %47,6’sı kesinlikle veya çoğunlukla cevabı vermiştir. Bazen diyenlerin oranı %36,1 olurken, nadiren diyenler %11,7 oranında, asla diyenler ise %4,7 oranında çıkmıştır. Aile içinde, sosyal çevrede ya da siyasi alanda herhangi bir baskıya uğramaksızın düşüncelerini ifade edip edemedikleri yönündeki soruya %49,2 oranında kesinlikle evet cevabı verilmiştir. Aileden ya da çevreden baskı görmeyip siyasi alanda baskılandığını ifade edenlerin %21,6 oranında, aileden baskı görmeyip çevreden ve siyasal alandan baskı gördüğünü ifade edenlerin %13,9 oranında, siyasi baskı hissetmeyip aile ve çevre baskısı hissedenlerin %8,4 oranında, hem aile hem çevre hem de siyasi baskı hissedenlerin ise %6,9 oranında olduğu tespit edilmiştir. Doğu Avrupa ülkeleri gençlerinin

düşük ücreti, emekli maaşlarını, yoksulluğu, kamu hizmetlerinin yetersizliğini, göçmenleri ve işsizliği temel problemler arasında saydıkları tespit edilmiştir (URL 3). Birleşik Krallık’ta ise 2021 yılında yürütülen bir gençlik araştırmasında gençlerin ruhsal sağlık, iş, eğitim ve parasal konularda hayatlarının diğer alanlarına nazaran daha az mutlu ve özgüvenli oldukları tespit edilmiştir (URL 6).

Bireylerin duygusal, sosyal ve biyolojik (beslenme, cinsellik, aile kurma vs.) ihtiyaçlarını karşılamaları için evlenmeleri gerektiği önermesi ile ilgili düşünceleri sorulduğunda katılımcılar, %56,6 oranında katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum cevabı vermiştir. Kararsızların oranı %24,6 olurken, katılmayan ya da kesinlikle katılmayanların oranı da toplam %18,9 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, aile kurumunun gençlerin çoğunluğu tarafından hala önemsendiğini göstermektedir. Ancak olumsuz yanıt verenlerin oranı da azımsanmayacak ölçüdedir. 2013 yılında SEKAM tarafından Türkiye genelinde 15-28 yaş aralığındaki gençlere yönelik olarak gerçekleştirilen alan araştırmasında, evliliğin önemli ve gerekli olduğunu beyan edenlerin oranı %77,9 olarak belirlenmiştir. Evlilik öncesi cinsel ilişki konusunda %65,1 oranında her erkek hem kadın için kabul edilemez, %20,3 oranında erkek için normal, kadın için kabul edilemez cevabı verilmiştir (SEKAM, 2013). Benzer bir soru Çekmeköy Belediyesi tarafından yaptırılan araştırmada yer almıştır. Evlilik dışı cinsel ilişkide bulunma konusunda bireylerin tutumunu ölçme amaçlı soruya verilen yanıtlara göre katılımcıların %78,6’sı doğru bulmadığını veya hiç doğru bulmadığını ifade etmiştir (ARGETUS, 2021).

Katılımcılardan eş seçiminde rol oynayan kriterleri önem sırasına göre sırlamaları ve üç seçenek işaretlemeleri istenmiştir. Verilen yanıtlar analiz edildiğinde, önem sıralamasına bakılmaksızın en yüksek oranda işaretlenen seçenekler sırasıyla %16 ile ahlaki tutum, %13,31 ile aile yapısı, %12,29'u fiziksel görünüm, %11,93 gelir düzeyi, %11,53 duygular ve/veya dürtüler olarak tespit edilmiştir. Önem sırası üzerinden değerlendirme yapıldığında da en önemli kriter olarak görülenlerin ilk sırasında %18,59 ile fiziksel görünüm gelmektedir. Ahlaki tutum %17,83 ile ikinci, duygular ve/veya dürtüler %15,13 üçüncü, inanç %15,09 ile dördüncü sırada yer almıştır. Eş seçiminde fiziksel görünüm ve duygusal ilişkiler öncelikli kriterler olarak öne çıkarken tüm kriterler birlikte değerlendirildiğinde gerilere düşmesi de ilginç bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

Bu soruya verilen yanıtları cinsiyet ayrımında analiz edildiğinde gözle görülür bazı farklılıklar tespit edilmektedir. Erkek katılımcılar için önem sırasına bakılmaksızın en önemli görülen kriterler sırasıyla ahlaki tutum, aile yapısı, gelir düzeyi ve fiziksel görünüm olarak tespit edilmiştir. Önem sıralaması açısından bakıldığında en önemli kriterler sıralaması ahlaki tutum, fiziksel görünüm, inanç ve gelir düzeyi olmaktadır. Kadınlarda ise, önem sıralamasına bakılmaksızın en önemli görülen kriterler sırasıyla ahlaki tutum, aile yapısı, fiziksel görünüm ve duygular ve/veya dürtüler olarak belirlenmiştir. En öncelikli kriter olarak belirtilenler sıralandığında ise fiziksel görünüm, ahlaki tutum, duygular ve/veya dürtüler, inanç şeklinde bir sıralamayla karşılaşılmaktadır.

Hem kadınlar hem erkekler için öncelik sıralaması olmaksızın tüm kriterler dikkate alındığında benzer cevaplar alınmakta, ahlak, aile yapısı, fiziksel görünüm ön plana çıkmaktadır. Ancak birinci derecede öncelikli kriterler açısından bir farklılaşma yaşanmaktadır. Erkekler, ahlaki tutum, fiziksel görünüm, inanç ve geliri öncelikle kadınlar fiziksel görünüm, ahlak, duygular ve inancı ön plana çıkarmaktadır. Erkeklerin duygulara daha az önem atfetmesi, fiziksel görünümün kadınlar için daha önemli olması, her ikisinin de eğitim düzeyine önem atfetmemeleri, gelir durumunun, kadınlar da dâhil olmak üzere, ön planda değerlendirilmemesi dikkat çekici bulgular olarak görülmektedir.

Aile kurumuna ilişkin araştırmadan elde edilen bulgulardan bir diğeri de en çok kime güvenirsiniz sorusuna %82,1 oranında aile cevabı verilmesidir. Bu soruya %6,2 oranında arkadaşlar, %2,8 oranında da akrabalar cevabı verilmiştir. Hiç kimseye güvenmediğini beyan edenlerin oranı da %9 olarak tespit edilmiştir. KAS tarafından gerçekleştirilen 2021 Gençlik Araştırması sonuçlarına göre de katılımcıların %46,9'u en çok ailesine güvendiğini

belirtmektedir (Konrad Adenauer Stiftung, 2021). Oranlar farklı olmakla birlikte aile kurumu, en güven duyulan yapıdır.

Aile kurumunun gerekliliğine ilişkin soruya verilen yanıtlar ile bu soruya verilen yanıtlar birlikte değerlendirildiğinde, kararsızlar dağıtıldıktan sonra aile kurumunun gerekli olmadığına inanan yaklaşık dörtte bir oranında bir kitle mevcutken, gençlerin %82,1’i en çok ailesine güvendiğini beyan etmektedir. Güven duygusunun da sosyal bir ihtiyaç olduğundan hareketle, bu ihtiyacı ailesinden temin eden belli oranda bir kitlenin aile kurmanın gerekliliği konusunda hala şüphe içinde olması da ilginç görülmektedir.

Kendilerine rol model olarak tanımladıkları kişiler hakkındaki soruya gençlerin %38,18’i rol model olarak kimseyi görmediği şeklinde cevap vermiştir. %31,21’i rol modeli aile içerisinde, %13,06’sı da fikir dünyasına mensup kişiler arasından seçtiğini belirtmektedir. Bu soruya verilen cevaplar arasında en düşük oranlılar ise %2,07 ile ünlüler, %3,11 ile siyasilere ve %5,37 ile din adamları olarak tespit edilmiştir.

Davranışlarını sınırlayan ve/veya kontrol eden faktörlerin neler olduğunu tespit etmeye yönelik soruya verilen cevaplara göre katılımcıların %42,6’sı ahlaki kurallar, %27,5’i dini kurallar, %15,9’u toplumsal kurallar cevabı vermiştir. Hukuk kuralları cevabı verenlerin oranı %13,8’de kalmıştır. Bu sonuçlar, manevi değerlerin gençler üzerinde büyük etkisi bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Arap ülkelerinde 2021 yılına yapılan bir gençlik araştırmasında gençlerin yaklaşık üçte biri dini kimliklerini merkezde görmektedir (URL8). Avusturalya’da 2022 yılındaki bir araştırmada gençlerin neredeyse yarısı kültürel veya manevi inanca sahip olmadığını ifade etmiştir (URL5).

Katılımcıların yaşadıkları hanedeki net gelirin düzeyini tespit etmek üzere hazırlanmış soruya verilen yanıtlara göre gençlerin %39’u asgari ücret ile açlık sınırı arasında bir net gelire sahip olduklarını ifade etmiştir. %21,6’sı açlık sınırı ile yoksulluk sınırı arasında bir gelire sahip olduklarını, %20,6’sı asgari ücretin altında gelire sahip olduklarını, %18,9’u ise yoksulluk sınırının üzerinde gelire sahip olduklarını beyan etmiştir.

Gelir dağılımları ile mezuniyet arasındaki ilişki incelendiğinde, beklenildiği gibi, üst öğrenim seviyelerinde gelirin nispeten yükseldiği net bir biçimde görülmektedir. Yoksulluk sınırının üstünde geliri olduğu beyan edenlerin %29,41’i lisansüstü mezunu, %22,97’si lisansüstü öğrencisi, %21,44’ü üniversite mezunudur. Alt eğitim seviyelerinde bu oranlar aşağı doğru gitmektedir. Tersinden bir analiz yapıldığında en düşük gelir grubunda olduğunu beyan edenlerde en yüksek oran %27,27 ile ilkokul/ortaokul mezunlarında, %27,20 ile lise öğrencisi

ve %21,17 ile lise mezunlarındadır. Bu gelir grubunda olduğunu beyan edenler arasında lisansüstü mezunlarının payı %5,88 olarak tespit edilmektedir. Ancak bu verilerin, gençlerin salt kendi kazançlarından elde ettikleri gelir olmayıp, yaşadıkları hane geliri olabileceği de unutulmamalıdır. Yani bekâr olup ailesi ile yaşayanlar ile evli olup kendi kazancıyla geçinenler birlikte değerlendirilmektedir. Yine de eğitim seviyelerine göre gelir gruplarındaki değişim net bir şekilde görülmektedir. Bu durum gelir düzeyi yükseldikçe eğitim imkânlarından yararlanma düzeyinin de arttığı şeklinde yorumlanabilir.

Sadece istihdam durumları üzerinden bir değerlendirme yapıldığında ise bir işte çalıştığını beyan edenlerin yalnızca %19,48'i yoksulluk sınırının üzerinde maaş aldığını belirtmiştir. Asgari ücretle açlık sınırı arasında geliri olduğunu beyan edenler %40,20 olurken, açlık sınırıyla yoksulluk sınırı arasında geliri olanlar %24,10 olarak tespit edilmiştir.

Son dönemlerde sıklıkla gündeme gelen eşcinsellik ve eşcinsel haklarına ilişkin sorulara verilen yanıtlar incelendiğinde; sosyal çevrede eşcinselliğin ve/veya cinsiyet değiştirme davranışlarının arttığı fikrine katılıp katılmadıklarına ilişkin soruya %59,1 oranında katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum şeklinde cevap verilmiştir. Kararsızların oranı %23,3 olurken, katılmayan ve kesinlikle katılmayanların oranı sadece %17,6 olarak tespit edilmiştir.

Twenge (2018) tarafından ortaya konan ABD menşeli bir araştırma sonucuna göre yıllar itibariyle eşcinsel ilişki yaşayanların oranında ciddi bir yükseliş olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, kendi cinsiyetinden olan bir başka bireyle en az bir kez birlikte olanların oranı 1990 yılından 2016 yılına kadar, kadınlarda %4,5'den %14,1'e, erkeklerde %4,5'den %8,3'e çıkmıştır (Twenge, 2018). Bu sonuçlar ABD özelinde olmakla birlikte katılımcıların algısına paralel sonuçlar içermektedir.

LGBTİ+ bireylerin toplumda eşit haklara sahip olması gerektiği fikrine kesinlikle katılanlar ile katılanların oranı %34,3 olarak tespit edilirken, katılımcıların %25,5'i kararsız kalmış, %40,2'si ise katılmadığını veya kesinlikle katılmadığını beyan etmiştir. Bu sonuçlara göre toplumda eşcinselliğin arttığı algısının gençlerde de yankı bulduğu, bu bireylerin toplumsal haklara sahip olması konusunda ise gençlerin belli bir bölümünde çekince olduğu görülmektedir.

Ülkenin önemli gündem başlıklarından biri olan İstanbul Sözleşmesi ve bu sözleşmeden çıkılması konusu ile ilgili olarak, İstanbul Sözleşmesi hakkında gençlerin ne düzeyde bilgi sahibi olduklarını tespit etmeyi amaçlayan soruya verilen yanıtlara göre gençlerin %43'ü sözleşmenin tamamını ya da bir kısmını okuduğunu ve konuyu bildiğini beyan etmiştir. %28,5'i

okumadığını ama tartışmaları takip ettiğini, %17,5’i okumadığını ve sınırlı düzeyde bilgi sahibi olduğunu, %11,1’i de okumadığını ve bilgi sahibi olmadığını beyan etmiştir.

Bilgi sahibi olup olmadığına bakılmaksızın tüm katılımcılara Türkiye’nin sözleşmeden çekilmesini ve çekilme gerekçelerini nasıl değerlendirdikleri, doğru bulup bulmadıkları sorulmuş, kısmen ya da tamamen doğru bulduğunu ifade edenlerin oranı %40 olarak tespit edilmiştir. Kararsızlar %30,1 oranında kalırken, doğru bulmayanlar ile kesinlikle doğru bulmayanların toplam oranı %30 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçların daha sağlıklı değerlendirilebilmesi için verilen cevapların katılımcıların konu hakkındaki bilgi düzeyine göre yeniden incelendiğinde; sözleşmenin tamamını okudum diyenler ile kısmen okudum diyenler bir grup, diğerleri ikinci grup olmak üzere ayrılmış ve cevaplar bu ayrıma göre yeniden analiz edilmiştir. Sözleşmeyi kısmen ya da tamamen okuduğunu beyan eden katılımcıların %51,20’si sözleşmeden ayrılma gerekçelerini ve ayrılma kararını kısmen veya tamamen desteklemektedir. Bu konuda kararsız olanların oranı %15 olurken, kararı ve gerekçelerini doğru bulmayanların oranı %33,80’de kalmıştır. Diğer grupta ise karara ve gerekçelerine destek oranı %31,56’da kalırken, kararsızların %41,41 düzeyinde, karşı olanların ise %27,03 düzeyinde olduğu belirlenmiştir. Sözleşmeyi okuduğunu beyan edenlerin karara desteğinin daha yüksek çıkması öne çıkan bir sonuç olarak değerlendirilmektedir. Dikkat çekici bir başka nokta ise cinsiyet ayrımında yapılan ek analizde de genel tablonun çok değişmemiş olmasıdır. Cinsiyet ayrımında, çekilme kararı ve karara dayanak teşkil eden gerekçeleri destekleyenlerin oranı erkeklerde %41,69 olurken kadınlarda bu oran %38,24 olarak tespit edilmiştir. Kararı desteklemeyenlerin oranı da erkeklerde %26,32 iken, kadınlarda %33,74 olmuştur. Kadınların bu kararı destekleme oranının erkeklerden daha düşük olması beklenen bir durumdur.

Bir diğer önemli gündem başlığı olan gençlerin yurtdışında yaşama, kendilerine yurtdışında bir gelecek kurma eğilimlerine ilişkin de araştırmada bazı bulgular elde edilmiştir. Katılımcıların %62,6’sı (muhtemelen ve kesinlikle evet diyenler) imkânı olsa hemen yurtdışına gidip orada bir gelecek kurma eğiliminde olduğunu beyan etmiştir. Bu konuda kararsız olduğunu beyan edenler %18,9 olarak tespit edilirken, sadece %18,5 oranında sanmıyorum ve kesinlikle hayır cevabı alınmıştır. SODEV tarafından yapılan 2020 yılına ait 15-25 yaş arası bireyler üzerinde gerçekleştirilen bir alan araştırmasında da bu konuda benzer sonuçlar elde edilmiştir. Bu araştırma sonuçlarına göre imkânı olsa yurtdışında yaşamayı tercih edeceklerin oranı %62,5 olarak tespit edilmiştir. Hayır, cevabı verenler %37,5’de kalmıştır (SODEV, 2020). KAS 2021 Gençlik Araştırması sonuçlarına göre gençlerin %68,9’u yurtdışında yaşama eğilimindedir. Çekmeköy Belediyesi’nin alan araştırmasına göre 15-30 yaş arası bireylerin yurtdışında

yaşamak ister misiniz sorusuna %69,8 düzeyinde evet, %30,2 oranda hayır dediği görülmektedir (ARGETUS, 2021). Bu sonuçlar, konuya ilişkin tartışmalarda dile getirilen endişeleri doğrulamaktadır. Bir ülkede yaşayan genç nüfusun büyük oranda kendisine yurtdışında bir gelecek kurma isteğinde olması dikkat çekici ve üzerinde detaylı olarak çalışması gerçekten bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada dikkat çeken bir diğer husus, hayat görüşünü belirleyen temel aktörler sorusuna verilen yanıtlara göre gençlerin yaklaşık üçte ikisi milliyetçi- muhafazakâr bir çizgide görülürken yurtdışında bir gelecek hayali kurmayanların sadece %18,5 düzeyinde kalmasıdır. Bu bölümde yer alan sorulara verilen yanıtların genel bir değerlendirmesi yapıldığında da gençlerin büyük oranda milli- manevi değerlere bağlı olduğu gibi bir tablo çıkmaktadır. Ancak yurtdışında yaşama eğilimi, bu tabloya rağmen çok belirgindir.

Bu durumun temel nedenlerini irdeleyen soruda gençlerden yurtdışında yaşama isteğinin temelindeki gerekçeleri önem sırasına göre belirtmeleri ve üç seçenek işaretlemeleri istenmiştir. Verilen cevaplar analiz edildiğinde önem sırası dikkate alınmaksızın ilk sırada %26,55 ile daha iyi bir iş ve yaşam koşulları yer almıştır. %21,04 oranında daha iyi eğitim olanakları, %20,07 düzeyinde daha özgür ve demokratik bir yaşam ideali yönünde cevaplar alınmıştır. En az işaretlenen seçenekler ise % 2,60 siyasi nedenler, %4,57 yurtdışındaki yakınlarla birlikte yaşama isteği, %5,81 ile aile ve toplum baskısından kurtulma beklentisi olarak tespit edilmiştir.

Önem sıralamasına göre sonuçlar değerlendirildiğinde de en önemli gerekçe olarak verilen cevaplar içinde %39,94 ile daha iyi bir iş ve yaşam koşulları ilk sırada yer almış, %38,38 ile daha iyi bir eğitim olanağı, %8,79 ile daha özgür ve demokratik bir yaşam ideali takip etmiştir. En az verilen yanıtlar ise %0,68 ile siyasal nedenler, %2,54 ile farklı kültürler tanıma, %2,73 ile kendine sıfırdan yeni bir yaşam kurma olarak tespit edilmiştir. KAS 2021 Gençlik Araştırması sonuçlarına göre gençlerin yurtdışında yaşama isteğinin altında yatan nedenler arasında ilk üç sırada %32,4 ile yaşam koşullarının daha iyi olması, %19,5 ile insan haklarının daha gelişmiş olması ve %17,6 ile daha çok özgürlük sıralanmıştır. Türkiye’de iş bulamadığı için gitmek isteyenlerin oranı ise %14,8 olarak tespit edilmiştir (Konrad Adenauer Stiftung, 2021). İki çalışma arasındaki temel farklılığın KAS araştırmasında eğitim olanaklarına ilişkin seçeneğin bulunmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu seçenek hariç bırakıldığında sonuçlar önemli ölçüde örtüşmektedir. Bu sonuçlar, yurtdışında yaşama eğiliminin temel dinamiklerinin beklendiği gibi daha iyi yaşam koşulları sağlama ve daha iyi eğitim alma/aldırma olduğunu göstermektedir. Toplumsal tartışmalarda sıkça ifade edilen siyasi tercihlerin bu eğilimde önemli ölçüde rol oynadığı iddiası ise bu sonuçlarla uyumsuzdur.

Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde 2019 yılında yapılan bir araştırmada ise bu ülkelerde yaşayan gençlerinin yarıdan fazlası ülkesini terk etmeyi hedeflemektedir (URL7). Arap ülkelerinde 2021 yılına yapılan bir gençlik araştırmasında ise daha az gencin göç etmeyi düşündüğü tespit edilmiştir (URL8).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmada bilgi ve görüşlerine müracaat edilen 18-24 yaş arası gençlerin sorulara verdiği cevaplar genel olarak değerlendirildiğinde, gençlerin siyasal, sosyal, hukuki, kültürel konulardaki eğilimleri hakkında bazı fikirler edinmek mümkün hale gelmiştir.

Katılımcı gençlerim yarıya yakını yükseköğrenim görmüş ya da yükseköğrenime devam edenler ile yükseköğrenime devam etmek isteyenlerden oluşmaktadır. Ancak, en büyük ağırlığı oluşturan lise mezunu kitlenin sadece dördte biri yükseköğrenime devam etme niyetinde olması, düşündürücüdür. Özellikle her yıl gerçekleştirilen üniversite sınavlarına milyonlarca kişinin başvurduğu, her ilde ve neredeyse her büyük ilçede üniversite açıldığı, yükseköğrenim imkânlarına ulaşmanın kolaylaştığı bu dönemde, liseden sonra üniversiteye devam etme isteğinin bu denli az olması dikkat çekicidir.

Merkezi sınavlara hazırlık eğilimleri açısından da sanılanın aksine, kamu kurumlarında istihdam edilme isteğini ortaya koyacak oranda bir yoğunluk görülmemektedir. Bir başka ifade ile gençlerin merkezi sınavlara hazırlanma oranları ve mezuniyet durumları birlikte değerlendirildiğinde, beklenildiği kadar yüksek oranlarda sınavlara katılma eğilimi tespit edilmemiştir.

Türkiye’deki eğitim sisteminin sorunlarına ilişkin olarak gençler, maddi sorunlar ile öğretmen yetiştirme ve atanma sürecini öne çıkarmakta, kültürel, sportif sanatsal etkinliklerin azlığını ya da müfredatın ideolojik içeriğini çok ciddi sorunlar olarak görmemektedir. Eğitim sürecine atfedilen anlam, daha çok meslek edindirme ve hayata hazırlık süreci olarak ifade edilmekte, herhangi bir siyasal anlam yüklenmemektedir. Eğitim, daha iyi bir gelir ve daha iyi yaşam koşulları elde etmenin aracı olarak görülmekte, bu nedenle devlet tarafından zorunlu tutulmasa da eğitimin şart olduğu düşünülmektedir. Ancak, lise eğitiminden sonra eğitime devam etme isteği, beklenenin çok altındadır.

Eğitime devam edenler ile eğitim sürecini tamamlayanların yaklaşık üçte ikisi istediği alanda eğitim alabildiğini ifade etmekte, yaklaşık dördte üçü eğitim sürecine ilişkin kararları kendisi alabilmektedir. Meslek tercihinde maddi kriterler öncelenmekte, sosyal çevrenin etkisi çok

sınırlı kalmaktadır. Katılımcılar arasında işsizlik oranı yüksektir, istihdamda olanların ise büyük çoğunluğu düşük katma değerli sektörlerde çalışmakta ve düşük gelirler elde etmektedir. İnternet ve dolayısıyla sosyal medya kullanımı beklendiği gibi çok yaygındır. Gündemi takip etmek, iletişim kurmak, alışveriş yapmak, bankacılık işlemlerini gerçekleştirmek, eğitim imkânlarından yararlanmak gibi çok çeşitli kullanım alanı bulunan dijital ortamlar yoğun bir biçimde değerlendirilmektedir. Sosyal medya ve internet haberciliği, gençler için ana bilgi kaynağı konumundadır.

Gençlerin kitap okuma alışkanlıkları tahmin edilenden yüksek seviyededir. Sanatsal, kültürel ve bilimsel etkinliklere karşı ilgi düzeyleri ise çok düşüktür. Televizyon izleme alışkanlıkları açısından toplum geneline uygun olarak, haber içerikli programlar ile dizilerin yoğun biçimde takip edildiği, dini içerikli yayınlar ile sanatsal içerikli yayınların pek rağbet görmediği tespit edilmiştir.

Sivil topluma bakış açısı bakımından da gençler toplum genelinden çok ayrışmamaktadır. Katılım düzeyi bir miktar yüksek olsa da gelişmiş ülke standartlarının çok altında bir sivil örgütlenme eğilimi söz konusudur. Ülke ve dünya gündemini takip açısından da gençlerin ayırt edici bir niteliği olduğunu söylemek güçtür. Ülkemizin ve dünyanın geleceğine ilişkin gençlerin görüşü karamsar bir tablo arz etmektedir. Kendi geleceklerine ilişkin de karamsarlıktan söz edilebilir ancak, oransal olarak kendi geleceklerine ilişkin beklentilerini, ülke ve dünyaya ilişkin beklentilerinden pozitif yönde ayrıştırmaktadırlar.

Küresel anlamda en önemli sorun olarak çevre kirliliği, doğal kaynakların tükenme tehlikesi, iklim değişikliği gibi konuları ön plana çıkaran gençler, ülkemiz açısından ekonomik sorunları ön plana çıkarmaktadır. Eğitim, adalet gibi konu başlıklarına ilişkin de belli düzeyde sorun algısına sahip olan gençler, örneğin demokratikleşme konusunda çok da endişeli görünmemektedir.

Pandemi sürecine ilişkin olarak gençler, sürecin yönetimini belli ölçüde başarılı bulmakta, virüsün ortaya çıkışı ve/veya yayılma sürecine ise şüpheyle yaklaşmaktadırlar. Başta Suriye olmak üzere, sınır komşusu olduğumuz ülkelerden gelen yoğun nüfus hareketliği ve bu insanlara sunulan hizmetler konusunda ise büyük oranda bir memnuniyetsizlik olduğu net bir biçimde görülmektedir.

Gençlerin siyasal eğilimi açısından toplum genelinden çok ayrışmayan bir tablo söz konusudur. Toplum genelindeki milliyetçi muhafazakâr yoğunluk benzer oranlarla gençler için de söz konusudur. Toplum genelinden farklı olan ise gençlerin hayat görüşünü oluşturmada etken olan

faktörlerden evrensel ilke ve kuralların beklenin üzerinde olması, cumhuriyet kuruluş ilke ve değerlerinin ise beklenenin altında olmasıdır. Gençlerin yaklaşık yarısı ne aileden ne çevreden ne de siyasal alandan baskı görmediğini ifade etmektedir. Siyasi baskı hissetmeyip aile ve çevre baskısı hissedenlerle birlikte değerlendirildiğinde, düşüncelerini ifade etme noktasında siyasi baskı hisseden gençlerin oranı, sanılanın bir miktar altındadır.

Aile kurumuna bakış ve atfedilen değer bakımından gençlerin tutumları büyük ölçüde toplum geneline paralel bir seyir izlemektedir. Aile, en çok güven duyulan kurum olarak görülmekte, aile kurmanın önemli ve gerekli olduğu düşüncesi büyük oranda kabullenilmektedir. Yine de aile kurmanın gerekli olmadığını düşünenlerin oranı da azımsanmayacak seviyeye ulaşmıştır. Eş seçiminde ahlak, aile yapısı gibi kriterler ön planda görülmektedir. Bireylerin davranışlarını kontrol eden ve yön veren kurallar açısından toplumsal ve dini kurallar, hukuk kurallarına göre daha etkin konumdadır.

Gençlerin yaşadığı ve/veya yetiştiği hanelerin büyük çoğunluğu orta ve alt gelir gruplarında yer almaktadır. Gelir seviyesi ile öğrenim seviyesi arasında doğrudan bir ilişki olduğu görülmektedir. Eğitim seviyesi yüksek olup istihdam edilenlerin hane geliri, alt eğitim düzeyindekilere göre yüksek olup, gelir düzeyi yüksek hanelerde yetişenlerin eğitim imkânlarından yararlanma düzeyi de aynı paralelde yüksek olmaktadır.

Toplumda eşcinselliğin ve cinsiyet değiştirme olaylarının arttığı yönünde kanaat bildiren gençler, bu bireylerin herkesle eşit imkânlarla ve yasal haklara sahip olması konusunda tereddüt içindedir. İstanbul Sözleşmesinden çekilme kararı ve bu karara neden olarak gösterilen gerekçeleri gençler önemli ölçüde haklı görmektedir. Özellikle sözleşme hakkında bilgisi olduğunu ifade edenlerde bu oran yükselmektedir. Kadın erkek ayrımında da önemli bir fark olmaması, kadınların da erkekler kadar olmasa da bu karara destek vermesi, çok dikkat çekici ve ilginç bir tespittir.

Yurtdışına yerleşip orada kendine yeni bir yaşam kurma eğiliminin gençler arasında çok yaygın olması da bir diğer önemli sonuçtur. Milli ve manevi değerlere bağlılık noktasında toplumsal yapıya uygun tutum ve davranış geliştiren gençlerin bu denli yüksek oranlarda yurtdışında bir gelecek hayal etmesi, üzerinde ciddiyetle durulması gereken bir konudur. Bu tablonun ortaya çıkmasında daha iyi bir işte çalışma, daha iyi yaşam koşulları elde etme ve daha iyi eğitim imkânlarından yararlanma isteği belirleyicidir. Siyasi nedenler, sanılanın aksine, çok önemli bir rol oynamamaktadır.

Bu sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde gençlerin düşüncelerinin daha iyi anlaşılması için genel araştırmalar ile birlikte tematik araştırmalar yapılması, nitel araştırma yöntemleri ile konunun derinlemesine analiz edilmesi, bireysel ya da odak gurup görüşmeleri gibi farklı veri toplama yöntemleri ile araştırmalar yapılması önerilmektedir.

Sınırlılıklar

Bu çalışma 19 ilde yaşan 2512 genç (18-25 yaş) ile sınırlıdır.

KAYNAKLAR

- ARGETUS (2021). Dijitalleşme çağında gençler araştırması. Çekmeköy Belediyesi.
- Boyras, C. (2009). Gençler tartışıyor: siyasete katılım, sorunlar ve çözüm önerileri. İstanbul: TÜSES.
- Csobanka, Z.E. (2016). The Z generation, *Acta Technologica Dubnicae*, 6(2), 63-76.
- Çolak, C., Çolak, M. C. & Orman, M. N. (2007). Koroner arter hastalığının tahmininde lojistik regresyon modeli seçim yöntemlerinin karşılaştırılması. *Anadolu Kardiyoloji Dergisi*, 7, 6-11.
- Erdem, M. T. & Baran, A. G. (2017). Gençlerin bilişim teknolojilerini kullanım yetenekleri ve e-güvenlik yaklaşımlarına dair bir araştırma. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 5 (12), 5-32 .
- Güçlü, M. (2013). Gençlik döneminde boş zaman faaliyetlerinin yeri ve önemi. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 158-169.
- İstanbul Gelişim Üniversitesi (2020). *Sosyoekopolitik gençlik araştırması raporu*. Kamuoyu ve Toplum Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- KONDA (2011). *Türkiye gençliği araştırması 2011*. İstanbul Kültür Üniversitesi. Retrieved from: <https://konda.com.tr/uploads/2011-05-konda-turkiye-gencligi-arastirmasi-d50f72e0ea97dea5eb500385ff7ac1afe9da2184df4004ef03ac2cab765df641.pdf>
- Konrad-Adenauer-Stiftung Derneği (2021). *Türkiye gençlik araştırması 2021*. Retrieved from: https://www.kas.de/documents/283907/16886777/T%C3%BCrkiye+Gen%C3%A7lik+Ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1+2021_T%C3%BCrkce.pdf/fd08cee1-8d75-02bb-13cb-2bb341b8897d?version=1.6&t=1655118080391
- Korkut, G., & Uysal, M. T. (2017). Gençlerin ve yaşlıların yaşlılık sürecine ilişkin görüşleri: karşılaştırmalı bir çalışma. *Journal of Awareness*, 2(Special 1), 565-584.
- Lüküslü, D. & Yücel, H. (2013). *Gençlik Halleri: 2000'li Yıllar Türkiye'sinde Genç Olmak*. Ankara: Elif Yayınevi
- Mütevellioglu, N., Zambak, M., & Mert, M. (2010). İşsizlik, üniversiteli gençlik ve gelecek: bir alan araştırmasının bulguları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 207-229.

- Örkcü, H. H., & Doğan, M. İ. (2015). Veri zarflama analizi tabanlı yeni bir hibrid iki gruplu sınıflandırma modeli. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 19(3), 26-38.
- Preksy, M. (2001). Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 9 (5), 1–6.
- Singh, A. (2014). Challenges and issues of Generation Z. *IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM)*, 16 (7), 59-63.
- Sparks, H. (2020). Generation Z 2025: The Final Generation, Erişim Tarihi:15.03.2020, <https://www.sparksandhoney.com/reports-list/2018/10/5/generation-z-2025-the-final-generation>
- SODEV (2020). *Türkiye’nin gençliği araştırması raporu*. <https://sodev.org.tr/wp-content/uploads/2020/05/arastirma.pdf>
- Somuncu, B. & Temel, M. (2020). Habere erişim pratiklerinin dönüşümü: üniversite öğrencileri üzerine bir alan araştırması. *OPUS International Journal of Society Researches*, 16 (31). 4445-4468. DOI: 10.26466/opus.775977
- Sümbüloğlu, V. & Sümbüloğlu, K. (2005). Klinik saha araştırmalarında örnekleme yöntemleri ve örneklem büyüklüğü. Ankara: Hatiboğlu Yayınları.
- Şahin, O. & Akboğa, S. (2019). Türkiye’de devlet-sivil toplum kuruluşları ilişkisi ve sivil toplum kuruluşlarına katılım. *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7 (2), 405-427.
- Tapscott, D. (1998). *Growing up digital: the rise of the Net generation*. New York: McGraw-Hill.
- Temel, G. O., Erdoğan, S. & Ankaralı, H. (2012). Sınıflama Modelinin Performansını Değerlendirmede Yeniden Örnekleme Yöntemlerinin Kullanımı. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 5(3), 1-8.
- Tuncay, S. (2000). Türkiye’de gençlik sorunlarının psikolojik boyutu. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1), 231-257.
- TÜİK, (2022). *Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması 2022*. Haber Bülteni, Erişim Tarihi: 09/01/2022, Retrieved from: [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2022-45587](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2022-45587)
- TWENGE, J. (2018). *İ nesli*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Vatandaş, C. & Mahitapoğlu, H. (2013). *Türkiye’de Gençlik Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri*. İstanbul: SEKAM
- Yılmaz, B. & Uludağ, Ç. (2020). Türkiye’deki Suriyeli göçmenlerin istihdamına y ve z kuşağının bakışı: bir alan araştırması. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 9(1), 21-42. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trakyaibf/issue/56226/733435>
- URL1: <https://sozluk.gov.tr/>

- URL 2: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genelik-2021-45634#:~:text=Gen%C3%A7%20n%C3%BCfus%20ya%C5%9F%20grubuna%20g%C3%B6re,ya%C5%9F%20grubunda%20yer%20ald%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20g%C3%B6r%C3%BCld%C3%BC>. Erişim tarihi 04.01.2023
- URL 3: <http://real.mtak.hu/155687/1/FES-V4-Web-EN-2022-12-07.pdf> Erişim tarihi 04.01.2023
- URL 4: https://european-youth-event.europarl.europa.eu/wp-content/uploads/2021/09/FI_EP-Youth-survey_key_findings.pdf Erişim tarihi 04.01.2023
- URL 5: <https://www.missionaustralia.com.au/content/item/631-mission-australia-> Erişim tarihi 6.01.2023
- URL 6: <https://www.princes-trust.org.uk/about-the-trust/research-policies-reports/youth-index-2021> Erişim tarihi 04.01.2023
- URL 7: https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/ABV_Youth_Report_Public-Opinion_Middle-East-North-Africa_2019-1.pdf Erişim tarihi 04.01.2023
- URL 8: https://arabyouthsurvey.com/wp-content/uploads/whitepaper/AYS-2021-WP_English-14-Oct-21-ABS-FINAL.pdf Erişim tarihi 04.01.2023
- URL 9: <https://release.turcosa.com.tr/front/?project=QfsOhv3UM3aVtpcYkQOo2tmzPvgWZY#/modules/pindependenttwosamples>, Erişim tarihi: 04.01.2023
- URL 10: TÜİK Merkezi Dağıtım Sistemi (MEDAS) <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> Erişim tarihi: 21/11/2022

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 159-182

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 01.06.2023

Accepted / Kabul: 07.12.2023

MUHASEBE MESLEK MENSUPLARINDA DUYGUSAL EMEK VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞIN İLİŞKİSİ; BAYBURT, GÜMÜŞHANE İLLERİNDE BİR ARAŞTIRMA*

Alırıza AĞ¹

Kübra ELMALI²

Esra Nur GÜÇLÜ³

Öz

Bu çalışmanın amacı, duygusal emek ve örgütsel bağlılığın muhasebe meslek mensupları üzerindeki ilişkisini ortaya çıkarmaktır. Analizler sonucunda duygusal emek ve örgütsel bağlılık arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığı elde edilmiştir. Duygusal emek alt boyutlarını oluşturan yüzeysel davranış, derin davranış ve samimi davranış ile örgütsel bağlılık alt boyutları olan duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında ki ilişkilerin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen analiz neticesinde, sadece samimi davranış boyutu ile devam bağlılığı boyutu arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Diğer alt boyutlar arasında pozitif ya da negatif yönlü ilişki tespit edilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe, Muhasebe Mesleği, Duygusal Emek, Örgütsel Bağlılık.

JEL Sınıflandırması: M41, M49, M14.

* Bu makale “Muhasebe Meslek Mensuplarında Duygusal Emek ve Örgütsel Bağlılığın İlişkisi; Bayburt, Gümüşhane İllerinde Bir Araştırma” isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, E-posta: alirizaag@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5345-6245.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, E-posta: kubraelmali@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6638-396.

³ Y. L. Öğrencisi, Bayburt Üniversitesi, E-posta: esranurguclu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5016-5087.

Atıf/Citation

Ağ, A., Elmalı, K. & Güçlü, E. N. (2024). Muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ve örgütsel bağlılığın ilişkisi; Bayburt, Gümüşhane illerinde bir araştırma. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 159-182.

THE RELATIONSHIP OF EMOTIONAL LABOR AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT IN ACCOUNTING PROFESSIONALS; A RESEARCH IN BAYBURT, GÜMÜŞHANE

Abstract

This study aims to reveal the relationship of emotional labor and organizational commitment on accounting professionals. Organizational Commitment, and Emotional Labour Scales have been used to collect. As a result of the correlation analysis carried out to determine the relationships between surface acting, deep acting, and genuine acting, which are the sub-dimensions of emotional labor, and emotional commitment, affective commitment, continuance commitment, and normative commitment, which are organizational commitment sub-dimensions, a positive relationship genuine acting was determined only between the sincere behavior dimension and the continuance commitment dimension. The relationships in observed to be neither positive nor negative in other sub-dimensions.

Keywords: Accounting, Accounting Profession, Emotional Labor, Organizational Commitment.

Jel Classification: M41, M49, M14.

1. GİRİŞ

Günümüzde artan rekabet ortamı, örgütlerin ve insanların daha fazla temas halinde olmasından etkilenerek her geçen gün birbirlerine karşı üstünlük ve gelişim çabası içerisinde olmalarına yol açmıştır. Çalışma yaşamının en temel taşı olan insanların, verimlilik konusunda daha ileri seviyelere gelmesi adına iyileştirmeler araştırma konusu olmuştur. Bu verimlilik artışı üzerinde işgörenin fiziksel ve zihinsel çabasının etkisi olduğu kadar psikolojik olarak gösterdiği çaba artık yadsınamaz bir gerçek haline gelmektedir. Örgütlerin ilerlemesi ve verimli olması adına önemli olan faktör elbette ki emek kavramıdır. Emek kavramı fiziki veya bilişsel bir anlam ifade etmesinin yanında psikolojik bir anlam da ifade etmektedir. İşgörenlerin gösterdiği emeğin yeni bir boyutu olarak psikolojik temelli duygusal emek faktörü de yapılan araştırmalar ve alanyazınları neticesinde kabul edilmiştir.

Örgütsel bağlılık, işgörenlerin örgütle bütünleşmesi ve örgüt adına gerçekleştirilecek her türlü faaliyette örgütün haklarını gözeterek hareket etmesidir. Bu durum zamanla kişilerin daha fazla duygusal anlamda yıpranmalarına, örgüte veya gerçekleştirdikleri işe karşı farklı bir tutum sergilemelerine, kendilerini o ortama artık ait hissetmemelerine yol açabilir. Kişilerin örgütün bir mensubu olarak kalmaları farklı temelli nedenlerden oluşmaktadır. Örgüte veya işe karşı hissedilemeyen bağlılık, işgörenlerin örgütte devam etmeme kararlarına kadar katlanarak çoğalabilir.

Araştırmadaki temel amaç: Duygusal emek ve örgütsel bağlılığın, Bayburt ve Gümüşhane illerinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensupları üzerindeki ilişkinin tespit edilmesi ve muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek boyutları ile örgütsel bağlılık boyutlarının

ilişkinini sunmak ve açıklamaktır. Muhasebe meslek mensuplarının çalışma hayatının daha iyileştirilmesi adına gerçekleştirilecek faaliyetlere katkı sağlayacak bulgular oluşturabilmek ve sonradan gerçekleşecek araştırmalara yardımcı bir zemin oluşturmaktır.

2. DUYGUSAL EMEK

Duygusal emek; işgörenin, örgüt amaç ve talepleri doğrultusunda hitap ettiği kişilere karşı duygu ve insani temelli olarak gösterdiği çabadır. Artan iş rekabeti ve yoğun, stresli bir yapı içeren çalışma ortamı içerisinde insanların kendi duygularını örgütün çizmiş olduğu belirli sınırlar çerçevesinde yaşaması gerekmektedir. Örgütler, örgütün iş tanımını ön planda tutan davranış kuralları çizerek çalışanlardan bu kurallara uyum göstermelerini beklemektedir. Çalışanın o andaki duygu durumu tamamen göz ardı edilerek, gülümseyen, mutlu, dinamik, nazik ve özenli davranışlarla müşteriyi etkilemesi ve hizmet için istekli görünmesi zorunlu tutulmaktadır. Örgütler tarafından çalışanlardan beklenen, örgütün amaç ve hedefleri ile uyumlu bir şekilde duygularını yansıtmaları ve davranışlarını bu uyum içerisinde sergilemeleridir (Yıldırım & Eroğlu, 2021, s. 174). İşletmelerin belirlediği duygu ve davranışları çalışanların benimseyerek hareket etmeleri halinde duygusal emek ortaya çıkacaktır (Gündüz, 2017, s. 1). Bu baskılayıcı hal sözlü veya yazılı olarak belirtilmesi gerekli değildir. Örgüt içerisinde veya çalışma ortamında gösterilmeyen bu davranışlar çalışanı müstehzi bakışlara mazur bırakarak, sosyal bir baskı ile de gerçekleşebilmektedir.

Ashforth ve Humphrey için duygusal emek; durum için en uygun duyguyu gösterme eylemidir. Örneğin, hosteslerden beklenen uçaktaki müşterilere karşı kibar, nazik ve güler yüzlü olmaları iken cenaze işleriyle uğraşan görevlilerden beklenen ise sert, kasvetli ve donuk bir ifade sergilemeleridir (Ashforth & Humphrey, 1993, s. 89). Duygusal emek ifadesi sadece sempatik, güler yüzlü davranışları içermemekte yeri geldiğinde karşı taraf için bir otorite veya baskılayıcı (gardiyan veya polis) nitelikte de olabilmekte ve duygusal emek, duygu durumlarından hareketle davranışlarını düzenlemek adına gerçekleştirilen çabanın kendisini oluşturmaktadır (Karaman, 2017, s. 38)

Duygusal emek alanyazınında üç ana boyut altında incelenmiştir.

2.1. Yüzeysel Davranış

Hizmet sunumu esnasında gerçekten içsel olarak hissedilen duyguların asimile edilmesi ve aslında hissedilmeyen duyguların taklit edilmesi şeklinde ortaya çıkan duygusal emek boyutudur (Ashforth & Humphrey, 1993, s. 92). İçsel olarak o anda var olmayan duyguları tetiklemek veya hissedilen duyguları kontrol altına almak ve/veya susturmak şeklinde

gerçekleşebilmektedir. Kişi gerçekte hissetmediği bu duyguları, hissediyormuş gibi yaparak gerçek duygularını sadece dışsal ifadeler ve tepkilerle sergilediği davranışlarının ardında saklar. Bu durumda işgören negatif duyguların yansıtımını gerçekleştirmez veya pozitif duygu hissediyormuşçasına rol yapar (Özdemir, 2015, s. 152).

2.2. Derin Davranış

İşgörenin örgütün kendisinden beklenen davranışı kendi his ve tutumları ile içselleştirerek, yapılması beklenen davranışı sergilemek için uyum gösterdiği duygusal emek boyutudur. Bu davranışta işgören o an hissetmediği duygular için bilişsel olarak ikna yoluna gitmekte ve adeta o duygu ile bütünleşmeye çalışarak duyguyu hissetmeye yönelik kendini zorlamaktadır (Güler & Marşap, 2018, s. 160). İşgören, iş veya işin gereksinimi olan duyguları, seviyesini ve niteliklerini değiştirme yoluna giderek içselleştirmektedir (Karakaş & Gökmen, 2018, s. 103).

2.3. Samimi Davranış

Hizmet anında çalışanların duygu gösterimlerinde bir düzenlemeye gitmeden, kendisinden talep edilen duygu davranışını zaten o anda içten ve doğal olarak hissediyor olması hali şeklinde açıklanmıştır (Ashforth & Humphrey, 1993, s. 94). Samimi davranış, herhangi bir şekilde işgörenin hissettiği hisleri saklamayarak, örgütün amaç ve hedefleri doğrultusunda gerekli gördüğü duygular ile gerçek duygularının örtüştüğü noktada rol yapma gereksinimi duymadan gerçek duygularının dışavurumunu içermektedir (Aslan & Mert, 2019, s. 1742).

Gelişen dünyada örgütlerin insan kaynaklarına daha fazla önem göstermeleri, örgüt kültürünün ilerlemesi ve örgüt ile çalışan arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesi için önemlidir. Örgütlerin, kendilerini örgütün bir parçası olarak gören ve örgütte devam etme istekleri barındıran çalışanlara ihtiyaçları vardır.

3. ÖRGÜTSEL BAĞLILIK

Bir örgütün mensubu olan çalışanın kendisini örgüt ile bütünleştirilmesi her açıdan onun için olumlu sonuçlar getirecektir. Örgütsel bağlılık kavramı, örgütün amaç ile uyumlu çalışanlara ve örgüt ortamına veya çalışma ortamına duyulan aidiyet hissi olarak tanımlanabilir. Örgütsel bağlılık, örgütün varlığını sürdürebilmesi ve işgörenlerin uyum içinde, verimli, etkin ve üretken olabilmeleri için etkili bir faktör olup bununla birlikte işgörenlerin görev ve sorumlulukları dışında örgütle bütünleşerek kendilerini adeta örgüte adamalarını ifade etmektedir. Uygur'un (2009) tanımına göre örgütsel bağlılık, işgörenin örgütün amaçlarına inanması ve bu hedeflerle özdeşleşmesi, örgüte katkı sağlamak adına çaba sarf etmesi ve örgütün mensubu olarak kalmayı güçlü bir şekilde istemesidir. Bu bağlamdan hareketle örgüt tarafından kabul edilen ve örgütün

amaçlarına karşı güçlü bir inanç gösteren çalışan, örgütün devam ve sürekliliği adına önemli bir unsur olacaktır. Örgütsel bağlılık, çalışanın örgütün amaç ve stratejilerini içtenlikle benimsemesi, örgütün çıkarlarını kendi çıkarlarından üstün görerek destekleyici bir tavır sergilemesi, örgüt mensubu olarak devam etme isteği ile örgüt ve arasında özdeşleşmiş bir kimlik oluşturması sonucunu meydana getirebilecektir (Erol, 2015, s. 555). Başka bir deyişle örgütsel bağlılık, işgörenin mensubu olduğu örgüte karşı psikolojik temelli güçlü bir inançla hissettiği bağlılık durumu, örgütsel bakış açısı öncülüğünde örgütün çıkarlarını içselleştirerek, kendisine uyarlamak adına gönüllü bir çaba harcaması ve bu amaçtan hareketle gerçekleştireceği tüm faaliyetlerin bütününe kapsamaktadır. Örgütsel bağlılık kişinin örgütün bir üyesi olarak devam etmeye istekli olması halinde meydana gelmektedir (Tekin, 2019, s. 66). Kişilerin örgütte devam etme sebepleri, örgüte karşı hissettiği olumlu duygular temelli (duygusal bağlılık), örgütten ayrıldığı takdirde karşı karşıya kalacağı maliyetler temelli (devam bağlılığı) veya tamamen ahlaki bir sorumluluk bilinci içerisinde örgütte karşı bağlılık temelli (normatif bağlılık) bir yapı içermektedir.

3.1. Duygusal Bağlılık

Bireyin şefkat, sıcaklık, aidiyet, düşkünlük, zevk vb. duygular yoluyla içinde bulunduğu örgüte karşı psikolojik nitelikli bağlanma derecesidir (Jaros vd., 1993, s. 954). Kişinin iş ortamı, bağlı olduğu örgüte karşı hissettiği olumlu duyguları, görev ve sorumluluklarını yerine getirirken hissettiği mutluluk hali de dâhil olmak üzere duygu temelli bir bağlılık içerisinde olmasıdır. Duygusal bağlılıkta, çalışan örgüte karşı duygu temelli bağlanmakta, örgütle özdeşleşerek istekli şekilde örgüte katılım göstermektedir (Meyer & Allen, 1991, s. 64). Duygusal bağlılık, bireyin kendisine karşı herhangi bir karşılık gözetmeden örgütüne sadakatle bağlı olmasını ifade etmektedir. İşgören, mensubu olduğu örgütte devam etmesi gerektiğini düşündüğü için değil de içsel olarak devam etmek isteği içerisinde olduğu için örgütte kalmayı tercih (Cao & Hamori, 2016, s. 500). Duygusal bağlılık, işgörenlerin elde ettiği maddi kazanımlardan çok manevi kazanımlarının sonucu olarak örgüte karşı duydukları duygusal bir bütünleşme hissiyatı içeren bağı niteler ve gönüllülük ilkesine dayanmaktadır (Durna & Eren, 2005, s. 211).

3.2. Devam Bağlılığı

Kişinin örgütten ayrılması durumunda kaybedeceği çıkar ve faydaların tümünü göze alamaması üzerine gösterdiği bağlılık olarak açıklanabilmektedir. Başka bir deyişle, kişinin mensubu olduğu mevcut organizasyonda devam ettiği takdirde elde edeceği kâr ile ayrılması durumunda

ortaya çıkabilecek maliyetleri göz önünde tutarak organizasyonda devam etme zorunluluğu hissetmesi durumudur (Colquitt vd., 2016, s. 174).

3.3. Normatif Bağlılık

İşgörenin meslek ve iş ahlakı ya da etik bulduğu değerler adına yerine getirmesi yükümlü olduğunu düşündüğü zorunlulukların veya mükellefiyetlerinin karşısında doğru ve ahlaki olanın örgütte devam etmek olduğunu düşündüğü bir bağlılıktır. Bireyin, insan olma çabası ile kendisinin veya toplumun getirdiği birtakım normlar neticesinde kişisel yarar gözetmeksizin, örgütün vizyon ve misyonuna uygun en verimli şekilde çalışmak, örgüt sayesinde kazandıklarına karşılık vermek adına örgüte bağlılık göstermesidir. Kişi, örgütsel hedef ve çıkarlara uyumlu şekilde eylemlerde bulunmaya yönelik içselleştirilmiş normatif baskıların bütünü ile hareket etmektedir. Adanmışlık inancı temelli değer ve kurallara karşı gösterilen bir bağlılık boyutudur.

4. MUHASEBE MESLEĞİ

Ülkemizde muhasebe mesleği 1989 senesindeki 3568 Sayılı Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik kanunu ile yasal bir zemine yerleşmiştir. 2008 yılında 5786 sayılı kanun ile Serbest Muhasebecilik mesleğine son bulmuştur. Kanun, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik meslekleriyle ilintili düzenlemeleri içermektedir. Uygulamadaki bu yasanın amacı, işletmelerde gerçekleşen işlemlerin doğru ve uygun şekilde kayıt edilebilirliğini sağlayarak, işlemlerin sonuçlarını tarafsız bir şekilde değerlendirip gerekli makam ve mercilere sunmaktır (Güzel, 2011). Bu bağlamda; muhasebe meslek mensubu, işletmelerin faaliyet ve işlemlerinin kaydeden, gerekli mevzuat dâhilinde denetimini gerçekleştiren ve sonuçları işletme ve ilgili çıkar sağlayacak taraflara sunan, mesleki etik anlayışı yüksek ve topluma karşı sorumluluk bilinci ile hareket eden ve 3568 sayılı Kanun' da belirtilen özel ve genel şartları yerine getiren kimselerdir (Ayboğa, 2003, s. 331).

5786 sayılı düzenleme ile muhasebe meslek mensupları iki grupta toplanmıştır:

- Serbest Muhasebeci Mali Müşavir (SMMM),
- Yeminli Mali Müşavir (YMM).

Mesleğin uzmanlık alanları gerekli defterlerin hesaplarını tutmanın yanı sıra danışmanlık, bilirkişilik, denetçilik olarak da ilgili yasada sayılmaktadır. 3568 sayılı kanun denetleyen ve uygulayanın ayrı kişiler olarak yer aldığı ve güven tesisi ilkesinin kabul edildiği ilk yasal düzenlemedir. Bu kanun ile muhasebe mesleği, mesleği yerine getirenler ve denetleyenler

olmak üzere iki grupta toplanmıştır. Muhasebe ve denetim yetkisi Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlere (SMMM), denetim ve tasdik denetimi yetkisi Yeminli Mali Müşavirlere (YMM) tanımlanmıştır (İlleez, 2020, s. 5). Meslek unvanına sahip olan kişiler bağımlı olarak özel sektör ve uluslararası denetim firmalarında çalışabilmekte veya bağımsız olarak mesleğini icra edebilmektedir.

5. LİTERATÜR TARAMA ÖZETİ

Literatür incelendiğinde duygusal emek ve örgütsel bağlılığın ilişkisi aynı zamanda duygusal emek alt boyutları olan yüzeysel davranış, derin davranış ve samimi davranış ile örgütsel bağlılık alt boyutları olan duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasındaki ilişki adına çalışmalar görülmektedir. Hem duygusal emek hem de örgütsel bağlılık adına alan yazımında farklı veri setleri üzerinden ilişkilerinin incelendiği birçok çalışma mevcuttur. Ancak muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ve örgütsel bağlılığın ilişkisi adına Bayburt ve Gümüşhane illerinde gerçekleşen herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

Joung ve Kim (2006) üniversite hastanelerinde gören yapan hemşireler üzerindeki çalışmasında duygusal emek ile örgütsel bağlılık arasında negatif bir ilişki olduğunu saptamıştır. Hemşirelerin yaşadıkları duygusal emek durumundan dolayı kaygılandıklarını ve bu durumun örgütsel bağlılıklarını olumsuz yönde etkilediklerini ayrıca bu durumun çalışanlardaki iş tatminini de olumsuz etkilediğini savunmuşlardır.

Strongman ve Wright (2008), kadın muhasebe meslek mensuplarının erkek muhasebe meslek mensuplarına nazaran daha fazla duygusal emek içermeleri ve sosyalleşme düzeylerinin yüksek olması işyeri içerisindeki seçimlerde zorluk yaşatacakları tespit edilmiştir.

Ghalandari vd (2012) devlet hastanesinde çalışan hemşireler üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında duygusal emeğin alt boyutlarından olan derin davranış ve yüzeysel davranışın örgütsel bağlılıklara aralarında olumlu yönde ilişkisi olduğunu saptamışlardır. Ayrıca duygusal zekânın derin davranış ve örgütsel bağlılık arasında düzenleyici rol oynadığını aynı durumun yüzeysel davranış ile örgütsel bağlılık arasında da geçerli olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Özdaşlı ve Akın (2013), muhasebe bürolarında çalışanlar üzerinde etik liderlik ve örgütsel bağlılık ilişkisini incelemiştir. Muhasebe meslek mensuplarında iletişimsel etik faktörünün duygusal bağlılıkla ve normatif bağlılıkla anlamlı bir ilişkisinin olduğunu, davranışsal etik faktörünün duygusal bağlılık ve normatif bağlılıkla anlamlı bir ilişkisinin olduğunu ayrıca karar vermede etik ile iklimsel etğin duygusal bağlılık ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir etkisinin olduğunu saptamıştır.

Giderler, Durmuş ve Kırmızı (2016), akademisyenlerde mesleki bağlılıkları ile duygusal emek davranışları arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik araştırma gerçekleştirmişlerdir. Yüzeysel davranış ile duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki olduğunu, derin davranış ile normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu ve samimi davranış ile duygusal bağlılık arasındaki ilişkinin de anlamlılık gösterdiğini saptamışlardır.

Apalı ve Özmen (2018), Burdur ilindeki muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ve işyeri mutluluğunun ilişkisini incelediği çalışmada, işyeri mutluluğu ile yüzeysel davranış arasındaki ilişkinin anlamlılık göstermediği ve duyguların bastırılması ile işyeri mutluluğu arasında olumlu yönde ilişkisi olduğunu saptamıştır.

Kerse ve Özdemir (2018), sağlık sektörü çalışanları ile elde ettiği veriler sonucunda, yüzeysel davranışın duygusal bağlılık ile arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu fakat devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını, derin davranışın duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık ile arasında anlamlı bir ilişkisinin olduğunu belirlemiştir.

Lee (2018) kamu çalışanları üzerinde duygusal emek ve örgütsel bağlılığı incelemiştir. Araştırma duygusal emeğin alt boyutlarından olan derin davranış ile örgütsel bağlılık arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu belirtirken yüzeysel davranış ile örgütsel bağlılık arasında herhangi bir ilişki olmadığını tespit etmiştir.

Acar (2019) Antalya ilinde bulunan konaklama işletmelerindeki sınır birim çalışanları üzerinde gerçekleştirmiştir. Çalışma sonucunda, duygusal emek ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki saptamıştır. Duygusal emek alt boyutlarından yüzeysel davranış ile örgütsel bağlılığın alt boyutları olan duygusal ve normatif bağlılık arasında olumsuz yönlü anlamlı bir ilişki olduğu, derin davranış ile duygusal ve normatif bağlılık ve devam bağlılığı arasında ise olumsuz yönlü anlamlı bir ilişki olduğu, samimi davranış ile duygusal ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu, devam bağlılığı arasında ise anlamlı bir ilişkinin olmadığını belirtmiştir.

Tosunoğlu ve Öztürkçi (2019), Erzurum ilinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek kavramını değerlendirdiği çalışmada, muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ile çalışma sürelerinin anlamlı bir farklılık göstermediği ve bununla birlikte duygusal emek ile cinsiyet, yaş ve eğitim arasında anlamlı bir farklılık olmadığını belirtmiştir.

Arık (2020), beş yıldızlı otellerde müşterilere direkt hizmet veren işgörenler üzerinde gerçekleştirmiştir. Duygusal emek ve örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki olduğunu

bulmuştur. Derin davranış ile duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki, yüzeysel davranış ile devam bağlılığı arasında anlamlı bir ilişki, samimi davranış ile duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Yüzeysel davranış boyutunun duygusal bağlılık ve normatif bağlılık boyutları ile arasındaki ilişki anlamlılık göstermediği saptanmıştır.

Deliveli ve Kıral (2020), öğretim elemanları üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada, yüzeysel davranış ile duygusal bağlılık arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu, derin davranış ile duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu, samimi davranış ile duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık ile arasında ki ilişkinin anlamlılık gösterdiğini saptamıştır.

Kalay (2020), Çorlu ilinde muhasebe meslek mensuplarında tükenmişlik ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki adına gerçekleştirdiği araştırmada, tükenmişlik ölçeğinin duygusal tükenme faktörü ile duygusal bağlılık ve devam bağlılığı arasında bir ilişki olduğunu, normatif bağlılık ile tükenmişlik ölçeği arasında bir ilişki olmadığını belirtmiştir.

Kim ve Park (2020) uçuş görevlilerinde duygusal emek ve örgütsel bağlılık etkilerini saptamak üzerine yaptığı çalışmada; duygusal emeğin örgütsel bağlılık üzerinde negatif yönlü bir etkisi olduğunu ileri sürmüştür. Uçuş görevlilerine karşı meslektaşlarının veya ekip liderlerinin göstermiş olduğu destekler, örgütsel bağlılıklarına olumlu etkisi olduğunu ayrıca duygusal emek ile örgütsel bağlılık arasında aracı bir etkisi olduğunu belirtmiştir.

Şenel ve Aydoğan (2020), sağlık sektörü çalışanları üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında, yüzeysel davranış, derin davranış ve samimi davranış ile duygusal bağlılık arasında ki ilişkinin anlamlı olduğunu belirtmiştir.

Yıldırım ve Eroğlu (2021), avukatlar üzerinde gerçekleştirdiği, yüzeysel davranışın duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasındaki ilişkinin anlamlı olduğunu ve bunun yanı sıra derin davranışın duygusal bağlılık ile normatif bağlılık arasında ilişkisinin anlamlı olduğunu son olarak samimi davranışın duygusal bağlılık ile arasında anlamlı bir ilişkisinin olduğunu saptamıştır.

Yang ve Guy (2023) duygusal emeğin örgütsel bağlılık ve iş performansı arasındaki ilişkisini kamu görevlileri üzerinde test etmişlerdir. Araştırma neticesinde samimi davranışın örgütsel bağlılık ile iş performansı arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirdiğini bunun aksine yüzeysel davranışın örgütsel bağlılık ile iş performansı arasındaki ilişkiyi zayıflattığını ileri sürmüştür.

Literatürde ki ilgili çalışmalara bakıldığında muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışma tespit edilmemiştir. Literatürde Türkiye’de ki muhasebe meslek mensupları üzerine çalışmalar bulunsa da Bayburt ve Gümüşhane illerinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensupları özelinde bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çalışma Bayburt ve Gümüşhane illerinde ki muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ve örgütsel bağlılığını incelemesi açısından literatüre katkı sağlayacaktır.

6. GEREÇ VE YÖNTEM

Bu çalışmadaki amaç, Bayburt ve Gümüşhane illerinde faaliyette bulunan muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ve örgütsel bağlılık ilişkisini ortaya çıkarmaktır. Araştırmanın evrenini Bayburt ve Gümüşhane illerinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensupları oluşturmaktadır. Araştırmanın tamamına anket uygulanmıştır. Veri seti normal dağılım gösteren bir ana kütlede meydana gelmemiştir. Bundan hareketler, parametrik olmayan testler uygulanmıştır. Duygusal emek alt boyutları ile örgütsel bağlılık alt boyutları ortalamaları alınarak Mann Whitney U ve Kruskal- Wallis testi uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ve örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı saptanmıştır.

Araştırma muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ve örgütsel bağlılık ilişkinin test sonucunu içermesi bakımından literatüre katkı sağlayacaktır.

6.1. Evren ve Örneklem

Araştırmanın gerçekleştiği yer Bayburt ve Gümüşhane illeri olup, araştırmanın gerçekleştiği tarihte Bayburt ve Gümüşhane illerindeki meslek odasına kayıtlı 33 muhasebe meslek mensubu araştırmanın evrenini oluşturmuştur. Araştırmada örneklem seçimine gidilmemiş olup veri seti araştırmaya katılmayı kabul eden 31 muhasebe meslek mensuplarından oluşmuştur N=31.

6.2. Verilerin Toplanma Yöntemi

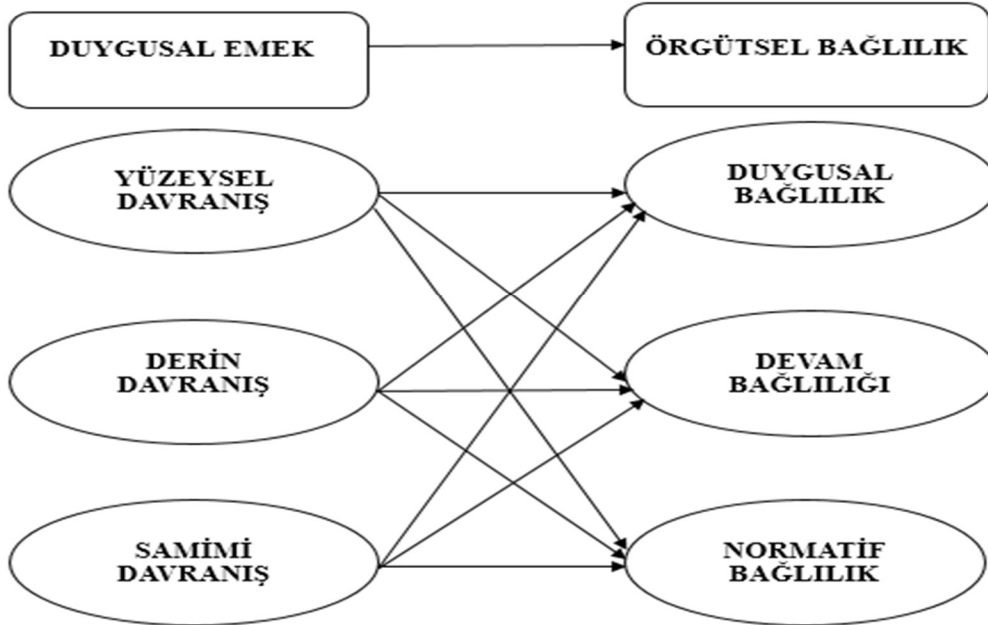
Araştırma evreninin tamamına anket uygulanmıştır. Araştırmada kullanılan anket formu üç bölümden oluşmuştur. İlk kısımda katılımcıların demografik özelliklerini belirleyen sekiz ifade yer almıştır. İkinci kısımda duygusal emek ile ilgili likert tipi on üç ifade almıştır. Duygusal emeğe yönelik ifadeler için Basım ve Beğenirbaş’ ın (2012, s. 90) araştırmalarında kullanmış olduğu Diefendorff, Croyle ve Grosserand (2005) tarafından gerçekleştirilen on üç ifade içeren duygusal emek ölçeği kullanılmıştır. Duygusal emek ölçeğinde yer alan 1,2,3,4,5 ifadeleri duygusal emek boyutu olan yüzeysel davranış boyutunu temsil etmekte olup, 6,7,8,9 ifadeler derin davranış boyutunu, 10,11,12,13 ise samimi davranış boyutunu temsil etmiştir. Duygusal

emek ölçeği likert tipinde olup, (5) Kesinlikle Katılmıyorum, (4) Katılmıyorum, (3) Kararsızım, (2) Katılıyorum, (1) Kesinlikle Katılıyorum şeklinde derecelendirilerek sıralanmıştır. Anketin üçüncü kısmında ise örgütsel bağlılık ile ilgili likert tipi on iki soru yer almıştır. Örgütsel bağlılığa yönelik ifadeler için, Dağlı ve arkadaşlarının (2018, s. 1777) araştırmalarında kullanmış olduğu Meyer, Allen ve Smith'in (1993) gerçekleştirdiği on iki ifadenin yer aldığı örgütsel bağlılık ölçeği kullanılmıştır. Örgütsel bağlılık ölçeğindeki 1,2,3,4 ifadeleri örgütsel bağlılık boyutu olan duygusal bağlılık boyutunu temsil etmekte olup, 5,6,7,8, ifadeleri devam bağlılığı boyutunu, 9,10,11,12, ise normatif bağlılık boyutunu temsil etmiştir. Örgütsel bağlılık ölçeği likert tipinde olup, (5) Kesinlikle Katılmıyorum, (4) Katılmıyorum, (3) Kararsızım, (2) Katılıyorum, (1) Kesinlikle Katılıyorum şeklinde derecelendirilerek sıralanmıştır.

6.3. Araştırmanın Modeli

Duygusal emek ve örgütsel bağlılığın muhasebe meslek mensupları üzerindeki ilişkisini ortaya çıkarmak bu çalışmanın temel amacını oluşturmuştur. Bu düşünce doğrultusunda duygusal emek ve örgütsel bağlılığın ilişki düzeylerinin literatürde yer alan araştırmalarda araştırılan konunun içeriği, kapsamı ve tartışılma şekli göz önünde bulundurularak araştırma modelinin şekli oluşturulmuştur.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Literatürde gerçekleşen çalışmalar sonrasında oluşan düşüncelerin geliştirdiği perspektif ve elde edilen bulgulara bağlı olarak araştırmanın testi üzerine hazırlanan hipotezler aşağıdaki yer almıştır.

H₁: Muhasebe meslek mensuplarında yüzeysel davranış boyutu ile duygusal bağlılık arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1a}: Muhasebe meslek mensuplarında yüzeysel davranış boyutu ile devam bağlılığı boyutu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1b}: Muhasebe meslek mensuplarında yüzeysel davranış boyutu ile normatif bağlılık boyutu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H₂: Muhasebe meslek mensuplarında derin davranış boyutu ile duygusal bağlılık boyutu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{2a}: Muhasebe meslek mensuplarında derin davranış boyutu ile devam bağlılık boyutu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{2b}: Muhasebe meslek mensuplarında derin davranış boyutu ile normatif bağlılık boyutu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H₃: Muhasebe meslek mensuplarında samimi davranış boyutu ile duygusal bağlılık boyutu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{3a}: Muhasebe meslek mensuplarında samimi davranış boyutu ile devamlılık bağlılığı boyutu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{3b}: Muhasebe meslek mensuplarında samimi davranış boyutu ile normatif bağlılık boyutu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H₄: Muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ve örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır.

6.4. Araştırmada Kullanılan İstatistiksel Yöntemler

Bu bölümde araştırmada uygulanan anketler neticesinde elde edilen verilerin ne derecede tutarlı olduğunu saptamak adına güvenilirlik analizi gerçekleştirilmiştir. Verilerin normal dağılım gösteren bir ana kütlede meydana gelip gelmediğini ortaya çıkarmak adına Normallik testi gerçekleştirildiğinde verilerin normal dağılıma uyumluluk göstermediği sonucu elde edilmiştir. Veri setinin normal dağılım göstermediği sonucundan hareketle, muhasebe meslek mensuplarının demografik özelliklileri ile duygusal emek ve örgütsel bağlılık alt boyutları arasındaki ilişkide farklılık olup olmadığına yönelik bağımsız iki örnekten oluşan veri setine Mann Whitney U testi ve iki örnekten fazla olan faktörler adına Kruskal- Wallis Testi gerçekleştirilmiştir. Duygusal emek ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiye yönelik ve duygusal

emek alt boyutları ve örgütsel bağlılık alt boyutları arasındaki ilişkiye yönelik korelasyon analizine yer verilmiştir.

7. BULGULAR

7.1. Araştırmanın Güvenirlilik Analizi

Tablo 1. Duygusal Emek Ölçeğine Yönelik Güvenirlilik Analizi

Ölçek ve Boyutları	Cronbach Alfa (A)	İfade Sayısı
Duygusal Emek	0.504	13
Yüzeysel Davranış	0.839	5
Derin Davranış	0.821	4
Samimi Davranış	0.948	4

Araştırmanın güvenilirlik analizinin gerçekleştirilmesi sonucunda duygusal emek ölçeğinin güvenilirlik değerinin $\alpha=0.504$ olarak hesaplandığı ve bu değer düşük düzeyde güvenilir olduğu görülmüştür. Duygusal emek alt boyutlarında yüzeysel davranış ölçeğinin güvenilirlik değeri $\alpha=0.839$ olarak tespit edilmesi yüksek düzeyde güvenilir, derin davranış ölçeğinin güvenilirlik değeri $\alpha=0.821$ olarak tespit edilmesi yüksek düzeyde güvenilir ve samimi davranış ölçeğinin güvenilirlik değerinin $\alpha=0.948$ olarak tespit edilmesi yüksek düzeyde güvenilir olduğunu göstermiştir.

Tablo 2. Örgütsel Bağlılık Ölçeğine Yönelik Güvenirlilik Analizi

Ölçek ve Boyutları	Cronbach Alfa (A)	İfade Sayısı
Örgütsel Bağlılık	0,533	12
Duygusal Bağlılık	0,620	4
Devam Bağlılığı	0,681	4
Normatif Bağlılık	0,589	4

Örgütsel bağlılık ölçeğinin güvenilirlik değerinin $\alpha=0.533$ olarak hesaplandığı ve bu değer düşük düzeyde güvenilir olduğu görülmüştür. Örgütsel bağlılık alt boyutlarında duygusal bağlılık ölçeğinin güvenilirlik değeri $\alpha=0.620$ olarak tespit edilmesi orta düzeyde güvenilir, devam bağlılığı ölçeğinin güvenilirlik değeri $\alpha=0.681$ olarak tespit edilmesi orta düzeyde güvenilir ve normatif bağlılık ölçeğinin güvenilirlik değerinin $\alpha=0.589$ olarak tespit edilmesi orta düzeyde güvenilir olduğunu göstermiştir.

7.2. Normallik Testi

Duygusal emek ve örgütsel bağlılık ölçeklerinin normal dağılım gösteren bir ana kütlede meydana gelip gelmediğini test etmek üzere normallik testi uygulanmıştır. Duygusal emek ve örgütsel bağlılık faktörleri tek örnekli bir yapı içerisinde olması nedeniyle de Shapiro-Wilk testi tercih edilmiştir.

Test sonuçları incelendiğinde Shapiro-Wilk testinde gözlenen significant değerlerinin 0,05 anlamlılık düzeyinden düşük olarak yer aldığı belirlenmiştir. Bu durumda veri setlerinin normal dağılım göstermediği sonucuna varılmıştır. Bu sonuç, parametrik olmayan testlerin uygulanmasını gerekli kılmıştır. Ankette yer alan demografik bilgiler göz önüne alınarak cinsiyete, yaş, eğitim düzeyi, unvan, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısına göre verilen cevapların istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığı incelenmiştir. Bu aşamada duygusal emek alt boyutları ile örgütsel bağlılık alt boyutlarının ortalamaları alınarak SPSS programı aracılığıyla Mann Whitney U ve Kruskal- Wallis testi uygulanmıştır.

7.3. Mann Whitney U ve Kruskal- Wallis Testi

Tablo 3. Yüzeysel Davranış Boyutunun Demografik Değişkene Göre Farklılıkların Belirlenmesi

Değişken	Mann Whitney U Testi	Kruskal- Wallis Testi				
	Sig. (Cinsiyet)	Sig. (Yaş)	Sig. (Eğitim)	Sig. (Deneyim Süresi)	Sig. (Gelir Düzeyi)	Sig (Mükellef Sayısı)
Yüzeysel Davranış	0,727	0,786	0,314	0,052	0,732	0,416

Yüzeysel davranış boyutuna ilişkin cevaplanan ifadelerin tamamı ile cinsiyet, yaş, eğitim, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasında sig>0,05' den olması nedeniyle, yüzeysel davranış boyutu ile cinsiyet, yaş, eğitim, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık görülmediği sonucuna varılmıştır.

Yüzeysel davranış boyutu ile deneyim süresi faktörü arasındaki istatistiksel anlamlılığı belirlemek adına cevaplanan yanıtlar ışığında, yüzeysel davranış ile deneyim süresi arasındaki ilişkinin sig = 0,052 olması nedeniyle istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Tablo 4. Derin Davranış Boyutunun Demografik Değişkene Göre Farklılıkların Belirlenmesi

Değişken	Mann Whitney U Testi	Kruskal- Wallis Testi				
	Sig. (Cinsiyet)	Sig. (Yaş)	Sig. (Eğitim)	Sig. (Deneyim Süresi)	Sig. (Gelir Düzeyi)	Sig (Mükellef Sayısı)
Derin Davranış	0,727	0,558	0,399	0,373	0,066	0,175

Derin davranış boyutuna ilişkin cevaplanan ifadelerin tamamı ile cinsiyet, yaş, eğitim, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasındaki ilişkide sig>0,05' den olması nedeniyle, yüzeysel davranış boyutu ile cinsiyet, yaş, eğitim, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık görülmediği sonucuna varılmıştır.

Tablo 5. Samimi Davranış Boyutunun Demografik Değişkene Göre Farklılıkların Belirlenmesi

Değişken	Mann Whitney U Testi	Kruskal- Wallis Testi				
	Sig. (Cinsiyet)	Sig. (Yaş)	Sig. (Eğitim)	Sig. (Deneyim Süresi)	Sig. (Gelir Düzeyi)	Sig (Mükellef Sayısı)
Samimi Davranış	0,430	0,905	0,945	0,710	0,421	0,106

Samimi davranış boyutuna ilişkin cevaplanan ifadelerin tamamı ile cinsiyet, yaş, eğitim, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasındaki ilişkide sig>0,05' den olması nedeniyle, samimi davranış boyutu ile cinsiyet, yaş, eğitim, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık görülmediği sonucuna varılmıştır.

Tablo 6. Duygusal Bağlılık Boyutunun Demografik Değişkene Göre Farklılıkların Belirlenmesi

Değişken	Mann Whitney U Testi	Kruskal- Wallis Testi				
	Sig. (Cinsiyet)	Sig. (Yaş)	Sig. (Eğitim)	Sig. (Deneyim Süresi)	Sig. (Gelir Düzeyi)	Sig (Mükellef Sayısı)
Duygusal Bağlılık	0,069	0,270	0,590	0,610	0,558	0,576

Örgütsel bağlılık alt boyutlarından duygusal bağlılık boyutuna ilişkin cevaplanan ifadelerin tamamı ile cinsiyet, yaş, eğitim, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasındaki ilişkide sig>0,05' den olması nedeniyle, samimi davranış boyutu ile cinsiyet, yaş, eğitim, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık görülmediği sonucuna varılmıştır.

Tablo 7. Devam Bağlılığı Boyutunun Demografik Değişkene Göre Farklılıkların Belirlenmesi

Değişken	Mann Whitney U Testi	Kruskal- Wallis Testi				
	Sig. (Cinsiyet)	Sig. (Yaş)	Sig. (Eğitim)	Sig. (Deneyim Süresi)	Sig. (Gelir Düzeyi)	Sig (Mükellef Sayısı)
Devam Bağlılığı	0,568	0,593	0,298	0,629	0,119	0,344

Devam Bağlılığı boyutuna ilişkin cevaplanan ifadelerin tamamı ile cinsiyet, yaş, eğitim, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasındaki ilişkide sig>0,05' den olması nedeniyle, devam bağlılığı boyutu ile cinsiyet, yaş, eğitim, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık görülmediği sonucuna varılmıştır.

Tablo 8. Normatif Bağlılık Boyutunun Demografik Değişkene Göre Farklılıkların Belirlenmesi

Değişken	Mann Whitney U Testi	Kruskal- Wallis Testi				
	Sig. (Cinsiyet)	Sig. (Yaş)	Sig. (Eğitim)	Sig. (Deneyim Süresi)	Sig. (Gelir Düzeyi)	Sig (Mükellef Sayısı)
Normatif Bağlılık	0,348	0,597	0,019	0,595	0,084	0,897

Normatif bağlılık boyutuna ilişkin cevaplanan ifadelerin tamamı ile cinsiyet, yaş, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasındaki ilişkide sig>0,05' den olması nedeniyle, normatif bağlılık boyutu ile cinsiyet, yaş, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısı faktörleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık görülmediği sonucuna varılmıştır. Buna karşın normatif bağlılık ile eğitim faktörü arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır (sig = 0,019<0,05).

7.4. Duygusal Emek ve Örgütsel Bağlılığın İlişkisine Yönelik Korelasyon Analizi

Bu analizin amacı, muhasebe meslek mensuplarının duygusal emek ve örgütsel bağlılık ve her iki değişkenlerin alt boyutları arasındaki ilişkinin derecesini ortaya çıkarmaktır. Veri setimizin normal dağılım göstermeyen bir ana kütlede meydana gelmesi sebebiyle Spearman Korelasyon testi uygulanmıştır.

Tablo 9. Duygusal Emegın ve Örgütsel Bağlılığın Alt Boyutları Üzerindeki Etkisine Yönelik Korelasyon Matrisi Bulguları

Değişken		Duygusal Bağlılık	Devam Bağlılığı	Normatif Bağlılık	Örgütsel Bağlılık
Yüzeysel Davranış	Korelasyon Katsayısı	-0,057	0,135	-0,314	-0,165
	Sig. (2-tailed)	0,761	0,470	0,085	0,374
Derinden Davranış	Korelasyon Katsayısı	0,064	0,208	0,079	0,204
	Sig. (2-tailed)	0,734	0,261	0,671	0,270
Samimi Davranış	Korelasyon Katsayısı	0,395*	-0,342	-0,132	-0,056
	Sig. (2-tailed)	0,028	0,060	0,478	0,767
Duygusal Emek	Korelasyon Katsayısı	0,350	-0,028	-0,226	0,039
	Sig. (2-tailed)	0,054	0,881	0,221	0,835

Duygusal emek ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak amacıyla yapılan korelasyon analizi sonucunda elde edilen değerler ışığında boş hipotez olan “Muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ve örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki yoktur” hipotezimiz reddedilememiş ve duygusal emek ve örgütsel bağlılık arasında ($p=0,835$; $p>0,05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık görülmediği tespit edilmiştir.

Duygusal emek alt boyutlarından yüzeysel davranış ile duygusal bağlılık arasında ($p=0,761$; $p>0,05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur. Boş hipotezimiz reddedilememiştir. Bu bulgulardan yola çıkılarak H_1 hipotezi reddedilmiştir. Yüzeysel davranış ile devam bağlılığı arasında ($p=0,470$; $p>0,05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur. Bu bulgulardan yola çıkılarak H_{1a} hipotezi reddedilmiştir. Son olarak yüzeysel davranış ve normatif bağlılık arasında da ($p=0,085$; $p>0,05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiş ve H_{1b} hipotezi reddedilmiştir.

Derin davranış ile duygusal bağlılık arasında ($p=0,734$; $p>0,05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur. Boş hipotezimiz reddedilememiştir. Bu bulgulardan yola çıkılarak H_2 hipotezi

reddedilmiştir. Derin davranış ile devam bağlılığı arasında ($p=0,261$; $p>0.05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur. Bu bulgulardan yola çıkılarak H_{2a} hipotezi reddedilmiştir. Son olarak derin davranış ile normatif bağlılık arasında ($p=0,671$; $p>0.05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiş ve H_{2b} hipotezi reddedilmiştir.

Samimi davranış ile duygusal bağlılık arasında ($r=,395^*$; $p=0,028$; $p<0.05$) istatistiksel olarak güçlü derecede anlamlı bir farklılık var. Bu bulgulardan yola çıkılarak H_3 hipotezi kabul edilmiştir. Samimi davranış ile devam bağlılığı arasında ($p=-0,060$; $p>0.05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur. Boş hipotezimiz reddedilememiştir. Bu bulgulardan yola çıkılarak H_{3a} hipotezi reddedilmiştir. Son olarak samimi davranış ile normatif bağlılık arasında ($p=-0,478$; $p>0.05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiş ve H_{3b} hipotezi reddedilmiştir.

Araştırma hipotezlerinden H_3 hipotezimiz kabul edilmiş olup diğer hipotezler reddedilmiştir. Bu doğrultuda, Bayburt ve Gümüşhane illerinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mezunlarında samimi davranış boyutu ile duygusal bağlılık boyutu arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir.

8. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, Bayburt ve Gümüşhane illerinde faaliyet gösteren 31 muhasebe meslek mensubunda duygusal emek ve örgütsel bağlılığın etkilerinin tespitine yönelik anket uygulanarak veriler elde edilmiştir. Araştırmadaki veri seti incelendiğinde, normal dağılım göstermemektedir. Katılımcıların demografik özelliklerinin duygusal emek alt boyutları ve örgütsel bağlılık alt boyutları arasındaki ilişkinin olup olmadığını araştırmak için Mann Whitney U testi ve Kruskal- Wallis testi yapılmıştır. Testlere göre, yüzeysel davranış boyutu ile deneyim süresi arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Derin davranış boyutu ve samimi davranış boyutunun cinsiyete, yaş, eğitim düzeyi, unvan, deneyim süresi, gelir düzeyi ve mükellef sayısına göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık oluşturmamıştır. Örgütsel bağlılık alt boyutları ile demografik özellikler arasındaki ilişki incelendiğinde ise, duygusal bağlılık boyutu ve devam bağlılığı boyutunun demografik faktörler ile arasında anlamlı bir farklılık gerçekleştirilmemişken, normatif bağlılık ile eğitim faktörü arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna varılmıştır.

Duygusal emek ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin tespiti adına korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda duygusal emek ve örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişkisinin olmadığı ortaya çıkmıştır. Bundan hareketle, muhasebe meslek mensuplarının

duygusal emek tutumlarının örgütsel bağlılıklarına herhangi bir ilişkisi olmadığı sonucuna varılmıştır.

Duygusal emek alt boyutlarından yüzeysel davranış boyutunun duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişkisi yoktur. Muhasebe meslek mensupları yüzeysel davranışları, mensubu oldukları örgüte karşı bağlılıklarını etkilememektedir. Başka bir deyişle, muhasebe meslek mensupların iş esnasında rol yapma gereksinimi duymaları örgütsel bağlılıkları ile ilintili değildir. Bu durumda, kişilerin kendi tercihleri olarak gerçekleşmiş olup ve bağlılıklarını etkilememesi sonucu örgütler açısından olumlu bir durumdur. Kerse ve Özdemir (2018) araştırmasında yüzeysel davranışın devam bağlılığı ve normatif bağlılık üzerinde anlamlı ilişkisinin olmadığı sonucu ile Acar (2019) konaklama işletmelerinde çalışanlar üzerinde gerçekleştirdiği analiz sonucunda yüzeysel bağlılık gösteren işgörenlerin örgütsel bağlılık boyutlarından devam bağlılığı ile arasında anlamlı bir ilişkisinin olmadığı sonucu elde edilen bulgular ile paralellik göstermiştir.

Derin davranış boyutu ile duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki yoktur. Muhasebe meslek mensupları, derin davranış sergilemeleri örgütsel bağlılıklarını etkilememektedir. Bu durumda muhasebe meslek mensupları derin davranış sergilemeleri durumunda mensubu olduğu örgüte karşı bağlılığını göz ardı etmektedir. Yıldırım ve Eroğlu (2021) elde edilen bulgular ile benzerlik taşıyarak derin davranış ile devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişkisinin olmadığını ileri sürmüşlerdir.

Samimi davranış ile devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki görülmemiştir. Samimi davranış ile duygusal bağlılık arasında anlamlı bir farklılık vardır. Samimi davranış boyutu örgütsel bağlılık boyutları arasında sadece duygusal bağlılık boyutu ile ilişkilidir. Bu sonuçtan hareketle, muhasebe meslek mensupları iş faaliyetlerini gerçekleştirirken çalışma ortamı veya danışanlarına karşı sergiledikleri davranışları tamamen içten gelerek, kendi hissettiği duyguları açıkça ifade etmektedirler. Meslek mensubu, samimi hislerde bulunmasının aslında danışanlarına iyi niyetli ve manevi menfaatler içerisinde yaklaşım sergilediğini duygusal bağlılık boyutu ile arasındaki anlamlı ilişkiyi oluşturmaktadır. Vergilendirme ve ödeme dönemlerinde mükelleflerin en uygun zamanda ve en doğru şekilde işlemlerinin gerçekleştirilmesi ve mağduriyet yaşamaması adına mesleğinin gerektirdiği bilgilendirmeleri gerçekleştirirken, mükelleflere karşı üzüntü veya sevincini açık bir şekilde ifade ettikleri araştırma verileri toplanırken yapılan görüşmelerde de sıklıkla yer edinmiştir. Şenel ve Aydoğan (2020) sağlık sektörü çalışanları üzerindeki araştırmasında elde ettiği

bulgular ile benzerlik taşımaktadır. Örgütsel bağlılığın duygusal emek alt boyutlarının tümü ile anlamlı bir ilişkisinin olmadığına varılmıştır.

Araştırmada elde edilen bulgular sonucunda muhasebe meslek mensuplarının duygusal emek seviyelerini azaltılması ve örgütsel bağlılık seviyelerinde de artış gerçekleştirilmesi adına bir takım öneriler sunulabilir.

Analizler sonucunda muhasebe meslek mensuplarının samimi davranış düzeyleri yüksek çıkmıştır. Samimi davranış meslek mensubunun fazladan bir çaba içerine girmeden hareket etmeleri temellidir. Meslek mensuplarının samimi ve içten davranışlar sergilemesine imkân veren çalışmalar yapılabilir. Samimi davranışın yükseltilmesi adına meslek odaları tarafından eğitici seminerler ve toplantılar gerçekleştirilmelidir.

Araştırmanın neticesinde muhasebe meslek mensupları samimi davranış boyutu ile duygusal bağlılık boyutu ile ilişkilidir. Duygusal bağlılık, kişinin mensubu olduğu örgüte karşı gösterdiği duygusal içerikli bağlanması, örgütten memnun olması ve örgütte devam etmek isteği olarak tanımlanır. Örgüt mensubu olarak devam etmek için yüksek duygusal bağlılık düzeyi barındıran muhasebe meslek mensuplarının meslek odaları tarafından hassasiyetleri göz önünde tutulmalıdır. Meslek mensuplarının duygularına hitap etmek için özel günlerini kutlamaları, meslek açısından önemli görülen faaliyetleri desteklenmeli, meslek odaları yasal güvence ile meslek mensuplarını koruyucu iyileştirmeler gerçekleştirebilirler.

Meslek mensuplarının normatif bağlılıklarını düzeylerini yükseltmek için, kendilerini örgüte ait hissedecekleri uygulamalara ağırlık verilmelidir. Bu amaç adına meslek odaları meslek mensuplarının çalışma ortam ve koşullarını iyileştirmeler gerçekleştirmeli ve meslek mensuplarının örgüt içerisinde kendilerini yalnız hissetmeleri adına bir aile üyesi olarak hissetmesi temelli sorun istek ve önerilerini dinlenmeli ve çözümlemede ivedilik göstermelidir. Meslek odaları meslek mensupları ile olan iletişimlerinde özenli, tarafsız ve nesnel bir tutum sergileyerek bütüncü yaklaşım ile etkileme yöntemlerine başvurabilirler.

KAYNAKÇA

Acar, S. (2019). *Duygusal emek ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: konaklama işletmeleri çalışanlarına yönelik bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Apalı, A., & Özmen, M. (2018). Muhasebe meslek mensuplarında duygusal emek ve işyeri mutluluğu ilişkisi: Burdur örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 21(2), 274-283. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.456172>

- Arık, H. İ. (2020). *Duygusal emek davranışının örgütsel bağlılığa etkisi: İstanbul'daki beş yıldızlı otellere yönelik bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.
- Ashforth, B. E., & Humphrey, R. H. (1993). Emotional labor in service roles: the influence of identity. *The Academy of Management Review*, 18(1), 88-115. <https://doi.org/10.2307/258824>
- Aslan, H., & Mert, İ. S. (2019). Duygusal emek ile işe yabancılaşma ilişkisinde psikolojik sermayenin düzenleyici rolü. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*. <https://doi.org/10.26466/opus.544850>
- Ayboğa, H. (2003). Globalleşme sürecinde ülkemizde muhasebe mesleği ve meslek mensuplarının eğitimi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(1), 327-359.
- Basım, H. N., & Beğenirbaş, M. (2012). Çalışma yaşamında duygusal emek: bir ölçek uyarlama çalışması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(1), 77-90.
- Cao, J., & Hamori, M. (2016). The impact of management development practices on organizational commitment. *Human Resource Management*, 55(3), 499-517. <https://doi.org/10.1002/hrm.21731>
- Colquitt, J., LePine, J. A., & Wesson, M. J. (2016). *Organizational behavior: Improving performance and commitment in the workplace*. McGraw-Hill Education.
- Dağlı, A., Elçiçek, Z., & Han, B. (2018). Örgütsel bağlılık ölçeği'nin Türkçeye uyarlanması: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(68), 1788-1800. <https://doi.org/10.17755/esosder.445932>
- Deliveli, K., & Kırıl, E. (2020). The relationship between emotional labor and organizational commitment. *Educational Policy Analysis and Strategic Research*, 15(2), 78-103. <https://doi.org/10.29329/epasr.2020.251.5>
- Diefendorff, J. M., Croyle, M. H., & Gosserand, R. H. (2005). The dimensionality and antecedents of emotional labor strategies. *Journal of Vocational Behavior*, 66(2), 339-357. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.02.001>
- Durna, U., & Eren, V. (2005). Üç bağlılık unsuru ekseninde örgütsel bağlılık. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6(2), 210-219.
- Erol, E. (2015). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi*. Beta Yayıncılık.
- Ghalandari, K., Jogh, M. G. G., Imani, M., & Nia, L. B. (2012). The effect of emotional labor strategies on employees job performance and organizational commitment in hospital sector: moderating role of emotional intelligence in Iran. 3(17),319-326.
- Giderler, C., Durmuş, H., & Kırmızı, C. (2016). Determining the relationship between emotional labour and occupational. *Pressacademia*, 2(1), 127-127. <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2016118635>

- Güler, H. N., & Marşap, A. (2018). Kişilikle duygusal emek ilişkisi: akademisyenler üzerinde bir araştırma. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(12).
- Gündüz, İ. (2017). *Duygusal emek faktörünün hizmet kalitesine etkisi: Kuşadası 'ndaki dört ve beş yıldızlı otellere yönelik bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Güzel, A. (2011). *Finansal Muhasebe*. İlya Yayıncılık.
- İllez, H. (2020). *Uluslararası standartlar muhasebe mesleğinde kalite: Türkiye 'de muhasebe meslek mensuplarına yönelik bir araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Jaros, S. J., Jermier, J. M., Koehler, J. W., & Sincich, T. (1993). Effects of continuance, affective, and moral commitment on the withdrawal process: an evaluation of eight structural equation models. *Academy of Management Journal*, 36(5), 951-995. <https://doi.org/10.5465/256642>
- Joung, M.-S., & Kim, K.-J. (2006). A study on the effect of emotional labor and leader's emotional intelligence on job satisfaction and organizational commitment for nurses. *Korea Journal of Hospital Management*, 11(4), 1-18.
- Kalay, Ü. (2020). Muhasebe meslek mensuplarında tükenmişlik ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: Çorlu örneği. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2020(1), 1-12.
- Karakaş, A., & Gökmen, G. (2018). Kamu çalışanlarında iş tatmini, duygusal emek ve iş stresi: Konya'da bir araştırma. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 99-127. <https://doi.org/10.11616/asbed.vi.470690>
- Karaman, N. (2017). Çalışma yaşamında duygusal emek. *İş ve Hayat*, 3(5), 30-56.
- Kerse, G., & Özdemir, Ş. (2018). Sağlık sektörü çalışanlarının duygusal emek davranışları örgütsel bağlılık ile açıklanabilir mi? *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21(1), 151-163.
- Kim, J.-A., & Park, H.-S. (2020). Effects of emotional labor of flight attendants on their organization commitment: mediated effects on supports from peers, families, and team leaders. *The Journal of the Korea Contents Association*, 20(11), 170-183. <https://doi.org/10.5392/JKCA.2020.20.11.170>
- Lee, H. J. (2018). Emotional labor and organizational commitment among south Korean Public service employees. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 46(7), 1191-1200. <https://doi.org/10.2224/sbp.7265>
- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61-89. [https://doi.org/10.1016/1053-4822\(91\)90011-Z](https://doi.org/10.1016/1053-4822(91)90011-Z)
- Meyer, J. P., Allen, N. J., & Smith, C. A. (1993). Commitment to organizations and occupations: Extension and test of a three-component conceptualization. *Journal of Applied Psychology*, 78(4), 538-551. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.78.4.538>

- Özdaşlı, K., & Akın, O. (2013). Etik liderlik ve örgütsel bağlılık ilişkisi: muhasebe bürolarında çalışanlar üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 13(40), 29-42.
- Özdemir, G. (2015). *Duygusal zeki organizasyonlar*. Literatürk Academia.
- Strongman, K., & Wright, S. (2008). The emotional labour of accountancy. *Pacific Accounting Review*, 20(2), 102-106. <https://doi.org/10.1108/01140580810892454>
- Şenel, G., & Aydoğan, E. (2020). Örgütsel bağlılığın duygusal emek üzerine etkisi: sağlık sektörü çalışanları üzerinde bir araştırma. *Yorum-Yönetim-Yöntem Uluslararası Yönetim-Ekonomi ve Felsefe Dergisi*. <https://doi.org/10.32705/yorumyonetim.751726>
- Tekin, İ. Ç. (2019). *Örgütsel bağlılık aracılığında psikolojik güçlendirmenin yenilikçi iş davranışına etkisi*. Eğitim Yayınevi.
- Tosunoğlu, B., & Öztürkci, N. (2019). Evaluation of emotional labor concept in terms of accounting professionals: Erzurum province case. *Broad Research in Accounting, Negotiation, and Distribution*, 10(1), 27-36.
- Uygur, A. (2009). *Örgütsel bağlılık ve işe bağlılık*. Barış Platin Kitabevi.
- Yang, S., & Guy, M. E. (2023). Comparing public servants' behavior in South Korea and the United States: How emotional labor moderates the relationship between organizational commitment and job performance. *Public Administration*, 101(2), 406-421. <https://doi.org/10.1111/padm.12794>
- Yıldırım, Y., & Eroğlu, Ş. G. (2021). Duygusal emeğin mesleki bağlılık üzerindeki etkisi: avukatlar üzerinde bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(3), 779-804. <https://doi.org/10.16951/atauniiibd.784667>

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 183-208

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 05.11.2023

Accepted / Kabul: 24.12.2023

SÜREKLİ KRİZ EĞİLİMİ VE HETERODOKS MALİYE POLİTİKASININ ÖNEMİ*

Hilmiye Yasemin ÖZUĞURLU¹

Öz

Bu çalışma, ekonomik sistemin işleyiş mekanizmasının sürekli kriz üretme eğilimine dayandığını ve bu eğilime bağlı olarak heterodoks yaklaşıma dayalı maliye politikasının önemini ele almaktadır. Kapitalist sistemde kamu maliyesinin işlevleri, devletin ekonomiye müdahale araçlarının kullanım biçimi ile yakından ilişkilidir. Birbirine bağlı ekonomik ve siyasal alanların çeşitli biçim ve yöntemlerle görünürde ayrışması kapitalist sistemin temel özelliğini oluşturmaktadır. Maliye politikası devletin kamu bütçesi yoluyla ekonomik ve sosyal yapıyı yeniden düzenlemesinin önemli bir aracı olarak ekonomik ve siyasal süreçler arasındaki ilişkiyi görünür kılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada maliye politikasının iktisadi gelişmenin bütün süreçleri açısından önemli bir müdahale aracı olduğu savı ileri sürülmektedir. Bu çerçevede heterodoks yaklaşımlar iktisadi, sosyal ve siyasal süreçleri tarihsel bağlamları içerisinde bir bütün olarak ele almaya ilişkin kuramsal temel oluşturmaktadır. Dolayısıyla heterodoks ve ana akım yaklaşımların, devletin işlevleri, kamu maliyesi anlayışı ve maliye politikası seçenekleri arasındaki farkları ifade edecek biçimde bir ayırma tabii tutulabileceğini önermektedir. Buradan hareketle heterodoks yaklaşıma dayalı maliye politikası seçeneklerinin derinleşerek devam etmekte olan ekonomik krize karşı bir çözüm aracı olma potansiyeli taşıdığı ve bunun gerekliliği tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Heterodoks Yaklaşım, Ana Akım Yaklaşım, Devletin Ekonomideki Rolü, Maliye Politikası.

JEL Kodları: B50, H30, E10, E60.

* Bu çalışma 01.03.2015-01.03.2016 tarihleri arasında TÜBİTAK 2219 yurt dışı doktora sonrası araştırma burs programı ile desteklenmiş olan Leeds University Bussiness School. UK.'de gerçekleştirilen araştırmaya dayalı olarak üretilmiştir.

¹ Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İ.İ. B.F. E-posta: yaseminozugurl@mersin.edu.tr. ORCID: 0000-0003-4813-1352.

Atıf/Citation

Özüğurlu, H. Y. (2024). Sürekli kriz eğilimi ve heterodoks maliye politikasının önemi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 183-208.

PERMANENT CRISIS TENDENCY AND THE IMPORTANCE OF HETERODOX FISCAL POLICY

Abstract

This study deals with the fact that the functioning mechanism of the economic system is based on the tendency to constantly produce crises and, depending on this tendency, the importance of fiscal policy based on a heterodox approach. The functions of public finance in the capitalist system are closely related to the use of state intervention tools in the economy. The apparent separation of interconnected economic and political spheres in various forms and methods constitutes the basic feature of the capitalist system. Fiscal policy makes visible the relationship between economic and political processes as an important tool for the state to reorganize the economic and social structure through the public budget. Therefore, this study argues that fiscal policy is an important intervention tool for all processes of economic development. In this context, heterodox approaches provide the theoretical basis for considering economic, social and political processes as a whole within their historical contexts. Therefore, he suggests that heterodox and mainstream approaches can be differentiated in a way that expresses the differences between the functions of the state, the understanding of public finance and fiscal policy options. Based on this, it is argued that fiscal policy options based on a heterodox approach have the potential to be a solution tool against the deepening and ongoing economic crisis and that this is necessary.

Keywords: Heterodox Approach, Mainstream Approach, Role of the State, Fiscal Policy.

JEL Codes: B50, H30, E10, E60.

1. GİRİŞ

Ekonomik ve sosyal gelişmeleri kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde açıklama çabası, bir taraftan ekonomik ilişkiler ve bu ilişkilerin tarafları arasındaki etkileşimi farklı bakış açıları çerçevesinde değerlendirme olanağı sunmakta diğer taraftan eleştirel bir yaklaşımın geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Bu nedenle kuramsal yaklaşımların ekonomik ve sosyal gelişme dinamiklerini açıklama yöntemlerini ele alan çalışmalar güncel olanı anlama, yorumlama ve dönüştürmeye dayalı uygun politika seçeneklerinin geliştirilmesine katkı sağlama açısından önemli işlevler üstlenmektedir.

Her bir kuramsal yaklaşım biçiminin ekonomik ve sosyal yapının özelliklerini yansıtan temel yapıyı ve bu yapıyı oluşturan aktörler arasındaki ilişkileri açıklama biçimi farklıdır. Bu anlamda ekonomideki kaynakların dağılımı, kullanım biçimi ve bölüşüm yöntemleri söz konusu farklılıkları yansıtmaktadır. Esas olarak kaynak dağılımını, kullanımını ve bölüşüm ilişkilerini belirleyen iki temel mekanizmadan söz edilebilir. Bu mekanizmalardan biri piyasa diğeri planlama mekanizmasıdır. Piyasa mekanizması, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin bireysel fayda maksimizasyonu, kar maksimizasyonu, fiyatlar gibi piyasa göstergelerine, yani piyasada oluşan değişim ilişkilerinin belirlediği bir kaynak dağılım mekanizmasına ve özel mülkiyete dayandığı bir işleyişe sahiptir. Planlama mekanizması ise kaynakların kar, fiyatlar, efektif talep gibi piyasa kategorilerine bağlı olmaksızın toplumsal öncelikler çerçevesinde dağılımını sağlayan bir üretim ilişkisini tanımlamakta ve ağırlıklı olarak kamusal mülkiyet /

kollektif mülkiyet biçimlerine dayanmaktadır. Dolayısıyla her iki yaklaşım sosyal tedarik süreçlerinin farklı biçimleri olarak değerlendirilebilir. Belirtmek gerekir ki kapitalist ekonomik sistemin işleyişi temel olarak piyasa mekanizmasına dayanmaktadır. Bununla birlikte iki temel kaynak dağılım ve bölüşüm mekanizmasını tanımlayan piyasa ve planlama süreçlerinin kapitalist gelişme dinamikleri içerisinde birlikte kullanıldığı dönemler olmaktadır. Ancak planlama mekanizmasının kaynak dağılımı ve bölüşümü üzerindeki etkisi piyasa mekanizmasının işleyişinin önüne geçmemektedir. Dolayısıyla kaynak dağılımı ve bölüşüm ilişkileri açısından farklı etkiler ve sonuçlar doğurmakla birlikte planlama mekanizmasının kapitalist ekonomik işleyiş içerisinde kullanım amaçları, ağırlıklı olarak piyasa mekanizmasını tamamlayıcı ve/veya piyasa mekanizmasının işleyişine bağlı olarak ortaya çıkan çelişkileri azaltıcı özellikler taşımaktadır. Bu çerçevede planlama mekanizmasının kapitalist ekonomik yapı içerisinde kullanımına bağlı olarak karma ekonomik sistem adı altında tanımlamalar yapılmaktadır. Bu tanımların merkezinde devletin ekonomiye müdahalesi ve piyasa dinamiklerini yönlendirmedeki etkinliği yer almaktadır. Ancak planlama mekanizmasının kullanımının kapitalist ekonomik sistemden farklı bir ekonomik sistemin varlığından çok devletin ekonomiye müdahale biçimindeki değişimi ifade ettiğini belirtmek gerekir. Bu çerçevede kapitalist ekonomik sistemin işleyişinin sürekli kriz eğilimi yarattığını belirleyen ana akım dışındaki kuramsal yaklaşımlar piyasa mekanizması dışı alternatif kaynak dağılım ve bölüşüm mekanizmalarının önemini vurgulamaktadır. Bu anlamda özellikle heterodoks yaklaşımlar açısından planlama mekanizması bölüşüm ilişkileri çerçevesinde ortaya çıkan gerilimlerin azaltılması ve en önemlisi kaynakların dağılım ve kullanım biçiminin kamusallaştırılması açısından önem taşımaktadır. Dolayısıyla planlama mekanizmasına yönelik yapmış olduğumuz açıklamalar, heterodoks yaklaşımların birçoğunun planlamayı bir kamusallaştırma yöntemi olarak görmesi ile sınırlandırılmıştır.

Heterodoks yaklaşımların ortak özellikleri içerisinde yer alan toplumsal refah artışına yönelik politika seçenekleri geliştirme çabası karşısında, 2008 krizi ile birlikte ana akım kuramsal yaklaşımlar krizi öngörmekte, açıklamakta ve çözüm üretmekte yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik, ekolojik krizler, gıda krizi, sağlık krizi, iklim değişikliği, enerji krizi, siyasal krizler vb. olarak sermaye birikimine içsel biçimde gelişen genelleşmiş kriz dinamiğinin farklı görünümüleri olarak devam etme eğilimi ile kendini göstermektedir. Dolayısıyla krizlerin ekonomik ve toplumsal yaşam üzerinde yarattığı tahribatı en aza indirmek üzere yeni yaklaşım biçimlerine gereksinim vardır. Bu anlamda kuramsal arayışların ve politika önerilerinin yeni adresinin heterodoks kuramsal temele dayalı maliye politikası seçenekleri

oluşturabilir. Buradan hareketle bu çalışmada alternatif bir kuramsal tartışma alanı olarak heterodoks yaklaşımın önemi, kamu maliyesi ve maliye politikası boyutu ile ele alınmaktadır. Bu yapılırken bir çeşit soyutlama olarak değerlendirilebilecek kuramsal yaklaşımların somut olarak kamu maliyesi yaklaşımı ve maliye politikası seçenekleri açısından nasıl bir çerçeve oluşturduğu tartışılmaktadır (Savran, 2013a, s.45). Özetle bu çalışma ekonomik krizin yarattığı tahribatları gidermeye dönük politikalar üretmek üzere alternatif bir kuramsal yaklaşım olarak heterodoks kamu maliyesi yaklaşımına dayalı maliye politikalarının önemini ve gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede sermaye dışı kesimlerin toplumsal üretimden aldığı payın artışına yönelik heterodoks yaklaşıma dayalı politika seçenekleri geliştirmeye yönelik akademik araştırma gündemine katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde devletin rolü, ekonomik kriz, kamu maliyesi yaklaşımı ve maliye politikası uygulamalarının kuramsal boyutu yer almaktadır. Bu çerçevede heterodoks ve ana akım yaklaşımlar arasındaki farklar ortaya konmaktadır. Takip eden bölümde bu kuramsal yaklaşımların kriz zamanlarında nasıl bir işlev üstlendiği ele alınmaktadır. Son bölümde ise heterodoks yaklaşıma dayalı kamu maliyesi ve maliye politikası seçenekleri tartışılmaktadır.

2. KURAMSAL YAKLAŞIMLARDA DEVLETİN ROLÜ İLE PARADİGMA DEĞİŞİMİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Kapitalist birikim süreci her zaman devletin ekonomik ve politik varlığını gerektirir. Devletin rolünün en belirgin yansıması maliye politikası uygulamalarında görülmektedir. Bu anlamda maliye politikası sadece bir makroekonomik politika aracı değil, aynı zamanda ekonomik ve politik süreçlerin kesişim ve birleşim alanı olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle ekonomi politik bir alan olarak değerlendirilebilir. Maliye politikasının bu özelliği, onu kapitalist gelişmenin her aşamasında önemli bir tartışma alanı haline getirmektedir. Bu anlamda maliye politikası araçlarının kullanımı yoluyla gerçekleşen aktarım mekanizmasının ekonomik ve toplumsal yapının ekonomik dinamiklere göre düzenlenmesi açısından reel etkilere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Diğer bir anlatımla maliye politikası doğrudan aktarım mekanizması özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla maliye politikası araçlarının kullanımı ekonomik konjonktürün her evresinde üretim ve tüketim kararları üzerinde doğrudan yaratmış olduğu etkiye bağlı olarak kaynakların ve gelirin yeniden dağılımını belirlemektedir. Bu anlamda daraltıcı, genişletici ya da “yansız” maliye politikası uygulamaları nihai olarak gelir ve kaynak dağılımı üzerinde etkiler yaratmaktadır. Maliye politikasının her türlü kullanımında ekonomi üzerinde etkiler ortaya çıkarması kamu maliyesinin ekonomik bir alan olmasının

ötesinde sosyal ve siyasal süreçleri kapsamı ile ilgilidir. Daha açık bir ifade ile kamu maliyesi, ekonomik ilişkiler ve bu ilişkilerin tarafları ile siyasal karar alma süreci ve siyasi aktörler arasındaki ilişkileri temsil etmektedir. Bu anlamda toplumsal kategoriler arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin siyasal süreç ile bağlantıları kamu maliyesi yaklaşımını oluşturmaktadır. Buradan hareketle kamu maliyesi devlet-ekonomi ilişkisinin ve /veya devletin ekonomiye müdahalesine ilişkin yaklaşımın somutlaştığı, görünür hale geldiği bir alan olarak tanımlanabilir. Maliye politikası ise kapitalist gelişme dinamikleri doğrultusunda ve konjonktürel gerekliliklere bağlı olarak kamu maliyesi yaklaşımının bir uygulama alanını temsil etmektedir. Bu nedenle özellikle büyük ekonomik krizler sonrasında ortaya çıkan paradigmatik değişim arayışları ilk etkisini maliye politikası uygulamalarında göstermektedir. Dolayısıyla devam etmekte olan kriz koşullarında krize karşı ve emek lehine politika seçenekleri oluşturulması açısından maliye politikasının tartışılması önem taşımaktadır.

Devletin rolünün ne olduğunun belirlenmesi, kuramsal yaklaşımlar arasındaki paradigmatik farklılıkların temel unsurunu oluşturmaktadır. Maliye politikasının kullanım tercihleri açısından bakıldığında, kuramsal yaklaşımlar içerisinde, devletin rolü ve kamu maliyesi anlayışı paradigma farklarını ortaya koyan temel unsur olarak dikkat çekmektedir. Bu anlamda çalışmanın amacı gereği, kuramsal yaklaşımlar devleti iktisadi ilişkileri etkileme, etkilenme, tarafsızlık ve karşılıklı etkileşim çerçevesinde konumlandırma biçimi ile birbirinden farklılaştırmaktadır. Böyle bir ayrıştırma olanağı, ekonomik ve sosyal yapıya ilişkin temel argümanları, ekonomik işleyiş mekanizmasının dayandığı temel unsurları ve ekonomik krizlerin nedenlerini açıklama biçimleri arasındaki farkları anlaşılır kılmak açısından da önem taşımaktadır. Bu çerçevede devleti ekonomik ilişkilerin dışında, bu ilişkilerden bağımsız üst yapı kurumu olarak ele alan kuramsal yaklaşımlar ile ekonomik ilişkileri etkileyen ve bu ilişkilerden etkilenen dolayısıyla iktisadi yapıdaki değişim dinamiklerine bağlı olarak işlev ve müdahale biçimi değişim gösteren yaklaşımlar ana akım, heterodoks ve ortodoks marksist yaklaşım arasındaki farkları ortaya koymak açısından belirleyici olmaktadır. Bu anlamda çalışmada ana akımı temsil eden düşünce okulları, klasik liberal yaklaşım, neoklasik yaklaşım, Avusturya ekolü ve Keynesyen yaklaşımları içermektedir. Söz konusu düşünce okullarının ana akım içerisinde ele alınmasının temel nedeni devlet-ekonomi ilişkisini açıklama biçimi konusunda ortak bir kuramsal çerçeveyi kullanmaları ile ilişkilidir. Diğer bir ifade ile devlet-ekonomi ilişkisini açıklama biçimine göre ana akım olarak kategorize ettiğimiz düşünce okulları, devleti ekonomik ilişkilerden bağımsız, tarafsız, bir üst yapı kurumu olarak ele almaktadır. Ana akım yaklaşımlar ve

heterodoks yaklaşımlara dayalı kategorileştirme birbirine alternatif ve karşıt kuramsal tartışmaları içermektedir. Ana akım yaklaşımlar ekonomik ve toplumsal yapıyı ve işleyiş mekanizmasını açıklama biçimi olarak verili ekonomik ilişkileri sorgulanmaksızın kabulüne dayalı bir yaklaşımı ifade etmektedir. Diğer bir anlatım ile kapitalist ekonomik işleyiş mekanizmasını kabul etmektedir. Ekonomik işleyiş sürecinde ortaya çıkan kriz koşullarını ekonomi dışı faktörlere dayandırmakta ve toplumsal kategoriler/sınıflar arası ilişkiler ile bağlantısını dikkate almayan bir kuramsal temel geliştirmektedir. Buna karşılık heterodoks yaklaşımlar ekonomik işleyiş mekanizmasını toplumsal kategoriler arasındaki ekonomik ilişkiler ile birlikte ele almakta ve kriz eğilimlerini iktisadi dinamiklere bağlı olarak ekonomik ilişkilerde ortaya çıkan gerilimler ile ilişkilendirmektedir. Diğer taraftan ana akım ve heterodoks yaklaşımlar arasındaki temel farklardan bir diğeri, ana akım yaklaşımlar ekonomik karar alma birimlerinin kararları üzerinde temel düzenleyici mekanizmanın fiyat mekanizması olduğu ve fayda-değer kuramı konusunda birleşmektedir. Buna karşılık heterodoks yaklaşımlar toplumsal kategoriler/sınıflararası ve kurumlar arası ilişkiler çerçevesinde karar alma süreçlerinin belirlendiğini ifade etmektedir. Bu noktada Kuşkusuz ana akım ve heterodoks yaklaşımlar arasındaki farkları salt devlet -ekonomi ilişkisi, kamu maliyesi perspektifi ve maliye politikası seçenekleri ile belirlemek yeterli olmayabilir. Ancak çalışmanın amacı ve sınırları düşünüldüğünde kamu maliyesi anlayışı ve maliye politikasının önemini saptamak açısından açıklayıcı bir analitik çerçeve sunmaktadır.

Devletin rolü, kamu maliyesi anlayışı, ekonomik kriz ve maliye politikası uygulamaları arasındaki farklılıklara ilişkin kuramsal yaklaşımları tablo 1'de özetleyebiliriz.

Tabloya bakıldığında De Angelis'in vurgusunu hatırlamakta fayda vardır. De Angelis'e göre iktisat gibi bir sosyal bilimde paradigma değişimi, değişebilir bir sorun ve çözüm kümesi olarak dikkate alınan şeyin sınırlarını tanımlayan toplumsal gücün varlığını ima eder. (De Angelis, 2000, s: 3). Diğer bir ifade ile De Angelis, paradigma değişiminin, ekonomik ve sosyal süreçlerde ortaya çıkan çelişkilerin toplumsal güç ilişkileri tarafından belirlenen tanımı, içeriği ve bu çelişkileri gidermek üzere kullanılan çözüm yöntemlerindeki değişimi ifade ettiğini belirlemektedir. Bu perspektiften ele alındığında yeni klasik iktisat, yeni keynesyen iktisat, neo-keynesyen iktisat yaklaşımları neo-klasik iktisadın teorik temellerine dayanmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşımlar herhangi bir paradigma değişiminin adresi olarak ifade edilemez. Buna karşılık klasik liberal yaklaşım, neoklasik yaklaşım ve keynesyen yaklaşım sadece kuramsal bir yaklaşım biçimi değil aynı zamanda toplumsal bir pratiktir.

Tablo 1. Kuramsal Yaklaşımlarda Kamu Maliyesi-Maliye Politikası ve Ekonomik Kriz Açıklamaları

	Klasik Liberal	Neo-Klasik	Avusturya Ekolü	Keynes	Heterodoks	Ortodoks Marksizm
Ekonomik ve Sosyal Yapı	Sınıf, Bireysel Özgürlükler Rasyonel Birey	Metadolojik Bireycilik, Bireysel Özgürlükler, Rasyonel Birey	Nedensel gerçekçilik, amaçlı insan eylemi tarafından yönlendirilen, karmaşık neden-sonuç ilişkiler ağı, gerçek malların üretimi, atomistik yöntem; bütün sosyal gelişim biçimleri birey davranışları ile açıklanabilir.	Devlet-piyasa iş birliği, Sosyal gruplar arası uzlaşısı	Holizm: Devlet, hane halkı, şirketler ve bankaların kaynakların ve fonların kullanımında birbirleri ile ilişkilendiği bir yapı, toplumsal kategoriler arası çelişkiler	Kapitalist yeniden üretim: değer, artı değer üretimi, Ücretli emek ve sermaye arasındaki çatışmaya dayalı ilişkiler, Kesintisiz sınıf mücadelesi
Ekonomik Mekanizma	Serbest Rekabet, Say Yasası Tam Rekabet, Görünmez el,	İdeal Durum: Tam rekabet, Gerçekleşen: Piyasa Aksaklıkları, Marjinalizm, Fayda-değer	Zaman ve belirsizlik, tüm ekonomik faaliyetler zaman içerisinde ve belirsizlik altında gerçekleşir. Mübadele ekonomik faaliyetlerin belirleyici unsurudur. Fiyat sistemi kararların zaman ve mekân koordinasyonunu sağlayan bir sinyal işlevini görür	Düzenlenmiş piyasa, efektif talebin belirleyiciliği, Sermayenin marjinal etkinliği	Sürekli üretim artışı gereksinimi ile gelir dağılımı adaletini uzlaştırmak, yatırımların önemi ve gelir dağılımı	Kapitalist sermaye birikimi, sürekliliği, artı değer üretimi, rekabet ve teknolojik yenilik zorunluluğu
Ekonomik Kriz	Otomatik Genel Denge, Kriz olasılığı yok	Otomatik genel denge, devlet müdahalesi olmaz ise kriz olasılığı yok, kriz anına özgü doğal işleyişten geçici bir sapma	Ekonomik işleyişe dışsal konjonktürel dalgalanmalar, temel sebebi para miktarındaki değişimler,	Eksik istihdam Efektif talep yetersizliği.	Dengesizlik ve sürekli kriz eğilimi, kapitalist sistemin işleyişine içsel bir kriz açıklaması eksik tüketim, orantısızlık, krizleri,	Kapitalist üretimin içsel dinamiği olarak sürekli kriz eğilimi, Kar oranlarının düşme eğilimine bağlı kriz açıklaması, kar sıkışması tartışması

Devletin Rolü	“Tarafsız devlet”	Piyasa aksaklıklarını gidermeye ve kaynak dağılımında etkinliği sağlamaya dayalı düzenlemeler, ekonomik ve sosyal ilişkilerden bağımsız	Kamusal tercih teorisi Anayasal iktisat Politik miyopluk,	Müdahale, düzenleme, üretim, yeniden dağıtım, koruma. Ekonomik ve sosyal süreçlerden bağımsız bu süreçleri etkileyebilen üst kurumsal yapı	Görelî özerk, gelir dağılımına müdahale, Kategoriler arası uyumu sağlama çabası	Devletin sınıfsal karakteri (özellikle üretim süreci ile ilgili olarak), sınıf mücadelesi alanı
	Mülkiyet Haklarının Korunması, Devlet ekonomik ve sosyal ilişkilerden bağımsız					
Kamu Maliyesi Yaklaşımı	Tarafsız Kamu Maliyesi, Denk Bütçe	Denk bütçe ilkesine dayalı kamu maliyesi yaklaşımı, Tarafsız Maliye	Kamusal aksaklıklar; rant kollama faaliyetleri nedeniyle yasal sınırlamalara tabii olması gereken kamu maliyesi alanı	Açık bütçe politikasına dayalı kamu maliyesi yaklaşımı, toplumsal kategoriler arasında uzlaşma alanı	Fonksiyonel Maliye anlayışı, Ekonomik ve sosyal hayatın bütününe kapsayacak bir kamu kesimi ve politikaları alanı, Ekonomik ve Sosyal Planlama	Ekonomik ve politik mücadelelerin kesişim ve birleşim alanı
Maliye Politikası Uygulaması	“Tarafsız devlet”	Piyasa aksaklıklarını gidermeye dayalı düzenlemeler, bu kapsayan kamu harcamaları tek oranlı vergileme	Mali kural uygulamaları	Sosyal harcamalar, Dolaysız vergiler	Kamu yatırım ve sosyal harcamalar, dolaysız vergileme, servet vergilemesi	Kapitalist yeniden üretim koşulları çerçevesinde emek ve sermaye arasındaki siyasal mücadeleye bağlı biçimde şekillennir
	Mülkiyet Haklarının Korunmasına yönelik kamu gelirleri ve harcamaları,					

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çünkü bu yaklaşımlar kapitalist birikim sürecinin devamını sağlamak için toplumsal ve kurumsal düzenlemenin kuramsal alt yapısını oluşturmaktadır. Dolayısıyla toplumsal güç ilişkilerinin teorik dayanağı olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda Neoklasik ve Keynesyen iktisat teorileri bir paradigma değişimine ihtiyaç duyulması nedeniyle önem kazanmıştır. Nitekim bu teoriler, hiçbir zaman sınıfsal açıdan tarafsız olmamıştır ve 19 yy.’ın sonu 20 yy.’ın başından itibaren ekonomik, sosyal ve kurumsal yapıyı düzenlemenin kuramsal dayanağını oluşturmaktadır.

Bu anlamda Tablo-1’de yer alan Klasik, Neoklasik, Avusturya ekolü ve Keynesyen yaklaşımlar geliştirdikleri kuramsal çerçeve içerisinde devleti ekonomik ilişkilerin dışında bir üst yapı kurumu olarak ele almaktadır. Yani devlet, müdahale ederek veya “müdahale

etmeden” ekonomiyi düzenleyen üst siyasi otoritedir. Bu çerçevede bu yaklaşımlar tarafından devletin, ekonomik alt yapıyı belirleyen toplumsal güç ilişkilerinden bağımsız olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla kamu maliyesi ilişkiselliği tarafsızlığa işaret etmektedir. Hatta maliye politikasının kullanım biçimi olarak devletin müdahalesi klasik yaklaşım ve Avusturya ekolü tarafından ekonomik süreçler üzerinde bozucu etki yaratmaktadır. Neo-klasik yaklaşım, piyasa aksaklıkları ile devlet müdahalesinin sınırlarını belirlemektedir. Keynesyen yaklaşım ise devlet müdahalesi yoluyla ekonomik işleyişe akılcı ve uyumlu çözümler üretilebileceğini savunmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi ana akım kapsamına giren yaklaşımlar ekonomik işleyiş mekanizmasını marjinal fayda ve sermayenin marjinal verimliliği çerçevesinde fayda –değer teorisi temelinde açıklamaktadır. Böyle bir açıklama toplumsal gelişme dinamiklerini tarihsel bağlamından koparan bireysel tercihlere indirgeyen bir sonuç doğurmaktadır.

Bu çerçevede ana akım yaklaşımlar içerisinde kriz açıklamalarına yönelik iki farklı akımdan söz edilmektedir. Neoklasik yaklaşım ve Avusturya ekolü krizleri ekonomik sistemin işleyiş mekanizmasına dışsal, geçici konjoktürel dalgalanmalar olarak ifade etmektedir. Bu anlamda her iki yaklaşım da piyasaların kendi kendini düzenleme özelliğine (görünmez el) ve ekonominin tam istihdam yönelimli genel denge eğilimine sahip olduğunu belirtmektedir. Özetle bu yaklaşımlar için ekonomik kriz, normal büyüme patikasından geçici sapmaları ifade etmektedir. Hiçbir belirsizliğin olmadığı, paranın tarafsız olduğu bir ortamda piyasalar mükemmel bir denge hali içerisinde hareket etmektedir. Bu anlamda bu yaklaşımlar tarafından kabul edilen etkin piyasa hipotezi, yatırımcıların fiyat farklılıklarından yararlanarak tercihlerini değiştirebileceği dolayısıyla varlık fiyatlarının uzun süreli yükseliş veya düşüş eğilimi içerisinde olmayacağını savunmaktadır. Diğer bir ifade ile fiyat arbitrajları yoluyla fiyatlar genel düzeyi gerçek değerlerine dönecektir. Rasyonalitenin kabul edilmesi, bankaların sadece kredibilitesi yüksek kesimlere borç vermesini, borçluların da sadece ödeyebilecekleri miktarda kredi talep etmelerini sağlamaktadır. Bunun yanı sıra sıkı para politikası düşük ve istikrarlı bir enflasyonun garantisi olarak görülmektedir. Sonuç olarak bu yaklaşımlarda krizler, reel ve finansal sektörlerin (ekonominin üretim ve dolaşım alanı) sistemik başarısızlığı değil, sisteme yönelik dış şokların bir sonucu olarak görülmektedir. Kriz yaratan dışsal faktörlerin en önemlisi yatırımcıların sisteme olan güvenini olumsuz yönde etkileyen yüksek kamu borçlarıdır (Goda ,2017, ss. 162-164). Bunun yanı sıra dış şoklar içerisinde doğal afetler, savaşlar, vb etkenler de sayılabilir.

Krizleri açıklamak konusunda ikinci akım Keynes'in 1930'lu yıllardaki kuramsal yaklaşımına dayanmaktadır. Keynes'in yaklaşımı diğer ana akım yaklaşımlara göre ekonomik ve sosyal yapıyı gerçekçi verilerden hareketle analiz etmektedir (Savran,2013a, ss. 28-29). Bu anlamda kriz açıklaması kapitalist ekonomik işleyişin yarattığı temel çelişkiyi ortaya koymaktadır. Keynes tarafından eksik istihdamın ekonomik işleyişin doğal bir sonucu olarak ifade edilmesi ve ekonominin nadiren tam istihdam durumunda dengeye gelebileceği vurgusu bu çelişkinin kabulü olarak değerlendirilebilir. Keynes, ekonomik krizin temel nedenini efektif talep yetersizliği ile ilişkilendirmektedir. Efektif talep unsurları olarak tüketim ve yatırım harcamaları ile ihracat üretilen mal ve hizmetlerin talebi konusunda yetersiz kaldığında maliye politikası aracılığı ile kamu harcamaları artışına dayalı ek talep yaratılması gerektiğini ileri sürmektedir. Efektif talebin belirleyici unsuru ise yatırım harcamalarıdır. Bu anlamda Keynes'in ekonomik kriz açıklamasında efektif talep yetersizliği, tüketim harcamalarındaki yetersizlik nedeniyle ortaya çıkan bir kriz eğilimini ifade etmemektedir. Keynes, iş gücü piyasasındaki katılıklara bağlı olarak emeğin marjinal getirisinden daha yüksek oranda gerçekleşen nominal ücret artışı talebinin ekonominin dengesinin bozulmasına neden olduğunu ifade etmektedir (Savran,2013a, ss.196-201). Dolayısıyla kriz eğilimlerinin işgücü maliyetlerinin sosyalizasyonunu sağlayan maliye politikası seçenekleri ile azaltılmasını önermektedir. Diğer bir ifade ile Keynes ve keynesyen ekolün büyük çoğunluğu talep yönetimine dayalı politikalar yoluyla kriz olasılığını azaltmanın mümkün olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda ekonomik kriz Keynes'te de piyasa işleyişine ilişkin sorunlardan kaynaklanır (Savran,2013b, ss. 46-51). Heterodoks ve ortodoks marksist yaklaşımlar ekonomik ve toplumsal yapı analizi, ekonomik kriz açıklamaları, devletin rolü, kamu maliyesi ve maliye politikası uygulaması ile ana akım yaklaşımlardan ayrılmaktadır. Bu çerçevede daha önce de belirtildiği gibi heterodoks yaklaşımlar ana akım yaklaşımların karşıtı olarak ifade edilmektedir. Diğer taraftan heterodoks yaklaşımlar neo marksist ve post marksist gelenekleri bünyesinde barındırmakta ancak ortodoks marksist yaklaşım ile arasında benzer ve farklılaşan yönler bulunmaktadır. Bu noktada heterodoks yaklaşım içerisinde ele aldığımız neo marksist ve post marksist ekollerin ortodoks marksist yaklaşım ile ayrıştığı temel nokta; ortodoks marksist yaklaşım tarihsel materialist bir yöntem ile sınıfsal çelişkilere dayalı analizleri içermekte ve toplumsal dönüşümün temel öznesi olarak sınıf çelişkilerini ve emekçi sınıfı görmektedir buna karşın neo-marksist ve post marksist gelenekler, ortodoks marksizmin sınıf temelli analizlerinin günümüz kapitalist gelişme dinamiklerini açıklamakta yetersiz kaldığını bunun yerine kadın hareketi, ekoloji hareketi, barış hareketi gibi toplumsal hareketlerin özneleri olarak feministler, çevreciler, gençler vb toplumsal kategorilerin

toplumsal dönüşümün bileşenlerini oluşturduğunu belirlemektedir (Bilir,2022,ss.306-308). Buradan hareketle bu çalışmada heterodoks yaklaşımlar içerisinde ele aldığımız neo-marksist ve post marksist yaklaşımlardan farklı ekonomik ve toplumsal yapı işleyişine dayalı bir analitik çerçeveyi içerdiğini vurgulamak amacı ile Marx'ın görüşlerini izleyen marksist ekol “ortodoks marksist” yaklaşım olarak kategorize edilmiştir. Bu anlamda Tablo-1’de yapılan kategorileştirme çerçevesinde heterodoks ve ortodoks marksist yaklaşımların ortak ve farklı yönlerinin belirlenmesi, heterodoks yaklaşımın günümüz ekonomik, siyasal, ekolojik, vb çoklu krizleri karşısında paradigma değişiminin zorunlu adresi olma potansiyelini tartışmak açısından önem taşımaktadır.

2.1. Heterodoks ve Ortodoks Marksist Yaklaşımın Benzerlikleri ve Ayrışan Yönleri

Tablo -1’de ifade edilen heterodoks ve ortodoks marksist düşünce okullarını ana akım kuramlardan ayıran ortak nokta, kapitalist ekonomik işleyişin çelişkilerini ele alan eleştirel bir yaklaşım geliştirmeleridir. Her iki düşünce okulu da kapitalist ekonominin güç ilişkilerine dayalı, eşitsizlik üreten, sürekli kriz eğilimine yol açan bir işleyiş mekanizmasına sahip olduğu konusunda hemfikirdir. Her iki yaklaşım da kendilerini politik ekonomi ve onun eleştirisine yönelik bir araştırma yöntemi içerisinde konumlandırmaktadır. Bu çerçevede ekonomide dengesizlik temel var oluş durumudur. Ekonomik ilişkilerin tarihsel analizine yönelik ortak bir zemin söz konusudur. Dolayısıyla aksine iddiaların varlığına rağmen ana akım iktisadın değer yüklü ve politik içeriği karşısında heterodoks ve ortodoks marksist yaklaşımın ana akımın söz konusu özelliğini deşifre etme, eleştirme ve dönüştürme çabası da bir okadar değer yüklü ve politik bir tutumu içermektedir. Bu anlamda ekonominin değerlerden bağımsız bir bilim olduğu iddialarına önemli bir karşı duruşu temsil etmektedir. Özetle her iki yaklaşım için de ekonomik gelişmeler her koşulda politik bir içeriğe sahiptir. Bu nedenle ana akıma meydan okuma biçimi ekonomik modeller geliştirmenin ötesinde siyasal bir süreci içermesi gerekmektedir (Stilwell, 2016, s. 4). Bu çerçevede gerek heterodoks yaklaşım gerekse ortodoks marksist yaklaşım devleti ekonomik ilişkilerin içerisinde ekonomik ilişkileri etkileyen ve etkilenen bir bileşen bir özne olarak ele almaktadır. Paylaştıkları bu ortak yan, ekonomik ve siyasal alanların iç içe geçmişliğini belirlemektedir.

Bu noktada heterodoks ve ortodoks marksist yaklaşımları ayıran temel unsurları belirlemek Tablo-1’de yer alan kategorileştirme çabasını açıklamak açısından önem taşımaktadır. İlk olarak iki yaklaşımın devletin rolü konusunda birbirinden ayrıştığını belirtmek gerekir. Ortodoks marksist yaklaşım devletin rolünü sınıf mücadelesi alanı olarak tanımlarken heterodoks yaklaşımlarda devlet görece özerk bir yapı olarak konumlanmaktadır. Dolayısıyla

heterodoks yaklaşımlar devletin emeğin toplam üretim içindeki payını artırma rolünü tanımlamaktadır. Marksist yaklaşım, sınıf mücadelesinin yükselmediği ve sermaye birikim sürecini tehdit etmediği sürece devletin rolünün sermayenin lehine olduğunu vurgular. Heterodoks yaklaşımlar ekonomik ve toplumsal ilişkileri toplumsal kategoriler üzerinden ayırma tabi tutmaktadır. Buna karşılık ortodoks marksist yaklaşım ücretli emek ve sermaye arasında belirgin bir sınıfsal ayrımı kullanmaktadır.

Ortodoks marksist ve heterodoks yaklaşımlar arasındaki bir diğer önemli fark değer teorisinde ortaya çıkmaktadır. Heterodoks değer teorisi, sosyal tedarik sürecinin maddi temelinin egemen sınıf ve siyasi seçkinler tarafından belirlendiğini ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile toplam toplumsal artığın bileşimi ve miktarı egemen sınıf tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla egemen sınıf ekonomi ve toplum üzerinde hakim etkiye sahiptir. Bu anlamda sermaye grupları ticari girişim aracılığıyla işletme fiyatlarını, kar marjlarını ve ücretleri belirlerken, devlet ücretlerin belirlenmesinde, istihdam süreçlerinde etkin rol oynamaktadır. Bu anlamda siyasal karar alma sürecinde yer alan aktörler piyasa dışı kararlar yoluyla sosyal tedarik sürecine yönelik genel erişim ve sosyal hizmetlere farklı miktar ve bileşimde erişim olanaklarını oluşturmaktadır. Ana akım yaklaşımın kıt kaynaklar ve sonsuz ihtiyaçlar tezinin aksine heterodoks yaklaşımda toplumsal artık sınırlı değildir ve tüketim mallarının haneler arasındaki dağılımı, teknik olarak onların üretkenliği veya ürettikleri malın piyasa değeri tarafından belirlenmemektedir. Toplumsal artığın yaratılması ve dağıtımını yönetici sınıfın dayandığı toplumsal ilişkiler aracılığı ile gerçekleştirilir. Ana akımın bireycilik yaklaşımı ise bu ilişkileri gizleyen bir özellik taşımaktadır (Lee,2011, ss.48-50). Bu nedenle heterodoks yaklaşımın toplumsal artığın üretimi ve dağılımı konusundaki bu saptaması bireyciliğe dayalı subjektif değer teorisine bir eleştiri niteliğini taşımaktadır. Aynı zamanda toplumsal artığın, toplam toplumsal ürünün, fiyatların ve kâr artışlarının belirlenmesinde kurum ve yapılara yapmış olduğu vurgu nedeniyle Marksist değer teorilerinden de farklıdır (Lee,2011,s.50). Ortodoks marksist değer teorisi, artı değerın sermaye tarafından el konulmasına dayanmaktadır. Kapitalist işleyişin temel özelliği kâr amaçlı bir üretim sistemi olmasıdır ve kârlar, değerın ve artı değerın ortaya çıktığı emek gücünün sömürülmesine dayalı olarak gerçekleşir. Kâr, kapitalist bir ekonomide yatırımın ve üretimin itici gücüdür ve dolayısıyla kârlılık eğilimindeki düşme ve sermayenin kârlılığındaki azalma ekonomik krizlerin nedenidir (Roberts, 2019). Özetle heterodoks yaklaşımın değer teorisi toplumsal artığın üretilmesi ve dağıtımına ilişkin toplumsal kategoriler ve siyasal süreçler arasındaki ilişkilere dayanmaktadır.

Buna karşılık ortodoks marksist yaklaşım artı değer teorisi ile tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan emek ve sermaye arasındaki sınıfsal gerilimleri ortaya koymaktadır.

Krizleri açıklama biçimi konusunda ortodoks marksist ve heterodoks yaklaşımlar birbirinden ayrılmaktadır. Bu anlamda heterodoks yaklaşımların kriz açıklamaları ağırlıklı olarak eksik tüketim krizine dayanmaktadır. Birbirinden farklı açıklamaları içermekle birlikte eksik tüketime dayalı kriz açıklamaları tüketim harcamalarında ortaya çıkan azalmanın ekonomik krize neden olduğunu belirlemektedir. Eksik tüketim işçilerin tükettiğinden daha fazla üretmesinin bir sonucudur. Diğer bir ifade ile kapitalist üretim süreci rekabet koşullarına bağlı olarak teknolojik yeniliklere duyduğu ihtiyaç bağlamında toplam talebin toplam arzın gerisinde kalmasına neden olmaktadır. Kapitalist üretim sürecinin sermaye birikiminin devamını sağlamaya dayalı işleyiş biçimi bir taraftan teknolojik gelişmelere bağlı olarak toplam üretim içerisinde sabit sermayenin payını arttırmakta diğer taraftan karlılık düzeyini artırma ihtiyacı nedeniyle en önemli maliyet unsuru olarak görülen ücret düzeyinin sürekli düşük kalmasına neden olmaktadır. Bu sürecin doğal sonucu olarak toplam talep toplam arz düzeyinin sürekli gerisinde kalmaktadır. Dolayısıyla eksik tüketim krizi aynı zamanda aşırı üretime neden olmaktadır. Aşırı üretim ile birlikte eksik istihdam sonucu ortaya çıkmaktadır (Clarke,2009, ss:167-173). Bu çerçevede “eksik tüketim” heterodoks yaklaşım açısından krizin nedenini oluşturmakta buna karşılık “eksik istihdam” eksik tüketim krizine bağlı olarak gerçekleşen sonucu ifade etmektedir. Bu anlamda eksik tüketim eğilimi bir süreklilik göstermektedir. Eksik tüketim krizlerinin etkisini azaltmanın yolu ek talep yaratmaktır. Ek talep, düzenleme ekolü tarafından önerilen refah devleti uygulamaları, Rosa Luxemburg’un emperyalizm açıklamalarına bağlı olarak dış ülkelerden, tekelci kapitalizm ve tekelci devlet kapitalizmi okullarında kamu harcamaları yoluyla sağlanmaktadır (Savran,2013a, ss.188-191). Ortodoks marksizm ekonomik krizi kar oranlarının düşme eğilimi ile açıklamaktadır. Kar oranlarının düşme eğilimi bir yasa olarak tanımlanmaktadır. Buna göre yasa, kar oranlarının sermayenin organik bileşimindeki artışa bağlı olarak giderek düşme eğilimi içerisine girmesini ifade etmektedir. Yasa, rekabete ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak üretim sürecinde işgücünün giderek daha az kullanımı ve artı değer oranında azalış eğilimi nedeniyle kar oranlarının eğilimsel olarak düşüşünü ifade etmektedir. Kar oranlarının düşme eğiliminin bir yasa olarak tanımlanmasının nedeni düşüş eğilimini yavaşlatan karşı eğilimleri içermesinden kaynaklanmaktadır (Savran,2013a, ss.70-71).

Özetle Tablo-1’de sınıflandırılan kuramsal yaklaşımlar arasında kapitalist işleyiş mekanizmasının yarattığı çelişkileri eleştirel bir çerçevede ele alan heterodoks ve ortodoks

marksist yaklaşımların ortak paydalarının yanı sıra ekonomik ve toplumsal ilişkileri ele alış biçimi bakımından farklılıklar içerdiğini belirtmek gerekir. Bu farklar her iki yaklaşımın kamu maliyesi yaklaşımını ve maliye politikası araçlarının kullanımını belirlemektedir. Bu anlamda heterodoks yaklaşımların ekonomik ve siyasal alanın iç içeliğine dayalı açıklamaları genel çerçevesi ile kamu maliyesinin ilişkiselliğini ortaya koymaktadır. Buna göre heterodoks yaklaşımlar için kamu maliyesi, toplumsal kategorilerin kendilerini temsil eden kurum ve yapılar ile siyasal aktörler arasındaki ilişkiler tarafından biçimlendirilmektedir. Buna karşılık ortodoks marksist düşüncede kamu maliyesi yaklaşımı, sınıf mücadelesi tarafından belirlenen bir alan olarak ifade edilebilir. Diğer bir anlatımla ücretli emek ve sermaye arasındaki mücadele ile sermaye içi grupların arasındaki gerilimler kamu maliyesi yaklaşımını ve maliye politikası uygulamalarını belirlemektedir.

Buradan hareketle çalışmanın amacı doğrultusunda heterodoks yaklaşıma dayalı bir kamu maliyesi anlayışı ve maliye politikası araçlarının neler olabileceğini belirlemek yaklaşımın ana hatlarını belirginleştirmeyi gerekli kılmaktadır. İzleyen alt başlık heterodoks yaklaşımın temel özelliklerini ele almaktadır.

2.2. Heterodoks Yaklaşımın Ana Hatları

Heterodoks yaklaşım, klasik politik ekonomi veya neoklasik iktisat gibi, sosyal tedarik sürecini açıklamayı amaçlayan belirli bir grup çağdaş teoriyi ve bu teorilere dayanan ekonomik politika önerilerini ifade eden iktisadi düşünce okulu olarak tanımlanabilir. Heterodoks yaklaşımın entelektüel kökleri, Post Keynesyen-Sraffacı, Neo-marksist-radikal, kurumsal-evrimci, sosyal, feminist ve ekolojik iktisadın heterodoks geleneklerine dayanmaktadır. Bütün bu yaklaşımlar ulusların zenginliğine, birikime, adalete ve toplumsal ilişkilere vurgu yapmaktadır Dolayısıyla bilimsel bir araştırma alanı olarak heterodoks yaklaşım, toplumun yinelenen ihtiyaçlarını karşılamak ve toplumsal refah düzeyini artırma amacıyla ihtiyaç duyulan mal ve hizmetlerin üretim ve dağıtım mekanizmalarını tarihsel gelişim dinamikleri içerisinde ele almaktadır. Diğer bir ifade ile heterodoks yaklaşım sosyal tedarik süreçlerinin tarihsel bir analizini içermektedir. Bu anlamda heterodoks bir açıklama, kültürel bir bağlama yerleştirilmiş insan eylemliliğini ve tarihsel süreç içindeki kaynakları, tüketim kalıplarını, üretimi ve yeniden üretimi, sosyal tedarikle ilişkili olan piyasanın, devletin ve piyasa dışı/devlet dışı faaliyetlerin anlamını (veya ideolojisini) etkileyen sosyal süreçleri içerir. Bu anlamda heterodoks yaklaşımların sosyal tedarik sisteminin kaynak dağılımı ve bölüşüm sorunlarına ilişkin yaklaşımı, karşılıklı bağımlılıkların var olduğu toplumsal bşglama dayanmaktadır. Diğer bir ifade ile kaynak dağılımı ve bölüşüm bireysel

karar alma mekanizması ile açıklanmamaktadır. Esas olarak güç ilişkileri tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle tedarik süreçlerinin bir bölümü piyasa mekanizması aracılığı ile gerçekleştirilmiş dahi olsa sosyal tedarik sistemi piyasaların dışında bir toplumsal ilişki bütününe ifade etmektedir. Dolayısıyla heterodoks yaklaşımın kapitalist ekonomi bağlamında sosyal tedarikin tarihsel sürecinin teorik bir açıklamasını oluşturduğu belirtilmektedir. Bu çerçevede heterodoks yaklaşım kaynakların yapısı ve kullanımı, sosyal ihtiyaçların belirlenmesi ve değişimi, üretim yapısı ile ticari işletmeler, aile, devlet, ekolojik çevre ve toplumun yeniden üretimi de dahil olmak üzere sosyal tedarik sürecinin parçası olan bütün bileşenlerin arasındaki ilişkilerin açıklamasını ve dönüştürülmesini içermektedir (Lee,2012,ss.339-340). Bu anlamda heterodoks yaklaşıma dayalı kuramsal çerçevenin temel unsurunu oluşturan sosyal tedarik süreci, ekonominin nasıl organize edildiği ve yeniden üretildiği konusunda sosyal ve tarihsel bir açıklamayı ifade etmektedir. Dolayısıyla sosyal tedarik süreci, insanla doğa, sosyal sınıflar ile sosyal yapılar arasındaki etkileşim ve mücadelenin bir sonucu olarak toplumun maddi temelini açıklamaya yönelik gelenekler içerisinde yer alır (Jo & Todorova, 2017, ss. 35-36)

Heterodoks yaklaşımlar etik değerler ve sosyal felsefe konularını ve insan varlığının tarihsel yönlerini içerdiğinden, insan onurunu geliştirmeye yönelik ekonomi politikası önerilerinde bulunmanın önemine işaret etmektedir. Toplumun tüm üyeleri ve özellikle dezavantajlı gruplar için sosyal konumlarını iyileştirmeye, toplumsal üretimden aldıkları payı arttırmaya yönelik politika seçenekleri heterodoks yaklaşıma dayalı ekonomi politikalarının temel amacını oluşturmaktadır. Bu anlamda ekonomi politikası önerileri sınıf ve hiyerarşik tahakküm, eşitsizlikler, sosyo-ekonomik hoşnutsuzluk ve çatışmayı içeren ekonominin işleyiş mekanizmasına dair tarihsel ve kuramsal dayanaklara bağlı olarak geliştirilmektedir. Teori ve politika arasındaki ayrım, ana akım ekonomide bulunan pozitif-normatif ayırımdan farklı olarak, sosyal tedarik sürecinin gerçekte nasıl işlediğinin bir açıklamasını ifade etmektedir. Bu anlamda heterodoks politika, belirli bir tarihsel süreç içerisinde olumlu sonuca ulaşmak için gerçek süreci değiştirmeyi amaçlamaktadır (Lee,2012, s.340).

Heterodoks yaklaşımlarda post marksist, post keynesyen, kalekçi, yapısalcı, düzenleme ekolü, kurumsalcı yaklaşım, birikimin sosyal yapıları gibi farklı düşünce akımları heterodoks makroekonomi teorisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur (Goldstein & Hillard, 2009, s. 7). Heterodoks makroekonominin ortak özellikleri Sawyer (2009 a) tarafından açıklanmıştır. Buna göre Sawyer, iktisadi faaliyetlerin belirleyici unsurunun talep düzeyi olduğunu ifade etmektedir. Toplam talebin en önemli unsuru yatırım harcamalarıdır. Yatırım harcamalarının

önemi kapasite kullanım düzeyindeki değişim yoluyla bir çeşit hızlandıran işlevi görmesidir. Para ve finansal araçların ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisi güçlüdür. Heterodoks yaklaşım makroekonomik analizde fonksiyonel gelir dağılımını kullanmaktadır. Özellikle Kaldor ve Kalecki ücret ve karlar arasındaki gelir dağılımının önemine işaret etmektedir. Kalecki ücret ve karlar arasındaki dağılımın tekelleşme düzeyi tarafından belirlendiğini ve karların payını belirleyen temel unsurun da sermaye kesiminin harcama kararı olduğunu ifade etmektedir. (Sawyer, 2009, s.26-27).

Özetle heterodoks yaklaşımlar fonksiyonel gelir dağılımı analizini kullanarak toplam talep konusunda yatırım harcamalarının belirleyici olduğunu ve yatırımların da sermaye kesiminin harcama kararları tarafından belirlendiğini vurgulamaktadır. Heterodoks maliye politikası seçenekleri önerisi esas olarak Abba Lerner (Lerner, 1943) ve Kalecki'nin (1944) çalışmaları tarafından geliştirilen fonksiyonel maliye yaklaşımlarına dayanmaktadır. Kamu maliyesi ve maliye politikası uygulamasının bir başka yönü ise Goldscheid (1958) tarafından geliştirilmiş olup, daha Marksist geleneğe dayalı alternatif bir yaklaşım olarak kamu maliyesinin sosyolojik yönünü içermektedir. Heterodoks yaklaşım içerisinde özellikle Keynesyen/Kaleckçi ve Post Keynesyen yaklaşımlar temel alınarak maliye politikasının önemi tartışılmaktadır. Heterodoks yaklaşıma dayalı maliye politikasının önemine en büyük katkıyı Sawyer (2009b, 2010, 2012), Arestis (2011, 2012, 2012b), Arestis ve Sawyer (2003, 2006, 2010), Fontana (2009) yapmıştır. Maliye politikasının önemine ilişkin bu temel çalışmaların yanı sıra Moudud (2010), Moudud ve Hernandez (2014) gibi kamu yatırımlarının kapitalist kalkınmadaki önemine işaret eden çalışmalar maliye politikasının etkisini değerlendirmektedir. Tcherneva (2011, 2014) da maliye politikasının önemini ele almış ve özellikle kriz zamanlarında aşağıdan yukarıya aktarıma yönelik maliye politikası önerisi geliştirmiştir. Bu çerçevede aşağıdan yukarı aktarıma dayalı maliye politikası gelir düzeyi düşük grupların toplumsal üretimden aldıkları payı arttırmayı hedeflemektedir. Bu hedefi gerçekleştirecek biçimde yatırımların sosyalizasyonu, istihdam artışı sağlayan konjonktür karşıtı bir politika önerisi temel politika seçenekleri arasında yer almaktadır. Aşağıdan yukarı aktarıma dayalı maliye politikası hükümetlerin uzun dönemli istihdamı garanti altına aldığı bir program önerisidir. Böylece gelir dağılımının iyileştirilmesi ve sürdürülebilir büyüme hedeflerinin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır (Tcherneva,2014, ss.57-58).

Heterodoks yaklaşımların kendi aralarında farklılıkları olsa da özellikle maliye politikasını temel seçenek olarak görmeleri ve bu doğrultuda sermaye dışı kesimlerin ve dezavantajlı

toplumsal kategorilerin toplumsal üretimden aldıkları payı arttırmaya yönelik kaynak dağılım mekanizması ve bölüşümüne yönelik politika seçeneklerini geliştirmek konusunda ortak noktaları bulunmaktadır. Bu ortak noktaların temelini eksik tüketime dayalı ekonomik kriz açıklamaları oluşturmaktadır. Dolayısıyla devletin ekonomiye müdahale alanının son derece geniş olması gerektiği belirtilmektedir. Heterodoks yaklaşımların makro politikalarındaki ortak temaları, efektif talep ilkesi, belirsizliğin ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisi, yatırımların önemi, finansal ve reel sektörün birlikteliği, paranın içselliği, sınıfsal çatışmalar ve gelir dağılımı sorunları, tekelleşme eğilimi ve sürekli kriz eğilimi şekilde özetlenebilir. Bunun yanı sıra heterodoks yaklaşımlar toplumsal gelişme dinamiklerini bütüncül bir çerçevede ele almaktadır. Bu anlamda hane halkı, devlet, şirketler ve bankalar kaynakların kullanımını konusunda birbirleri ile ilişki içerisinde (Sawyer, 2009, ss.25-33 & Lavoie, 2009, ss. 2-12). İzleyen bölüm, kısaca dünya ekonomisinde yaşanan iki büyük kriz sonrasında uygulanan politikaların kuramsal yaklaşımlar ile ilişkisini kurmaktadır. Böylece soyutlamayı içeren kuramsal yaklaşımların somut politikalar düzeyinde değerlendirilmek mümkün olmaktadır.

3. KRİZ DÖNEMLERİNDE KURAMSAL YAKLAŞIMLARIN İŞLEVİ

Kriz dönemlerinde kullanılan politika seçenekleri ekonomik ve toplumsal yapının yeniden düzenlenmesine yönelik girişimleri beraberinde getirmektedir. Nitekim 1929 ve 1973 Petrol krizlerinden sonra ve nihayet 2008 büyük bunalımı sonrasında yaşananlar bu düzenlemelerin en tipik örnekleridir. Devletin rolüne ilişkin tartışmalar ve maliye politikası uygulamasında en önemli dönüşüm bu krizlerden sonra yaşanmıştır. 1929 kriziyle birlikte serbest ticaret ilkelerine dayalı sermaye birikimi sürecinin sonuna gelinmiştir. Klasik ve neoklasik yaklaşımların benimsediği otomatik denge yaklaşımının geçerliliği sona ermiştir. 1929 yılında yaşanan kriz koşulları ve şiddetli işsizlik, Sovyetler Birliği hariç neredeyse bütün ülkelerde etkisini göstermiştir. Büyük depresyonun etkileri genişletici maliye politikaları yoluyla giderilmeye çalışılmıştır. 1929 bunalımı sonrasında 1933-1938 yılları arasında ABD başkanı Franklin D. Roosevelt'in uygulamaya koyduğu yeni mutabakat (new deal), devletin her alanda gerçekleştirdiği genişletici politikalar yoluyla ekonomiye müdahalesinin örneğini oluşturmaktadır. Bu anlamda, alınan önlemler Keynesyen politikaların uygulanmasına yol açmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası hızlı sermaye birikimi döneminin temel özellikleri şu şekilde özetlenebilir. Savaş sonrası dönemde Avrupa'nın yeniden inşası, teknolojik ilerleme, bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin yeniden yapılandırılması, Sovyet bloğunun kısa sürede kurulması ve batı kapitalizminin olası sosyalizm tehdidine yönelik önlem alma ihtiyacı, yeni

uluslararası ödeme sistemi, uluslararası ticaretin genişlemesi, refah devletinin gelişimi (Brenner vd, 2011). Bütün bu gelişmeler devlet müdahalesinin artışıyla beraberinde getirmiştir.

Savaş sonrası dönemden başlayarak 1970'li yıllara kadar uzanan süreç içerisinde devletin rolü ve maliye politikasının özellikleri şu şekilde özetlenebilir. Düzenleme, koruma ve Kamu İktisadi Teşebbüsleri yoluyla üretim alanında devletin rolünün güçlenmesi dönemin sermaye birikimi koşulları ile uyumlu özellikler taşımaktadır. Bu çerçevede kamu yatırım harcamaları sermaye birikimine doğrudan katkı sağlayacak şekilde arttırılmıştır. Sosyal harcamaların bütçe içerisindeki payı arttırılmış. Böylece emek verimliliğinin artışı ve emek maliyetlerinin toplumsallaştırılması sağlanmıştır. Vergi yapıları, dönemin özelliklerine göre, sınıflar arası anlaşma gereği, doğrudan vergilendirmeye ve artan oranlı tarifeye dayanmaktadır. Açık bütçe politikası ve ihtiyari maliye politikası bu dönemde kamu maliyesi ve maliye politikası yaklaşımını temsil etmektedir.

Özetle 1929'dan 1970'lere kadar olan dönem kapitalist birikimin genişleme aşaması olarak tanımlanabilir. Bu dönemde verimlilik artışı reel ücret artışlarıyla birlikte gerçekleşmiş ve kâr oranları nispeten yüksek kalmıştır. Bu dönemde devletin rolü ve maliye politikası uygulaması sermaye birikiminin ihtiyaçlarına cevap vermiştir. (Roberts, 2012).

1970'lerde başlayan kriz, 20. yüzyılda kapitalist birikimin ikinci büyük krizi olarak nitelendirilmektedir. Krizin nedenleri konusunda çeşitli açıklamalar yapılabilir. Rekabet baskısı ve tekelci eğilimlerin artması, üretken ve ticari sermayenin uluslararasılaşması, refah devleti politikalarının iş gücü maliyetlerini arttırması, sendikal faaliyetlerin artışı nedeniyle işsizlik oranlarının düşmesi, refah devleti uygulamalarına ve sendikaların gücüne bağlı olarak yüksek reel ücretlerin korunması bu nedenler arasında sayılabilir (Brenner, vd, 2011). Tüm bu faktörler, genişleme döneminin yarattığı aşırı birikim sürecine bağlı olarak kâr oranlarının düşmesine neden olmuştur. Kâr oranlarının daha fazla düşmesini önlemek amacıyla 1980'li yıllardan itibaren neoklasik iktisat teorisini temel alan neoliberal politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Nasıl ki, 1929 bunalımı sonrasında serbest ticarete dayalı sermaye birikimi süreci yerini devlet müdahalesine dayalı keynesyen yaklaşıma bırakmış, ekonomik ve toplumsal yapı bu görüş etrafında yeniden organize edilmiş ise 1980'li yıllardan itibaren neoliberal politikalarda ekonomik ve toplumsal yapıyı sermaye birikiminin gereklerine uygun olarak yeniden organize etmiştir. Dolayısıyla her iki dönemde gerçekleşen köklü dönüşümleri toplumsal güç ilişkilerinin belirlediği bir paradigma değişimi olarak tanımlayabiliriz. 1980 sonrası dönemin temel özellikleri, devletin rolünü azaltmaya yönelik politika seçeneklerinin tutarlı biçimde uygulanmasına odaklanmıştır. Tartışmalar, 1980'li yıllardan itibaren “daha

etkin bir kamu sektörü” ve “bütçe disiplini” sağlamayı amaçlayan bir kamu maliyesi ve maliye politikası anlayışına yönelmiştir. Bu dönemin ekonomi politikaları açısından temel yönelimi, mal ve hizmet piyasalarının serbestleştirilmesi, işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi, kuralsızlaştırmalar ve özelleştirme uygulamaları olarak özetlenebilir.

Kamu maliyesi bağlamında 1980 sonrası dönem, ekonomiye devlet müdahalelerinin “en aza indirilmesine” yönelik tedbirleri içermektedir. Maliye politikası araçları bu amacı gerçekleştirecek şekilde düzenlenmiştir. Özellikle dönemin maliye politikası hedefleri sermaye geliri üzerindeki doğrudan vergi yükünün azaltılması, kamu harcamalarının kısıtlanması, bütçe açığının azaltılması ve kamu borçlarının sürdürülebilirliğinin sağlanması olarak özetlenebilir.

1980 sonrası dönemde gelişmekte olan ülkelerde yapısal uyum programlarının bir aracı olarak kullanılan daraltıcı maliye politikaları, 2008 ekonomik krizi ile birlikte gelişmiş ülkelerde mali kemer sıkma programları adı altında uygulanmaya başlanmıştır. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde uygulanan bu programlar eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler de dahil olmak üzere kamu hizmetlerinin özelleştirilmesine yol açmış, işsizlik oranlarında artış, ve reel ücret seviyesinin azalması sonucunda emeğin denetim altına alınmasının araçlarını oluşturmuştur (Bougrine, 2012).

Sonuç olarak 1980 sonrası dönemde uygulanan ekonomi politikaları hanelerin, şirketlerin ve devletin finansallaşmasına neden olmuştur (Radice, 2011). Borçluluğun artmasıyla hane halkının finansallaşması, reel sektör şirketlerinin kendi faaliyet alanları dışında gelir elde etmeye yönelmesi, vergilerin düşürülmesinin ardından kamu harcamalarının kamu sektörü tarafından borçlanma yoluyla finanse edilmesi, finansallaşmanın kapsamının genişlemesine ve üretim alanıyla ilişkisinin kopmasına yol açmaktadır (Bougrine, 2012). Sermayenin kârlılığının yüksek olduğu 1950’li ve 1960’lı yıllardan farklı olarak karlılık oranlarında 1980’lerde ortaya çıkan düşme eğilimi sermaye gelirleri üzerindeki vergi yükünün düşürülmesi, finans sektörünün düzenleme dışı bırakılması, sendikal kısıtlamalar ve özelleştirmeler gibi karlılığı arttırmaya dayalı önlemler Keynesyen müdahaleci yaklaşıma yönelik bir karşı devrim olarak ifade edilmektedir (Carchedi, 2012). Bunun yanı sıra kamu hizmetlerinin taşeronlaştırılması yoluyla ulusal ve uluslararası hizmet şirketlerinin faaliyet alanlarının genişlemesi sağlanmıştır. Özellikle elektrik, doğalgaz, su, iletişim teknolojisi gibi alanlarda bu eğilimin ne kadar güçlü olduğu bilinen bir gerçektir (Huws, 2012). Dolayısıyla kamu hizmetlerinin taşeronlaştırılmasının özel sektör karlılık artışını sağlamak konusunda oldukça önemli bir işlevinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Özetle, sermayenin önündeki

tıkanıklıkları gidermek ve/ veya ertelemek üzere sermaye ihracı, yeni teknoloji kullanımı, ticaretin uluslararasılaşması, refah politikalarının kısıtlanması, ödemeler dengesi krizi, bütçe krizi ve döviz krizi tehdidine karşı sıkı para ve maliye politikalarının uygulanması “serbest piyasa” ama “güçlü devlet müdahalesi” anlamına gelmektedir (Bonefeld, 2010). İzleyen bölüm sürekli kriz eğiliminin ve neoliberal politikaların yarattığı tahribatın etkilerini azaltmak üzere heterodoks yaklaşıma dayalı politika seçenekleri konusunda önerileri içermektedir.

4. HETERODOKS YAKLAŞIMA DAYALI KAMU MALİYESİ VE MALİYE POLİTİKASI ÖNERİLERİ:

Heterodoks yaklaşımlara dayalı olarak geliştirilebilecek politika önerileri, toplumsal yeniden üretimi belirleyen sosyal tedarik sisteminin bileşenlerini sermaye dışı gruplar lehine yeniden düzenleyen ve toplumsal artıktan aldıkları payı arttırmayı hedefleyen sonuçlar üretmesini sağlayacak araçları içermektedir. Söz konusu araçlar emek gücünün ve diğer dezavantajlı grupların siyasal süreç içerisindeki katılım mekanizmalarının geliştirilmesi koşulu ile güç ilişkileri karşısındaki konumunu güçlendirecek ve refah düzeyi artışı sağlayacak mekanizmalar olarak ifade edilebilir. Bu anlamda aşağıda kısaca söz konusu araçlar ele alınmıştır.

Yeniden Kamuculuk ve yeniden planlama: Kamucu politikaların esası demokratik katılım mekanizmaları yoluyla kaynak dağılımının planlamaya dayandığı, kamusal üretim mekanizmalarını içeren bir sosyo-ekonomik yapı inşa etmeye dayanmaktadır. Bu anlamda kamucu politikalar, ulusal düzeyde sermaye dışı kesimlerin toplumsal üretimden aldıkları payın artışı sağlamak ve uluslararası iş bölümü çerçevesinde ülkenin bağımsız ekonomik ve siyasal konumunu güçlendirecek bir yapısal dönüşümü oluşturmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede kaynakların insan-doğa etkileşimini koruyacak şekilde dağılımı, kamucu politikalarının merkezinde yer almaktadır. Bu politikaların hayata geçirilmesinde Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) önemli bir işleve sahiptir. Keynesyen politikaların uygulandığı dönemden farklı olarak KİT’lerin yeniden kamuculuk sürecini geliştirmek üzere kullanımı, üretim sürecinin sosyalizasyonunu geniş toplumsal kesimler lehine yeniden organize etmek anlamına gelmektedir. Böylece kullanım değeri üretimini içeren ekonomik ve toplumsal yaşamın dönüşümünün bir aracı olarak kullanımı söz konusu olmaktadır. KİT’lerin bu işlevi yerine getirmesi için aşağıdan yukarıya karar alma süreçlerine katılımcı mekanizmaların oluşturulması ve üretim ve dağıtım faaliyetlerinin planlama mekanizmasına tabii olması gerekmektedir (Sönmez,2019, ss.243-248). Kamucu politikalar çerçevesinde bir diğer alternatif yaklaşım biçimi Fine ve Hall (2014,s.102) tarafından geliştirilen kamu sektörü

sunum sistemleri kavramının dayandığı temel ilkeler doğrultusunda kamu kesiminin yapılanmasını sağlamaktır. Bu anlamda sağlık sistemi, eğitim sistemi, ulaştırma, barınma hatta gıda tedarik sistemleri gibi kamusal sunum kapsamına giren her bir unsurun birbiri ile bağlantılı üretim, dağıtım, erişim ve kaynak kullanımını bünyesinde barındıran ve bu süreçlerin birbiri ile ilişkisini ve etkileşimini sağlayacak bir işleyiş mekanizması oluşturmaktır (Fine&Hall,2014, ss.101-104). Kamucu politikalar başlığı altında ele alınabilecek bir diğer yaklaşım kamu kesimi dışında kamusalılığı oluşturmaya dayalı üretim ve dağıtım birimlerinin önemini vurgulamaktır. Bu tarz üretim birimleri kâr amacı gütmeyen, devletten bağımsız olarak üretim ve dağıtım süreçlerini planlayan özellikler taşımaktadır. Bu yaklaşım biçimine en iyi örnek kooperatif biçimindeki kollektif üretim ve dağıtım birlikte gerçekleştirmeyi hedefleyen modellerdir (McDonald & Ruiters,2014, ss.14-20). Bu modellerin uygulanabilirliği ve heflenen sonuçları gerçekleştirme potansiyeli, planlama mekanizmasına dayalı bir kaynak kullanım ve dağılım sisteminin kullanılması ile ilişkilidir.

Evensel temel gelir yerine yaşanılır ücret uygulaması (living wage): Evrensel temel gelir vatandaşlık geliri gibi farklı isimler altında tanımlanmakla birlikte esas amacı ülke vatandaşlarının belirli bir gelirin altına düşmesine izin vermeyen asgari gelirin kişi başı olarak garanti edilmesini ifade etmektedir (Van Parijs, 2004,ss. 9-11). Buna karşılık yaşanılır ücret uygulaması her döneme ve bölgeye göre değişen , reel olarak refah düzeyini korumaya dayalı bir ücretin garantilenmesini içermektedir. Bu anlamda yaşanılır ücret, reel refah düzeyinin korunmasını sağlamaya yönelik bir talep olarak dikkat çekmektedir. Özellikle uluslararası düzeyde yaşanılır ücret ve geçim geliri talebine dayalı oluşumlar ve hükümet dışı uluslararası araştırma birimleri konuyla ilgili küresel çalışmalarını sürdürmektedir. Bu noktada küresel yaşanır ücreti koalisyonu, yaşanılır ücreti; bir işçinin istihdam yoluyla, devlet sübvansiyonları olmadan temel ve makul bir yaşam standardına sahip olmasına olanak sağlaya ücret düzeyi olarak tanımlamaktadır. Bu çerçevede iyi bir yaşam standardının ölçüsü yiyecek, su, barınma,eğitim,sağlık hizmetleri, ulaşım, giyim ve beklenmedik olaylara karşı hazır olmayı sağlayan ihtiyaçları karşılamayabilmek anlamına gelmektedir. Bütün bu ihtiyaçları karşılanmasına dayalı ücret politikası yaşanılır ücreti ifade etmektedir. Bunu yanı sıra, geçim geliri, ücret geliri dışında gelir eden serbest meslek grupları, tarım sektöründe çalışan kayıtlı ve kayıtsız işgücü, geçici istihdam koşullarında çalışanlara yönelik olarak geliştirilmiş bir kavramdır. Belirli bir bölgedeki, o bölgenin koşullarına uygun olarak bir hanenin bütün üyelerine makül bir yaşam standardı sağlaması için gereken net yıllık gelir olarak

tanımlanmaktadır (www.livingwage.com). Gerek yaşanılır ücret gerekse geçim ücretinin garanti altına alınmasına dayalı talepler heterodoks politikaların ana eksenini oluşturmaktadır.

Evrensel kamu hizmetleri /evrensel temel hizmetler: Evrensel hizmetler, kaynakların ve enerjinin sosyal sonuçlara verimli bir şekilde dönüştürülmesini sağlayan üretim süreçlerini kapsamaktadır. Sosyal tedarik sistemleri üzerindeki kamu kontrolünü ifade etmektedir. Sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, konut hakkı, ulaşım hizmetleri gibi temel hizmetlerin piyasa mekanizmasının işleyişinde kurtarılıp tamamen bedelsiz olarak sunulmasını içermektedir. Böylece söz konusu alanların meta dışı bırakılması hedeflenmektedir. Aynı zamanda doğa ile barışık hızlı karbonsuzlaştırmanın gerçekleştirilmesini kolaylaştırmaktıran ekolojik dengenin korunmasını sağlayan bir üretim yöntemini içermektedir (Hickel,2023).

Heterodoks yaklaşım içerisinde belirlenen politika seçeneklerini çoğaltmak mümkündür. Bu bölümün amacı, heterodok yaklaşımın genel ilkeleri doğrultusunda ve kamu maliyesi yaklaşımı içerisinde ekonomik ve toplumsal yaşamın piyasa kurallarına dayalı yapısını değiştirmeye yönelik politika seçenekleri önerisinde bulunmaktır. Bu çerçevede burada önerilen politika seçenekleri kaynakların dağılımı ve bölüşümün toplumun geniş kesimlerinin refah düzeyini yükseltmeye yönelik sosyal tedarik süreçlerinin değişimine zemin oluşturacak yöntemleri içermektedir.

5- SONUÇ

Kriz dinamikleri ile maliye politikası uygulaması arasındaki ilişki incelendiğinde tarihsel olarak devletin temel rolünün kapitalist yeniden üretim sürecini sağlamak olduğu sonucuna varılabilir. Bu anlamda kamu bütçesi ve dolayısıyla maliye politikası araçlarının kriz dönemlerinde kullanımının en önemli anlamı, kriz koşullarına uygun olarak bölüşüm ilişkilerini ve kaynak dağılımını yeniden düzenlemek olarak belirlenebilir. Dolayısıyla özellikle kriz dönemlerinde maliye politikalarının önemi artmaktadır. Maliye politikası kullanımı sonucunda ortaya çıkacak ekonomik ve sosyal sonuçlar maliye politikası araçlarının miktar ve bileşimi ile yakından ilgilidir. Bu anlamda kamu açıklarını ve devlet borçlanmasını azaltmak üzere maliye politikası araçlarının miktar ve bileşiminde yapılacak değişiklik, kapitalist gelişme dinamiğinin ihtiyaçları doğrultusunda yapılan bir düzenleme olarak düşünülebilir.

Bu çerçevede 1930'lu ve 1970'li yılları kapsayan maliye politikası uygulama örneklerinden anlaşılacağı gibi, maliye politikası kapitalist gelişmenin bütün aşamalarında önemli bir müdahale aracı olma özelliği göstermektedir. Daraltıcı maliye politikası uygulamalarının

varlığı bu politika aracının önemini azaltıcı bir sonuç doğurmamaktadır. Tersine sermaye birikim sürecine uyumlu bir devlet-ekonomi ilişkisinin yansımaları olarak değerlendirilebilir. Diğer bir anlatımla birikim koşullarına uygun ekonomik ve sosyal yeniden yapılanmanın önemli bir aracı olma özelliği taşımaktadır. Maliye politikasının bu özelliği, kamu maliyesinin ilişkiselliğinin devletin işlevlerini içeren bir uygulama alanı olmasından kaynaklanır. Başka bir ifade ile kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde kamu maliyesi alanı devlet-ekonomi ilişkilerinin kendisini temsil ederken, maliye politikası bu ilişkinin işlevlerini içeren bir uygulama alanı olarak kabul edilebilir. Özetle maliye politikası uygulaması devletin birikim ve meşruiyet işlevlerinin bir dışı vurumudur. Buradan hareketle 2008 ekonomik krizinin hali hazırda çözülememiş olmasının temel nedeni belki de kapitalist gelişme tarihi içinde birikim ve meşruiyeti birlikte sağlama gereğinin ilk kez bu kadar belirgin biçimde ortaya çıkmış olmasıdır. Çünkü bir taraftan gelir ve refah dağılımı büyük bir bozulmayı göstermekte diğer taraftan reel sektör yatırım eğiliminde gerçekleşen azalma devletlerin maliye politikası kullanım tercihlerinde bu iki işlevi sağlamak yönünde çok ciddi baskı altında olduklarını ve genişletici maliye politikası gereğinin kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Bu durum paradigma değişimi olasılığının araştırılmasını gündeme getirmiştir. Heterodoks yaklaşım bu anlamda ciddi bir alternatif olarak ortaya çıkmaktadır. Heterodoks yaklaşımın ekonomik, sosyal, siyasal süreçlerin birlikteliği ile ilgili olarak nasıl işlediğini ele almak geleceğe yönelik daha adil, sürdürülebilir, politika seçenekleri geliştirmek ve politik ekonomi alanı olarak konumlandırmak açısından önem taşımaktadır.

Giriş bölümünde ifade edildiği gibi ekonomik işleyiş mekanizmasının ayırd edici özelliği kaynak dağılımı ve bölüşümün hangi mekanizmalar aracılığı ile gerçekleştirileceği ile ilişkilidir. Bu anlamda heterodoks yaklaşımların planlama mekanizmasına yapmış olduğu vurgu toplumsal üretimin paylaşımında sermaye dışı toplumsal kesimler lehine kaynak dağılım mekanizmasının düzenlenmesini sağlayıcı sonuçlar üretme potansiyeli taşımaktadır. Aynı şekilde kamu yatırım harcamalarının artması, evrensel temel hizmetlere erişimin garanti altına alınması, sosyal harcama artışı, yaşam ücreti uygulamaları ve devletin en son işveren rolü emek ve bütün dezavantajlı grupların toplumsal üretimden aldıkları payın artışı sağlayacak heterodoks yaklaşıma dayalı öneriler olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu önerilerin uygulanabilirliği demokratik katılım mekanizmalarının varlığına, kolektif karar alma süreçlerinin kullanımına ve kaynakların toplumsal öncelikler etrafında dağılımının gerçekleştirilmesi için planlama mekanizmasının varlığına bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Arestis, P. & Sawyer, M. (2010). The return of fiscal policy. *Journal of Post Keynesian Economics*, 32(3), 327-346.
- Arestis, P. & Sawyer, M. (2006). Fiscal policy matter. *Public Finance*, 54, 133-153
- Arestis, P. & Sawyer, M. (2003). On the effectiveness of monetary and fiscal policy. *Review of Social Economics*, 62(4), 441-463.
- Arestis, P. (2012a). Fiscal policy: a strong macroeconomic role. *Review of Keynesian Economics*, Inaugural Issue, 93-108.
- Arestis, P. (2012b). *Fiscal policy: time for the renaissance of Keynesianism*. In G. Chaloupek and M. Marterbauer (eds.), 75 Jahre General Theory, Employment, Interest and Money, (pp. 69-88). Wirtschaftswissenschaftliche Tagungen der AK-Wien, Band 17.
- Arestis, P. (2011). Fiscal policy is still an effective instrument of macroeconomic policy. *Panoeconomicus*, 2, 143-156.
- Barrow, C. W. (1993). *Critical Theories of the State-Marxist, Neo-Marxist, Post-Marxist*. The University of Wisconsin Press, London.
- Bilir, H. (2022). Post-Marksizm'in Marksist İktisat Eleştirisi. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 304-329. <https://doi.org/10.30586/pek.1188157>.
- Bonefeld, W. (2010). Free Economy and the Strong State: Some Notes on the State, *Capital & Class*, 34(1), 15-24.
- Bougrine, H. (2012). Fiscal austerity, the great recession and the rise of new dictatorships. *Review of Keynesian Economics* 1 (1), 109–125.
- Brenner, R-M. Pröbsting, (2011). *Marksist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi*. Yordam Kitap, İstanbul.
- Carchedi, G. (2012). could keynesian policies end the slump <https://thenextrecession.files.wordpress.com/2012/10/carchedi-and-the-marxist-multiplier.pdf> 08.06.2015
- Calrke, S. (2009). *Marx'ın Kriz Teorisi*, çev: Cumhur Atay, Otonom Yayıncılık, İstanbul.
- De Angelis, M. (2000). *Keynesianism social conflict and political economy*, Londra, Palgrave publishing.
- Fine, B & Hall, D. (2014). *Neoliberalizmin zeminleri: alternatif hizmet sunum modelleri için engeller ve fırsatlar*. İçinde D. A McDonald and G. Ruiters (Eds). Özelleştirmeye Karşı Alternatifler: Küresel Güneyde Temel Hizmetler İçin Kamusal Seçenekler, (ss.73-108). Notabene Yayınları, Ankara.
- Goda, T. (2017). A comparative review of the role of income inequality in economic crisis theories and its contribution to the financial crisis of 2007-2009. *Revista*

- Finanzas Y Politica Económica*, 9 (1), 151–174. <https://doi.org/10.14718/revfinanzpolitecon.2017.9.1.9>
- Goldscheid, R. (1958). *A sociological approach to problems of public finance*. In R. Musgrave & Alan T. Peacock (Eds.). *Classics in the Theory of Public Finance*, (ss: 202-213). Londra: MacMillan.
- Goldstein, J.P. & M.G. Hillard (2009), *Heterodox Macroeconomics: Keynes, Marx and Globalization*, Routledge, London.
- Hickel, J. (2023). *Universal public services: the power of decommodifying survival*, <https://www.jasonhickel.org/blog/2023/3/18/universal-public-services>.,
- Huws. U (2012). *Kapitalizme kriz fırsatı: kamu hizmetlerinin metalaştırılması yoluyla yeni sermaye birikim*. İçinde Leo Panitch, G. Albo & Vivek Chibber (Eds). *Ekonomik Kriz ve Sol*, (ss .80-100). *Socialist Register* 2012, İstanbul: Yordam Kitap.
- Jo, H. T. & Todorova, Z. (2017). *Social provisioning process a heterodox view of the economy*. In T.H. Jo, L. Chester & C. D'ippoliti (Ed) *The Routledge Handbook of Heterodox Economics: Theorizing, Analyzing and Transforming Capitalism*, (ss.29-40). Routledge, London.
- Lavoe, M (2009). *Introduction to Post Keynesian Economics*, Pgrave.
- Lee, F. (2011). *Heterodox surplus approach: production, prices, and value theory*, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/31824/> MPRA Paper No. 31824, posted 24 Jun 2011 18:28 UTC.
- Lee, F. (2012). Heterodox economics and its critics. *Review of Political Economy*, 24(2), 337-351, DOI:10.1080/09538259.2012.664360
- Lerner, A. (1943). Functional finance and the federal debt. *Social Research: An International Quarterly*, Volume 10, No. 1 (Spring 1943): 38-51.
- McDonald. D. A & Ruiter, G. (2014). *Giriş: Özelleştirmeye Karşı Alternatif Arayışında* içinde D. A McDonald & G. Ruiters (Eds). (Eds). *Özelleştirmeye Karşı Alternatifler: Küresel Güneyde Temel Hizmetler İçin Kamusal Seçenekler*, (ss.13-35). Notabene Yayınları, Ankara.
- Moudud, J. K & Hernandez-Martinez, F. (2014). The political economy of public investment and public finance: challenge for social democratic policy. *Review of Keynesian Economics*, 2(3), 333-364. <https://doi.org/10.4337/roke.2014.03.05>
- Moudud. J.K. (2010). *Strategic competition, dynamics, and the role of the state: a new perspectives*, Edward Elgar, UK.
- Radice, H (2011). Confronting the crisis: class analysis. In Leo Panitch, G. Albo & Vivek Chibber (Eds). *The Crisis This Time*, (ss: 21-43). *Socialist Register*, vol: 47, 2011.
- Roberts, M. (2012) *The smugness multiplier* <https://thenextrecession.wordpress.com/2012/10/14/the-smugness-multiplier> access date: 08.06.2015

- Roberts, M. (2019) *Pluralism in economics: mainstream, heterodox and marxist*.
<https://thenextrecession.wordpress.com/2019/04/03/pluralism-in-economics-mainstream-heterodox-and-marxist/>
- Savran, S. (2013a). *Üçüncü büyük depresyon*. İstanbul, Yordam Yayınları.
- Savran, S. (2013b). *Kapitalizmde kriz: iktisat teorisinde bir ufuk taraması*. İçinde H. Balseven ve F. Ercan, Kriz ve Türkiye: Aşınan Teoriler, Phoeni Yayınevi, Ankara.
- Sawyer, M. (2009a). *The central core of heterodox macroeconomics*. In: Goldstein, J. P. & M. G. Hillard (Eds). *Heterodox Macroeconomics: Keynes, Marx and Globalization*, (ss. 24-35). Routledge, London.
- Sawyer, M. (2009b). *Fiscal and interest rate policies in the “new consensus” framework: a different perspective*. *Journal of Post Keynesian Economics*, vol.31(4) , pp: 549-565
- Sönmez, M. (2019). Nasıl Bir Kamuculuk İstiyoruz. Kamucu Politikalar Sempozyumu, 2019 TMMOB. 22-23 Kasım 2019, Ankara.
- Stilwell, F (2016). Heterodox economics or political economy, *World Economic Association Newsletter 6(1)* <https://www.worldeconomicassociation.org/files/Issue6-1.pdf>
- Tcherneva. P.R (2011). Fiscal Policy Effectiveness: Lessons from the Great Recession Working Paper No. 649 *Levy Economics Institute of Bard College*.
- Tcheneva. (2014). Reorienting Fiscal Policy: Bottom-up approach. *Journal of Post Keynesian Economics*, 37 (1), 43-66. <https://doi.org/10.2753/PKE0160-3477370105>.
- Van Parijs, P. (2004). Basic income: a simple and powerful idea for the twenty-first century. *Politics and Society*, 32(1), 7-39. <https://doi.org/10.1177/0032329203261095>

İnternet Kaynakları

<https://www.globallivingwage.org/>

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 209-222

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 04.12.2023

Accepted / Kabul: 28.12.2023

MUHASEBE MESLEK MENSUPLARININ MUHASEBEDE DİJİTALLEŞMEYE GEÇMELERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN SWARA YÖNTEMİYLE AĞIRLIKLANDIRILARAK ÖNEM SIRASININ BELİRLENMESİ

Öznur ARSLAN¹

Öz

Küreselleşmeyle beraber teknolojik inovasyonlar dünya genelinde ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel olarak insan hayatını doğrudan etkilemektedir. Birçok iş kolu bu değişim ve dönüşümden nasibini alarak uygulamalarında köklü yeniliklere yönelmeye karar vermişlerdir. Söz konusu değişimleri benimseyen ve uygulamalarına yansıtan iş kollarından birisi de muhasebe mesleğidir. Meslek mensupları, bu süreçte çeşitli zorluklar yaşamış ve değişime ayak uydurmaya çalışmıştır. E-dönüşüm sürecinin devlet tarafından başlatılması dijitalleşme sürecine büyük katkı sağlamış, dijitalleşme sürecinde meslek mensuplarını etkileyen pek çok faktör olmuştur. Bu çalışmada, muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebeye geçmelerini etkileyen faktörlerin SWARA yöntemi ile ağırlıklandırılarak kriterlerin önem sırasının belirlenmesi amaç edinilmiştir. SWARA yöntemiyle yapılan hesaplamalar sonucunda, “Bilgi paylaşımında ve kontrolünde kolaylıklar sağlaması”; en önemli kriter olarak, “Zaman tasarrufu sağlaması” ikinci kriter olarak belirlenmiştir. “Kullanım kolaylığı (Zor ve karmaşık işlemlerin daha kolay yapılması)” kriteri ise en az önemli kriter olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe Mesleği, Dijitalleşme, SWARA Yöntemi, Teknolojik Değişim.

Jel Kodları: M40, M41, C02, O30.

¹Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Cumhuriyet Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, E-posta: oznurkul@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5973-9107.

Atıf/Citation

Arslan, Ö. (2024). Muhasebe meslek mensuplarının muhasebede dijitalleşmeye geçmelerini etkileyen faktörlerin SWARA yöntemiyle ağırlıklandırılarak önem sırasının belirlenmesi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 209-222.

DETERMINATION OF THE SIGNIFICANCE ORDER OF FACTORS AFFECTING ACCOUNTING PROFESSIONALS' ADOPTION OF DIGITALIZATION IN ACCOUNTING THROUGH THE SWARA METHOD

Abstract

Together with the globalization, technological innovations directly affect economic, political, social, and cultural aspects of human life worldwide. Getting their shares from this change and transformation, many industries have embraced radical innovations in response to this change and transformation. One of the professions that adopted and implemented these changes is the accounting profession. Professionals in this field have experienced various challenges during this process and made an effort to adapt to the change. The initiation of the e-transformation process by the government significantly contributed to the digitalization process, with numerous factors influencing the accounting professionals during this transition. This study aims to determine the importance of factors influencing accounting professionals' transition to digital accounting by weighting them by using the SWARA method. Calculations made by using the SWARA method revealed that the most important criterion in the transition to digitalization in accounting is "Facilitating the information sharing and control," followed by the second most important criterion, "Time savings." However, the criterion of "Ease of use (Simplifying complex and intricate processes)" was found to be the least important factor in the transition to digitalization.

Keywords: Accounting Profession, Digitalization, Swara Method, Technological Change.

Jel Codes: M40, M41, C02, O30.

1. GİRİŞ

Küreselleşme ve teknolojik gelişmelerle birlikte sosyal, siyasal, ekonomi ve endüstri alanlarında dijitalleşme ön plana çıkmıştır. Covid-19 salgınıyla bu ivme daha da hızlanmıştır. Söz konusu yapısal dönüşümlerden her meslekte olduğu gibi muhasebe mesleği de payını almıştır.

Muhasebe mesleği, teknolojinin gelişimi ile birlikte yerini dijital muhasebeye bırakmaktadır. Dijitalleşme; iş yükünün azalması, daha hızlı hizmet verilmesi, personelin istenilen zaman ve mekânda çalışabilme kabiliyetini artırması ve istenilen bilgiye hızlıca ulaşabilme olanağı tanımaktadır. Bunun yanında işlemlerin daha hızlı kontrol edilmesini sağlayarak verimliliğin artması, hataların azalması, mükelleflerle daha rahat iletişim ve bilgi akışının sağlanması gibi pek çok konuda olumlu katkıda bulunmaktadır. Bu gelişmeler meslekte yıllarca kullanılan geleneksel tekniklerin bir kenara bırakılmasına sebep olmaktadır. Bilgi ve kayıtlara hızlı bir şekilde ulaşılması, ortak dilin yaygınlaştırılması, kontrol edilebilirlik ve karşılaştırılabilirlik mekanizmalarının etkinleştirilmesi dijitalleşmenin muhasebedeki önem ve ihtivasını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla fiziki olarak defter tutmak yerini muhasebede inovatif bir değişime bırakmıştır (Arslan & Karkacier, 2019, s.430). Söz konusu inovatif gelişmeler ışığında muhasebe mesleğinde rutin ve tekrarlanan işlemler otomatikleşerek bilgi merkezli teknolojiler

gelişmiştir. Gelişen bu teknolojiler, geleneksel kâğıt tabanlı işlemlerden ziyade çevre dostu, maliyeti düşük ve beklentileri daha tatminkâr düzeyde karşılayan dijital iş akışlarına evrilmiştir.

Dijitalleşmeyle beraber muhasebe mesleğinde Endüstri 4.0, yapay zekâ, nesnelerin interneti gibi birçok uygulama da devreye girerek, stok siparişi, depo sayımı, fiziki varlıklara ilişkin doğruluk, tamlık ve amortisman süre ve tutarları, alış satış takipleri gibi çoğu işlemlerin kayıt ve denetimini kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda ödeme şekillerindeki değişim de, nakit ödemeler olmaksızın kasiyersiz yazar kasalarla işlemler yapılmasına, banka mutabakatlarında bilgi şeffaflığı olacak şekilde, faturalamaların otomatik bir şekilde müşteriler ve muhasebe sistemlerine düşerek eş güdümlü muhasebe kaydının gerçekleşmesine bu durum ise kayıt dışı ekonominin de önüne geçilmesine sebep teşkil edecektir.

Dijitalleşmenin muhasebe mesleğinde bahsedilen faydaları yanında bazı zorlukları da beraberinde getireceği aşîkârdır. Meslek mensuplarının robotik sürece alışması, kendilerini yenilemeleri zaman alacak bazı işlemlerin makinalarca yapılması ve otomatikleşmesi işten çıkarmalara neden olabilecektir. Bu olumsuz durumlar göz önüne alındığında, meslek mensuplarının teknik olarak donanımlı, yetkin ve gelişmelere ayak uyduracak kabiliyette olmaları gerekmektedir. Fakat bu gelişmelerin sadece teorik olarak öğretilmesi muhasebe mensuplarının yeniliklere cevap vermesi açısından yetersiz kalacaktır. O sebeplerdir ki muhasebe mesleği yetiştiren bölümlerin uygulamalı, gerekirse bilgisayar mühendisleriyle iş birliği yapılarak eğitim-öğretim sürecine teknolojiyi entegre etmeleri gerekmektedir (Büyükarıkan, 2021, s.271).

Bu araştırmanın amacı dijitalleşmenin muhasebe meslek mensuplarına etkilerini SWARA yöntemi ile ağırlıklandırılarak kriterlerin önem sırasının belirlenmesi amaç edinilmiştir. Kriterlerin değerlendirilmesi için meslek faaliyetini yürüten ve bu konu hakkında yeterince bilgiye sahip olan 10 meslek mensubu karar verici (uzman) olarak seçilmiş ve kriterleri değerlendirmeleri istenmiştir. Yapılan değerlendirmeden sonra SWARA (The Stepwise Weight Assessment Ratio Analysis) yöntemiyle kriter ağırlıkları hesaplanarak kriterlerin önem ağırlıklarına göre sırlaması yapılmıştır. Makalede öncelikle literatür araştırmasına yer verilmiş, ardından SWARA yöntemi anlatılmış ve araştırmanın uygulama kısmına geçilmiştir.

2. DİJİTALLEŞMENİN MUHASEBE MESLEĞİNE ETKİLERİ

Meslek, “ insanın hayatını sürdürebilme amacı için çalıştığı ve genel olarak sıkı bir eğitim, bilgi birikimi ve çalışma doğrultusunda tercih edilen ve alakalı olarak yetenekleri geliştirmeyi gerekli kılan ve tüm bu sürecin nihayete ulaştığında ise kişilerin kazandığı unvana verilen isim olarak” ifade edilir (Allahverdi & Kuzucu, 2015, s. 773). Muhasebe mesleği ise, “bir işletme için finansal sonuç doğuran işlemlere ait dataalarını sayısal veriler halinde toplayan, bu dataaları işletme ile ilgisi bulunan kişilerin ihtiyaç ve isteklerini göz önüne alarak kayıt, sınıflandırma ve analiz yolu ile işleyen elde ettiği sonuçların ise çoğunluğunu dönemsel olarak düzenleyip raporlar halinde sunan sistematik bir bilgi sağlama rutini” şeklinde tanımlanabilmektedir.

3568 sayılı kanunla ülkemizde muhasebe meslek mensupları, “Serbest Muhasebeci, Serbest Muhasebeci Mali Müşavir, Yeminli Mali Müşavir” olmak üzere üç ayrı gruba ayrılmıştır. 01.05.2008 tarihindeyse Serbest muhasebecilere, mali müşavir olma hakkı tanıyan yasa teklifi TBMM Genel Kurulunda onanmıştır. Fakat yeni Türk Ticaret Kanunu ve Basel- 2 kriterlerinin uygulanmasıyla, fonksiyonlarını kaybeden serbest muhasebeciler için bir çözüm arayışına girilmiş, yasanın adında yer alan “Serbest Muhasebecilik” ibaresi kaldırılarak “Serbest Muhasebeci Mali Müşavir, Yeminli Mali Müşavir Kanunu” kapsamında değişikliğe gidilmiştir (Kaya & Yanık, 2011, s.295).

Küreselleşmeyle beraber sadece piyasalarda ve şirketlerde ortaya çıkan büyüme ve gelişme yalnızca işletmenin organizasyon yapısında karmaşıklığa neden olmamış aynı zamanda işletmenin sürdürülebilirliğini sağlamak için ekonomik ve mali yapısına dair muhasebe veri ve bu verilerden elde edilen finansal bilgilerinde önemini ortaya çıkarmıştır. Bu sebeptendir ki 2016-2018 stratejik planda “Küresel Muhasebe Mesleğini Şekillendirmek” teması başlığı kapsamında meslek için olası tehdit ve fırsatları belirlemeye ve şekillendirmeye çalışılmıştır (Türker, 2018, s. 220). Tablo 1’de dijitalleşmenin meslek ve meslek mensupları üzerindeki etkileri verilmiştir (Gulin vd., 2019, s. 508)

Tablo 1. Dijitalleşmenin Muhasebe Mesleği ve Performansı Üzerindeki Temel Etkileri

Alan	Etkiler
Ana dijital çözümler	Yapay zekâ Blockchain Bulut Bilişim Büyük veri

Muhasebe görevlerini yerine getirme	Rutin bir şekilde tekrarlayan ve yapılandırılmış olan görevlerin otomatikleştirilmesi Rutin olmayan ve yapılandırılmamış görevler, insan düşüncesi ve ek beceri bilgi gerektirir
Eğitim ve öğretim	Üniversite programlarının biçimlendirilmesi ve değiştirilmesi Kritik düşünce Problem çözme Yapay zekâ kullanımıyla ilgili beceriler Muhasebe mühendisliği Kişilerarası iletişim ve etkileşim

Kaynak: Gulin, D., Hladika, M. ve Valenta, I. (2019). Digitalization and the Challenges for the Accounting Profession. *Business Administration & Business Economics, Marketing, Accounting*, 5 (1), 502-511, 508.

Dijitalleşme muhasebe mesleğinde geleneksel iş yaşamını etkileyerek çalışan ve müşteri ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir sisteme evrilmiştir (Akdoğan & Akdoğan, 2018, s.6). Dolayısıyla meslekte, klasik yöntemler yerini bilgisayar destekli paket programlar, internet aracılığıyla oluşturulan e-beyanname, e-faturalara bırakmıştır. Söz konusu bu değişim ve dönüşüme ayak uyduracak nitelik ve kapasitede meslek mensuplarının yetiştirilmesini zorunlu hale getirmiştir (Sarıçiçek, 2020, s. 176).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Dijitalleşme sürecinin gelişimi ve muhasebe üzerine etkileri üzerine kapsamlı literatür taraması yapılmıştır. Bu doğrultuda tespit edilen çalışmalara; kapsam ve sonuçları yönünden aşağıda yer verilmiştir

Tenik (2019) çalışmasında, İstanbul Muhasebe Meslek Odasına kayıtlı 34 meslek mensubuna nitel çalışma yapmıştır. Söz konusu görüşmeler sonucunda, meslek mensuplarının teknolojik ve dijital gelişmelere ayak uydurabilmeleri ve gelecekte sorun yaşamamaları için değişim ve gelişim sürecine yetkin olmaları gerektiği bunun içinde üniversitelerin, meslek mensuplarının bağlı olduğu odalar ve TÜRMOB'un sürekli eğitim vermesi gerekliliği tespit edilmiştir.

Tekbaş (2018) çalışmasında, stajyer, Serbest Muhasebeci Mali Müşavir ve Yeminli Mali Müşavirden oluşan 471 kişiye anket uygulanmıştır. Anketten elde ettiği verilere açıklayıcı faktör analizi yöntemi yapılmıştır. Araştırma sonucunda, meslek mensuplarının dijital değişimden yüksek oranda farkındalıklarının olduğu ve uyum sağlamak için gerekli çaba ve gayretleri gösterdikleri bulgularına ulaşılmıştır.

Smith (2018) çalışmasında, dijital değişim ve gelişimin ortaya çıkardığı önemli teknolojik yapılanmanın içerisinde yer alan Blockchain teknolojisine dikkat çekerek, iç kontrol

mekanizmasının etkin ve verimli kullanılmasının da dijitalleşmede önemli rol oynayacağına dikkat çekmiştir.

Whitman ve Sobczak (2018) çalışmalarında, stajyer ve muhasebe eğitimcilerine anket uygulayarak, yapay zekânın (AI) geleceğini ve meslek üzerindeki incelemeyi amaçlamışlardır. Araştırma sonucunda, katılımcıların çoğunluğunun yapay zekânın performanslarını artıracaklarına inandıkları tespit edilmiştir.

Serçemeli (2018) çalışmasında, yapay zekâ kavramı üzerinde durarak, meslek için yapay zekâ kullanımlarının zorunlu olduğunu tartışmıştır. Dahası meslekteki dijital dönüşümün sonucunda “Muhasebe Veri Stratejisi” diye yeni bir unvanı değiştirilmesi gerekliliğine vurgu yaparak meslekte ekonomi, teknik ve personel bakımından yeterli yatırımların yapılması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Büyükarıkan (2021) çalışmasında, dijital dönüşümün muhasebe mesleğine etkilerini tartışarak, bulut bilişimin, e-faturanın, e-denetimin ve e-muhasebenin klasik muhasebe uygulamalarının yerini alacağını belirtmiştir. Bu dijital uygulamalara özellikle üniversitede muhasebe eğitiminde yer verilmesi gerekliliğini vurgulamıştır.

Güney (2022) çalışmasında, dijitalleşmenin muhasebe mesleği üzerindeki etkilerini tartışmıştır. Araştırma sonucunda dijital muhasebe uygulamalarının zaman, kaynak ve emek açısından tasarruf sağladığı vurgusunda bulunarak ayrıca üretkenliği ve verimliliği artıracığını da vurgulamıştır. Bu dönüşümü mesleği icra edenlerin dikkate alması ve ona göre kendilerine yön vermelerini önermiştir.

Karajovic vd. (2019), çalışmalarında, Blockchain teknolojilerinin muhasebe mesleğine etkilerini incelemişlerdir. Bu teknolojinin hayata geçirilmesiyle ilgili endişeleri gidermek için Blockchaine yöneltilen eleştirileri tespit etmiş vergi kaçakçılığı gibi konularda meslek mensuplarına yardımcı olabileceğine dikkat çekmişlerdir.

Stancheva (2018) çalışmasında, yapay zekânın muhasebe mesleğine etkilerini araştırmıştır. Araştırma sonucunda yapay zekânın mesleğin şekillenmesinde önemli rol oynayacağı, kaynak, zaman ve emek tasarrufunu sağlayacağı vurgulanmıştır. Ayrıca muhasebe eğitimi veren kurum ve kuruluşların müfredatlarını dijital dönüşüme paralel olarak yenilemeleri gerektiğine dikkat çekmiştir.

Gulin, vd. (2019) çalışmalarında, teknolojinin muhasebe mesleği üzerindeki etkilerini ve Blockchain etkilerini incelemiştir. Araştırma sonucunda Blockchain teknolojilerine yöneltilen eleştirilere vurgu yaparak meslekte kullanılan otomasyonların otomatik vergilendirme sistemine sebep teşkil edeceğini ve böylelikle vergi kayıp ve kaçakçılığın önüne geçilebileceğini ifade etmişlerdir.

Aslan ve Özerhan (2017) çalışmasında, Ankara'da, İzmir'de, İstanbul'da, Konya'da,, Gaziantep'te, Adana'da, Bursa'da, Eskişehir'de ve Bilecik'te faaliyet gösteren 740 muhasebe meslek mensubuna anket uygulayarak, Big datanın muhasebe mesleğinde etkisini incelemiştir. Araştırma sonucunda meslek mensuplarının demografik özelliklerine göre farklı bakış açılarına sahip olduğu tespit edilmiştir.

4. YÖNTEM

Bu çalışmada, muhasebe meslek mensuplarının muhasebede dijitalleşmeye geçmelerini etkileyen kriterlerin SWARA yöntemi ile ağırlıklandırılarak kriterlerin önem sırasının belirlenmesi amaç edinilmiştir. Bu yönteminin tercih edilmesinde işlem maliyetinin az olması, kolay uygulanabilir olması ve karar vericilere önceliklerini belirleme noktasında daha fazla olanak tanınması gibi faktörler rol oynamaktadır. Kriterlerin değerlendirilmesi için meslek faaliyetini yürüten ve bu konu hakkında yeterince bilgiye sahip olan 10 meslek mensubu karar verici (uzman) olarak seçilmiş ve kriterleri değerlendirmeleri istenmiştir. Yapılan değerlendirmeden sonra SWARA (The Stepwise Weight Assessment Ratio Analysis) yöntemiyle kriter ağırlıkları hesaplanarak önem sıralaması yapılmıştır.

4.1. The Stepwise Weight Assessment Ratio Analysis (Swar) Yöntemi

Yöntem, 2010 yılında Kerşulienne ve arkadaşları tarafından geliştirilmiştir. SWARA yönteminin karar vericilere öncelikleri belirleme imkânı sağlaması ve uygulanabilirliğinin kolay olması yöntemin kullanım alanını artırmaktadır. Karar vericilerin yapmış oldukları sıralama ve kriterleri öncelik sıralarına göre karşılaştırarak vermiş oldukları ağırlıkları hesaplama yapılırken dikkate alınmaktadır. Yöntemin hesaplamaya ilişkin aşamaları aşağıdaki gibidir (Kerşulienne, vd., 2010, s.249):

1. **Aşama: Kriterlerin önem sıralamasının yapılması:** Bu aşamada her bir karar verici kendi için en önemli olarak nitelendirdiği kriter birinci sırada olmak koşuluyla kriterlerde bir sıralama yapılması istenmektedir.

2. **Aşama: Her bir kriterin önem düzeyinin belirlenmesi:** Bu aşamada her bir kriter önem sırasına göre bir önceki kriter ile karşılaştırılarak, karşılaştırılan kriterin ne kadar önemli olduğunu gösterir.

3. **Aşama: k_j katsayısının hesaplanması:** Bu adımda aşağıdaki eşitlik yardımıyla k_j değeri hesaplanır.

$$k_j = \begin{cases} 1 & j = 1 \\ s_j + 1 & j > 1 \end{cases}$$

4. **Aşama: q_j Önem vektörünün hesaplanması:** Bu adımda aşağıdaki eşitlik yardımıyla p_j önem vektörü hesaplanır.

$$q_j = \begin{cases} 1 & j = 1 \\ \frac{q_j - 1}{k_j} & j > 1 \end{cases}$$

5. **Aşama: w_j kriterlere ait görelî önem ağırlıklarının hesaplanması:** Bu adımda aşağıdaki eşitlik yardımıyla w_j j. kriterin görelî önem ağırlıkları hesaplanır.

$$w_j = \frac{q_j}{\sum_{j=1}^n q_j}$$

5. UYGULAMA

Muhasebede dijitalleşmeye geçmeyi etkileyen kriterlerin önem ağırlıklarını belirlemek için öncelikle literatürdeki benzer çalışmalar gözden geçirilmiştir. Kriterler belirlenirken Gönen ve Solak (2007), Tekelioğlu (2022), Tenik (2019), Deniz, Tanç (2020) çalışmalarından yararlanılarak yazarlar tarafından belirlenen on altı kriter bir araya getirilerek Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Muhasebede Dijitalleşmeyi Etkileyen Kriterler

K1	Mevzuatta meydana gelen değişiklikler
K2	E-Fatura, E-Arşiv ve E- Beyanname gibi uygulamalardaki kolaylık.
K3	Zaman tasarrufu sağlaması
K4	Kullanım kolaylığı (Zor ve karmaşık işlemlerin daha kolay yapılması)
K5	İşlemlerdeki verimliliği arttırmıştır.
K6	Bilgi paylaşımında ve kontrolünde kolaylıklar sağlaması
K7	Hataların asgari seviyeye indirilmesi
K8	Mükelleflerin memnuniyet düzeyini artırması.
K9	Mükellefler ile sürekli iletişim ve bilgi akışını sağlaması,
K10	Yapılan işlerin niteliğini artırması
K11	Dijital muhasebe kullanımı iş performansını artırması
K12	Ofiste iş yapma bağlılığını artırması

K13	Maliyetleri azaltması (işgücü, iletişim, kırtasiye vs.)
K14	Geçmiş verilere daha rahat ulaşım sağlaması
K15	Ticari borç ve alacakların takibini hızlandırması
K16	Mali tabloların karşılaştırılmasını sağlaması

Belirlenen kriterler ağırlıklandırılırken SWARA yöntemi kullanılmıştır. İlk olarak meslek mensuplarından kriterleri önem seviyesine göre sıralamaları ve ikili kıyaslama yaparak göreceli önem değerlerini belirlemeleri istenmiştir. Meslek mensuplarının bazıları tarafından yapılan sıralama ve önem değerleri Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Meslek Mensuplarının Kriterleri Sıralanması ve Karşılaştırmalı Önem Değerleri

Kod	İfadeler	M_1		M_2		$M_{...}$	M_{10}	
		Sıra	s_j	Sıra	s_j		Sıra	s_j
K1	Mevzuatta meydana gelen değişiklikler	11	0.10	8	0.30	...	11	0.15
K2	E-Fatura, E-Arşiv ve E- Beyanname gibi uygulamalardaki kolaylık.	4	0.10	2	0.30	...	10	0.35
K3	Zaman tasarrufu sağlaması	5	0.15	5	0.10	...	5	0.30
K4	Kullanım kolaylığı (Zor ve karmaşık işlemlerin daha kolay yapılması)	8	0.30	7	0.20	...	7	0.20
K5	İşlemlerdeki verimliliği arttırmıştır.	6	0.25	6	0.10	...	2	0.15
K6	Bilgi paylaşımında ve kontrolünde kolaylıklar sağlaması	2	0.15	4	0.15	...	1	
K7	Hataların asgari seviyeye indirilmesi	12	0.25	16	0.10	...	12	0.10
K8	Mükelleflerin memnuniyet düzeyini artırması.	14	0.15	13	0.20	...	14	0.15
K9	Mükellefler ile sürekli iletişim ve bilgi akışını sağlaması,	10	0.10	11	0.10	...	9	0.25
K10	Yapılan işlerin niteliğini artırması	9	0.15	10	0.20	...	8	0.10
K11	Dijital muhasebe kullanımı iş performansını artırması	3	0.20			...	4	0.10
K12	Ofiste iş yapma bağlılığını artırması	16	0.10	15	0.10	...	16	0.20
K13	Maliyetleri azaltması (işgücü, iletişim, kırtasiye vs.)	15	0.20	14	0.30	...	15	0.10
K14	Geçmiş verilere daha rahat ulaşım sağlaması	1		3	0.20	...	3	0.15
K15	Ticari borç ve alacakların takibini hızlandırması	7	0.10	9	0.25	...	6	0.25
K16	Mali tabloların karşılaştırılmasını sağlaması	13	0.30	12	0.10	...	13	0.10

Tablo 3'te verilen bilgiler doğrultusunda muhasebeci (M_1) için katsayı değeri k_j , ardından önem vektörü q_j , son olarak ise kriter önem ağırlıkları hesaplan w_j , hesaplanmıştır. Yapılan hesaplamalar Tablo 4'de verilmiştir.

Tablo 4. Muhasebeci 1 (M_1)'e Ait Kriter Ağırlıkları

Muhasebeci 1 (M_1)						
Kod	Kriterler	Sıra	s_j	k_j	q_j	w_j
K14	Geçmiş verilere daha rahat ulaşım sağlaması	1		1	1	0.156
K6	Bilgi paylaşımında ve kontrolünde kolaylıklar sağlaması	2	0.15	1.15	1.000	0.135

K11	Dijital muhasebe kullanımı iş performansını artırması	3	0.20	1.20	0.870	0.113
K2	E-Fatura, E-Arşiv ve E- Beyanname gibi uygulamalardaki kolaylık.	4	0.10	1.10	0.725	0.102
K3	Zaman tasarrufu sağlaması	5	0.15	1.15	0.659	0.089
K5	İşlemlerdeki verimliliği arttırmıştır.	6	0.25	1.25	0.573	0.071
K15	Ticari borç ve alacakların takibini hızlandırması	7	0.10	1.10	0.458	0.065
K4	Kullanım kolaylığı (Zor ve karmaşık işlemlerin daha kolay yapılması)	8	0.30	1.30	0.417	0.050
K10	Yapılan işlerin niteliğini artırması	9	0.15	1.15	0.320	0.043
K9	Mükellefler ile sürekli iletişim ve bilgi akışını sağlaması,	10	0.10	1.10	0.279	0.039
K1	Mevzuatta meydana gelen değişiklikler	11	0.10	1.10	0.253	0.036
K7	Hataların asgari seviyeye indirilmesi	12	0.25	1.25	0.230	0.029
K16	Mali tabloların karşılaştırılmasını sağlaması	13	0.30	1.30	0.184	0.022
K8	Mükelleflerin memnuniyet düzeyini artırması.	14	0.15	1.15	0.142	0.019
K13	Maliyetleri azaltması (işgücü, iletişim, kırtasiye vs.)	15	0.20	1.20	0.123	0.016
K12	Ofiste iş yapma bağlılığını artırması	16	0.10	1.10	0.103	0.015

Tablo 4'te (M_1) için yapılan hesaplamalar diğer karar vericiler içinde yapılarak her meslek elamanı için önem ağırlıkları hesaplanmıştır. Meslek mensuplarının tümü için hesaplanan kriter ağırlıkları Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Kriterlerin Meslek Mensupları Bazında Hesaplanan Ağırlıkları

	M_1	M_2	M_3	M_4	M_5	M_6	M_7	M_8	M_9	M_{10}
Kriter	w_j	w_j	w_j	w_j	w_j	w_j	w_j	w_j	w_j	w_j
K1	0.036	0.051	0.031	0.031	0.028	0.030	0.060	0.033	0.059	0.027
K2	0.102	0.132	0.139	0.036	0.032	0.117	0.101	0.072	0.122	0.031
K3	0.089	0.087	0.116	0.089	0.114	0.056	0.088	0.055	0.102	0.086
K4	0.050	0.066	0.101	0.065	0.078	0.037	0.023	0.019	0.015	0.057
K5	0.071	0.079	0.060	0.124	0.103	0.049	0.073	0.169	0.093	0.141
K6	0.135	0.096	0.153	0.155	0.036	0.061	0.139	0.079	0.019	0.163
K7	0.029	0.015	0.023	0.028	0.025	0.071	0.048	0.016	0.047	0.024
K8	0.019	0.023	0.016	0.022	0.021	0.021	0.031	0.026	0.012	0.019
K9	0.039	0.031	0.013	0.043	0.050	0.034	0.016	0.154	0.064	0.042
K10	0.043	0.034	0.040	0.056	0.065	0.085	0.019	0.040	0.014	0.052
K11	0.113	0.172	0.073	0.098	0.125	0.129	0.116	0.021	0.134	0.112
K12	0.015	0.016	0.014	0.019	0.015	0.016	0.013	0.023	0.022	0.015
K13	0.016	0.018	0.066	0.020	0.017	0.014	0.014	0.118	0.030	0.018
K14	0.156	0.110	0.088	0.113	0.162	0.154	0.153	0.099	0.148	0.123
K15	0.065	0.041	0.048	0.074	0.090	0.102	0.066	0.048	0.080	0.069
K16	0.022	0.028	0.019	0.026	0.040	0.026	0.040	0.029	0.039	0.022

Her bir meslek mensubunun kriter ağırlıkları hesaplandıktan sonra nihai kriter değerlerine ulaşmak için bu değerlerin bütünleştirilmesi gerekmektedir. Bu aşamada meslek mensuplarına ait kriter ağırlıklarının geometrik ortalaması alınarak, Tablo 6'daki nihai kriter ağırlıklarına ulaşılmıştır.

Tablo 6. Nihai Kriter Ağırlıkları

Kod	Kriterler	Nihai Kriter Ağırlığı
K14	Bilgi paylaşımında ve kontrolünde kolaylıklar sağlaması	0.128
K11	Zaman tasarrufu sağlaması	0.098
K5	Ofiste iş yapma bağlılığını artırması	0.090
K6	Maliyetleri azaltması (işgücü, iletişim, kırtasiye vs.)	0.086
K3	Yapılan işlerin niteliğini artırması	0.086
K2	Mükellefler ile sürekli iletişim ve bilgi akışını sağlaması,	0.076
K15	Hataların asgari seviyeye indirilmesi	0.066
K4	Dijital muhasebe kullanımı iş performansını artırması	0.043
K10	E-Fatura, E-Arşiv ve E- Beyanname gibi uygulamalardaki kolaylık.	0.040
K9	Mali tabloların karşılaştırılmasını sağlaması	0.039
K1	Mevzuatta meydana gelen değişiklikler	0.037
K7	Geçmiş verilere daha rahat ulaşım sağlaması	0.029
K16	Mükelleflerin memnuniyet düzeyini artırması.	0.028
K13	İşlemlerdeki verimliliği arttırmıştır.	0.025
K8	Ticari borç ve alacakların takibini hızlandırması	0.021
K12	Kullanım kolaylığı (Zor ve karmaşık işlemlerin daha kolay yapılması)	0.016

Tablo 6’da nihai kriter ağırlıkları elde edildikten sonra yapılan sıralamada meslek mensuplarının muhasebede dijitalleşmeye geçişlerinde en önemli kriterin “*Bilgi paylaşımında ve kontrolünde kolaylıklar sağlaması*” kriteri olurken dijitalleşmeye geçişte en az önemli olan kriter ise “*Kullanım kolaylığı (Zor ve karmaşık işlemlerin daha kolay yapılması)*” kriteri olmuştur.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Dijitalleşmeyle beraber bilgiye ulaşma hızı artmış, dijitalleşme bilginin saklanması, düzenlenmesini ve sunulmasını da kolaylaştırmıştır. Söz konusu gelişmeler çoğu meslekte işlerin yapılmasını kolaylaştırması, iş yükünü azaltması, etkinliği ve verimliliği artırması gibi gelişmeleri tetiklemiştir. Aynı zamanda bu değişim ve dönüşüme ayak uyduramayan meslek mensuplarının başarısız olacağı hatta bazı mesleklerin geleceğinin olmayacağı da öngörülmektedir. Bilişim teknolojilerinde yaşanan bu gelişmelerden muhasebe mesleği de payını almıştır. Finansal sürecin otokontrolünün elektronik ortamlarda gerçekleştirilmesi meslekte farklı dijital uygulamaların kullanımını da zorunlu kılmış meslek mensuplarının beklentilerini de etkilemiştir. Meslek mensupları, bu süreçte çeşitli zorluklar yaşamış ve değişime ayak uydurmaya çalışmıştır. E-dönüşüm sürecinin devlet tarafından başlatılması dijitalleşme sürecine büyük katkı sağlamış, dijitalleşme sürecinde meslek mensuplarını etkileyen pek çok faktör olmuştur.

Bu minvalde mesleki faaliyetlerine devam eden meslek mensuplarının dijitalleşmeye geçiş sürecinde etkili olan faktörlerin önem sıralamaları ve ağırlıklandırmaları SWARA yöntemiyle hesaplanmıştır. SWARA yöntemiyle yapılan hesaplamalar sonucunda muhasebede dijitalleşmeye geçiş sürecinde en önemli kriterin “*Bilgi paylaşımında ve kontrolünde kolaylıklar sağlanması*” kriteri olmuştur. Muhasebenin en önemli fonksiyonlarından birisi verilerin kaydedilmesidir. Dijitalleşmeyle birlikte basılı belge ve evraklardan kurtulmaları geliştirilen dijital ortamlarda depolanması, meslek mensuplarının kayıt altına alınan verilere kolaylıkla ulaşabilmelerini ve bu bilgi ve belgeleri elektronik sistemler sayesinde daha hızlı ve kolayca işletme sahipleri, yöneticiler, bankalar ve kamu kurumlarıyla daha hızlı ve etkili bir şekilde paylaşımını gerçekleştirilebilmektedirler. Ayrıca vergi ödemeleri, prim bildirgelerinin hazırlanması gibi işlemlerin elektronik olarak yapılması da zaman tasarrufu sağlamış, bordro hazırlama ve maaş ödeme işlemleri de dijitalleşme sayesinde daha hızlı ve kolay bir hale gelmiştir. Tek bir tuşla işlemlerin yapılabilmesi, meslek mensuplarına büyük bir rahatlık sağlamıştır. Ayrıca ikinci en önemli kriter ise “*Zaman tasarrufu sağlanması*” kriterinin olması, mesleğin zor yorucu ve stresli yönlerinin fazla olması meslek mensuplarının işleri kolaylaştıracak program ve uygulamaların geliştirilmesi onların zamanlarını etkin yönetmelerine ve zaman tasarrufu sağlamalarına olanak sağlamıştır. Dijitalleşmeye geçişte en az önemli olan kriter ise “*Kullanım kolaylığı (Zor ve karmaşık işlemlerin daha kolay yapılması)*” kriteri olmuştur. Bu kriterin dijitalleşmeye geçişle birlikte meslek mensuplarının yaptıkları iş ve sürece ilişkin bir değişiklik ortaya koymaması sadece sürecin takip edilmesi ve yönetilmesine ilişkin olanakları geliştirdiği için en son kriter olarak tercih edildiği ifade edilebilir.

Muhasebe mesleğinin teknolojik gelişmelere ayak uydurabilmesi için meslek örgütlerinin teknolojik yeniliklere yönelik eğitim vermesi ve siber riski dikkate alarak programlanması gerekmektedir. Ayrıca dijital devrime karşı meslek her açıdan teşvik edilmeli ve desteklenmelidir. Mesleğin iyi derecede otomasyon bilgisine sahip, doğru ve etkin iletişim becerisine haiz daha yüksek düzeyde analiz ve danışmanlık yapacak meslek mensuplarına ihtiyacı artacaktır. Dolayısıyla, meslek mensupları, mühendislik yeteneklerinin yanı sıra eleştirel düşünme, duygusal zeka, yaratıcılık, güçlü sunum ve iletişim becerileri alanında kendilerini geliştirerek geleceğe hazırlayabilmelidir. Bundan sonraki çalışmalarda kriterler çeşitlendirilerek mükellef sayısının fazla olması nedeniyle büyük şehirlerde uygulanmasının, literatüre ayrı bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, N. & Akdoğan, M, U. (2018). Büyük veri - bilişim teknolojisindeki gelişmelerin muhasebe uygulamalarına ve muhasebe mesleğine etkisi. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 55, 1-14.
- Allahverdi, M. & Kuzucu, S. C., (2015). Önlisans muhasebe bölümü mezunlarının meslek standardı problemi ve bir standart önerisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(39), 770-778
- Arslan, M., & Karkacıer, A. (2019). Dijital dönüşüm sürecinde yönetim muhasebesinin geleceğini etkileyen faktörlere kavramsal bir bakış. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 431-442.
- Aslan, Ü. & Özerhan, Y. (2017). Big data, muhasebe ve muhasebe mesleği. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19(4), 862-883.
- Büyükarıkan, U., (2021). Teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleği üzerindeki etkilerinin incelenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 52, 269-288 ISSN: 1302-6879
- Deniz, F. & Güngör Tanç, Ş. (2020). Muhasebe meslek mensuplarının muhasebe uygulamalarındaki e-dönüşüm sürecine ilişkin görüş ve beklentileri: Hatay ili örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23(2), 622-636.
- Gönen, S. & Solak, B. (2017), Maliye bakanlığı e-dönüşüm sürecinin muhasebe meslek mensupları açısından değerlendirilmesine ilişkin bir alan araştırması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (76), 62-80
- Gulin, D., Hladika, M. & Valenta, I. (2019). Digitalization and the challenges for the accounting profession. *Business Administration & Business Economics, Marketing, Accounting*, (1), 502-511.
- Güney, A. (2022). Muhasebede dijitalleşmenin rolü. *Journal of Human Sciences*, 19(2), 190-201.
- Karajovic, M., Kim, H. M. & Laskowski, M. (2019). Thinking outside the block: projected phases of blockchain integration in the accounting industry. *Australian Accounting Review*, 29(2), 319-330.
- Kaya, N. & Yanık, R. (2011). Muhasebe meslek ahlaki, etik ve müşteri tatmini ilişkisi, *EKEV Akademi Dergisi*, 15(49), 293-306.
- Keršulienė, V., Zavadskas, E. K. & Turskis, Z. (2010). Selection of rational dispute resolution method by applying new Step-Wise Weight Assessment Ratio Analysis (Swara). *Journal of Business Economics and Management*, 11(2), 243–258.

- Sarıçiçek, R. (2020, Ocak, 22-25). Muhasebe eğitiminin dijitalleşen muhasebe mesleğini karşılama düzeyi: İ.İ.B.F öğrencilerine yönelik bir araştırma. *3rd International Economics, Business and Social Sciences Congress*, Kahramanmaraş, Türkiye.
- Serçemeli, M. (2018). Muhasebe ve denetim mesleklerinin dijital dönüşümünde yapay zekâ. *Turkish Studies*, 13(30), 369-386.
- Smith, S. S. (2018). Blockchain augmented audit–benefits and challenges for accounting professionals. *The Journal of Theoretical Accounting Research*, 14(1), 117-137.
- Stancheva, T. E. (2018). How artificial intelligence is challenging accounting profession. *Journal of International Scientific Publications Economy & Business*, 12, 126-141.
- Tekbaş, İ. (2018). Dijitalleşmenin muhasebe mesleğine ve meslek mensuplarına etkileri üzerine bir araştırma ve yeni bir kavram önerisi: mali mühendislik. Yayınlanmamış Yüksek Lisans, *Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, Türkiye.
- Tekelioğlu, Z. (2022). Muhasebede meslek mensuplarının dijitalleşme algısı: Konya ili örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman, Türkiye.
- Tenik, Ö. (2019). Teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine etkileri: muhasebe meslek mensuplarına yönelik bir uygulama. *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)*, 5(39), 3824-3832.
- Türker, M. (2018). Dijitalleşme sürecinde küresel muhasebe mesleğinin yeniden şekillenmesine bakış. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20(1), 202-235.
- Whitman, C. & Sobczak, M. (2018). AI: overrated or the future of accounting. *Undergraduate Student Research Awards* (45), 1-26.
- Zavadskas, E.K., Turskis, Z., Antucheviciene, J. & Zakarevicius, A., (2012). Optimization of weighted aggregated sum product assessment, *Electronics and Electrical Engineering*, 122(6), 3-6.
- Zolfani, S. H. & Saparaukas, J. (2013). New application of SWARA method in prioritizing sustainability assessment indicators of energy system. *Engineering Economics*, 24(5), 408–414.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 223-238

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 05.09.2023

Accepted / Kabul: 06.01.2024

SAĞLIK YATIRIMLARI, SEZARYEN ORANLARI VE BEBEK ÖLÜM HIZI İLİŞKİSİ: BİR PANEL VERİ ANALİZİ YAKLAŞIMI

Murat KONCA¹

Öz

Bu çalışmanın amacı, çeşitli sağlık yatırımları ile sezaryen oranlarının bebek ölüm hızına etkisini araştırmaktır. Bu kapsamda, 1.000 kişiye düşen hekim sayısının, satın alma gücü paritesine göre Amerikan doları olarak kişi başına düşen sağlık harcamasının, 1.000 kişiye düşen hastane yatağı sayısının ve sezaryen oranlarının 1.000 canlı doğumda bebek ölüm hızı üzerindeki etkisi ortaya konmuştur. Çalışmada, 2015-2019 dönemine ait verisine ulaşılabilen 33 Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü üyesi ülkeye yer verilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, hekim sayısı ve sağlık harcaması, bebek ölüm hızını negatif yönde etkilemektedir ancak bu değişkenlerin etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir ($p>0,05$). Hastane yatağı sayısı, bebek ölüm hızını istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde negatif etkilemektedir ($p<0,05$). Sezaryen oranları ise, bebek ölüm hızını istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde pozitif etkilemektedir ($p<0,05$). Sezaryen oranlarını azaltmak isteyen ülkeler, bu kapsamda benimseyecekleri politikalarda hem anne adaylarını hem de hekimleri ikna etmelidirler.

Anahtar Kelimeler: Sezaryen Doğumlar, Bebek Ölüm Hızı, Panel Veri.

Jel Kodları: C10, I10, I18.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, E-posta: konca71@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6830-8090.

Atıf/Citation

Konca, M. (2024). Sağlık yatırımları, sezaryen oranları ve bebek ölüm hızı ilişkisi: bir panel veri analizi yaklaşımı. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 223-238.

RELATIONSHIPS AMONG HEALTH CARE INVESTMENTS, CESAREAN SECTION RATES, AND INFANT MORTALITY RATES: A PANEL DATA ANALYSIS APPROACH

Abstract

This study aimed to investigate the effects of various health investments and cesarean section rates on infant mortality rates. In this context, the effects of the number of physicians per 1,000 people, the health expenditure per capita in US dollars by purchasing power parity, the number of hospital beds per 1,000 people, and the cesarean section rates on infant mortality rates were revealed. 33 Organization for Economic Cooperation and Development member countries, whose data for 2015-2019 could be accessed, were included in the study. According to the results, the number of physicians and health expenditures affected the infant mortality rate negatively, but the effect of these variables was not found to be statistically significant ($p>0.05$). The number of hospital beds had a statistically significant and negative effect on the infant mortality rate ($p<0.05$). Cesarean section rates had a statistically significant and positive effect on the infant mortality rate ($p<0.05$). Countries seeking ways to reduce cesarean section rates should convince both expectant mothers and physicians in terms of the policies they will adopt in this context.

Keywords: Cesarean-sections, Infant Mortality Rate, Panel Data.

Jel Codes: C10, I10, I18.

1. GİRİŞ

Sezaryenle doğum, anne adayını ve bebeği bakımından normal doğuma kıyasla tıbben daha iyi sonuçlar elde edilmesinin umulduğu durumlarda kullanılması gereken bir yöntem olmalı iken günümüzde, tıbbi gereklilik dışında da oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır ve bu durum sezaryenin küresel bir halk sağlığı sorunu olmasına zemin hazırlamıştır (Dickens, 2010, s. 170; Eskicioğlu vd., 2014, s. 119). Uluslararası sağlık otoriteleri, bir toplum için kabul edilebilir sezaryen oranının %10-15 aralığında olması gerektiğini düşünmektedir (He vd., 2016, s. 1). Buna karşın, istatistiklere göre küresel sezaryen oranı, 1990'ların başında %6 seviyesinde iken günümüzde %23 gibi yüksek sayılabilecek bir orana ulaşmıştır (Boerma vd., 2018, s. 1342; lavanD'HoMMe, 2019, s. 321).

Sezaryen doğumların temel gerekçesi tıbbi gereklilikler olmakla birlikte ileri anne yaşı, nulliparite, obezite, normal doğum sancısının zorluğu ve normal doğuma bağlı genital değişiklik riski ile ilgili kaygılar, hekimlerin yanlış tedavi suçlamasıyla karşılaşmaktan çekinmesi sonucu anne adayını sezaryene yönlendirmesi, önceki bir sezaryenden kaynaklanan rahim izinin sonraki doğum sırasında yüksek bir yırtılma riski olduğu varsayımı ve hizmet sunucular ile hastaların sezaryenin güvenliğine ilişkin algıları da artan sezaryen oranlarının temel gerekçeleri arasındadır (Demirbaş vd., 2018, s. 160). Bunların dışında, sosyoekonomik gelişmişlik, eğitim düzeyi ve ülkelerin sağlık/sigorta sistemlerinin yapısı da sezaryen talebini etkilemektedir. Sezaryen oranları, özellikle sosyoekonomik gelişmişlik ve eğitim düzeyi

yüksek gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yüksek seyretmektedir. Sezaryen oranları gelişmiş ülkeler olan, Belçika'da %21, Kanada'da ve Almanya'da %30, İsviçre'de ve Birleşik Krallık'ta %31 ve Güney Kore'de %53 seviyesindedir. Sezaryen oranı yüksek gelişmekte olan ülkeler arasında ise, Türkiye (%57), Meksika (%52) ve Macaristan (%38) ön plana çıkmaktadır (Organization for Economic Cooperation and Development, [OECD], 2023). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde anne adaylarının eğitim seviyesi gelişmemiş ülkelere kıyasla daha yüksektir. Bununla birlikte gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde uzman hekime erişim, teknolojik altyapı, özel sağlık sigortası yaptırabilme olanağı ve cepten sağlık harcaması yapabilme potansiyeli az gelişmiş ülkelere kıyasla daha yüksektir. Bahsi geçen bu faktörlerin, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sezaryen oranlarının artmasına önemli katkı sunduğu düşünülmektedir (Arrieta 2011, s. 125; Boerma vd., 2018, s. 1342; Niino, 2011, s. 140).

Normal doğum ile kıyaslandığında sezaryen, anne adayları ve bebeği için çeşitli riskler içermektedir. Tıbbi bakımdan gerekli olmayan sezaryen doğumlar, cerrahi komplikasyonlar ve yenidoğan yoğun bakım ünitesine yatış başta olmak üzere birçok konuda olumsuz sonuçlara sebep olmaktadır (Lin & Xirasagar, 2004, s. 130; Yan vd., 2020, s. 2). Sezaryenle doğan bebeklerde obezite, alerji, astım, tip 1 diyabet ve akut lenfoblastik lösemi dahil olmak üzere çok çeşitli hastalıklar gelişmesi riski, normal doğan bebeklere kıyasla daha yüksektir. Bunun yanı sıra sezaryen, bebeğin bilişsel gelişimini olumsuz etkilemektedir ve sezaryenle doğan bebeklerde otizm spektrum bozuklukları riski daha yüksektir (Boerma vd., 2018, s. 1343). Sezaryen, olumsuz sağlık sonuçlarının yanı sıra normal doğuma kıyasla daha yüksek maliyetlere sebep olabilmektedir. Normal doğumla kıyaslandığında sezaryen ile doğumda hem hastane maliyetleri daha yüksektir hem de yatış/yeniden yatış süreleri daha uzundur (He vd., 2016, s. 1).

Sezaryen oranları ile birlikte sağlık yatırımları da bebek ölüm hızına etki etmektedir. Anyanwu ve Erhijakpor (2009, s.24), Russo ve diğerleri (2019, s. 8) ve Bugelli ve diğerleri (2021, s.11) hekim sayısının bebek ölümlerini azaltmada önemli olduğunu saptamışlardır. Anyanwu ve Erhijakpor (2009, s.24), Kiross ve diğerleri (2020, s. 5) ve Dutta ve diğerleri (2020, s. 2107) sağlık harcamalarının bebek ölümlerini azaltmada gerekli olduğunu ortaya koymuşlardır. Antonino (2020, s. 15) ve Gökhan (2023, s. 164) hastane yatak sayısının bebek ölümlerini azalttığını bulmuşlardır. Bu çalışmalardan hareketle mevcut çalışma kapsamında kurulan modele, sezaryen oranlarının yanı sıra hekim sayısına, sağlık harcamasına ve hastane yatağı sayısına ilişkin göstergeler de dahil edilmiştir. Bu değişkenler

incelendiğinde, çalışmada kurulan modelde yer alan değişkenlerin sağlık sistemleri içerisinde ele alınan değişkenler olduğu görülmektedir. Bebek ölüm hızı sağlık sistemleri içerisinde ve dışarısında yer alan birçok faktörden etkilenmektedir (Yetim vd., 2021, s. 371). Ancak bu çalışmanın temel amacı, birçok ülke sağlık sisteminin bir sorunu olan sezaryen oranlarının yüksekliğinin, diğer sağlık göstergeleri ile birlikte bebek ölümlerini nasıl etkilediğini ortaya koymak olduğundan, çalışmanın bağımsız değişkenleri arasında sağlık sistemi bakımından dışsal değişken kullanılmamıştır.

Çalışma kapsamında ilerleyen başlıklarda, öncelikle, sezaryen oranları ile bebek ölüm hızını ilişkilendiren çeşitli çalışmalar sunulmuştur. Ardından, çalışmanın kapsamı ve metodolojisi hakkında bilgiler verilmiştir. Son olarak, çalışmanın bulguları literatürdeki diğer çalışmalarla tartışılmış ve bulgulara yönelik önerilere yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Literatür incelendiğinde, sezaryen oranları ile bebek ölümlerini ilişkilendiren çeşitli çalışmalar olduğu görülmektedir. Aşağıda, bu kapsamda yapılan çalışmalara çeşitli örnekler sunulmuş ve bu çalışmalar sonucunda elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Jurdi ve Khawaja (2004, s.101), 18 Arap ülkesinin nüfus ve hastane temelli sezaryen oranlarını tahmin etme ve bu oranlar ile bazı sosyoekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi inceleme amacıyla gerçekleştirdikleri çalışmalarında, sezaryen oranları ile bebek ölüm hızı arasında pozitif yönde kuvvetli bir ilişki gözlemlemişlerdir.

MacDorman ve diğerleri (2006, s. 175), tıbbi risk veya komplikasyon göstermeyen ve zamanı gelmiş doğumlarda, sezaryen ile doğumun yenidoğan ölüm riskini artırıp artırmadığını inceledikleri kohort çalışmalarında, yenidoğan ölüm hızının sezaryenle doğan bebeklerde, vajinal yolla doğanlara göre daha yüksek olduğunu hesaplamışlardır.

Althabe ve diğerleri (2006, s. 270), 119 ülkenin 1991-2003 dönemine ait verilerini kullanarak yaptıkları çalışmalarında, çalışma kapsamındaki ülkeleri gelir gruplarına göre üç gruba ayırmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre, orta ve yüksek gelirli ülkelerde sezaryen oranları ile yenidoğan ölümleri arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Düşük gelirli ülkelerde ise, sezaryen oranları ile yenidoğan mortalitesi arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki gözlemlenmiştir.

Betrán ve diğerleri (2007, s. 98), bazı gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde sezaryen doğumların anne ve bebek ölüm hızları üzerindeki etkisini regresyon ile araştırdıkları çalışmalarında, yüksek mortalite istatistiklerine sahip yani nispeten az gelişmiş

ülkelerde sezaryen doğumların bebek ölümlerini azalttığını; düşük mortalite istatistiklerine sahip yani nispeten daha gelişmiş ülkelerde ise, artırdığını tespit etmişlerdir.

Volpe (2011, s. 303), 193 ülke için sezaryen oranı ile anne ve bebek ölüm hızı arasındaki ilişkiyi incelediği ve bu kapsamda %15'in üzerindeki sezaryen oranının daha yüksek anne ve bebek ölüm hızına sebep olup olmadığını araştırdığı çalışmasında, %15'in üzerindeki sezaryen oranı ile yüksek anne ve çocuk ölüm hızı arasında istatistiksel bir ilişki olmadığını ortaya koymuştur.

Ye ve diğerleri (2014, s. 237), 19 ülkeye ait 30 yıllık veriyi kullandıkları çalışmalarında, sezaryen oranı ile bebek ölüm hızı arasındaki ilişkiyi modellemek için iki seviyeli bir fraksiyonel polinom modeli kullanmışlardır. Analiz sonuçlarına göre, ülkelerin sezaryen doğum oranlarında keskin artışlar yaşanmıştır ancak sezaryenle doğum oranındaki artışın bebek ölüm hızı üzerinde etkisi olmadığı belirlenmiştir.

Xie ve diğerleri (2015, s. 62), 31 yüksek gelirli sanayileşmiş ülke özelinde yaptıkları çalışmalarında, sezaryen doğum oranı ile bebek ölüm hızı arasındaki ilişkiyi Pearson korelasyon katsayısı analizi, sezaryen doğumun bebek ölüm hızı üzerindeki etkisini ise, regresyon ile incelemişlerdir. Yazarlar, yüksek sezaryen doğum oranının gelişmiş ülkelerde yüksek bebek ölüm hızına sebep olduğunu saptamışlardır.

Al-Jawaldeh & Abul-Fadl (2020, s. 293), sezaryen oranları ile bebek ölümleri arasındaki ilişkiyi inceledikleri ve 7 Doğu Akdeniz ülkesinin 129 bölgesi için yapılan güncel demografik sağlık araştırmalarından aldıkları verilerle gerçekleştirdikleri çalışmalarında, Dünya Sağlık Örgütü tarafından tavsiye edilen ortalama sezaryen oranının (%15) altında sezaryen oranlarının bebek ölüm hızını azalttığını; bu orandan yüksek sezaryen oranlarının ise, bebek ölüm hızını artırdığını ortaya koymuşlardır.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

3.1. Değişkenler

Bu çalışmada, 1.000 kişiye düşen hekim sayısının (HEK), satın alma gücü paritesine göre Amerikan doları olarak kişi başına düşen sağlık harcamasının (SH), 1.000 kişiye düşen hastane yatağı sayısının (YS) ve sezaryen oranlarının (1.000 canlı doğumda) (SZYAN) bebek ölüm hızı (1.000 canlı doğumda) (BÖH) üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Yapılan literatür incelemesinde, bu çalışmada kullanılan bağımsız değişkenlerin BÖH'ün belirleyicileri arasında olduğu görülmüştür. Bu kapsamda ulaşılabilen çalışmalar aşağıda sunulmuştur.

Macinko ve diğerleri (2006, s. 13), Brezilya'nın bölgelerinde BÖH'ün belirleyicilerini araştırdıkları ve 1990-2002 dönemine ait panel veriyi kullandıkları çalışmalarında, kurdukları modelde HEK değişkenini modele dahil etmişlerdir. Farahani ve diğerleri (2009, s. 1918), 99 ülkenin 1960–2000 dönemine ait veri setini kullanarak BÖH üzerinde etkisi olduğu düşünülen değişkenleri araştırdıkları bir dinamik regresyon modelinde, HEK değişkenini de kullanmışlardır. Benzer şekilde, Rezaei ve diğerleri (2015, s. 375), İran'da BÖH'ün belirleyicilerini bir zaman serisi analizi ile araştırdıkları çalışmalarında, bağımsız değişkenler arasında HEK değişkenini de kullanmışlardır. Bu çalışmalara dayanarak, HEK'in BÖH'ün belirleyicileri arasında ele alınabileceği görülmüştür.

Issa & Ouattara (2005, s. 21), 160 ülkeye ait panel veri seti ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında, SH'nin BÖH üzerinde istatistiksel bir etkisinin olup olmadığını araştırmışlardır. Dhrifi (2019, s. 69), 93 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin 1995-2012 dönemine ait verilerini kullanarak oluşturduğu modelde, BÖH'ün belirleyicileri arasında SH'ye de yer vermiştir. Kiross ve diğerleri (2020, s. 5), 46 Sahra Altı Afrika ülkesinin 2000-2015 dönemine ait panel veri setini kullandıkları çalışmalarında, BÖH'ü etkileyen faktörleri ele almışlar ve bu kapsamda kurdukları modele SH'yi de dahil etmişlerdir. Bu çalışmalara dayanarak, SH'nin BÖH'ün belirleyicileri arasında ele alınabileceği görülmüştür.

Akinkugbe (2006, s. 7), Sahra Altı Afrika ülkeleri ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri özelinde yaptığı panel veri analizinde, bahse konu ülkelerde BÖH'ün belirleyicilerini araştırmıştır ve kurduğu modelde bağımsız değişkenler arasına YS'yi de dahil etmiştir. Bernet ve diğerleri (2018, s. 31), Amerika'nın Florida Eyaleti'ne ait veri seti ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında, ekonometrik bir analiz tekniği olan genelleştirilmiş momentler yöntemini kullanmışlar ve çeşitli değişkenlerin BÖH üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Yazarlar kontrol değişkenleri arasında YS değişkenine de yer vermişlerdir. Guanais (2015, s. 593), Brezilya'da faaliyet gösteren 4583 belediyenin 1998-2010 dönemine ait panel veri setini kullanarak bu belediye sınırları içerisinde BÖH'ün belirleyicilerini araştırdığı çalışmada, bağımsız değişkenler arasında YS değişkenine de yer vermiştir. Bu çalışmalara dayanarak, YS'nin BÖH'ün belirleyicileri arasında ele alınabileceği görülmüştür.

Bu çalışmanın önceki bölümünde yer alan araştırma çalışmaları, SZYAN ile BÖH arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Buradan hareketle, SZYAN'ın BÖH'ün belirleyicileri arasında ele alınabileceği kararına varılmış ve bu değişken oluşturulan modele dahil edilmiştir.

3.2. Veri Seti ve Analizler

Çalışmada, verisine ulaşılabilen 33 OECD üyesi ülkenin 2015-2019 dönemine ait veri seti kullanılmıştır. Çalışmada yer alan ülkeler; Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Şili, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Macaristan, İzlanda, İrlanda, İsrail, İtalya, Güney Kore, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri ülkeleridir. Çalışmanın verileri, OECD (2022) veri tabanından alınmıştır (OECD, 2022). Çalışmada kullanılan veriler ikincil bir veri kaynağından elde edildiğinden, çalışmada herhangi bir etik kurul iznine gerek bulunmamaktadır.

Regresyon temelli analizlerde logaritma alma işlemi hem veri setinin dağılımını normal dağılıma yaklaştırmaktadır hem de değişen varyans sorununu engellemektedir (Albayrak, 2008, s. 116). Bu sebeple bu çalışmada bağımlı değişkenin ve bağımsız değişkenlerin doğal logaritmaları (*LOG*) alınarak *LOGBÖH*, *LOGHEK*, *LOGSH*, *LOGYS* ve *LOGSZYAN* değişkenleri elde edilmiştir. Dolayısıyla mevcut çalışmada bir log-log modeli kurulmuştur. Log-log modelinde katsayılar, bağımlı değişkenin bağımsız değişkenlere göre esnekliğini ifade etmektedir. Başka bir deyişle katsayı, bağımsız değişkenlerdeki yüzde (%) değişime karşılık bağımlı değişkendeki tahmini % değişimi göstermektedir (Pedace, 2016; Taylor, 2022)

Çalışmada panel veri analizinden faydalanılmıştır. Bu kapsamda, ilk olarak, veri setinin panel veri analizine mi yoksa havuzlanmış en küçük kareler regresyonuna mı daha uygun olduğunu belirleme adına “Redundant Fixed Effects” testinden faydalanılmıştır. Bu test kurulan modelin, sabit etkili panel veri analizi ve havuzlanmış en küçük kareler regresyonu arasından hangisine daha uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Bu test sonucunda sabit etkili panel veri analizi modeli uygun bulunursa, bir sonraki aşamada sabit etkili panel veri analizi modeli ile rassal etkili panel veri analizi modeli karşılaştırılmaktadır. Bu kapsamda Hausman (1978) testinden faydalanılmıştır.

Panel veri yatay kesit birimlerinin zamana göre değişimini gösteren veridir ve zaman boyutu içeren verilerde sahte regresyon sorunu ortaya çıkabilir. Bu sebeple zaman serisi içeren analizlerde birim kök testleri ile durağanlık kontrol edilmelidir (Gujarati, 2009, s.101). Ancak zaman serisi kısa bir dönemi kapsıyorsa ve/veya zaman serisi yatay kesit birim sayısından daha az ise, durağanlığa bakılmasına gerek bulunmamaktadır (Wooldridge, 2010, s.300). Bu çalışmada, zaman serisi (5 yıl) kısa bir dönemi kapsadığından ve zaman serisi yatay kesit

birim sayısından (33 ülke) daha az olduğundan, değişkenlerin durağanlığına bakılmamıştır. Analizler Eviews 10 Paket Programı ile gerçekleştirilmiştir ve analizler neticesinde elde edilen sonuçlar %95 güven düzeyi üzerinden yorumlanmıştır.

3.3. Kısıtlılıklar ve Varsayımlar

Bu çalışma çeşitli kısıtlılıklar barındırmaktadır. İlk kısıtlılık, ülke sayısı ile ilgilidir. Güncel istatistiklere göre OECD 38 üyeli bir örgüttür ancak bu çalışmada 33 ülkeye yer verilmiştir. Bunun nedeni 5 ülkenin verisine ulaşılamamasıdır. Çalışmanın ikinci kısıtlılığı, zaman serisinin uzunluğu ile ilgilidir. Çalışmada daha uzun bir zaman serisi kullanılmak istenmesine rağmen, bu başarılamamıştır ve bu durum veri yokluğundan kaynaklanmaktadır. Çalışmanın son kısıtlılığı, çalışmada verisi kullanılan tüm ülkelerin ya gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler olmasıdır. OECD, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere oluşan bir örgüt olduğundan, bu çalışmada elde edilen bulgular gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bazında yorumlanmalıdır.

Bu çalışmanın çeşitli varsayımları da bulunmaktadır. İlk varsayım, çalışmada kullanılan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni etkileyebileceği varsayımdır. Literatür taraması sonucu elde edilen bilgiler, bu varsayımı güçlendirmektedir. İkinci varsayım, çalışmada yer alan ülkelerin sosyoekonomik gelişmişlik seviyesi ile ilgilidir. OECD, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere oluşmaktadır. Literatüre göre sezaryen oranları gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere optimal oranın çok üzerindedir. Bu sebeple bu çalışmada OECD ülkelerinin verilerinin kullanılmasının gereksiz sezaryeni açıklamada önemli olduğu varsayılmıştır.

4. BULGULAR

Çalışma kapsamında ilk elde edilen istatistikler tanımlayıcı istatistiklerdir (Tablo 1). Buna göre; BÖH 0,70-13,60 aralığında ortalama olarak $3,88 \pm 2,24$ değerini; HEK 1,81-5,32 aralığında ortalama olarak $3,45 \pm 0,79$ değerini; SH 1040,10-10855,52 aralığında ortalama olarak $3956,88 \pm 1886,47$ değerini; YS 0,95-12,44 aralığında ortalama olarak $4,33 \pm 2,20$ değerini ve son olarak SZYAN 151,60-618,70 aralığında ortalama olarak $285,01 \pm 107,27$ değerini almıştır.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	BÖH	HEK	SH	YS	SZYAN
Ortalama	3,88	3,45	3956,88	4,33	285,01
Maksimum	13,60	5,32	10855,52	12,44	618,70
Minimum	0,70	1,81	1040,10	0,95	151,60
Standart sapma	2,24	0,79	1886,47	2,20	107,27
Gözlem sayısı	165	165	165	165	165

Tanımlayıcı istatistikler elde edildikten sonra çalışmanın değişkenleri arasındaki korelasyona bakılmıştır. Bu kapsamda oluşturulan korelasyon matrisi Tablo 2’de sunulmuştur. Buna göre, çalışmanın bağımlı değişkeni, tüm bağımsız değişkenler ile istatistiksel olarak anlamlı şekilde korelasyon göstermiştir ($p < 0,05$). BÖH ile SZYAN arasındaki ilişki pozitif iken, BÖH ile diğer tüm bağımsız değişkenler arasındaki ilişki negatiftir. Bağımsız değişkenlerin kendi aralarındaki korelasyon seviyesi incelendiğinde, en güçlü pozitif korelasyonun SH ile HEK (0,28) arasında; en güçlü negatif korelasyonun ise, HEK ile SZYAN (-0,48) arasında olduğu görülmüştür. Elde edilen bu bulgulardan çalışmanın modelinde çoklu doğrusal bağlantı sorununun önemli olmadığına karar verilmiştir.

Tablo 2. Korelasyon Matrisi

	BÖH	HEK	YS	SH	SZYAN
BÖH	1				
HEK	-0,53**	1			
YS	-0,30**	0,08	1		
SH	-0,28**	0,28**	-0,07	1	
SZYAN	0,72**	-0,48**	0,05	-0,32**	1

** %99 güven düzeyinde anlamlıdır.

Çalışmanın modelinin havuzlanmış en küçük kareler regresyonu tekniği ile sabit etkili panel veri analizi arasında hangisine daha uygun olduğunu belirleme adına “Redundant Fixed Effects” testi kullanılmıştır ve sonuçlar Tablo 3’te sunulmuştur. Buna göre, havuzlanmış en küçük kareler regresyonu tekniği ile sabit etkili panel veri analizi arasında sabit etkili panel veri analizi çalışmanın modeline daha uygundur ($p < 0,05$).

Tablo 3. Redundant Fixed Effects Test Sonuçları

	İstatistik	Serbestlik derecesi	p
Cross-section F	22,831931	(32,128)	0,0000**
Cross-section Chi-square	314,044218	32	0,0000**

* %95 güven düzeyinde anlamlıdır.

** %99 güven düzeyinde anlamlıdır.

Çalışmanın modelinin sabit etkili panel veri analizi ile rassal etkili panel veri analizi arasında hangisine daha uygun olduğunu belirleme adına Hausman (1978) testinden faydalanılmıştır ve sonuçlar Tablo 4’te sunulmuştur. Buna göre, rassal etkili panel veri analizi çalışmanın modeline daha uygundur ($p > 0,05$).

Tablo 4. Hausman (1978) Test Sonuçları

	Ki Kare istatistiği	Serbestlik derecesi	p
Cross-section random	5,162443	4	0,2710

Rassal etkili analiz sonuçları Tablo 5’te sunulmuştur. Panel genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi (EGLS) sonuçlarına göre, çalışma kapsamında kurulan model istatistiksel olarak anlamlıdır ($F=11,96707$; $p<0,05$). Durbin Watson istatistiği (2,369148), modelde otokorelasyonun olmadığını göstermektedir. Düzeltilmiş R^2 değerine göre, analizlere dahil edilen bağımsız değişkenler, bağımlı değişkende meydana gelen değişimin %21’ini açıklamaktadır. Analiz sonuçlarına göre *LOGHEK* ve *LOGSH*, *LOGBÖH*’ü negatif yönde etkilemektedir ancak bu değişkenlerin etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir ($p>0,05$). *LOGYS*, *LOGBÖH*’ü istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde negatif etkilemektedir ($p<0,05$). *LOGYS*’de meydana gelen %1’lik artış *LOGBÖH*’ü %0,257 azaltmaktadır. *LOGSZYAN* ise, *LOGBÖH*’ü istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde pozitif etkilemektedir ($p<0,05$). *LOGSZYAN*’da meydana gelen %1’lik artış *LOGBÖH*’ü %0,515 artırmaktadır.

Tablo 5. Panel EGLS Sonuçları

Bağımlı değişken: <i>LOGBÖH</i>				
Değişkenler	Katsayı	Standart hata	t-istatistiği	p
<i>LOGHEK</i>	-0,369419	0,196239	-1,882496	0,0616
<i>LOGSH</i>	-0,162753	0,098769	-1,647814	0,1014
<i>LOGYS</i>	-0,257381	0,099571	-2,584890	0,0106*
<i>LOGSZYAN</i>	0,515705	0,134775	3,826418	0,0002**
C	0,488751	1,169845	0,417791	0,6767
R^2	0,230282	F-istatistiği		11,96707
Düzeltilmiş R^2	0,211039	p değeri (F-istatistiği)		0,000000**
Regresyon standart hatası	0,126794	Durbin-Watson istatistiği		2,369148

* %95 güven düzeyinde anlamlıdır.

** %99 güven düzeyinde anlamlıdır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, bebek ölüm hızını etkilediği düşünülen ve sağlık sistemleri içerisinde ele alınan değişkenlere odaklanmaktadır. Bu kapsamda çalışmada kullanılan bağımsız değişkenler, 1.000 kişiye düşen hekim sayısı, satın alma gücü paritesine göre Amerikan doları olarak kişi başına düşen sağlık harcaması, 1.000 kişiye düşen hastane yatağı sayısı ve sezaryen oranlarıdır. Çalışmada, sağlık sistemleri dışında ele alınabilecek dışsal herhangi bir değişken kullanılmamıştır; sadece sağlık sistemlerinin içsel değişkenlerine odaklanılmıştır. Çalışmanın temel amacı, birçok ülke sağlık sisteminin bir sorunu olan sezaryen oranlarının yüksekliğinin, diğer sağlık göstergeleri ile birlikte bebek ölümlerini nasıl etkilediğini ortaya koymak olduğundan, çalışmanın bağımsız değişkenleri arasında sağlık sistemi bakımından dışsal değişken kullanılmamıştır.

Bu çalışmada, belirli bir nüfusa düşen hekim sayısının istatistiksel olarak anlamlı olmasa da bebek ölüm hızını azalttığı ortaya konmuştur. Bir toplumda belirli bir nüfus başına düşen hekim sayısı, sağlık hizmetlerine erişim bakımından önemli bir göstergedir. Bu göstergenin toplumun ihtiyaçlarını karşılar seviyeyi yakalaması, sağlık hizmetlerine erişime olumlu katkı yaparak toplumun sağlık statüsünü yükseltmektedir. Literatürdeki birçok güncel çalışma, bu görüşü destekler sonuçlar ortaya koymuştur (Bexson vd., 2021, s. 10; Evirgen, 2023, s. 87; Liebert & Mäder, 2022, s. 1; Pena-Boquete vd., 2022, s. 23). Bu sebeple, sağlık insangücü politikaları planlanırken toplumun ihtiyaçları göz önüne alınmalıdır ve sağlık insangücünün ülke içerisinde adil bir şekilde dağılmasına özen gösterilmelidir. Bu noktada, bölgelerin sağlık insangücü ihtiyaç analizleri bilimsel yöntemler ile yapılmalı ve bölgelere sağlık insangücü dağıtımını yapılırken bu analiz sonuçlarına riayet edilmelidir.

Hekim sayısı değişkeninde olduğu gibi sağlık harcaması değişkeninde de bebek ölüm hızı ile anlamlı olmayan ters yönlü bir ilişki saptanmıştır. Sağlık harcaması sağlık hizmetleri kullanımının en temel göstergelerindedir. Gereksiz sağlık harcamaları sağlık sistemlerinde atıllık sorunu yaratarak etkinsizliğe sebep olabilmektedir ancak bir toplumun yeteri miktarda sağlık harcaması yapabilmesi önemli bir konudur zira sağlık harcamaları sağlık hizmetlerinden yeterince ve kesintisiz bir şekilde faydalanabilme adına önemlidir. Bu noktada sağlık harcamalarının bebek ölüm hızını azaltıcı etkisi şaşırtıcı değildir. Bu çalışmada elde edilen bulgular, literatürde sağlık harcamalarının bebek ölümlerini azalttığını ortaya koyan diğer çalışmalar (Houeninvo, 2022, s. 267; Omri vd., 2023, s. 11; Sial vd., 2022, s. 58378) ile birlikte değerlendirildiğinde, sağlık hizmetlerinin finansal yükünü karşılayamadığı için hizmet alımından geri duran kesimlerin ve bu kesimlerde doğan bebeklerin sağlık statülerinin gerilemesini engelleme adına bu kesimlere özel düzenlemeler yapılabilir. Örneğin, bu kesimler kullanıcı katkılarından muaf tutulabilirler ve/veya şartlı nakit transferleri ile bu kesimlerin sağlık hizmetleri kullanımını artırılabilir.

Çalışmanın bulgularına göre, belirli bir nüfus başına düşen hastane yatağı sayısı, bebek ölüm hızını azaltmada anlamlı bir şekilde etkilidir. Bu bulgu, literatürdeki çeşitli çalışmaların bulgularıyla uyumludur (Can vd., 2020, s. 1387; Guanais, 2015, s. 593; Yerdessov vd., 2023, s. 14). Gereksiz yatak sayısı, ülke sağlık sistemleri için bir verimsizlik sorunu yaratırken, yatak sayısının toplum ihtiyaçları bakımından olması gereken sayıdan daha az olması, özellikle ikinci ve üçüncü basamak sağlık hizmetlerinin kullanımını önünde bir engeldir. Bu noktada az gelişmiş ülkelerde ve bazı gelişmekte olan ülkelerde, ikinci-üçüncü basamak hizmetler kapsamında ele alınan kadın-doğum hizmetlerinin, başta yetersiz yatak sayısı ve

benzeri altyapı sorunları nedeniyle yeterli miktarda ve kalitede sunulamaması, bebek ölümlerinin artmasına neden olmaktadır. Bu ülkelerde doğumların hastanelerde yapılamaması, sağlık sistemlerinin en temel sorunları arasındadır. Bu ülkelerin doğum için ayırdıkları yatak sayıları ile birlikte yenidoğan yoğun bakım ünitesi sayılarını artırmaları, anne adaylarını hastanede doğum konusunda bilgilendirmeleri ve teşvik etmeleri önem taşımaktadır.

Çalışmada kullanılan tüm bağımsız değişkenler arasında sadece sezaryen oranı değişkeni bebek ölümleri ile pozitif anlamlı bir etkileşim göstermiştir. Çalışmanın bulgularına göre, sezaryen oranlarında yaşanan artışlar bebek ölüm hızını artırmaktadır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, çalışmada verisi kullanılan ülkelerin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler olduğudur. Sezaryen oranları, sağlık hizmetlerine erişimin sıkıntılı olduğu az gelişmiş ülkelerde, anne ve bebek açısından zarardan ziyade fayda sağlamaktadır çünkü bu ülkelerde sezaryen doğumlar çoğunlukla tıbbi gerekçelerle yapılmaktadır (Althabe vd., 2006, s. 270; Betrán vd., 2007, s. 98). Ancak söz konusu bu çalışmada olduğu gibi gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler olduğunda, sezaryen oranlarının bebek ölüm hızını artırdığı görülmektedir (Al-Jawaldeh & Abul-Fadl, 2020, s. 293; MacDorman vd., 2006, s. 175; Xie vd., 2015, s. 62).

Sezaryen, tıbbi gerekçelerin olduğu durumlarda önemli ve gerekli bir sağlık hizmeti iken tıbbi gerekçelerin dışına çıkıldığında hem anne hem de bebek için riskler barındırmaktadır (Boerma vd., 2018, s. 1343; Lin & Xirasagar, 2004, s. 128; Yan vd., 2020, s. 2). Bu nedenle, özellikle gelişmiş ve bazı gelişmekte olan ülkelerde sezaryen oranlarını azaltma, güncel sağlık politikalarının merkezinde yer almaktadır. Bu kapsamda benimsenecek politikaların hem anne adaylarını hem de hekimleri ikna edici olması önemlidir. Anne adaylarına, doğum sancısı korkusu ile ya da birtakım estetik kaygılarla sezaryene yönelmenin doğru olmayacağı yönünde bilgilendirici faaliyetlerde bulunulabilir. Ayrıca, anne adaylarının sezaryene yönelmesinde etkili olan bir diğer önemli faktör olan önceki sezaryenin sonraki doğumun da zorunlu olarak sezaryenle yapılması sonucuna sebep olduğu yönündeki algıdır. Anne adayları bakımından bu olumsuz algıların giderilmesi için bilgilendirici ve eğitici faaliyetlere yer verilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Sezaryeni azaltıcı politikalar sadece anne adaylarına yönelik olmamalı; bu konuda hekimlere yönelik politikalar da geliştirilmelidir. Hekimlerin sezaryene yönelmesinde en temel faktör, malpraktis davası korkusudur. Hekimler, bu tür davalar nedeniyle defansif tıp uygulamalarına yönelmekte ve bu kapsamda sezaryeni anne adayına kabul ettirme çabası içerisine

girmektedir. Bu konuda mevzuatta bazı düzenlemeler yapılması, hekimlerin defansif tıp uygulamalarından uzaklaşarak normal doğumu teşvik etmelerinin önünü açabilir. Hekimleri normal doğuma teşvik etme adına atılabilecek bir diğer adım, hekimlerin alacakları ek ücretlerde normal doğum için daha fazla ödeme yapma şeklinde olabilir. Buna benzer bir politika Türkiye’de benimsenmiştir ve bu politikanın Türkiye’de sezaryen oranlarını azaltmaya yardımcı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akinkugbe, O. (2006). *Public health care spending as a determinant of health status: a panel data analysis of SSA and MENA*. Applied Macroeconomics and Economic Development Publishing.
- Albayrak, A. S. (2008). Değişen varyans durumunda en küçük kareler tekniğinin alternatif ağırlıklı regresyon analizi ve bir uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 111-134.
- Al-Jawaldeh, A., & Abul-Fadl, A. (2020). The effect of cesarean delivery on child survival and early breastfeeding practices: global data from 103 provinces in the Eastern Mediterranean Region. *International Journal of Scientific Research and Management (IJSRM)*, 8(2), 293-304.
- Althabe, F., Sosa, C., Belizán, J. M., Gibbons, L., Jacquerioz, F., & Bergel, E. (2006). Cesarean section rates and maternal and neonatal mortality in low-, medium-, and high-income countries: an ecological study. *Birth*, 33(4), 270-277.
- Antonino, M. (2020). Infant mortality rate and life expectancy across high income nations: a panel data analysis. *Empirical Economic Bulletin, An Undergraduate Journal*, 13(1), 1-22.
- Anyanwu, J. C., & Erhijakpor, A. E. (2009). Health expenditures and health outcomes in Africa. *African Development Review*, 21(2), 400-433.
- Arrieta, A. (2011). Health reform and cesarean sections in the private sector: the experience of Peru. *Health policy*, 99(2), 124-130.
- Bernet, P. M., Gumus, G., & Vishwasrao, S. (2018). Effectiveness of public health spending on infant mortality in Florida, 2001–2014. *Social Science & Medicine*, 211, 31-38.
- Betrán, A. P., Merialdi, M., Lauer, J. A., Bing-Shun, W., Thomas, J., Van Look, P., & Wagner, M. (2007). Rates of caesarean section: analysis of global, regional and national estimates. *Paediatric and Perinatal Epidemiology*, 21(2), 98-113.
- Bexson, C., Millett, C., Santos, L. M. P., de Sousa Soares, R., de Oliveira, F. P., & Hone, T. (2021). Brazil’s more doctors programme and infant health outcomes: a longitudinal analysis. *Human Resources for Health*, 19, 1-10.

- Boerma, T., Ronsmans, C., Melesse, D. Y., Barros, A. J., Barros, F. C., Juan, L., ... & Temmerman, M. (2018). Global epidemiology of use of and disparities in caesarean sections. *The Lancet*, 392(10155), 1341-1348.
- Bugelli, A., Borgès Da Silva, R., Dowbor, L., & Sicotte, C. (2021). The determinants of infant mortality in Brazil, 2010–2020: a scoping review. *International Journal Of Environmental Research And Public Health*, 18(12), 6464.
- Can, S., Koyuncu, B., & Işık, A. (2020). Effects of some indicators on life expectancy at birth and infant mortality rates in Turkey. *Revista Argentina de Clínica Psicológica*, 29, 1387-1397.
- Demirbaş, M., Karabel, M. P., & İnci, M. B. (2018). Türkiye’de ve Dünya’da değişen sezaryen sıklığı ve olası nedenleri. *Sakarya Tıp Dergisi*, 7(4), 158-163.
- Dhrifi, A. (2019). *Health-care expenditures, economic growth and infant mortality: evidence from developed and developing countries*. CEPAL Publishing.
- Dickens, B. M., & Cook, R. J. (2010). The legal effects of fetal monitoring guidelines. *International Journal of Gynecology & Obstetrics*, 108(2), 170-173.
- Dutta, U. P., Gupta, H., Sarkar, A. K., & Sengupta, P. P. (2020). Some determinants of infant mortality rate in SAARC countries: an empirical assessment through panel data analysis. *Child Indicators Research*, 13, 2093-2116.
- Eskicioğlu, F., Hasdemir, P. S., Çelik, H., & Koyuncu, F. M. (2014). Sağlık politikalarının, hekimlerin sezeryan kararı almalarında etkisi: ikinci basamak sağlık kuruluşu değerlendirilmesi. *Pamukkale Medical Journal*, 7(2), 119.
- Evirgen, Ö. (2023). Türkiye’de cepten yapılan sağlık harcamaları ile kamu sağlık harcamalarının ölüm oranları üzerine etkileri: Bölgesel analiz. *Başkent Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 8(1), 73-87.
- Farahani, M., Subramanian, S. V., & Canning, D. (2009). The effect of changes in health sector resources on infant mortality in the short-run and the long-run: a longitudinal econometric analysis. *Social Science & Medicine*, 68(11), 1918-1925.
- Gökhan, K. (2023). A Study on Interregional Determinants of Infant Mortality Rate in Turkey with Spatial Econometric Analysis. *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics*, 38, 149-170.
- Guanais, F. C. (2015). The combined effects of the expansion of primary health care and conditional cash transfers on infant mortality in Brazil, 1998–2010. *American Journal of Public Health*, 105(S4), 593-599.
- Gujarati, D. N. (2009). *Basic econometrics*. Tata McGraw-Hill Education.
- Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 46(6), 1251-1271.

- He, Z., Cheng, Z., Wu, T., Zhou, Y., Chen, J., Fu, Q., & Feng, Z. (2016). The costs and their determinant of cesarean section and vaginal delivery: an exploratory study in Chongqing Municipality, China. *BioMed research international*, 2016, 1-10.
- Houeninvo, H. G. (2022). Effects of health expenditures on infant and child mortality rates: A dynamic panel data analysis of 37 African countries. *African Development Review*, 34(2), 255-267.
- Issa, H., & Ouattara, B. (2005). *The effect of private and public health expenditure on infant mortality rates: does the level of development matters*. The University of Wales Swansea Publishing.
- Jurdi, R., & Khawaja, M. (2004). Caesarean section rates in the Arab region: a cross-national study. *Health policy and planning*, 19(2), 101-110.
- Kiross, G. T., Chojenta, C., Barker, D., & Loxton, D. (2020). The effects of health expenditure on infant mortality in sub-Saharan Africa: evidence from panel data analysis. *Health Economics Review*, 10, 1-9.
- lavanD'HoMMe, P. (2019). Postpartum chronic pain. *Minerva Anestesiol*, 85(3), 320-324.
- Liebert, H., & Mäder, B. (2022). *Physicians and the production of health: returns to health care during the mortality transition*. CESifo Working Paper.
- Lin, H. C., & Xirasagar, S. (2004). Institutional factors in cesarean delivery rates: policy and research implications. *Obstetrics & Gynecology*, 103(1), 128-136.
- MacDorman, M. F., Declercq, E., Menacker, F., & Malloy, M. H. (2006). Infant and neonatal mortality for primary cesarean and vaginal births to women with “no indicated risk,” United States, 1998–2001 birth cohorts. *Birth*, 33(3), 175-182.
- Macinko, J., Guanais, F. C., & De Souza, M. D. F. M. (2006). Evaluation of the impact of the Family Health Program on infant mortality in Brazil, 1990–2002. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 60(1), 13-19.
- Niino, Y. (2011). The increasing cesarean rate globally and what we can do about it. *Bioscience trends*, 5(4), 139-150.
- OECD (2022). Health Indicators. <https://www.oecd.org/health/> (17/08/2023).
- OECD (2023). Caesarean sections (indicator). doi: 10.1787/adc3c39f-en (17/08/2023).
- Omri, A., Kahouli, B., & Kahia, M. (2023). Impacts of health expenditures and environmental degradation on health status—Disability-adjusted life years and infant mortality. *Frontiers in Public Health*, 11, 1-15.
- Pedace, R. (2016). <https://www.dummies.com/article/business-careers-money/business/economics/econometrics-and-the-log-log-model-156386/>
- Pena-Boquete, Y., Samambayeva, A., & Zhorayev, O. (2022). Effects of public expenditure assignment by regions in Kazakhstan to reduce infant and child mortality. *Cogent Economics & Finance*, 10(1), 1-23.

- Rezaei, S., Karami Matin, B., & Homaie Rad, E. (2015). Socioeconomic determinants of infant mortality in Iranian children: A longitudinal econometrics analysis. *International Journal of Pediatrics*, 3(1.1), 375-380.
- Russo, L. X., Scott, A., Sivey, P., & Dias, J. (2019). Primary care physicians and infant mortality: evidence from Brazil. *PLoS One*, 14(5), e0217614.
- Sial, M. H., Arshed, N., Amjad, M. A., & Khan, Y. A. (2022). Nexus between fossil fuel consumption and infant mortality rate: a non-linear analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(38), 58378-58387.
- Taylor, M. (2022). <https://www.vexpower.com/brief/log-log-model#:~:text=A%20log%2Dlog%20model%20is,otherwise%20difficult%20to%20measure%20accurately>.
- Volpe, F. M. (2011). Correlation of Cesarean rates to maternal and infant mortality rates: an ecologic study of official international data. *Revista Panamericana de Salud Pública*, 29(5), 303-308.
- Wooldridge, J.M. (2010). *Econometric analysis of cross section and panel data*. Second Edition, MIT Press.
- Xie, R. H., Gaudet, L., Krewski, D., Graham, I. D., Walker, M. C., & Wen, S. W. (2015). Higher cesarean delivery rates are associated with higher infant mortality rates in industrialized countries. *Birth*, 42(1), 62-69.
- Yan, J., Wang, L., Yang, Y., Zhang, Y., Zhang, H., He, Y., ... & Yang, H. (2020). The trend of caesarean birth rate changes in China after 'universal two-child policy'era: a population-based study in 2013–2018. *BMC Medicine*, 18, 1-9.
- Ye, J., Betrán, A. P., Guerrero Vela, M., Souza, J. P., & Zhang, J. (2014). Searching for the optimal rate of medically necessary cesarean delivery. *Birth*, 41(3), 237-244.
- Yerdessov, N., Zhamantayev, O., Bolatova, Z., Nukeshtayeva, K., Kayupova, G., & Turmukhambetova, A. (2023). Infant mortality trends and determinants in Kazakhstan. *Children*, 10(6), 1-14.
- Yetim, B., Demirci, Ş., Konca, M., İlgün, G., & Çilhoroz, Y. (2021). Türkiye’de bebek ölüm hızının sosyoekonomik belirleyicileri. *Sosyoekonomi*, 29(47), 367-382.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 239-267

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 01.12.2023

Accepted / Kabul: 08.01.2024

MODERN ETİK KABULLERİN SİYASETEN GİZLEDİKLERİ: KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ POLİTİKALARI VE SAVAŞ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Recep ELMAS¹

Mehmet Nazım UYGUR²

Özgür BOZAN³

Öz

Eylemin değerinin ve doğru eylemin ne olduğunun belirlenmesine yönelik çabalar insanın düşünsel tarihine eşlik eden önemli bir mesele olmuştur. Bu sorun klasik dönemde iyi, akıl ve siyaset arasında kurulan ilişkide çözülmeye çalışılmıştır. Ancak modern dönemin iyi, akıl, siyaset tasarımı, bu kavramlaştırmada felsefeye biçtiği rol, liberal, komüniteryen, postmodern düşünce ile Badiou'nun eşitlik felsefesi tarafından sorunlu bulunmuştur. İlgili düşünceler, modernitenin klasik dönemden aldığı unsurları tarihsel ve toplumsal bağlamından kopardığı için işlevsizleştirdiğini, bu mirası yeni bir zemine oturtmak için kullandığı yöntemin sorunu çetrefilleştirdiğini ve yöntemin sonuçlarını genel kabullere döndürerek sorunlarla mücadele etmeyi güçleştirdiğini tespit etmiştir. Modern düşüncenin bu tutumu, etik ile ilişkilendirdiği tüm durumlarda bir kriz olarak karşımıza çıkmaktadır. Krizin merkezinde etik bir değerın siyasi ilişkileri maskeleyen başka bir işleve sahip olmaması yatmaktadır. Çalışma bu durumu küresel siyaseti meşgul eden iklim değişikliği politikaları ve savaş durumu üzerinden açıklamaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modern Etik, Modern Etiğin Eleştirisi, İklim Değişikliği, Savaş.

Jel Kodları: P48, B14, F50.

¹ Arş. Gör. Dr., Şırnak Üniversitesi, E-posta: relmas@sirnak.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5490-3238>

² Arş. Gör. Dr., Şırnak Üniversitesi, E-posta: mnuygur@sirnak.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4132-3004>

³ Arş. Gör., Şırnak Üniversitesi, E-posta: obozan@sirnak.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7145-5059>

Atıf/Citation

Elmas, R., Uygur, M. N. & Bozan, Ö. (2024). Modern etik kabullerin siyaseten gizledikleri: küresel iklim değişikliği politikaları ve savaş üzerine bir değerlendirme. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 239-267.

WHAT MODERN ETHICAL ASSUMPTIONS MASK POLITICALLY: AN ASSESSMENT OF GLOBAL CLIMATE CHANGE POLICIES AND WAR

Abstract

Efforts to determine the value of action and what the right action is have been an important issue accompanying human intellectual history. In the Ancient period, this problem was tried to be solved through the relationship established between good, reason, and politics. However, the modern period's conceptualization of the good, reason, and politics, and the role of philosophy in this conceptualization have been found problematic by liberal, communitarian, postmodern thought, and Badio's philosophy of equality. These thoughts have determined that modernity rendered the elements it took from the Ancient period dysfunctional because it detached them from their historical and social context, that the method it used to put this heritage on a new ground complicated the problem, and that the results of the method made it difficult to combat the problems by returning the results of the method to general assumptions. This attitude of modern thought appears as a crisis in all situations that it associates with ethics. At the center of the crisis lies the fact that an ethical value has no function other than masking political relations. The study tried to explain this situation through the climate change policies and the war situation that occupy global politics.

Keywords: Modern Ethic, The Critique of Modern Ethic, Climate Change, War.

Jel Codes: P48, B14, F50.

1. GİRİŞ

Savaş, her türlü maddi etkilerinin yanında telafi edilemeyen ruhsal tahribatları ve can kayıplarını beraberinde getiren, etik bağlamda kötülükle ilişkilendirilmiş bir durumdur. Bu nedenle savaşan taraflar eylemlerini mutlak bir mecburiyetle ilişkilendirir. Mutlak mecburiyetin varoluşu, korumanın ya da sıfır toplamlı algılanan iyinin/faydanın ediniminin yegane yolu olarak somutlaşması, savaşan taraflar için eylemlerini devam ettirme motivasyonu sağlar. Söz konusu meşrulaştırma edimi, Rusya-Ukrayna Savaşı ve Filistin-İsrail Savaşının tarafları için de geçerlidir. Savaşan taraflar için çatışmayı sona erdirmenin basit olasılıkları bir tarafın mutlak üstünlüğü veya uzlaşmadır. Ancak, özellikle Batılı üçüncü tarafların benzer durumlarda farklı konumlanışları, beyanlarında kötülükle mücadele eder gibi görünürken niyetlerinde bu kötülüğü başka iyilikler edinmenin kaldıracı olarak kullandıklarının işaretidir. Başka bir ifadeyle söz konusu bağ, siyasetten bağımsız etik bir kabulle maskelenen çıkarların aynı zamanda görünür olduğu yerdir.

Çalışmada sorunsallaştırılan olgunun fark edildiği bir diğer durum, küresel ısınma ve iklim değişikliğiyle mücadele politikalarıdır. Dünyanın insan çağına girdiği, yer kürenin insan faaliyetleriyle geri döndürülemeyecek şekilde değiştiği sosyal ve beşeri bilimlerin hemen bütün disiplinlerinde tartışılan aktüel bir sorundur. Öyle ki bu olgu, sosyal sorunlar üretmeye de başlamış ve iklim mülteciliği adı verilen bir göçmen kategorisinden bahsedilmesine neden olmuştur. İklim değişikliğinin küresel mahiyet sergilemesinin önemli göstergelerinden biri çevresel felaketlerin ortaya çıktığı yer ile insani faaliyetlerin yoğunlaşması arasında zorunlu bir

ilişki kurulamamasıdır. Diğer bir deyişle doğaya en az müdahale edilen bir yer, çevresel felaketlerin en şiddetlisine maruz kalabilir.

Çevreye yönelik uluslararası politikalar, ileri kapitalist ülkelerin teşvikiyle 1970li yıllarda görünür olmaya başlamış; 1990'lı yıllarda kapitalist üretim biçimiyle entegre edilmeye çalışılmış (Alada ve diğerleri, 1993); üretim, tüketim ve dağıtım teknolojilerinde yaşanan gelişmelere paralel olarak karbon salınımı sorununa indirgenmiş ve nihai hali, başta Avrupa Birliği olmak üzere, Batılı ülke ya da birliklerce norm olarak dayatılmıştır (Birpınar, 2022). Ancak bu normların yapısı ve uygulama girişimleri, türlerin yaşamını tehdit eden bir sorunu doğrudan ortadan kaldırmayı hedeflemediğini açıkça gösterir. Gezegeni tahrip eden insani faaliyetlerin önemli nedenlerinden biri üretim ve tüketim mantığıdır. Söz konusu normlar, ileri teknolojiye tek el konumunda olan ülkelerin yalnızca bu faaliyetin araçlarını değiştirme teşebbüsünden öteye geçmez. Savaş gibi çevre ve iklim değişikliği politikalarına yönelik genel bir etik kabulde de bazı çıkarların maskelendiği anlaşılır. Bu durumda söz konusu olan eski düzeni yeniden tesis etme, *status quo ante*, girişimidir.

Çalışma yukarıda öz olarak çerçevesi çizilen küresel siyasal gelişmeleri, genel etik kabulleri sorunsallaştırarak detaylandıracaktır. Birbirleriyle bağlantılı iki pratik neden böyle bir yöntemin belirlenmesinde etkili olmuştur? İlk olarak, ele alınacak sorunların çok boyutlu yapısı ve dikkate alınması gereken birçok unsuru bulunmaktadır. Bahsedilen sorunları etik tartışma üzerinden incelemek bu çok değişkenli durumu sınırlandırma imkanı verecektir. İkinci olarak benimsenen yaklaşım maddi çıkarların manipülasyonunda meşruluğun nasıl sağlandığına yönelik bir perspektif sunacaktır.

Çalışmanın göstermeyi amaçladığı meselelerin teorik temeli Alasdair MacIntyre, Zygmunt Bauman ve Alain Badiou'nun düşüncelerine dayanacaktır. Ancak öncelikle, adı geçen düşünürlere yapılan başvurunun kapsamına ve motivasyonuna yer verilmelidir. Bu çalışmada anılan isimlerin düşüncelerine yönelik genel bir çerçeve çizilmeyecektir. Nitekim literatür söz konusu isimlere yönelik zengin bir içeriğe sahiptir. Teorik başvuru, MacIntyre'nin Aydınlanma ve modern ahlak anlayışına yönelik eleştirileri, Bauman'ın postmodern etiğe yönelik tespitleri ve Badiou'nun genel bir etik⁴ kabulün sakıncalarını serimleyen analizleriyle sınırlıdır. Bu

---

⁴ Badiou, etik ve ahlakın modern dönemle birlikte eş anlamlı hale geldiğini belirterek aralarında bir ayrım olduğunu farkındadır (Badiou, 2013 s. 17-18). MacIntyre ise tarihselci ve kısmen göreci (rölativist) bir düşünceye sahip olması nedeniyle ahlak kavramını etiği de kapsayacak şekilde kullanır (Erkan Balcı, 2017, s. 15). Doğan Özlem bu iki kavramı irdeleyerek aralarında bir nüans bulunduğunu, bunun göz ardı edildiği ölçüde birbirinin yerine kullanılabileceğini belirtir (Özlem, 2004, s. 17-23). Bununla birlikte Özlem'e göre "etik, pratik bir etkinlik

bağlamda teoriye yapılan başvurunun motivasyonu, eklettizm gayreti yerine, pratik bir meselenin anlaşılmasında arkaplan oluşturması için yardıma çağırır.

2. MODERN ETİK KABULLERİN FELSEFİ ELEŞTİRİSİ

İnsanın kendisiyle, temasa geçtiği başkasıyla ve toplumla kurduğu ilişkide sergilediği eylemlere değer atfetmek ve makul olan eylemin izini sürmek, düşünce serüveninin önemli uğraşlarından biri olmuştur. Böyle bir tanımlamanın çağrıştırdığı düşünsel meşgalelerin başında etik gelir. Badiou'nun tabiriyle felsefi mahiyeti belirgin olan ve Aristoteles'i akla getiren kavram, "Yunancada, iyi bir 'var oluş' tarzı, bilgece bir erdem yolu arayışına karşılık gelir. Bundan dolayı etik, felsefenin bir parçası, pratik var oluşu iyi tasarımı etrafında düzenleyen parçasıdır" (Badiou, 2013, s. 17). Söz konusu İyi'nin arayışı, antikitede olduğu kadar modern zamanlarda; etikte olduğu kadar felsefenin bir başka parçası olan politikada da sürdürülür (Küçükalp, 2017; Küçükalp, 2023; Strauss, 2000). Hatta etik düşünceler, pratik bilimler olarak değerlendirilen modern ekonominin kökenlerinde yer edinir (Chakrabarty, 2000, s. 41-42). Nitekim Adam Smith'in, özellikle Ahlaki Duygular Kuramı çalışması, sözü edilen durumun iyi bir örneğidir (Kesici, 2010).

Bununla birlikte İyi'nin tasarımı, etiğe yüklenen anlam ve felsefeden beklentiler, tarihin yukarıdaki gibi dönemselleştirilen her bir parçası için farklılaşmıştır. Klasik dönemin önemli isimlerinden Platon ve Aristoteles'e göre iyi bir yaşam mümkün olan en büyük mutluluğa erişmekle edinilir (Arslan, 2006, s. 207). Platon (1999) mutluluğa ulaşmayı akıl ve erdem sahibi olmakla ilişkilendirir (s. 239). Akıl iyi ile kötüyü ayırt eder (s. 142). Ancak aklın iyi ile kötüyü ayırt etmesi belirli bir eğitimin varlığını gerektirir. Nitekim haydutların da kafası iyi işler. Bu vasfıyla akıl ya da öğrenme gücü her ruhta/insanda bulunmaktadır. Eğitim ruhun bu gücünü iyiden yana çevirmenin en kolay ve şaşmaz sanatıdır (s. 235-236). Nihayetinde değerler insanı iyiye götürdüğünde yararlı olabilirler. İyinin kendisi ise en yüksek bilimlerin konusu olan ideadır (s. 219). Öyle ki iyi ideası hem nesneye gerçekliğini hem de kafaya bilme gücünü verir. Bununla birlikte iyi ideası söz konusu unsurlardan ayrı ve onların üstündedir (s. 225). Kendiliğinden güzel ve iyi olan, şeylerin değişmez varlığı olarak idealar kavranır ancak görünmez (s. 222-223). Sonuç olarak Platon'un düşüncesinde İyi "aşkın" ve "tek/mutlak" bir karakter sergiler. Gerekli eğitimden geçerek iyiyi kavrayan biri için, iyi dışında eylemde

---

alanı olan ahlaki teorik bir inceleme konusu kılan felsefe disiplindir" (Özlem, 2004, 23.) Bu çalışma, her ne kadar savaş ve iklim değişikliği politikaları gibi pratik meseleleri merkeze alsada sorunsallaştırılan bu pratiklerin yaslandığı teorik temelleri de irdeleyeceğinden etik kavramını kullanmayı tercih edecektir.

bulunma imkanı yoktur (Bilge, 2012, s. 98-99). Bu akıl, iyi ve siyaset arasında kurulan bir ilişkinin işaretidir (Küçükalp, 2023, s. 80).

Benzer bir ilişkinin varlığını Aristoteles de taşır. İyiye yapılan başvuru, Aristoteles'in etik düşüncesinde de önemli bir yer edinir. Aristoteles'e göre insanın bütün eylemlerinin hedefinde iyi olarak tanımlanan bir şey vardır. Ancak burada peşine düşülen iyinin mahiyeti mutlak bir karakter sergilemez. Farklı bir deyişle Aristoteles, başka bir iyi için araç olan iyi ile kendisi için istenen iyinin varlığından bahseder (Arslan, 2007, s. 243-245). Söz konusu ayırım iyi arayışının insani ilişkilerde vuku bulabileceğinin işaretidir (Ketenci, 2006, s. 96). Bununla birlikte Aristoteles etiğinin konusunu amaç olan iyi oluşturur. Amaç olan iyi, aynı zamanda nihai iyi olarak tanımlanan mutluluktur (*eudaimonia*). Nihai bir iyiden, mutluluktan bahsetmek, insanın işlevinin (*ergon*), insanı her ne ise o yapan şeyin ne olduğunun bilinmesini gerektirir (Nagel, 1998, s. 148-149). Akıl, beslenmeyle ilgili yaşamın bitkilerle, duyularla ilgili yaşamın hayvanlarla paylaşılmasına karşın yalnızca insana özgü olduğundan onu insan yapan şeydir. İnsanın işlevi düşünme etkinliğidir. Bir şey işleve sahipse zorunlu olarak bir erdeme de sahiptir. Erdem ise işleve sahip bir şeyin en iyi durumudur. O halde insani iyi olarak mutluluk tam erdeme (eğitimle edinilen düşünce erdemine ve alışkanlıkla edinildiği için ortamın bulunması gereken karakter erdemine) uygun yaşama etkinliğidir (Esenyel, 2012, s. 211-215). Bu bağlamda Aristoteles ahlaka tabi politikadan bahseder. Nihayetinde politikanın aradığı iyi, insan için olan iyidir. (Arslan, 2007, s. 240).

Modern⁵ döneme gelindiğinde akıl, iyi ve siyaset arasındaki ilişki değişir. İyi, Machiavelli'de ilk örneği görülen modern siyaset anlayışında otorite vasfını yitirmiştir (Küçükalp, 2023, s. 80). Başka bir deyişle, Aristoteles'in ahlaka tabi kıldığı politika bu bağlarından kurtulmuştur. İyi, politika dışında modern dönem etik incelemelerdeki içeriğinde de bir dönüşüm yaşamıştır. Kant en yüksek iyiyi/mutluluğu etiğin meselesi olmaktan çıkarmıştır. Yukarıda Aristoteles'in iyi arayışını olanda yürüttüğü belirtilmişti. İyiyi olanda aramanın bir sonucu, mutluluğun insana duyarlı olması sebebiyle ne olduğu ve neyi içerdiğini söylemeyi zorlaştırmasıdır (Nagel, 1998, s. 148). İşte Kant iyinin, iyi istemenin ne olduğunu bildiren bir "ahlak yasası" arayışındadır (Tepe, 1998, s. 20). Başka bir deyişle Kant etiğe herkes için aynı ve geçerli olan *a priori* temel arayışındadır. Bu, iyinin mutluluk yerine doğru eylemle ilişkilendirilmesi (Özlem, 2004, s. 69), fiilin faili önencesidir (Sarıbay, 1998, s. 59). Sözü edilen arayış modern dönemle birlikte

⁵ Modernitenin ayırt edici unsurlarına doğa tartışmasında da yer verileceği için tekrarı önlemek adına bu bölümde eleştiriyle ilgili olanlara değinilmiştir.

klasik dönemdeki akıl, iyi ve siyaset arasında kurulan ilişkide akıl unsurunun da değiştiğine işaret eder. Klasik dönemde akıl iyi ile temasa geçmenin bir imkanı iken modern dönemde onu içinde barındıran, bu nedenle bütünüyle bilinebilir kılan kurucu yapıdadır (Küçükalp, 2023, s. 82-83).

Çalışmanın giriş kısmında sorunsallaştırılan pratiklerde bu son modern etik anlayışın etkisi olduğu düşünülmektedir. Nitekim modernitenin etik kabullerini şekillendiren unsurları liberal (onun en etkin düşünce biçimidir), komüniteryen (toplulukçu) ve postmodern düşüncelere eleştirilir. Ayrıca Badiou, hakikatler etiğine dayandırdığı bir eşitlik felsefesi üzerinden, postmodern düşüncenin kimi unsurlarını da ekleyerek, modernitenin genel etik kabullerini sorgular. Örneğin liberal düşünce (Küçükalp, 2023, s. 88-89), modern akla karşı yaşadığı hüsranı iyi tasarımında sergiler. İyiyi, bireyin özgürlüğünü tesis edip garanti altına almakla sınırlar. Toplumsal iyi arayışının totalitarizme götüreceği iddiasındadır. İyinin ölçütünü bireyin özgürlüğüne eşitlemesi siyasetinin mahiyetini de belirler. Liberal bakış açısından makul ve makbul siyasal düzen, hukuk kurallarını korumakla sınırlandırılmış siyasal düzendir.

Bu noktada komüniteryen düşüncenin moderniteye yönelttiği eleştiriler, liberalizme yönelik eleştirilerinde daha somut görünür. Nihayetinde liberal inançlar tarafından şekillendirilen etik terimler, bireyin toplumla olan ilişkisindeki popüler görüşleri şekillendirmeye devam etmektedir (Bhabha, 2016, s. 80). Ayrıca politik bir teori olarak komüniteryen düşüncenin temsilcilerinin Anglo-Amerikan dünya ile deneyimi hesaba katıldığında eleştirinin neden liberal düşüncede somutlaştığı anlaşılabilir (Tüzen, 2017, s. 519). Liberal düşüncenin dayandığı atomist anlayışın etkinliğini gözden düşürdüğü cemaatin (*community*) önemini savunan komüniteryen düşüncenin eleştirileri birkaç noktada sıralanabilir (Tüzen, 2017, s. 523). İyinin kavranmasında önemli bir yeri olan cemaat liberalizmce küçümsenir. Liberalizm, siyasal birlikteliği araçsal kavraması nedeniyle onun iyi yaşamdaki önemini göremez. Liberalizm, bireyin topluluğa karşı ödev ve yükümlülüklerini kavrayamaz. Liberalizmin benlik anlayışı, benliğin kurulmasında tercih konusu olamayacak şekilde ilişkili olduğu ortak değerleri hesaba katmaması nedeniyle sorunludur. Liberal düşünce yalnızca yüksek erdemlerin yokluğunda telafi edici işlev yüklenen adalet erdemini yüceltir.

Komüniteryen düşüncenin modern etik anlayışa yönelttiği eleştiri ise bu düşüncenin önemli temsilcilerinden MacIntyre'in görüşleri aracılığıyla somutlaştırılabilir. MacIntyre, (2001, s. 20-25), Erdem Peşinde adlı çalışmasının hemen ilk bölümünde, her biri alt argümanlar içeren ve sonlan(dırıl)amaz nitelikteki “savaş”, “kürtaj” ve “adalet” içerikli etik tartışmaların üç ortak özelliğinden bahseder. İlk sorun her tartışmanın farklı normatif ve değerlendirici kavramlara

başvurması nedeniyle ortak-ölçülemezliğidir. İkinci sorun bu tartışmaların gayri-kişisel rasyonel tartışmalar olduğu iddiasıdır. Üçüncü sorun bu tartışmalarda kullanılan adalet, özgürlük ve hak gibi ortak-ölçülemez kavramların tarihsel bağlamlarından koparılmasıdır. MacIntyre'in tespitleri, modern etik tartışmalardaki sorunların onun tarih, toplum ve rasyonalite hakkındaki görüşleri hesaba katılmaksızın anlaşılamayacağına işaret eder.

Şüphesiz bu durumun nedenini kavramak modern etiğin duyguculuk (*emotivism*) yönü üzerinde durmayı gerektirir. Her ne kadar 20. yüzyılda ortaya çıksa da David Hume'da bile izleri görülen Duyguculuk, bütün değerlendirici yargıların tercih, tutum ve duyguların dile getirilişinden başka bir şey olmadığı kabulüyle, değer içeren tüm yargılara açıklama getirme iddiasındadır (MacIntyre, 2001, s. 28-32). Açıklamasını “temel olarak, nesnel ve gayri kişisel ahlak standartlarının var olduğunu savunan iddialar için *hiçbir* geçerli rasyonel doğrulamanın var olmadığını ve olamayacağını bu nedenle de aslında bu tür standartların var olmadığını savunur[ak]” yapar (MacIntyre, 2001, s. 39). Duyguculuk perspektifinden bakıldığında Aristoteles'te (üzerinde rasyonel çıkarımda bulunacak şekilde) olgusal karakter sergileyen iyi, adalet ve erdem gibi kavramlar değerden düşmüştür (Mutlu, 2018, s. 42). Çünkü etik tartışmalarda dile getirilen ilkeler, aslında yalnızca kişisel tercih belirten kelimeleri maskeleyen işlevi görür (MacIntyre, 2001, s. 39).

MacIntyre'in bu çıkarımlarına dikkatle bakıldığında modern etiğin nihai duygucu biçiminin aynı zamanda etiği rasyonel temellendirme girişiminin de nihai biçimi olduğu görülür. Başka bir deyişle duyguculuk, Aydınlanma düşünürlerinin etiğin geleneksel ve batıl biçimini dünyevi bir etikle değiştirme projelerindeki başarısızlıklarının ürünüdür (Zelyüt Hünler, 2001, XIV). MacIntyre'in duyguculuğu Hume'a kadar götürdüğünden bahsedilmişti. “Hume'un, ahlaka dair yaptığı psikolojik analizler, duyguculuğa temel kavramlarını kazandırmış, Kant ise, Hume'un başarısızlığından etkilenip ahlakta rasyonalite fikrine sarılmıştır. MacIntyre, Kierkegaard'ı anlattığı pasajlarda ise, Kierkegaard'ın ahlak felsefesindeki aklı dışlayan duruşun esin kaynağının Kant olduğunu açıkça ifade eder” (Erkan Balcı, 2017, s. 162). Aklın etiği rasyonel temellendirmedeki başarısızlığı, Kierkegaard'ı duyguculukta noktalanacak seçim edimine götürmüştür (MacIntyre, 2001, s. 79-80).

Aydınlanmanın bahsedilen başarısızlığı, modern etik açmazların arka planını oluşturur. Aydınlanma düşünürleri dünyevi bir etiğe rasyonel temel kazandırma sürecinde, etiği estetik, teolojik ve legal olandan ayırmıştır (MacIntyre, 2001, s. 68-69). Etiğin bu yalıtılmışlığı onun toplumsal bağlarının koparıldığının kanıtıdır. Halbuki duyguculuk da dahil her ahlak felsefesi, özü gereği, fail ile failin gerekçeleri, istekleri ve edimleri arasındaki ilişkinin kavramsal izahını

yapabilmek, onun toplumsal olarak nasıl cisimleştiğini göstermek ve hatta bu cisimleşmeyi açıklamak için belirli bir sosyolojiyi kabullenir (MacIntyre, 2001, s. 45-46). MacIntyre’ın buraya kadar kısıtlı bir şekilde verilen analizleri bile komüniteryen düşüncenin modern etiğe yönelttiği eleştirileri somutlaştırmak için yeterlidir. Hiyerarşik ve teleolojik bağlarından kurtulmuş bireyin etik otoritenin tek hakimi kılınması ile yine teolojik ve teleolojik bağlarından koparılan etik mirasa yeni bir statü bulma sorunu, yararcılık üzerinden sezgicilik, pragmatizm ve duyguculuğa; Kant’ın etik kuralların nesnellik ve otoritesini pratik aklın doğasıyla ilişkilendirme çabası da analitik felsefecilere miras kalmıştır (MacIntyre, 2001, s. 101-107).

MacIntyre’ın Kant’a getirdiği eleştiriye de kısaca değinmek gerekir. Kantçı etiğin merkezinde iki tez bulunur. Etik kurallar rasyonel ise bu, bütün rasyonel varlıklar için aynı olmalıdır. Etik kurallar rasyonel varlıkları yükümlülük altına sokuyorsa, yükümlülük tesadüfi yetiler yerine bu kurallara uyma isteminden kaynaklanmalıdır (bireyin hiyerarşik ve teleolojik bağlardan özgürleştiğini akılda tutalım). Bu bağlamda Kant’ın etiği rasyonel temellendirme girişimi, etik yasaların gerçek ifadesi olan düstürları (maksim) belirleyen bir test bulma girişimidir. Pratik akıl, kendisine dışsal olan ölçütleri kullanmayacağından tanrısal buyruk ya da mutluluk bu testin tasarımı olamaz. İstem dışı uyarıcılardan bağımsız olarak akılda temellenmesi onu koşulsuz buyruk yapar. Koşulsuz buyruğun bu özellikleri, onu tutarlı, evrensel ve kategorik kıldığından, her rasyonel varlıktan bu buyruğu kabul etmesi ve uyması beklenir (MacIntyre, 2001, s. 75-77).

MacIntyre, Kantçı testin kusurlarını şu şekilde sıralar: Kant’ın koşulsuz buyruklara uyguladığı test, neyin yapılmaması gerektiğini söylerken neyin peşinden koşulması gerektiğini söylemez; yaşantılara sınır koyar, ancak onlara yön vermez (MacIntyre, 2001a, s. 225). MacIntyre’ın bu tespitleri liberal etik kabullerin sınırlı yapısının (Küçükalp, 2023) felsefi temellerinden birinin de Kantçı etik olduğunu düşündürür. Yine Badiou’nun düşüncelerine yer verilirken gösterileceği üzere, etiğin kötülük sorunuyla ilişkilendirilmesinde de bir Kantçı etkinin varlığı görülür. Etik yasanın rasyonel temelini belirlemede düstürün tutarlı bir şekilde evrenselleştirilmesinin ölçüt olarak kullanılması da Kantçı testi kusurlu yapar. MacIntyre’a göre hemen her düstür evrenselleştirilebilir. MacIntyre’ın “maksim benim istediğim şeyi yapmama izin versin, buna karşılık evrenselleştirilseydi maksimi hükümsüz kılacak şeyleri yapmaktan başkalarını men etsin” örnek düsturu, ele alınan konu bağlamında önemlidir (MacIntyre, 2001a, s. 225).

Şüphesiz komüniteryen düşüncenin modern etiğin sorunlarını tarihsel ve toplumsal bağlardan kopuk etik, birey ve rasyonalite kavramından kaynaklandığına yönelik tespitleri de bu

çalışmanın sorunsalına katkıda bulunur. Ancak bu son tespit, Batılı siyasal unsurların savaş ve küresel iklim değişikliği politikalarındaki değişen tavırlarını doğrudan anlama imkanı sunar. Bu tespit, maduniyetçi düşünür Gayatri Chakravorty Spivak'ın, Kant'ın evrensel özne ya da insan teorisinin bütün insanları kapsamak yerine Avrupa Aydınlanmasının eğitilmiş, burjuva ve eril öznesini tanımladığı tespitiyle daha anlamlı bir hal alır (Morton, 2003, s. 116).

Postmodern düşünce, modern düşüncenin liberal ve komüniteryen düşünceyle kıyaslanamayacak şekilde radikal bir eleştirisini yapar. Hatta modern siyasal felsefenin klasik epistemoloji ile ilişkisi göz önüne alındığında bu eleştiriler, çalışmada görüşlerine ilk başvuru olan isim olan Platon'a kadar uzanır (Gayırhan, 2019, s. 8-10). Postmodern düşünce, akıl başta olmak üzere, insanla ilişkili her olguyu tarihsel ve toplumsal bağlamıyla ele alır. Bu nedenle modernitenin insana biçtiği "öz", onun siyaset başta olmak üzere etkinliklerini dayandırdığı "temeli", bilincinin "sınırsız"lığını, iyisinin "evrensel"liğini hedef tahtasına oturtur (Küçükalp, 2017, s. 18). Bu bağlamda Bauman'a göre postmodern etiğin yeniliği, ahlaki sorunları ele almanın modern yollarını reddetmesinde yatar. Bu yollar politik pratikte ahlaki meseleleri zora dayalı normatif düzenlemelerle çözme ve teoride mutlak, evrensel ve temel olanın aranmasıdır. Bu arama, MacIntyre'ın görüşlerine başvururken gösterildiği üzere, tüm rasyonel varlıkların benimseyip boyun eğeceği etik kod oluşturmak ve bireylerin özgür iradelerini uygularken yanlış olanı tercih etmesini önleyecek yasal düzenlemeler yapmak şeklinde pratiğe dökülür (Bauman, 2011, s. 12-16). Bu tarz bir çifte arayış, modernitenin insanı bir yandan özü itibarıyla iyi kabul ederken öbür yandan bu özü kötü gördüğüne işaret eder. Ancak postmodern düşünce insanın etik konumu ve tutumunu müphem kabul eder (Bauman, 2011, s. 20).

Postmodern düşünce için etik fenomenler, kar-zarar muhasebesinden önce geldiklerinden araç ve amaç şemalarıyla uygunluk sergilemezler. Bu hususlar onu rasyonel olmayan bir karaktere büründürür. Böyle bir karakterde olması nedeniyledir ki etik bir meseleyi kodlama girişimi, onu otonominin alanından heteronominin alanına kaydırır. Etik, bu yeni konumunda, öteki ve vicdan yerine yasayı koyana ve koruyana karşı sorumlu olur (Bauman, 2011, s. 21). Bauman'ın bu tespiti, etiği tarihsellik ve toplumsallıkla birlikte değerlendiren MacIntyre düşüncesinin karşısındadır. Başka bir deyişle hem postmodern hem de komüniteryen düşünce modernitenin aklın evrenselliği iddiasına karşı bağlamsal olduğunu söylemekte benzerdir. Bununla birlikte bağlam, komüniteryen düşünce için değerlendirme imkanı sunarken, postmodern düşünce için dinamik ve değişken doğası nedeniyle sunmaz (Küçükalp, 2017, 19). Ancak Baumancı bu tespit

incelenen konu için bizi dikkate çağırır. Ötekine karşı sorumluluğun izine ne savaş ne de iklim değişikliği politikalarında rastlanmaz.

Etik, müphemlik dikkate alındığında, aporetiktir.⁶ Bu nedenle etik bir evrensellikten bahsedilemez. Ancak Bauman evrenselliğin olmayışının etik göreciliği zorunlu olarak desteklemediğini de vurgulayarak bir nevi ana akım postmodern kabulleri de sorunsallaştırır. O, modernitenin farklılıkları bastıran ve etik özerkliği ortadan kaldıran eşgüdümleme eylemlerini sorgular. Nihayetinde modernite alerjik tepki gösterdiği farklılıkları ortadan kaldırmak adına bu yönde çok çaba harcamıştır. Günümüzde ise bu çabalar etik kodlar koyma olarak devam etmektedir. Ancak böylece etik olanı evrenselleştirmek yerine onu susturmuştur (Bauman, 2011, s. 22-23). Çalışma açısından bu tespitlerin ehemmiyeti şu soruyla daha açık hale gelir. Farklılığa duyduğu tiksinti nedeniyle evrensel etik kod arayışındaki aklın kendisi evrensel değilse? Ya o, beyaz, eril ve kolonyalist bir karakterdeyse? (Loomba, 2000, s. 88).

Son olarak modern etiğe, hatta ötekine saplanıp kalmış haliyle postmodern etiğe eleştiri yönelten Badiou'nun görüşlerine yer verilmelidir. Ancak öncelikle Badiou'nun, kullandığı şekliyle modern düşünceyi, bu kullanıma bakarak reddetmesi nedeniyle postmodern düşünceyi, eleştirdiği metafizik/hakikat kavramını kullanımına değinilmelidir. Klasik düşüncede hakikate duyulur dünyada erişilemeyeceği kabulüyle fizik dünyanın ötesi olarak metafizik yardıma çağrılır. Buna karşın iyinin/hakikatin tek fail olan insanın araçsal aklında temellenebileceğine inanan modernite, klasik metafizik unsurları reddeder (Küçükalp, 2023, s. 91). Postmodernite, klasik ya da modern şekliyle metafiziği ve hakikati reddederek anlam sorununu merkeze yerleştirir. Ancak Badiou, felsefenin/düşüncenin yaşaması için hakikat kategorisinin yeniden inşa edilmesi gerektiğini düşünür (Badiou, 2012, s. 16-19).

Badiou'ya göre verili bir dünyada yeni bir şeyin ortaya çıkması, bu verili dünyanın yasalarını sekteye uğratan bir olayın gerçekleşmesiyle mümkün olur. Olayın neticeleri, düzenin yasaları ile yadsıyan bir ilişki kuracaktır. Badiou, bu neticelerin çokluğunu hakikat olarak tanımlar. Başka bir deyişle hakikat, yasanın çiğnenmesidir (Badiou, 2014, s. 15). Badiou hakikati, mevcutta (durum) gerçekleşen olayın sonuçları olarak içkinleştirdikten sonra modernitenin etik kabullerine saldırır. Kant'ın yargılama etiğine yakın olan günümüz etiği 'olup bitenler'le nasıl ilişki kurduğumuzu belirleyen bir ilkeye, tarihsel durumlarla (insan hakları etiği), teknik-bilimsel durumlarla (tıbbi-etik, biyo-etik), 'toplumsal' durumlarla (bir arada yaşama etiği),

⁶ “apori: Özet olarak, üstesinden gilinmeyen bir çelişki, çözülemeyen bir çatışmayla sonuçlanan bir çelişki” (Bauman, 2011, s. 17).

medya durumlarıyla (iletişim etiği) vb. ilgili yorumlarımızı düzenlemenin muğlak bir biçimine işaret etmektedir (Badiou, 2013, s. 18). Durumun yasası olarak etik, hakikatin durumda gerçekleşen olaydan sonra ortaya çıktığı dikkate alınır sorunlu hale gelir.

Badiou, durum etiğinin örneklerinden biri olan insan hakları etiği üzerinden eleştirisinin bir örneğini verir. İnsan hakları etiği öncelikle genel bir insan özne varsayar. Bu özne hem ıstırap çeken pasif karaktere hem de ıstırapı saptayıp onunla baş etmesi gerektiğini bilen aktif karaktere sahiptir. İnsan hakları etiğinde siyaset etiğe tabi kılınır. Fark edileceği üzere klasik etikte de siyaset etiğe tabi kılınır. Ancak klasik etik iyi bir yaşamın arayışıdır. Doğal olarak siyaset iyiyi gözetmelidir. Ancak insan hakları etiğinde kötü, ilkelerin belirlenmesinin ölçütüdür. İyi ancak onun aracılığıyla mümkün olur. Bu bağlamda insan haklarıyla kast edilen onun idam, cinayet ve işkence gibi kötülük görmemesiyle sınırlıdır. Badiou'nun tespitleri, yukarıda ele alınan hem Kantçı hem de liberal etiğin mantığını örnekler (2013, s. 25).

Badiou'ya göre genel bir insan öznenin pasif karakteri olarak sunulan ıstırap çekme, insanın durumunu canlı bir organizmaya indirdiği için sorunludur. İnsan ilkesel olarak ıstırap çekme yerine statüsünü korumak için direniş gösterir. Etiği kötü üzerinden tanımlamanın sorunu ise insanların dayanışmasına engel olmasıdır. Başka bir deyişle etik kodlar, iyinin nihai ve mutlak elde edilmesi olarak algılandığından, farklı bir iyi etrafında birleşme gayretlerini kötülüğün kaynağı kılar. Böylece kendisini dönüştürmeye yönelik her çabayı imkansızlaştırır. Badiou'ya göre Kötü'yü önceden kabul ederek etik bir kod belirlemek, insani faaliyetin gerçekte tekilliklerden meydana geldiğini düşünmez. Badiou, yer verilen eleştirilerine dayanarak genel bir etik olamayacağını, ancak süreçlerin etiğinden bahsedilebileceğini, bu nedenle genel etik olarak sunulan şeylerin etik bir ideoloji olduğunu belirtir (2013, s. 26-32).

Modern (etik) düşünceye yöneltilen eleştirileri öz olarak ortaya koymak, bu kabullerle ilişkisi üzerinden eleştiriye tabi tutulacak pratiklerin hangi hususta sorunlu kılındığını hatırlamaya yardımcı olacaktır. Modern (etik) düşünce, rasyonalite (akıl), birey/özne ve etiği (tarihsel ve toplumsal) bağlamdan kopardığı için sorunludur. Bu kopma sonucu ortaya çıkan yeni durumu temellendirme yöntemi nedeniyle de sorunludur. Ayrıca bu iki sorunun sonucunda ulaştığı kodları kurumsallaştırması nedeniyle sorunludur. Çalışmanın sonraki bölümlerinde bu bağlamda incelenen iklim değişikliği politikaları ve savaş durumunda bu üç etik sorunun etkin olduğu görülecektir.

3. TEORİ VE PRATİKTE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İKLİM ADALETİ SORUNUNUN MANİPÜLASYONU

Çağdaş zamanların temel sorunu, modernitenin doğayı insan varlığının dışında bir varlık olarak tanımlaması ve onu insan egemenliği yoluyla fethedilecek veya sömürülecek bir şey olarak tasvir etmesidir. Özellikle Hobbes, Galileo, Descartes ve Bacon gibi figürlerin siyasi ve bilimsel çabaları aracılığıyla modern söylem, doğayı insanlıktan ayrı bir dış nesne, insan kontrolüne tabi mekanik bir varlık olarak çerçevelemektedir. Bu söylem, düşünce süreçlerimizi derinden etkilemekte, benlik algımızı ve başkalarına ve dünyaya anlam yükleme biçimimizi şekillendirmekte, insanları 'doğanın efendileri ya da sahipleri' anlatısı içinde konumlandırmaktadır. Dolayısıyla modern doğa anlayışı, araçsal rasyonalite ve temsili düşüncenin uygulanması yoluyla doğanın boyunduruk altına alınmasına dayanır ve bu da insanın doğal alandan yabancılaşmasıyla sonuçlanır (Adorno ve Horkheimer 1997, Leiss 1994 ve Plumwood 2002). Bu durum, modern düşüncenin doğayı da bağlamından kopardığının göstergesidir.

Modern düşüncenin doğayı bağlamından koparması, özü gereği doğa ve siyaset/kültür arasında bir çatışma, düalist bir bakış açısı kurmaktadır. Modernite çerçevesinde siyaset/kültür ve doğa sürekli olarak birbirinden ayrılır. Siyaset/kültür genellikle insan yaratımları veya eserleri olarak nitelendirilirken, doğa sıklıkla insan refahı için rasyonel insan eylemleriyle kontrol edilmesi gereken dış çevre olarak tanımlanır. Soper (1995)'in belirttiği gibi, doğa kavramı "kültüre, tarihe, geleneklere, yapay olarak işlenen ya da üretilen şeylere, kısacası insanlığın düzenini tanımlayan her şeye karşıt olarak" konumlandırılır (s. 15). Ancak, iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı ve ormansızlaşma gibi çağdaş zorluklar, doğaya müdahalelerimizin hem insan hem de insan olmayan topluluklar için nasıl zararlı olabileceğini kabul etmeye zorluyor ve doğaya hâkim olma girişimlerimizin sonuçlarını vurguluyor. Modern zamanlardaki bu olumsuz eylemler, insan yaşamının diğer yaşam biçimlerinden ayrılmasının tezahürüdür (Lemm, 2010).

Modern doğa anlayışı, insan çıkarlarını doğaya tercih eden insan-merkezciliği (antroposantrizm) bünyesinde barındırır (Dobson 2000). İnsanın doğaya boyun eğdirmesinin doruk noktası olarak tanımlanan Antroposen, Dünya'nın yaşanabilirliğini tehlikeye atmaktadır (Arias-Maldonado 2019, s. 1). İnsan-merkezci bu duruş, çağdaş çalışmalarda doğanın tahakkümüne ilişkin tartışmalara hâkim olmakta ve derin bir çevresel krize işaret etmektedir (Lewis ve Maslin 2015). Sözü edilen görüşün paradoksal yanı üzerindeki fikir birliği, en tehlikeli haliyle hem bireylerin hem de toplumun genelinin tahakkümün özneleri haline

geldiğini ortaya koyduğu için, sonuçlarının eleştirel bir şekilde incelenmesini gerektirmektedir (Leiss 1994).

Bu zararlı eylemlerin, doğuştan gelen doğaya hükmetme ve onu kontrol etme arzumuzdan kaynaklandığı varsayılır. Sonuç olarak, çok sayıda çevreci, doğaya (insan dışı varlıklara) verilen zararı sınırlandırmak için düzenlemeler getirerek ve insan faaliyetlerini denetleyerek bu olumsuz etkiyi azaltmaya çalışmaktadır. Çağdaş zamanlarda, bu sorunu ele almak için modern çıkarımlar ve düzenlemeler çerçevesinde çeşitli çözümler önerilmiştir. Bu çözümler genellikle Dünya'yı, insanlığın yıkıcı eylemlerinden korunmaya veya kurtarılmaya ihtiyaç duyan kırılgan bir varlık olarak algılamaktadır (De Lucia 2020, s. 330). Fark edileceği üzere bu çabalar Kantçı izler taşımakta, Badiou'nun eleştirisini yaptığı genel etik kabulün doğa bağlamında bir tekrarını oluşturmaktadır.

Günümüzde tahakküm anlatısı, koruma veya muhafaza anlatısına dönüşmüştür. Ancak bu iki kavram, tahakkümden temelde farklı değildir ve hala insan dışı varlıklar üzerinde bir tür kontrol gerektirmektedir. Modern çevre düşünürleri kendilerini bu ikilemin içinde bulmakta, mevcut sosyo-politik düzene temelden meydan okumadan çevresel kaygıları ele almak için sıklıkla yönetimsel yaklaşımları savunmaktadırlar (Dobson 2000). Doğanın modern insanlık için dışsal bir varlık olmaya devam ettiği ve büyük ölçüde yönetsel olan çevresel çözümlerin bu durumu değiştiremediği açıktır. Siyasal ve sosyal alanda, doğanın insanlığın korunması gereken harici bir varlık olarak algılanmasına rağmen, modern Batı geleneğine hâkim olan derinlemesine kökleşmiş düalizm ve antroposantrizm kavramları etkinliğini sürdürmektedir. Bu iç içe geçmişlik, karşı karşıya olduğumuz çevresel zorlukları gerçekten ele almak için bakış açılarında daha derin bir değişim ihtiyacının altını çizmektedir. Başka bir deyişle, ikinci bölümde gösterildiği gibi, moderniteye etik bağlamda yapılan radikal eleştiriler onun doğa tasarımına da yöneltilmelidir.

Böylece bugün, tahakküm sürecinin koruma ya da kurtarma sürecine dönüştüğünü, her ikisinin de birbirinden ayırt edilemediğini ve yaşam (insan ve insan olmayan tüm varlıklar) üzerinde bir tahakküm süreci olarak kaldığını görebiliriz. Bu tahakküm süreci Aydınlanma'da belirginleşmiş ve günümüz modern dünyasında olgunlaşmıştır. Kendini koruma talebi (Lemm 2010 ve Adorno ve Horkheimer 1997) ya da rasyonelleştirme talebi (Weber 1965; 1978) ya da egemenlik kavramı (De Lucia 2020) gibi modern politik ve sosyal yaşamın edinilmiş unsurları nedeniyle doğanın tahakkümünün üstesinden gelmek ya da şeyleri doğallıktan çıkarmak için rasyonel iddiadan vazgeçmek zordur. Bu tahakküm anlayışında kapitalizmle birleşen modernite, modern etik ve rasyonel önerilere dayanan siyasi ve sosyal sonuçları nedeniyle insan

yaşamı ve insan dışı yaşam dahil olmak üzere tüm yaşamı yok eder. Böylece hem doğa hem de insan burada eşzamanlı olarak insan ve modern doğa kavramının kendisi tarafından tahakküm altına alınır. Ek olarak, bir öz disiplin politikası modernitede (kapitalizmle birlikte) rasyonel bir insanlık kavramı üretir, böylece düzenlenmiş ya da düzenin insanları olan bir tür insan yaratılır ve bu da insanların modern kapitalist dünyanın rasyonel hesaplaması ve kontrolü tarafından demir bir kafese hapsedilmesine yol açar (Weber 1965; 1978 ve Anter, 2011). Yani modernitede insan doğanın efendisi olarak görüldüğü kadar, aynı zamanda doğanın kölesi olarak da görülmüştür.

Şimdi bu sosyo-politik düzene meydan okumadan yapılan çalışmaların bazı örnekleri sunulacak ve etik olarak maskelenen siyaset anlayışına ışık tutulmaya çalışılacaktır. Özünde bu durumun kendisinin modern doğa kavramsallaştırılmasından kaynaklı olarak var olduğu bilinmelidir. İlk olarak günümüzün en önemli sorunları arasında gösterilen iklim değişikliği politikaları incelenecek ve teorik olarak yaslandığı noktaların sorunsallıkları ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

3.1. İklim Değişikliği

Manuel-Navarrete (2010), modernite ve küresel kapitalizmin iklim değişikliğini bir piyasa dışısalığı olarak ele alarak güç yapısını yeniden çerçevlendirdiğini öne sürer. Hâkim neoliberal ekonomi politik yaklaşımı, uyum ve azaltım gibi sorun çözme teorilerine odaklanmaktadır. Ancak bu bakış açısı, özellikle gelişmekte olan ülkeler kalkınma haklarını ileri sürerken hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin sera gazı tüketimini azaltması gerektiği varsayımıyla ilgili sorunları gündeme getirmektedir. Bu yapı 21. yüzyılda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sera gazı tüketimlerini azaltmaları gerektiği varsayımını hâkim kılmaktadır. Peki, gelişmekte olan ülkeler hala gelişme hakkına sahip olduklarını iddia ederken bu varsayım mevcut güç yapısı içinde nasıl işleyecektir?

Eski ABD Başkanı Barack Obama 2015 yılında bir televizyon kanalında (CNN) iklim değişikliğinin gerçekleştiğini ifade etmiş; ayrıca, ülkelerin sera gazı emisyonlarını azaltmaları gerektiğini de eklemiştir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, gelişmiş ülkeler bu durumu kendi çıkarları doğrultusunda kullanmakta ve yine bu durum, "iktidarı değiştirme olasılığını tartışmadan veya herhangi bir sosyal dönüşümün peşinden gitmeden, önceden belirlenmiş rolleri takip etmek ve çıkış yolumuzu pazarlık etmektir" (Manuel-Navarrete, 2010, s. 783). Başka bir deyişle genel etik kabuller üzerinden hegemonik siyaseti yeniden üretmektir.

Ekonomik güç, ülkelerin ulusal düzeydeki politika kurumları gibi güç dinamikleri içerisinde, iklim yönetimselliğini (governmentality) uygulamak için önemli bir role sahiptir. Bu nedenle, iklim politikasına yönelik bu neoliberal ekonomi politik veya piyasa temelli yaklaşım, küresel dünyada iklim değişikliğinin azaltılması gibi sorun çözme teorilerine odaklanmaktadır. Ancak, gelişmekte olan ülkeler hala gelişmiş bir ülke olmak isterken bu yaklaşım çok iddialı olabilir. Bu nedenle Stephen ve diğerleri (2013), en iyi orman karbonu (karbon miktarını azaltmak için ağaçlandırma) projesinin, iklim değişikliğiyle ilgili uygulamalarda maliyet etkin azaltım ve entegre teknolojiler sağlayan ekolojik modernizasyon ve yeşil yönetimin bir kombinasyonu olarak anlaşılabilceğini söylemektedirler. Böyle bir pratik, iktidarda topolojik yaklaşımın ortaya çıktığı devlette Foucaultcu yönetimsellik (governmentality) yaklaşımını göstermektedir. Stephen ve diğerleri (2013), yönetimsellik perspektifinin sosyal ve çevresel alanların yönetişimindeki değişimleri haritalandırmada etkili olduğunu söylese de, bu değişimleri tetikleyen siyasi failliği çoğunlukla göz ardı ettiğini de iddia ederler. Bu anlamda Foucault, modern devlet soykütüğünün (*genealogy*) bir parçası olarak "yönetimsellik" adını verdiği iktidar biçimine yönelmiştir (Foucault, 1982). Yönetimsellik "iktidarı davranış olarak, daha doğrusu 'davranışın davranışı' olarak tanımlar ve böylece 'kendini yönetmekten' 'başkalarını yönetmeye' uzanan bir terim olarak" ele alır (Lemke, 2002, s. 50-51).

Karbondiyoksit her yerde azaltılması, tüm devletlerin güneş paneli veya herhangi bir yeşil enerji türü gibi kapitalist üretime yönelik yeni stratejileri benimseme konusunda anlaşması halinde mümkün olabilir. Bu tür söylemlerin getirisine bakıldığında akla iki soru geliyor: Tüm ülkelerin yeşil enerji kullanması için mükemmel bir proje ne olabilir? Yeşil enerjiyi dünyadaki tüm ülkelere adapte edersek dönüşüm nasıl bir kapitalist üretim sürecine olanak sağlar? İkinci sorunun cevabı bize öyle geliyor ki, kapitalist üretim sürecinin değişmeden "aynı" kalacağını dile getirecektir.

İklim değişikliği tartışmaları bizleri birçok söylem ve teoriye götürmekle kalmayıp, etik açıdan oluşan ve günümüzde en çok tartışılan adalet kavramının kendisine de yönlendirmektedir. Özellikle iklim adaleti olarak karşımıza çıkan bu önemli tartışmalar etikle maskelenen siyasi davranışları karşımıza çıkarmaktadır. Etik kendisini yine bir iktidar-güç ilişkisi içinde bulmakla kalmayıp, kendisini söylem düzeyinde geliştirmeye çalışarak pratikte karşılığını bulamayan ve var olmak yerine hiç orada var olmadığını göstermektedir. İklim adaleti sorunu ise bunun en önemli göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.2. İklim Adaleti

Artan sera gazı emisyonları nedeniyle orman yangınları, Kuzey Kutbu'ndaki buzların erimesi, aşırı hava olayları, yükselen deniz seviyeleri, daha sıcak hava, biyolojik çeşitliliğin zarar görmesi ve daha fazla hastalık dünyayı tehdit etmektedir. Bu nedenle, uluslararası kuruluşlar ve politika oluşturma sistemleri, sera gazı emisyonlarının olumsuz sonuçlarını azaltmak, grupların iklim değişikliğinin etkilerini hafifletmek ve uyum sağlama kapasitelerini arttırmak için bir sentez oluşturmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, hükümetler ve STK'lar hala kurucu nitelikte uluslararası bir anlaşma geliştirememiştir. Politika oluşturmadaki başarısızlık, "adalet meselelerinin" tartışılmasında düşümlenir.

Bu sentez, iklim müzakerelerinde dağıtıcı adalet sorununu ele almaktadır (Harris vd, 2010; Klinsky vd, 2009; Parks vd, 2010; Meyer vd, 2006; Meyer vd, 2010; Sachs, 2014; Schuppert, 2011; Vanderheiden, 2004). Dağıtıcı adalet, iklim değişikliğinin azaltılmasında hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin sorumluluğu ve emisyonların nasıl dağıtılması gerektiği açısından sera gazı emisyonları ile ilgili kritik sorularla bütünleştirilmiştir. Çoğu akademisyen bu soruyu azaltım sürecinin bir parçası olarak vurgularken, iklim değişikliğine uyumun uluslararası anlaşmalarda ele alınmasının daha önemli olduğuna inananlar da vardır. Adalet meselesini açıklamak için iklim değişikliği tartışmaları dünyasında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ilişkiyi analiz etmek zorunludur.

Bazı akademisyenler hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin küresel iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarına maruz kalan savunmasız nüfuslarına vurgu yapmaktadır. Onların odak noktası adalet ikileminin etik şeklidir. Harris ve diğerlerine (2010) göre, iklim değişikliğinin insan toplulukları üzerindeki olumsuz sonuçları, onların kırılganlıklarına ve uyum kapasitelerine bağlıdır. Harris, yoksul insanların kişi başına düşen sera gazı emisyonlarının düşük olması nedeniyle iklim değişikliğine neden olma konusunda "asgari sorumluluğa" sahip olduklarını, bu nedenle de "iklim değişikliğinden en az sorumlu olanlar üzerindeki bu orantısız etkinin, 'adalet' sorunlarına benzer derin hakkaniyet sorunlarını gündeme getirdiğini" belirtir (Harris vd., 2010, s.618). Ayrıca Vanderheiden (2004), adalet fikrini eleştirel bir şekilde incelerken, iklim değişikliğinden zarar görecektir veya olumsuz sonuçlarını hissedecek kişilerin sera gazı emisyonlarından en az sorumlu olan kişiler olduğunu ifade eder.

Öte yandan, diğer bazı akademisyenler ise sera gazlarının kalkınma açısından etkisine odaklanmaktadır. Bu literatür de tipik olarak mevcut uluslararası düzendeki eşitlik sorununu ele almakla ilgilidir. Literatürdeki eşitlik argümanında gelişmekte olan ülkelerin rolü, kalkınma konusundaki hak iddialarıyla ilgilidir. Çünkü birçok yoksul ülke kalkınma hakkına sahip olmak için mücadele etmek istemektedir (Parks ve diğerleri, 2010). Buradaki adalet meselesi, bahsedilen iddialar bağlamında, uluslararası anlaşmalar için etkili bir araç üzerinde uzlaşmanın önünde bir engel olabilir. Örneğin, Kyoto Protokolü bu konu ışığında çoğu ülkeyi yükümlülüklerin dışında bırakmaktadır; bu nedenle, 2012 'Delhi Deklarasyonu' bu temel endişeyi ele almaktadır (Parks ve diğerleri, 2010).

Kyoto Protokolü veya Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) gibi uluslararası kuruluşlarda "ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ve kabiliyetler" ifadesi, kimin ve neyin farklılaştırılıp farklılaştırılmayacağı konusunda adalet paradigmaları için önemli sonuçlar doğurur (Vanderheiden, 2004). Bu ifadenin ilkesi, küresel çevre sorunlarına katkıları açısından zengin ve yoksul ülkeler arasındaki tarihsel farklılıkları belirlemektedir.

Paavola ve diğerlerine (2002) göre, adalet ikilemlerini ortaya koyarken, insan kaynaklı iklim değişikliği sanayileşmiş ülkelerin sera gazı emisyonlarından kaynaklanacaktır. Yine onlara göre "iklim değişikliğinin etkileri orantısız bir şekilde gelişmekte olan ülkelere yük olacaktır" (s.2). Bu anlamda, ekolojik zararın sorumlusu olarak gelişmiş ülkelere atıfta bulunmaktadır. Çünkü sera gazları salınımının tarihsel ve güncel emisyonlarının çoğunluğuna bu ülkeler neden olmakta ve dolayısıyla sonraki nesilleri daha fazla bu ülkeler etkilemektedirler (Meyer vd., 2010). Bahsedilen husus nesiller arası adalet konusunda temel bir tartışmadır.

Adalet ikilemi genellikle ekonomik kalkınma süreci söz konusu olduğunda tartışma konusu olmaktan çıkar ve kendisini somut etik terimlerle tanımlama zorluğunu dayatır. Bu zorluk nedeniyle, dağıtım kurallarının uygulanması, iklim tartışmalarına bir adalet duygusu getirmek için kritik bir eleştiridir (Klinsky ve diğerleri, 2011).

Dağıtıcı adalet kaygıları, iklim tartışmalarındaki katılımcılar ve akademisyenler tarafından iklim değişikliği politikasının önemli bir yönü olarak kabul edilmektedir. Meyer ve diğerleri (2006) dağıtıcı adaletin uygulanabilmesi için "belirli bir malın belirli bir miktarının dağıtımına hazır olması gerektiğine" işaret etmektedir (s.226). Verilen mal burada emisyonların kendisi değil, emisyon haklarından elde edilen faydalar olarak uygulanmaktadır (Meyer vd., 2010). Bu nedenle, "emisyon haklarının faydalı olduğuna inanmaktadırlar çünkü emisyon üreten

faaliyetler olarak adlandırdığımız endüstriyel mal üretimi, geçimlik çiftçilik veya tatile gitmek için uçmak gibi faaliyetlere izin vermektedir" (2010, s.232). Emisyon haklarının dağıtılmasıyla bu hususlar, gelişmekte olan ülkelerin dahil olduğu ekonomik ilerlemenin, azaltım süreci ışığında sera gazı dağılımını ve tahsisini nasıl etkilediğinin dağıtılması olarak anlaşılabilir. Ancak bunun siyasi olarak mümkün olmadığı açıktır, çünkü çoğu gelişmiş ülke bu ifadeyi açıkça reddetmektedir. Örneğin, Kanada gibi bazı gelişmiş ülkeler, sera gazı emisyonlarının azaltılmasının acil yükü nedeniyle Kyoto Protokolü'nden çekilmişlerdir.

Dağıtıcı adaleti ele almanın pratik yollarından birinin sera gazı emisyonları için takas edilebilir izinler olduğu konusunda güçlü bir fikir birliği vardır (Meyer vd., 2006, 2010). Bu bağlamda, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma sürecinde sera gazı emisyonlarını azaltmalarına yardımcı olmak için mali kaynaklar ve teknoloji transferleri savunulmaktadır. Bu transferlerin gelişmiş ülkeler tarafından gelişmekte olan ülkelere yapıldığı bir süreç olmalıdır.

Bu çıkarımların yanı sıra, Meyer ve diğerleri (2006) ve Vanderheiden (2004) dağıtıcı adalet açısından 'kirleten öder' ilkesine atıfta bulunmaktadır. 'Kirleten öder' ilkesi, bir ülkenin kirliliğinin bedelini ödeme kabiliyeti ve isteğinin sorumluluğu anlamına gelmektedir. Kingston (2014) kirleten öder ilkesini, geçmişteki kirleticilerin "soruna katkıları oranında" iklim değişikliğinin sorumluluğunu üstlenmesi gerektiği şeklinde yük paylaşımı olarak tanımlamaktadır (s. 285). Vanderheiden'e (2004) göre, kirleten öder ilkesi, sera gazı emisyonlarının azaltılması için "bir karmaşa yaratanların bunun temizlenmesi için ödeme yapması gerektiği; daha fazla karmaşa yaratanların bunun temizlenmesi için daha fazla ödeme yapması gerektiği ve karmaşadan sorumlu olmayanların bundan zarar görmemesi gerektiği" (s.93) anlamına gelmektedir. Ayrıca Meyer ve diğerleri (2006) kirleten öder yaklaşımının ticareti yapılabilir emisyon haklarına dayandığını varsaymaktadır.

Birlikte ele alındığında, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki adalet ikilemi, sera gazı emisyonları açısından iklim değişikliğine yaptıkları katkıdan kaynaklanmaktadır. Ülkeler arasındaki makul yaklaşım da iklim değişikliğine en fazla katkıyı sanayileşmiş ülkelerin yaptığını varsaymalarıdır. Bu da gelişmekte olan ülkelerin kendi haklarının geliştirilmesini istemelerine yol açmaktadır. Bu durum bugün Türkiye için de geçerlidir. Türkiye de kendi özelinde gelişme sürecini bahsedilen paradigmaya bağlamaktadır. Karbon salınımını bugünkü seviyesinden değil gelecekte salacağı karbon miktarından azaltıma giderek gerçekleştirme arzusuna sahiptir ve bu durum fosil yakıt kullanımına belirli bir süre daha bağımlı olduğuna, kalkınmak için bir süre daha bu yakıtlardan faydalanacağına işaret etmektedir (Bozan, 2017, s. 77). İlgili husus sadece Türkiye için değil, kalkınma hakkına sahip olduğunu iddia eden diğer

tüm gelişmekte olan ülkeler için de geçerlidir. Daha adil bir dönüşüm için gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelere para ve teknoloji transferi talep etmekte, aksi takdirde gelişmiş ülkelerin taleplerini yerine getirdiklerinde kalkınamayacaklarına ve ekonomik bir hegemonya altında sürekli tahakküm durumunda olacaklarına inanmaktadırlar.

Başka bir deyişle gelişmekte olan ülkeler gelişmeye hakları olduğunu iddia etmektedirler. Bu söylem kendisini en kuvvetli biçimde gelişen ülkelerin gelişmekte olan ülkelere uygulamak istedikleri etik maskelenmiş politik dayatmalardan kaynaklanmaktadır. Uluslararası kuruluşlar aracılığıyla uygulanmak istenen iklim politikaları gelişmekte olan ya da az gelişmiş olan ülkelerin sırtına daha fazla yük bindirmekte ve gelişimlerini yavaşlatmakla birlikte sosyo-politik düzendeki yerlerinde daha da güçsüz duruma düşme riski taşımaktadır. Bu anlamda, uluslararası hükümetler ve STK'lar hala etkili bir uluslararası anlaşma oluşturmak için adalet paradigması ışığında bu sorunu çözmeye çalışmaktadır. Burada dağıtıcı adalet sorunu, sera gazı emisyonlarının azaltılmasına yanıt vermek için hakkaniyetli bir çözüm bulmada önemli bir yere sahiptir. Dağıtıcı adaleti ele almak için çoğu akademisyen pratik yollardan biri olan sera gazı emisyonları için takas edilebilir izinleri ele almaktadır. Takas edilebilir izinler, uluslararası anlaşmalar yapmak için etkili bir çözüm sağlayacaktır. Çoğu akademisyen, azaltım sürecinin bir parçası olarak adalet konusunu vurgulamakta ve iklim değişikliği müzakerelerine uygulanması gereken bazı temel faktörleri aydınlatmaktadır. Ayrıca, dağıtıcı adalet konusundaki tartışmalar, kalkınma ilerlemesinde siyasi, sosyal ve ekonomik değişimi içeren soruna kapsamlı bir yaklaşım ihtiyacını göstermektedir.

“Koruma”, “zarar vermeme” gibi etik içerimli kavramların iklim değişikliğine yönelik uluslararası norm geliştirme sürecine motivasyon sağladığı görülür. Üstelik bu çabalar Batılı ileri kapitalist ülkelerin öncülüğünde başlamıştır (Alada ve diğerleri, 1993). Bu çabaların çıkışında tamamen etik kaygıların etkili olduğunu varsayalım. Böyle bir kaygı bulunduranın, üstelik bu sorunu çözmeye bilinen en etkili araçların da sahibiyse, kaygılandığı sorunu ortadan kaldırmak için bütün kapasitesiyle mücadele etmesi beklenir. Yukarıda yer verilen bilgilerden hareketle süreç, söz konusu girişimlerin çıkarların etik üzerinden maskelendiğine işaret eder. Yapılan tartışmalar iklim değişikliği ve çevreyle ilgili sorunlarda temiz teknoloji kullanımı, karbon salınımının azaltılması ve teknoloji ile kaynak transferinin çözüm olarak sunulduğunu gösterir.

Kanada'nın emisyon azaltımı nedeniyle sözleşmeden çekildiğini hatırlayalım. Kyoto'da emisyon azaltımı istenmeyen ülkelere 2015 Paris zirvesinden itibaren istenmiş; üstelik emisyon politikası küresel sıcaklık artışını kontrol altına alma ortak hedefine yönelmiştir

(Birpınar, 2022, s. 26-28). Küresel iklim politikalarındaki bu değişim, bir yandan bazı ülkelerin karbon ayak izini karartma gayreti gibi görünürken öbür yandan çeşitli gerekçelerle alınan kararlara uymaktan başka çaresi olmayan kimi ülkelere belirli politikaları dayatmanın ilk adımları gibi görünür. Nitekim AB ülkeleri üçüncü ülkelerden ithal edilecek bazı ürünler için sınırda karbon vergisi alma hususunda anlaşmıştır (Şeker, 2022). Patent haklarıyla korunan teknik-bilgi ve teknoloji sahibi Batı, bu hamlesiyle yeşili tahakkümünü aklamada bir rıza imalatı olarak kullanmaktadır (Kahraman, 2021, s. 414). Başka bir deyişle sözleşmelerde yer verdiği teknoloji transferi ve parasal hibeye gönüllü olmayan Batı, artı değere el koymak için can atmaktadır. Modern etik anlayışın eleştirisinden elde ettiğimiz bulgular ışığında bu politikalar duygucudur. Ancak bu duygunun içeriğini Ben'in tahakkümcü arzuları doldurur. Bu bağlamda kar-zarar hesabından önce gelmediği gibi ötekine karşı bir duyarlılığı yoktur. Bu kusurlarına rağmen genel bir etik kod oluşturma gayreti, olup bitenlerle nasıl ilişki kurulacağını belirlemek dışında bir amaç gütmeyiz. Böyle bir ilişki açıktır ki eşitsiz bir ilişkidir. Savaş söz konusu olduğunda da görüleceği gibi, burada sergilenen etik maskenin arkasında eşitsiz siyasi beklentiden başka bir şey yoktur.

4. SAVAŞA DAİR SÖYLEMLER VE ÜÇÜNCÜ TARAFLARIN ÇIKAR MANİPÜLASYONU

Tüm insan faaliyetlerini ekonomik faaliyet olarak kabul eden ve tüm özneliği ekonomik öznellik olarak inşa eden; yani insan eyleminin, siyasetin ve genel olarak dünyanın doğası hakkında belirli hakikatler üreten ve dünyayı şekillendirmeyi sürdüren sistematik bir iktidar-bilgi rejimi olarak ifade edilebilecek neoliberal rasyonalite (Brown, 2015, s. 116), üçüncü tarafların çıkar manipülasyonlarının önemli enstrümanlarından biri olmaktadır. Neoliberal rasyonalite bunu gerçekleştirirken sadece piyasalarla ilgili sorunların çözümünün yegâne adresi olarak kendisini göstermekle kalmamakta sürdürülebilirlik adına ekonomiyi, piyasaları ve hatta siyaseti etik kaygılardan uzaklaştırmaktadır (Alawattage ve diğerleri, 2023). Neoliberal rasyonalitenin önemli temsilcileri olan Batılı gelişmiş ülkelerin uluslararası çatışmalarda üçüncü taraf olarak seçici kınama veya destekte bulunmaları modern etiğin eleştirisini yaparken gösterilen sorunsalların varlığına işaret etmektedir.

Günümüzde de savaş durumunda çatışmaların temel nedenlerini ele almaya yönelik etik hususların, üçüncü tarafların nüfuzlarının korunmasına yönelik stratejik çıkarların önüne geçemediği görülmektedir. Böyle bir durumda etik kodlara yapılan başvuru etik bir kaygıdan ziyade tutumlarını etik bir kabulde gizlediklerini ima eder. Bu tarz pratikler de genel bir etik kabulden söz etmenin mümkün olmadığını alamettir. Savaşa veya çatışmaya yönelik destek

veya kınamalara dair üçüncü tarafların tutumlarının etik çerçeveye dayandırıldığı (DeScioli ve Kurzban, 2009) göz önüne alındığında iddiamızın çerçevesi daha anlaşılır bir mahiyet alabilecektir. Söz konusu iddianın görünür olabileceği en güncel örnekler Rusya-Ukrayna ve Filistin-İsrail savaşlarıdır.

Bu savaşlar süresince savaşın sürmesi ya da sonlanmasına yönelik Batılı güçlerin eylemlerindeki tutarsızlık etik kabullerin temel belirleyicisi konumunda olan bu ülkelerin sadece çıkarları doğrultusunda etik yaklaşımlar ürettiğini göstermektedir. İkinci bölümde değinildiği üzere, düstûrun bana yapmaya izin verirken evrenselleştirildiğinde başkalarını yapmaktan alıkoyacak bir durumla karşı karşıyayız. Örneğin Ukrayna'daki çatışmalar esnasında ABD başta olmak üzere Batılı ülkeler, Rusya'nın eylemlerini kınamış ve çeşitli yaptırımlarda bulunmuştur. Bu yaptırımlar liberal ilkelerle ilişkilendirilerek belli etik kabullere (Badiou'nun etik ideolojisini hatırlayalım) dayandırılmıştır. Bazı akademik çalışmalarda da Rusya'nın liberal karşıtlığı ön plana çıkarılmıştır (Laruelle, 2016). Fakat söz konusu etik kabuller her nedense Rusya'ya enerji bağımlılığı söz konusu olduğunda esnek bir hal alabilmiştir. Rusya'nın eylemlerine ilişkin etik kaygıları dillendirmek ile ekonomik ve stratejik çıkarları korumak arasında bir denge politikası gütmeye çalışan Batı ülkeleri etiği böylece araçsallaştırmışlardır. Başka bir deyişle modern etiğin kendilerine sağladığı avantajdan faydalanmışlardır. Filistin-İsrail savaşında İsrail'in orantısız gücü karşısında verilen sessiz tepki gibi bazı çatışmaların diğerlerine göre önceliklendirilmesi, etik ilkelerin seçici bir şekilde uygulanmasını ya da aslında etik bir kaygının hiç olmadığını yansıtmaktadır. Bu tür seçici kınama ve incelikli tepkiler evrensel bir etik duruşa ulaşmanın imkansızlığını da ortaya koymaktadır. Rusya-Ukrayna ve Filistin-İsrail örneklerinde Batı retoriği ve politikaların mahiyeti bu soruşturmayı daha da açmaya yardımcı olacaktır.

Rusya ve Ukrayna'nın 2022'den sonraki sıcak çatışmalarının kilit noktası 2014 Kırım ilhakı ile başlamıştır. Ukrayna başkanı Viktor Yanukoviç'in 2013'te Avrupa Birliği ile entegrasyon anlaşmasını reddetmesi, protestocuların bu reddi protesto etmesi ve Rusya'nın krizde Yanukoviç'i desteklemesi, ABD ve Avrupa'nın ise protestocuları desteklemesiyle Kırım'ın ilhakını hızlandıran süreç olmuştur. 2014'te hükümet karşıtı protestocular Yanukoviç hükümetini devirmiş bunun neticesinde Rusya Kırım'ı işgal etmiştir (Yaseen, Muzaffar ve Aman, 2022). Batılı ülkeler Rusya'nın Kırım'ı ilhak ettiğini ve doğu Ukrayna'daki ayrılıkçı hareketlere destek verdiğini ifade etmiş ve böylece Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü ihlal ettiğini vurgulayarak Rusya'yı kınamışlardır. Buna göre Rusya Ukrayna'nın iç işlerine müdahale etmekte ve siyasi kararlarını etkilemeye çalışmaktadır. Batılı ülkeler bu durumu

Ukrayna'nın kendi geleceğini belirleme hakkının ihlaline neden olduğunu savunmuşlardır (Szpak, 2023: 1012-1013). Söz konusu iddiaların dayandığı etik argüman ulusların sınırlarına ve egemenliklerine saygı duyma çerçevesine oturtulmuştur.

Aynı zamanda, sivillerin kasıtlı olarak hedef alınması ve zorla yerinden edilmeyi de kapsayan insan hakları ihlalleri iddiaları, etik ihbarda merkezi bir konuma sahiptir. Ayrıca Batılı ülkeler, Rusya'nın eylemlerinin uluslararası hukuku, özellikle de Birleşmiş Milletler Şartını ihlal ettiğini vurgulamaktadır (Trivedi ve diğerleri, 2023). Buradaki argüman, uluslararası barış ve güvenliğin, üzerinde anlaşmaya varılan normlara uyulması yoluyla sürdürülmesi gerektiği ve bu normların herhangi bir şekilde ihlalinin etik açıdan kınanması gerektiği fikrine dayanmaktadır.

Öte yandan Rusya tarafından da benzer etik gerekçeler çatışmayı meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Örneğin yapılan ampirik çalışmalar Rus medyasının altı resmi kremlin anlatısını ön plana çıkardığını vurgulamaktadır (Brusylovska ve Maksymenko, 2022). Bunlardan ilk öne çıkan söylem özel askeri operasyon (*the speacial military operation*) olarak ortaya çıkmıştır. Bu operasyon Donbas halkını kurtarma ve daha büyük olayların (örneğin küresel savaşın) önüne geçme operasyonu olarak tasarlanmıştır. Rusya'nın en önemli argümanlarından bir diğeri de Ukrayna'yı Batılı ülkelerin desteklediği Ukraynalı nazilerden kurtarmaktır. Bunu yaparken de sivillere zarar vermeye ve herhangi bir toprak talep etmemeye özen gösterdiğini belirtmiştir (s. 227). İkinci olarak öne çıkan söylem ise (*useless Western sanction*) yararsız Batı yaptırımları olarak tanımlanmıştır. Putin Batı'nın yaptırımlarının sadece elitleri değil tüm halkı ve ülkeyi boğmak için yapıldığını ve Rusya'nın dünya ekonomisine katılımını en aza indirip, ekonomik faktörler nedeniyle savunmasına zarar verme amacı güttüğünü vurgulamaktadır. Putin bu durumun özgürlük hakkına, bağımsız olma hakkına, Rusya olma hakkına müdahale olduğunu iddia etmektedir. Tüm bunlara rağmen Rusya bu yaptırımları etkili bir şekilde azaltmaya yönelik adımları attıklarını vurgulamaktadır (s. 227-228). Üçüncü öne çıkan söylem (*the West versus Russia*) "Batı Rusya'ya karşı", Batı'nın Rusya'yı istikrarsızlaştırmak için Ukrayna'yı istismar ettiğini ifade etmektedir. Buna göre hem ABD hem de AB, Nazizm'i ve 'küresel Rus düşmanlığını' benimsemekte ve Ukrayna'nın insanlığa karşı işlediği suçlara gözlerini kapatmaktadır. Dolayısıyla bu çatışmanın başat aktörü ABD olarak görülmektedir. Çünkü Rusya'ya göre ABD Batı'yı kolektif bir şekilde yaptırım kampanyaları yapmaya teşvik etmekte ve Rusya'da bir rejim değişikliğini arzulamaktadır (s. 228-229).

Ukrayna ordusunun işlediği suçlar (*Ukrainian army's crimes*) Ukrayna silahlı kuvvetlerinin savaş suçu işlediğini belirten bir diğer söylemdir. Buna göre Ukrayna ordusu şehirlere ve köyleri

bombalamakta ve esirlere işkence etmektedir (s. 230). Beşinci olarak *provocative Wester weapons* (provakatif Batı silahları) söylemine göre Batı, Ukrayna-Rusya çatışmasını uzatmak için Ukrayna'ya ağır silahlar göndermektedir. Batı'nın bu eylemi, AB ve NATO ülkelerini manipüle etmek ve onlara baskı uygulamak için de kullanılmıştır (s. 231). Son olarak *Ukraine loses the war* (Ukrayna savaşı kaybediyor) söyleminin en önemli etik unsuru “özgürleştirilmiş bölgelerde” her şeyin yolunda olduğuna, Batı'nın tüm yaptırımlarına ve ağır silah yardımlarına rağmen Rusya her geçen gün yeni topraklar ele geçirdiğini ve bu topraklardaki barışı güçlendirdiğini ilan etmektedir (s. 232). Kumankov (2022) çalışması da Rusya'nın Ukrayna'ya müdahalesini meşrulaştıran ve AB ile ABD'yi savaşı tırmandıran aktörler olarak gösteren Rus retoriği benzer şekilde ortaya koymuştur.

Rusya'daki söz konusu söyleme karşı Batı tarafından “saldırganlık” ve “istikrarsızlığın” sorumluluğu kişisel düzeyde önemli ölçüde Putin'e atfedilirken, Rusya askeri operasyonu meşrulaştırmak için “dezenformasyon savaşı” yürüten bir ülke olarak nitelendirilmiştir. Buna göre, bir yanda özgürlük ve egemenlik, diğer yanda kölelik ve tiranlık arasındaki bir savaş olarak bu kutupsal ikili temsili, küresel toplumu izole edilmiş Rusya'ya ve kendisini siyasi olarak köşeye sıkıştırdığı iddia edilen Putin'e karşı birleştirmiştir (Simons, 2022: s. 54-55).

Batı (özellikle ABD), Rusya'ya yönelik bu etik kaygıları dile getirirken Filistin-İsrail savaşı için de Filistin'i Rusya ile aynı pozisyona koymaktadır. ABD Başkanına göre Filistin ve Rusya komşu demokrasileri yok etmek istiyor. ABD başkanı konuşmasında teröristler terörlerinin bedelini ödemediğinde (Filistin adına çatışan grupları kastederek) ve diktatörler (Putin'i kastederek) saldırıganlıklarının bedelini ödemediklerinde bunun daha fazla kaosa, ölüme ve yıkıma neden olacağını ifade etmektedir. Biden ayrıca dünyayı bir arada tutan şeyin Amerikan liderliği olduğunu savunmuştur. Kendisinin de belirttiği gibi bu Amerika'yı güvende tutmaktadır. Ukrayna'dan uzaklaşmaları ve İsrail'e sırtlarını dönmeleri tüm bunları riske atacaktır (Hutzler, 2023). Dolayısıyla ABD'nin Rusya'yı ve Filistin'i eleştirirken savunduğu değerlerin ABD çıkarlarını korumaya yönelik stratejik bir maskeden ibaret olduğu değerlendirilebilir.

ABD'nin İsrail'e yaptığı milyarlarca dolarlık yıllık yardımları göz önüne alındığında İsrail'in bölgesel gücünü istismar etmesinin ABD tarafından kınanması beklenemezdi. Bu yardımlar İsrail'in işgali altındaki Filistin topraklarının entegrasyonu, Arap nüfusun çeşitli yollarla azaltılması, mültecilerin dağıtılması, Filistin'de milliyetçiliğin ve kültürün ezilmesi ve Güney Lübnan üzerinde kontrol kurulması için kullanılmıştır. Araştırmacılar İsrail'e sürekli yapılan söz konusu yardımların yanı sıra ideolojik desteğin de varlığının, tarihi gerçekleri rahatlıkla

yeniden şekillendiren ABD'nin tutumunun ikiyüzlülüğünü gösterdiğini belirtmişlerdir (Qaddoura, Othman ve Majid, 2019). Çünkü Batılı yetkililer Filistin halkının trajedilerini ve yaşadıkları kötü koşulları İsrail'den ziyade yıllarca barış tekliflerini reddeden ve halkı için uğraşmak yerine terör koridorları kurmak için çabalayan Hamas'a bağlamaktadır (Sayegh, 2023: s. 30-31). Birçok Batılı ülke ve medyası, Filistinde'ki insani kayıplardan bahsederken İsrail'in kendisini "savunma hakkı" ve Hamas'ın Gazze'deki sivilleri "canlı kalkan" olarak kullanması gibi bir retoriği ön plana çıkarmaktadır. Savunma hakkı ve sivillerin kalkan olarak gösterilmesi Rusya-Ukrayna savaşında Ukrayna lehine kullanılırken Filistin-İsrail savaşında İsrail lehine kullanılmıştır. Kuşkusuz burada sorgulanması gerek şey hangi söz konusu retoriğin hangi taraf için haklılığı yansıttığı değil, Batı'nın belli ilkeler ileri sürerek savaşa dair yaptığı kınama veya desteğin söz konusu ilkelerin etik karakteri ile ilgili bir kaygıdan ziyade çıkar üzerine temellenmesidir.

Savaş olgusu da modern etik düşüncenin sıkıntılarıyla doludur. Bu politikalar duyguculuğun emarelerini gösterdiği gibi, aynı zamanda amaç-fayda hesabının sonucu olarak görünür. Savaş sürecinde tarafların diğerkâm olmadıkları ortadadır. Ukraynalılar bizden olmakla makul öteki olmak arasında gidip gelmekteyken Filistinliler mutlak anlamda ötekilikle damgalanmıştır. Maruz bırakıldıkları şiddet hatırlandığında etiğin bu bağlamının da yokluğu belirginleşir. Bu örnekler genel etik kabullerin olamayacağına bir doğrulamasıdır. Etiği cisimleştirdiği iddiasındaki siyasal özne dışında hiç kimseye eylemde bulunma imkanı tanımaz. Geri kalanların etik kaygılarındaki samimiyeti, bu öznenin belirlediği makul davranışa uygunlukla ölçülür. İki savaş örneğinin tarihsel iddiaları ve bu iddialara karşı takınılan kayıtsızlık iddiamızı doğrular.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Modernitenin miras aldığı her değer için insanı tek fail, akli tek ölçüt kılma çabasının olumsuz sonuçlarından biri de bu çalışmada incelenen etik üzerinde yaşanmıştır. Klasik dönemde iyi tarihsel ve toplumsal bağlamdan ayrı düşünülmemiştir. Bu nedenle iyi kişinin bütün bir yaşam deneyimine yayılmıştır. İyi bir yaşamdan, kişinin iyiye ulaşmasını sağlayacak eylemi bilmesi ve bu eylemi sergilemede sebat etmesi durumunda bahsedilebilir. İyinin ölçütü erdemdir. İyi yaşam ve iyi yönetim erdeme uygun olandır. Buradan anlaşılacağı üzere klasik dönemde rasyonalite ve insan, tarihin ve toplumun durumu dikkate alınmadan kavranacak kategoriler olarak değerlendirilmemiştir.

Modern felsefi düşünce, zincirlerinden kurtararak eylemin biricik faili kıldığı insanın ve onun kurucu aklının faaliyeti sorunundan bir türlü kurtulamamıştır. Başka bir deyişle bu kategorilerin

faaliyetlerini anlamlı bir zemine oturtamamıştır. Anlamlı eylemin ilkelerini belirlemeye yönelik çaba hem yararcılıktan duyguculuğa uzanan ampirik gelenek hem Kant'tan analitik felsefecilere uzanan rasyonalist gelenek için başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Modern düşüncenin bu krizi, başta onun önemli bir temsilcisi olan liberal düşünce olmak üzere, komüniteryen düşünce, postmodern düşünce ve bir eşitlik felsefesi arayışındaki düşünürler tarafından sorgulanmıştır.

Liberal düşünce çözümü, toplumsal bir iyi arayışından felakete sonuçlanacağı için vazgeçme ve yalnızca bireysel özgürlükleri koruyan yasaklayıcı nitelikte etik kodlar oluşturma ve bu kodları korumayla sınırlıdır. Komüniteryen düşüncenin çözümü, modern dönemle birlikte tarihsel ve toplumsal bağlamından kopan rasyonalite, birey ve etiğin yine bu bağlamlar üzerinden düşünülmesidir. Postmodern düşünce de bağlamın önemini dikkate alır. Ancak burada bağlamın dinamik yapısı öne çıkar. Onun dinamik karakteri bir zemin oluşturma imkanı sunmaz. Böyle bir belirsizlik durumunda yapılması gereken farklılıkların bilincinde olmak ve Ötekini önceleyen eylemlerde bulunmaktır. Eşitlik felsefesi açısından etik ancak hakikat süreciyle birlikte bahsedilebilir hale gelir. Hakikat ise olanda, durumda yani status quo'da ve onun yasalarında bir kesinti yaratan olay sonrasında oluşan çokluktur. Durumun genel bir çerçeveye oturarak kod olarak sunduğu şeyin etik bir içeriği yoktur.

Çalışmanın olgusal içeriğinde iklim değişikliğini önlemeye yönelik uluslararası siyasi gelişmelere ve savaş durumunda tarafların tutumuna odaklanmıştır. Her iki olguda etik ile kurulan ilişkinin düşünsel çerçevesini modernliğin sağladığı görülmüş ve inceleme sürecinde modern düşünceye yöneltilen eleştirilerden faydalanılmıştır. Çalışma biri incelenen olguya, diğeri bu olgulardan hareketle genel bir duruma yönelik iki sonuca ulaşmıştır. Bu sonuçlardan ilki küresel iklim değişikliği politikaları ve savaş üzerine kullanılan etik kodların, ilkelerin ve söylemlerin etik bağları yoktur. İkinci sonuç, mevcut düşünsel, siyasal ve ekonomik koşullar içinde herhangi bir uluslararası girişimin etik bir mahiyet sergileme olanağı da yoktur. İster üzerinde düşünecek bir zemin sunan, ister bir zemin sunamayacak kadar dinamik olması nedeniyle yalnızca ötekini önemsemeye çağıran tarihsel ve toplumsal bağlamın yokluğu, bizi bu iki sonuca götürür. Ayrıca etik olanı yalnızca kötülük görmeme ile eşitleyerek failin iyi tasarımına engel koyan genel kabullerin varlığı, eylemi ve faili önsel olarak sınırlandırması nedeniyle bu sonuçların ortaya çıkmasında etkili olacaktır.

KAYNAKÇA

Alada, A. B., Gürpınar, E., & Budak, S. (1993). Rio konferansı üzerine düşünceler, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 0(3-4-5-), 93-108.

- Alawattage, C., Jayathileka, C., Hitibandara, R., & Withanage, S. (2023). Moral economy, performative materialism, and political rhetorics of sustainability accounting. *Critical Perspectives on Accounting*, 95, 102507.
- Adorno, T. W., & Horkheimer, M. (1997). *Dialectic of Enlightenment* (15). Verso.
- Anter, A. (2011). Max weber's concept of nature and the ambivalence of modernity. *Max Weber Studies*, 217-229.
- Arias Maldonado, M. (2019). Domination in the anthropocene. WPSA 2019 Conference, San Diego.
- Arslan A. (2006). *İlkçağ felsefe tarihi 2: Sofistlerden Platon'a*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan A. (2007). *İlkçağ felsefe tarihi 3: Aristoteles*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bauman Z. (2011). *Postmodern etik*. (Çev. Türker A.). Ayrıntı Yayınları.
- Badiou, A. (2012). *Sonsuz düşünce*. (Çev. Ergüden I, Birkan T.). Metis Yayınları.
- Badiou, A. (2013). *Etik: kötülük kavrayışı üzerine bir deneme*. (Çev. Birkan T.). Metis Yayınları.
- Badiou, A. (2014). *Bir eşitlik felsefesi*. (Çev. Fidaner I. B.). <https://yersizseyler.wordpress.com/2014/11/06/bir-esitlik-felsefesi-alain-badiou-derlemesi/>
- Bhabha, H. (2016) *Kültürel konumlanış*. (Çev. Uluç T.). İnsan Yayınları.
- Bilge, M. (2012). Gelenekselden moderne etik ve siyaset. *ZKÜ sosyal bilimler dergisi*. 8 (15), 97-108. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijmeb/issue/54849/751074>
- Bozan, O. (2017). Framing climate change discourse in Turkish media. [Unpublished masters dissertation]. University of Alberta.
- Brown, W. (2015). *Undoing the demos: Neoliberalism's stealth revolution*. MIT Press.
- Brusylovska, O., & Maksymenko, I. (2023). Analysis of the media discourse on the 2022 war in Ukraine: The case of Russia. *Regional Science Policy & Practice*, 15(1), 222-235.
- Chakrabarty, D. (2000), *Provincializing europe: postcolonial thought and historical difference*. Princeton University Press.
- De Lucia, V. (2020). Rethinking the encounter between law and nature in the anthropocene: from biopolitical sovereignty to wonder. *Law and Critique*, 31(3), 329-349.
- DeScioli, P., & Kurzban, R. (2009). Mysteries of morality. *Cognition*, 112(2), 281-299.
- Dobson, A. (2000). *Green political thought*. Routledge.
- Erkan Balcı, E. N. (2017). *Alasdair macIntyre'in modern ahlak eleştirisi ve Thomasçı-Aristotelesçi ahlak felsefesi*. (Yayın No. 485777) [Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi]. tez.yok.gov.tr.

- Esenyel, M. Z. (2012). İnsanın, insan olmak bakımından işlevi nedir?: aristoteleşçi bir bakış. *Kaygı. Bursa uludağ üniversitesi fen-edebiyat fakültesi Felsefe Dergisi*, (18), 209-220. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/276733>
- Foucault, M. (1982). The subject and power. *Critical Inquiry*, 8(4), 777-795.
- Harris, P. G.& Symons, J. (2010). Justice in adaptation to climate change: cosmopolitan implications for international institutions. *Environmental Politics*, 19(4): 617-636. DOI: 10.1080/09644016.2010.489716
- Hutzler, A. (2023). Biden, in rare Oval Office speech, says US 'holds the world together' amid wars in Israel and Ukraine, *ABC News*, <https://abcnews.go.com/Politics/biden-make-prime-time-case-us-assistance-israel/story?id=104146070>, Accessed: 27.11.2023.
- Kesici, H. (2010). Adam Smith ve Ahlak Teorisi. *Journal of Social Policy Conferences*, 0 (58), 89-97. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/887/9867>
- Ketenci, T. (2006). Aristoteles ve wittgenstein: etikte iki yol. *FLSF felsefe ve sosyal bilimler dergisi*. (2), 91-99. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/803614>
- Kingston E. (2014). Climate justice and temporally remote emissions. *Social Theory and Practice*, 40(2): 281-303.
- Klinsky S. and Dowlatabadi H. (2009). Conceptualizing of justice in climate policy. *Climate Policy*, 9(1): 88-108.
- Kumankov, A. (2023). Nazizm, genocide and the threat of the global west. russian moral justification of war in ukraine. *Etikk i Praksis-Nordic Journal of Applied Ethics*, (1), 7-27.
- Küçükalp, D. (2017). Postmodern siyaset felsefesi. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (28), 17-32. <https://doi.org/10.20981/kaygi.307936>
- Küçükalp, D. (2023). Klasik ve modern siyaset felsefesi. *Çalışma ve Toplum*, 1 (76), 79-96. <https://doi.org/10.54752/ct.1241207>
- Laruelle, M. (2016). "Russia as an anti-liberal European civilisation." In Pal Kolsto and Helge Blakkisrud (eds) *The new Russian nationalism: imperialism, ethnicity and authoritarianism 2000–2015*, (275-97), Edinburg University Press.
- Leiss, W. (1994). *Domination of nature*. McGill-Queen's Press-MQUP.
- Lemke, T. (2002). Foucault, governmentality, and critique. *rethinking marxism: a journal of economics. Culture & Society*, 14(3), 49-64.
- Lemm, V. (2010). Critical theory and affirmative biopolitics: Nietzsche and the domination of nature in Adorno/Horkheimer. *Journal of Power*, 3(1). <https://doi.org/10.1080/17540291003630379>
- Lewis S. L. & Maslin, M. A. (2015). Defining the anthropocene. *Nature* (519), 171-180.
- Loomba, A. (2000). *Kolonyalizm/postkolonyalizm*. (Çev. Mehmet Küçük). Ayrıntı Yayınları.

- MacIntyre A. (2001). *Erdem peşinde: ahlak teorisi üzerine bir çalışma*. (Çev. Özcan M.). Ayrıntı Yayınları.
- MacIntyre A. (2001a). *Homerik çağdan yirminci yüzyıla etik'in kısa tarihi*. (Çev. Zelyüt Hünler, S.). Paradigma Yayınları.
- Manuel-Navarrete, D. (2010). Power, realism, and the ideal of human emancipation in a climate of change. *Wiley interdisciplinary reviews: Climate Change*, 1(6), 781-785.
- Meyer, L. H. & Roser, D. (2006). Distributive justice and climate change. the allocation of emissions right. *Analyse & Kritik*, 28, 223-249.
- Meyer, L. H. & Roser, D. (2010). Climate justice and historical emissions. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 13(1): 229-253. DOI: 10.1080/13698230903326349
- Morton, S. (2003). *Gayatri chakravorty spivak*, Routledge.
- Mutlu B. (2018). Alasdair macIntyre'in çağdaş sorunlar karşısında yeni aristotelesçiliği. *Kilikya Felsefe Dergisi*. 0 (1), 39-63. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/456016>
- Nagel T. (1998). Aristoteles'in eudaimonia üzerine düşünceleri. (Çev. Erkızan H. N.). *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. (4), 147-155.
- Qaddoura, R. M., Othman, Z. B., & Majid, M. B. A. (2019). Review of U.S. Interests and the Israel-Palestine Conflict: A Review, by Noam Chomsky, Rashid Khalidi, Elia Zureik, Terje Rod-Larsen, Nur Laiq, Fabrice Aidan, and Jeremy R. Hammond. *Insight Turkey* 21, no. 4: 217–25.
- Özlem, D. (2004). *Etik -ahlâk felsefesi-*. İnkılâp Kitabevi.
- Paavola, J., & Adger, W. N. (2002). Justice and adaptation to climate change. *Tyndall Centre for Climate Change Working Paper*, 23.
- Parks, B. C. and Roberts, J. C. (2010). Climate change, social theory and justice. *Theory, Culture & Society*, 27(2-3): 134-166. DOI: 10.1177/0263276409359018
- Platon (1999). *Devlet*. (Çev. S. Eyüboğlu, M. A. Cimcoz). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Plumwood, V. (2002). Feminism and the mastery of nature. In *Feminism and the Mastery of Nature*. <https://doi.org/10.4324/9780203006757>
- Sachs B. (2014). The relevance of distributive justice to international climate change policy. *Ethics, Policy & Environment*, 17(2): 208-224. DOI: 10.1080/21550085.2014.926085
- Sayegh, Alexandra M. (2023) How Foreign Policy is Manifested through Diplomatic Discourse: An Analysis of US Ambassador Rhetoric at the UN Regarding Israeli Settlement Expansion. *Senior Theses*. 120. https://research.library.fordham.edu/international_senior/120
- Schuppert, F. (2011). Climate change mitigation and intergenerational justice. *Environmental Politics*, 20(3): 303-321. DOI: 10.1080/09644016.2011.573351
- Sarıbay, A. Y. (1998). Politik teori, modernite ve etik. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. (4), 55-60.

- Simons, G. (2022). “Inevitable” and “imminent” invasions: the logic behind western media war stories. *Journal of International Analytics*, 13(2), 43-58.
- Soper, K. (1995). *What is Nature: culture, politics and the non-human*. MA: Blackwell.
- Stephan, B., Rothe, D., Methmann, C., Stripple, J., & Bulkeley, H. (2013). Third side of the coin: hegemony and governmentality in global climate politics. *Governing the climate: new approaches to rationality, power and politics*, ed. johannes stripple and harriet bulkeley, 59-76.
- Szpak, A. (2023). Ukraine: remedial secession and Russian aggression. *Journal of Contemporary European Studies*, 31(3), 1012-1026.
- Şeker, A. U. (2022, Mart 16). *AB ülkeleri karbon vergisinde anlaştı*. AA. <https://www.aa.com.tr/tr/cevre/ab-ulkeleri-karbon-vergisinde-anlasti/2536506>
- Strauss, L. (2000). *Politika felsefesi nedir*. (Çev. Zelyüt Hünler S.). Paradigma Yayınları.
- Tepe, H. (1998). Bir felsefe dalı olarak etik: “etik” kavramı, tarihçesi ve günümüzde etik. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. (4), 11-27.
- Trivedi, M. M., Singh, M. A., Pandey, M. H., & Tiwari, P. (2023). Violation of international humanitarian law vis a vis dispute between ukraine and russia. *Remittances Review*, 8(4).
- Tüzen, M. A. (2017). Liberal öğretinin komüniteryen eleştirisi. *Mavi atlas*. 5 (2). 517-529. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.356788>
- Vanderheiden, S. (2004). Justice in the green house: Climate change and the idea of fairness. *Social Philosophy Today*, 19, 89-101.
- Weber, M. (1965). *The protestant ethic and the spirit of capitalism* (trans. Parson T.). Allen & Unwin.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society*. (Ed. Roth, G. and Wittich, C.) University of California Press.
- Yaseen, Z., Muzaffar, M., & Aman, A. (2022). Russia-Ukraine war and hybrid attitude of european union: a critical analysis. *Pakistan Journal of Social Issues*, Volume XIII.
- Zelyüt Hünler, S. (2001). Sunuş: alasdair macIntyre. In Alasdair M. *Homerik çağdan yirminci yüzyıla etik'in kısa tarihi*. (Çev. Zelyüt Hünler, S.). Paradigma Yayınları.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 268-281

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 01.12.2023

Accepted / Kabul: 21.01.2024

INVESTIGATING THE RELATIONS BETWEEN COFFEE PRICES AND THE GROWTH OF SELECTED COFFEE EXPORTING COUNTRIES*

Eşref KULOĞLU¹

Nuri Çağrı AKAR²

Abstract

Coffee, one of the most important commodities traded in the world, is mainly grown in Latin America and Africa under certain altitudes and climatic conditions. In this study, causality relationships between world coffee prices and GDPs of four coffee producer countries, two from Latin America (Brazil and Colombia) and two from Africa (Kenya and Ethiopia), were tested. Using the series from 1981-2021, the relationships were investigated empirically with Engle-Granger cointegration analysis, error correction model, and Toda-Yamamoto causality methods. According to the analysis, while unidirectional causality between GDP and world coffee price was found for Brazil, Colombia, and Kenya, there was no causality for Ethiopia. As a result of the Engle-Granger cointegration analysis, which tests the long-term relationship, a significant relationship has been found between GDP and coffee prices for all selected countries. According to the results of the error correction model results model that tests the short-term relationship, the relationship between GDP and world coffee price is obtained for Brazil and Colombia. However, such a relationship could not be found in Kenya and Ethiopia.

Keywords: Coffee Prices, Toda-Yamamoto Causality, Engle-Granger Co-integration, Error Correction Model.

Jel Codes: Q14, C22, N16, N10.

* This study is derived from the paper of the same name presented at the 1st national coffee symposium organized by toros university on february 3, 2023.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, E-posta: esrefkuloğlu@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8117-6224.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, E-posta: nakar@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5648-8787.

Atıf/Citation

Kuloğlu, E. & Akar, N. Ç. (2024). Investigating the relations between coffee prices and the growth of selected coffee exporting countries. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 268-281.

KAHVE FİYATLARI İLE KAHVE İHRAÇ EDEN SEÇİLMİŞ ÜLKELERİN BÜYÜMELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN ARAŞTIRILMASI

Öz

Dünyada ticareti yapılan en önemli emtialardan biri olan kahve, ağırlıklı olarak Latin Amerika ve Afrika'da belirli rakım ve iklim koşullarında yetiştirilmektedir. Bu çalışmada, ikisi Latin Amerika'da (Brezilya ve Kolombiya) ve ikisi Afrika'da (Kenya ve Etiyopya) olmak üzere dört kahve üreticisi ülkenin dünya kahve fiyatları ile GSYH'leri arasındaki nedensellik ilişkileri test edilmiştir. 1981-2021 serisi kullanılarak ilişkiler Engle-Granger eşbütünleşme analizi, hata düzeltme modeli ve Toda-Yamamoto nedensellik yöntemleriyle ampirik olarak araştırılmıştır. Analiz sonuçlarına göre Brezilya, Kolombiya ve Kenya için GSYH ile dünya kahve fiyatı arasında tek yönlü nedensellik bulunurken, Etiyopya için nedensellik saptanmamıştır. Uzun dönemli ilişkiyi test eden Engle-Granger eşbütünleşme analizi sonucunda seçilen tüm ülkeler için GSYH ile kahve fiyatları arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Kısa dönemli ilişkiyi test eden hata düzeltme modeli sonuçlarına göre Brezilya ve Kolombiya için GSYH ile dünya kahve fiyatı arasındaki ilişki saptanmıştır. Ancak Kenya ve Etiyopya'da böyle bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kahve Fiyatları, Toda-Yamamoto Nedensellik, Engle-Granger Eşbütünleşmesi, Hata Düzeltme Modeli.

Jel Kodları: Q14, C22, N16, N10.

1. INTRODUCTION

Coffee is the most known and popular beverage after water (Bosso et al., 2023, p.394). Before coffee became a beverage, it was discovered by chance during the 3th century, according to a legend. Although humanity's foundations of recognizing the coffee fruit date back to the 15th century, it took time to spread worldwide. In this century, coffee has been seen in travelers' notes for the first time. Humanity's first realization of coffee is rumored to have increased the movement of goats grazing by a shepherd in a region currently located within the borders of Ethiopia due to a fruit they ate.

Coffee is a beverage made by collecting, processing, roasting, and grinding the fruit of a tropical shrub-type tree in the Rubiaceae family, the coffee genus. There are nearly 120 types of coffee fruit. Among these species, two types of Arabica and Robusta cover most of the world's production. The homeland of Arabica is Ethiopia, and it constitutes 75% of the world's coffee production (Girginol, 2007, p.21). The largest producers are Brazil and Colombia. Robusta coffee, which has almost two times more caffeine than the Arabica type, is grown at lower altitudes and has a high yield but a low quality, so its price is also low. It is mostly produced in Indonesia, Brazil, and Vietnam (Gürsoy, 2005, as cited in Tüzün, 2018).

The introduction of coffee, which is thought to have spread from Ethiopia, accepted as its homeland, as a beverage started in the Yemen region. With the spread of coffee in Egypt and the Arabian Peninsula, the first coffeehouse opened in Mecca. During the Ottoman period, first

coffeehouse was opened in the Istanbul Grand Bazaar in the middle of the 16th century, and it was embraced in all parts of the empire by spreading out of Istanbul. It can be said that coffee has entered a period of very rapid spread with the spread of coffee houses that sell coffee as a beverage to the whole European continent since the 1600s by travelers, traders, and diplomats, and the high interest of the bourgeoisie class in some major centers such as Paris.

The commercial volume of coffee comes after petroleum (Bosso et al., 2023, p. 394, Tüzün, 2018, p. 4, Akdeniz Ar and Öztürk, 2019, p. 642). The annual sales figure of coffee is around 70 Billion \$, and it has been an occupation to an average of 20 million people in the World (Tüzün, 2018, p.4).

Coffee is greatly affected by climatic features as an agricultural product. In this sense, although its production is made only in tropical regions, its consumption is mostly in northern countries. According to the data obtained from the report of the International Coffee Organization (ICO, 2022), Brazil is the largest coffee-producing and exporting country in the world, and it has a share of approximately one-third of the world coffee market. Vietnam ranks second in export figures after Brazil, with a share of 26%. Colombia follows this country with a share of about 10%. Countries such as Indonesia, Ethiopia, and Honduras follow. Coffee is one of the most important commodities for their national income for non-industrialized and agricultural economies such as Kenya and Ethiopia, some African countries suitable for growing coffee, and some small South American countries such as Chile and Panama.

This research investigates the relationship between the growth of selected coffee exporting countries and the price of coffee. In this sense, co-integration and causality relationships between the gross domestic product of some selected coffee-producing countries and relatively underdeveloped countries in industrialization and global coffee prices will be investigated in this study. In the context of the sub-dimensions of this primary purpose, the long-term relationship (Co-integration model), short-term relationship (Vector error correction model), and causality relationship between the export figures of the relevant countries and global coffee prices will be tested. Engle-Granger co-integration analysis will be used for long-term relationships, the Vector Error Correction model will be used for short-term relationships, and the Toda Yamamoto analysis will be used for causality relationships.

2. LITERATURE REVIEW

Since there is no direct study dealing with coffee prices and economic growth in the literature review, similar studies that have the closest and indirect connection to the subject are included.

Empirical evidence suggests local liberalization and a temporary coffee price boom are the main factors behind Uganda's remarkable growth performance and consequent poverty reduction (Appleton, 2001).

The Deininger and Okidi (2003) paper uses micro-level survey and panel data outputs from Uganda covering the years 1992-2000 to explore the factors underlying economic growth and poverty reduction in Africa. The importance of the prices of agricultural tradable products represented by coffee supports Uganda's emphasis on the rapid and decisive liberalization of output markets for agricultural products in the early 1990s. Moreover, the fact that such price changes are particularly beneficial for the poor not only blasts the thesis that liberalization is anti-poor, but more importantly points to the possible potential for a decline in cotton prices and related agricultural opportunities in the North.

Chant et al. (2004) investigate 1994-1995 coffee price boom with an iterative dynamic CGE model. The most important consequence is short-term welfare gains accrue to farmer households. It can be explained that urban households have benefited enormously from the initial sizeable genuine appreciation accompanying the coffee price boom. In later periods, welfare gains decline, and rural households return in favor.

Bussolo et al. (2006) used data from three household surveys for Uganda covering the 1990s and confirmed a strong correlation between changes in free market coffee prices and poverty reduction.

Gilbert et al. (2013) studied the effect of 1975-2009 Cameroon cocoa, banana and coffee exports on economic growth using the augmented Neoclassical Cobb-Douglas production function. In the study, short- and long-term relationships were determined using the Engle-Granger cointegration method. According to the findings, while banana and coffee exports affect economic growth positively, the effect of cocoa exports is negative.

Tigist (2015) study investigated the effects of exports of oilseeds, coffee and pulses on the growth of the Ethiopian economy for 1973-2013. According to the findings, oil seeds and coffee exports have positive and significant effects on Ethiopia's growth both in the short run and in the long run. However, the effect of pulse exports on growth was found to be negative and insignificant in the short term, and positive and insignificant in the long term.

According to Gizaw et al. (2022) investigated the effects of coffee exports on Ethiopia's economic growth for 1980-2017. Johansen cointegration, conventional VECM and Granger causality methods were used. Results; In the short run, the effect of coffee exports is

insignificant, but it has a significant and positive effect in the long run. A bidirectional causality relationship was found between Ethiopia's coffee export and economic growth.

Hundie and Biratu (2022) Granger causality test result shows that causality runs from world coffee price to coffee price traded in Ethiopian Commodity Exchange (ECX) without any feedback in the long run. The volume of coffee exported Granger causes ECX coffee price only in the short run, while the Granger causality runs from GDP to ECX coffee prices in both the short run and the long run.

The Oviedo-Gomez and Viafara (2022) study analyzed the effects of changes in commodity prices on economic growth excluding welfare, using a VAR model estimate for Colombia covering the period 2001-2016. The prices of petroleum, coal, nickel and coffee commodities are used in the estimation of VAR and the results of the impulse-response and variance decomposition are interpreted. According to impulse-response analysis; the increase in oil prices had a significant and positive effect on GDP for about a quarter, but positive shocks in coffee, coal and nickel prices did not have a significant effect on GDP. The increase in coffee prices has a positive and significant effect on the terms of trade for five and four periods on the trade balance. According to the variance decomposition results, the percentages of variance explained by commodity prices for GDP were found to be 1.2 for oil, 1.4 for coffee, 0.8 for coal and 1.4 for nickel.

3. DATA AND METHODOLOGY

The data period and sources of selected countries in the study are shown in Table 1. The data used in the study is within the widest date range available for all countries' data sets. Therefore, the data are chosen from 1981.

Table 1. Data Period, Variables, and Source by Countries

Countries	Data Period	Variables	Source
Brazil	1981-2021	GDP	World Bank Database
Colombia	1981-2021	GDP	World Bank Database
Kenya	1981-2021	GDP	World Bank Database
Ethiopia	1981-2021	GDP	World Bank Database

Four coffee producer countries' GDP are used in annual frequency in analysis. World coffee prices used in the analysis are US coffee C Futures in US Dollar Graph 1 shows fluctuations in world coffee prices during the given period. In the graph, the horizontal axis shows the date;

vertical axis shows the price of coffee. In the financial market, coffee prices closed 2021 at around 160 US cents/lbs, as given in Graph 1.

Graph 1. Global (World) Coffee Prices

Source: Created by authors.

4. ANALYSIS

In this part of the study, Engle-Granger cointegration analysis, Error Correction Model and Toda Yamamoto Causality Analysis were used for empirical analysis between coffee prices and the economic growth of the selected countries.

4.1. Engle- Granger Co-integration Analysis and Error-Correction Model

After Granger (1981) discovered the relationship between cointegration and error correction models, Engle and Granger developed estimation methods, tests, and empirical examples in their article. Based on the article of Granger and Weiss (1983), the relationships of moving averages, autoregression, and error correction for cointegration were revealed (Engle and Granger, 1987, p. 251).

A long-term relationship is estimated with the Engle-Granger cointegration test. The relevant equation is as follows (Enders, 2015, p. 361):

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 z_t + e_t \quad (1)$$

If there is a long-term relationship between the variables, the error correction model is estimated. The related equation is as follows (Enders, 2015, p. 362):

$$\Delta y_t = \alpha_1 + \alpha_y [y_{t-1} - \beta_1 z_{t-1}] + \sum_{i=1} \alpha_{11}(i) \Delta y_{t-i} + \sum_{i=1} \alpha_{12}(i) \Delta z_{t-i} + \varepsilon_{yt} \quad (2)$$

$$\Delta z_t = \alpha_1 + \alpha_z [y_{t-1} - \beta_1 z_{t-1}] + \sum_{i=1} \alpha_{21}(i) \Delta y_{t-i} + \sum_{i=1} \alpha_{22}(i) \Delta z_{t-i} + \varepsilon_{zt} \quad (3)$$

Engle-Granger Cointegration tests were performed to determine the long-term relationship. Engle-Granger Cointegration test results for each country are given in the tables below.

Table 2. Engle-Granger Cointegration Results for Brazil

Brazil				
Dependent Variable	tau-statistic	Prob.*	z-statistic	Prob.*
ln_GDP	-2.790747	0.0550	-13.17371	0.0616
ln_coffe_price	-2.814862	0.0522	-13.30028	0.0595

Table 3. Engle-Granger Cointegration Results for Colombia

Colombia				
Dependent Variable	tau-statistic	Prob.*	z-statistic	Prob.*
ln_GDP	-2.805685	0.0532	-13.30539	0.0594
ln_coffe_price	-2.833291	0.0501	-13.44228	0.0572

Table 4. Engle-Granger Cointegration Results for Kenya

Kenya				
Dependent Variable	tau-statistic	Prob.*	z-statistic	Prob.*
ln_GDP	-4.167128	0.0370	-23.65075	0.0388
ln_coffe_price	-3.506219	0.1368	-15.53298	0.2526

Table 5. Engle-Granger Cointegration Results for Ethiopia

Ethiopia				
Dependent Variable	tau-statistic	Prob.*	z-statistic	Prob.*
ln_GDP	-3.448389	0.0121	-121.2935	0.0000
ln_coffe_price	-3.507990	0.0104	-121.3168	0.0000

In the tables above, a long-term relationship has been determined between coffee prices and GDP in all countries. Accordingly, in the long run, the increase in world coffee prices will increase the GDP of Brazil, Colombia, Kenya, and Ethiopia.

Table 6. Error-Correction Model by Countries

Countries	Error Correction Coefficient	Standard Error	t-statistics
Brazil	-0.232718	(0.07475)	[-3.11326]
Colombia	-0.179374	((0.05888))	[-3.04636]
Kenya	-0.085565	(0.06093)	[-1.40423]
Ethiopia	-0.018270	(0.06915)	[-0.26421]

The Error Correction Model's results as seen in Table 13, in which the short-term relationship is found, the model works for Brazil and Colombia. Accordingly, the system reaches equilibrium in approximately 4.30 periods ($1/0.232718$) in Brazil and 5.57 periods ($1/0.179374$) in Colombia.

4.2. Toda-Yamamoto Causality

One of the main studies to reveal the causal relationship between the variables was done by Granger (1969). On this subject, causality analysis by Toda-Yamamoto (1995) has been frequently used in studies in recent years. In Toda-Yamamoto's (1995, pp. 225-250) causality test, the fact that the series is stationary or cointegrated at the same level does not affect the validity of the test. It is an advantage of this test that it prevents data loss if the series is made stationary by taking the difference as in the Granger causality test. This has resulted in the frequent use of this analysis in determining causality.

For the Toda-Yamamoto causality test, unit root tests should be performed in order to determine the maximum stationarity (d_{max}). Table 2 below shows the results of the Augmented Dickey-Fuller unit root test and Phillips-Perron unit root test.

In the study, ADF (Augmented Dickey-Fuller) and PP (Phillips-Perron) unit root tests determined whether the series were stationary. When the results of both tests were taken together, I(1) was chosen. According to the unit root test analysis, the series was considered stationary at I(1). After determining the lag length of each series, 1 will be added to the lag length and the appropriate lag length for the VAR models to be used for each country will be calculated.

In the first step of the Toda Yamamoto approach, the lag length and the maximum degree of integration (d_{max}) of the variables are calculated. In the next step, the VAR ($k+d_{max}$) model

is created by adding d_{max} to the standard VAR (k) model with delay included. Accordingly, the model to be created will be as follows (Tari et al., 2019, p. 445):

$$Y_t = \mu + A_{11}Y_{t-1} + \dots + A_{1k}Y_{t-k} + \sum_{l=k+1}^{k+d_{max}} A_{il} + \nu_t \quad t=1,2,\dots,T \quad (4)$$

Table 7. ADF and PP Test Results on I(0)

I(0)				
Variables	ADF Unit Root Test		Philips- Perron Unit Root Test	
	Constant	Constant and Trend	Constant	Constant and Trend
ln_coffee_price	0,0647	0,2061	0,0480*	0,1637
ln_gdp_brasil	0,7147	0,3247	0,7325	0,5514
ln_gdp_colombia	0,8375	0,8495	0,8246	0,6339
ln_gdp_kenya	0,9963	0,4605	0,9919	0,4289
ln_gdp_ethiopia	0,9815	0,8934	0,9951	0,9509

Not: *It represents stationary according to %5 significance level.

Table 8. ADF and Phillips-Perron Unit Root Test Results on I(1)

I(1)				
Variables	ADF Unit Root Test		Philips- Perron Unit Root Test	
	Constant	Constant and Trend	Constant	Constant and Trend
ln_coffee_price	0,0000*	0,0000*	0,0000*	0,0000*
ln_gdp_brasil	0,0010*	0,0059*	0,0010*	0,0061*
ln_gdp_colombia	0,0006*	0,0038*	0,0006*	0,0038*
ln_gdp_kenya	0,0006*	0,0024*	0,0008*	0,0038*
ln_gdp_ethiopia	0,0081*	0,0177*	0,0094*	0,0206*

Not: *It represents stationary according to %5 significance level.

With respect to test results, all variables are stationary at I(1).

After the establishment of the VAR model, the lag length must be determined to apply the Toda-Yamamoto causality test. The tables below show the criteria by which the lag length of the estimated VAR models for Brazil, Colombia, Kenya, and Ethiopia is determined, respectively.

Table 9. Lag Length for GDP of Brazil and Coffee Price Model

BRAZIL					
Lag	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	0.050860	2.697039	2.785916	2.727720
1	115.5853*	0.001727	-0.686431	-0.419800*	-0.594390*
2	7.134704	0.001716*	-0.695683*	-0.251298	-0.542282
3	5.365157	0.001794	-0.658725	-0.036585	-0.443962
4	2.327765	0.002087	-0.519683	0.280211	-0.243559
5	0.724281	0.002598	-0.321289	0.656358	0.016194
6	0.601082	0.003276	-0.120040	1.035362	0.278804

Not: *It represents the optimal number of lags in the relevant information criteria.

The lag order selected 1 according to LR, SC, and HQ criteria for the GDP of Brazil and coffee price. As calculated $k=1$ comes from the VAR lag order, and $dmax$ comes from the unit root test, which is equal to 1. In total, the lag for the model is 2.

Table 10. Lag Length for GDP of Colombia and Coffee Price Model

COLOMBIA					
Lag	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	0.063425	2.917827	3.006704	2.948507
1	137.1652*	0.001097*	-1.140014*	-0.873382*	-1.047972*
2	4.291858	0.001199	-1.054504	-0.610119	-0.901102
3	7.805169	0.001148	-1.104689	-0.482549	-0.889926
4	6.200304	0.001151	-1.114590	-0.314697	-0.838467
5	1.315195	0.001398	-0.940819	0.036829	-0.603335
6	4.149014	0.001500	-0.900839	0.254563	-0.501994

Not: *It represents the optimal number of lags in the relevant information criteria.

The lag order selected one according to all criteria for the GDP of Colombia and coffee prices. As calculated $k=1$ comes from the VAR lag order, and $dmax$ comes from the unit root test, which is equal to 1. In total, the lag for the model is 2.

Table 11. Lag Length for GDP of Kenya and Coffee Price Model

KENYA					
Lag	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	0.101132	3.384392	3.473269	3.415073
1	151.3893	0.001122	-1.117953	-0.851322*	-1.025912*
2	8.222301	0.001075	-1.163458	-0.719073	-1.010056
3	2.161520	0.001260	-1.012084	-0.389944	-0.797321
4	12.87256*	0.000977*	-1.278611*	-0.478717	-1.002488
5	0.816174	0.001212	-1.084046	-0.106399	-0.746563
6	0.328960	0.001547	-0.870428	0.284974	-0.471583

Not: *It represents the optimal number of lags in the relevant information criteria.

The lag order selected four according to LR, FPE, and AIC criteria for the GDP of Kenya and coffee price. As calculated, $k=1$ comes from the VAR lag order, and $dmax$ comes from the unit root test, which equals 1. In total, the lag for the model is 5.

Table 12. Lag Length for GDP of Ethiopia and Coffee Price Model

ETHIOPIA					
Lag	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	0.103964	3.412013	3.500890	3.442693
1	146.3819	0.001349	-0.933850	-0.667219*	-0.841809
2	9.490513	0.001239*	-1.021629*	-0.577244	-0.868228*
3	1.306839	0.001497	-0.839731	-0.217592	-0.624968
4	10.49598*	0.001272	-1.014851	-0.214957	-0.738728
5	1.559251	0.001529	-0.851248	0.126399	-0.513764
6	0.529028	0.001935	-0.646723	0.508678	-0.247879

Not: *It represents the optimal number of lags in the relevant information criteria.

The lag order selected two according to FPE, AIC, and HQ criteria for the GDP of Ethiopia and coffee price. As calculated, $k=1$ comes from the VAR lag order, and $dmax$ comes from the unit root test, which is equal to 1. In total, the lag for the model is 3.

Table 13. Toda Yamamoto Analysis Results

Countries	Aspect of Causality	χ^2 Test Statistics	Probability Value	Decision
Brazil	Coffee Price=> GDP	8.678525	0.0339	There is a causal relationship between Coffee Price to GDP.
Colombia	Coffee Price => GDP	3.612677	0.1643	There is a causal relationship between Coffee Price to GDP.
Kenya	Coffee Price => GDP	24.63482	0.0002	There is a causal relationship between Coffee Price to GDP.
Ethiopia	Coffee Price $\neq$ GDP	4.521762	0.2104	There is no causal relationship between Coffee Price to GDP.

According to Toda-Yamamoto, Causality results between Coffee Prices and Real GDP, as shown in Table 13; for Brazil, Colombia, and Kenya, Coffee Price is the cause of Real GDP. There is unidirectional causality from coffee price to GDP in Brazil, Colombia, and Kenya. However, there is no causal relationship between coffee prices to Ethiopia's GDP.

It is observed from the results of the analysis that world coffee prices affect the GDP of the coffee producers Brazil, Colombia, and Kenya. However, it has been found that world coffee prices do not affect the GDP of another coffee producer Ethiopia.

5. CONCLUSIONS

Increasing coffee consumption and the fact that coffee is a popular beverage raise the global trade volume of this commodity. So that; as explained by the ICO (International Coffee Organization), coffee is the second commodity with the highest trade volume after oil. However, the economic and financial literature on coffee is scarce.

This study has been used the Engle-Granger Co-integration model for long-term relationship testing, especially the Toda-Yamamoto causality analysis. The Error Correction Model was used for short-term relationship testing. First of all, according to the findings obtained from the Toda-Yamamoto causality analysis, unidirectional causality was found between the world coffee price and the GDPs of coffee producers Brazil, Colombia, and Kenya. Accordingly, the world coffee price for Brazil, Colombia, and Kenya is a cause of GDP. That is, there is unidirectional causality between coffee prices and GDP. On the other hand, there is no causality

between world coffee prices and the GDP of Ethiopia, another coffee producer. In the long run, according to the Engle-Granger co-integration test results, a relationship was determined between world coffee prices and GDPs in all chosen countries. Accordingly, the effect of world coffee prices on the GDPs of Brazil, Colombia, Kenya, and Ethiopia, in the long run, has been determined. The findings are similar or close to other studies except the Oviedo-Gomez and Viafara (2022) study in the literature review section. In the results of the Error Correction Model used to determine the short-term relationship, a relationship was found between the world coffee price and the GDP of Brazil and Colombia. However, it has been seen that there is no short-run relationship between the GDPs of Kenya and Ethiopia and the price of coffee.

In light of the empirical findings in this study, it is estimated that the economic importance of coffee commodities for coffee-producing countries will increase in the coming years. It cannot be wrong to comment that the increase in coffee prices will significantly contribute to these countries' GDP, at least in the long run.

REFERENCES

- Akdeniz Ar, A., & Öztürk, M. (2019). Türk kahvesi tüketiminde motivasyonel faktörlerin nitel analiz. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*.
- Appleton, S. (2001). 'Changes in poverty and inequality'. In: Reinikka, R. and Collier, P. (eds), *Uganda's recovery. The role of firms, farms, and government*. Washington D.C.
- Bosso, H., Barbalho, S. M., de Alvares Goulart, R., & Otoboni, A. M. M. B. (2023). Green coffee: economic relevance and a systematic review of the effects on human health. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 63(3), 394-410.
- Bussolo, M. (2006). *The impact of commodity price changes on rural households: The case of coffee in Uganda* (Vol. 4088). World Bank Publications.
- Chant, L., McDonald, S., & Verschoor, A. (2004). The Role of the 1994-95 Coffee Boom in Uganda's Recovery. *Sheffield Economic Research Paper Series 2004011*.
- Coffee Market Report, International Coffee Organization, December 2022.
- Deininger, K., & Okidi, J. (2003). Growth and poverty reduction in Uganda, 1999–2000: Panel data evidence. *Development Policy Review*, 21(4), 481-509.
- Enders, W. (2015). *Applied econometric time series fourth edition*. New York (US): University of Alabama.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.
- Gilbert, N. A., Linyong, S. G., & Divine, G. M. (2013). Impact of agricultural export on economic growth in Cameroon: Case of banana, coffee and cocoa. *International Journal of Business and Management Review*, 1(1), 44-71.

-
- Girginol, C. R. (2017). *Kahve: Topraktan Fincana*. Cinius Yayınları.
- Gizaw, N., Abafita, J., & Merra, T. M. (2022). Impact of coffee exports on economic growth in Ethiopia; An empirical investigation. *Cogent Economics & Finance*, 10(1), 2041260.
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 424-438.
- Granger, C. W. (1981). Some properties of time series data and their use in econometric model specification. *Journal of Econometrics*, 16(1), 121-130.
- Granger, C. W., & Weiss, A. A. (1983). *Time series analysis of error-correction models*. In Studies in econometrics, time series, and multivariate statistics (pp. 255-278). Academic Press.
- Hundie, S. K., & Biratu, B. (2022). Response of Ethiopian coffee price to the world coffee price: Evidence from dynamic ARDL simulations and nonlinear ARDL cointegration. *Cogent Economics & Finance*, 10(1), 2114168.
- Oviedo-Gómez, A. F., Viafara, J., & Candelo, M. (2022). Economic growth without welfare. The case of the impact of commodities on the Colombian economy. *Brazilian Journal of Political Economy*, 42, 71-87.
- Tarı, R., Koç, S., & Abasız, T. (2019). *Ekonometri*, 14. Baskı, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Tigist, Y. (2015). *Impact of agricultural exports on economic growth in Ethiopia: The case of coffee, oilseed and pulses* (No. 634-2017-5864).
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Tüzün, A. (2018). Tüketicilerin butik kahve dükkânlarını tercih etme nedenleri: Ankara ilinde bir araştırma (Master's thesis, Batman University).

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 282-314

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 05.12.2023

Accepted / Kabul: 21.01.2024

İŞLETMELERDE İNOVASYON ÇALIŞMALARININ KURUMSAL İTİBAR ALGISINA ETKİSİ*

Ümit KACIR¹

Feriştah SÖNMEZ²

Öz

Günümüz dünyasında işletmeler yoğun rekabet ortamında güçlü kalabilmek amacıyla yeniliklere uyum sağlama çabası içerisindeyler. Piyasa koşullarında mücadele edebilmek amacıyla inovasyon faaliyetlerine yönelmek işletmeler tarafından çok fazla tercih edilmektedir. İşletmeler inovatif çalışmalar yürütürken, paydaşları nezdindeki itibarlarını korumaya da özen göstermektedirler. Bu çalışmanın amacı, işletmelerde yürütülen inovasyon faaliyetlerinin, işletmelerin kurumsal itibarlarına etkisini incelemektir. Bu doğrultuda, Aydın ili içerisinde faaliyet gösteren ihracat işletmelerinin orta ve üst düzey yöneticileriyle yüz yüze anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Anket uygulaması ile elde edilen verilere araştırma hipotezleri doğrultusunda T- Testi, ANOVA, korelasyon ve regresyon analizleri uygulanmıştır. Ek olarak, çalışmada anket yöntemiyle elde edilen verilerin bulgularını desteklemek amacıyla yine Aydın ili içerisinde faaliyet gösteren bir ihracat işletmesinin orta ve üst düzey yöneticileriyle yarı yapılandırılmış mülakat tekniği uygulanmıştır. Yapılan analizlerin bulgularına göre, inovasyon çalışmalarının işletmelerin kurumsal itibarlarını çeşitli boyutlar temelinde etkilediği sonucuna varılmıştır. Ayrıca inovasyon faaliyetleri ile kurumsal itibar arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Ek olarak, yarı yapılandırılmış mülakat tekniği olan nitel araştırma tekniğinin bulgularının nicel yöntem bulgularını destekler nitelikte olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İnovasyon, Kurumsal İtibar, İhracat İşletmeleri, Orta ve Üst Düzey Yöneticiler.

Jel Kodları: M1, O31.

* Bu çalışma, "İşletmelerde İnovasyon Çalışmalarının Kurumsal İtibar Algısına Etkisi" başlıklı tez'den üretilmiştir.

¹Arş. Gör., Adnan Menderes Üniversitesi, E-posta: umit.kacir@adu.edu.tr ORCID: 0000-0003-3302-7309

²Prof. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, E-posta: fersonmez@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2021-9427

Atıf/Citation

Kacır, Ü. & Sönmez, F. (2024). İşletmelerde inovasyon çalışmalarının kurumsal itibar algısına etkisi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 282-314.

THE EFFECT OF INNOVATION ACTIVITIES IN BUSINESSES ON CORPORATE REPUTATION

Abstract

In today's world, corporations are trying to adapt the innovations in order to stay strong in a fierce competitive environment. To cope with market conditions, it is highly preferred to go towards innovation activities by corporations. Corporations also pay attention to protect their reputation among their stakeholders while they carry out their innovation studies. The purpose of this study is to examine the effect of innovation studies carried out in corporations on their corporate reputation. In this regard, a face-to-face survey was conducted with middle and senior level managers of export corporations operating in Aydın. T-Test, ANOVA, correlation and regression analyzes were applied to the data obtained through the survey relevant with the research hypotheses. In addition, a semi-structured interview technique was also applied to middle and senior managers of one of an export corporation in Aydın in order to support the findings of the data obtained through the survey method. According to the findings of the analyses, it was concluded that innovation activities effect the corporate reputation of corporations with different dimensions. Also, it was determined that there was a positive relationship between innovation activities and corporate reputation. Additionally, it was seen that findings of qualitative technique which was a semi-structured interview also supported the findings of quantitative method.

Keywords: Innovation, Corporate Reputation, Export Corporations, Middle and Senior Managers

Jel Codes: M1, O31.

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca sürekli bir yenilik içerisinde olan dünya, büyük bir gelişim kaydetmiştir. Bu yenilikler toplum düzeni açısından etkin değişikliklere yol açmış ve tüm dünyayı etkilemiştir. Bu değişimler, barutun icadı gibi, zaman zaman insanlık açısından büyük bir yıkıma yol açarken tekerleğin icadıyla da insan hayatı büyük bir kolaylık yaşamıştır. Bu değişimler ve yenilikler sosyal hayatta yaşanırken iş hayatında da meydana gelmiş ve sanayi devrimiyle büyük bir atılım yaşamıştır. Kitlesele üretimler, yoğun çalışma koşulları, yönetim tarzında değişiklikler, örgütlenme biçimleri artık iş hayatında yenilenmeye başlamıştır. Bu tür yenilikler, bilgi çağı olan günümüzde inovasyon adı altında yapılmakta ve işletmeler bunu rekabet aracı olarak kullanmıştır. Günümüzde küreselleşme olgusunun daha çok hissedilmesiyle birlikte işletmeler için çok daha zorlayıcı bir rekabet ortamı oluşmuştur.

İşletmeler, inovasyonun bir parçası haline gelmiş, soyut değerler arasında yer alan en önemli kavramlardan biri olan kurumsal itibarlarında meydana gelen değişimleri takip etmeye başlamışlardır. İşletmeler bu doğrultuda kararlar almış, eldeki kaynaklar doğrultusunda ürün ve hizmetlerini daha kaliteli üretmekte, satış öncesi ve sonrası hizmetlerini düzenlemekte, örgütsel yapısını modern hale getirmekte ve çalışan seçimini ona göre yapmışlardır. Modern işletmecilik anlamında inovasyonun ve kurumsal itibarlarının yaşamsal anlamda öneminin farkında olan işletme sahipleri ve yöneticileri piyasa şartlarında rekabet edebilir bir hale gelmiştir. Tüm bu

yeniliklerin doğrudan ve kolay bir şekilde tüketicilere ulaşması için de yeni yol ve yöntemler geliştirilmiştir (İbiş, 2022, s. 289).

Rekabet üstünlüğü sağlayacak kalıcı stratejiler geliştirmek isteyen işletmeler, yalnızca inovasyon yeteneklerini geliştirmekle kalmayıp, aynı zamanda inovasyon odaklı örgüt kültürünü organizasyonlarına yerleştirmek için gayret göstermiştir (Caning & Edralin, 2019, s. 89). Rekabet gücünü artırmak için işletmenin bütününde gerçekleştirilen inovasyon çabaları başarılı olduğu müddetçe yine işletmenin tüm paydaşlarının düşünceleri üzerindeki etkisini yani kurumsal itibarına etkisini araştırmak bu çalışmanın amacıdır. Oluşturulan araştırma modeli, hazırlanan hipotezler, uygulanan nicel ve nitel yöntemler neticesinde elde edilen verilerin analiz edilerek yorumlanması inovasyon çalışmalarının işletmenin kurumsal itibarı üzerindeki etkisini ve inovasyon- kurumsal itibar ilişkisini çözümlenmeye yöneliktir.

Bu çalışmada işletmelerin büyük önem ve hassasiyet gösterdikleri inovasyon çalışmalarının kurumsal itibarına etkisinin ölçülmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde "inovasyon" başlığı altında inovasyon kavramı detaylı bir şekilde ele alınmış ve inovasyonun ilişki içerisinde olduğu kavramlar tanımlanmaya çalışılmıştır. Devam eden kısımlarda inovasyonun sınıflandırılması yapılmış, içsel ve dışsal kaynakları açıklanmış ve karar alma süreci sıralanmıştır. Son olarak inovasyon geliştirme aşaması ve inovasyon performansının ölçümü kısımlarıyla birinci bölüm tamamlanmıştır.

İkinci bölüm ise kurumsal itibar kavramına yöneliktir. Bu bölümde itibar ve kurumsal itibar kavramları açıklanmış ve kurumsal itibarın özellikleri ele alınmıştır. Kurumsal itibar ile ilişkili kavramlar açıklanarak bileşenleri tamamlanmıştır. Devam eden kısımda kurumsal itibarın ölçümü ve literatür taramasına ilişkin başlıklar yer almıştır. İkinci bölümün son kısmında, inovasyon ve kurumsal itibar ilişkisine yönelik yapılan çalışmalara değinilmiştir.

Üçüncü bölüm çalışmanın uygulanmasına yöneliktir. Uygulama aşamasında nicel ve nitel yöntemlerle elde edilen verilerin bulgularına ve yorumlarına yer verilmiştir. Nicel yöntem uygulamasında veri toplama aracı olarak kullanılan yüz yüze anket uygulaması ile elde edilen veriler korelasyon, regresyon, T-testi ve ANOVA ile test edilip yorumlanmaktadır. Nitel uygulamada ise yarı yapılandırılmış mülakat yöntemi ile veriler toplanmıştır. Elde edilen veriler sınıflandırılarak oluşturulan hipotezleri desteklemek amacıyla yorumlanmıştır.

2. İNOVASYON KAVRAMI

İnovasyon kavramı ülkemizde genellikle "teknolojide yapılan yenilikler" şeklinde tanımlanmıştır ve bu ifade yaygın bir kabul görmüştür. Genel anlamda, yeni bir teknolojik

ürünün geliştirilmesi inovasyon olarak algılanmıştır. Ancak bu dar tanım, inovasyonu açıklamak için yetersiz kalabilmiştir (Akalin, 2007, s. 485). Bu kavram son yıllarda hayatımızda daha sıkça kullanılmış ve medya ve sosyal medya aracılığıyla da yaygınlaşmıştır. Bu nedenle, devlet kurumları inovatif çalışmalarını teşvik etmek ve özel sektördeki inovasyon çalışmalarını desteklemek amacıyla çeşitli adımlar atılmıştır.

Günümüzdeki hızlı ve ani değişimler, işletmelerin değişimlere ayak uyduramaması durumunda rekabet dışı kalabileceği gerçeğini ortaya koymuştur. Bu durumda işletmelerin ve kamu kuruluşlarının ekonomik dinamizmin kaynağı inovasyondur sonucuna varılmıştır. İnovasyon, sadece teknolojik yenilikleri değil, aynı zamanda ticarileştirilmiş her türlü yeniliği, insan hayatını kolaylaştıran gelişmeleri de içermiştir. Bu nedenle, işletmeler inovasyon çalışmalarını artırmıştır. Bu ilgi, inovasyonun işletmelere gelecekte rekabet avantajı sağlamak amacıyla en önemli farklılaşma stratejisi olarak görülmesinden kaynaklanmıştır. Bu nedenle, işletmeler rekabet avantajı elde etmek amacıyla inovasyon konusunda daha fazla çaba göstermiştir (Volberda, 2013, s. 8). Sürekli değişen tüketici ihtiyaçları ve bunun sonucunda rakiplerin inovatif ürün ve hizmetler sunması, işletmeleri rekabet avantajı elde etme konusunda inovasyona yönlendirmiştir. İşletmeler, inovasyon olmadan rekabetçi kalmalarının zor olduğunu farkına varmışlardır. Bu bağlamda, inovasyon kabiliyeti yüksek girişimciler, rekabetçi dünyada bir adım önde olma şansını yakalayabilmişlerdir.

Son otuz yılda gerek iş yaşamında gerekse akademik alanda kullanımı artan inovasyon terimi Latince "innovatus" kökünden türetilmiş bir kavramdır. İnovasyonun bugünkü anlamına yakın olan innovatus kelimesi, sosyal, kültürel ve yönetsel alanda yeni tekniklerin uygulanmaya başlanması manasına gelmiştir (Uzkurt, 2017, s. 9). Kelime anlamı bakımından incelendiğinde, "innovation" kelimesinin Türkçe karşılığı olan "inovasyon" kelimesinin, Türk Dil Kurumu Sözlüğü'ne göre "yenileşim" olarak tanımlandığı görülmektedir. Ancak, bu kelime, inovasyonun kapsamlı anlamını tam olarak ifade etmekten yoksun bir terimdir. Çünkü inovasyon, yalnızca yeni ürün veya hizmet geliştirmek veya mevcut ürün veya hizmetlerin üretim süreçlerini iyileştirmekten daha fazlasını içermiştir (Drucker, 1985, s. 28). Bu nedenle, inovasyonun tanımını yaparken sadece "yeni ürün/hizmet geliştirmek veya mevcut ürün/hizmetin üretim süreçlerini iyileştirmek" gibi ifadeler yetersiz kalabilmiştir.

Akademik anlamda inovasyonun tanımı, ilk olarak 1912 yılında Schumpeter tarafından yapılmıştır. Schumpeter, inovasyonu "yeni bir şeyler yapmak veya mevcutta yapılan şeyleri yeni bir yolla yapmak" şeklinde tanımlamıştır (Garza-Reyes vd., 2018, s. 23). Schumpeter'in tanımının ardından inovasyon kavramı üzerinde birçok araştırma yapılmış ve içeriği

değişmiştir. Bu bağlamda, inovasyon en geniş anlamıyla yaratıcılık ve uygulamanın birleşimi olarak tanımlanabilmiştir (Sattler, 2011, s. 10). Başka bir tanıma göre, inovasyon, yeni veya mevcut ürünlerin, süreçlerin veya hizmetlerin geliştirilmesi olarak tanımlanmıştır (Tiwari (2007, s. 60).

İnovasyon kavramının Oslo Kılavuzu'ndaki tanımı en genel kabul görmüş tanım olmuştur. Oslo Kılavuzu, Organizasyonu ve İş birliği Ekonomik Kalkınma Örgütü (OECD) tarafından yayınlanmış bir belgedir ve inovasyonun farklı boyutlarını ve türlerini tanımlamaya yönelik bir rehber sunmuştur. Oslo Kılavuzu'nda yer alan inovasyon tanımı şu şekildedir: "*İnovasyon, işletme içerisinde gerçekleştirilen uygulamalarda, işyerinin organize edilmesinde veya işletmenin dış ilişkilerinde yeni veya önemli bir derecede iyileştirilme görmüş bir ürün (mal veya hizmet), veya süreç, yeni bir pazarlama yöntemi ya da yeni bir örgütsel yöntemin gerçekleştirilmesidir.*" Bu tanım, inovasyonun ürün, süreç, pazarlama ve örgütsel yöntemlerde gerçekleştirilen yenilikleri kapsayan geniş bir kavram olduğunu göstermiştir. İnovasyon, işletmelerin rekabet avantajı elde etmek veya yenilikçi olmak amacıyla tasarım, üretim ve pazarlama gibi farklı alanlarda yeni yaklaşımlar geliştirmelerini ifade etmiştir (Açıkgöz, 2012, s. 10). Ayrıca, bu tanım inovasyonun işletmenin yenilenme sürecini ve bu süreç sonucunda ortaya çıkan değişiklikleri kapsadığını da vurgulamıştır.

2.1. İnovasyonun Sınıflandırılması

Kavramsal açıdan genişleyen inovasyon, birçok açıdan sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Chandy ve Prabhu, inovasyonu çeşitli etkileri göz önünde bulundurarak dört farklı grupta ele almıştır. Birincisi ürün inovasyonu, ikincisi süreç inovasyonu, üçüncüsü örgütsel inovasyon ve sonuncusu pazarlama inovasyonu olarak sıralanmıştır (Yılmaz, 2015, s. 363). Bu sınıflandırma çeşitleri aşağıdaki alt başlıklarda ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

2.1.1. Ürün İnovasyonu

Tüketicilerin ihtiyaçlarını ve beklentilerini karşılayacak yeni veya ürünlerin geliştirilmesi ve sunulmasını kapsamıştır (Damanpour, 1996, s. 698). Ürün inovasyonu, mal ve hizmet olarak iki temel kategoriye ayrılmıştır. Ürün inovasyonu, yeni ürünlerin üretilmesi, yeni pazarlar ve tüketicilerin kazanılması, aynı zamanda mevcut durumdan farklı değişiklikler yaparak memnuniyet seviyesini artırmayı amaçlamıştır (Wan vd., 2005, s. 262). Hizmet inovasyonu ise, özel kargo şirketleri, marketlerin telefonla sipariş almaları ve ürünü eve teslim etmeleri, internet bankacılığı, bankamatiklerden bankaya para yatırma ve çekme, havale yapma gibi yeni hizmet türlerinin geliştirilmesi veya mevcut hizmetlerin iyileştirilmesi şeklinde nihai tüketicilere

sağlanan kolaylıkları içermiştir (Sakaryalı, 2014, s. 187). Bununla birlikte, ürün veya hizmet inovasyonu, talep edenlerin doğrudan gözlemlediği ve yenilik olarak kabul ettiği değişiklikleri içermiştir (Aslan vd., 2018, s. 787).

2.1.2. Süreç İnovasyonu

Süreç inovasyonu, var olan ürünleri daha kaliteli, daha hızlı ve daha düşük maliyetle üretmeyi sağlayacak uygulamaların geliştirilmesi veya bir endüstri, organizasyon veya departman için yeni olan ve girdileri çıktılara dönüştürmede kullanılan teknolojiye ait araç, cihaz ve bilgiler olarak tanımlanmıştır (Adegoke, vd., 2007, s. 738). Bu iyileştirme, ürünün teknik özelliklerinde, parçalarında ve malzemelerinde, yerleşik yazılımda, kullanım kolaylığında ya da diğer işlevsel özelliklerde olabilmektedir. Süreç inovasyonu, hem yeni bir mal ve yeni bir hizmetin tanıtımını hem de mevcut mal ve hizmetlerin işlevsel ya da kullanım özelliklerinde gerçekleştirilen iyileştirmeleri içermiştir (OECD & Avrupa Birliği, 2005, s. 52).

2.1.3. Örgütsel İnovasyon

Örgütsel inovasyon, bir işletmedeki yönetim aktivitelerinde zamanla görülen ve niteliğiyle önceden görülmemiş yenilikler olarak tanımlanabilmektedir (Hargrave vd., 2006, s. 866). İşletme yapısını daha fazla kapsayabilecek bir tanımda ise örgütsel inovasyon, işletmelerin yönetim ve işlem maliyetlerini düşürmek, işyerindeki memnuniyeti artırmak ve dolayısıyla verimliliği artırmak, işletme dışındaki bilgiye ulaşabilmek veya tedarik maliyetlerini düşürmek amacıyla kullanabilecekleri yeni bir örgütsel yöntemi ifade etmektedir (Yiğit, 2015, s. 2).

2.1.4. Pazarlama İnovasyonu

Pazarlama inovasyonu, bir işletmenin yeni pazarlama yöntemleri geliştirmesi veya önceden var olan pazarlama yöntemlerinde önemli değişiklikler yapması ve bunları uygulaması olarak tanımlanabilmektedir (Ganzer vd., 2017, s. 323). Bu tür inovasyon, işletmenin toplam satış hacmini artırmak amacıyla müşteri taleplerine hızlı cevap verme, yeni pazarlara açılma veya mevcut ürünlerini yeniden konumlandırma gibi hedeflerle gerçekleştirilebilmiştir. Pazarlama inovasyonu, fiyat stratejisi, ürün ambalaj tasarımı, dağıtım ve tutundurma faaliyetleri olarak bilinen pazarlamanın "4P'si" ile sıkı bir şekilde ilişki içinde olmuştur (Kotler, 1991, s. 14).

3. KURUMSAL İTİBAR KAVRAMI

Günümüzde işletmeler, itibarlarına göre sıralanmış ve değerlendirilmiştir. İtibarlı bir kurum, rekabet edebilme gücü yüksek, stratejik derinliği olan bir kurum haline gelebilmiştir. İtibar, kurumların elde etmek için büyük çaba gösterdiği kıymetli bir hazine olarak görülmüştür. Bu

hazineye ulaşmak, sadece üstün ürün ve hizmetlerle değil, aynı zamanda işletmenin tüm departmanlarının bir arada çalışarak amaçlarına ulaşmasıyla mümkün olmuştur. İşletmenin nitelikli bir şekilde faaliyet ve performans göstermesi sayesinde itibarlı bir kurum haline gelmesi mümkün olmuştur (Akmehmet, 2006, s. 58). Arapça kökenli bir kelime olan itibar, bireyin iletişim ve ilişki içerisinde olduğu diğer bireyler nezdindeki değerini ifade eden bir kavramdır. Genel olarak, 'bir bireyin, şeyin veya olayın başkaları tarafından değerlendirilmesi' şeklinde tanımlanmıştır (Bakan & Kalender, 2007, s. 347). Türk Dil Kurumu Sözlüğü'ne göre ise 'borç ödemedeki güvenilir olma durumu ya da kredi' olarak ifade edilmektedir (TDK, 2004). Literatür incelemesi sonucunda tanımı konusunda fikir birliğine varılmamış olan itibar kavramı, başka bir tanımlamaya göre bir kişiye, kuruma ya da markaya atfedilen tüm değerlerin toplamı olarak açıklanmıştır (Acar, 2012, s. 14). Kurumsal itibar, toplumun işletmeye yönelik bakış açısını temsil etmektedir. İnsanların işletme hakkında zihinlerinde oluşturduğu farklı imajları bir araya getirerek, kurumun mevcut statusünü ve prestijini yansıtmıştır (Dörtok, 2004, s. 59).

3.1. Kurumsal İtibarın Bileşenleri

Kurumsal itibar, markaların ve işletmelerin üst düzeyde değerli müşteri ve toplum tarafından algılanmasını sağlamak için birçok önemli faktörü içerebilmiştir. İşletmenin kurumsal itibarının temelini oluşturan duygusal çekicilik, ürün ve hizmetler, finansal performans, vizyon ve liderlik, çalışma ortamı ve sosyal sorumluluk gibi faktörler, işletmenin kurumsal itibarının temelini oluşturmuştur. Kurumsal itibar bileşenleri alt başlıklarda incelenmiştir.

3.1.1. Duygusal Çekicilik

Bir işletmenin itibarının duygusal çekiciliği, işletmelerin anlaşılması açısından giderek daha önemli hale gelmiştir. Son derece rekabetçi bir iş ortamında, işletmeler yalnızca kaliteli ürün ve hizmetler sunarak değil, aynı zamanda müşterileriyle olumlu bir duygusal bağ kurarak da öne çıkmayı hedeflemiştirler. İşletmeler, duygusal açıdan çekici bir kurumsal itibarın nasıl yaratılacağını anlayarak kendilerini rakiplerinden farklılaştırabilmekte ve güçlü, sadık bir müşteri tabanı oluşturabilmişlerdir (Ergenç, 2010, s. 64).

Duygusal çekicilik, müşterilerin ve paydaşların işletmelerle duygusal bağlar kurdukları anlayışına dayanmıştır. Bu bağ, işletmenin değerleri, vizyonu ve misyonu, müşteri hizmetleri, ürün kalitesi ve işletmenin halkın gözünde nasıl görüldüğü gibi faktörlerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur (Dilsiz, 2008, s. 84). Müşterilerin ve paydaşların bir işletmeyle kurduğu duygusal bağ, deneyimlerine bağlı olarak olumlu ya da olumsuz olabilmiştir.

3.1.2. Ürün ve Hizmetler

Kurumsal itibar açısından ürün ve hizmetler, güvenilirlik ve genel marka imajı ile bağlantılı olduğu için işletmeler için önemli olabilmektedir. Ürün ve hizmetler bir işletmenin değerlerini ifade etmesinin, güvenilir olduğunu göstermesinin en somut yoludur. Kurumsal itibar, bir işletmenin müşterileri, hissedarları, çalışanları, ortakları ve halkı içeren paydaşları arasındaki itibarıdır (Tonuz & Özkan, 2013, s. 6). İyi bir kurumsal itibar, satışları ve müşteri sadakatini artıracak şekilde, üst düzey yetenekleri çekebileceği ve elinde tutabileceği ve ayrıca yatırımcı güvenini artırabileceği için bir işletme için hayati önem taşımıştır (Çakırkaya, 2017, s. 43).

Ürünler ve hizmetler, bir işletmenin itibarının en görünür ifadeleridir. Müşteriler bir ürün veya hizmet satın aldıklarında, esas olarak işletmeye güvenmişlerdir. Ürün veya hizmet, müşterilerin beklentilerini karşılayamazsa, işletmenin itibarını hızla zedeleyebilmiştir (Mercanoğlu, 2018, s. 49). Bu nedenle işletmelerin ürün ve hizmetlerinin en yüksek kalitede olması ve müşteri ihtiyaç ve beklentilerini karşılaması gerekebilmiştir.

3.1.3. Finansal Performans

Finansal performans kavramı, bir işletmenin finansal faaliyetleri açısından ne kadar iyi performans gösterdiğinin bir yansıması olduğu için kurumsal itibarın önemli bir parçası olmuştur. Finansal performans, bir işletmenin genel başarısının önemli bir göstergesidir ve müşterilerin, yatırımcıların ve diğer paydaşların işletmeyi nasıl algıladıklarını belirlemede önemli bir faktördür (Mucuk, 2017, s. 34). Bir işletmenin finansal performansı, iş hayatında kalıp kalamayacağını veya yatırımcıları ve müşterileri çekip çekemeyeceğini belirleyebilmiştir.

Bir işletmenin finansal performansı aynı zamanda kurumsal itibarı için de önemli olabilmektedir. Bir işletmenin finansal performansı güçlü olduğunda, bu bir güvenilirlik ve istikrar işareti olarak görülebilmektedir (Uğurluoğlu ve Çelik, 2009, s. 4). Bu durum, müşterilerin ve yatırımcıların işletmenin tutarlı sonuçlar sunma becerisine güven duymasını sağlayabilmiştir.

3.1.4. Vizyon ve Liderlik

Vizyon ve liderlik, işletmeler için kurumsal itibarın en önemli bileşenlerindedir. Vizyon ve liderlik, strateji, yön ve karar verme konularında bir çerçeve sağladıkları için işletmelerin başarılı olmasında gerekli görülmüştür. Bir işletmenin vizyonu ve liderliği, kuruluşun paydaşları ve müşterileri tarafından nasıl algılandığının tonunu belirlemiş ve güçlü bir vizyon ve liderlik olmadan, bir işletme hızla pazarda önemsiz hale gelebilmiştir (Tunçer, 2011, s. 12).

Vizyon, bir işletmenin kapsayıcı hedefi ve amacıdır ve başarılı bir kurumsal itibarın temelini oluşturmuştur. İyi tanımlanmış ve iletilmiş bir vizyon, paydaşlara ve müşterilere işletmenin yönü ve amacı hakkında net bir anlayış sağlamıştır. Gelecek için net bir vizyona sahip olan işletmeler, pazarda olumlu ve anlamlı bir itibar yaratabilmiştir (Akyalçın, 2015, s. 27). Net bir vizyon, bir işletmenin hedef kitesinde yankı uyandıran benzersiz bir marka ve kimlik yaratmasına da olanak tanıyabilmiştir.

3.1.5. Çalışma Ortamı

Çalışma ortamı kavramı çeşitli nedenlerle işletmeler için kurumsal itibar açısından oldukça önemlidir. İlk olarak, bir işletmenin çalışma ortamı, çalışanlarının genel üretkenliğinin yanı sıra işle olan genel bağlılıklarını da doğrudan etkilemiştir (Akgöz, 2007, s. 14). Bunun sonucunda işletmenin sunduğu hizmet veya ürünlerin kalitesini ve dolayısıyla itibarını etkilemiştir. İkinci olarak, iyi bir çalışma ortamı, potansiyel çalışanlar için çekici bir iş yeri olmakta ve yeni yetenekleri çekebilmiştir (Bozkurt, 2011, s. 28). Ayrıca, hoş bir çalışma ortamı, çalışanların kendilerini rahat hissettikleri bir ortamda kalma olasılıkları daha yüksek olduğundan, çalışanların elde tutulmasını sağlamıştır. Son olarak, iyi bir çalışma ortamı, olumlu bir kurumsal itibar oluşturmak için gerekli olan olumlu bir işletme kültürünü teşvik edebilmiştir.

3.1.6. Sosyal Sorumluluk

Son zamanlarda işletmeler, faaliyetlerinin topluluklar ve çevreler üzerindeki etkisini daha fazla fark ettikçe, sosyal sorumluluk kavramı giderek daha önemli hale gelmiştir. Sosyal sorumluluk, işletmelerin yalnızca kendi çıkarları için değil, toplum yararına olacak şekilde hareket etme yükümlülüğü olan bir kavramdır (Özüpek, 2013, s. 43). İşletmeler, eylemlerinin ve bu eylemlerin toplum üzerindeki etkilerinin sorumluluğunu almalı ve çevreye ve topluma duyarlı olmaya çalışmalıdırlar. Ek olarak, sosyal sorumluluk, müşterileri çekmeye ve elde tutmaya, güven ve iyi niyet oluşturmaya yardımcı olabileceğinden, işletmeler için kurumsal itibar açısından önemli görülmüştür (Vural & Coşkun, 2011, s. 11).

Sosyal sorumluluk, işletmelere kurumsal itibar açısından bir dizi fayda sağlayabilmiştir. İlk olarak, sosyal sorumluluk müşterileri çekmeye ve elde tutmaya yardımcı olabilmektedir. Müşteriler, satın aldıkları ürünlerin ve hizmetlerin sosyal ve çevresel etkileri konusunda giderek daha fazla endişe duymakta ve bu açıdan hassas olduğu bilinen işletmelerden ürün ve hizmet satın almışlardır (Özcan & Özgül, 2019, s. 5).

4. LİTERATÜR TARAMASI

Küresel çevre koşullarındaki değişimin ve ekonomik krizlerin, rekabet avantajlarına dönüştürülebilmesi, üstün ürün geliştirme performansına sahip olan işletmeler için önemli bir konu olabilmektedir. Ürün geliştirme performansının artması için, işletmelerin yeterli kaynaklarının olması gerekmektedir. Günümüzde, işletmeler ürün geliştirme performansını artırmak için ve çeşitli kaynaklara sahip olmak için rekabet ediyor.

Günümüzde kurumsal itibar oluşturma sürecinin önemi kurumlar için artmaktadır. Kurumların güvenilirliğini arttırmak, müşteriler tarafından kabul görmek ve kurumsal imajlarının iyileştirilmesi için itibar oluşturma süreci önemli bir rol oynamıştır. Kurumsal itibar oluşturma sürecini etkileyen faktörlerin başında müşteri şikâyet yönetimi, inovasyon ve öğrenme gelmiştir. Literatürde inovasyon performansı ve itibar arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar bulunmuştur. Burada konuyla ilgili seçilmiş bazı çalışmalara yer verilmiştir.

Yapılan bir araştırmada, seyahat acenteleri üzerinde müşteri şikâyet yönetimi, inovasyon ve öğrenme ile kurumsal itibar oluşturma arasındaki ilişki incelenmiştir (Ceylan ve Karaman, 2017). Müşteri şikâyet yönetimi, müşterilerin yaşadıkları sorunların anlaşılması, çözümlerinin geliştirilmesi ve müşteri memnuniyetinin artırılması için önemli bir konudur. Şikâyetler aracılığıyla müşterilerin istek ve ihtiyaçlarının anlaşılması, müşteri memnuniyetinin artırılması ve itibarın geliştirilmesi desteklenmiştir. Bununla birlikte, müşteri şikâyetlerinin sürekli izlenmesi ve düzenli olarak değerlendirilmesi, işletmelerin müşteri memnuniyeti ve itibarını etkileyecek önemli bir faktördür. İnovasyon, işletmelerin üstün performansı ve özgün fikirleri gerçekleştirebilmesi için önemli bir etkidir. İşletmelerin inovasyon kabiliyetlerini arttırmak ve baskın rekabet ortamında öne çıkmak için önemli bir araç olan inovasyon, kurumsal itibarının oluşturulması açısından da önemlidir. İnovasyon, müşteri taleplerini karşılayacak çözümler, ürünler ve hizmetler sunmak için yeni yollar arayarak işletmelerin itibarını geliştirmiştir. Öğrenme, işletmelerin çevresel değişimlere uyum sağlayabilmesi ve öne çıkabilmesi için önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmıştır. Öğrenme, işletmelerin kendilerine özgü yetenekleri ve stratejileri geliştirebilmesi için önemli bir araç olarak karşımıza çıkmıştır. Öğrenme, işletmelerin itibarını arttırmak için yenilikçi fikirler ve çözümler üretebilme yeteneği sağlamıştır. Bu çalışmanın temel amacı, seyahat acenteleri üzerinde müşteri şikâyet yönetimi, inovasyon ve öğrenmenin kurumsal itibar oluşturma sürecini nasıl etkilediğini incelemiştir (Ceylan ve Karaman, 2017). Çalışmada, seyahat acentelerinin kurumsal itibar oluşturma sürecine etkisi araştırılmıştır. Çalışmaya katılan seyahat acentelerinden toplanan veriler, çok değişkenli regresyon analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, müşteri

şikâyet yönetimi, inovasyon ve öğrenme arasındaki ilişkinin kurumsal itibar oluşturma sürecini etkilediği görülmüştür. Elde edilen sonuçlar, müşteri şikâyet yönetimi, inovasyon ve öğrenmenin, kurumsal itibar oluşturma sürecini etkilediğini göstermiştir. Çalışma, seyahat acentelerinin kurumsal itibar oluşturma sürecine etkisini incelemekte kullanılan özel bir yaklaşım sunmuştur. Sonuç olarak, müşteri şikâyet yönetimi, inovasyon ve öğrenme aracılığıyla kurumsal itibar oluşturma sürecinin etkin bir şekilde yönetilmesi önerilmiştir. Çalışmanın sonuçları seyahat acentelerinin, kurumsal itibar oluşturma sürecini etkileyen faktörleri anlamak ve bu faktörleri etkili bir şekilde yönetmek için kullanılabileceğini göstermektedir (Ceylan ve Karaman, 2017).

Bir başka araştırmada, kurumsal marka itibarının inovasyonların benimsenmesi üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur. Çalışmanın sonuçları, kurumsal marka itibarının müşterilerin yenilikleri benimsemesine yönelik pozitif bir etkisinin olduğunu göstermiştir. Bu bulgular, kurumsal marka itibarının yeniliklerin benimsenmesi üzerindeki etkisi ile ilgili olarak önceki çalışmaların sonuçlarını desteklemiştir. Kurumsal marka itibarının, müşterilerin yenilikleri benimsemesi üzerindeki etkisi, ürün ve hizmetlerin kalitesi ile doğrudan ilişkili olmuştur. Kurumsal marka itibarının müşterilerin yenilikleri benimsemesine olan etkisi, kurumsal kimliğin ve marka bilincinin gelişmesini desteklemiştir. Bu bulgular, kurumsal marka itibarının yeniliklerin benimsenmesi üzerindeki etkisi ile ilgili olarak önceki çalışmaların sonuçlarını desteklemiştir (Corkindale ve Belder, 2009).

İnovasyon ve kurumsal itibar ilişkisini örgütsel psikolojik sermaye bağlamında araştıran bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışmada işletmelerin etkin verimli çalışabilmesi için gerekli olan girdilerden kabul edilen örgütsel psikolojik sermaye ve kurumsal itibar arasındaki ilişki incelenmiştir. Yücel vd. (2022), araştırmalarında inovasyon uygulamaları ile kurumsal itibar arasındaki ilişkide örgütsel psikolojik sermayenin aracılık etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Sanayi işletmelerinde uygulaması gerçekleştirilen çalışma bulgularına göre inovasyon ve kurumsal itibar arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. Diğer bulgulara göre ise inovasyon ile örgütsel psikolojik sermaye ve kurumsal itibar ile örgütsel psikolojik sermaye arasında benzer ilişkiler ortaya çıkmıştır. Son bulgulara göre ise inovasyonun örgütsel psikolojik sermaye aracılığıyla kurumsal itibarı dolaylı olarak etkilediği bulunmuştur (Yücel vd., 2022).

Yapılan bir başka çalışma da hizmet inovasyonunun ağızdan ağıza iletişim üzerindeki etkisinde kurumsal itibarın aracılık etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Bankacılık sektörü üzerinde uygulamasını gerçekleştirdikleri çalışma bulgularına göre bu üç değişken arasında güçlü bir

ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Hizmet inovasyonu ile ağızdan ağıza iletişimde kurumsal itibarın aracılık etkisinin mevcut olduğu anlaşılmıştır (Manohar vd. 2019).

Sosyal inovasyon ile sürdürülebilir kurumsal itibar arasındaki ilişki bir başka çalışma da ele almıştır. Çalışmanın amacı sosyal inovasyonun sürdürülebilir kurumsal itibar üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Uygulama Mısır'da devlet ve özel üniversitelerde okuyan öğrenciler ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen verilerle gerçekleştirilen istatistiksel analizler neticesinde sosyal inovasyonun kurumsal itibar üzerinde önemli bir etkisinin olduğu anlaşılmıştır (Zaghlol, 2023).

Küreselleşen dünya çerçevesinde, çağdaş bir örgüt olmaya çalışan işletmelerin sorumluluk alan liderlerinin, işletme içerisinde örgütsel performansa olan etkisi araştırılan konular arasındadır. Çalışma doğrultusunda sorumlu liderlerin örgütsel performansa etkisinde inovasyon ve kurumsal itibarın aracılık etkisi ele alınmıştır. Çalışmanın paydaş teorisi doğrultusunda gerçekleştirildiği görülmüştür. Bulgulara göre sorumlu liderlik ile örgütsel performans arasındaki ilişkinin inovasyon ve kurumsal itibar değişkenlerinin aracılık etkisiyle dolaylı olarak gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır (Javed vd., 2019).

Bir doktora tezinde rekabet stratejileri ile inovasyon arasındaki ilişkide kurumsal itibarın etkisi araştırılmıştır. Tez çalışmasının uygulamasına veri toplamak için Türkiye'de faaliyet gösteren beş yıldızlı otellerin üst düzey yöneticileriyle anket görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizi neticesinde rekabet stratejileri ile inovasyon arasındaki ilişkide kurumsal itibarın etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırmanın diğer bulgularına göre ise rekabet stratejilerinin inovasyon ve kurumsal itibarı pozitif yönde, kurumsal itibarın da inovasyonu pozitif yönde etkilediği görülmüştür (Öztürk, 2017).

Ürün farklılaşma stratejileri ve inovasyon arasındaki ilişkide kurumsal itibarın aracılık rolünü ortaya çıkarmak amacıyla yapılan bir doktora tez çalışması incelenmiştir. Çalışmaya veri toplamak için İstanbul'da faaliyet gösteren özel hastane çalışanlarıyla yüz yüze anket uygulaması yapılmıştır. İstatistiksel analizler neticesinde ortaya çıkan bulgulara göre ürün farklılaşma stratejisi ile inovasyon arasında olumlu bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Ortaya çıkan bu ilişki doğrultusunda kurumsal itibarın aracılık etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca göre kurumsal itibar ürün farklılaşma stratejisinin inovasyon üzerindeki etkisini artırmıştır (Yücel, 2021).

Kurumsal itibar algısının çalışanın inovatif davranışı üzerine etkisinde teknoloji düzeyinin aracılık etkisi bir başka doktora tezinin konusu olmuştur. Bu bağlamda, Sarıkaya (2019) tez

çalışmasının amacını, çalışanların kurumsal itibar algılarının, onların kurumlarında gerçekleştirdikleri inovatif davranışlara etkisinde, çalışılan kurumun teknoloji düzeyinin rolünü analiz etmek olarak belirlemiştir ve araştırma modeli bu şekilde oluşturulmuştur. Elde edilen bulgulara göre kurumun sahip olduğu teknolojilerin çalışanların inovatif davranışlarını etkileyen bir faktör olduğu dikkat çekmiştir. Bir diğer ifadeyle işletmelerdeki yüksek teknoloji daha inovatif bir örgüt kültürü oluşturmaya yardımcı olmuştur. Yapılan istatistikî analizler sonucunda, kurumsal itibar algısının çalışanın inovatif davranışını etkilediği, ancak kurumsal itibar ile inovatif davranış arasındaki ilişkide teknoloji düzeyinin herhangi bir düzenleyicilik rolünün olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Sarıkaya, 2019).

5. VERİ SETİ VE YÖNTEM

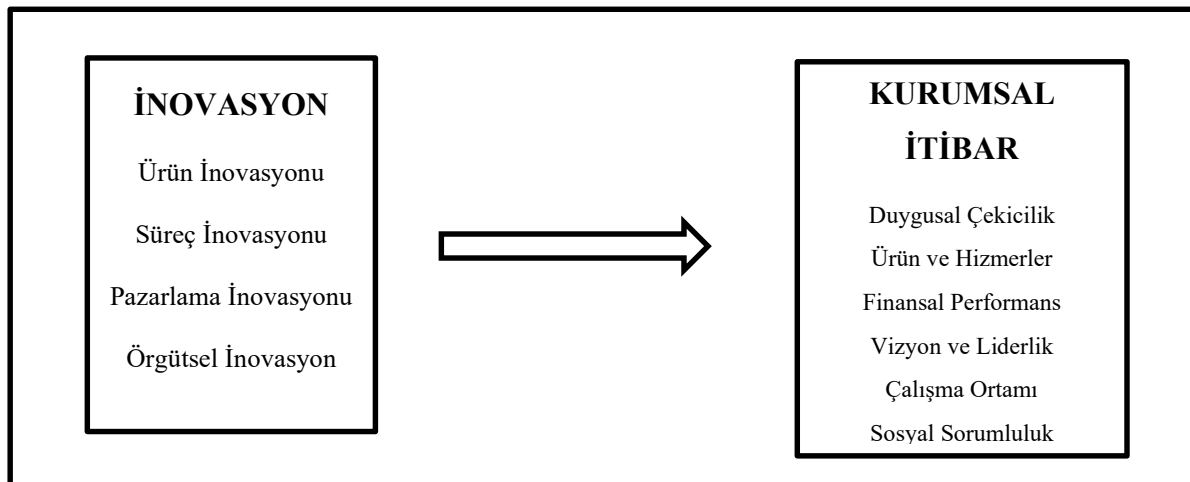
5.1. Araştırma Sorusu

Araştırmanın sorusu, işletmelerin büyük bir özveri ve emekle ortaya koyduğu inovatif çıktılarının yine büyük bir özveri, yoğun çaba, yıllar boyu uğraşlar sonucu edindikleri kurumsal itibarları arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılmasına yöneliktir. Kısaca bu çalışmada, “*inovasyon çalışmaları kurumsal itibarı etkilemekte midir?*” sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır.

5.2. Araştırma Modeli

Yapılan literatür taraması neticesinde ve araştırma sorusuna göre araştırma modeli oluşturulmaya çalışılmıştır. Çalışmaya ilişkin araştırma sorularının test edilebilmesi amacıyla oluşturulan ve araştırmaya yol gösterici olduğu düşünülen hipotezler neticesinde araştırma modeli aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.

Şekil 1. Araştırma Modeli

5.3. Evren ve Örneklem

Çalışmaya veri toplamak amacıyla araştırma evreni içerisinde yer alan işletmelerin birçoğunun yönetici sayısını paylaşmamalarından dolayı hedef kitle sayısının tespitinin mümkün olmadığı görülmüştür. İhracat yapan işletmelerin orta ve üst düzey yöneticileri araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Hedef kitlenin kontrol edilebilir olması ve iki gruptan oluşması sebebiyle örnekleme yöntemi olarak olasılıklı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Geri dönüşü sağlanan anket sonuçlarına göre çalışmada kullanılmasına gerek duyulan 203 anket analizlere dahil edilmiştir.

Evren sayısının tam olarak tespit edilememesine karşın elde edilen verilerden yola çıkarak evren sayısının 1000 civarı olduğu tahmin edilmiştir. Örneklem tekniği olarak tabakalı örnekleme kullanılmıştır. Çalışmada örneklem büyüklüğü Denklem (1) kullanılarak hesaplanmıştır.

$$m \text{ Büyüklüğü} = n = \frac{\frac{z^2 \times p(1-p)}{e^2}}{1 + \left(\frac{z^2 \times p(1-p)}{e^2 N}\right)} \quad (1)$$

N: 1000

Z: 1,95

P: 0,95

E: 0,05

Yukarıda formülü ve verileri paylaşılan işleme göre n: 67.4 çıkmaktadır. Bu doğrultuda anket uygulaması için 68 kişilik katılımcı grubu yeterli olacaktır.

5.4. Veri Toplama Tekniği

Bu çalışmada nicel ve nitel yöntemler kullanarak veri toplanmış ve elde edilen veriler istatistiksel tekniklerle analiz edilerek yorumlanmıştır.

Bu çalışmada nicel yöntem için veri toplama aracı olarak anket uygulamasından yararlanılmıştır. Uygulamada kullanılan anket üç bölümden oluşmuştur. İlk bölümde katılımcılara ait demografik bilgiler yer almaktadır. İkinci bölümde ise araştırma katılımcılarına çalıştıkları işletmenin inovasyon çalışmalarına ilişkin fikirlerinin ölçülmeye çalışıldığı inovasyon ölçeği yer almıştır. Yararlanılan ölçek dahilinde inovasyonun türleri olan ürün, süreç, pazarlama ve örgütsel inovasyonlara ilişkin 16 ifadenin yer aldığı Öztürk (2017)'ün

hazırlamış olduğu ölçekten yararlanılmıştır. Üçüncü bölümde ise kurumsal itibar kavramına ilişkin 26 ifadenin yer aldığı Fombrun ve Van Riel (2004)'in hazırlamış olduğu ölçek yer almıştır. İtibar ölçeği alt boyutları ise kurumsal itibarın bileşenleri olan duygusal çekicilik, ürün ve hizmetler, finansal performans, vizyon ve liderlik, çalışma ortamı ve sosyal sorumluluk kavramlarına ait ifadelerden oluşmuştur.

5.5. Örneklem Grubunun Demografik Özelliklerine İlişkin Frekans Dağılımları

Katılımcıların anket ifadelerine yönelik verdikleri cevapların güvenilirlik analizi için cronbach alfa testi uygulanmıştır. Uygulanan güvenilirlik testine göre oran %94,1 bulunmuştur. Bu oran anket cevaplarının mükemmel bir oranda güvenilir olduğunu göstermiştir.

Örneklem grubuna ilişkin demografik özelliklere göre frekans dağılımları Tablo 1'de yer almıştır.

Tablo 1. Cinsiyet Değişkenine Ait Betimleyici İstatistikler

Cinsiyet	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Kadın	104	51,2	51,2
Erkek	99	48,8	100
Toplam	203	100	

Yukarıdaki tablo incelendiğinde kadın katılımcı oranının erkek katılımcı oranından daha fazla olduğu görülmüştür. Oransal olarak ankete katılanların % 51.2'sini kadın katılımcılar oluşturmuştur. Erkek katılımcı oranı ise yakın bir sonuçla % 48.8'dir. Kadın ve erkek katılımcı arasından düşük oranda bir fark olsa da araştırma açısından dağılım iyi bir şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 2. Yaş Gruplarına Göre Betimleyici İstatistikler

Yaş	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
18-22 Yaş grubu	3	1,5	1,5
23-27 Yaş grubu	24	11,8	13,3
28-32 Yaş grubu	67	33	46,3
33-37 Yaş grubu	58	28,6	74,9
38-42 Yaş grubu	34	16,7	91,6
43-47 Yaş grubu	10	4,9	96,6
48-52 Yaş grubu	5	2,5	99
53 ve üzeri	2	1	100

Toplam	203	100	
--------	-----	-----	--

Ankete katılan orta ve üst düzey işletme yöneticilerin yaş durumlarını gösteren tablo incelendiğinde 28-32 yaş grubu içerisinde yer alan katılımcıların % 33'lük oranla ilk sırada yer aldığı görülmüştür. İlk sırada yer alan 28-32 yaş gurubundan sonra ise ikinci en yüksek oran % 28.6 ile 33-37 yaş grubundaki katılımcılara aittir. Bu oransal durum 28-37 yaş aralığında yer alan katılımcıların, tüm katılımcılar içerisinde toplam % 61.6'lık bir yüksek orana sahiptir.

Tablo 3. Eğitim Değişkenine Ait Betimleyici İstatistikler

Eğitim	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
İlköğretim	5	2,5	2,5
Lise	9	4,4	6,9
Lisans	147	72,4	79,3
Yüksek Lisans	31	15,3	91,6
Doktora	11	5,4	100
Toplam	203	100	

Bu tabloda katılımcıların bilinç düzeylerini anlamada açıklayıcı olduğu düşünülen eğitim durumları incelendiğinde lisans mezunlarının % 72.4 ile yüksek bir oranda olduğu görülmüştür.

Tablo 4. İş Yeri Pozisyonu Değişkenine Ait Betimleyici İstatistikler

İş Yeri Pozisyon	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Orta Düzey Yönetici	149	73,4	73,4
Üst Düzey Yönetici	54	26,6	100
Toplam	203	100	

Tablo 4'te yer alan verilere göre orta düzey yöneticilerin %73,4'lük oranla üst düzey yöneticilerden oldukça fazla olduğu görülmüştür.

Tablo 5. Çalışma Süresi Değişkenine Ait Betimleyici İstatistikler

Çalışma Süresi	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
0-5 yıl	160	78,8	78,8
6-10 yıl	30	14,8	93,6
11-15 yıl	11	5,4	99
16-20	2	1	100

Toplam	203	100	
--------	-----	-----	--

Tabloda dikkat çeken durum 5 yıla kadar çalışma süresine sahip 160 kişi %78,8'lik oranda araştırmacının büyük bir kısmını oluşturmuştur.

5.6. Faktör Analizi

Bu çalışmada elde edilen verilerin daha küçük ve anlamlı gruplar haline gelebilmesi için faktör analizi kullanılmıştır. Faktör analizi uygulanırken araştırma modelinde yer alan bağımsız değişken olan inovasyon ve bağımlı değişken olan kurumsal itibar değişkenlerine ait ölçekte yer alan ifadeler ayrı ayrı faktör analizi uygulanmıştır.

İşletme içerisinde gerçekleştirilen inovasyon çalışmalarına ilişkin katılımcıların görüşlerinin sorulduğu ölçeğe ilişkin faktör analizi çıktıları incelenmiştir. Elde edilen verilerin faktör analizi için uygunluğun belirlenebilmesi için KMO testi sonucuna bakılmıştır. KMO testi çıktısına göre oran %93,8 çıkmıştır. Bu oran veri setinin uygunluğunun mükemmel yakın olduğunu gösterir. İkinci aşamada verilerin anlamlılık durumunun incelenmesi için Bartlett testi sonucuna bakılmıştır. Bartlett testi sonucuna göre p değeri 0,00'dır. P değeri 0,05'ten küçük olduğu için veriler anlamlıdır ve bu sonuca göre değişkenler arasında yüksek bir korelasyon mevcuttur.

İnovasyon ölçeği ifadelerine ilişkin faktör analizi çıktıları neticesinde özdeğer istatistiği 1'den büyük olan gruplar faktör olarak kabul edilmiştir. Bu noktadan hareketle oluşan inovasyon faktörlerini gösteren tablo şu şekildedir;

Tablo 6. İnovasyon Ölçeği Özdeğer, Varyans ve Kümülatif Varyans Değerleri

Oluşan Faktörler	Özdeğer İstatistiği	Açıklanan Varyans (%)	Açıklanan Varyans (Kümülatif %)
1	8,625	35,406	35,406
2	1,362	27,016	62,422

Özdeğer istatistiği 1'in üzerinde olan iki grup inovasyon değişkeninin faktörlerini meydana getirmiştir. Faktör analizi çıktılarına göre 1 numaralı faktör toplam varyanslar % 35,406'sını açıklamıştır. 2 numaralı faktör ise toplam varyansların %27,016'sını açıklamaktadır. Her iki faktör ise toplamda varyansların %62,422'sini açıklamıştır.

Faktör analizi ortak varyans tablosuna göre hiçbir ifade 0,50'nin altında olmadığı için hiçbir ifade analizden çıkarılmamıştır. Bir değer inceleme ise ifadelerin rotasyonuna ilişkindir. İnovasyon ölçeği içerisinde yer alan ifadelerin anlamlı faktörler oluşturabilmesi için Varimax rotasyon tablosu incelenmiş ve 0,50'nin altında kalan bir ifade olmadığı görülmüştür. İnovasyon değişkenine ilişkin oluşan faktörler ise Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. İnovasyon Faktörleri

Faktör 1: Ürün, Süreç ve Pazarlama Yeniliği	Faktör Yüğü
İşletmemizde, mevcut ürünlerin çıktı kalitesini arttırıcı yenilikler yapılmaktadır.	,649
İşletmemizde, ürünlerin çıktı maliyetini azaltıcı yenilikler yapılmaktadır.	,740
İşletmemizde, mevcut ürünlerin işlevsel özelliklerinde müşteri açısından kullanım kolaylığı sağlayıcı yenilikler yapılmaktadır.	,754
İşletmemizde müşterilere, mevcut ürünlerden tamamen farklı işlevsel özelliklere sahip yeni hizmetler sunulmaktadır.	,627
İşletmemizin tüm süreçlerinde, değer katmayan faaliyet adımları ayıklanmaktadır.	,682
İşletmemizin tüm süreçlerinde, değişken maliyetleri azaltıcı yenilikler yapılmaktadır.	,752
İşletmemizde, mevcut ürünlerin çıktı kalitesini arttırıcı yenilikler yapılmaktadır.	,649
İşletmemizde, ürünlerin çıktı maliyetini azaltıcı yenilikler yapılmaktadır.	,740
İşletmemizde, mevcut ürünlerin işlevsel özelliklerinde müşteri açısından kullanım kolaylığı sağlayıcı yenilikler yapılmaktadır.	,754
İşletmemizde müşterilere, mevcut ürünlerden tamamen farklı işlevsel özelliklere sahip yeni hizmetler sunulmaktadır.	,627
İşletmemizin tüm süreçlerinde, değer katmayan faaliyet adımları ayıklanmaktadır.	,682
İşletmemizin tüm süreçlerinde, değişken maliyetleri azaltıcı yenilikler yapılmaktadır.	,752
İşletmemizin tüm süreçlerinde, (hizmetin) çıktı kalitesini arttırıcı yenilikler yapılmaktadır.	,706
İşletmemizde, verilen hizmet için gelen malzemelerin teslimatıyla ilgili süreçlerde değer katmayan faaliyetler ayıklanmaktadır.	,683
İşletmemizin, genel pazarlama faaliyetlerinde yenilikler yapılmaktadır.	,669
İşletmemizde, yeni hizmetlerin fiyatlandırılmasında, çeşitli kriterlere göre yeni fiyatlama teknikleri geliştirilmektedir.	,630
İşletmemizde, yeni hizmetlerin müşterilere ulaştırılması ile ilgili süreçlerde pazardaki satış kanallarını yenilemeye yönelik teknikler geliştirilmektedir.	,655
İşletmemizde, yeni hizmetlerin tanıtımında kullanılan medya, reklam, müşteriye özel tanıtımlar, yeni marka sembolleri vb. gibi yeni promosyon teknikleri geliştirilmektedir.	,657
Faktör 2: Örgütsel Yenilik	Faktör Yüğü
İşletmemizde genel iş yapış şekilleri ile ilgili usuller yenilenmektedir.	,800
İşletmemizde departmanlar arası koordinasyonu kolaylaştırmaya yönelik yenilikler yapılmaktadır.	,814
İşletmemizde insan kaynakları (personel seçimi, eğitim, performans ve kariyer yönetimi) sisteminde yenilikler yapılmaktadır.	,834
İşletmemizde takım çalışmasını kolaylaştırmaya yönelik organizasyon yapısında yenilikler yapılmaktadır.	,799

Kurumsal itibar ölçeğine ilişkin elde edilen veri setinin faktör analizi için uygunluğunu gösteren KMO testi oranı %94,2 çıkmıştır. Bu oran veri setinin mükemmel yakın bir uygunlukta olduğunu göstermektedir.

Eldeki verilerle faktör analizi yapılabilmesi için aranan bir diğer şart olan anlamlılık durumunun belirlenmesi için Bartlett testi uygulanmıştır. Bartlett testi oranı 0,00'dır. 0,05'ten küçük bir orana sahip olduğu için veriler anlamlıdır.

Kurumsal itibar ölçeğine ilişkin elde edilen verilere göre uygulanan faktör analizinde özdeğer istatistiği değeri 1 olarak kabul edilmiş ve ölçek 4 faktörde anlamlı bir şekilde daraltılmıştır.

Tablo 8. Kurumsal İtibar Ölçeği Özdeğer, Varyans ve Kümülatif Varyans Değerleri

Oluşan Faktörler	Özdeğer İstatistiği	Açıklanan Varyans (%)	Açıklanan Varyans (Kümülatif %)
1	13,415	21,380	21,380
2	1,526	16,504	37,884
3	1,439	15,153	53,037
4	1,141	14,351	67,388

Faktör analizi sonucunda oluşan 4 faktöre göre birinci faktör toplam varyansların %21,380'i, ikinci faktör %16,504'ünü, üçüncü faktör %15,153'ünü ve son faktörde %14,351'ini açıklamaktadır. Oluşan dört faktör ise toplam varyansın %67,388'ini açıklamaktadır.

Bir değişkenin diğer değişkenlerle paylaştığı varyansları gösteren ortak varyans tablosu incelenerek 0,50 oranın altında kalan bir ifadenin olup olmadığı kontrol edilmiştir. İncelemeye göre ifadelerin hiçbiri faktör analizinden çıkarılmamıştır.

İfadeler için bir başka inceleme ise Varimax rotasyon tablosunda yapılmıştır. Tabloda yer alan ifadeler arasında 0,50 oranın altında kalan olmadığı için analizden çıkarılan ifade olmamıştır. Kurumsal itibara ilişkin faktörler Tablo 9'da yer almaktadır.

Tablo 9. Kurumsal İtibar Faktörleri

Faktör 1: Sorumlu İşletme	Faktör Yüğü
Bu kurum tarafından sunulan hizmetlerin daha kaliteli olduğunu düşünüyorum.	,553
Kurumun yüksek kaliteli çalışanları çekme konusunda başarılı olduğunu düşünüyorum.	,601
Kurumun çalışanlarında aidiyet duygusunu geliştirdiğini düşünüyorum.	,528
Kurumun taklitçi olmaktan ziyade, yenilikçi olma eğiliminde olduğunu düşünüyorum.	,570
Çok iyi yönetilen bir kurum olduğunu düşünüyorum.	,606

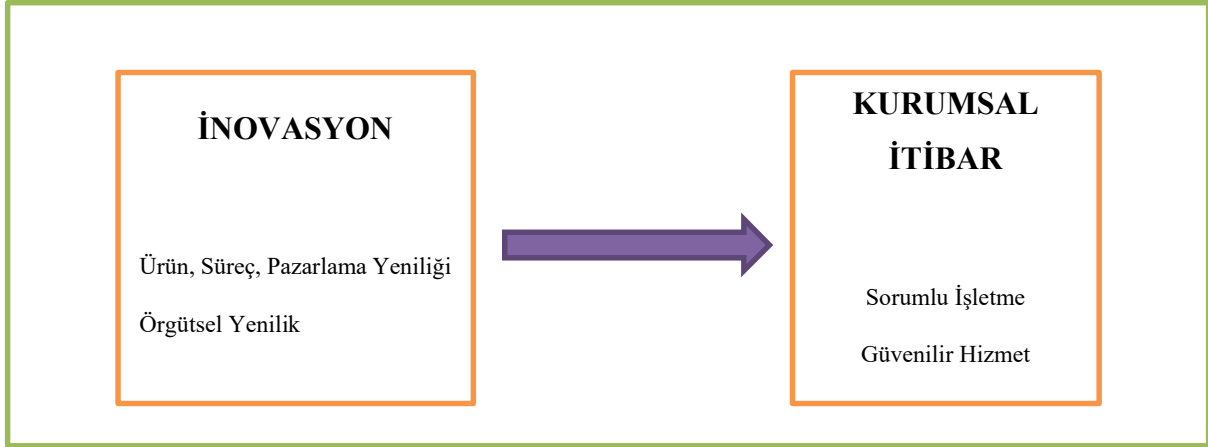
Rakiplerine oranla iş riski açısından daha mütevazî olduğunu düşünüyorum.	,658
Sadece kârlılıkla ilgilenmediğini düşünüyorum.	,730
Toplumsal konularda bilinçli bir şekilde davrandığını düşünüyorum.	,689
Çevrenin korunması konusunda ilgili olduğunu düşünüyorum.	,788
Faktör 2: Güvenilir Hizmet	Faktör Yüğü
Kurumun hizmetlerinin iyi sunulduğunu düşünüyorum.	,571
Müşterilerin ilgisinin yüksek seviyede tutulduğunu düşünüyorum.	,757
Tüm paydaşları için güvenilir bir iş ortağı olduğunu düşünüyorum.	,680
Kurumun ekonomik açıdan istikrarlı olduğunu düşünüyorum.	,783
Kurumun büyüme potansiyeline sahip olduğunu düşünüyorum.	,574
Faktör 3: Duygusal Çekicilik	Faktör Yüğü
Ürün ve hizmetlerle paranın karşılığını verdiğini düşünüyorum.	,723
Güven duyulacak bir kurum olduğunu düşünüyorum.	,660
Rakiplerine karşı adil bir tutum geliştirdiğini düşünüyorum.	,768
Sektördeki diğer kurumlardan daha fazla varlık gösterdiğini düşünüyorum.	,568
Sempatik bir kurum olduğunu düşünüyorum.	,736
Bu kurumun diğerlerinden daha iyi tanımladığını düşünüyorum.	,601
Faktör 4: Vizyon ve Rekabet	Faktör Yüğü
Kurumun geleceği ile ilgili net bir vizyonu olduğunu düşünüyorum.	,539
Kurum pazarında güçlü bir rakiptir.	,701
Kurum Türkiye çapında tanınmaktadır.	,813
Kurumun en üst seviyede performans gösterdiğini düşünüyorum.	,645

Kurumsal itibar ölçeği içerisinde yer alan 26 ifadeye ilişkin oluşan 4 faktör sorumlu işletme, güvenilir hizmet, duygusal çekicilik, vizyon ve rekabet adıyla yeniden tanımlanmıştır. İlk faktör olan sorumlu işletme içerisinde 9 ifade yer almaktadır. İkinci faktör olan güvenilir hizmet altında 5 ifade toplanmıştır. Üçüncü faktör olan duygusal çekicilik faktöründe 6 ifade vardır. Dördüncü ve son faktör olan vizyon ve rekabet faktöründe ise 4 ifade yer almaktadır. Kurumsal itibar ölçeğinde yer alan 8. ve 11. soru gerekli koşulları sağlamadığı için analizden çıkarılmıştır.

5.7. Araştırma Modeli Geliştirme

İnovasyon ve kurumsal itibar değişkenlerine ilişkin ifadelerin faktör analizine göre ortaya yeni alt boyutlar çıkmıştır. Bu boyutlara göre aşağıda yer alan şekil 2’de yeni bir araştırma modeli geliştirilmiş ve araştırma hipotezleri oluşturulmuştur.

Şekil 2. Geliştirilen Araştırma Modeli

İnovasyon ve kurumsal itibar kavramlarına yönelik uygulanan faktör analizi sonuçlarına göre literatürden farklı boyutlar elde edilmiştir. Bu yeni faktörler, çalışma için hazırlanan hipotezlerin yerine yenilerinin oluşturulmasını gerekli kılmaktadır. Bu gereklilik doğrultusunda oluşturulan hipotezler şu şekildedir;

H1: İnovasyon çalışmaları ile kurumsal itibar arasında doğrusal bir ilişki vardır.

H1a: Ürün, süreç ve pazarlama yeniliği ile sorumlu işletme arasında doğrusal bir ilişki vardır.

H1b: Ürün, süreç ve pazarlama yeniliği ile güvenilir hizmet arasında doğrusal bir ilişki vardır.

H1c: Ürün, süreç ve pazarlama yeniliği ile duygusal çekicilik arasında doğrusal bir ilişki vardır.

H1d: Ürün, süreç ve pazarlama yeniliği ile vizyon ve rekabet arasında doğrusal bir ilişki vardır.

H1e: Örgütsel yenilik ile sorumlu işletme arasında doğrusal bir ilişki vardır.

H1f: Örgütsel yenilik ile güvenilir hizmet arasında doğrusal bir ilişki vardır.

H1g: Örgütsel yenilik ile duygusal çekicilik arasında doğrusal bir ilişki vardır.

H1h: Örgütsel yenilik ile vizyon ve rekabet arasında doğrusal bir ilişki vardır.

5.8. Korelasyon Analizi

Çalışmanın bu kısmında katılımcılara uygulanan anket yöntemi içerisinde yöneltilen inovasyon ve kurumsal itibara ilişkin ifadelerle verdikleri cevaplar neticesinde korelasyon analizi uygulanmış ve yorumlanmıştır.

Tablo 10. İnovasyon ve Kurumsal İtibar Korelasyon Analizi Sonuçları

	İnovasyon
Kurumsal İtibar	,744
Sig- 2 (tailed)	,000

Korelasyon analizi sonuçlarına göre p değeri ,000 olarak elde edilmiştir. Elde edilen bu orana göre, p değeri 0,05'ten küçük olduğundan dolayı inovasyon ve kurumsal itibar arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Değişkenler arasındaki ilişkinin gücü ve yönü incelendiğinde inovasyon ve kurumsal itibar arasında pozitif yönlü ,744 oranında yüksek bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

İstatistiksel açıdan, elde edilen bu oranlara göre işletmelerin inovasyon çalışmaları ve kurumsal itibarı artış ve azalışta yüksek bir oranla aynı yönde hareket etmektedirler.

İnovasyon değişkeninin ürün, süreç ve pazarlama yeniliği boyutu ile kurumsal itibarın 4 boyutu olan sorumluluk ve çalışma ortamı, güvenilir hizmet, duygusal çekicilik, vizyon ve rekabet boyutları arasındaki ilişki korelasyon analiziyle ele alınmıştır.

Tablo 11. Ürün, Süreç ve Pazarlama Yeniliği ve Sorumlu İşletme Korelasyon Analizi Sonuçları

	Ürün, Süreç ve Pazarlama Yeniliği
Sorumlu İşletme	,628
Sig- 2 (tailed)	,001

Elde edilen bulgulara göre p değeri ,001 olarak bulunmuştur. Bu oran 0,05'ten küçük olduğu için ürün, süreç ve pazarlama yeniliği boyutu ile sorumluluk ve çalışma ortamı boyutu arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilişkinin gücü ve yönü incelendiğinde, ürün süreç ve pazarlama yeniliği boyutu ile sorumlu işletme boyutu arasında ,628 oranında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Tablo 12. Ürün, Süreç ve Pazarlama Yeniliği ve Güvenilir Hizmet Korelasyon Analizi Sonuçları

	Ürün, Süreç ve Pazarlama Yeniliği
Güvenilir Hizmet	,599
Sig- 2 (tailed)	,001

Ürün, süreç ve pazarlama yeniliği boyutu ile güvenilir hizmet boyutu arasındaki ilişkiye yönelik uygulanan korelasyon analizi bulgularına göre p değeri 0,05'ten küçük bir oran olduğu için bu

iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu ilişkinin gücü ve yönü incelendiğinde, 599 oranın pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir

Tablo 13. Ürün, Süreç ve Pazarlama Yeniliği ve Duygusal Çekicilik Korelasyon Analizi
Sonuçları

	Ürün, Süreç ve Pazarlama Yeniliği
Duygusal Çekicilik	,508
Sig- 2 (tailed)	,001

Korelasyon bulgularına göre p değeri oranı 0,05'ten küçük bir orana sahip olduğu için ürün, süreç ve pazarlama yeniliği boyutu ile duygusal çekicilik boyutu arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilişkinin gücü ve yönü incelendiğinde ,508 oranında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Tablo 14. Ürün, Süreç ve Pazarlama Yeniliği ve Vizyon ve Rekabet Korelasyon Analizi
Sonuçları

	Ürün, Süreç ve Pazarlama Yeniliği
Vizyon ve Rekabet	,593
Sig- 2 (tailed)	,001

Korelasyon bulgularının yer aldığı tablo 14'e göre ürün, süreç ve pazarlama yeniliği boyutu ile vizyon ve rekabet boyutu arasında ,593 oranında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

İnovasyon değişkeninin örgütsel yenilik boyutu ile kurumsal itibarın 4 boyutu olan sorumluluk ve çalışma ortamı, güvenilir hizmet, duygusal çekicilik, vizyon ve rekabet boyutları arasındaki ilişki korelasyon analiziyle ele alınmıştır.

Tablo 15. Örgütsel Yenilik ve Sorumlu İşletme Korelasyon Analizi Sonuçları

	Örgütsel Yenilik
Sorumlu İşletme	,674
Sig- 2 (tailed)	,001

Tablo 15 incelendiğinde örgütsel yenilik boyutu ile sorumlu işletme boyutu arasında ,674 oranında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Tablo 16. Örgütsel Yenilik ve Güvenilir Hizmet Korelasyon Analizi Sonuçları

	Örgütsel Yenilik
Güvenilir Hizmet	,620
Sig- 2 (tailed)	,001

Örgütsel yenilik boyutu ile güvenilir hizmet boyutu arasındaki ilişkide p değerinin ,001 oranında olduğu görülmektedir. Bu oran 0,05'ten küçük olduğu için bu iki değişken arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu anlaşılmıştır. Bu ilişki ,620 oranında pozitif yönlü bir ilişkidir.

Tablo 17. Örgütsel Yenilik ve Duygusal Çekicilik Korelasyon Analizi Sonuçları

	Örgütsel Yenilik
Duygusal Çekicilik	,622
Sig- 2 (tailed)	,001

Örgütsel yenilik boyutu ile güvenilir hizmet boyutu için uygulanan korelasyon bulgularına göre ortaya çıkan ilişkinin anlamlı olduğu görülmektedir. Bu ilişki ,622 oranında pozitif yönlü bir ilişkidir.

Tablo 18. Örgütsel Yenilik ve Vizyon ve Rekabet Korelasyon Analizi Sonuçları

	Örgütsel Yenilik
Vizyon ve Rekabet	,649
Sig- 2 (tailed)	,001

Tablo 4.28'de yer alan korelasyon analizi bulgularına göre örgütsel yenilik ile vizyon ve rekabet boyutları arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu ilişki ,649 oranında ve pozitif yönlü bir ilişkidir.

5.9. Regresyon Analizi

Çalışmanın regresyon analizi aşamasında bağımsız değişkeni olan işletmelerin inovasyon çabaları ile bağımlı değişken olan işletmenin kurumsal itibarı arasındaki ilişki incelenmiştir. İşletmeler yoğun çaba göstererek çıkarları doğrultusunda fayda sağlamak amacıyla inovatif çabalara imza atarlar. Gösterilen inovasyon çabalarına endeksli olarak işletmelerin kurumsal itibarındaki değişim regresyon analizi yöntemiyle incelenmeye çalışılmıştır.

Tablo 19. İnovasyon ve Kurumsal İtibar İlişkisi

	R ² değeri	ANOVA sig.	B değeri	p değeri anlamlılık
İnovasyon-İtibar	,554	0,00	0,773	0,000

Regresyon analizi bulgularına göre R^2 değeri tabloda %55,4 olarak verilmektedir. Bu sonuca göre bağımlı değişken olan kurumsal itibardaki değişimlerin %55,4'ü bağımsız değişken olan işletmelerin inovasyon faaliyetleri tarafından açıklanabilmektedir.

Regresyon analizi sonucuna göre inovasyon ve kurumsal itibar arasındaki ilişkinin anlamlı bir sonuca dayandırılması gerekmektedir. Bağımsız ve bağımlı değişken arasındaki ilişkinin anlamlı ve anlamsız olduğunu öğrenebilmek için ANOVA tablosu anlamlılık değerine bakılır. Tablodaki verilere göre ANOVA testi anlamlılık değeri 0,05'den küçük bir değere sahip olduğuna göre iki değişken arasındaki ilişki anlamlı bir ilişkidir. Bu sonuçlara göre işletmelerin inovasyon faaliyetleri ile kurumsal itibarı arasında anlamlı bir ilişki vardır. Bu ilişkiye göre işletmelerin kurumsal itibarlarında meydana gelen değişimlerin %55,4'ü inovasyon faaliyetleriyle açıklanabilmektedir.

Regresyon analizine ilişkin yorumlanabilecek bir diğer değer ise katsayıların tahmin değerlerine ilişkindir. Katsayılar (Coefficients) tablosunda yer alan B değerine göre İnovasyon değişkeninde meydana gelen 1 birimlik artış kurumsal itibarda 0,773 birimlik artışa neden olmaktadır. Değişime dayalı bu ilişki B değeri anlamlılık oranının 0,05'ten küçük olması durumuna göre anlamlı bir ilişkidir.

İnovasyon ve Kurumsal İtibar Boyutlarının Regresyon Analizi Bulguları

Bağımsız değişken olan inovasyon çalışmalarının kurumsal itibara olan etkisi regresyon analiziyle ifade edilmeye çalışılmıştır. Faktör analizi çalışmaları yapılan ve alt boyutları çıkan sonuçlara göre yeniden isimlendirilen inovasyon ve kurumsal itibar değişkenlerinin yeni altı boyutları regresyon analizine tabi tutulmuştur. İnovasyona ait 2 boyut kurumsal itibara ait 4 boyutla regresyon analizi aralığıyla ilişkileri test edilmiştir.

Ürün, Süreç ve Pazarlama Yeniliği Boyutu ile Kurumsal İtibarın Boyutları Arasındaki İlişki

Ürün, süreç ve pazarlama yeniliği boyutunun kurumsal itibarın alt boyutlarıyla olan ilişkisini inceleyen regresyon bulguları bütün halinde aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 20. Ürün, Süreç ve Pazarlama Yeniliği Boyutu ile Kurumsal İtibar Boyutları
Regresyon Bulguları

	R² değeri	ANOVA sig.	B değeri	p değeri anlamlılık
Ürün, Süreç ve Pazarlama- Sorumlu İşletme	,394	,001	,764	,001

Ürün, Süreç ve Pazarlama- Güvenilir Hizmet	,359	,001	,711	,001
Ürün, Süreç ve Pazarlama- Duygusal Çekicilik	,508	,001	,577	,001
Ürün, Süreç ve Pazarlama- Vizyon ve Rekabet	,593	,001	,699	,001

Ürün, süreç ve pazarlama yeniliğinin kurumsal itibar boyutları ilişkileri incelendiğinde açıklama oranları farklılık göstermektedir. Bağımsız değişken olan ürün, süreç ve pazarlama yeniği boyutu yenilikçi liderlik ve güvenilir hizmet boyutlarında meydana gelen değişimleri daha az açıklayabilmiştir. Bağımsız değişkende meydana gelen 1 birimlik artışın bağımlı değişkenlerde meydana getirdiği artış oranları ise farklı çıkmaktadır.

Bu sonuçlar neticesinde H1a, H1b, H1c ve H1d hipotezlerinin doğrulandığı görülmektedir. Sonuç olarak ürün, süreç ve pazarlama yeniği ile kurumsal itibarın 4 boyutu arasında doğrusal bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır.

Örgütsel Yenilik Boyutu ile Kurumsal İtibarın Boyutları Arasındaki İlişki

İnovasyon değişkeninin ikinci boyutu olan örgütsel yenilik ile kurumsal itibarın boyutları olan yenilikçi liderlik, güvenilir hizmet, vizyon ve rekabet ve duygusal çekicilik boyutları arasındaki ilişki regresyon analizi ile incelenmiştir. Örgütsel yenilik boyutunun, kurumsal itibar değişkeninin boyutlarını etkisi yorumlanmaya çalışılmıştır.

Ürün, süreç ve pazarlama yeniliği boyutunun kurumsal itibarın alt boyutlarıyla olan ilişkisini inceleyen regresyon bulguları bütün halinde aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 21. Örgütsel Yenilik Boyutu ile Kurumsal İtibar Boyutları Regresyon Bulguları

	R ² değeri	ANOVA sig.	B değeri	B değeri anlamlılık
Örgütsel Yenilik- Sorumlu İşletme	,674	,001	,637	,001
Örgütsel Yenilik-Güvenilir Hizmet	,62	,001	,571	,001
Örgütsel Yenilik- Duygusal Çekicilik	,622	,001	,549	,001
Örgütsel Yenilik- Vizyon ve Rekabet	,649	,001	,594	,001

Tablo 4.31' deki sonuçlara göre olursa örgütsel yenilik ve kurumsal itibarın boyutları oranları birbirine yakın çıkmıştır. Örgütsel yenikte meydana gelen 1 birimlik artışın kurumsal itibarın boyutlarında yine birbirlerine yakın oranda artışa neden olmaktadır. Katılımcıların verdikleri cevaplar doğrultusunda yapılan örgütsel yeniliklere ilişkin ifadelerin diğer yeniliklere göre daha az ortalamaya sahip olmaları bu durumu açıklayabilmektedir.

Regresyon analizi sonucunda H1e, H1f, H1g ve H1h hipotezleri doğrulanmaktadır. Bu doğrultuda, örgütsel yenilik boyutuyla kurumsal itibarın boyutu arasında doğrusal bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır.

6. SONUÇ

Günümüz rekabet koşullarında işletmeler rekabet avantajı kazanabilmek ve rakiplerine üstünlük sağlayabilmek amacıyla yenilikler karşısında aktif bir şekilde değişim göstermeye çabalamaktadırlar. İnovasyon, işletmeleri yenilikler karşısında çalışmalar yapmaya teşvik etmektedir. Yapılan inovasyon çalışmalarının yanı sıra işletmelerin müşteriler, tedarikçiler, çalışanlar ve diğer paydaşlar ile ilişkilerinde saygın bir konuma sahip olabilmek için kurumsal itibarlarına da önem verdikleri görülmüştür.

İnovasyon ve kurumsal itibar ilişkisinin ulusal ve uluslararası yazında dikkat çeken bir konu olduğu görülmüştür. Yapılan yazın taramalarında araştırmalar sonucu ortaya konan ilişkilerde genellikle inovasyonun etkilenen, kurumsal itibarın ise etkileyen durumunda olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu ilişki doğrultusunda yapılan araştırmalarda kurumsal itibarın inovasyonu olumlu anlamda etkilediği görülmüştür.

Yenilikçi bir kimliğe bürünüp rekabetçi bir özelliğe sahip olmak için yürütülen inovatif çalışmalar bu araştırmada incelenerek işletmelerin kurumsal itibarına etkisi araştırılmaya çalışılmıştır. Bu hedef doğrultusunda elde edilen veriler analiz edilerek yorumlanmıştır. Çalışmada, yüz yüze anket tekniği ve yarı yapılandırılmış mülakat tekniği uygulanmakta ve elde edilen veriler araştırma hipotezlerine göre analiz edilip yorumlanmıştır.

Yapılan faktör analizi sonucunda inovasyon ölçeği verilerine göre ürün, süreç ve pazarlama yeniliği ve örgütsel yenilik boyutlarına ulaşılmıştır. İtibar ölçeği verilerine göre yapılan faktör analizi sonucunda ise yenilikçi liderlik, güvenilir hizmet, duygusal çekicilik ve vizyon ve rekabet boyutlarına ulaşılmıştır.

İşletme içerisinde gerçekleştirilen inovasyon çabaları ile işletmenin kurumsal itibarı arasındaki ilişki incelenmekte ve bağımsız değişken olan inovasyon ile kurumsal itibar arasında regresyon analizi uygulanıp yorumlanmıştır. Regresyon analizi sonucuna göre işletmelerin kurumsal itibarında meydana gelen değişimlerin %55,4'ü inovasyon faaliyetleri ile açıklanabilmektedir. Regresyon analizine göre inovasyon faaliyetlerinde meydana gelen 1 birimlik artışın işletmenin kurumsal itibarında 0,773'lük bir artışa neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yarı yapılandırılmış mülakat sonucu elde edilen bulgulara göre ise yöneticiler yapılan inovatif faaliyetlerin işletmenin kurumsal itibarına büyük bir katkı sağladığını düşünmektedirler.

Korelasyon bulguları neticesinde yapılan inovasyon çalışmalarıyla işletmenin kurumsal itibarı arasında anlamlı bir ilişki içerisinde olduğu saptanmıştır. İnovasyon faaliyetleri arttıkça işletmenin kurumsal itibarının da arttığı görülmüştür. Pozitif yönlü olan bu ilişki 0,74 ile yüksek bir orana sahiptir. Nitel bulgular ise bu sonucu destekleyici niteliktedir.

Bu çalışmanın uygulama kısmındaki bulgularına göre, kurumsal itibarı artıracak faktörler arasında önemli unsurlardan biri de inovasyon çalışmaları olduğu anlaşılmıştır. İnovasyon çalışmalarına önem veren ve bu yönde atılım yapan işletmelerin kurumsal itibarına da katkı sağlayabileceği ifade edilebilmiştir. Yapılan tüm analizler neticesinde, işletmeler rakipleriyle güçlü bir şekilde mücadele edebilmek ve rekabet gücünü artırabilmek için inovasyon çabası içerisine girmekte oldukları görülmüştür. Bu çabalar işletmenin tüm paydaşlarının katkısıyla mümkündür. Burada tetikleyici unsurun bazen mavi yakalı bir çalışan olabileceği gibi bazen de tedarikçisi olunan endüstriyel müşterilerin talepleri olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcılar ortaya çıkan inovasyon fikrini arza dönüştürebilmesinin zahmetli bir süreç olduğunu ifade etmektedir. İnovasyon fikrinin ticarileştirilip finansal anlamda işletmeye katkı sağlamaya başlaması işletmelere çeşitli kazanımlar sağlamıştır. Bu kazanımlardan en önemlisi ise işletmenin kurumsal itibarı olmuştur. Araştırma sonuçları da bunu destekler niteliktedir.

Bu araştırmanın hem inovasyon hem de kurumsal itibar literatürüne ve işletmelere çok yönlü katkıları bulunmuştur. Sadece büyük çaplı işletmeler değil, küçük ve yerel işletmeler de inovasyon gerçeğini kabul edip tatbik etmeli ve bir rekabet aracı olarak kullanmalıdırlar. Bunun için işletmeler, mavi yaka ve beyaz yaka fark etmeksizin istihdam ettiği çalışanlarını bu doğrultuda seçmelidir. İşletmeler, müşteriler ve tedarikçisi olduğu işletmelerin yenilik önerilerini göz ardı etmemelidirler. İşletmeler planlı ya da spontane gelişen yenilik akımlarının önünü tıkamamalı tam tersi istikamette akışı kolaylaştırmalı ve hızlandırmalıdırlar. İnovasyon fikrinin nereden geleceği belli olmadığı için yöneticiler algıları açık bir izleme yürütmelidirler.

İnovasyon faaliyetlerini başarıyla yürütüp ticarileştirerek finansal getiri sağlayan işletmeler bunun da ötesinde kurumsal itibarlarını koruyucu ve artırıcı çaba içerisinde olurlarsa piyasada tutunma ve hayatta kalma mücadelesinde başarılı olabilirler. Başarılı inovatif ürünler yaratarak kurumsal itibarlarını artırmak isteyen işletmeler, kaliteli personel seçiminin yanı sıra, çalışan kadrolarını günümüz koşullarına göre eğitmeli, vizyonu açık yöneticiler tercih etmeli, çalışan performanslarını artırıcı çalışmalar yapmalı ve performanslarını iyi takip etmeli, sıcak bir çalışma ortamı sağlayarak donanımlı personel için işletmeyi çekici hale getirmelidirler.

Aşağıda inovasyon ve kurumsal itibar arasındaki ilişkiyi inceleyecek olan sonraki çalışmalar için öneriler sunulmuştur:

- I. İnovasyon ve kurumsal itibar ilişkisi açısından farklı sektörlerde yönetici bazlı çalışmalar yapılabilir.
- II. İnovasyon ve kurumsal itibarın işletme içerisinde olağan bir kavram olarak kabul edilebilmesi açısından çalışmalar yürütülebilir.
- III. İnovasyon ve kurumsal itibar ilişkisinde diğer paydaşların yöneticileri sürece dahil edilebilir.
- IV. İnovasyon çalışmalarının gerektiği gibi yerine getirilebilmesi ve işletmenin kurumsal itibarı düşünülerek faaliyetlerin yürütülebilmesi için “iş ahlakı” kavramı araştırmalara dahil edilebilir.
- V. İnovasyon getirisinin çalışanlarla paylaşıldığı işletmelerin kurumsal itibarları araştırılabilir.
- VI. İnovasyon ve kurumsal itibar ilişkisinde liderlik türleri ele alınabilir.
- VII. İnovasyon ve kurumsal itibar ilişkisine yönetici devir hızı dahil edilebilir.

KAYNAKÇA

- Acar, E. (2012). *İtibar yönetimi*. Karadeniz Kitap.
- Açıkgöz, A. (2012). *Bilgi-teknoloji ve yenilik üretim stratejisi*. Literatür Yayınları.
- Adegoke, O., Gerard B. & Andrew M. (2007). Innovation types and performance in growing UK SMEs. *International Journal of Operations & Production Management*, 27(7), 735-753. <https://doi.org/10.1108/01443570710756974>
- Akalın, Ş. H. (2007). Innovation, inovasyon: yenileşim. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. S. 666, 483-486. 28.12.2020 tarihinde http://turkoloji.cukurova.edu.tr/DIL%20SORUNLARI/sukru_haluk_akalin_inovasyon_yenilesim.pdf adresinden alınmıştır.
- Akgöz, E. (2007). Kriz ortamında turizm işletmelerinin rekabet aracı olarak itibar yönetimi. *Journal of Azerbaijani*, (1), 158-180.
- Akmehmet, D. (2006). *Kurumsal itibar yönetimi ve bir uygulama*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akyalçın, E. (2015). *İşletmelerde vizyon yönetimi ve eczacıbaşı yapı gereçleri vitra a. ş.'de bir uygulama*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Aslan, Ö., Boz, C., & Cerit, M. (2018). Sağlık inovasyonu üzerine kavramsal bir çerçeve ve sağlıkta dönüşüm programı. *Social Sciences Studies Journal*, 15(4) 786-798. doi: 10.5152/hsp.2019.576531

- Bakan, Ö. & Kalender, A. (2007). *Halkla ilişkiler bağlamında kurumsal itibar ve sosyal sorumluluk*. B. Arık, M. Şeker (Ed.), İletişim ve Ötesi, Tablet yayınları, Konya.
- Bozkurt, M. (2011). *Kurumsal itibar yönetiminin müşteri değerlendirme sürecinde yansımaları ve etkileri: konaklama işletmelerine yönelik bir uygulama*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Caning, M.C.M. & Edralin, D.M. (2019). Innovation practices of entrepreneurs from camarines sur. *DLSU Business & Economics Review*, 28(3), 80-90.
- Ceylan, U., & Karaman, S. (2017). Kurumsal itibar oluşturma sürecine müşteri şikâyet yönetimi, inovasyon ve öğrenmenin etkisi: seyahat acentaları üzerine bir araştırma. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 85-106.
- Corkindale, D., & Belder, M. (2009). Corporate brand reputation and the adoption of innovations. *Journal of Product & Brand Management* 18(4), 242-250. <https://doi.org/10.1108/10610420910972765>
- Çakırkaya, M. (2017). *Perakende sektöründe itibar yönetimi*. Eğitim Yayınevi.
- Damanpour, F. (1996). Organizational complexity and innovation: developing and testing multiple contingency models. *Management Science*, 42(5), 693-716. <https://doi.org/10.1287/mnsc.42.5.693>
- Dilsiz, D. (2008). *Marka imajı ve itibar yönetimi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dörtok, A. (2004). *Kurumsal itibarınızdan kaç sıfır atabilirsiniz?* Rota Yayınları.
- Drucker P. F. (1985). *Innovation and entrepreneurship*. Harper&Row Publication.
- Ergenç, E. (2010). *Kurumsal itibar yönetiminde liderliğin rolü üzerine bir araştırma*. Yayımlanmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Fombrun, C.J. & Van Riel, C.B.M. (2004). *Fame and fortune: how successful companies build winning reputations*. Financial Times Prentice Hall.
- Ganzer, P. P., Chais, C. & Olea, P. M. (2017). Product, process, marketing and organizational innovation in industries of the flat knitting sector. *RAI: Management and Innovation*, 14(4). 321- 332. <https://doi.org/10.1016/j.rai.2017.07.002>
- Garza-Reyes, J. A., Kumar, V., Martinez-Covvarubias, J. L., & Lim, M. K., (2018). *Managing innovation and operations in the 21st century*. CRC Press Taylor Francis Group.
- Hargrave, T. J. & Van De Ven A. H. (2006). A collective action model of institutional innovation. *The Academy of Management Review*, 31(4), 864-888. <https://doi.org/10.5465/amr.2006.22527458>
- İbiş, S. (2022). Gastronomi ve inovasyon ilişkisi üzerine kavramsal bir değerlendirme. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 288-298.
- Javed, M., Ali, H. Y., Asrar-ul-Haq, M., Ali, M., & Kirmani, S. A. A. (2020). Responsible leadership and triple-bottom-line performance—do corporate reputation and innovation

- mediate this relationship? *Leadership & Organization Development Journal*, 41(4), 501-517. <https://doi.org/10.1108/LODJ-07-2019-0329>
- Kotler, P. (1991). *Principles of Marketing*. Prentice Hall.
- Manohar, S., Mittal, A., & Marwah, S. (2020). Service innovation, corporate reputation and word-of-mouth in the banking sector: A test on multigroup-moderated mediation effect. *Benchmarking: An International Journal*, 27(1), 406-429. <https://doi.org/10.1108/BIJ-05-2019-0217>
- Mercanoğlu E., S. (2018). *Perakende akaryakıt sektöründe şirket itibarı, şirkete güven ve marka memnuniyetinin markaya güven ve marka sadakatine etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Mucuk, B., (2017). *Sürdürülebilirlik raporları kapsamında kurumsal sosyal sorumluluğun finansal performans üzerine etkisi: BİST sürdürülebilirlik endeksinde bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- OECD & Avrupa Birliği (2005). Oslo Klavuzu, yenilik verilerinin toplanması ve yorumlanması için ilkeler, Üçüncü Baskı. *Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü Avrupa Birliği İstatistik Ofisi, Ankara*. 23.11.2020 tarihinde https://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/BTYPD/kilavuzlar/Oslo_3_TR.pdf adresinden alınmıştır.
- Özcan, H., & Özgül, B. (2019). Yeşil pazarlama ve tüketicilerin yeşil ürün tercihlerini etkileyen faktörler. *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-18. <https://doi.org/10.46236/jvosst.562230>
- Öztürk, E. (2017). *Rekabet Stratejileri ile İnovasyon Arasındaki İlişkide Kurumsal İtibarın Rolü: Otel İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya
- Özüpek, M. N. (2013). *Kurum imajı ve sosyal sorumluluk*. Eğitim Yayınevi.
- Sakaryalı, A. M. D., (2014). İnovasyon ve risk sermayesi. *Uludağ Üniversitesi Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 9(1), 184-188.
- Sarıkaya, M., (2019). *Kurumsal itibar algısının çalışanın inovatif davranışı üzerindeki etkisinde teknoloji düzeyinin rolüne ilişkin bir araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Sattler, M. (2011). *Excellence in innovation management: a meta-analytic review on the predictors of innovation performance*. Springer Science & Business Media.
- Tiwari, R. (2007). The early phases of innovation: opportunities and challenges in public-private partnership. *Asia Pacific Tech Monitor*, 24(1), 59-63.
- Tonuz, Z., H., & Tez, H., Ö. (2016). Farklı paydaşların kurumsal itibarı değerlendirmelerindeki farklılığın sosyal ve finansal performans algılarıyla ilişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (35).

- Tunçer, P. (2011). Örgütsel değişim ve liderlik. *Sayıştay Dergisi*, 80(1), 57-83.
- Uğurluoğlu, Ö., & Çelik, Y. (2009). Örgütlerde stratejik liderlik ve özellikleri. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 12(2), 121-156.
- Uzkurt, C. (2017). *İnovasyon yönetimi ve yenilikçi örgüt kültürü*. Beta Yayınevi.
- Volberda, H. W., Van Den Bosch, F. A. J. ve Heij, C.V. (2013). Management innovation: management as fertile ground for innovation. *European Management Review*, 10, 1–15. <https://doi.org/10.1111/emre.12007>
- Vural, Z. B. A., & Coşkun, G. (2011). Kurumsal sosyal sorumluluk ve etik. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 1(1), 61-87.
- Wan, D. Ong, C. H. & Lee, F. (2005). Determinants of firm innovation in singapore. *Technovation*, 25(3), 261- 268. [https://doi.org/10.1016/S0166-4972\(03\)00096-8](https://doi.org/10.1016/S0166-4972(03)00096-8)
- Yılmaz, H. (2015). *Stratejik inovasyon yöntemi*. Beta Yayınevi.
- Yiğit, S. (2015) İnovasyon rekabet gücü elde etmeyi daha da önemlisi bunu sürdürmeyi sağlar. *Toprak İşveren Sendikası*, 1-10.
- Yücel, L. (2021). *Ürün farklılaştırma stratejisi ile inovasyon arasındaki ilişkide kurumsal itibarın rolü*. Doktora tezi, Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Yücel, L., Becan, M., & Şimşek, H. (2022) Örgütsel psikolojik sermaye bağlamında inovasyon ile kurumsal itibar ilişkisi. *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 7(2), 41-53.
- Zaghlol, D. S. (2023). Investigating the relationship between university social innovation and sustainable corporate reputation. *Scientific Journal for Financial and Commercial Studies and Research*, 4(2), 99-123. doi: 10.21608/CFDJ.2023.289000

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 315-335

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 06.06.2023

Accepted / Kabul: 30.01.2024

AVRUPA'DAKİ AŞIRI SAĞIN MÜLTECİ SÖYLEMİ: İSVEÇ ÖRNEĞİ

Bekir HALHALLI¹

Öz

11 Eylül 2022 tarihli seçimlerde İsveç Demokratları (Sverigedemokraterna), aşırı sağın en büyük kazananlarından biri olarak belirmiş, ve İsveç'in istisnacılığını sonlandırmıştır. Oyların %20.5'ini alan İsveç Demokratları, Avrupa'da yabancı ve göçmen düşmanlığı platformunda büyük kazanımlar elde eden son aşırı sağ parti olarak yerini almıştır. İsveç Demokratları, son on yıl içerisinde İsveç'in siyasi manzarasını, hükümetin oluşumunu, siyasi gündemi ve karar alma mekanizmalarını önemli ölçüde etkilemiştir.

Bu çalışma, göç ve mülteci kabulünün Avrupa'daki popülist aşırı sağ partilere ve politikacılara verilen desteğin üzerindeki etkisini incelemektedir. Avrupa'da artan göç, aşırı sağ partilere artan destekle ilişkilendirilmiştir. Jimmie Åkesson liderliğindeki aşırı sağ İsveç Demokratları Partisi'nin seçim başarıları, genel olarak Avrupa'da ve özellikle İsveç'teki artan mülteci akışlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bu çalışma, İsveçlilerin İsveç Demokratlarına neden destek verdiklerini ve bu durumun onların göç algılarıyla olan ilişkisini incelemekte ve içgörüler sunmaktadır. Aşırı sağ literatür taramasının sonuçları, en laik, liberal ve refah seviyesi yüksek Avrupa ülkelerinden biri olarak bilinen İsveç'te, İsveç Demokrat Partisi'nin mülteci sorununu nasıl bir avantaja dönüştürdüğünü ileri sürmektedir.

Nitel araştırma yaklaşımına sahip bu çalışma yorumsamacı geleneğe dayanmaktadır. Bununla birlikte çalışmanın konusu itibarıyla göç ve göçmen dönemlerinde yükselen aşırı sağın seçim analizleri gibi hususların tespiti noktasında nicel verilerden de yararlanılmıştır. Ayrıca, göçmenler ve aşırı sağ partiler arasındaki ilişkiyi irdelenmek amacıyla resmi istatistiklerin yanı sıra uluslararası kuruluşların ve sivil toplum örgütlerinin verilerinden istifade edilmiş, ilgili literatürdeki ikincil kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa, Aşırı Sağ, Mülteci, İsveç Demokratları, İsveç.

Jel Kodları: F50, F56.

¹ Dr., Girne Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-posta: bekir.halhalli@kyrenia.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7148-0505.

Atıf/Citation

Halhallı, B. (2024). Avrupa'daki aşırı sağın mülteci söylemi: İsveç örneği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 315-335.

REFUGEE DISCOURSE OF THE FAR RIGHT IN EUROPE: THE CASE OF SWEDEN

Abstract

Sweden Democrats (Sverigedemokratern) ended Swedish exceptionalism when they emerged as one of the biggest winners of the far right in the election on September 11, 2022. Sweden Democrats, who received 20.5 percent of the votes, took its place as the last far-right party to make big gains in the platform of xenophobia and anti-immigration in Europe. Sweden Democrats have dramatically changed Sweden's political landscape, government formation, political agenda and decision-making over the past decade.

This study examines the discourse on the effects of immigration and refugee acceptance on support for populist far-right parties and politicians in Europe. Increasing immigration in Europe has been associated with increased support for far-right parties. The far-right Sweden Democrats Party, led by Jimmie Åkesson, has been associated with electoral successes in Europe in general and with increasing refugee arrivals in Sweden in particular. This study offers insight into why Swedes join the Sweden Democrats and their connection to their perceptions of immigration. As a result of the far-right literature review in Europe, it is argued that the advantage of the Sweden Democrat party over refugees in Sweden, which is known as one of the most secular, liberal and prosperous countries in Europe.

This study adopts a qualitative research approach rooted in the hermeneutic tradition. Additionally, owing to the study's subject matter, quantitative data were employed to explore issues such as immigration and electoral analyses of the far right during immigrant periods. To investigate the relationship between immigrants and far-right parties, data from international organizations, non-governmental organizations, official statistics, and relevant literature were utilized as primary and secondary sources.

Keywords: Europe, Far Right, Refugee, Sweden Democrats (Sverigedemokratern), Sweden.

Jel Codes: F50, F59.

1. GİRİŞ

“Aşırı sağ” salt bir kelime grubu olmaktan ziyade geniş kapsamlı siyasi ve toplumsal bir ideolojiyi temsil ettiği için bu kavramı tek bir cümleyle tanımlamak mümkün değildir. tıpkı gözleri bağlanmış insanların bir fili tarif etmesi analojisinde olduğu gibi aşırı sağa dair araştırma yapan birçok kişi bu kavrama dair çeşitli tanımlar ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra bazen bir şeyi tarif etmek tanımlamaktan daha kolay olduğu için bazı yazarlar sadece tariflerle yetinmişler ve kavrama dair somut bir tanım yapmamışlardır. Bunun bir yansıması olarak Hollandalı siyaset bilimci Cas Mudde, 1996’da yayımladığı bir makalede aşırı sağ partilerle ilgili 26 farklı tanım ve 58 farklı ideolojik özellik tespit etmiştir (Mudde, 1996). Yine de konuyla ilgili bilimsel yazında yapılan farklı tariflerden hareketle ortak bir tanım yapıldığında aşırı sağ, ılımlı olarak kabul edilebilecek merkez sağın temel parametrelerinin dışına çıkan ve ana akım muhafazakarlıktan daha öteye giden sağ kökenli siyasi ve toplumsal bir ideolojidir (Anti-Defamation League, 2021). Kısaca aşırı sağ, merkez sağın sahip olduğu özelliklerde aşırıya kaçan ve merkez sağın benimsediği değerleri, ilkeleri ve politikaları uç noktalara yaklaştıran siyasi ve toplumsal bir ideolojidir.

Aşırı sağın “aşırı” olarak adlandırılmasının temel sebebi, önceki kısımda sağ ideolojiye dair değinilen temel ilkelerde ve ana akım sağın ılımlı olarak görülebilecek görüşlerinde aşırılık sergilenmesi ve genel kabul gören ölçünün dışına çıkmasıdır. Diğer ifadeyle aşırı sağ partiler, merkezden uzaklaşıp siyasi yelpazenin ucuna doğru gittikleri için bu şekilde adlandırılır (Muis & Immerzeel, 2016, s. 2). Dolayısıyla aşırı sağ ifadesi , sadece siyasi tartışmalarda sıkça başvurulan bir propaganda tekniği olan ad takma yönteminin bir parçası olarak görmemek gerekir. Burada “aşırılığın ölçüsü nedir?” Ya da “aşırılık nasıl ölçülür?” gibi bazı önemli sorular ortaya çıkar. Cevapları net olmamakla birlikte aşırılığı anlamının en iyi yolu ilgili partilerin programlarında yer alan ilkeleri, liderlerinin söylemlerini ve vaatlerini ana akım sağ partilerle mukayese etmektir. Çünkü her şey karşıtı ile mevcut olduğu için aşırılığın karşıtını aşırı olmayanda aramak gerekir. Bu çerçevede iki taraf arasında –örneğin ekonomi, göç, yerlilik (milliyetçilik) ya da AB gibi belirli konular etrafında söylem düzeyinde– yapılacak bir karşılaştırma sonucunda, bir tarafın genel kabul gören yerleşik değerlerin ötesinde uç söylemler ürettiğinin tespit edilmesi halinde bu parti aşırı sağ tanımına dahil edilebilir. Ancak taraflar arasında konu temelli bir karşılaştırma yapıldığında zaman zaman söylem düzeyinde bazı örtüşmelerin yaşanması mümkündür. Bundan dolayı aşırı sağ partileri anlamının en iyi yolu kamuoyundaki genel itibari ile dikkate almaktır. Buna göre kamuoyunda ön planda yer alan medya organlarının, düşünürlerin, akademisyenlerin, araştırmacıların ve diğer partilerin bu tür partilere nasıl yaklaştığını yakından takip etmek gerekir. Böylece genel kamuoyu algısından hareketle makul bir yargıya varılabilir.

Öte taraftan aşırı sağ ideolojiye dair fikir birliğine varılmış ortak bir tanım olmadığı gibi konuya dair araştırma yapan araştırmacılar da araştırdıkları aynı şeye dair oldukça farklı kavramlar kullanmaktadır. Türkçe yazında “aşırı sağ”, “radikal sağ” ve “popülist sağ” kavramları yaygın kullanılan eş anlamlı kavramlar olmakla birlikte en tercih edilen kullanım İngilteredeki *extreme right* kullanımının Türkçe'deki birebir karşılığı olan “aşırı sağ” terimidir. Buna karşın aşırı sağa dair İngilizce yazında tam manasıyla bir terminoloji enflasyonu bulunmaktadır. “Aşırı sağ”, “radikal sağ”, “uzak/uç sağ”, “popülist sağ” ve “yeni sağ” kavramları en yaygın kullanımlar olmakla birlikte bu çalışma kapsamında yapılan tarama sonucunda aynı olguya dair elliden fazla farklı kullanıma rastlanmıştır. İncelenen çalışmalarda ifade edilmek istenen olguya ilişkin yeterli bir kavramsallaştırma girişiminde bulunulmadığı için bu kavramlar çok defa birbirinin ikamesi olarak kullanılmıştır.

Sözlük anlamı itibarıyla Türkçedeki “aşırı” kelimesi İngilizcedeki *extreme* kelimesine tekabül etmekteyken İngilizce konuşulan bazı Avrupa ülkelerinde sözlük anlamı itibarıyla “uzak” ya

da “uç” anlamına tekabül eden *far* kelimesi de kullanılmaktadır. Diğer deyişle İngilizce konuşulan bazı ülkelerin yazınında “aşırı sağ” (*extreme right*) ile “uzak/uç sağ” (*far right*) kavramları sıklıkla birbirlerinin yerine tercih edilmektedir. Ancak Carter (2005, s. 23) burada aydınlatıcı bir açıklama yaparak özellikle medya organları tarafından kullanılan uzak/uç sağ kavramının sadece İngilizce konuşulan ülkelerde geçerli olduğunu, diğer dillerde ise anlam ifade etmediğini belirtir. Burada “uzak/uç” (*far*) sıfatlandırması merkezden uzaklığa işaret eder. Ancak bu kullanım örneğin Türkçe’de somut bir anlam ifade etmemektedir. Yine de ilginç şekilde Türkiye’de bugüne kadar yapılan birçok akademik çalışmada aşırı sağın İngilizce karşılığı olarak *far right* kullanılmıştır.

Aşırı sağ kavramıyla birlikte en yaygın kullanılan kavramlardan biri olan “radikal sağ” kavramıyla ilgiliyse Rush (1963, s. 64), bu kavramın daha çok devrim talebinde bulunan sol ideolojileri çağrıştırdığını ifade eder ve aşırı sağ ile aynı manada kullanılmasının yanlış olduğunu söyler. Aşırı sağ, kendi ırkına mensup olmayan kişileri ötekileştiren, her türlü olanağın göçmenlere sağlanmamasını öngören ve ırkçılığın bariz şekilde görüldüğü bir ideolojidir. Aşırı sağ partiler son yıllarda özellikle Batı Avrupa ülkelerinin birçoğunda yükselişe geçmişlerdir. Aşırı sağ partilerin yükselişinde bu ülkelerde yaşayan göçmenler ve yabancıların büyük etkisi bulunmaktadır.

Avrupa ülkeleri, Ortadoğu’daki Arap Baharı hareketlerinden dolayı oluşan mülteci sorunundan etkilenmekten kaçınmaya ve tavırlarını sertleştirmeye başlamışlardır. 11 Eylül saldırılarından sonra özellikle İslam ekseninde yabancı düşmanlığı ortaya çıkmış ve bu etki Avrupa ülkelerine de yansımıştır (Uzunçayır, 2014, s.139). Macaristan, İtalya ve Yunanistan gibi kıyı ülkelerinden Batı Avrupa ülkelerine kaçak yabancı girişler vb. etmenler Avrupa ülkelerinin özellikle sınır girişleri konusunda önlem almalarına neden olmuştur. Macaristan gibi bazı ülkeler kendilerine sunulan mülteci yerleştirilmesi planlarını kapsayan teklifleri reddederek sert bir tavır takınmışlardır. Artan sınır kontrolleri, güvenlik söylemleri aşırı sağın ana söylemlerini oluşturmuştur (Çolakoglu, 2019, s. 933).

Avrupa’da başlıca aşırı sağ partilerin yükselişe geçtiği ülkeler Macaristan, Polonya, Avusturya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İtalya, Almanya, İsveç, Danimarka, Norveç, Finlandiya, Letonya ve İspanya’dan oluştururken, bu ülkelerdeki aşırı sağ partilerin ortak hedeflerinin ise mültecilerin sınır dışı edilmesi ve aynı zamanda Avrupa Birliği’nden de vazgeçilmesi yönünde söylemler geliştirdikleri söylenebilir. Özellikle 2015 mülteci krizi sonrası, Avrupa’da ivme kazanan aşırı sağ partiler göçmenlerin neredeyse olmadığı ülkelerde bile göç karşıtı söylemler oluşturmuş ve seçimlerde önemli başarılar elde etmiştir (Halhalli, 2022, s. 46).

Günümüz Avrupa'sında her geçen gün yükselen aşırı sağ partilerin neden bu kadar hızla yükselişe geçtiği sorusunun cevabını aradığımız çalışmamızda göçmen sorununa aşırı sağ partilerin yaklaşımı ve göçmen politikaları ülkelerin ve siyasi aktörlerin öncelikli söylemlerinde yer almıştır. Bu çalışmada Avrupa'da aşırı sağın yükselişi çeşitli ülke dinamikleri üzerinden incelenecek ve İsveç aşırı sağın yükselişi mülteci söylemi içinde açıklanacaktır. İsveç örneği üzerinden Avrupa'da mülteciliğe yönelik ideolojik dönüşüm ve popülizm, aşırı sağın yükselişi yorumlanmaya çalışılacaktır. Avrupa'da son yıllarda aşırı sağ partilerin yükselişe geçtiği gözlemlenmektedir. Aşırı sağın uzun tarihsel süreçlerden bu yana siyaset arenasında kendine yer bulması, bunun bir fenomen değil, bir süreç olduğunun kanıtı niteliğindedir. Aşırı sağ partiler yapıları gereği iktidar olmasalar da buldukları ülkelerin kamu politikalarını ve politika üretim tarzlarını şekillendirebilmektedirler. Bu nedenle aşırı sağcı oluşumlar ve partilerin incelenmesi çalışmanın önem arz etmesi konusunda bize yol göstermektedir.

Çalışma sonucunda; Avrupa ülkelerinde göçmen karşıtı politikaların çok boyutlu ötekileştirme ve güvenikleştirme sürecinin bir ürünü olduğu ve bu sürecin önemli aktörlerinden olan aşırı sağ partilerin göçmen karşıtı kararların alınmasında etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Çünkü İsveç örneğinde anlaşılacağı üzere İsveç Demokratları daha güvenli bir yaşam arzusuyla kendilerine yönelen düzensiz göçmenleri tehdit olarak kabul etmiş ve dolayısıyla göçmenleri ve süreci yönetmek ya da koruma altına almak yerine onları sınırlarının dışında tutmayı amaçlamıştır. Göç bağlamında ele alınan İsveç Demokratları Avrupa'daki diğer pek çok aşırı sağ hareket gibi kendi siyasi gündemleri doğrultusunda görevdeki hükümetlerin göçe karşı aldığı kararları söylem ve eylem düzeyinde desteklediler. Bu sayede göçe karşı alınan kararların meşruiyet kazanmasına katkıda bulunmuşlardır. Nitel araştırma yaklaşımına sahip bu çalışma yorumsamacı geleneğe dayanmaktadır. Bununla birlikte çalışmanın konusu itibarıyla göç ve göçmen dönemlerinde yükselen aşırı sağın seçim analizleri gibi hususların tespiti noktasında nicel verilerden de yararlanmıştı. Ayrıca, göçmenler ve aşırı sağ partiler arasındaki ilişkiyi irdedelemek amacıyla resmi istatistiklerin yanı sıra uluslararası kuruluşların ve sivil toplum örgütlerinin verilerinden istifade edilmiş, ilgili literatürdeki ikincil kaynaklardan da yararlanmıştı.

2. AŞIRI SAĞ

Kendisini ırkçılık, milliyetçilik, yabancı düşmanlığı gibi kavramlara oturtan bu ideoloji, aşırı sağ partilerin (ASP) varlığını pekiştirmektedir. Avrupa'da 1980'lerden itibaren sürekli yükselen aşırı sağ partilere bakacak olursak bu kavramlar açıklanmaya değerdir. Bu sebeple bu bölümde Avrupa'da aşırı sağ partilerin yükselişinin altında yatan nedenleri daha iyi

kavrayabilmek için aşırı sağ ve onunla ilintili kavramların ne oldukları ayrıntılı bir biçimde açıklanmaktadır.

Aşırı sağ kavramının ne olduğunu net bir şekilde ortaya koymanın zorluğu, literatüre bakıldığında rahatlıkla anlaşılmaktadır. Nitekim ilgili literatürde birden fazla tanıma rastlanmaktadır. Aşırı sağ partilerin 26 değişik tanımı ve 58 farklı ideolojik özelliği olduğu söylenmektedir. Fakat 5 temel özellik hemen hemen her partide çok sık kullanılmaktadır. Milliyetçilik, zenofobi, ırkçılık, anti demokrasi ve güçlü devlet vurgusu. Bu partiler sosyal bilimciler tarafından farklı isimlerle zikredilmektedir. Bazı sosyal bilimciler neo-faşist, radikal sağ ve aşırı sağcı partiler olarak adlandırılırken bazıları popülist, yeni popülist veya neo-popülist partiler olarak isimlendirmektedirler (Avcu, 2020, s. 237).

2.1. Aşırı Sağın Yükselmesinin Nedenleri

Aşırı sağ partilerin ortaya çıkmasının birden çok sebebi vardır. Birincisi, seçim sistemleridir. Avrupa’da “nispi temsil sistemi” kullanıldığı için popülist partilerin sayısı fazladır. İkincisi, işsizlik, ekonomik istikrarsızlık, güvenlik problemi, kimlik sorunu gibi durumların yaşanması aşırı sağ partilerin destek bulmasını kolaylaştırmıştır. Üçüncüsü, popülist liderler karizmatik lider özelliği taşımaktadırlar. Le Pen, Haider, Wilders gibi liderler partilerinin öne çıkıp toplum tarafından kabul görmesinde önemli etkilere sahiptirler. Dördüncüsü, popülizm daha çok orta ve alt sınıf, çiftçiler ve genel olarak koşullardan memnun olmayan insanlar tarafından desteklenmektedir. Popülizmi gündemde her an taze ve canlı tutan mecra ise “medya”dır. En büyük rolü ise sosyal medya üstlenmektedir. ASP’in ortaya çıkmasının beşinci nedeni ise, ekonomik istikrarsızlıklar, işsizlik, siyasi sorunlar gibi ekonomi-politik tabanlı nedenlerdir. Elbette ülkelerdeki iç sorunlarda popülizmi etkilemektedir (Karataş, 2019, s. 30). Bu gibi nedenler ASP’in gelişip yayılmasına ortam yaratmıştır.

Popülist politikacılar, ekonomik ve sosyal krizlerden besleniyor, mevcut sorunlar sayesinde güç kazanıyorlar. Bu sebeple biz ve ötekiler karşıtlığı yaratılmaya çalışılarak güç ve alan kazanmaya odaklanmışlardır. ASP’lerin söylemleri neden güçlendi sorusuna cevaben şu neden sıralanabilir: Brexit süreci, Trump’ın başkanlık zaferi, Orta Doğu ve Afrika’daki iç savaşlar, AB şüpheliği, 1973, 2001, 2008 gibi ekonomik krizler ve sosyal krizler yer almaktadır (Eren, 2017, s. 4-5). Bu gibi olaylardan prim kazanan ASP’ler günümüz Avrupa siyasi arenasında varlığını sürdürmeyi başarılı bir şekilde devam ettirmektedir. ASP’lerin oy oranlarını arttırmalarını tamamen yukarıda saydığımız nedenlere bağlayamayız. Nitekim son zamanlarda Avrupa’daki merkez partilerin sert göç politikaları, göçmenlere karşı şiddet eğilimleri, nefret söylemleri de ASP’nin etki alanlarının nasıl gelişip yayıldığını destekler niteliktedir.

Siyasi tarihe baktığımızda sürekli devletlerarası mücadeleleri görmekteyiz. Bu mücadele kimi zaman ekonomik kimi zaman din temelli kimi zaman etnisite veya kültür temelli olabilmektedir. Bu mücadeleler, sosyal bilimciler veya devlet bürokrasileri tarafından yazılan ve söylenen söylemler ile meşrulaştırılmıştır. Nitekim ASP'lerin belki de başarılarından biri bu söylemlerini ana partilerin söylemlerine entegre etmeleridir.

Son olarak, ASP'lerin yükselişinin yanında diğer bir problem ise aşırı sağcı eğilimin genele yayılarak yapısal bir fenomene dönüşmesidir. Çünkü bu durumdan olumsuz etkilenecekler sadece göçmenler veya üçüncü ülke vatandaşları olmayacaktır. Avrupa bütünleşme değerlerinin de zarar göreceği aşikârdır (Elmas & Kutlay, 2011, s. 20).

2.2. Aşırı Sağ Partilerin Ortak Özellikleri

ASP'lerin ortak özellikleri radikalizm, popülizm, milliyetçilik ve aşırılıktır. Karataş'a göre bütün popülist partiler; milliyetçi bir temele dayanıp saf ve homojen bir ülke vurgusu yaparlar ayrıca göçmen karşıtıdır (Karataş, 2019, s. 31). ASP'nin söylem unsurlarına baktığımızda; göç-göçmen olgusu, yabancı korkusu, göçmen karşıtlığı, işsizlik ve sosyal güvenlik kaygıları, ulusal ve kültürel kimlik tartışmalarının öne çıktığı görülmektedir (Elmas & Kutlay, 2011, s. 14). ASP'ler yerli halka, ekonomi ve işlerini koruma söylemleri ile yola çıkmışlardır. Ulusal sınırlara yeniden dönmeyi, göçmenlere yapılan sosyal yardımları kaldırmayı ve gümrük vergilerinin geri getirilmesi ile girişimcileri ve iş yerlerini korumayı vaat etmektedirler (Elmas & Kutlay, 2011, s. 19). ASP'ler günümüzde daha çok küreselleşmenin sosyal ve ekonomik olarak kaybedenlerinden desteğini almakta, bu yüzden sürekli ülkelerindeki iş olanaklarından, refah devletinin faydalarından öncelikli olarak yerli halkın faydalanması gerektiğine vurgu yapmaktadırlar. Homojen bir ulus söylemi, biz ve ötekinin keskinleştirilmesi, din ve kültürel değerlerin korunması için çaba sarf edilmesi gerektiğinin altını çizmektedirler (Öner, 2014, s.165).

Göçe, heterojenliğe ve çok kültürlülüğe karşıdırlar. Homojen bir milli kültür inşası ve miraslarını koruma amacı gütmektedirler. Kültürel çoğunluk ve etnik milliyetçilik üzerinden ulusal egemenliği gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Daha çok kültürel egemenlik vurgusu yapılmaktadır. Tekrarlanan bu söylemler neticesinde kültürel egemenlik, ülkelerindeki yabancıları (göçmenleri) hedef alıp, dışlayan bir politikaya dönüşmüştür. Böylece ASP, göçmenleri ekonomik sorunlarının ana sorumlusu olarak görmekten öteye geçerek kültürlerine tehdit olarak dönüşüme gitmişlerdir (Çolakoğlu, 2019, s. 948). ASP'nin tabanı; çalışkan, muhafazakâr ve milliyetçi vatandaşlardan oluşmaktadır. Bu partiler göçü sorun etmekte ve göçmenleri sosyal refahlarına, kültürlerine, güvenliklerine bir tehdit olarak görmektedirler.

Buna ek olarak işsizliğin, şiddetin, uyuşturucu ve insan kaçakçılığının tüm sorumlusu göçmenler olarak görülmektedir (Kaya, 2017, s. 5-6).

2.3. Aşırı Sağ Partilerin Siyaseti

Popülist politikalar sadece aşırı ve marjinal gruplar tarafından kullanılmamaktadır. Merkez partilerde seçimlerde oy oranlarını artırmak adına popülist politikalar geliştirip yürütebilmektedirler. Diğer bir deyişle, popülizm sadece aşırı uçlardaki partilere özel bir durum değildir. Herkesin kabul ettiği merkez sağ veya solda yer alan geniş tabana sahip partilerde popülist politikalar izleyebilirler. Özellikle seçim dönemlerinde oylarını arttırmak veya oy kaybı yaşamamak adına popülist söylem ve eylemlerde bulunabilirler (Karataş, 2019, s. 29-31). Örneğin, 2018 yılında İsveç'te göçmen karşıtı politikalarıyla bilinen İsveçli Demokratlar Partisi lideri Jimmie Akesson, genel anlamda burka ve başörtüsüne karşı olmadığını ifade etmesinin ardından merkez sağ partilerin tepkilerine paralel bir siyasi popülist tavır sergilediğini gözler önüne sermiştir (Anadolu Ajansı, 09 Şubat 2018).

2.3.1. Aşırı Sağın Faşizmle İlişkisi

Faşist partiler, aşırı milliyetçi hareketlerde bulunan, kendi milletini en üstün kılmak adına sert yaptırımlar uygulayan, savaş ruhunu her daim canlı tutan, hiyerarşik yapıyı ön planda tutan, otoriter oluşumlardır. İtalya'da Mussolini ve Almanya'da Hitler'in liderliklerini yaptıkları faşist oluşumlarda bu özelliklerin tamamına rastlanmak mümkündür (Göze, 2011, s. 341).

ASP'ler faşist partiler gibi liberal demokrasi karşıtı değillerdir, sadece demokrasinin elit kesimin elinden kurtarılmasını talep etmektedirler. Ayrıca halk egemenliğini ve çoğunluk yönetimini savunmaktadırlar. ASP'ler serbest pazar ekonomisini de desteklerler. Faşizmin yaptığı biyolojik ırkçılıktan farklı olarak ASP'de yeni/kültürel/farklılıkçı ırkçılık görülmektedir (Mudde, 2011, s. 7).

Göç olgusunun giderek artmasıyla birlikte uluslararası alanlarda yoğun olarak görülen kültürler arası etkileşim ile yeni bir tanımın varlığı ortaya konulmuştur; kültürel ırkçılık. Bu yeni ırkçılık söylemi ben ve öteki arasındaki farklılıkları açıklamak için kültürü temel bileşen olarak kullanmaktadır. Buradaki ırkçılık hiyerarşiden ziyade farklılıktır. Göçmenlere, mültecilere ve sığınmacılara yapılan ayrımcı tutum ve davranışları doğal ve kaçınılmaz görüp hatta bunun savunulması gerektiğini düşünmektedirler. Buna ek olarak kültürlerin bir arada yaşamasının oldukça güç bir durum olduğunu aynı zamanda bir arada yaşamayı dahi engelleyen yönleri olduğu, kültürel sınırların yok olmasının uyumsuzluğa sebep olacağını vurgulamaktadırlar (İşcan & Çakır, 2019, s. 18)

Klasik faşist partiler ile çağdaş aşırı sağ partileri birbirinden ayıran birtakım farklılıklar mevcuttur. Bunlardan birincisi demokrasi anlayışıdır. Klasik faşist partiler demokrasi karşıtı bir tavır sergilerken çağdaş aşırı sağ partiler demokrasiye karşı değillerdir, yalnızca demokrasinin elit kesimden kurtarılması gerektiğini savunurlar. İkincisi, serbest piyasa ekonomisine bakıştır. Klasik faşist partiler serbest piyasa ekonomisine karşı çıkarken yeni aşırı sağ partiler bu durumu desteklerler. Üçüncüsü, biyolojik ırkçılık ve kültürel farklılık üzerine kurulan farklılıkçı/ kültürel/ yeni tip ırkçılıktır. Klasik faşist partiler etnik, soy üstünlüğü olarak biyolojik ırkçılık yaparken, yeni aşırı sağ partiler kültür, gelenek ve yaşam biçimlerinin uyumsuzluğuna odaklanarak kültürel ırkçılık yapmaktadırlar (Uzunçayır, 2014, s. 144). Özetle, klasik faşizmde ırkçı anlayış biyolojik farklılıklar üzerinden inşa edilmektedir ve ırklar arasında bir üstünlük kurma amacı güdülmektedir. Aşırı sağın ırkçılık anlayışı ise kültürel farklılıklara odaklanmaktadır. Onlara göre kültürler birbirlerinden farklı yapıya sahiptir, bu yüzden kültürler birbirine karışmamalıdır (Uzunçayır, 2014, s.145).

Geçmiş faşist parti ile günümüzdeki aşırı sağcı partiler arasında kavram tartışması hala devam etmektedir. Bugün siyasetçiler faşizm kelimesinden feragat etmeliyiz fikrini savunmaktadır. Diğer taraftan ise (yeni) aşırı sağ, faşizm etiketlemesine tepki göstermekte ve onların iktidarında farklı seslerinde de çıkabileceğini savunmaktadırlar.

Yine de bir sorun ortada durmaktadır. Tarihsel olarak faşist addedilen partiler de tek parti iktidarlarını sağlayana ya da baskınlık sağlayana kadar 'faşist' değillerdi. Naziler, Yahudilere vahşi pogromları uygulayacak atmosfer oluşmadan önce yasal yollarla haklarından mahkûm bıraktı ve onları ikinci sınıf insan ilan etmiştir. Modern toplumların, özellikle de Batı'nın gelişkin ekonomileri ve liberal toplumları, her açıdan farklı katmanlardan oluşuyor; toplumsal çevreler, yaşam koşulları, ideolojik mantalitelere ve etnik kökenler. Bu da sağın kendisini radikalize ederek aşırı sağ olarak tanımladığı ve popüler olduğu ülkelerde dahi çoğunluk bu tanıma reddediyor. Fakat sağ siyaseti belirlerken muhalifleri savunmada kalmaktadır (Örs, 2010, s. 501).

2.3.2. Yabancı Düşmanlığı / Göçmen Karşıtlığı

Avrupa, kimliğini tanımlamak için hep bir ötekine ihtiyaç duymuştur. İç bütünlüğü sağlamak adına ırkçı pratiklere belirli dönemlerde aşırı eğilim göstermiştir. Bu sebeple ırkçılık ve yabancı düşmanlığı Avrupa için yapısal bir fenomen durumundadır (Elmas & Kutlay, 2011, s. 20). Yabancı düşmanlığı adeta ASP'nin var olma nedenlerinden birine dönüşmüştür. Elbette yine bunun nedenlerine baktığımızda ekonomik, sosyo-kültürel gerekçeler gösterilmektedir (Çolakoğlu, 2019, s. 938). ASP'lere göre göçmenler güvensizliğe, yüksek işsizliğe ve teröre

neden olmaktadır. Onlar, ülkelerinde yaşanan tüm olumsuz hadiselerin tek sorumlusu olarak göçmenleri görmektedirler.

2.3.3. Irkçılık

Irkçılık, insanları derecelendiren bir kavramdır. Çünkü tarih boyunca bir ırk öteki bir ırka üstün sayılmış ve bunun mücadelesi verilmiş, hâlâ da verilmektedir. İkinci dünya savaşı sonrası döneme baktığımızda bu gibi faşist partilerin silikleşmeye başladığı etkilerini kaybettiklerini söylemek mümkün. Irk kavramını Türk Dil Kurumu (TDK) kalımsal olarak ortak fiziksel ve fizyolojik özelliklere sahip insanlar topluluğu şeklinde tanımlamaktadır. Irkçılık ise insanların toplumsal özelliklerine biyolojik, irksal özelliklerine indirgeyerek bir ırkın başka ırklara üstün olduğunu öne süren öğretilerdir. Klasik anlamda ırkçılığa baktığımızda, yine biyolojik özelliklere dayanıp ve bunun nezdinde üstünlüğü öngören bir ideoloji olduğu görülmektedir. İnsan gruplarını, iktidar, sınıfsal konum ve kültürel duruma göre birbirinden ayıran bir düşünce sistemidir. Burada bahsedilen üstünlük genlere dayandırılmaktadır. Beyaz veya siyahî olma gibi (Taş, 1999, s. 41).

Günümüzdeki ırkçılığa baktığımızda ise saf ırk, sosyal refah, devlet baskısı, sürekli eskiye atıf yapma, göçmen politikalarında daha sert, katı, keskin bir yol izlemeleri görünmektedir. Taş Avrupa'daki ırkçılığı üç farklı kategoride ele almaktadır: Göçmenler, kültürel azınlıklar ve etnik azınlıklar (Taş, 1999, s. 35).

Yeni ırkçılığa baktığımızda, biyolojik üstünlüğün aksine kültürel farklılığa atıf yaptığını görebiliriz. Son zamanlarda kurumsal ırkçılığın başlıca kanıtı katı göçmen karşıtı yasaları uygulama eğiliminde olmasıdır. Kurumsal ırkçılık, Avrupa'ya göç akışına verilen toplumsal tepkidir. Bu durum ise yeni ırkçılığın, yabancı düşmanlığının, İslamofobi'nin temel belirleyicilerini oluşturmaktadır (Kaya, 2017, s. 17). Kurumsal ırkçılık: idari yönetiminde, kitle iletişim araçlarında, eğitim ve adli karar süreçlerinde ortaya çıkabilmektedir. Kaya'ya göre ırkçılık, sözde aşağıda olanlara hükmetmek, sözde fiziksel üstün olanların hâkimiyet kurmak için verdikleri mücadeledir. Bu mücadeleye bağlı olarak kurumsal ırkçılık dünyayı irksal kastlara bölen bir doktrindir. Aynı zamanda sömürgecilik döneminin ve sınıf mücadelelerinin derinleştiği dönemin bir ideolojisi olarak tanımlanır. Başka bir deyişle, ırkçılık ötekilere karşı devlet aktörleri tarafından birlik oluşturulan veya öteki inşası ile bir alt sınıf yaratmak için oluşturulmuş düşünce sistemidir (Kaya, 2017, s. 18).

Küreselleşme ile beraber mesafelerin kısalması ve sınırların bulanıklaşması etnik dilsel, dinsel, kültürel çeşitliliği de beraberinde getirmiştir, bu durum ile karşı karşıya kalan ulus devlet

halkları bir güvensizlik duygusu içerisine girmişlerdir. Güvensizlik ve tehdit durumunu kullanan ASP'ler ise taraftar toplamıştır.

3. AVRUPA'DA AŞIRI SAĞIN MÜLTECİLERE BAKIŞI

Tablo 1. Avrupa'da Aşırı Sağ Partilerin Ulusal Seçim Sonuçları (2023 yılına kadar)

Ülke Adı	Parti	Kuruluş Yılı	En Yüksek Oy Aldığı Yıl	Parlamento Seçimindeki Oy Oranı	Kaolişyon & Hükümet
İsveç	SD	1988	2022	% 20,5	+
Fransa	RN	1972	2022	% 18,7	-
Hollanda	PVV	2006	2023	% 23,5	+
Avusturya	FPÖ	1956	2017	% 26	+
Norveç	FrP	1973	2009	% 22,9	+
Almanya	AfD	2013	2017	% 12,6	-
İsviçre	SVP	1971	2015	% 29,4	+
Finlandiya	PS	1995	2015	% 17,7	+
Belçika	VB	1979	2004	% 24,1	-
Danimarka	DF	1995	2015	% 21,1	-
İtalya	LN	1989	2018	% 17,4	+
	&	&	&	&	&
	Fdl	2012	2022	% 26	+

Kaynak: Yazar tarafından Parties and Elections in Europe, <http://www.parties-and-elections.eu/countries.html> sitesindeki verilerden derlenmiştir.

Tablo 1'den anlaşılacağı üzere Avrupa'daki pek çok aşırı sağ partinin ulusal seçimlerde elde ettikleri başarılı sonuçlar tesadufi değildir. Tablo-1 üzerinden yapılacak okuma ve analiz aşırı sağcı partilerin yükselişini ispatlar nitelikte olmakla beraber özellikle Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da 2010'ların başında baş gösteren ve 2010'ların ortalarında kabul edilen göç ve mülteci anlaşması Avrupa'daki popülist aşırı sağ partilere ve politikacılara eşsiz avantajlar sunmuştur.

Tablo 1'de yine Avrupa'da baş gösteren iktisadi ve siyasi sorunlar Avrupa Birliği'ne ciddi şüphe ile yaklaşan aşırı sağ partilere başarı sağlamış ve yükseliş eğilimi sadece büyük Avrupa ülkelerinde değil orta büyüklükteki diğer Avrupa Birliği üyelerinin siyasi ajandalarını etkilemiş ve görünürlüklerini artırdığını söyleyebiliriz.

Bir başka etken olarak sadece Avrupalı olmayan göçmenlere yönelik geliştirilen refah şovenizmi bahsedilen partilerin dönem dönem başarılarında önemli katkı sağladığını görebilmekteyiz. Refah vurgusu, göç karşıtlığı gibi temaları parti zeminine oturturan aşırı sağ partiler kurulduğunda veya gelişme evresinde AB üyeliğine karşı şüphe içerisinde olmaya başlamaktadır.

Avrupa'daki aşırı sağ partiler 1980'lerden beri Avrupa'daki siyasi varlıklarını artırdılar ve göçle ilgili giderek artan olumsuz bir tartışmaya katkıda bulundular. Avrupa ülkelerinde ASP'lerin

yükseliş nedenlerine bakıldığında, ilk olarak giderek artan göçmenlerin sayısı ve beraberinde getirdiği yabancı düşmanlığı algısının yer aldığı görülmektedir. İkinci neden ise, sosyal, ekonomik ve kültürel kaygılar yaşayan insanların ASP oy tabanını oluşturmasıdır. Daha çok işsizler ve emekçi kesimin desteğini alan ASP'lerin söylemlerinde ise bu kesimlere umut ışığı vaat ettikleri görülmektedir. ASP'lerin yükselişindeki diğer bir neden medyanın ve siyasi liderlerin gücüdür. 1980'lerden bu yana vatandaşlar siyasi haberleri medyadan takip etmeye başlamışlardır. Göçmen karşıtı önyargıların medyada sürekli yer alması; göçmenlerin tehdit, problem, refah devletine zarar veren gruplar, kuralsız, kavgacı, dar kafalı olarak tanımlanmalarına neden olmuştur (Vural, 2005, s. 217). Göçmen karşıtı duygular, genellikle İslam karşıtı duygularla beraber gözlenmektedir. Avrupa'da son dönemlerde çokkültürlülük politikalarının işlememesi, ciddi bir şekilde yaşanan göçmen krizleri ASP söylemlerine meşruiyet kazandırmaktadır (Çolakoğlu, 2019, s. 952). Popülist sağın Avrupa siyasetindeki yükselişi aynı zamanda demokrasiye meydan okumaktadır. Bu nedenle, anaakım siyasi partiler göçe dair meselelerde ASP'lerin söylemlerine benzer söylemler formüle ederek oy konsolidasyonlarını sağlamlaştırmaya ve oy kapma girişimlerine girdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Bir başka deyişle, ana akım partiler ASP'lerin göçmen duruşuna yaklaşırken, ASP'liler de göç dışındaki konularda politika pozisyonları geliştirerek daha ana akım hale geliyor (örneğin; Avrupa şüpheciliği, pandemi krizi, sosyal refah ve adalet, milliyetçilik meseleleri vb.). İsveç örneğine baktığımızda ise daha katı göçmenlik retoriği ve politikasının ortaya çıkışı, İsveç Demokratlarının retoriğinin siyaset kurumu içinde yayıldığını ve ana akım partileri radikalleştirdiğini göstermektedir.

3.1. İsveç Demokratları'nın Mültecilere Yönelik Siyaseti

Partinin tarihini özetlemeden önce, İsveç Demokratlarının ne tür bir parti olduğunu ve nasıl doğru bir şekilde etiketlenmesi gerektiğini düşünmemiz gerekiyor. Bu hususlar üzerinde yaygın bir mutabakat yoktur. Partiye genellikle Avrupa'da bazen aşırı sağ, radikal sağ, marjinal sağ, popülist sağ, göçmen karşıtı, yabancı düşmanı, milliyetçi veya bunların bir kombinasyonu olarak etiketlenen bir siyasi partiler grubuna veya "ailesine" aitmiş gibi davranılır. Dolayısıyla, daha önceki bölümlerde aşırı sağın teorik tanımlamasına paralel olarak bu partiyi çalışmamızda aşırı sağ parti olarak adlandırıyoruz.

1988 yılında kurulan İsveç Demokratları (*Swrigedemokraterna-SD*) partisi, kendisini göç karşıtlığı ve ana akım partilerin entegrasyon sorunlarını çözememesine yönelik bir eleştiri ile özdeşleştirmektedir. İlk olarak aynı yılın Eylül ayında genel seçimlere katıldı. Bir siyasi parti olarak kurulduktan 35 yıl sonra, arka arkaya üç dönem ulusal parlamentoda temsil edildikten

ve birkaç yıl boyunca anketlerde ve parlamentoda en büyük üç partiden biri olarak yer aldıktan sonra, İsveç Demokratları bugün hala geçmiş itibarına dair problem yaşamaktadır. Parti liderliğinin partiyi normalleştirme ve cazibesini genişletme yönündeki büyük ve sayısız çabalarına rağmen, siyasi hasımları tarafından sık sık ve tekrar tekrar “kahverengi köklere” ve “nazi geçmişine” sahip olmakla suçlanır (Martinsson, 2018, s. 10).

Bu nedenle, parti, parlamento ve kamuoyundaki tartışmalarda ve diğer politikacıların ve siyasi muhaliflerin çoğunluğu arasında, tarihi ve kökeni nedeniyle hala büyük bir şüpheyle ve güvenilmez olarak görülmektedir. 1988 kuruluşundan bu yana, parti birkaç reform sürecinden geçti ve konumunu biyolojik ırkçılıktan “kültürel şovenizme” kaydırды (Dal Bó, 2018). 2005'ten beri Jimmie Åkesson'un önderliğinde İsveç Demokratları, radikal üyeleri ihraç ederek ve platformunu yöneterek bir reform sürecinden geçti. Bugün İsveç Demokratları, platformlarında hem faşizmi hem de Nazizmi resmen reddediyor (Jens, 2006, s. 110).

Ayrıca, İsveç Demokratları kendisini ırkçılık suçlamalarına karşı şu şekilde savunmaktadır: Kendilerini ırkçı değil, İsveç kültürünün savunucuları olarak göç ve entegrasyon politikalarının muhalifleri olarak göstermektedir (Janssen, 2023). İdeoloji açısından, İsveç Demokratları partiyi programlarında ve manifestolarında kendileri “milliyetçi” bir parti olarak tanımlamaktadır. Ayrıca, bu kavramı muhafazakar bir fikir olarak gördüklerini belirtmelerine rağmen (Sverigedemokraterna, 2011, s. 34) sosyal demokrat “halkın evi” (*folkhemmet* - İsveç refah devleti olarak adlandırılan İsveççe bir terim) kavramına bağlılıklarını sürekli vurgulamışlardır. Özünde, bu kavram, dayanışmaya dayalı, kapsamlı ve kamu tarafından finanse edilen bir refah devleti anlamına gelir hale geldi. Parti, sosyal adalet hakkındaki fikirleri geleneksel muhafazakar değerlerle birleştirmektedir. 2011 yılında güncelledikleri parti manifestosunda “milliyetçi bir temel üzerinde sosyal muhafazakarlığı” savduklarını duyurmuştur (Sverigedemokraterna, 2011, s. 11). 2011'den günümüze, tamamen kültürel bir milliyetçiliğe geçişi aşağı yukarı tamamlandı. Daha önceki programlarda hala etnik kökene atıfta bulunuluyordu, ancak 2011'den beri buna çok nadir rastlanmaktadır.

Parti tabanını daha çok gençler, işsizler ve öğrenciler oluşturmaktadır. Ulusal kimlik vurgusu yapan parti, AB'yi tehdit olarak algılamaktadır (Karataş, 2019, s. 32). Özetle, İsveç Demokratları çok kültürlülüğe şiddetle karşı çıkmakta ve çok kısıtlayıcı bir göç ve mülteci politikasını tercih etmektedir. Bununla birlikte, mevcut parti (2018) programlarında veya seçim beyannamelerinde klasik ırkçılığa dair hiçbir kanıt veya ırklar ve hatta kültürler arasındaki hiyerarşiler hakkında herhangi bir fikir yoktur. Dahası, ulusal aidiyet görüşleri tamamen

kültürel ve İsveç'e göç edenlerin İsveç kültürünü ve kimliğini asimile etmeme(!)leri ve benimsemeleri yönündeki güçlü taleplerle birleşmektedir.

İsveç Demokratları ilk olarak 2010 yılında oyların %5,7'sini alarak İsveç parlamentosuna seçildiler ve 2014 genel seçimlerinde ek seçmen desteği alarak partiyi İsveç parlamentosundaki en büyük üçüncü parti haline getirdiler. İsveç'te, İsveç Demokratları 2010 yılında İsveç Parlamentosu'na seçildiler, ancak ana akım partiler i ile sürekli resmi olarak işbirliği yapmayı reddettiler. İsveç Demokratları, ayrıca, 2018 yılında, İsveç'in AB üyeliğinden ayrılması için bir "Swexit" referandumu düzenlenmesini önermiştir. Ancak, merkezde yer alan güçlü partilerin neredeyse hepsi böyle bir oylamaya karşı çıkmışlardır. Benimsemiş olduğu tüm bu politikaları ve söylemleri ışığında, İsveç Demokratları, 2018 genel seçimlerinde %17,5 oy oranı elde etmiştir (Sepli, 2022, s. 76).

İsveç'te 11 Eylül 2022 tarihinde gerçekleşen genel seçimlerde oyunu %20,5'e yükselterek ülkenin ikinci büyük partisi konumuna gelen İsveç Demokratları kendisini hükümette istemeyen partilerin kurduğu koalisyonun dışında kalsa da dışardan destek verme karşılığında kendisine karşı bir bağımlılık oluşturmayı başardı (Anadolu Ajansı, 2023). Siyaset bilimci Matthew Goodwin (2022), İsveç Demokratlar partisini seçimden sonra şu şekilde tanımlamıştır: aşırı ve faşist bir geçmişten gelen, sosyal ve kültürel muhafazakar milliyetçilik ile popülizmi birleştiren Avrupa ulusal popülist partiler ailesinin bir parçası haline dönüşmüştür. Özetle, İsveç Demokratları son üç genel seçimden sonra çok kültürlülüğe şiddetle karşı çıkmakta ve kısıtlayıcı bir göç ve mülteci politikasını tercih etmektedir. Bununla birlikte, klasik ırkçılığa dair ifadeleri parti manifestosunda belirtmeyen ve ulusal aidiyet görüşleriyle kültürel temelde İsveç'e göç edenlerin İsveç kültürünü ve kimliğini asimile etmeleri ve benimsemelerini savunmaktadır.

2000'lerin başında, göç meselesi İsveç siyasetinde küçük bir sorundu; ancak, 2010'ların ortalarından itibaren en önemli konulardan biri haline dönüştü. Avrupa'nın 2015 göçmen krizi sırasında İsveç, çoğu savaştan zarar görmüş Suriye ve Irak'tan gelen Müslümanlar olmak üzere rekor sayıda 163.000 sığınmacı kabul etti (BBC, 2018). Parti lideri Jimmie Akesson, BBC Gazetesine verdiği bir röportajda göçmenlerin çoğunun İsveç toplumunun bir parçası olma şansı olmadığını ve sosyal uyum hususunda büyük şehirlerin çevresindeki banliyölerde ayrı yaşamaları ve paralel toplumlar kurmaları nedeniyle başarısız olduklarını ifade etmiştir (BBC, 2018).

Liberal ve çokkültürlü fikir birliğinin neferi olan İsveç'te, İsveç Demokratları Partisi geleneksel merkezci/anaakım partileri, İsveç değerlerini paylaşmadıklarını öne sürmüş ve bu partilerin

yabancıların - özellikle de Müslümanların - gelişini teşvik ederek sosyal refahı 'yıkma' suçlamıştır (İsveç Demokratlarının Parti Manifestosu, 2022). Yine İsveç Demokratları parti programını (2022) incelediğimizde "İsveç'e sığınmacı kabul etmemeyi ve bunun yerine yeni mültecileri zaman kaybetmeden kendi ülkelerine dönmelerini" bir siyasi ve ekonomik çözüm olarak savunmaktadır.

İsveç Demokratları, İsveç'i "... göçmenler ve İsveçliler, kentsel ve kırsal alanlar, yaşlılar ve gençler arasında bölünmüş bir ülke" olarak tanımlamaktadır (Sedergren, 2019, s. 64). Parti, İsveçlileri "... ortak normlar ve değerler, ortak anılar, ortak mitler, tatiller, gelenekler, ve uygulamalar etrafında bir arada kalmaya" çağırılmaktadır (Sedergren, 2019, s. 64-65). Ayrıca, İsveç Demokratları, yerel kültürel mirası toplama, pazarlama ve refah operasyonlarına entegre etme görevi ile yerel kültürel rehberler aracılığıyla kültürel yakınlığı güçlendirmek ve ülkenin sosyal ve suç açısından en çok maruz kalan bölgelerinde "İsveç Merkezleri" kurmayı şiddetle önermiştir (Sedergren, 2019, s. 64). İsveç'e gelen göçmenlerin sayısını sınırlamak için İsveç Demokratları, tüm sığınma kabullerini durdurmayı önermektedir (Civil Rights Defenders, 2022, s. 4). Tidö anlaşması (Civil Rights Defenders, 2022) çerçevesinde, sıkı ve düzenli göçmenlik politikasına ihtiyaç duyulduğunu dile getiren Jimmie Akesson'un parti siyasetine, esas olarak, göç, entegrasyon ve refah temaları eşlik etmiştir. Ülkedeki birçok seçmenin, sayıları gittikçe artan göçmenlerin şiddet içeren olaylara karışmalarından endişe duymalarından hareketle, parti, resmi rakamlar hiçbir korelasyon göstermese de, silahlı çatışmalardaki artışı göçle ilişkilendirmiştir.

Kültür, İsveç'te sosyal uyumu harekete geçirmek için bir araç olarak görülmekte ve İsveç'te büyümüş İsveçliler için sözde doğal olan ve büyümeyenler için doğal olmayan belirli bir yaşam tarzı hakkında kesin kabul edilen varsayımları içermektedir (Hellström & Nilsson, 2010, s. 61). Parti, kültürel mirası önceden verilmiş, müzakere edilemez ve nesnel bir fenomen olarak ele alır ve bu "nesnellik", kültürel mirasın sosyal olarak inşası olarak görmektedir (Nilsson, 2022, s. 627). İsveç Demokratları tarafından formüle edilen hükümet dışı yasa tasarılarının retoriğine göre, İsveç'in kültürel mirası çok kültürlülük tarafından tehdit edildiği söylenmektedir. Parti, İsveç'in kültürel mirası ve İsveç kültürü, tarihi ve kimliği tarafından temsil edilen 'biz'i inşa eder ve buna göre 'onlar', çok kültürlülük ile İsveçli olmama arasında bağlantı kurarak inşa edilir. Aynı zamanda düşmanı oluşturan 'bize' ve partinin popülist söyleminde "gerçek" kültürel miras olarak algılanan şeye yönelik ana tehdidi temsil eden de "onlardır" (Nilsson, 2022, s. 629). Bu inşa, kimliğin ilişkisel doğasını vurgular ve göçmenleri İsveç'in kültürel mirasını yok edeceği görüşünü ileri sürer (Janssen, 2023).

Mülteciler, işsizlik ve refah bağımlılığı ile göç ve *folkhem* arasında çatışma olduğu ileri sürülmektedir. *Folkhem*'in kavramsal önemi, göç tarafından sürekli tehdit altında olan 'İsveç halkına' ayrılmış ev olarak İsveç toplumu imajını pekiştirmek için kullanılmaktadır (Janssen, 2023; Norocel, 2017, s. 96). Parti, kendisini *folkhem*'in münhasır savunucusu olarak tasvir ediyor; partinin lideri Jimmie Åkesson'a göre İsveç toplumu, tek kültürlü olduğu zamanlar daha iyiydi. Partiye göre İsveç'e kitlesel göç, refah devleti ve *folkhem* için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Böylece, İsveç Demokratlarının İsveç seçmenleri nezdindeki meşruiyeti önemli ölçüde arttı. Ancak bu, siyasi seçkinlere son zamanlarda yayılmaya başladı ve ana akım partilerin çoğu, İsveç Demokratlarını hâlâ dışlanmış bir parti olarak görüyor. İsveç Demokratlarına verilen desteğin artması, İsveç'te göçün artan siyasallaşmasına ve belirginleşmesine bağlanabilir (Rydgren & Meiden, 2019, s. 446).

2015'te Avrupa'ya artan göçmen akışı ve İsveç Demokratlarının artan seçim gücü de dahil olmak üzere son olaylar, kesinlikle ana akım partileri daha kısıtlayıcı göç politikaları benimsemeye itti, ancak bu olayların İsveç siyasetini daha geniş bir şekilde etkilediği doğru mu? Geleneksel partilerin göç politikası ve retorüğini etkiliyor mu? İsveç hükümetine (İlmlü Muhafazakar Parti, Liberal Parti ve Hristiyan Demokrat Partisinin oluşturduğu koalisyon hükümeti) dışardan destek veren İsveç Demokratları, sıkı bir şekilde göçmenlik ve çokkültürlülük karşıtı olmaya devam etmekte ve hükümetteki partilerin göç politikalarındaki kararlarını büyük ölçüde etkilemektedir. Parti, ülkede kimin sığınma talebinde bulunma hakkına sahip olduğu, tüm sürecin nasıl ele alındığı ve sığınmacıların karşılanması ve elde ettiği faydalar dahil olmak üzere tüm göçmenlik politikasını değiştirmeyi neredeyse her platformda dille getirmektedir. Parti lideri Åkesson sosyal yardıma erişmek isteyen göçmenler hakkında şunları ifade etmiştir: "İsveç'in sosyal yardım sistemini erişmek isteyen herkese açık tutmaya devam edemeyiz" (Nezirevic, 2022). Parti, mevcut aile birleşimi yasasındaki kuralı da değiştirmek ve başka bir dine dönüştüğünü iddia ederek sığınmacı olduğunu iddia edenlerin veya eşcinsel olduğunu iddia edenlerin sığınma talebini reddetmeyi tavsiye etmektedir (Nezirevic, 2022).

İsveç Demokratları, suç veya entegrasyon sorunlarını esas alarak sosyoekonomik politika veya hükümet bürokrasisinin başarısızlıklarından kaynaklandığına inanmamakta; daha ziyade, hem Müslüman göçmenlerin kültürünü hem de politik doğruculuğu suçlamaktadır. İsveç Demokratları ve onların güçlü 'alternatif medya' ağları, iddiaların doğrulanmamış veya yanlış olup olmadığına bakılmaksızın, bu olguları anlamlandıran anlatılar sunmaktadır (Tomson, 2020). Bununla birlikte, ırkçılık iddialarıyla karşı karşıya kaldıklarında, İsveçli Demokratlar,

Batılı olmayan bir mülteci akınının ortaya çıkardığı sosyoekonomik ve sosyokültürel zorluklara dikkat çekmeye çalışan normal işçi sınıfından insanlar oldukları şeklindeki popülist mesajı ikiye katlamaktadır (Tomson, 2020). Parti, geleneksel siyasi partilerin göçle kafa kafaya mücadele etmediğini iddia etmektedir.

Parti lideri Åkesson bir söyleşide İsveç'teki İslam'ı ve Müslümanları II. Dünya Savaşı'ndan bu yana en büyük dış tehdit olarak gördüğünü; Müslüman toplumunun önde gelen temsilcileri İsveç'te şeriat yasasının uygulanmasını talep edeceğini; İsveç belediye sağlık kurulunun tamamen sağlıklı genç erkek çocukları sünnet etmek için para harcayacağını; İsveç'te tecavüz oranının daha yüksek olacağını ve Müslüman erkeklerin tecavüzcüler arasında güçlü bir şekilde temsil edileceğini; İsveç yüzme kulüplerinin kadınlar ve erkekler için ayrı tarifeler getireceğini savunmaktadır (Martinsson, 2018, s. 14).

4. SONUÇ

Son yıllarda Avrupa'da aşırı sağ partilerin yükselişi, hem göçmenler için tehdit algısının oluşmasına hem de Avrupa Birliği'nin (AB) değerlerinin zedelenmesine neden olmuştur. Kendine özgü insan haklarına saygı vb. özellikleri bulunan AB'nin, yabancı düşmanlığı ve ırkçılık kavramlarıyla aynı sayfalarda anılması, ciddi bir tezat oluşturmaktadır. Bu tür olayların meydana gelmesi, AB'nin eşitlik, demokrasi ve özgürlük ilkelerinin gölgede kalmasına sebep olmuştur. Avrupa'daki aşırı sağ hareketlerin ve söylemlerin son yıllarda hız kazandığı gözlemlenmektedir. Avrupalı ülkeler, yaşadıkları ekonomik ve siyasi krizlerin nedenlerinden biri olarak sınırları içinde yaşayan yabancıları ve göçmenleri işaret etmekte ve bu durum, toplumsal hiyerarşiyi farklılaştırma ekseninde güçlendirmektedir. Ortadoğu'daki Arap Baharı hareketlerinin yol açtığı mülteci akını, öncelikle bölge ülkelerini etkilemiş olsa da, Avrupalı ülkeler de bu göç dalgasını engellemek adına söylemlerini sertleştirmiş ve bu bağlamda oldukça katı önlemler almıştır.

İsveç ülkesine özel olarak bakıldığında, göç karşıtı politikaların çok boyutlu bir güvenleştirme sürecinin ürünü olduğunu ve bu sürecin önemli aktörlerinden olan aşırı sağ İsveç Demokratları partisinin göç karşıtı kararların alınmasında etkin bir rol oynadığı sonucuna varılmıştır. Kendilerine daha güvenli bir yaşam arayışı içinde olan düzensiz göçmenleri bir tehdit olarak algılayan İsveç hükümeti, bu süreci yönetmek ya da bu bireyleri korumak yerine, onları kendi sınırlarının dışında tutmayı savunmuştur. İsveç Demokratları, kendi siyasi ajandalarına uygun bir şekilde, hükümetin göçe karşı aldığı kararlara hem söylemsel hem de eylemsel düzeylerde destek çıkmış ve hükümetin bu kararları almasında etkili olmuştur. Bu durum, göçe karşı alınan kararların meşruiyetini artırmıştır. İsveç, Hardin'in Cankurtaran Botu

etiği çerçevesinde, mültecilerin ve göçmenlerin yaşam şartlarını ve uyumunu iyileştirecek önlemler olsa bile, belirgin bir şekilde “nitelikli olanları seçme” ya da “hiçbirini kabul etmeme” eğiliminde olduğunu göstermiştir. Yürüttüğümüz çalışma, son yıllarda göçmenlik politikasına artan odaklanmanın, İsveç Demokratları partisi tarafından, göçmenlerin İsveç toplumu için bir tehdit olduğu argümanını güçlendirdiğini ortaya koymuştur. Bu bulgulara dayanarak, İsveç'teki İsveç Demokratları partisi göç/mülteci konusundaki duruşlarını daha kısıtlayıcı bir yöne doğru değiştirdiği tespit edilmiştir. Ana akım partiler, göçle doğrudan ilişkili siyasi meselelerde daha ılımlı bir tutum sergilerken, İsveç Demokratları, etnoplüralist bir söylem kullanarak mültecileri İsveç kimliğine yönelik bir güvenlik tehdidi olarak konumlandırmıştır. Bu durum, İsveç Demokratlarını belirli konularda ana akım partilere yakınlaştırmıştır. İsveç Demokratları kendisini hükümette istemeyen anaakım partilerin kurduğu hükümet koalisyonunun dışında kalsa da dışardan destek verme karşılığında kendisine karşı bir bağımlılık oluşturmayı ve karar verme sürecini doğrudan etkilemeyi başarmıştır.

KAYNAKÇA

- Altuntaş, A. (2018). İsveç'te aşırı sağcı liderden başörtüsü açıklaması, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/isvecte-asiri-sagci-liderden-basortusu-aciklamasi/1059208>
- Anti-Defamation League, (2021). Extreme right, radical right, far right. *Center on Extremism*, <https://www.adl.org/resources/glossary-terms/extreme-right-radical-right-far-right>
- Avcu, T. (2020). Avrupa'da aşırı sağ'ın yükselişinin göç politikalarına etkileri: Hollanda örneği, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (1), 235-247. <https://doi.org/10.33206/mjss.511123>
- BBC. (2018). Sweden Democrats tap into immigration fears, <https://www.bbc.com/news/world-europe-29202793>
- Carter, E. (2005). *The extreme right in Western Europe: success or failure?* Manchester University Press.
- Civil Rights Defenders (2022), The Tidö agreement review, <https://crd.org/2022/12/16/our-review-of-the-tido-agreement-tidoavtalet/>
- Çolakoğlu, E. (2019). Avrupa'da mülteciler, yükselen aşırı sağ ve seçim süreçleri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(3), 933-962.
- Çöpoğlu, O. M. (2017). Avrupa'da yükselen popülist aşırı sağ partiler: özgürlükler ee uluslar avrupası (ENF) grubu üzerine bir inceleme, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1-17. <https://doi.org/10.20860/ijoses.331142>
- Dal Bó, E., Finan, F., Folke, O., Persson, T., & Rickne, J. (2018). Economic losers and political winners: Sweden's radical right. *Department of Political Science*, 2(5), 2. <https://www.bde.es/f/webpi/SES/seminars/2019/Fich/sie20191009.pdf>

- Eren, S. (2017). Güç kazanan sağcı popülist söylemlerin nedenleri ve etkileri: Fransa ve Hollanda örneği. *İktisadi Kalkınma Vakfı*, 1-14. https://www.ikv.org.tr/images/files/ikv_degerlendirme-198.pdf
- Goodwin, M. (2022). Are we witnessing the return of fascism? *Rak Höger*, <https://www.enrakhoger.se/p/are-we-seeing-the-return-of-fascism#details>
- Göze, A. (2011). *Siyasal düşünceler ve yönetimler*, Beta Yayıncılık.
- Halhalli, B. (2022). Avrupa aşırı sağ ve büyük ikame teorisi (great replacement). *Euro politika*, (16), 43-52.
- Hellström, A., & Nilsson, T. (2010). We are the good guys: ideological positioning of the nationalist party Sverigedemokraterna in contemporary Swedish politics. *Ethnicities*, 10(1), 55–76. doi.org/10.1177/1468796809354214
- Hilliard, R., L. & M., C. Keith (1999). *Waves of rancor: tuning in the radical right*, M. E. Sharpe, Inc.
- Inglehart, R., F. (2016). Trump, Brexit, and the rise of populism: economic have-nots and cultural backlash. *Harvard kennedy school faculty research working paper series*, 16-26
- İsveç Demokratları'nın bir sonraki görev döneminde İsveç siyaseti üzerindeki etkisi için odak programı. (2022). *İsveç demokratlarının parti manifestosu*, <https://sd.se/wp-content/uploads/2022/07/sverigedemokraternas-valplattform-2022-april.pdf>
- İşcan, İ. H. & Çakır, M. (2019). Türkiye'deki sığınmacı ve mültecilerin Türk işgücü piyasasına etkisi: bir saha araştırması, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19 (43), 177-2.
- Janssen, C. (2023). The far-right Sweden democrats and the construction of the Muslim other, *e-international relations*, <https://www.e-ir.info/2023/01/26/the-far-right-sweden-democrats-and-the-construction-of-the-muslim-other/>
- Jens, R. (2006). *From tax populism to ethnic nationalism: radical right-wing populism in Sweden*. Berghahn Books Publishing
- Karataş, İ. (2019). Avrupa'da popülist partilerin yükselişi; Hollanda'da PVV örneği, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 28-42. doi.org/10.31592/aeusbed.479219
- Kaya, A. (2017). Avrupa'da popülist sağın yükselişi: çeşitlilik ve birlik içerisinde kaybolmak, *Cohere Kritik Arşiv*, 1-25.
- Martinsson, J. (2018), Sweden democrats: an anti-immigration vote, *The foundation pour l'innovation politique*, <https://www.fondapol.org/en/study/sweden-democrats-an-anti-immigration/>
- Mudde, C. (1996). The paradox of the anti-party party: insights from the extreme right. *Party Politics*, 2(2), 265–276.
- Mudde, C. (2011). Who's afraid of the European radical right?, *Dissent*, 7-11.

- Muis, J., & Immerzeel, T. (2016). Causes and consequences of the rise of populist radical right parties and movements in Europe. *Current Sociology*, 65(6), 909–930.
- Nezirevic, L. (2022). Swedish far-right party launches anti-immigration policy, *Anadolu Agency*, <https://www.aa.com.tr/en/europe/swedish-far-right-party-launches-anti-immigration-policy/2673823>
- Öner, S. (2014). Avrupa’da yükselen aşırı sağ, yeni öteki’ler ve Türkiye’nin AB üyeliği, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 163-184. doi.org/10.1501/Avraras_0000000205
- Öztaş, E. (2018). Göçmenlerin entegrasyonunda eğişen modeller: çokkültürlü cennet’ten çokkültürlü drama’ya: Hollanda ve göçmenleri, içinde, (Der) S. G., İhlamur- Öner ve N. A., Öner, Küreselleşme Çağında Göç (ss.161-181), İletişim Yayınları.
- Öner, S. (2021). Brexit ve Avrupa’da popülist radikal sağın yükselişi, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 20, 95-118. <https://doi.org/10.32450/aacd.978784>
- Parties and Elections in Europe. (2023). <http://www.parties-and-elections.eu/countries.html>
- Rush, G. B. (1963). Toward a Definition of the Extreme Right, *The Pacific Sociological Review*. 6 (2), 64-73.
- Rydgren, J., & Van der Meiden, S. (2018). The radical right and the end of Swedish exceptionalism. *European Political Science*, 18(3), 439–455. doi.org/10.1057/s41304-018-0159-6
- Sedergren, S. (2019). Swedish migration politics: have the the Sweden democrats taken over the political agenda? (5-2019), (Master Thesis, The Graduate Center of City University of New York). CUNY Academic Works, https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4191&context=gc_etds
- Sepli, M. (2022). Avrupa’da aşırı sağ partilerin yükselişi: İtalya’da Kuzey Ligi örneği (1991-2020), (Yüksek Lisans Tezi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, https://acikerisim.ikcu.edu.tr/yayinaea/10510463_6405e501e55ea.pdf
- Sverigedemokraterna, (2014). Sverigedemokraternas principprogram 2011.
- Sverigedemokraterna, (2018). Valplattform. Sverigedemokraternas valplattform.
- Taş, M. (1999). *Avrupa'da ırkçılık*. İmge Kitabevi.
- Tomson, L., D. (2020). The rise of Sweden democrats: Islam, populism and the end of Swedish exceptionalism, *Brookings Project Report*, <https://www.brookings.edu/research/the-rise-of-sweden-democrats-and-the-end-of-swedish-exceptionalism/>
- Uzunçayır, C. (2014). Göçmen karşıtlığından İslamofobiye Avrupa aşırı sağ, *Siyasal Bilimler Dergisi*. 2 (2), 131-147. DOI: 10.14782/sbd.201439377
- Vural, H. S. (2005). *Avrupa'da radikal sağın yükselişi*, İletişim Yayınları.
- Yıldırım, Y. (2018). Polonyada popülist sağın yükselişi PiS örneği, 5th *International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS)*, 131-136. Niğde, Türkiye.

Yılmaz, F. ve Kutlay, M. (2011). Avrupa'yı bekleyen tehlike: aşırı sağın yükselişi, *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*, USAK Analiz No: 11.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 336-364

Araştırma Makalesi / Resrarch Article

Received / Alınma: 03.12.2023

Accepted / Kabul: 31.01.2024

ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ OLARAK SAĞLIK HİZMETİ İHRACATI İLE DÖVİZ KURU VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ*

Şule BATBAYLI¹

Emin ERTÜRK²

Öz

Son yıllarda uluslararası hizmet ticareti hızla artmaktadır. 1990'lı yıllarda Dünya Ticaret Örgütü hizmet sektörünün gelişmesine katkıda bulunan düzenlemeler yapmış ve kurallar belirlemiştir. Uluslararası hizmet ticaretini engelleyen durumlar ortadan kaldırılmış veya en aza indirilmiştir. Ayrıca hizmet sektörleri belirlenmiştir; sağlık, eğitim, turizm, danışmanlık, sigortacılık, bilişim vb. hizmetleri ticarete konu olmuştur. Çalışmada, dünyada son zamanlarda cazip bir sektör haline gelen uluslararası sağlık hizmetinin (sağlık turizmi veya sağlık hizmeti ihracatı olarak adlandırılan alan) döviz kuru ve ekonomik büyüme ile ilişkisinin olup olmadığını araştırmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin hizmet ihracatı geliri olan sağlık hizmeti ihracatı ile reel efektif döviz kuru, ekonomik büyüme, cari denge, turizm gelirleri ve hizmet giderleri, Johansen Eşbütünleşme analizi yardımıyla analiz edilmiştir. 2002:Q1-2019:Q4 dönemine ait veriler kullanılarak test uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu görülmüştür. Ekonomik büyüme ile turizm gelirleri, sağlık hizmeti ihracatını pozitif yönde; reel efektif döviz kuru, hizmet gideri ve cari denge, sağlık hizmeti ihracatını negatif yönde etkilemektedir. Çalışmada döviz kurunda yaşanacak değişimin sağlık turistlerinin ülke seçiminde belirleyici olabileceği bulunmuştur. Ayrıca analizde uygulanan hata düzeltme modeli testi, uzun dönemde dengede oluşacak sapmaların düzeltilebileceğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Hizmet Ticareti, Sağlık Turizmi, Döviz Kuru, Ekonomik Büyüme, Johansen Eşbütünleşme Testi.

Jel Kodları: F19, Z00, F31.

* Bu çalışma ikinci yazarın danışmanlığında birinci yazar tarafından yazılan "Sağlık Hizmeti İhracatı ve Türkiye Örneği" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹Doktor, Bağımsız Araştırmacı, E-posta: batbaylisule@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0836-9203.

²Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, E-posta: eminderturkyeni@gmail.com, ORCID:0000-0003-2469-4417.

Atıf/Citation

Batbaylı, Ş. & Ertürk, E. (2024). Uluslararası hizmet ticareti olarak sağlık hizmeti ihracatı ile döviz kuru ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 336-364.

THE RELATIONSHIP BETWEEN HEALTH SERVICE EXPORTS AS INTERNATIONAL SERVICE TRADE AND EXCHANGE RATE AND ECONOMIC GROWTH

Abstract

International service trade has been increasing rapidly in recent years. In the 1990s, the World Trade Organization made regulations and rules that contributed to the development of the service sector. Situations hindering international trade in services have been eliminated or minimized. Additionally, service sectors were identified; health, education, tourism, consultancy, insurance, information services, etc. have become tradable. In the study aimed to investigate whether international health care (the field called health tourism or health care export), which has recently become an attractive sector in the world, has a relationship with the exchange rate and economic growth. In this context, health service exports, which are Turkey's service export revenues, and real effective exchange rate, economic growth, current account balance, tourism revenues, and service expenses were analyzed with the help of Johansen Cointegration analysis. The test was applied using data from the period 2002:Q1-2019:Q4. According to the results, it has seen that there was a long-term relationship between the variables. Economic growth and tourism revenues positively affect health service exports. Real exchange rate, service expenditure, and current account balance negatively affect healthcare exports. In the study, it was found that the change in the exchange rate may be decisive in the country choice of health tourists. Moreover, the error correction model test applied in the analysis showed that deviations in the long-run equilibrium can be corrected.

Keywords: Service Trade, Health Tourism, Exchange Rate, Economic Growth, Johansen Cointegration Test.

Jel Codes: F19, Z00, F31.

1. GİRİŞ

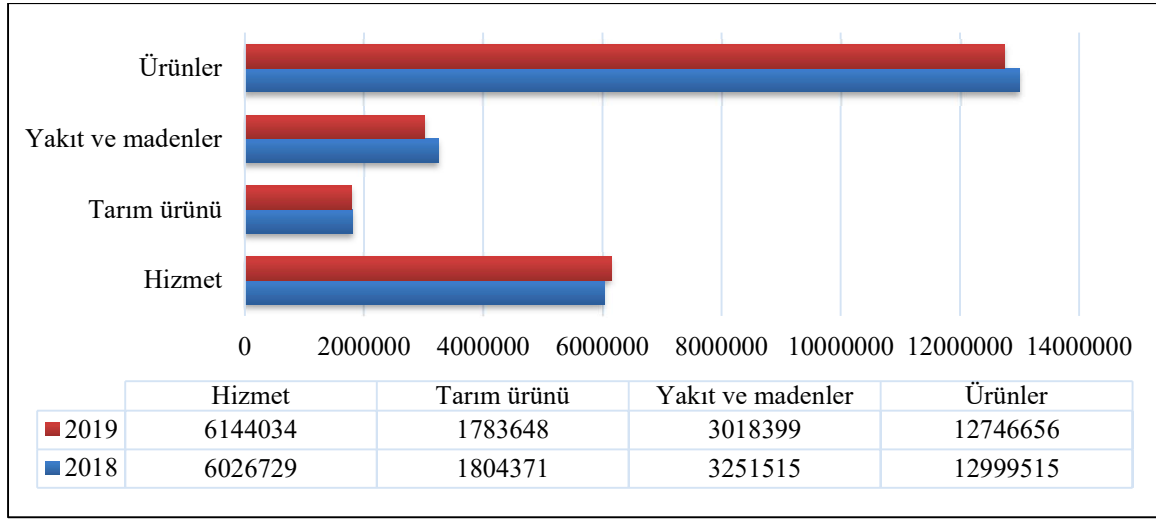
İhracat, bağlantılı olan diğer sektörlerin verimliliğini artırır, dışsal kaynaklar oluşturur, yaparak öğrenmeyi teşvik eder, istihdamı artırır, ücretleri olumlu yönde etkiler ve ekonomik büyümeye olumlu katkı sağlar (Eichengreen & Gupta, 2013, s. 2). Uluslararası ticaret denildiğinde ise akla ilk gelen mal ihracatı ya da ithalatıdır. Ancak son yıllarda hizmet sektörünün de ticareti hızla artan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır (Krugman, vd., 2012, s. 17-19). Hizmet ihracatı özünde, sağlık, turizm, seyahat, muhasebe, taşımacılık, sigorta, finansal hizmet, iletişim, hukuk, bilişim, yönetim hizmetleri ve hizmetle ilgili diğer sektörleri kapsamaktadır. Bununla birlikte hizmet ihracatı, mal ihracatının büyümesine de destek olmaktadır (Eichengreen & Gupta, 2013, s. 2; Bobirca & Miclus, 2007, s. 1). Ayrıca hizmetlerin alınıp satılmasının yanı sıra mal üretiminde girdi olarak kullanılabilirliği olması; hizmet ticaretinin ekonomik büyümeye olan katma değeridir (WTO, 2021a). İletişim, finans, sigorta, nakliye ve lojistik hizmetlerinin diğer hizmetlerde yoğun şekilde kullanılması sonucunda oluşan ekonomik katkı, buna en net örnektir (Eurostat, 2020). Öte yandan teknolojik ilerleme, hizmetlerin ülke sınırı dışına taşınmasındaki zorluğu ortadan kaldırmıştır (WTO, 2021a). Günümüzde küreselleşmenin artması ile uluslararası hizmetlere daha çabuk ulaşılabilir olmaktadır. Deniz aşırı ülkelere gitmek çok daha kolay olduğundan dolayı hizmete ulaşmak da, daha kolay olmuştur (Krugman, vd., 2012, s. 17-19). Dolayısıyla uluslararası hizmet ticareti, ulusal piyasaların liberalleşmesi, ekonomik

entegrasyonların çoğalması, ekonomik büyümeye katkı sağlaması ve teknolojinin ilerlemesi nedeniyle artma eğilimindedir (Bobirca & Miclaus, 2007, s. 1). Böylece globalleşen dünyada hizmet sektörü, üçüncül bir endüstri olmuştur (Eurostat, 2020).

Tüm bunların yanı sıra hizmet sektöründe tüketici ile üreticinin bir arada olması gerekliliğinden dolayı sektörün ticaret hacmi nispeten daha sınırlı kalmaktadır. Öte yandan burada bir seyahat söz konusu olduğu için ikinci bir hizmet sektörünün faaliyete girdiği görülmektedir. Bununla birlikte internet teknolojisinin gelişmesi hizmet sektöründe maliyet avantajı sağlamaktadır (Freund & Weinhold, 2002, s. 236).

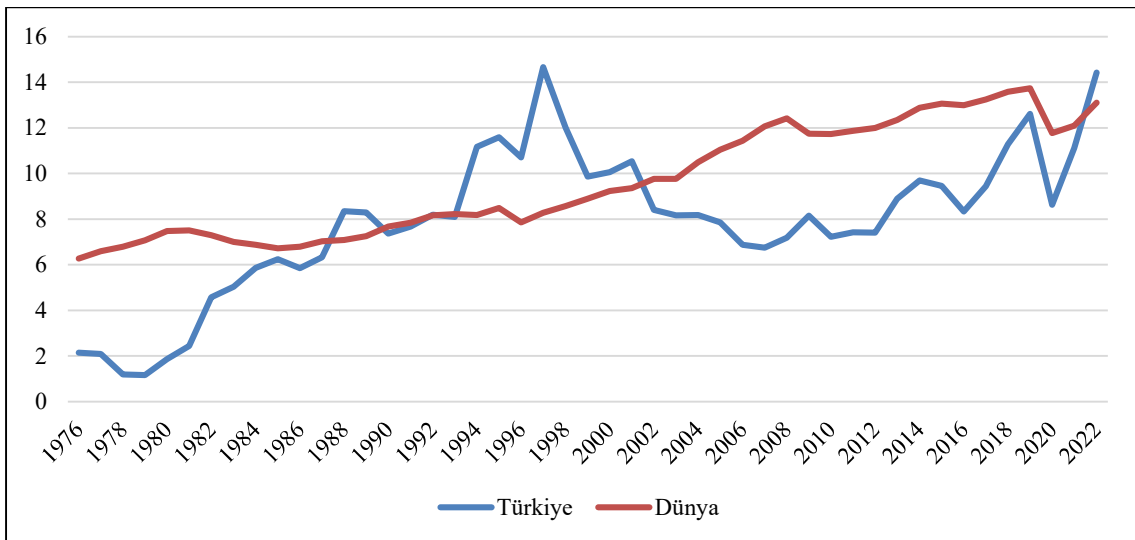
Son zamanlarda, hizmet ticareti, uluslararası ticarete etkin biçimde faaliyet göstermektedir (Jensen & Kletzer, 2005, s. 75). Hizmet ticareti, modern ekonomilerde sürekli büyüyen bir rol oynamaktadır (Kelle & Kleinert, 2010, s. 1). 1996 yılında uluslararası ticaretin büyüklüğü 6 trilyon dolar civarında olup bunun %20-25'i hizmet sektörüydü (Wibulpolprasert, vd., 2004, s. 2). 2007 yılında ise Dünya Bankası, küresel katma değerinin ortalama %70'inin hizmetler sektöründe üretildiğini tahmin etmektedir. Ayrıca teknolojik ilerlemeler ve serbestleştirme politikaları nedeniyle hizmet sektörü, giderek daha fazla ticarete konu olmaktadır. Hizmet ticaretindeki büyüme oranları son yirmi yılda mal ticaretindeki büyüme oranlarına yaklaşmıştır. Özellikle ticari hizmetlerin bu gelişmeye katkısı olmuştur. Bu nedenle, ekonomik büyümeyi teşvik etmek için Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) ve Avrupa Birliği (AB) kapsamında hizmet ticaretinde liberalleşmeyi teşvik etmeye yönelik adımlara devam etmektedir (Kelle & Kleinert, 2010, s. 1).

1996 yılında tahmini küresel sağlık hizmetleri sektörü büyüklüğü, 3 trilyon dolardı. 2000 yılında ihraç edilen küresel sağlık hizmetlerinin değerinin 140 milyar dolar olduğu, yani küresel pazarın %5'inden az olduğu ve bunun her yıl %6 oranında arttığı tahmin edilmektedir (Wibulpolprasert, vd., 2004, s. 2). Grafik 1'de dünyada toplam ticaretin türlerine göre parasal miktarları verilmiştir. 2018 ve 2019 yıllarının karşılaştırıldığı grafikte, her iki yılda da en fazla ticaretin mal ticaretinde gerçekleştiği görülmektedir. Bunu, ikinci sırada hizmet ticareti takip etmektedir. 2019 yılında bir önceki yıla göre daha fazla hizmet ticareti yapılmıştır.

Grafik 1. Dünya Toplam Ticaretinin Görünümü (Milyon \$)

Kaynak: WTO, 2021b

Grafik 2’de Türkiye’nin gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) içinde hizmet ticareti ile dünya ortalama GSYH içinde hizmet ticaretinin karşılaştırılması verilmiştir. Buna göre Türkiye’nin istikrarlı olmayan bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Dünya da ise hizmet ticaretinin GSYH içindeki payının zamanla arttığı gözlenmektedir. Göze çarpan bir başka husus ise 2020 yılındaki pandemi döneminde olan keskin düşüştür. Söz konusu dönemde seyahatlerin yasaklanması hizmet ticaretini önemli ölçüde ve olumsuz anlamda etkilemiştir.

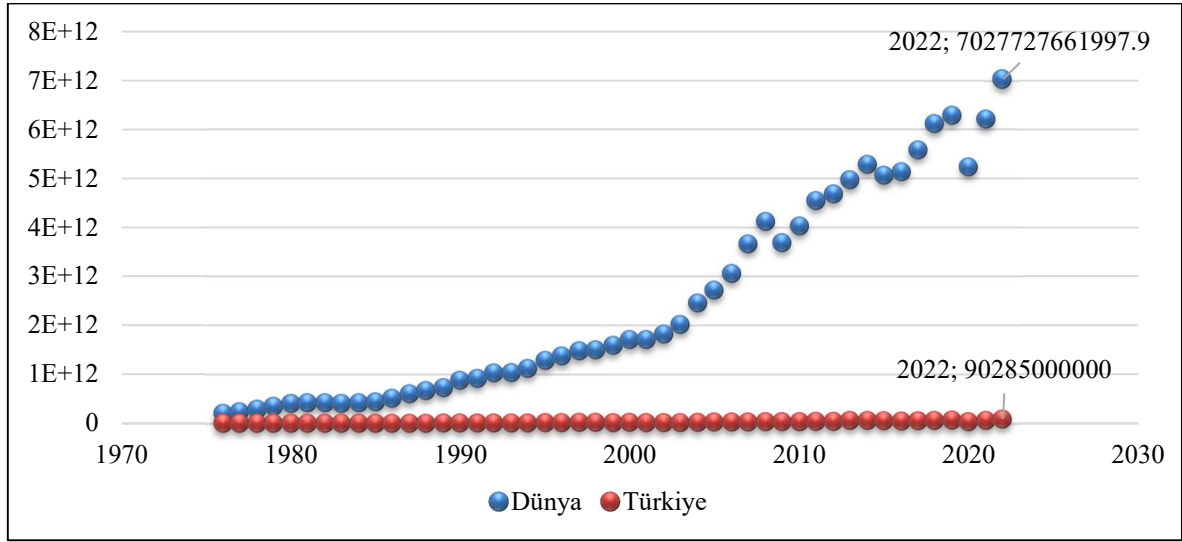
Grafik 2. Türkiye ve Dünya’da GSYH İçinde Hizmet Ticaretinin Payı

Kaynak: Worldbank, 2023

Grafik 3’te 1976-2022 dönemine ait Türkiye ve dünyanın toplam hizmet ihracatı verilmiştir. 1990’lı yıllardan itibaren dünyadaki hızlı artış göze çarpmaktadır. Dünya ile kıyaslandığında

Türkiye'nin artış hızı çok düşük kalmasına rağmen yine de bir yükselme söz konusudur. 1976 yılında 580 milyon dolar olan hizmet ihracatı değeri 2022 yılında 90.285 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin hizmet ihracatı değerinde zaman zaman dalgalanmalar olsa da, ülkenin hizmet ihracat hacmi küresel piyasaya uyum sağlamaktadır. Bu bağlamda dünya hizmet ihracatı 1976 yılında yaklaşık 206.768 milyon dolar civarındayken 2022 yılında yaklaşık 7.028 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. 46 yılda küresel hizmet ihracat değeri ortalama 35 kat artmıştır. Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerinin (örneğin elektronik sağlık (e-sağlık)) kullanımının daha yaygın hale gelmesi, sağlık sistemlerinin serbestleştirilmesi ve hizmet ticaretindeki giriş engellerinin azaltılması sonucunda, bu oran daha hızlı bir şekilde artabilir.

Grafik 3. Türkiye ve Dünya'da Hizmet İhracatı (\$)

Kaynak: Worldbank, 2023

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), aşırı olan ticaret engellerini azaltmayı amaçlayarak düzenlemeler yapmıştır. Bu bağlamda sağlıklı ilgili başlıca DTÖ anlaşmaları arasında “Ticarette Teknik Engeller Anlaşması (TBT), Sağlık ve Bitki Sağlığı Önlemleri Anlaşması (SPS), Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması (TRIPS) ve Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması (GATS)” yer almaktadır. Birçok bölgesel ticaret anlaşması, DTÖ anlaşmalarıyla hemen hemen aynı ilkeleri izlemektedir. Örneğin, Güneydoğu Asya ülkeleri arasında, ASEAN Hizmetler Serbest Ticaret Anlaşması (AFAS) ile ASEAN Serbest Ticaret Bölgesi anlaşması benzer ilkelere sahiptir (Wibulpolprasert, vd., 2004, s. 2).

DTÖ, GATS ile birlikte hizmet sunma biçimini dört ilke ile belirlemiştir (WTO, 2023a):

Mod 1 Sınır ötesi tedarik; bir ülkeden diğer ülkeye hizmet akışını ifade etmektedir. (Telekomünikasyon, e-sağlık hizmeti gibi.)

Mod 2 Yurt dışından tüketim; DTÖ üyesi olan bir ülkedeki hizmet tüketicisinin (veya başka tüketicilerin) herhangi bir hizmeti almak amacıyla diğer üye ülkenin topraklarına seyahat etmesini ifade etmektedir.

Mod 3 Ticari varlık; bir hizmet sağlayıcısı üye ülkenin diğer üye ülkede hizmet sunma amacıyla mülk sahiplenmesi, kiralaması veya varlık oluşturmasıdır.

Mod 4 Gerçek kişilerin hareketliliği; bir üye ülkenin hizmeti sunmak amacıyla diğer üye ülkeye geçici olarak personel (doktor, muhasebeci vb.) göndermesidir.

Söz konusu 4 unsurun uluslararası sağlık hizmeti bakımından uygulanması ise şu şekildedir (WTO, 2023b): Mod 1 teletıp hizmetleri, Mod 2 sağlık turistlerinin diğer ülkelere hizmet almak için gitmesi, Mod 3 bir sağlık kurumunun başka bir ülke pazarında yer alması ve Mod 4 bir doktorun başka ülkeye hizmet vermek üzere gitmesidir.

Uluslararası ticaretin sağlık sistemleri üzerinde başka sonuçları da bulunmaktadır. Bu olası sonuçlar esas olarak sosyal eşitlikle ilgilidir. İlki olan (mod 1) teletıp kavramı, gerekli altyapı ve insan gücü ile yoksullara, temel hizmetlerin sunumunu sağlamaya yönelik olarak düzenlenmelidir. İkinci olan (mod 2) yurtdışındaki tüketim kavramında, kıt sağlık kaynaklarının, toplumun tüm kesimine dağıtımının dengeli olmasına dikkat edilmelidir. Üçüncü olan (mod 3) ticari varlık kavramına göre, yabancı ticari varlık kamu kaynakları üzerindeki baskıyı azaltabilmelidir. Ancak yabancı sermaye sağlayıcıları, kırsal kamu sağlık sektöründen, kentsel özel sağlık sektörüne doğru kademeli bir geçişe yol açabilir. Son olarak, sağlık personelinin hareketliliği (mod 4), gelişmekte olan ülkelere para transferi için fırsatlar yaratsa da bunun sonucunda ortaya çıkan beyin göçü, ulusal sağlık sisteminin gelişimi açısından ciddi bir kısıtlama doğurmaktadır. Bu nedenle mod 4 geçici olarak uygulanmaktadır. Gelişmekte olan bir ülke bağlamında ele alınması gereken bazı sorular da bulunmaktadır. Bunlar sağlık hizmetleri ticaretinin serbestleştirilmesi sonucunda bu hizmetlerin maliyeti, kalitesi ve bulunabilirliği üzerindeki etkisi ile ilgilidir. Ülkenin sağlık hizmetleri ihracatını teşvik etmek için benimsediği politika ve stratejiler neler olmalıdır? Sağlık hizmetleri ticaretinin ulusal öncelikler ve yoksulların çıkarları pahasına olmamasını sağlamak için ne tür destekleyici politikalar ve önlemler gereklidir? Sağlık hizmetlerinin ticarileşmesinin artmasıyla birlikte sağlık hizmetlerinin sunumunda kamu-özel dengesi nasıl korunabilir? Eğer hükümetler sağlık hizmetlerinde ortaya çıkan küresel fırsatlardan gerektiği gibi yararlanırken aynı zamanda küreselleşmenin olumsuz etkilerini başarıyla hafifleteceklerse, bu soruların tümü detaylı şekilde ele alınmalıdır (Wibulprasert, vd., 2004, s. 2).

Kaliteli bir sağlık hizmeti, ülkelerin dış çevre ve küresel ticarete entegrasyon konusunda yaşanan zorluklarla mücadelesini kolaylaştıracaktır. Bu nedenle, genişleme fırsatlarının ve ekonomik büyümenin artması, gelişmekte olan ülkelerin sağlığı koruma ve refahı sağlama şansını artırabilir. Sağlık hizmetleri olanaklarına daha geniş erişim, insanların maddi olanaklarını doğrudan etkileyebilir. Ayrıca sağlık hizmetlerinin dünyaya açılması, onların sağlık altyapılarının daha iyi olmasını sağlayabilir. Öte yandan bazı ülkelerde uluslararası sağlık hizmeti ticaretinin uygulanmasında zorluklar yaşanmaktadır. Örneğin, bu durum Güney Asya ülkeleri için geçerlidir; cinsiyet eşitsizliği ve çoğunlukla yoksul gelir grubunun sağlık tesislerinden mahrum bırakıldığı ve sağlıkta gelire dayalı ayrımcılık olduğu görülmektedir. Bunlar küresel sağlık perspektifinde yavaş ilerlemeyi göstermektedir (Aich & Banerjee, 2023, s. 25). Sağlığın küreselleşmesi perspektifinden bakıldığında, sağlık hizmeti ihracatı yüksek kaliteli tıbbi kaynakları dengeler, insanların sağlığa erişimini kolaylaştırır, hastalara daha adil bir seçenek sunar ve ülkeler arasındaki sağlık turizmi ticaretinde rekabeti hızlandırır. Özünde sağlık hizmeti ihracatı ya da genel bilinen adıyla sağlık turizmi sağlık hizmetleri ile turizm endüstrisini birleştiren bir iş koludur. Yeni bir ekonomik büyüme motoru ve sağlık sektörünün önemli bir parçası olarak görülmektedir. Sağlık turizmi kapsamlı bir sağlık hizmeti ticareti olabilir. Bununla birlikte, teorik açıdan, uluslararası sağlık turizmi endüstri içi ticaret olarak kabul edilmektedir. Yurt içinde gerçekleşen sağlık turizmi ise yurt içi ticaret olarak görülmektedir. Bu sektör turizm hizmetinin döviz geliri olarak ölçülmektedir (Jiang, vd., 2022, s. 3-5).

Sağlık hizmeti ihracatı bir döviz geliri olup, ödemeler bilançosunun dengelenmesinde kullanılmaktadır. Birçok gelişmekte olan ülke gibi Türkiye de bu pastadan pay almak istemektedir. Bununla birlikte Türkiye bu alandaki potansiyeli ile rekabet avantajına sahiptir. Ülkenin; gelişmiş sağlık alt yapısının olması (hastane ve yatak sayısı, sağlık personeli sayısı, teknolojik alt yapı vb.), turizm merkezi olması, birçok ülke ile komşuluk, akrabalık, kültürel ve dini bağlarının olması, sağlık turizminin devlet tarafından desteklenmesi, nispi fiyat avantajına sahip olması, iklim, coğrafi konum, termal kaynaklar, kültürel zenginlikler bakımından nispeten üstün olması rekabet edebilirliğini arttırmaktadır. Bununla birlikte sağlık tesislerinin kalitesini belgeleyen ve kâr amacı olmayan Uluslararası Ortak Komisyon (Joint Commission International-JCI) tarafından Türkiye’de 38 tane hastaneye akreditasyon belgesi verilmiştir (Akbolat & Deniz, 2017, s. 130; Batbaylı, 2021a, s. 313; JCI, 2023; Tontuş, 2019, s. 4-5).

Tablo 1’de Türkiye’nin sağlık hizmeti ihracatı geliri (sağlık turizmi geliri) ile sağlık hizmeti ithalatı gideri (sağlık turizmi gideri) verilmiştir. Buna göre 2020 pandemi dönemine kadar

sağlık hizmeti ihracatında istikrarlı bir artış gözlenmektedir. Pandemi döneminin en olumsuz etkilediği sektörlerden birisinin hizmetler sektörü olduğu göz önüne alındığında, 2020 yılında söz konusu gelir bir önceki yılın neredeyse yarısı kadar gerçekleşmiştir. Aynı şekilde giderlerde de azalma yaşanmıştır. Ancak bir sonraki yıl olan 2021’de toparlanma görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye bu alanda çok fazla sağlık turisti ağırlamaktadır. Sunulan hizmetin kalitesi ve sağlanan güven, yabancı hastaların Türkiye’yi seçmelerinde bir ön koşul olmuştur. Ayrıca ülkenin sağlık hizmeti ithalatının da oldukça az olduğu dikkat çekmektedir. Sonuç olarak Tablo 1’e göre Türkiye potansiyel sağlık hizmeti ihracatçısı bir ülkedir.

Tablo 1. Türkiye’de Uluslararası Sağlık Hizmeti (Milyon \$)³

Yıllar	Sağlık Hizmeti İhracatı (Gelirleri)	Sağlık Hizmeti İthalatı (Giderleri)
2017	763.00	21.00
2018	856.00	20.00
2019	1 065.00	16.00
2020	551.00	9.00
2021	1 048.00	18.00

Kaynak: Batbaylı, 2021b, WTO, 2023c

Tablo 2’de Türkiye’nin uluslararası sağlık hizmeti ticaretinin toplam ticaret içindeki payı verilmiştir. Bu oran 2019 yılına nazaran 2020 yılında düşüş göstermiştir. Ancak 2020 yılında toplam ticaret hacminde de düşüş olduğu unutulmamalıdır.

Tablo 2. Türkiye’de Toplam Hizmetin Yüzdesi Olarak Sağlık Hizmeti

Toplam Hizmetin Yüzdesi Olarak Sağlık Hizmeti (%)	Sağlık Hizmeti İhracatı	Sağlık Hizmeti İthalatı
2019	1.6	0.1
2020	1.8	0.1

Kaynak: Batbaylı, 2021b, WTO, 2023c

Sağlık hizmeti ihracatında Türkiye rekabet avantajına sahiptir. Ülke bu yönünü değerlendirip sektörden elde ettiği döviz gelirini daha da arttırabilir. Böylece ülkenin ihtiyacı olan yüksek döviz girdisi bu sektörden, kısmen de olsa karşılanabilir.

³ Mod 1, 2 ve 4’ü içeren uluslararası hizmet ihracatı ve ithalatı olup tıbbi nedenlerle seyahat, konaklama, yeme-içme ve ulaşım gelir ve giderlerini vermektedir.

2. LİTERATÜR

Literatürde sağlık turizmi ile ilgili çok fazla ampirik analize rastlanmamıştır. Ancak sektörün yapısını değerlendiren analizlerin yapıldığı çalışmalar mevcuttur. Bu başlık altında literatür taraması sonucu ulaşılan çalışmalara yer verilmiştir.

Crooks vd. (2015), gelişmiş bir ülke olan Kanada için sağlık hizmeti ithalatı üzerine bir inceleme gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda, Kanada’da yaşayanların yurtdışında medikal turizmi neden tercih ettiği araştırılmıştır. Seçilen 22 aile hekimi ile görüşmeler yapılmış ve sonuç olarak yerel sağlık hizmetlerine tam ve kolay erişebilme konusunda zorluk yaşandığı, bu sebeple sisteme duyulan güvenin zedelendiği görülmüştür.

Asya ülkelerinde yaygın olan sağlık turizmi sektörünü birçok araştırmacı çalışmalarında çeşitli yöntemlerle incelemiştir. Lee (2010), Singapur’da 1980-2007 yıllarındaki doktor sayısı ve turizm verileri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu bağlamda ARDL analizi ve nedensellik analizi uygulamıştır. Elde edilen sonuçlara göre uzun dönemde doktor sayısından turizme doğru nedenselliğin varlığı gözlenmiştir. Bununla beraber sonuçlar, turizm hizmetlerinin ve ekonomik büyümenin, sağlık hizmetlerinden etkilendiğini göstermiştir. Bhadu (2011), literatürde sıkça geçen “sağlık hizmeti ihracatı sektörü Hindistan ekonomisinin lokomotif sektördür” düşüncesinin doğruluğunu test etmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamdaki değerlendirmeler sonucunda sağlık hizmeti ihracatı sektörünün Hindistan için oldukça önemli bir endüstri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Jiang, vd. (2022), Çin’in birçok eyaletinde aktif olan sağlık turizmi merkezlerinin 2014-2022 dönemindeki faaliyetlerini takip etmişler ve bunlar üzerine ampirik bir analiz uygulamışlardır. Bu kapsamda resmi kuruluşlardan katılımcılar ve oluşturulan gruplar ile kişi başına düşen toplam sağlık harcaması ve yerli sağlık tüketicisi sayısı analize dahil edilmiştir. Çalışmanın amacı, sağlık turizmi analizinde endüstri içi ticaret modelinin uygulanmasıdır. Elde edilen sonuçlara göre, harcama değişkeni en büyük değere sahiptir. Bu da şunu ifade etmektedir; geceleme nedeniyle gelen ziyaretçiler için sağlık ve tıbbi bakım amaçlı kişi başına yapılan günlük harcama, sağlık turizmi ticaretine en önemli katkıyı sağlayan faktördür. Ayrıca bunlar, turizm hizmet ihracatında döviz gelirini belirleyen temel faktör olarak da görülebilir. Genel olarak sağlık turistlerinin sağlık faydalarını en üst düzeye çıkarmak için küresel ölçekte ürün çeşitliliği aradıkları sonucuna ulaşılmıştır. İç talep, yerli işletmelerin sağlık turizmi ürünlerinin üretiminde karşılaştırmalı avantajlar elde etmesini sağlayacak ve iç ticaret, uluslararası ticareti yönlendirerek döviz geliri elde etmek için daha fazla yabancı turist çekebilecektir. Noree, vd., (2016), Tayland’da medikal turizmin sağlık sistemi üzerinde nasıl bir etki yaptığını incelemiştir. Bu doğrultuda 2010 yılında sağlık turizminde en çok talep

gören “söz konusu sağlık turistleri tüm sağlık turistlerinin %63’üne denk geldiği” 5 hastanedeki 28 hizmet sağlayıcısı ve 15 yönetici ile görüşülmüştür. Elde edilen sonuçlara göre, 167.000 sağlık turisti tedavi için seçilen sağlık kuruluşlarına gitmiş ve bu durum ülke sağlık sistemine büyük bir yük olmamıştır. Bununla birlikte sağlık turizminin ülke ekonomisine katkı sağladığı bulunmuştur. Tang ve Lau (2017), Malezya üzerine yaptıkları incelemede medikal turizm ile ekonomik büyümeyi araştırmayı amaçlamışlardır. Bu bağlamda, seçilen değişkenler; döviz kuru, tedavi ücretleri, medikal turistlerin geliri, medikal turistlerin tercihini belirleyen güvenlik algısı, medikal ve tıbbi tesislerin kalitesi, beşeri sermaye ve sars salgınıdır. Buna göre değişkenlerin uzun dönemde medikal turizm tercihini etkilediği görülmüştür. Dolayısıyla suç oranındaki düşüş, fiyatlardaki iyileşme ve kalitenin iyileşmesi Malezya’da medikal turizmin sürdürülebilirliği üzerinde etkilidir. Literatür özetinde Asya ülkelerinden son olarak Moğolistan ile ilgili yapılan bir çalışmaya yer verilmiştir. Bu doğrultuda Snyder vd. (2015), Moğolistan vatandaşları üzerinde bir anket uygulayarak, vatandaşların neden sağlık hizmeti ithal etmek zorunda kaldıklarını araştırmışlardır. Buna göre, sağlık turizmi amacıyla yapılan seyahat hastalar ve aileleri açısından maddi anlamda bir olumsuzluk doğurmaktadır. Ancak kaliteli hizmet sunumu önemli olduğu için sağlık hizmeti maksadıyla seyahatler gerçekleştirilmektedir. Bir Orta-Doğu ülkesi olan Ürdün üzerine medikal turizmle ilgili çalışmayı Al-Azzam (2016) yapmıştır. Bu bağlamda Ürdün için bir inceleme gerçekleştirmek amacıyla SPSS ve Regresyon Analizi uygulamışlardır. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, medikal turizm ile yer, fiyat, reklam ve ürün arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. Dolayısıyla medikal turizm Ürdün için avantajlı bir sektördür.

Literatür özetinde sağlık turizmi için farklı ülkelerin bir arada incelendiği de görülmüştür. Zeren (2015), Avustralya, Güney Kore, Hindistan, Kanada, Macaristan ve Türkiye üzerinde bir inceleme gerçekleştirerek sağlık göstergelerinin turizm üzerindeki nedenselliğini araştırmıştır. Bu doğrultuda uluslararası hasta ve doktor sayısı verilerinden yararlanılarak, Hacker ve Hatemi-J Nedensellik analizi yapmıştır. Elde edilen bulgular, Hindistan’da sağlık sektöründen turizm hizmetleri değişkenine doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Güney Kore için değişkenler arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur. Dinçer, vd., (2016), Türkiye, Hindistan, Malezya ve Tayland’ın medikal turizm yatırımlarını istatistiki olarak test etmeyi amaçlamışlardır. Bu doğrultuda SWOT analizi ve TOWS matrisinden yararlanmışlardır. Sonuç olarak Türkiye sağlık turizminde güçlü potansiyele sahiptir. Diğerlerinin medikal turizm alanındaki yatırımları değerlendirildiğinde, Türkiye’deki rekabet ortamının nispeten yoğunluğu dikkat çekmektedir. Kamusal destek, sağlık kurumlarının

olanakları, teknoloji kullanımı, turizm potansiyeli, ulaşım ve prosedür kolaylıkları Türkiye'nin rekabet avantajını desteklemektedir. Öte yandan küresel gelişmelere hızlı uyum sağlayamama ve olumsuz imaj çizme hususlarında Türkiye dezavantajlıdır.

Sadece Türkiye'deki sağlık turizmini dikkate alan çalışmalar da mevcuttur. Korkmaz vd. (2014), Türkiye üzerine bir analiz gerçekleştirmek amacıyla sağlık turizm gelirleri, turist sayısı ve sağlık harcamaları değişkenlerini kullanmışlardır. Regresyon, Frekans Analizinden yararlanarak yapılan test sonucunda, sağlık turizm gelirleri turist sayısından etkilenmektedir. Bununla beraber turist sayısındaki değişim, sağlık harcamalarında bir etki yapmaktadır. Otamış ve Yüzbaşıoğlu (2015), Türkiye'de sağlık hizmeti ihracatı (sağlık turizmi) bakımından gözde olan şehirlerden Antalya üzerinde bir inceleme yapmışlardır. SPSS ve Ucinet testlerini kullanarak ulaşılan bulgular, Antalya'da medikal turizm sektöründe bir büyüme yaşandığını, ancak hastanelerin işbirliği ve yenilik konusunda zayıf kaldıklarını göstermektedir. Göçer ve Aydın (2016), Türkiye'deki 1975-2013 yıllarına ait olan sağlık harcamaları, doktor sayısı ve turizm hizmeti gelirleri göstergelerini dikkate alarak uzun dönemli ilişkiyi incelemişlerdir. Çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi olan Kapetanios, çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi olan Maki ve nedensellik testi olan Toda-Yamamoto analizleri yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca turizm hizmeti gelirleri ve doktor sayısı değişkenleri birbirlerinin çift yönlü nedenidir. Sağlık harcamaları ise turizm hizmeti gelirleri değişkeninin tek yönlü nedenidir. Kaya (2018), Türkiye'deki sağlık turizmi potansiyelinin ekonomik büyüme üzerine etkisini araştırmayı amaçlamıştır. Ülkenin 2003:Q1-2016:Q4 dönemine ait olan, sağlık turizmi geliri, turizm gelirleri ve GSYH'yi dikkate alarak ampirik bir analiz uygulamıştır. Maki eşbütünleşme testi ile uzun dönemdeki ilişki incelenmiştir. Akabinde Toda-Yamamoto ve Hacker Hatemi-J Bootstrap testleri ile nedensellik olup olmadığı incelenmiştir. Sonuç olarak, sağlık turizmi ve turizm gelirleri değişkenlerinden, GSYH'ye doğru nedensellik olduğu bulunmuştur. Diğer yandan turizm gelirleri değişkeninden sağlık turizmine doğru bir nedensellik ve GSYH'den turizm gelirlerine doğru bir nedensellik bulunamamıştır. Son olarak GSYH değişkeninden sağlık turizmi değişkenine doğru bir nedensellik olmadığı görülmüştür. Türkiye'de sağlık turizmi ile turizm gelirleri ekonomik büyümeyi etkilediği bulgusu, yapılan analiz ile varılan sonuçlardandır. Gündüz vd., (2019), Türkiye'nin sağlık turizmini etkileyen etmenleri çekim modeli ile bulmaya çalışmışlardır. 2014 yılına ait olan sağlık turistleri ve geldikleri ülke bakımından yatay kesit analizi uygulanmıştır. Buna göre, sağlık turisti gönderen ülkenin GSYH değeri ile Türkiye'nin sağlık turizmi

potansiyeli arasında pozitif bir ilişki söz konusudur. Öte yandan kişi başına GSYH ve coğrafi uzaklık ile Türkiye'deki turizm potansiyeli arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Türkiye'de sağlık turizminin incelendiği yakın tarihli çalışmalar da bulunmaktadır. Ceti ve Unluonen (2020), Türkiye'ye sağlık amacıyla gelen turistler ve onların harcamaları üzerine bir inceleme yapmışlardır. Bu doğrultuda toplam turizm gelirlerinde sağlık amacıyla gelenlerin sayısının giderek arttığı görülmüştür. Ayrıca inceleme sonucunda, sağlık için yapılan harcamaların tüm diğer turist harcamalarından daha fazla olduğu görülmüştür. Batbaylı (2022) çalışmasında, Türkiye'nin 2003:Q1-2019:Q4 dönemine ait verilerini kullanarak sağlık turizmindeki rekabet gücünü açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler analizi ile ölçmüştür. Ülkenin sağlık turizminde rekabet avantajına sahip olduğu bulunmuş ve buradaki sonuçlar ampirik analize tabi tutulmuştur. Ekonometrik analizde VAR modelinden yararlanılmıştır. Değişken olarak "sağlık turizmi rekabet gücü değerleri, yolcu gelirleri, turist sayısı ve ekonomik büyüme" kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, sağlık turizmi rekabet gücü ile turist sayısındaki artışın ekonomik büyümeyi uzun süreli olarak etkilediğini göstermektedir. Göral (2022), Türkiye'nin 2010-2019 döneminde sağlık turizmi faktör verimliliğini ölçmeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda Malmquist Endeksi'nden yararlanılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre, sağlık turizmi sektörünün toplam faktör verimliliği değişimini, teknolojik değişim olumsuz yönde etkilemektedir. Bektaş (2022), Türkiye'de 2009:Q1-2020:Q4 dönemi için sağlık turizm geliri, sağlık turizm gideri, sağlıklı olmak için gelen yabancı turist sayısı, yurtdışında ikamet eden vatandaş sayısı, yurtdışına giden vatandaş sayısı, seyahat sayısı, seyahat harcaması ve konaklama amaçlı yapılan giderler değişken olarak kullanılmıştır. Johansen testi, Granger testi, Toda-Yamamoto nedensellik testi ve kısıtlanmış VAR yöntemi ile ampirik analiz uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar, sağlık turizm gelirin ve ülkeye gelen yabancı turist sayısının, sağlıklı olmak için gelen yurtdışında ikamet eden vatandaş sayısını tek yönlü olarak etkilediğini ortaya koymaktadır. Sağlık turizmi geliri ve sağlıklı olmak için gelen yurtdışında ikamet eden vatandaş sayısı değişkeni, konaklama amaçlı yapılan giderleri tek yönlü olarak etkilemektedir. Kuşat ve Esen (2022) çalışmalarında, Türkiye'nin sağlık turizmi rekabet gücünü açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler analizi ile ölçmüşlerdir. Sonuçlar Türkiye'nin sağlık turizmi rekabet avantajının yüksek olduğunu göstermektedir. Sey (2023), Türkiye'de artan sağlık turizminde döviz kurunun etkisi ve sağlık turizminden sonra sağlık hizmetleri fiyatlarındaki değişimin analiz edilmesini amaçlamıştır. Bu bağlamda 2003-2020 dönemine ilişkin çeyreklik verilerden yararlanılarak Granger nedensellik analizi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, döviz kuru artışı Türkiye'nin sağlık turizminden sağladığı geliri

artırmaktadır, artan bu gelirin ise yurt içi fiyatlarda oluşan yükselişin sebebi olmadığı görülmüştür. Batbaylı (2023) çalışmasında sağlık turizmi ile tıp ve eczacılık ürün grubu ilişkisi incelenmiştir. Bu bağlamda söz konusu ürünlerin rekabet gücü açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler analizi ile test edilmiştir. Sonuç olarak hem sağlık hizmeti ihracatçısı hem de sağlık hizmeti ithalatçısı olan ABD ve Almanya ilaç sanayinde rekabet gücü elde etmiştir. Sağlık turizminde önde gelen Hindistan tıp ve eczacılık ürünlerinde rekabet gücü elde ederken, Tayland, Türkiye, Brezilya ve Meksika çoğu ürün grubunda net ithalatçıdır.

Literatürde bazı güncel çalışmalar Türkiye’de öne çıkan şehirler üzerine yapılmıştır. Örneğin, Kuzkaya (2022), Alanya'daki sağlık turizmini incelemeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda Alanya'daki sağlık kurumlarında çalışan yöneticilerin, sağlık turizmi potansiyeli ve sektörle ilgili uygulamalarına ilişkin tavır, yaklaşım ve önerilerini belirlemek hedeflenmiştir. Söz konusu amaç doğrultusunda yarı yapılandırılmış görüşme tekniği yani nitel yöntemler kullanılmıştır. Sonuç olarak şunlara ulaşılmıştır; henüz, Alanya'daki sağlık kuruluşlarının seviyesi ülke genelinin altında kalmaktadır. Özel cerrahi müdahaleleri gerçekleştirebilecek sağlık personeli bulunmamaktadır. Bürokratik engeller kaldırılırsa sağlık turizmi daha kolay gelişebilecektir. Bununla birlikte sektördeki ücretlendirmeler bağlamında tüm paydaşların uyması sağlanacak şekilde politikalar belirlenmesi, sağlık turizmi gelişimi açısından yararlı olacaktır. Son olarak kamu ve özel kuruluşların koordineli şekilde çalışması gerekmektedir. Arkın ve Salha (2023), Tekirdağ'da sağlık turizmini incelemeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda il ve ilçelerdeki hastanelerde çalışan 3433 sağlık çalışanı üzerinde sağlık turizmi algısını ölçmeyi amaçlamışlardır. Elde edilen sonuçlara göre, 18-25 yaş aralığındakiler ile 36 yaş ve daha sonrasındakiler arasında algı farklılığı bulunmaktadır. Ayrıca sağlık turizminde sorunların olduğu algısı kamuya göre özel sektörde çalışanlarca daha fazladır.

Son olarak sağlık turizminde sosyal etkileri incelemek amacıyla yapılan çalışmalar şu şekilde sıralanabilir; Das ve Mukherjee (2016), sağlıkçıların medikal turistleri çekmek için tüketici bazlı marka değerini (CBBE) ölçmüşlerdir. CBBE güvenilirliği arttırmak amacıyla uygulanan bir ölçüt olup tıbbi destinasyonların CBBE'sini incelemiştir. Bu bağlamda tahmine dayanan çalışmada kalite algısı, farkındalık, marka sadakati ve özgünlük ölçütleri oluşturulmuştur. Sonuçlara göre kalite algısının, marka sadakatinin ve özgünlük unsurunun CBBE ölçekleri ile uyumlu olduğu görülmüştür. Ayrıca “güven, paranın karşılığı, destinasyonların kalitesi” unsurları, işlem kolaylığına ve güvenilirliğe katkı sağlayan etmenlerdir. Sonuç olarak sağlık turistlerinin marka özgünlüğüne önem verdiği görülmüştür. Rokni, vd., (2017) sağlık turizminde kültürel uyum sorununu incelemiştir. Bu bağlamda Güney Kore’de 15 kişilik

uzman grup ve sağlıkçı üzerinde bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre kültürel farklılıklar hasta tedavisinde önemli bir sorun oluşturmaktadır.

3. VERİ SETİ, YÖNTEM VE AMPİRİK ANALİZ

Bu başlık altında sağlık hizmeti ihracatının (sağlık turizmi geliri) reel döviz kuru ile ilişkisi ampirik olarak analiz edilmiştir. Sağlık hizmeti ihracatı uluslararası hizmet ticareti olup son yıllarda hızla artan bir sektör olduğu için incelenmiştir. Türkiye özelinde sağlık hizmeti ihracatının makro ekonomik göstergeler ile ampirik analizinin daha önce yapılmamış olması, çalışmayı diğerlerinden ayıran bir özelliktir.

3.1. Veri Seti

Çalışmada Türkiye’de uluslararası bir ticaret biçimi olan ve döviz getirisi sağlayan sağlık hizmeti ihracatındaki 2002:Q1-2019:Q4 dönemini içeren zamansal artışın, makro ekonomik göstergeler ile nasıl bir ilişkisi olduğunu, ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu bağlamda yararlanılan değişkenler ve elde edilen veri tabanı Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Veri Seti

Değişken	Kısaltma	Veri Tabanı
Sağlık hizmeti ihracatı gelirleri	$lshi_t$	TÜİK
Reel efektif döviz kuru	$lr dk_t$	TCMB
Gayrisafi yurtiçi hasıla	$lgsyh_t$	TÜİK
Turizm gelirleri	ltg_t	TÜİK
Cari işlemler dengesi (current account)	lca	TCMB
Hizmet giderleri	lhg_t	TCMB

Tüm veriler dolar olarak alınmıştır. EViews paket programı yardımıyla analiz edilen değişkenlerin logaritmaları alınmıştır. Cari denge değişkeninin mutlak değeri alındıktan sonra logaritması alınmıştır.

Söz konusu değişkenler birbirleri ile iktisadi anlamda bağlantılı oldukları için seçilmiştir. Sağlık hizmeti ihracatı, bir döviz geliri olduğu için döviz kuru ile ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada malların ve hizmetlerin nispi fiyatı olan reel efektif döviz kuru kullanılmıştır. Bunun nedeni şudur; günlük işlemlerde ve finansal öngörülerde nominal kurlar dikkate alınır. Dış ticaret ile bağlantılı alanlarda, iktisadi müteşebbisler ve politika yapıcılar ise reel kur endeksini kullanırlar. Dolayısıyla ekonominin en önemli aktörlerinden olan politika uygulayıcılar, karar verirken reel efektif döviz kurunu kullanmaktadır (Ertürk, 2018, s. 235). Teorik olarak reel efektif kurunun artması Türk Lirası’nın reel anlamda değer kazandığını, daha

açık bir ifadeyle Türk mallarının (hizmetlerinin) yabancı mallar (hizmetler) cinsinden fiyatının arttığını göstermektedir (TCMB, 2023). Bu bağlamda reel efektif döviz kuru ile ilişkili olan faktörlerin bilinmesi gerekmektedir. Bir ülkenin, kendi reel efektif döviz kurunu etkileyen faktörlerinin farkında olması, ülkedeki ekonomik birimlere ve politika yapıcılara yol gösterici olacaktır (İçellioğlu, 2019, s.736). Öte yandan bir döviz geliri olan sağlık turizmi geliri, reel efektif döviz kuru hareketinden etkilenmektedir. Zira sağlık turistlerinin ülke tercihini etkileyen en önemli unsurlar; döviz kuru, ülkedeki maliyetler ve sağlık altyapısıdır (Sey, 2023, s. 1436).

Çalışmada kullanılan shi değişkeni, TÜİK veri sitesinde turizm gelirlerinin alt kalemi (turizm verileri-çıkış yapan ziyaretçiler-harcamaya göre turizm gelirleri-sağlık harcamaları) olarak yayınlanmaktadır. Teoride ve ampirik analizlerde shi ile turizm verileri birbirleri ile doğrudan ilişkilidir. Turizm gelirleri analize dahil edilirken, çifte hesaplama sorununu önlemek amacıyla, sağlık hizmeti ihracatı gelirleri dahil edilmemiştir. Diğer yandan bir ihracat geliri olarak ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Sağlık hizmeti ihracat geliri ve toplam hizmet giderleri arasında dolaylı ilişki olması nedeniyle, analize hizmet giderleri (ithalat/harcama) de eklenmiştir.

Tablo 4'te veri setlerine ait tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır. Sağlık hizmeti ihracatı ortalama değeri 138.978, reel efektif döviz kuru ortalama değeri 103.130, GSYH ortalama değeri 1.760, turizm gelirleri ortalama değeri 6.058, cari denge ortalama değeri 7.931, hizmet giderleri ortalama değeri 4832.125'dir. Maksimum değer ve minimum değer bant aralığının en geniş olduğu veri seti GSYH olup, maksimum 5.123 ve minimum 255.000 değerlerindedir. 2002-2019 döneminde Türkiye ekonomisinde konjonktürel dalgalanmalar yaşanmıştır. 2001 yılındaki bankacılık krizi, 2006 yılındaki enflasyon hedefleme politikasında uygulanan değişiklik, 2008 yılındaki küresel kriz ve 2018 yılındaki kurda yaşanan sert dalgalanmalar Türkiye ekonomisini belirgin şekilde etkileyen olaylardır. Söz konusu olaylar ve diğer konjonktürel etkiler GSYH değişkeninin volatil olmasına yol açmıştır. Bununla birlikte Tablo 4'te yer alan Jarque-Bera (JB) istatistiği, zaman serilerine ait kalıntıların normal dağılıp dağılmadığını ortaya koymaktadır. Bu değere göre, elde edilen olasılık değerinin %5 anlam düzeyinden büyük olması gerekmektedir. Böylece hata teriminin normal dağıldığı söylenebilir. Shi_t , tg_t , ca_t ve hg_t değişkenlerinin hata terimlerinin normal dağıldığı görülmektedir (Jarque & Bera, 1987, s. 164-166).

Tablo 4. Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişken	shi_t	rdk_t	tg_t	$gsyh_t$	ca_t	hg_t
Ortalama	138.978	103.13	6.058	1.760	7.931	4832.1
Standart Sapma	67.251	13.658	3.104	55.49	5326.1	1881.7
Min.	24.865	62.51	1.096	5.123	25.00	1308.0
Maks.	309.95	127.72	13.775	255	226.81	8059.0
Jarque-Bera*	1.901 (0.386)	6.604 (0.036)	4.930 (0.085)	6.916 (0.031)	2.945 (0.229)	3.948 (0.138)

* Jarque-Bera testine ait olasılık değerleri parantez için verilmiştir.

Tablo 5’te zaman serileri arasındaki kısmi korelasyon ilişkisi (katsayısı) verilmiştir. Bu veri değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisini ortaya koymakta olup matrisin katsayısı “1 ile -1” arasında değerler almaktadır. Katsayı 1’e yaklaştıkça değişkenler arasındaki ilişki güçlenmektedir. Reel efektif döviz kuru değişkeni sadece cari denge değişkeni ile pozitif korelasyona sahip, diğerleri ile negatif korelasyona sahiptir. Bir döviz geliri olan sağlık hizmeti ihracatı ile reel efektif döviz kurunun korelasyon ilişkisi negatif çıkmıştır. -0.477 olan değer -1’e nispeten en yakın değerdir. Burada ters yönlü doğrusal bir ilişkidir söz edilebilir ve bu değer yüksek olması sağlık hizmeti ihracatı ile reel döviz kuru ilişkisinin güçlü olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte sağlık hizmeti ihracatının en yüksek korelasyona sahip olduğu gösterge hizmet giderleri ve GSYH’dir (Korelasyon katsayıları sırasıyla: 0.898 ve 0.757).

Tablo 5. Değişkenlerin Korelasyon Katsayıları

Değişken	shi_t	tg_t	ca_t	$gsyh_t$	hg_t	rdk_t
shi_t	1.000					
tg_t	0.556	1.000				
ca_t	0.175	-0.004	1.000			
$gsyh_t$	0.757	0.600	0.557	1.000		
hg_t	0.898	0.515	0.369	0.890	1.000	
rdk_t	-0.477	-0.159	0.276	-0.020	-0.393	1.000

3.2. Ekonometrik Metodoloji

Makro ekonomik değişkenler genelde durağan olmadıkları için ilgili zaman serilerine birim kök testi uygulanarak durağanlığı test edilmiştir. Durağan serilerde iktisadi olarak kurulan regresyonlardaki yanıtıcı etki ve sahte regresyonlar ortadan kalkar ve uzun vadede ortalama sabit olur. Serileri durağan hale getirmek için genelde fark alma yönteminden

yararlanılmaktadır. Türkiye gibi konjonktürel dalgalanmalardan oldukça fazla etkilenen bir ülke için yapısal kırılmalı birim kök testi yapılması daha uygundur (Nelson & Plosser, 1982, s. 141; Brockwell & Davis, 2016, s. 254). Literatürde en yaygın kullanılan “yapısal kırılmalı birim kök analizi” Lee ve Strazicich (2003) tarafından ortaya konan birim kök testidir. Lee ve Strazicich, 2003 ve 2004 yılındaki çalışmalarında detaylı şekilde anlattıkları bu testin, tercih edilme nedeni denklemin iki yapısal kırılmaya izin vermesidir:

$$y_t = \delta' Z_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\varepsilon_t = \beta \varepsilon_{t-1} + u_0 \quad (2)$$

Burada $Z_t = (1, t, D_{1t}, D_{2t})$ egzojen değişken vektörü olup, Model A'yı tanımlamakta ve sabit terime, doğrusal zaman eğilimine ve seviye halinde iki kırılma tarihi ortaya koymaktadır. ($\varepsilon_t \sim iid N(0, \sigma^2)$). $t \geq T_{Bj} + 1$ için $D_{jt} = 1$, $j = 1, 2$ ve diğer durumlarda sıfırdır. T_{Bj} kırılmaların zamanını verir. D_{jt} trendde kırılmanın alternatifinde, deterministik eğilimin eğimindeki değişikliği ifade eder. Model C ise seviye ve trend halinde iki kırılmayı $Z_t = (1, t, D_{1t}, D_{2t}, DT_{1t}, DT_{2t})$ ile ortaya koymaktadır. $t \geq T_{Bj} + 1$, için $DT_{jt} = t - T_{Bt}$ $j = 1, 2$ ve diğer durumlarda sıfırdır (Lee & Strazicich, 2003; Lee, vd., 2006, s. 7). Lee ve Strazicich'in belirttiği testin boş hipotezine göre, “zaman serisinde yapısal kırılma yoktur ve birim kök içermektedir”, alternatif hipotezine göre, “zaman serisinde yapısal kırılma vardır ve birim kök içermemektedir.” Lee ve Strazicich (2003, 2004), daha bilimsel yorumla “yapısal kırılmalı durağan süreç” olarak belirtmişlerdir (Yılcı, 2009, s. 329; Aydın, 2023, s. 9). Bu bağlamda iki kırılmaya izin veren “Lee ve Strazicich yapısal kırılmalı birim kök test istatistiği (LS veya LM)” denklem tahmini şu şekildedir (3):

$$\Delta y_t = \delta' \Delta Z_t + \Phi \bar{S}_{t-1} + u_t \quad (3)$$

$\bar{S}_t = Y_t - \bar{\Psi}_x - Z_t \bar{S}$, $t = 2, \dots, T$ dir. $\bar{S}$, Δy_t 'nin ΔZ_t regresyonundan yola çıkarak ulaşılan katsayılarıdır. $\bar{\Psi}_x$ ifadesi $Y_1 - Z_1 \bar{S}$ denkleminde oluşmaktadır. Ayrıca örneklem sayısını ifade eden $T \rightarrow \infty$ olarak $T_{Bj}/T \rightarrow \lambda_j$, $j = 1, 2$ dir. $LM_{\mathbb{T}} = \inf_{\lambda} \mathbb{T}(\lambda)$ t-istatistiğinin ($\mathbb{T}$) en az değeri aldığı noktada LS kırılma zamanını vermektedir.

Bir zaman serisindeki seriler arasında uzun dönemli ilişkiyi bulmak amacıyla yararlanılan eşbütünleşme analizlerinden birisi de Johansen (1990) eşbütünleşme testidir. Söz konusu analizde değişkenlerin eşbütünleşik olmaları halinde, olabilirlik oranlarının (likelihood ratio) bulunabilmesi için Vektör Hata Düzeltme Modeli'nin (Vector Error Correction Model-VECM) hesaplanması gerekmektedir. Uzun dönemli ilişkinin varlığını bulmak için uygulanan test,

durağan seriler üzerinden yapılmaktadır. Engle ve Granger (1987) bu eşbütünleşme ilişkisini geliştirerek, “bir şok karşısında, dengeden sapmaların düzeltilmesine” vurgu yapmaktadır (Hunter, vd., 2005, s. 50-51). Eşbütünleşik olan değişkenlerin analizinde bu modelden sıklıkla yararlanılmaktadır. VECM, değişkenlerin tümünü bağımlı değişken olarak tanımlar ve bunlara hata düzeltme terimini ekler. Böylece uygun gecikme uzunluğunun tahmini yapılmış olur (Gasimova, vd., 2022, s. 5). VECM denklemi, denklem (4)’teki gibidir (Neusser, 2016, s. 307):

$$\Delta Y_t = \mu + \alpha \beta' Y_{t-1} + \Gamma_1 \Delta Y_{t-1} + \dots + \Gamma_{p-1} \Delta Y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Denklem $(\alpha' \alpha)^{-1} \alpha'$ ve $\beta' Y_{t-1}$ çarpılırsa:

$$\beta' Y_{t-1} = (\alpha' \alpha)^{-1} \alpha' (\Delta Y_t - \mu - \sum_{j=1}^{p-1} \Gamma_j \Delta Y_{t-j} - \varepsilon_t) \quad (5)$$

Neusser (2016, s. 307) çalışmasında bu denklemleri şöyle açıklamaktadır: “ $\alpha' \alpha$ tekil olmayan $r \times r$ matrisi olduğunda α tam bir r sütun derecesine sahiptir. Denklemin sağ tarafı durağan bir süreci temsil etmektedir. Bu nedenle sol tarafı da aynı şekilde durağan olmalıdır. Bu Y_t 'nin entegre olmasına ve potansiyel olarak n kadar değişkenin birim köke sahip olmasına rağmen, r boyutlu $\beta' Y_{t-1}$ sürecin durağan olduğunu ifade etmektedir. $\beta' Y_t, \mu^* = E \beta' Y_t$ sistemin etrafında dalgalandığı sabit durum veya uzun dönemli denge olarak yorumlanmaktadır. Bu nedenle $\beta' Y_{t-1} - \mu^*$ dengeden sapmayı ifade etmektedir. α matrisinin katsayısına göre daha sonra dengeden sapmalar zamanla Y_t 'deki uygun değişiklikler ile düzelebilmektedir.”

Johansen yöntemi denklem (6) ile ifade edilebilmektedir (Çetinkaya & Türk, 2014, s. 53):

$$Y_t = (\mu + \Pi) Y_{t-1} + \dots + \Pi_k Y_{t-k} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Π uzun dönem ve Γ kısa dönem katsayı matrisini vermektedir. ε_t hata terimini belirtmekte olup hata terimi bağımsız ve özdeş dağılmaktadır. Ayrıca denklemin ortalaması sıfırdır ve Ω kovaryans matrisi vardır (Eryiğit, 2008, s. 71). $\mu, \Pi_1 \dots \Pi_k$ parametreler olup Δ farkı alınmış denklemi belirtmektedir:

$$\Delta Y_t = \mu + \Gamma_1 (\Delta Y_{t-1}) + \dots + \Gamma_{k-1} (\Delta Y_{t-k+1}) + (\Pi Y_{t-1}) + \varepsilon_t \quad (7)$$

Farkı alınıp durağanlaştırılan zaman serileri I(1) haline getirilir ve denklem (8)'e dönüşmektedir:

$$\Gamma_1 = (I - \Pi_1 - \dots - \Pi_i) \quad (8)$$

$$i=1, \dots, k-1$$

$$\Pi = -(I - \Pi_1 - \dots - \Pi_k)$$

$\Pi = \beta' \alpha$ katsayılar matrisi olup uzun dönem etkiyi belirten eşbütünleşme hipotezinin formül halidir. Başka bir deyişle bu ifade eşbütünleşik vektör sayısıdır. β' katsayısı uzun dönemde, şokları yani α katsayısının ayarlanma hızını göstermektedir (Johansen & Juselius, 1990, s. 169). Elde edilen sonuçlar doğrultusunda uzun dönemli bilgi şu şekilde yorumlanabilmektedir (Çetinkaya & Türk, 2014, s. 53; Kutlar, 2017, s. 64):

“Rank (Π) = 0 $\rightarrow$ katsayılar matrisinin 0 olduğu durumda, denklem geleneksel I(1)'inci dereceden vektör modeline uymaktadır. (Denklem (7)'deki modeldir.)

Rank (Π) = n $\rightarrow$ katsayılar matrisi rankının tam olduğunu söylemekte ve Y vektör süreci durağandır.

Rank (Π) = 1 $\rightarrow$ eşbütünleşik vektör sayısı birdir.

$0 < \text{Rank}(\Pi) = r < n \rightarrow$ katsayılar matrisi ($\text{rank}(\Pi = \beta' \alpha)$), $n \times r$ boyutlu iki matrisin çarpımıdır. Daha açık bir ifadeyle, zaman serileri arasında uzun dönemli ilişki bulunmakta ve değişkenler eşbütünleşiktir.”

4. BULGULAR

Değişkenlerin yapısal kırılma tarihlerinin belirlenmesi amacıyla “Lee ve Strazicich iki yapısal kırılmalı birim kök testi” uygulanmıştır. Bu test sonuçları Tablo 6’da verilmiştir. Kritik değerler ile karşılaştırılan test istatistik değerleri sonucunda; shi_t ve tg_t serileri için hesaplanan test istatistik değeri A modeli ve C modelinde kritik değerlerden küçük çıkmıştır. Bu durumda temel hipotezin reddedilemediğini ve seride birim kök olduğunu söyleyebiliriz. Rdk_t zaman serisi için bulunan test istatistik değeri C modelinde tüm kritik değerlerden daha küçük çıkmasına rağmen, A modeli için %1 ve %5’deki kritik değerlerden küçüktür. Ca_t serisinin test istatistik değeri A modelinde tüm kritik değerler için küçük çıkmasına rağmen, C modelinde %1 ve %5’teki kritik değerden küçük çıkmıştır. $Gsyh_t$ ve hg_t değişkenlerine ait olan test istatistik değeri A modeli için verilen kritik değerlerden küçüktür, ancak C modeli için %1 ve %5’de kritik değerlerden küçüktür. Bu doğrultuda değişkenlerde %1 ve %5 anlamlılık düzeylerine göre H_0 hipotezi reddedilememektedir. Dolayısıyla seriler kırılmalı birim kök içermektedir. Diğer bir ifadeyle, %1 ve %5 önem derecelerinde LS iki kırılmalı birim kök testine göre düzeyde Model A ile düzey ve trende kırılma Model C sonucu, elde edilen kırılma tarihlerinde, anlamlı bir yapısal kırılma olmamaktadır. Anlamlı olmayan seriler durağan dışı olduğu için fark alma işlemi ile değişkenler durağanlaştırılmıştır. Bu işlem tüm serilerde uyumu sağlamak amacıyla uygulanmıştır.

Tablo 6. Birim Kök Testi

Değişken	Model	Gecikme Uzunluğu	Kırılma Tarihi	İstatistik Değeri	Kritik Değerler*		
					%1	%5	%10
$lshi_t$	A	3	2004Q1, 2017Q2	-2.74	-4.54	-3.84	-3.50
	C	3	2008Q2, 2012Q2	-4.18	-5.82	-5.28	-4.98
lca_t	A	1	2005Q3, 2009Q3	-3.44	-4.54	-3.84	-3.50
	C	1	2004Q3, 2017Q1	-5.12	-5.82	-5.28	-4.98
$lgsyh_t$	A	2	2003Q3, 2009Q1	-2.29	-4.54	-3.84	-3.50
	C	2	2006Q4, 2014Q2	-5.20	-5.82	-5.28	-4.98
ltg_t	A	2	2014Q2, 2015Q1	-2.10	-4.54	-3.84	-3.50
	C	2	2006Q3, 2015Q4	-4.88	-5.82	-5.28	-4.98
lhg_t	A	3	2004Q2, 2014Q4	-3.25	-4.54	-3.84	-3.50
	C	4	2006Q3, 2015Q3	-4.99	-5.82	-5.28	-4.98
$lrck_t$	A	3	2006Q2, 2016Q3	-3.60	-4.54	-3.84	-3.50
	C	3	2007Q4, 2017Q2	-4.17	-5.82	-5.28	-4.98

*Lee ve Strazicich (1999)'den alınan kritik değerler kullanılmıştır.

Tablo 6'daki kırılma tarihleri incelendiğinde, bu tarihler Türkiye'nin ekonomik konjonktüründe yaşanan gelişmelere ile mikro ve makro düzeyde gerçekleşen kriz dönemlerine denk gelmektedir. Örneğin, 2006 yılında enflasyon hedeflemesine geçilmesi makro göstergelerde etkili olmuştur. 2008 yılında yaşanan küresel kriz tüm ülkelerde geniş çaplı bir etkiye sahip olmuştur. Türkiye'de 2009 yılında daha belirgin olarak hissedilmesi yine, GSYH başta olmak üzere, makro ekonomik göstergelere belirgin bir şekilde yansımıştır. 2013 yılında FED (Amerika Birleşik Devletleri Merkez Bankası) tarafından yapılan "genişletici para politikasına son verileceği" açıklaması doğrultusunda, Türkiye'den 2014 döneminde başlayıp etkisi uzun süren, hızlı bir sermaye çıkışı gerçekleşmiştir. 2017 yılında politik olarak yaşanan gelişmeler reel sektörü ve finans sektörünü olumsuz olarak etkilemiştir. Söz konusu dönemde Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı bölge olan AB (Avrupa Birliği) ile yaşanan gerilim, dış ticaretimizde dengesizliğe yol açmıştır. Dolayısıyla konjonktürel dalgalanmaların etkisi ekonomik büyümede de istenen hedefin gerçekleşmesini zorlaştırmıştır. Böylece, yaşanan bu ve benzeri gelişmeler, bu çalışmadaki değişkenlerde yapısal kırılma olarak kendini göstermiş olabilir (TCMB, 2005; Öztürk & Gövdere, 2010; Uygur, 2010, s.2; Chang, vd, 2013, s.1; Egiad, 2017).

Johansen eşbütünleşme testi sonuçları Tablo 7’de verilmiştir. VAR (Vector Otoregresif Model) analizine ilişkin uygun gecikme uzunluğu 1 (lag structure, criteria) olarak seçilmiştir. Bu doğrultuda eşbütünleşme testi, analiz edilmiştir. En düşük hata ile çalışmak doğru sonuca en yakın durum olacağı için, Akaike ve Schwarz bilgi kriterine göre en küçük değeri alan model seçilir. Bu nedenle analizde Model 4 en uygun model olarak seçilmiştir. Yorumlanırken “test istatistik değeri %5 kritik değerden büyük ise koentegre vektör olduğu” söylenmektedir. Bu doğrultuda %5 önem seviyesinde iz (trace) testine göre bir adet koentegre vektör bulunmaktadır. Böylece değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi olduğu bulunmuştur.

Tablo 7. İz Eşbütünleşme Testi *

Hipotez (Hipotezdeki koentegre vektör sayısı)	$H_0: r = 0$ (Yok)	$H_0: r \leq 1$ (En fazla 1)	$H_0: r \leq 2$ (En fazla 2)	$H_0: r \leq 3$ (En fazla 3)	$H_0: r \leq 4$ (En fazla 4)	$H_0: r \leq 5$ (En fazla 5)
Özdeğer	0.411	0.287	0.270	0.140	0.131	0.103
Test istatistiği	109.447	72.858	49.457	27.705	17.257	7.503
%5 Kritik değer	103.847	76.972	54.079	35.192	20.261	9.164
Olasılık değeri	0.020	0.098	0.121	0.254	0.123	0.102

* H_0 hipotezi red, ‘%5 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşik ilişki bulunmamaktadır’ hipotezi reddedilmiştir. H_1 alternatif hipotezler ise kabul edilmiştir.

Denklem 9’da normalize edilmiş eşbütünleşme vektör denklemi yer almaktadır. Oluşan denkleme göre, sağlık hizmeti ihracatını; GSYH ve turizm geliri pozitif yönde etkilemektedir. Ancak hizmet gideri, reel efektif döviz kuru ve cari denge ise sağlık hizmeti ihracatını negatif yönde etkilemektedir.

$$lshi_t = 2.488 + 0.002 * lgsyh_t - 0.743 * lhgt + 0.014 * ltgt - 3.166 * lrdk_t - 8.623 * lca_t \quad (9)$$

Normalizasyon işlemi uzun dönemdeki etkiyi görmeye imkan tanımaktadır. Bu bağlamda, GSYH oluşan bir birimlik artış sağlık hizmeti ihracatını %0.002 birim arttırmaktadır. Turizm gelirlerinde oluşan bir birimlik artış ise sağlık hizmeti ihracatını %0.014 birim arttırmaktadır. Öte yandan reel döviz kurunda oluşacak bir birimlik artış sağlık hizmeti ihracatını %3.166 birim azaltmaktadır. Hizmet giderlerinde oluşacak bir birimlik artış sağlık hizmeti ihracatını %0.743 birim azaltmaktadır. Son olarak cari dengede oluşacak bir birimlik artış sağlık hizmeti ihracatını %8.623 birim azaltmaktadır.

Tablo 8’de vektör hata düzeltme modeli sonuçları verilmiştir. GSYH dışındaki değişkenlere ait sonuçlar negatif çıkmıştır. Bu negatiflik hata terimlerinin çalıştığını ifade etmektedir.

Dolayısıyla uzun dönemde yaşanan bir şok karşısında dengede oluşacak sapmaların düzeleceği bilinmektedir.

Tablo 8. Uzun Dönem Sonuçları (Bağımlı değişken: Sağlık Hizmeti İhracatı)

Değişken	Katsayı*	Standart Hata	t-istatistiği
$lgsyh_t$	0.003	-0.0008	-4.891
lhg_t	-0.198	-0.285	0.011
ltg_t	-0.002	-0.010	0.253
$lr dk_t$	-1.856	-1.252	1.087
lca_t	-13.670	-2.272	6.015
Sabit (C)	0.107		

* %5 seviyesinde anlamlıdır. ( ) standart hata, [ ] t-istatistik değerlerini vermektedir.

Modelin geçerliliğinin sınındığı LM testi ve değişen varyans testi Tablo 9 ve Tablo 10'da yer almaktadır. Tablo 9'a göre hata terimi otokorelasyon sorunu içermemektedir.

Tablo 9. Otokorelasyon-LM Testi

Gecikme	LM İstatistik	Olasılık değeri
1	39.366	0.321
2	35.519	0.491
3	30.160	0.742
4	55.415	0.050
5	45.580	0.131

Tablo 10'da kalıntıların değişen varyans sorunu içerip içermediğine dair sonuçlar verilmiştir. Bu bağlamda kurulan model yapısal anlamda sorunlu değildir.

Tablo 10. White Değişen Varyans Testi

Ki-kare	Df	Olasılık değeri
281.040	294	0.696

Tablo 11'de VECM analizi ile ulaşılan kısa dönem sonuçları yer almaktadır. Test istatistiği mutlak değerleri 2'den büyükse anlamlı olacağı için, sonuçlar şöyle yorumlanabilir: Hizmet giderleri, reel döviz kuru ve cari denge serileri anlamlıdır. Hizmet giderlerinde dengede oluşacak sapmaların %0.002'si, reel döviz kurunda dengede oluşacak sapmaların %4.120'si ve cari dengede oluşacak sapmaların %0.039'u bir sonraki dönemde düzeltilecektir.

Tablo 11. Kısa Dönem Sonuçları

Değişken	Hata Düzeltme Katsayısı	Standart Hata	t-istatistiği
<i>lsh_t</i>	-0.039	-0.046	[-0.855]
<i>lgsyh</i>	3.354	-35.553	[0.094]
<i>lhg_t</i>	-0.002	-0.001	[-2.082]
<i>ltg</i>	0.712	-1.301	[0.547]
<i>ltg</i>	-4.120	0.000	[-2.035]
<i>lca</i>	-0.039	-0.011	[-3.440]

5. SONUÇ

Uluslararası sağlık hizmeti GATS tarafından tüm hizmet sektörleri için belirtilen şekillerde uygulanmaktadır. Bunlar; sınır ötesi tedarik, yurtdışında tüketim, ticari varlık bulundurma ve gerçek kişilerin hareketliliğidir. Bu kapsamda teletıp hizmetleri, seyahat edilerek gerçekleştirilen sağlık turizmi, doğrudan yabancı yatırım ile sağlık tesisi kurma ve sağlık personellerinin yurtdışına gitmesi bulunmaktadır. Öte yandan DTÖ, bir sağlık hizmeti sunumu söz konusu olduğu için bunun insan sağlığını önceliğe alarak en iyi şekilde sunulması gerektiğini öngörmüştür. Dolayısıyla beyin göçü, yoksulların çıkarlarının göz ardı edilmesi, maliyet ve kalitede olumsuzluk, yerel halkın sağlığa erişiminin kısıtlanması, küreselleşme kaynaklı olumsuz etkiler, sağlık hizmetinin serbest ticarete entegre edilmesi sonucu doğacak etik ihlaller uluslararası sağlık hizmetinin başlıca sorunlarıdır. Bu bağlamda sağlık hizmeti ihracatı gelirini arttırmak amacıyla doğacak fırsatları değerlendirmek, ülke ekonomilerine katkı sağlamasına rağmen, belirtilen sorunları göz ardı etmemek ve bunlara istinaden politikalar geliştirmek elzemdir. Politika yapıcılar, kamu yetkilileri, özel sağlık kuruluşları ve hastaneler insan sağlığını ön plana alarak en iyiye ulaşma hedefi ile politika ve stratejiler geliştirmelidir.

Teorik çerçevede bakıldığında, sağlık hizmeti ihracatı tıpkı bir mal ticareti gibi ekonomik katkı sağlayan bir hizmet sektörüdür. Nitekim potansiyel sağlık hizmeti ihracatçısı olan Türkiye sektörden yüksek miktarda döviz geliri elde etmektedir. Sağlık turizmi bakımından Türkiye'yi tercih eden yabancı hastalar ülkedeki döviz kuruna bakmaktadırlar. Reel efektif döviz kurunun yükselmesi sağlık hizmetlerinde de politika yapıcılarının kararlarını belirleyecektir. Dolayısıyla olası bir kur artışı Türkiye'deki sağlık hizmeti fiyatlarının yabancı sağlık hizmeti fiyatları cinsinden artması anlamı taşımaktadır. Tersine reel efektif döviz kurunu nelerin etkilediğinin iyi değerlendirilmesi ekonomik gidişatın düzenlenmesine fayda sağlayacaktır. Sağlık hizmeti ihracatı sektörünün diğer bir etkisi de şudur; ülkede sağlanan döviz geliri, cari açık sorunu yaşayan ekonomiler için bir finansman niteliğindedir. Daha açık bir ifadeyle, buradaki döviz

geliri artışı, cari açığın azalmasına yardımcı olmaktadır; hem ödemeler bilançosunun bir kalemi olan cari dengenin sağlanması, hem de ekonomik büyümeye katkı sağlaması bağlamında önemlidir. Ayrıca Türkiye’de açıklanan sağlık turizmi geliri, turizm gelirleri ile ilişkilidir. Sektör; turizm gelirlerine, seyahat gelirlerine, otelcilik, yeme-içme, konaklama gelirlerine, bilişim sektörü gelirlerine katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla sağlık hizmeti ihracatı katma değer yaratan bir alandır. Bir ülkede bu sektörün gelişmesi, aynı sektörün ve bağlantılı sektörlerin giderlerinin azalmasını ifade etmektedir. Türkiye bu anlamda gelişmiş sağlık hizmeti alt yapısı ile etik çerçevede, devletin gözetiminde hizmet sunmaktadır. Ülke olası fırsatları değerlendirmekte ve yurtdışına kaliteli sağlık hizmeti ulaştırarak döviz geliri elde etmektedir.

Tüm bu bilgiler doğrultusunda değerlendirilirse, çalışmada uygulanan analiz sonuçları teori ile örtüşmektedir. Ayrıca bulunan analiz sonuçları Kaya (2018), Bektaş (2022) ve Sey (2023) çalışmaları sonuçları ile benzetilmektedir. Bu bağlamda Johansen Eşbütünleşme analizi sonuçlarına göre, sağlık hizmeti ihracatı ile reel efektif döviz kuru arasında uzun dönemli ilişki olduğu bulunmuştur. Ayrıca sağlık hizmeti ihracatı ile birlikte analize dahil olan diğer değişkenlerin de birbirleri ile ilişkisi uzun dönemde devam etmektedir. Bununla birlikte sağlık hizmeti ihracatını; ekonomik büyüme ve turizm gelirleri değişkenleri pozitif yönde etkilemektedir. Ancak sağlık hizmeti ihracatını; reel döviz kuru, hizmet gideri ve cari denge değişkenleri negatif yönde etkilemektedir. Bu doğrultuda, kurda yaşanan olumsuz bir gelişmenin uluslararası hastaların (sağlık turistlerinin) ülke tercihini belirleyebileceği söylenebilir. Hata düzeltme modeli analizi sonuçlarına göre ise uzun dönemde dengeden oluşacak sapmalar düzeltilebilmiştir.

Sonuç olarak, bu çalışmada sağlık hizmeti ihracatı ile döviz kuru ilişkisinin varlığı kanıtlanmıştır. Dolayısıyla analize dahil edilen makro ekonomik değişkenlerin sağlık hizmeti ihracatı ile ilişkisi göz önüne alındığında, sağlık turistlerinin Türkiye’ye gelmesi ülke makro ekonomik gidişatı bakımından uzun dönemde fayda sağlayacaktır. Ayrıca yüksek sağlık kalitesi fazla sağlık turisti anlamına geleceği için söz konusu sektörde denetim ve kontrollerin devam etmesi yararlı olacaktır. Bunun sonucunda oluşan fazla sağlık turisti sayısı da yüksek kaliteli sağlık hizmeti sunumuna ve yüksek sağlık hizmeti ihracat gelirine yol açacaktır. Son olarak, yüksek teknolojik ürünlerin ve dijitalleşmenin sağlık hizmetinde aktif olarak bulunması hem ülkenin kendi vatandaşlarına hem de uluslararası hastalara yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aich, A., & Banerjee, K. (2023). Health care service trade in the South East Asian region: Particularly in BIMSTEC. *International Journal of Advance and Innovative Research*, 10(1 II), 24-31.
- Akbolat, M., & Deniz, N. G. (2017). Türkiye’de medikal turizmin gelişimi ve bazı ülkelerle karşılaştırılması. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 123-139.
- Al-Azzam, A. (2016). A study of the impact of marketing mix for attracting medical tourism in Jordan. *International Journal of Marketing Studies*, 139-149.
- Arkın, M., & Salha, H. (2023). Sağlık personelinin sağlık turizmi farkındalığı üzerine bir araştırma: Tekirdağ örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 66-83.
- Aydın, A. (2023). Türkiye ekonomisi için işsizlikte histeri etkisi: Yapısal kırılmalı birim kök testlerinden kanıtlar. *Econharran Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 1-15.
- Batbaylı, Ş. (2021a). Sağlık hizmeti ihracatında sektörel uzmanlaşma: Türkiye, Meksika ve Kosta Rika örneği. *VI. Uluslararası Battalgazi Bilimsel Çalışmalar Kongresi*, 8-9 Mayıs (ss. 312-320). Malatya: İksad Global Yayıncılık.
- Batbaylı, Ş. (2021b). Sağlık hizmeti ihracatı ve Türkiye örneği (Yayınlanmamış doktora tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Batbaylı, Ş. (2022). Türkiye’nin uluslararası sağlık turizmindeki rekabet gücünün ekonomik büyümeye etkisi: Ampirik bir analiz. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 365-382.
- Batbaylı, Ş. (2023). Sağlık turizmi ile tıp ve eczacılık ürünleri: Seçilmiş ülkeler üzerine uluslararası rekabet gücü analizi. *MTÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(2), 355-379.
- Bektaş, T. (2022). Dünya ve Türkiye için sağlık turizminin genel bir değerlendirilmesi: Türkiye için bir zaman serisi analizi (Yüksek lisans tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Turizmi (İnterdisipliner).
- Bhadu, S. S. (2011). Opportunities & challenges of medical and health tourism: Creating a brand of alternative tourism in India. *IJMT*, 19(2), 32-41.
- Bobirca, A., & Gabriel, M. P. (2007). A multilevel comparative assessment approach to international services trade competitiveness: The case of Romania and Bulgaria. *World Academy of Science, Engineering and Technology*, 1-6.
- Brockwell, P. J., & Davis, R. A. (2016). *Introduction to time series and forecasting* (3rd ed.). USA: Springer.
- Crooks, V. A., Li, N., Snyder, J., Dharamsi, S., Benjaminy, S., Jacob, K. J., & Illes, J. (2015). "You don't want to lose that trust that you've built with this patient...": (Dis)trust, medical tourism, and the Canadian family physician-patient relationship. *BMC Family Practice*, 25, 1-7.

- Ceti, B., & Unluonen, K. (2020). Economic evaluation of health tourism in Turkey. *Journal of Tourismology*, 6(1), 99-109.
- Chang, S.-S., Stuckler, D., Yip, P., & Gunnell, D. (2013). Impact of 2008 global economic crisis on suicide: Time trend study in 54 countries. *BMJ*. <https://doi.org/10.1136/bmj.f5239>
- Çetinkaya, A. T., & Türk, E. (2014). Tasarruf ve yatırımların ekonomik büyümeye etkisi Türkiye örneği (1975-2012). *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 24(2), 45-60.
- Das, G., & Mukherjee, S. (2016). A measure of medical tourism destination brand equity. *International Journal of Pharmaceutical and Healthcare Marketing*. <https://doi.org/10.1108/IJPHM-12-2014-0060>
- Dinçer, M. Z., Çifçi, M. A., & Karayılan, E. (2016). Gelişmekte olan ülkelerde medikal turizm: Türkiye'nin Tayland, Malezya ve Hindistan'a göre potansiyelinin değerlendirilmesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 34-60.
- Eichengreen, B., & Gupta, P. (2013). The real exchange rate and export growth, are services different? *Policy Research Working Paper*, 6629, 171-189.
- Egiad. (2017). 2017–2018 Türkiye ekonomisi değerlendirmesi. Ege Genç İş İnsanları Derneği. <https://www.egiad.org.tr/2017-2018-turkiye-ekonomisi-degerlendirmesi/>
- Ertürk, E. (2018). *Döviz ekonomisi*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Eryiğit, K. Y. (2008). *Döviz kuru davranışı, alternatif modeller: Türkiye örneği* (Doktora tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, Türkiye.
- Eurostat. (2020). International trade in services. Eurostat Statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/International_trade_in_services
- Freund, C., & Weinhold, D. (2002). The Internet and international trade in services. *American Economic Review*, 92(2), 236-240.
- Gasıмова, S., Dinçer, M. Z., & Aslan, A. Ö. (2022). The impact of women's employment on economic growth in Turkey (1990–2018): Johansen cointegration analysis (Türkiye'de kadın istihdamının ekonomik büyümeye etkisi (1990-2018): Johansen eşbütünleşme analizi). *Journal of Business Administration and Social Studies*, 6(1), 28-35. <https://doi.org/10.5152/Jbass.2022.22004>
- Göçer, İ., & Aydın, N. (2016). Türkiye'de sağlık değişkenlerinin turizm gelirine etkisi: Çoklu yapısal kırılmalı bir analiz. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 777-800.
- Göral, R. (2022). Türkiye sağlık turizmi endüstrisinin toplam faktör verimliliği analizi. *Selçuk Turizm ve Bilişim Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 24-31.
- Gündüz, F. F., Gündüz, S., & Yavuz, H. B. (2019). Türkiye'nin sağlık turizmi talebini etkileyen faktörlerin analizi: Çekim modeli yaklaşımı. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 717-740.

- Hunter, J., Burke, S., & Canepa, A. (2005). *Multivariate modelling of non-stationary economic time series*. United Kingdom: Macmillan Publishers Ltd.
- İçelliöğlü, C. Ş. (2019). Reel efektif döviz kurunu belirleyen ekonomik faktörlerin araştırılması: Heterojen panel veri analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(3), 736-749.
- Jarque, C. M., & Bera, A. K. (1987). A test for normality of observations and regression residuals. *International Statistical Review*, 55(2), 163-172.
- Joint Commission International. (2023). Search for JCI-accredited organizations. Retrieved from <https://www.jointcommissioninternational.org/>
- Jensen, B., Kletzer, L. G., Bernstein, J., & Feenstra, R. C. (2005). Tradable services: Understanding the scope and impact of services offshoring. *Brookings Trade Forum, Brookings Institution Press*, 75-133.
- Jiang, L., Wu, H., & Song, Y. (2022). Diversified demand for health tourism matters: From a perspective of the intra-industry trade. *Social Science & Medicine*, 293, 1-10.
- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration-with applications to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.
- Kaya, M. (2018). Türkiye’de sağlık turizminin ekonomik büyüme üzerine etkisi: 2003-2016 dönemi (Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kelle, M., & Kleinert, J. (2010). German firms in service trade. *Economics Working Paper*, 2010(03), 1-32.
- Korkmaz, M., Aytaç, A., Yücel, A. S., Kılıç, B., Toköz, F., & Gümüş, S. (2014). Türkiye’de sağlık turizmi ve ekonomik boyutlarının uygulamalı örneği. In Sağlık ve Hastane İdaresi 8. Kongresi Bildiri Kitabı (pp. 1146-1159). Lefke, KKTC: Lefke Avrupa Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi.
- Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M. (2012). *International economics theory & policy* (9th ed.). United States of America: Pearson Education.
- Kuşat, N., & Esen, E. (2022). Sağlık turizmi perspektifinden Türk sağlık sektörü rekabet gücü. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 37-50.
- Kutlar, A. (2017). *EViews ile uygulamalı çok denklemlili zamana serileri* (1st ed.). İstanbul: Umuttepe Yayınları.
- Kuzkaya, Ü. (2022). Sağlık turizmi paydaşlarının sağlık turizmi potansiyel ve uygulamalarına yönelik tutum, yaklaşım ve önerileri: Alanya örneği (Yüksek Lisans Tezi). Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sağlık Turizmi Ana Bilim Dalı. Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi.
- Lee, J., & Strazicich, M. (1999). Minimum LM unit root test with two structural breaks. Department of Economics, University of Central Florida.

- Lee, J., & Strazicich, M. (2003). Minimum LM unit root test with two structural breaks. *Review of Economics and Statistics*, 1082-1089.
- Lee, J., & Strazicich, M. (2004). Minimum LM unit root test with one structural break. *Appalachian State University Working Papers*, 04(17), 1-15.
- Lee, C. G. (2010). Health care and tourism: Evidence from Singapore. *Tourism Management*, 31(4), 486-488.
- Lee, J., List, J. A., & Strazicich, M. (2006). Nonrenewable resource prices: Deterministic or stochastic trends? *NBER Working Paper Series*, National Bureau of Economic Research, 1050 Massachusetts Avenue, Cambridge, MA 02138, 1-42.
- Nelson, C. R., & Plosser, C. I. (1982). Trends and random walks in macroeconomic time series: Some evidence and implications. *Journal of Monetary Economics*, 10, 139-162.
- Neusser, K. (2016). *Time series econometrics*. Bern, Switzerland: Springer.
- Noree, T., Hanefeld, J., & Smith, R. (2016). Medical tourism in Thailand: A cross-sectional study. *Bulletin of the World Health Organization*, 94(30), 30-36.
- Otamış, P. A., & Yüzbaşıoğlu, N. (2015). Medikal turizm kümesinin gelişimi: Antalya örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 165-185.
- Öztürk, S., & Gövdere, B. (2010). Küresel finansal kriz ve Türkiye ekonomisine etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 377-397.
- Rokni, L., Avcı, T., & Park, S. H. (2017). Barriers of developing medical tourism in a destination: A case of South Korea. *Iran Journal of Public Health*, 930-937.
- Sey, N. (2023). Sağlık turizmi, sağlık hizmetleri fiyatları ve döviz kuru ilişkisi: Granger nedensellik analizi ile Türkiye örneği. In *6th International Ankara Multidisciplinary Studies Congress*, October 13-14 (pp. 1431-1438). Ankara.
- Snyder, J., Tsogtbaatar, B., Johnston, R., Crooks, V., Janes, C., & Ewan, M. (2015). Outbound medical tourism from Mongolia: A qualitative examination of proposed domestic health system and policy responses to this trend. *BMC Health Services Research*, 15(187), 1-8.
- Tang, C. F., & Lau, E. (2017). Modelling the demand for inbound medical tourism: The case of Malaysia. *International Journal of Tourism Research*, 584-593.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2005). Enflasyon hedeflemesi rejiminin genel çerçevesi ve 2006 yılında para ve kur politikası. Sayı: 2005-56. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.. (2021). Elektronik veri dağıtım sitesi. Retrieved June 25, 2021, from <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>
- Central Bank of the Republic of Turkey (TCMB). (2023). Reel efektif döviz kuru, metaveri, Ekim 2023. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.

- Tontuş, H. Ö. (2019). Türkiye'nin sağlık turizmindeki önemi. *Saturk*, 1-10. Retrieved from <https://Totm.Inonu.Edu.Tr/Yukle/Files/Satuk/06.Pdf>
- Turkish Statistical Institute (TÜİK). (2021). Turizm istatistikleri. Retrieved June 25, 2021, from <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1>
- Uygur, E. (2010). The global crisis and the Turkish economy. Turkish Economic Association, 1-43.
- Wibulpolprasert, S., Pachanee, C.-A., Pitayarangsarit, S., & Hempisut, P. (2004). International service trade and its implications for human resources for health: A case study of Thailand. *Human Resources for Health*, 2(10), 1-12. <https://doi.org/10.1186/1478-4491-2-10>
- World Trade Organization (WTO). (2021a). Health and social services. Retrieved from https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/health_social_e/health_social_e.htm
- World Trade Organization (WTO). (2021b). Indicators. Retrieved May 3, 2021, from <https://data.wto.org/>
- World Trade Organization (WTO). (2023a). Statistics. Retrieved November 10, 2023, from https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/gatsqa_e.htm
- World Trade Organization (WTO). (2023b). Health and social services. Retrieved November 10, 2023, from https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/health_social_e/health_social_e.htm
- World Trade Organization (WTO). (2023c). Chart results. Retrieved November 10, 2023, from <https://i-tip.wto.org/services/ChartResults.aspx>
- Yılancı, V. (2009). Yapısal kırılmalar altında Türkiye için işsizlik histerisinin sınanması. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 324-335.
- Zeren, F. (2015). A re-examination of the relationship between tourism and healthcare. *Journal of Applied Research in Finance and Economics*, 1(1), 9-16.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 365-378

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 09.08.2023

Accepted / Kabul: 31.01.2024

BORSA İSTANBUL'DA FAMA-FRENCH ÜÇ FAKTÖR MODELİ'NİN GEÇERLİLİĞİ*

Mahmut UÇAKTÜRK¹

Müslüm POLAT²

Öz

Bu çalışmanın temel amacı Fama-French Üç Faktörlü Modeli'nin BİST İmalat sektöründe geçerliliğini sınamaktır. BİST imalat sektörüne kayıtlı olan 143 firmanın 2011 – 2021 dönemine ait aylık verileri kullanarak çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın içeriğinde Fama-French' in (1993) yapmış oldukları çalışmalarındaki orijinal veri hazırlama şekline uygun olarak her yıl büyüklük ve değer bazında oluşturulan portföylerin artık getirileri hesaplanarak kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda Pazar portföyündeki % 1'lik bir artışın hisse senedi getirilerini %1.625 oranında arttırdığı saptanmıştır. Firma büyüklüğü ve Defter Değeri/Piyasa Değerinin ise katsayıları pozitif yönlü olmasına rağmen istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı belirlenmiştir. Dolayısıyla Fama-French Üç Faktör Modeli'nin hisse senedi getirilerini kısmen açıklamakla birlikte Borsa İstanbul'da geçerli olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: BİST İmalat, Fama-French, Üç Faktörlü Model, EKK.

Jel Kodları: L6, G12, G12, C23.

* Bu çalışma Mahmut UÇAKTÜRK'ün Doç. Dr. Müslüm POLAT danışmanlığında yaptığı "Fama-French Beş Faktör Modelinin BİST İmalat Sektöründe Test Edilmesi" başlıklı doktora tezin'den üretilmiştir.

¹Öğr. Gör., Bingöl Üniversitesi, E-posta: mucakturk@bingol.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4699-9003.

²Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, E-posta: mpolat@bingol.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1198-4693.

Atıf/Citation

Uçaktürk, M. & Polat, M. (2024). Borsa İstanbul'da Fama-French Üç Faktör Modeli'nin geçerliliği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 365-378.

THE VALIDITY OF THE FAMA-FRENCH THREE-FACTOR MODEL IN BORSA İSTANBUL

Abstract

In this study, the Fama-French Three-Factor Model will be tested in the BIST Manufacturing sector. 143 firms registered in the BIST manufacturing sector were analyzed using monthly data for the period 2011 - 2021. Based on the original data preparation method of Fama-French (1992), the residual returns of portfolios based on size and value were calculated and used in the study. A 1% increase in the market portfolio increased stock returns by 1.625%, according to the analysis. There is a positive correlation between firm size and Book Value/Market Value, but it is not statistically significant. Although the Fama-French Three Factor Model partially explains stock returns, it is determined that it is not valid in Borsa Istanbul.

Keywords: BIST Manufacturing, Fama-French, three-factor model, EKK.

Jel Codes: L6, G12, G12, C23.

1. GİRİŞ

Varlık fiyatlama modelleri, menkul kıymet piyasasına yatırım yapmayı planlayan yatırımcılar açısından çok önemli bir konudur. Ayrıca bu modellerin sermaye piyasalarında geçerli olup olmadığı oldukça önemlidir. Sharpe (1964) ve Lintner (1965) tarafından geliştirilen finansal varlıkları fiyatlama (FVF) modeli, Riskle beklenen getiriler arasındaki ilişkiyi belli varsayımlar altında dikkate alan bir denge modelidir. (Güzeldere & Sarioğlu, 2012, s. 2). Portföy performansının değerlendirilmesi ve sermaye maliyetinin hesaplanması için 1970'li yıllarda sıkça kullanılan bir model olan finansal varlık fiyatlandırma modeli, kolay uygulanabilir olması nedeniyle tercih edildiği söylenilebilir. 1980 ve 1990'lı yıllarda sermaye piyasasının gelişmesinden dolayı, finansal varlıkların fiyatlandırma modelinin hisse senedi getirilerini açıklamada yeterli olmadığı görülmüştür. Ayrıca ampirik çalışmalarda elde edilen anomalileri, finansal varlıkların fiyatlandırma modelinin öngöremeyeceği belirtilmiştir. Çok faktörlü modellerin sermaye piyasaları için araştırılmasına, finansal varlık fiyatlandırma modelinin yeterli olmadığı görüşü neden olmuştur. (Kaya & Güngör, 2017, s. 223).

Çok faktörlü modellerin literatürde yaygınlaşmasıyla birlikte firmalara ait çeşitli faktörler araştırma konusu olmuştur. Firmalara ait faktörler Defter Değeri/Piyasa Değeri, firma büyüklüğü, kaldıraç oranı, kazanç/fiyat oranı gibi faktörler incelenmiştir. Bu çok faktörlü modellerden birisi olan Fama-French Üç Faktörlü Modeli de Fama ve French (1993) tarafından literatüre kazandırılmıştır.

Fama ve French (1992) çalışmalarında hisse senetlerinin ortalama getirileri zamana bağlı olarak değişimini araştırmışlardır. Hisse senedi getirileri üzerinde Pazar portföyünün getirisi, büyüklüğü ve Defter Değeri/Piyasa Değeri oranının etkili olabileceğini belirtmişlerdir. Literatürdeki birçok çalışma gibi Fama ve French (1992) çalışmasında Finansal Varlıkları

Fiyatlama modelinin hisse senetlerinin getirilerindeki değişimi açıklamada yetersiz kaldığını ifade etmişlerdir. Bu nedenle Fama ve French (1993) çalışmalarına Finansal Varlıkları Fiyatlamada modeline iki faktör daha eklemişlerdir. Bu faktörlerin getirilerdeki değişimi açıklayabileceğini iddia etmişleridir.

Fama ve French (1993) Üç Faktörlü Model, çok faktörlü varlık fiyatlama modelleri arasında en fazla kabul gören modellerden birisidir. Fama ve French (1993) hisse senedi getirilerinin zamana bağlı olarak değişimini araştırırken firma büyüklüğü ve Defter Değeri/Piyasa Değeri değişkenlerinin eklenmesi ile üç faktörlü varlık fiyatlama modelini ortaya koymuşlardır.

Firma büyüklüğü, hisse senetlerinin piyasada ne kadar değerli olduğunu belirleyen kriterlerden biridir. Bu kriter, hisse senedinin fiyatının hisse senedi sayısı ile çarpılması sonucu bulunur. Fama ve French (1995) piyasa değeri yüksek olan firmaların ortalama getirileri firma değeri düşük olan firmalarının ortalama getirilerinden daha düşük olduğunu vurgulamışlardır. Üç Faktörlü Varlık Fiyatlama modelinin oluşturulmasında kullanılan bir diğer faktör ise Defter Değeri/Piyasa Değeri oranıdır. Fama ve French (1995) göre Defter Değeri/Piyasa Değeri oranı düşük olan firmaların getirileri, Defter Değeri/Piyasa Değeri yüksek olan firmaların getirilerinden daha düşüktür. Eğer hisse senetleri rasyonel olarak fiyatlandırılmış ise rasyonel fiyatlandırma icabıyla getirilerin firma büyüklüğü ve Defter Değeri/Piyasa Değeri oranı risk faktörlerine duyarlı olması gerektiğini vurgulamışlardır. Ayrıca firma büyüklüğü ve Defter Değeri/Piyasa Değeri oranının risk faktörlerini açıklayamayan ekonomik nedenler için ihtiyari değişken olma özelliğini barındırdıklarını da belirtmişlerdir.

Bu çalışmanın temel amacı Fama-French Üç Faktörlü Modeli'nin Borsa İstanbul'da geçerliliğini araştırmaktır. Bu kapsamda Borsa İstanbul'un İmalat sektöründe yer alan firmaların hisse senetlerinin getirileri üzerinde firmalara özgü faktörlerin etkileri incelenmeye çalışılmıştır. Veriler oluşturulurken literatürdeki birçok çalışmadan farklı olarak Fama-French'in (1993) çalışmasındaki veri hazırlama şekline uyulmuştur. Yıllık bazda firmalar büyüklük ve değere göre sıralanmış ve hazırlanan portföylerin artık getirileri ile analizler yapılmıştır. Bu haliyle çalışma Fama-French Üç Faktörlü Modeli'nin geçerliliği tam olarak sınanmak istenmiştir. Fama-French Üç Faktörlü Modeli'nin Borsa İstanbul'daki İmalat sektöründe test edilmesi, Fama-French (1993) çalışmasındaki veri hazırlama ve analiz yöntemi takip edilmeye çalışılması ve son dönemleri kapsamaması çalışmanın özgün değerini ortaya koymaktadır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Girişte Fama – French Üç Faktörlü model anlatılmış, ikinci bölümde yurtdışında ve yurtiçinde Fama – French Üç Faktörlü Model ile ilgili literatür

taraması yapılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde çalışmada kullanılmış olan veri seti ve yöntem açıklanmış, dördüncü bölümde ise yapılan analiz sonuçları toparlanmış ve yorumlanmıştır. Çalışma sonuç ve öneriler bölümü ile sonuçlandırılmıştır.

2. LİTERATÜR

Literatür incelendiğinde Fama-French Üç Faktör Modeli'ne ilişkin pek çok çalışma yapıldığı tespit edilmiştir. Yapılan çalışmaların bir kısmı aşağıda özetlenmiştir.

Doğanay (2006) çalışmasında Fama-French Üç Faktör Varlık Fiyatlama Modelinin İMKB üzerinde geçerli olup olmadığını araştırmıştır. Temmuz 1995 – Haziran 2005 dönemine ait 120 aylık veri ile çalışmayı gerçekleştirmiştir. İMKB'de işleme giren, menkul kıymet yatırım müşterekleri haricinde, ilgili zamanın Haziran ayı sonu itibari ile anaparası negatif olmayan tüm pay senetleri çalışmaya dâhil edilmiştir. Risk faktörünün fiyatlandırma üzerinde etkili olduğu sonucunu ortaya koymuştur. Fama ve French Üç Faktörlü Modeli'nin İMKB endekslerinde test eden diğer bir çalışma olan Gökgez (2008) 2001-2006 (ilk 6 aylık) zaman dilimine ait verileri kullanmıştır. Üç Faktörlü Modelin İMKB Sınai, Gayrimenkul, Hizmetler, Teknoloji ve Menkul Kıymet endekslerinde geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Borsa İstanbul (eski adıyla İMKB) üzerine yapılan diğer bir çalışmada Coşkun ve Çınar (2014) 2001-2013 döneminde aralıksız olarak faaliyette bulunan şirketler üzerine çalışmışlardır. Yapılan araştırma sonucunda Defter Değeri/Piyasa Değeri değişkenlerinin hisse senedi getirileri üzerinde anlamlı ve negatif yönde etkisi olduğunu saptamışlardır.

Foye vd. (2013) çalışmalarında Fama-French Üç Faktörlü Model ile gelişmekte olan piyasalarda etkinliğini araştırmışlardır. 2004'ten itibaren AB'ye katılan doğu Avrupa ülkelerinde pay senetlerinin 2005 - 2012 dönemleri arasındaki verilerini analize tabi tutmuşlardır. Üç faktörlü modelin, AB ülkelerinde hisse senedi getirilerini önemli ölçüde açıklayabildiği sonucuna varmışlardır. Fama -French Üç Faktör Modelini Hindistan borsasında test eden Gautam ve Holani (2022) 1 Nisan 2010 - 31 Mart 2020 dönemi için Hindistan borsasında en çok işlem gören 50 şirketin verilerini analize dahil etmişlerdir. Üç faktörlü modelin pay senedi getirileri için açıklamada kullanılabileceğini ifade etmişlerdir.

Kaya ve Güngör (2017) yapmış oldukları çalışmalarında Fama-French Üç Faktör Varlık Fiyatlama Modeli'nin Borsa İstanbul'da finansal olmayan işletmeler için sınımlıdır. Bu doğrultuda firma büyüklüğü, Pazar portföy getirisi ve Defter Değeri/Piyasa Değeri (DD/PD) oranının hisse senedi getirileri aralarındaki ilişkiyi panel veri analiz yöntemiyle incelenmişlerdir. Elde etmiş oldukları sonuçlara göre, firma büyüklüğüyle hisse senedi getirileri

aralarında negatif yönlü; Defter Değeri/Piyasa Değeri oranıyla hisse senedi getirileri aralarında pozitif yönlü; piyasa portföy getirisiyle pay senedi getirileri arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Fama-French Üç Faktörlü modeli ile birlikte Fama-French Beş Faktörlü modelini de Borsa İstanbul üzerinde test eden Coşkun ve Torun (2021) Temmuz 2009 – Haziran 2018 dönemini ele almışlardır. BIST 100 Endeksi'nde devamlı işlem gören pay senetleri üzerine çalışan Coşkun ve Torun (2021) sonuç olarak, Fama-French Üç ve Beş Faktörlü modellerin BİST 100 Endeksi üzerinde uygulanabilir yani geçerli olduğunu tespit etmişlerdir.

Ghosh vd. (2020) çalışmalarında, Hindistan Borsa'sında Ocak 2010-Ocak 2020 döneminde hisse senetleri verilerini açıklamada değer anomalisi test etmek için Fama-French Üç Faktör Modeli'ni kullanmışlardır. Modelin, Hindistan bağlamında geleneksel CAPM ile karşılaştırıldığında varlık fiyatlandırmada daha iyi olduğunu belirtmişlerdir. Fama-French Üç Faktör Modeli ile CAPM modellerinin karşılaştırmasını Hindistan borsasında yapan Durga (2020) 87 şirketin Haziran 2013 - Haziran 2019 dönemi arasındaki verilerini analiz etmiştir. Ghosh vd. (2020) çalışması ile aynı şekilde CAPM'den daha iyi performans gösterdiği için Fama French Üç Faktör Modeli'nin kullanılabilirliğini açıklamıştır. Hindistan borsası üzerine yapılan bir başka çalışma olan Akhtar vd. (2022) Fama - French tarafından önerilen üç faktörlü modeli Daniel ve Titman'ın Karakteristik Modeli ile karşılaştırmışlardır. 1993'ten 2018'e kadar olan 25 yıllık dönemi ele alan çalışmada Akhtar vd. (2022) Hindistan hisse senedi getirileri için kovaryanslar arasında ayırım yapma hususunda Fama-French Üç Faktör Modelinin Daniel ve Titman'ın Karakteristik Modelinden daha iyi sonuç verdiğini belirtmişlerdir.

Chen (2022) 2019 yılı sonu itibarıyla Çin borsasındaki A grubu hisse senedi piyasasında faaliyette bulunan şirketlerden perakende sektöründeki 43 şirketin 1 Ocak 2017'den 31 Aralık 2019 dönemi arasında bulunan haftalık verilerini incelemiştir. Fama-French Üç Faktörlü Modeli'ni kullanarak hisse senedi piyasasını gruplara ayırıp analiz ederek Fama-French Üç Faktörlü Modeli'n A grubu hisse senedi piyasasındaki perakende sektöründe geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çin borsasında Fama-French'in Üç Faktörlü Modeli'nin geçerliliği üzerine yapılan diğer bir çalışma Guo vd. (2022) tarafından yapılmıştır. Çin borsasının risksiz getiri oranı olan CNI A-hisse endeksindeki lider dört firmanın (PingAn, Wanke, Maotai ve Keda) 2010'dan 2021'e kadar olan verilerini ele almışlardır. 2008'deki mali krizden sonraki on yıllarda Fama ve French Üç Faktörlü Modelinin hala Çin borsasının gelişimine tam olarak uymadığı neticesine varmışlardır. Piyasa riskinin hisse senedi fiyatlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynadığını elde etmişlerdir.

Chen vd. (2023) çalışmalarında 2012-2021 dönemleri arasında Çin'in CSI 300 Endeksi'ndeki 300 hisse senedinin aylık getirilerini analize tabi tutmuşlardır. Hisseler, defter değeri/piyasa değeri ve büyüklük ölçütlerine göre tasnif edilmiş ve Fama-French Üç Faktör Modeli ile analiz etmişlerdir. Ayrıca Regresyon analizi kullanılarak hisse senedi seçim stratejileri geliştirilmiş ve sonuç olarak üç faktörlü modelin Çin piyasasında uygulanabilir olduğu ve yatırımcıların hisse seçimlerinde bu modeli kullanabilecekleri önerisinde bulunmuşlardır. Malezya borsası üzerine yapılan bir başka çalışmadaysa Rohuma (2023) 1 Aralık 2005 ile 28 Şubat 2018 dönemleri arasındaki aylık veriler kullanarak Bursa Malezya'daki Şer'i uyumlu karşılıkların performansını yeterli bir şekilde açıklayıp açıklamadığını test etmeye çalışmıştır. Üç faktörlü modelin, Bursa Malezya'da defter değeri-piyasa değeri (BVTMV) tarafından sıralanan dört geleneksel alt portföy ile BVTMV tarafından sıralanan dört Şer'i uyumlu alt portföyün performansını önemli ölçüde açıklayabildiğini ortaya koymuştur.

Yapılan literatür araştırması sonucunda Fama-French Üç Faktörlü Model ile ilgili çalışmaların ortak bir sonuca ulaşamadıkları görülmektedir. Bazı çalışmalar modelin tam olarak geçerli olduğunu savunurken bazı çalışmalar kısmen geçerli olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla Fama-French Üç Faktörlü Modeli'n geçerliliği veya gücü açısından literatürde net bir yargının olmadığı görülmektedir. Bu sebeple bu modelin farklı piyasa ve dönemlerde ele alınıp incelenmesinin literatüre fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca bazı çalışmaların Fama-French tarafından takip edilen veri hazırlama yoluna gitmeyerek panel veri ile analiz yoluna gittikleri görülmektedir. Bu çalışmada Tamamen Fama-French (1993) tarafından izlenen yol ile veriler analize hazır hale getirilmiştir. Nihai olarak son dönemlerde finansal piyasalarda meydana gelen oynaklığı analiz dönemine eklemesi de literatüre katkı sunacaktır.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmada BIST imalat sektörüne kayıtlı olan 143 firmanın 2011 – 2021 dönemine ait aylık verileri kullanılmıştır. Değişkenlere ait veriler, Borsa İstanbul Veri Platformu Datastore'dan elde edilmiştir. Risksiz faiz oranı olarak vadesine 3 ay kalan devlet borçlanma senetlerinin aylık getirisi alınmıştır. Analiz edilen risksiz faiz oranı değişkenine ait veriler Thomson Reuters Enformasyon Ltd. Şti.'den elde edilmiş ve aylık frekans olarak analize hazır hale getirilmiştir. Bu çalışmada bağımlı değişken olarak İmalat sektöründeki bütün firmaların ortalama getirilerinden risksiz faiz oranı çıkarılmak suretiyle hesaplanan artık getiriler kullanılmıştır. Bağımsız değişkenlerden büyüklük değişkeni için; öncelikle yıllık olarak portföyler belirlenmiş her yıl için DD/PD değerine göre firmalar büyükten küçüğe göre sıralanmış ve büyük, orta ve küçük şeklinde üç portföy oluşturulmuştur. Devamında DD/PD değeri yüksek portföyde yer

alan firmaların aylık hisse senetlerinin artık getirilerinin ortalamasından düşük portföyde yer alan hisse senetlerinin artık getirilerinin ortalamaları çıkarılmak suretiyle büyüklük değişkeni oluşturulmuştur. Değer değişkenini oluşturmak içinde firmalar piyasa değerine göre üç ayrı portföye ayrılmış ve piyasa değeri düşük olan portföyün ortalama artık getirilerinden yüksek olan portföyün ortalama artık getirileri çıkarılarak hesaplanmıştır. Pazar riski değişkeni için BİST100 endeksinin risksiz faiz oranından farkı yani artık getirileri kullanılmıştır. Bütün bunlar Fama-Frech' in izlediği yolu tamamen takip etmek için yapılmıştır. Nihayetinde firmaların pazar portföyü, firma büyüklükleri ve piyasa değerleri olmak üzere üç faktörü dikkate alınmıştır. Bu üç faktör değişkenlerinin aralarındaki ilişkiyi tespit edebilmek amacıyla değişkenler arasında zaman serisi analizi yapılmıştır. En Küçük Kareler metoduyla hisse senedinin beklenen getirisini açıklamada Pazar riski, PD ve DD/PD değişkenlerinin etkililiği test edilmiştir.

Fama-French Üç Faktörlü Modeli'nin temel formülünü şu şekilde oluşturmuştur (Fama & French, 1996, s. 55):

$$R_i - R_f = \alpha_i + \beta_{im} (R_m - R_f) + \beta_{is} (SMB) + \beta_{ih} (HML) + \epsilon_i$$

Modeldeki hisse senetlerinin risksiz faiz oranı üzerindeki getirileri; (R_i-R_f) ile, hisse senedinin sistematik risk primi; (R_m-R_f) faktörü ile, büyüklük faktörü; SMB (hisse senetlerinin Piyasa Değeri - PD) ile, değer faktörü ise HML (Defter Değeri/Piyasa Değeri - DD/PD) ile ifade edilmiştir. Ayrıca

β_{im} : i portföyünün artık getirilerinin, piyasa portföyünün artık getirilerine ilişkin hassaslılığını,
 ϵ_i : Modelin hata terimini göstermektedir.

4. ANALİZ VE BULGULAR

Bu kısımda analize geçilmeden önce değişkenler hakkındaki tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Tanımlayıcı istatistiklerle ilgili bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	Rİ - RF	PAZAR	HML	SMB
Ortamalar	1.433	-0.302	0.449	0.158
Medyan	0.527	-0.246	0.753	-0.292
Maximum	9.203	0.981	20.295	17.512
Minimum	-5.992	-2.199	-19.758	-22.134
Std. Sapma	2.804	0.697	3.976	4.599
Çarpıklık	0.445	-0.398	-0.224	0.127

Basıklık	3.267	2.802	12.183	9.745
Jarque-Bera	4.315	3.369	422.659	227.821
Olasılık	0.116	0.186	0.000	0.000
Gözlem	120.000	120.000	120.000	120.000

Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde ortalama getiri değerinin en düşük -0.302 değer ile Pazar portföyüne ait olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ilgili dönemde Pazar portföyünün artı getirisi negatif olmuştur. Hisse senedi portföyünün risksiz faiz oranından farkının ise pozitif olduğu ve en yüksek ortalama getiri değerine sahip olduğu belirlenmiştir. Standart sapma değerinden oynaklığın en fazla 4.599 değeri ile SMB'ye ve en az da 0.697 değer ile Pazar portföyüne ait olduğu gözlemlenmiştir. Jarque-Bera istatistiğinden SMB ve HML değişkenlerinin normal dağılım göstermediği anlaşılmaktadır.

Tanımlayıcı istatistiklerden sonra değişkenlerin aralarındaki korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Korelasyon katsayıları için; eğer değişkenler normal dağılım gösteriyorsa Pearson Korelasyon testi kullanılırken, değişkenlerden bir kısmı normal dağılım göstermiyorsa Spearman Korelasyon testi kullanılmaktadır. Tablo 1'deki sonuçlarda SMB ve HML değişkenleri normal dağılım göstermediği için Spearman Korelasyon testi ile değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları hesaplanmış ve Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Spearman Korelasyon Analizi

	$R_i - R_F$	PAZAR	HML	SMB
$R_i - R_F$	1			
PAZAR	0.4065 (0.0000)	1		
HML	-0.0521 (0.5720)	-0.0007 (0.9941)	1	
SMB	-0.1037 (0.2594)	-0.1657 (0.7881)	0.0247 (0.7881)	1

Korelasyon analizine göre; hisse senedi getirileri ile pozitif ilişkiye sahip tek değişken Pazar portföyüdür. Bu ilişkinin gücü 0.4065 ile zayıf ve orta arasında bir ilişkidir. Hisse senedi getirileri ile HML ve SMB arasındaki ilişkin çok zayıf ve negatif yönlü olduğu saptanmıştır. Bağımsız değişkenlerin kendi aralarında genel olarak zayıf bir ilişkiye sahip oldukları tespit edilmiştir.

Zaman serilerinde değişkenleri analize dâhil etmeden önce durağanlık seviyesini bilmek önemlidir. Çünkü değişkenler arasındaki ilişki veya etkinin ölçümünde hangi analiz tekniğinin kullanılacağı değişkenlerin durağanlık seviyesi ile ilgilidir. Bu sebepten dolayı değişkenlerin durağanlıkları Augmented Dickey-Fuller (ADF) (1981) ve Phillips-Perron (PP) (1988) birim kök testleriyle ölçülmüş ve sonuçlar Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF		PP		KPSS	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli
R_i - R_F	-2.507 (0.116)	-1.696 (0.747)	-3.505*** (0.009)	-3.507** (0.043)	0.265	0.262***
PAZAR	-3.085** (0.030)	-3.1143 (0.107)	-3.246** (0.019)	-3.263* (0.077)	KPSS Kritik Değerler;	
HML	-11.052*** (0.000)	-11.190*** (0.000)	-11.140*** (0.000)	-11.584*** (0.000)	%1 – 0.739	%1 – 0.216
SMB	-9.444*** (0.000)	-9.841*** (0.000)	-9.465*** (0.000)	-9.801*** (0.000)	%5 – 0.463	%5 – 0.146
					%10 – 0.347	%10 – 0.119

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyelerini ifade etmekte ve parantez içleri olasılık değerlerini göstermektedir. R_i - R_F değişkeni PP birim kök testine göre durağan olduğu ancak ADF testine göre durağan dışı olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla bu değişken KPSS testi ile yeniden sınanmış ve tabloya eklenmiştir.

Değişkenlerin durağanlıkları sınamak için uygulanan ADF ve PP birim kök testlerine göre; HML ve SMB değişkenlerinin iki teste göre de hem sabitli hem de sabitli ve trendli modelde durağan oldukları belirlenmiştir. Pazar değişkeninin PP'ye göre sabitlide %5 ve sabitli ve trendli modelde %10 önem seviyesinde, ADF'ye göre ise sabitli modelde %5 önem seviyesinde durağan olduğu saptanmıştır. R_i - R_F değişkeninin PP testine göre %1 önem seviyesinde durağan olduğu belirlenmesine rağmen ADF testine göre durağan dışı olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple bu değişkenin durağanlığı Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) testi ile ayrıca sınanmış ve değişkenin sabitli ve trendli modelde %1 önem seviyesinde durağan olduğu belirlenmiştir. KPSS testi ADF ve PP testlerinden farklı olarak H₀ hipotezi serinin durağan olduğu varsayımına dayandığından genelde elde edilen durağanlık sonuçlarının sınanmasında kullanılmaktadır.

Bütün değişkenlerin seviye değerleri ile durağan oldukları belirlendikten sonra Fama-French (1992) çalışmasına uygun şekilde En Küçük Kareler (EKK) yöntemiyle Pazar, büyüklük ve değer değişkenlerinin hisse senetleri fiyatına etkisi ölçülerek sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. En Küçük Kareler Yöntemi

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t- İstatistiği	Olasılık	VIF
C	1.906*	0.261	7.301	0.000	
PAZAR	1.625*	0.348	4.666	0.000	1.122
HML	0.019	0.064	0.291	0.771	1.034
SMB	0.056	0.056	1.006	0.317	1.158
R²	0.160	F- İstatistik		7.368*	
Düzeltilmiş R²	0.138	Olasılık (F-İstatistik)		0.000	

Not: *, %1 önem seviyesini temsil etmektedir.

Pazar portföyünün hisse senedi getirilerine etkisi % 1 önem seviyesinde istatistiksel açıdan anlamlı olduğu ve pazar portföyünde % 1'lik bir artışın hisse senedi getirilerinde %1.625 artışa neden olduğu saptanmıştır. Büyüklük ve değer değişkenlerinin etkisi de pozitif olmasına rağmen istatistiksel açıdan anlamlı bulunmamıştır. R^2 parametresi modelinin açıklayıcı gücünü ifade etmektedir. R^2 değerine göre model hisse sendi getirilerindeki değişimin %16'sını açıklamaktadır. Bu durum Hisse senedi getirilerinin başka değişkenlerden de etkilendiğini göstermektedir. F istatistiği ise modelin bir bütün olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Çoklu regresyonlarda ilk varsayım Centered Variance Inflation Factors (VIF) değerlerinin 1'den büyük, 5'ten küçük olması gerekmektedir (Ayaydin vd., 2018, s. 544). Tablo 4'ün son sütununda verilen Centered VIF değerlerinin 1 ile 5 arasında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla modelde çoklu doğrusal bağlantı hatası yoktur.

En Küçük Kareler Yöntemi'nden elde edilen sonuçların güvenilir olabilmesi için modelin bazı varsayımları karşılaması gerekir. Aksi takdirde sonuçlar sapmalı olabilmektedir. Bu sebeple EKK yönteminin varsayımları olan modelde otokorelasyon sorunu Breusch-Pagan testi ile, değişen varyans sorunu Breusch-Pagan-Godfrey testiyle ve normallik varsayımı Jargue-Bera testiyle sınanmış ve sonuçları Tablo 5'e yerleştirilmiştir.

Tablo 5. EKK Varsayımlarının Sınanması

Jargue-Bera	8.801*	0.012
Oto Korelasyon	77.306	0.000
Değişen Varyans	9.705*	0.021

Not: *, %1 önem seviyesini temsil etmektedir.

Jargue-Bera testine göre model % 1 önem seviyesinde normal dağılım sergilemekte ve Breusch-Pagan-Godfrey testine göre modelde değişen varyans sorunu bulunmamaktadır. Ancak Breusch-Pagan testine göre modelde otokorelasyon sorunu bulunduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle HAC dirençli tahmincisi ile model yeniden tahmin edilmiştir. HAC dirençli tahmincisi modelin otokorelasyonlu olduğu varsayımı altında tahminde bulunduğundan modelde otokorelasyon bulunması elde edilen katsayıları güvenli hale getirecektir.

Tablo 7. En Küçük Kareler Yöntemi (HAC Dirençli Tahmincisi)

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t- İstatistiği	Olasılık
C	1.906*	0.550	3.462	0.001
PAZAR	1.625*	0.501	3.242	0.002
HML	0.019	0.079	0.234	0.816
SMB	0.056	0.058	0.974	0.332
R²	0.160	F- İstatistik		7.368*

Düzeltilmiş R²	0.138	Olasılık (F-İstatistik)	0.000
----------------------------------	-------	--------------------------------	-------

Not: *, %1 önem seviyesini temsil etmektedir.

HAC dirençli tahmincisinde elde edilen sonuçlara göre de Pazar portföyünün istatistiksel açıdan anlamlı olduğu ve aynı şekilde Pazar portföyünde % 1'lik bir değişimin hisse senedi fiyatlarını % 1,625 oranında artırdığı belirlenmiştir. Büyüklük ve Değer değişkenlerinin de aynı şekilde pozitif yönlü olmasına rağmen katsayılarının istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı saptanmıştır. Modelin R² ve düzeltilmiş R² değerlerinde de bir değişme olmamıştır.

5. SONUÇ

Hisse senetlerine ait getirileri sermaye varlık fiyatlama modelinin açıklanmasında yeteriz görülmektedir. Bu nedenle firmalara mahsus faktörlerin de açıklayıcı değişken olarak kullanılması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda Fama-French (1993) tarafından geliştirilen üç faktörlü modelin Pazar portföyü, Firma büyüklükleri ve piyasa değerlerin hisse senedi getirisini açıklama da değişken olarak kullanılmıştır.

Çalışmada Fama-French Üç Faktörlü Modelin BIST İmalat sektöründe geçerliliğini BIST imalat sektörüne kayıtlı olan 143 firmanın 2011 – 2021 dönemine ait aylık verileri kullanılarak araştırılmıştır. Firmaların Pazar portföyü, Firma büyüklükleri ve piyasa değerleri dikkate alınarak üç faktör oluşturulmuştur. Çalışmada öncelikle birim kök testleri uygulanmıştır. Değişkenlerin durağanlık sınamaları ADF, PP ve KPSS birim kök testleri ile sınanmıştır. Bu testler sonucunda değişkenlerin seviye değerleri ile durağan oldukları belirlenmiştir. Korelasyon analizi sonucunda değişkenlerin genelde zayıf bir ilişkiye sahip oldukları belirlenmiştir. Ayrıca üç değişkenin de hisse senedi fiyatları ile pozitif ilişkili oldukları saptanmıştır. En Küçük Kareler (EKK) testine göre Pazar portföy değişkeninin hisse senedi fiyatlarını açıklamada etkili olduğu saptanmıştır. Büyüklük ve değer değişkenlerinin de katsayılarının pozitif yönlü olmasına rağmen istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak Fama-French Üç Faktörlü Modeli'n BIST İmalat sektörünü açıklama gücü olduğunu söylemek kısmen mümkündür. Çalışmada elde edilen bulgular literatürdeki Coşkun ve Torun (2021), Gökgöz (2008), Kaya ve Güngör (2017), Gautom ve Holani (2022), Chen (2022) ve Guo vd. (2022) çalışmalarıyla paralellik göstermektedir.

Bu sonuçlardan hareketle; hisse senedi fiyatlarının piyasa performansı ile ilişkili olduğunu ve piyasa değişkeninin fiyat hareketlerini açıklamada önemli bir faktör olduğunu ifade etmek doğru olur. Yatırımcılara, piyasa değişkenini dikkate alarak hisse senetlerine yatırım yapmaları ve piyasa performansı hakkında bilgi sahibi olmaları önerilebilir.

Öte yandan, büyüklük ve değer değişkenlerinin hisse senedi fiyatlarını pozitif etkilemesi olumlu bir bulgu olmasına rağmen, katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olmaması, bu değişkenlerin fiyat hareketlerini açıklamada belirli bir düzeyde güvenilirlik sağlamadığını gösterir. Bu durumda, büyüklük ve değer değişkenlerini kullanarak yatırım kararları verirken daha temkinli olmak gerekebilir. Fakat büyüklük ve değer değişkenlerinin hisse senedi fiyatlarını pozitif etkilediği sonucu, istatistiksel olarak anlamlı olmasa bile dikkate alınmalıdır. Bu değişkenlerin, belki de daha geniş bir veri seti veya daha uzun bir dönem içinde anlamlı hale gelebileceği düşünülmelidir. Bu nedenle, bu değişkenlerin gelecekteki analizlerde tekrar incelenmesi ve takip edilmesi önemlidir. Bunun yanı sıra, başka faktörlerin veya değişkenlerin hisse senedi fiyatları üzerinde daha belirgin etkilere sahip olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Bundan sonraki çalışmalarda Fama-French Beş Faktör modeli kullanılarak Borsa İstanbul'da faaliyette bulunan farklı sektörler üzerinde analizler yapılabilir. Ayrıca farklı kırılma dönemleri dikkate alınarak farklı dönemlerde modelin geçerliliği sınanabilir. Fama-French ve diğer modeller birlikte dikkate alınarak BIST hisse senetlerinin fiyat hareketlerini en iyi açıklayan model belirlenmeye çalışılabilir.

KAYNAKÇA

- Akhtar, S., Ansari, V. A., Ansari, S. A. & Ahmad, A. (2022). Fama–french three-factor versus daniel-titman characteristics model: a comparative study of asset pricing models from india. *Hindawi Complexity*, 1-12. <https://doi.org/10.1155/2022/6768434>
- Ayaydin, H., Çam, A. V., Barut, A. & Pala, F. (2018). Determinants of credit template swaps: an econometric analysis for Turkey. *TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi*, 10(40), 539-546. <https://doi.org/10.15189/1308-8041>
- Chen, G., Jing, Y., & Zhang, T. (2023). Quantitative portfolio selection based on fama-french 3-factor model: an empirical research. *In FFIT 2022: Proceedings of the International Conference on Financial Innovation, FinTech & Information Technology, FFIT 2022, October*, 28(30), 282-289, 2022, Shenzhen, China. European Alliance for Innovation. doi 10.4108/eai.28-10-2022.2328427
- Chen, X. (2022). An empirical study on the return rate of listed companies in my country's a-share retail industry-based on the fama-french three-factor model. *World Scientific Research Journal*, 8(5), 42 – 48.
- Coşkun, E. & Çınar, Ö. (2014). Üç faktör varlık fiyatlama modelinin geçerliliği: borsa istanbul'da bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(4), 235

- Coşkun, K. & Torun, T. (2021). Fama & french üç ve beş faktörlü varlık fiyatlama modellerinin geçerliliği: borsa istanbul örneği. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 6(14), 84-102 . doi: 10.25204/iktisad.841007
- Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Doğanay, M. M., (2006). Fama-french üç faktör varlık fiyatlama modelinin İMKB'de uygulanması. *İktisat İşletme ve Finans*, 21(249), 61-71.
- Durga, D. S. (2020). Examining the validity of fama french 3 factor model in indian stock markets – an empirical analysis. *International Journal Of Management*, 11(8), 89-94.
- Fama, E. F. & French, K. R. (1992). The cross-section of expected stock returns. *The Journal of Finance*, 47(2), 427-465.
- Fama, E. F. & French, K. R. (1993). Common risk factors in the returns on stocks and bonds. *The Journal of Financial Economics*, 33, 3-56.
- Fama, E. F. & French, K. R. (1996). Multifactor explanations of asset pricing anomalies. *The Journal of Finance*, 51(1), 55-84.
- Foye, J., Mramor, D. & Pahor, M. (2013). A respecified fama french three-factor model for the new european union member states. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 24(1), 3-25.
- Gautam, R. & Holani, U. (2021). Size and value related anomalies in indian stock market: empirical study using fama french three factor model. *Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal*, 12(2), 570-576.
- Ghosh, S., Kain, P., Yadav, V. & Dmello, B. (2020). Exploiting value anomaly in the Indian equity market. *DFBE University of Delhi*, 1-4.
- Gökgöz, F. (2008). Üç faktörlü varlık fiyatlandırma modelinin İstanbul menkul kıymetler borsasında uygulanabilirliği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (02) , 43-64. doi: 10.1501/SBFder_0000002064
- Guo, Z., Shen, Y., Tang, Z. & Wang, L. (2022). The research of fama-french three-factor model's applications in the chinese stock market after the financial crisis, *Advances in Economics, Business and Management Research, Proceedings of the 2022 7th International Conference on Financial Innovation and Economic Development (ICFIED 2022)*, 799-805.
- Güzeldere, H. & Sarioğlu, S. (2012). Varlık fiyatlamada fama-french üç faktörlü model'in geçerliliği: imkb üzerine bir araştırma. *Business and Economics Research Journal*, 3(2), 1-19.
- Kaya, E. & Güngör, B. (2017). Fama ve french üç faktörlü modelin geçerliliği: borsa İstanbul üzerine panel veri analizi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 9(17), 222-236.

- Phillips, P.C.B. & Perron, P. (1988), Testing for a unit root in time series regression, *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Rohuma, H. N. (2023). Fama and french (1993) three-factor model: evidence from conventional and shariah-compliant portfolios in bursa malaysia. *International Journal of Business & Management*, 17(7), 1-66. doi:10.5539/ijbm.v17n7p66
- Yuanting, X. & Wenxiu, H. (2021). Impact of covid-19 attention on pharmaceutical stock prices based on internet search data. *Acta Scientific Pharmaceutical Sciences* 5(5) 07-12.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 379-401

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 05.12.2023

Accepted / Kabul: 06.02.2024

ALMANYA'NIN ORTA DOĞU DIŞ POLİTİKASI: PRAGMATİZMDEN NORMATİF YAKLAŞIMA UZANAN SÜREÇ

Serhat KAYA¹

Arda Can ÇELİK²

Öz

Bu çalışmanın amacı, Avrupa Birliği perspektifinden yola çıkarak Alman dış politikasının dinamiklerindeki değişimi incelemek ve söz konusu faktörleri ortaya koymaktır. Politik tercihleri şekillendiren teorik unsurlar, Almanya'nın hedeflerini oluşturmada ve Pragmatizm-Normativizm çelişkisini incelemeye imkân tanımaktadır. Ana kalemler olan ticaret ve güvenlik uygulamalarının, periferide incelenmesi, çelişkilerin etkilerini anlamak için önemlidir. Böylece, çevre aktörler üzerinden takip edilen bir politika yapımı, normlar ve pragmatizm arasındaki sıkışmışlığın ortaya konulmasını kolaylaştıracaktır. Alman ekonomi modelinin ürettiği teknoloji yoğun unsurların alıcısı olup, karşılığında hammadde ihraç eden bir aktörün varlığı, Pragmatizme dair uygulamaların somut olarak görülmesini sağlamaktadır. Aynı aktörün, Alman siyasi kültürü ile normatif farklılık göstermesi, istenilen karşılaştırmayı yapmaya imkân verecektir. Çalışmada bu şartları karşılayan unsurlara odaklanılmasının nedeni, kendisiyle ilişki içerisindeki her demokratik aktör için normatif politikalar ile pragmatik tercihler arasındaki çatışmayı tetikleme kapasitesidir.

Anahtar Kelimeler: Normatif Tercihler, Pragmatizm, Alman Dış Politikası, Suudi Arabistan, Orta Doğu ve Avrupa Birliği.

Jel Kodları: F51, J74.

¹Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, E-posta: serhatkaya1985@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3832-8234.

²Dr. Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, E-posta: ardacan6734@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3325-7112.

Atıf/Citation

Kaya, S. & Çelik, A. C. (2024). Almanya'nın Orta Doğu dış politikası: pragmatizmden normatif yaklaşıma uzanan süreç. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 379-401.

GERMANY'S MIDDLE EAST FOREIGN POLICY: THE PROCESS FROM PRAGMATISM TO NORMATIVE APPROACH

Abstract

From the perspective of EU, this study aims to examine the dynamics of German foreign policy and the factors of momentum. Theoretical principles that design political choices constitute a path for Germany. This path gives an opportunity for analysing the dilemma between Pragmatism and Normativism. For understanding the impact of this dilemma, trade&security related applications should be studied in periphery. Thus, it would highlight the pressure of policy making between norms and pragmatism. The presence of an actor that purchases high tech German economic output, in return exporting raw materials can provide a solid example of pragmatism in bilateral relations on the condition that same actor has normative differences in political culture. This comparison will provide an example of policy dilemmas between pragmatism and normative attitudes.

Key Words: Normative Choices, Pragmatism, German Foreign Policy, Saudi Arabia, Middle East and European Union

Jel Codes: F51, J74

1. GİRİŞ

Alman siyasi kültüründeki idealist tonlar ve Weber’ci faydacılık, 19.yüzyıldan itibaren sürekli artacak şekilde bir gerilimi tetiklemektedir. Bu çatışmanın 21.yüzyılda meydana geldiği yer dış politika sahasıdır. 2.Dünya Savaşı’ndan sonra sivil ve pasifist bir güç olarak gelişen Berlin’in çevre aktörlerle ilişkisinde bu ilkeler çatışmasına sıkça rastlanmaktadır. Teknoloji ithalatçısı ve hammadde ihracatçısı olarak Almanya ile ilişkilerini sürdüren periferi aktörlerinin bu alanda öne çıktığı not edilmektedir. Söz konusu durum itibarıyla, Orta Doğu ülkelerinin ve özellikle Suudi siyasi kültürünün politik tercihleri, Alman dış politikasındaki idealist normlar ve ticari fırsatlar arasındaki dengeyi güçlü bir şekilde test etmektedir. İktisadi açıdan geniş yetenekleri olan fakat askeri ve siyasi motivasyon olarak düşük profil kalmayı tercih eden, dolayısıyla da Avrupa Birliği çerçevesinden hareketle bir dış politika mutabakatı arayan Almanya’nın eğilimleri, Orta Doğu coğrafyasında önem kazanmaktadır. Çalışmada ortaya konulan hipotez, Berlin’in dış politika yapımında idealist bir çizgi ile pragmatizm arasında net bir tercihinin olmadığı tam aksine istikrar göstermeyen *ad hoc* uygulamalar içinde olduğu yönündedir. Makalede ilk olarak, savaş sonrası düzende ve Avrupa Topluluğu içinde Alman dış politikasını oluşturan koşullar ve bu sürecin ana unsurları incelenecektir. İkinci bölümde ise merkez-çevre etkileşimi içerisinde Avrupa ve Orta Doğu ilişkilerinin temelleri ele alınacak ve Almanya’nın Suudi Arabistan ile olan ilişkileri değerlendirilecektir. Bunu takip eden süreçte ise normatif politika ile pragmatizm arasındaki teorik mücadelenin sahadaki yansıması ele alınacak ve ikili ilişkilerin, gelişen olaylar eşliğinde nasıl değiştiği ortaya konulacaktır. Son bölümde ise değişimin nedenleri ve her iki aktör üzerindeki etkilerine değinilerek ortaya çıkan politik manzaraya dair bir tetkik yapılacaktır.

2. SOĞUK SAVAŞ VE AVRUPA'DA GENEL DURUM

II. Dünya savaşının 1945 yılında sona ermesi ve 1947 yılında Prusya'nın hukuki olarak lağvedilmesi, Alman siyasi hayatı için yeni bir başlangıç sayılmaktadır (Christopher, 2006, s. 12). 1949 yılında müttefiklerin işgal bölgelerini birleştirerek oluşturdukları yeni devlet, Almanya'nın tekrar Avrupa kıtasına etkin bir aktör olarak dönüşünü simgelemektedir. Savaşın getirdiği maliyet ve yarattığı çok boyutlu trajedi, mağlup bir ülkenin dünya görüşünü sorgulamasına neden olmuştur. I.Friedrich'ten itibaren takip edilen irredentist politikalarından artık tamamen vazgeçilmesi, Alman dış politikasının içselleştirdiği genel bir tema olmuştur (Merriman, 2006, s. 21). Soğuk savaş koşulları da dâhil olmak üzere ilerleyen dönemlerde, Alman dış politikası uzlaşma, barış, ticaret ve Avrupalı aktörlerle uyum içerisinde zenginleşmeye odaklanmıştır.

Avrupa'da barışın inşası olarak başlayan süreç, Churchill'in 1946 yılında, Zürih'te yaptığı konuşmada vurguladığı üzere istikrar ve işbirliğinin geliştirilmesi üzerine kurgulanmıştır (Lipgens & Loth, 1988, s. 664). 1950 yılındaki Schuman bildirgesi ise Avrupa ailesi fikrini benimsemiş, ekonomik kaynakların bir araya getirildiği ulus üstü bir yapı önerilmiştir. Bu bildirge barışın getirdiği güvenliği anlatan yeni bir yol haritası olacaktır (Schumacher, 2015, s. 385). Jean Monnet'in başlattığı inisiyatifle ortaya çıkan Schuman Deklarasyonu, Avrupa'daki uzlaşmayı, ekonomik ve siyasi olarak gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. İkili ilişkilerin ticaret ile gelişmesi, güven arttırıcı tedbir olarak düşünülmüş, karşılıklı bağımlılığın gelişmesi vesilesiyle kuşkular giderilmeye çalışılmıştır.

Franco-Alman yakınlaşması ekonomik işbirliğinin şüphesiz siyasi güvene dönüştüğü bir süreçtir. Bu yakınlaşma iki ülke arasında başlayarak Avrupa'ya yayılmıştır. 1951'de Belçika, Federal Almanya, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda'nın oluşturduğu Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, genel bir entegrasyon projesinin parçasıdır. Ulus üstü bir yapılaşmaya giden Avrupa, kaynaklarını bir havuzda toplamaya başlamış, ortak ekonomi inşası sürecine, politik uzlaşma ve koordinasyon eşlik etmiştir. Bunu takip eden dönem ise daha çok entegrasyon, daha çok işbirliği ve yakınlaşma olarak siyasi, sosyal ve ekonomik ortak dünya görüşüne dönüşecek, 1957'de ise Avrupa Ekonomik Topluluğu olarak karşımıza çıkacaktır (Urwin, 1995, s. 15).

Alman Dış Politikasındaki temel yapıtaşlarını anlayabilmek için savaş sonrası Avrupa'daki duruma odaklanmak gerekmektedir. Almanya artık ekonomi ve güvenlik politikalarında komşularıyla sıkı ilişki içerisinde olan, konsensüs içinde hareket eden, tek taraflı

politikalarından kaçınan bir devlettir. Kundnani bu durumu jeo-ekonomik güç olarak tanımlamaktadır (Kundnani, 2011, s. 34) . Ona göre Alman dış politikası bu jeo-ekonomik modelin bir yansımasıdır. Almanya, politik motivasyonunu ekonomik hedefler doğrultusunda tanımlamakta, ticari fırsatlar ile büyüme politikaları izlemektedir. Aynı zamanda bu ekonomik kapasite, stratejik şekilde politik hedefleri gerçekleştirmeye yönelik bir güç çarpanı olmaktadır. Maul ise Almanya'nın bu tutumunu sivil güç olarak tanımlamaktadır (Maull, 1989, s. 98-99). Sivil güç temel olarak ticareti esas almakta ve ekonomik hedefler doğrultusunda inşa edilen bir ticaret devleti yaratmaktadır. Bu devlet 19.yy. sömürge güçlerinden farklı olarak serbest girişim, barışçıl rekabet, piyasa ekonomisi ve işbirliğine odaklanmaktadır. Edwark Luttwak'ın ortaya koyduğu yaklaşımda ise devletler çıkarları için hareket ederken belli enstrümanlar kullanmaktadırlar (Luttwak, 1998, s. 19). Bu enstrümanlar içinde askeri seçenekler giderek azalmakta ve yerini ekonomik unsurlara bırakmaktadır. Yeni dönemde ekonomi; diplomatik bir seçenek, ilişkileri güçlendiren bir vasıta haline gelmiştir. İlişkilerin ticaret ile gelişmesi karşılıklı refahı arttırmakta, dolaylı bir bağımlılık ve barış ortamı sağlamaktadır. Kuşuların yerini orta hedefler alırken, anlaşmazlıklarda ticari uygulamalar, askeri seçeneklerin yerine geçmektedir. Böylece ticari yöntemler devlet politikasının ana unsuruna dönüşmektedir.

Liberal görüşe göre ekonomik alanların, devlet politikasında belirleyici unsur olması çatışmaların yeni dönemde rasyonel bir tercih olmamasından kaynaklanmaktadır. Ticari girişimlerin, kurumsal politik uygulamalara dönüşmesine en güzel örnek Konrad Adenauer ile Charles De Gaulle'in 1963 yılında imzaladıkları Elysee antlaşması olarak gösterilebilir. 1957 yılından itibaren olgunlaşmaya başlayan Avrupa Ekonomik topluluğu, güven artırıcı ticari işbirliğinin gelişmesi ile 1963 yılında bu önemli gelişmeye şahit olmuştur. Antlaşmaya göre Almanya ve Fransa daha sık ve düzenli görüş alışverişinde bulunacak, güvenlik, savunma ve dış politikada bir uyum sergileyecektir. II. Madde 'ye göre ise her iki hükümet dış politikalarıyla ilgili önemli kararlarda birbirlerine danışacak ve tam bir istişare içinde olacaktır (Elysee Antlaşması, 2019). İfade edilebilir ki Elysee Antlaşması ile Alman idealizmi yeniden tanımlanmış böylece Fichte ve Hegel'in arzuladığı 19. yy. güçlü Alman devletini (Göze, 1982, s. 45) temsil eden idealizm yerini liberal olarak tanımlanan yenilenmiş Alman idealizmine bırakmıştır. Almanya'nın değişen öncelikleri, ticaret, barış ve uluslararası toplumun saygın bir ferdi olarak 1973 yılında BM üyeliği ile taçlanmış ve söz konusu tarihten itibaren artan ekonomik gücü vasıtasıyla, politik prestije dönüşmüştür (UN Membership of

Federal Republic of Germany, <https://www.deutschland.de/en/topic/politics/global-issues-law/germany-in-the-united-nations>, Erişim Tarihi Nisan 10, 2019).

Almanya artık statükocu bir güç olarak Avrupa ve Atlantik'le işbirliği yapmakta, barışçıl bir ekonomik aktör olarak, faaliyet sahasını genişletmeye çalışmaktadır. İstikrar içinde güçlenerek devam eden bu politika, Federal Almanya'nın doğuya doğru açılıma devam etmesiyle birlikte uzlaşmanın genişlemesi olarak tezahür etmiştir. Willy Brandt'in *Ostpolitik* (Doğu Politikası) olarak adlandırılan politikası ile periferideki aktörler olan Doğu Almanya, Polonya hatta Sovyetler Birliği liberal idealist politikalarla temas etme fırsatı bulmuşlardır (Wilkens, 2007, s. 81).

Helsinki Nihai Senedi ve Tek Avrupa Senedi bu momentumun bir parçası olarak Wilson'cu idealizmin etrafında hareket etmeyi öngörmektedir (Balzacq, 2019, s. 262). Avrupa Topluluğu'nun genişlediği ve konsolide olduğu bu dönemde Avrupa'nın tek bir piyasa ekonomisine doğru yol aldığı not edilmiştir. Bu tarihi bakış açısı Liberal kültürün oluşturduğu normların, Almanya özelinde ve Avrupa genelinde artık hâkim bir politik kültür olarak yerleştiğini göstermektedir. Ortaya çıkan piyasa ekonomisi, pazarı birleştirirken, hizmetler, sermaye ve işgücü konusunda güçlenmiş tek bir ekonomik alan yaratmaktadır. Böylece, Alman siyasi hayatı, periferideki aktörlerle barış içinde ortaklığa yönelirken, Alman dış politikası da ekonomik parametreleri temel alan bir bakış açısı altında dönüşmektedir.

2.1. Maastricht ve Avrupa'nın Yükselişi

Alman Dış politikasının hedefi 1990'lı yıllarda Avrupa entegrasyonunu derinleştirmek ve doğuya doğru bu süreci genişletmek üzerine kurgulanmıştır. Buna ek olarak Sovyetlerin dağılması ile birlikte uluslararası platformdaki ideolojik alternatifsizlik, liberal politikaların Avrupa ve ABD vesilesiyle küresel bir nitelik kazanmaya başladığını göstermektedir. Bu eğilim Avrupa içerisinde daha çok konsolidasyon getirmektedir. Helmut Kohl'un (Kohl&Gorbachev, 2019). 1990 yılında Gorbachev ile olan mutabakatı sonrası, Federal Almanya ile Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin bir araya gelmesinin önündeki engeller kalkınca, Batı ve Doğu Almanya birleşerek Avrupa coğrafyasındaki politik gerçekleri tekrar tanımlamıştır. Şüphe yok ki, Batı Bloku'nun ekonomik başarıları ve Sovyetlerin sahadaki durumu kabul ederek değişim hususundaki zımni duruşu bu hususta etkili olmuştur. Federal Almanya'nın Moskova'ya yapmayı taahhüt ettiği geniş ekonomik yardımlar, buna örnek olarak gösterilebilir. 1992'de Petersburg Deklarasyonu ile Avrupa'da güvenlik ve işbirliği çerçevesi oluşturulması, söz konusu konsolidasyonun devamı niteliğindedir (WEU, 1992).

1993 yılına gelindiğinde ise Maastricht Antlaşmasıyla, Avrupa Topluluğu bir birlik halini alarak siyasi ve ekonomik entegrasyona tabi olmuştur (Roberson, 2005, s. 26-27). Resmi adı Avrupa Birliği Antlaşması olan söz konusu kurallar, bağlayıcılığı olan birlik taahhüdü niteliğindedir. *Eurozone* olarak adlandırılan bu bölgede ortak bir para ve maliye politikası gözetilmektedir. Ortak bir merkez bankasının varlığı bu sürecin düzenleyicisi ve teminatı olarak yer almaktadır. Buna ek olarak 1985 yılında kaleme alınan Schengen Antlaşması ise birlik hukukun maddesi olarak onaylanmış ve işgücü dolaşımı için Avrupa pazarına yeni fırsatlar sunmuştur (Archick, 2016).

Maastricht Antlaşması sonrasına denk gelen dönem, uluslararası literatür için tek kutuplu söyleminin öne çıktığı bir zaman dilimi olmuştur. Sovyetlerin dağılması ile Avrupa'nın güvenlik kaygısı ve savunma politikalarındaki öncelikler yeniden tanımlanarak tehdit algısı değişmiştir. Bu dönemde büyük cepheleşme ve kolektif savunma kavramları yerini periferide istikrar olgusuna bırakmıştır. Statükocu güç olarak Almanya, NATO ve onun baş aktörü ABD ile dayanışma içinde hareket ederek Atlantikçi kanatın güvenlik politikalarına karşı pozitif bir duruş sergilemektedir. Ne var ki bu durum Soğuk Savaş boyunca tüm hususlarda bir mutabakat şeklinde algılanmamalıdır. Statükonun kabulü genel bir uyum anlamı taşısa da dış politikadaki bakış açısı tali farklılıklar yaratmaktadır.

Almanya'nın savaş sonrası durumu, dış politikada itidal ve uyum gerektirirken De Gaulle, Batı İttifakı'ndaki ABD etkisinin, ulusal çıkarları tamamen yok saymasını reddetmiştir. Bu dönemde Willy Brandt'in diplomatik yaklaşmayı öne çıkararak tutumu, yaratıcı bir çözüm sunmuş, dış politikaya farklı bir perspektiften bakarak ortak hedeflere varmanın mümkün olabileceğini göstermiştir. Sovyetlerin çöküşü sonrası anlaşmazlıkların askeri vasıtalarla çözümü ihtimalinin en azından Avrupa'da ortadan kalkması dış politikada Avrupa ülkeleri için tek sesliliğin azalmasına neden olmuştur. Bu vesileyle Avrupalı aktörlerin sahaya dinamik ve farklı bakış açısı getirmesi, 1990'larda söylem olarak ortaya çıkmış ve 2000'li yıllardan itibaren sahada gözle görülür etkiler yaratmıştır. Maastricht ile gelişen ortak güvenlik ve dış politika söylemi, Bakanlar Konseyi vasıtasıyla karar aşamalarında etkili olurken, Avrupa Parlamentosu'nun da etkin katılımını mümkün kılmıştır.

Meselelere ortak yaklaşım, ilkesel söylem olarak ön planda olsa da, uygulamada farklı sonuçlar alınması mümkün olabilmektedir (Balzacq, 2019, s. 264). Almanya'nın sınırlı askeri gücü ve ABD'nin Avrupa'da oluşacak otonom kapasiteye karşı çekinceleri, 1990'lı yıllardaki krizlerde belirleyici olmuştur (Harnisch, 2001, s. 52-53). Avrupa Birliği'nin gelişmekte olan bölgesel bunalımlar karşısındaki hareketsizliği Kuveyt, Somali ve Balkanlar'da açık biçimde

görülmüştür. Bu dönemde Avrupa ve Almanya, ABD öncülüğünde şekillenen koalisyonlara maddi, lojistik ve askeri destek vermiştir. Helmut Kohl ve Gerhard Schröder'in 1. Körfez krizi, Kuveyt'in işgali (Kinzer, 2019), Yugoslavya (The Economist, 2019) savaşındaki pozisyonu, kamuoyundaki kuşkulara rağmen ABD'yi destekler niteliktedir. Alman Federal Mahkemesi'nin 1994 yılında Alman askerlerinin *saha dışı* ülkelerde konuşlandırılmasına imkân veren kararı, bu anlayışın bir parçasıdır (Baumann & Hellmann, 2001, s. 64). Ne var ki, Somali'de yaşanan hayal kırıklıkları, Balkan krizlerindeki eylemsizlik ve Avrupa kamuoyunda yaşanan yoğun tartışmalar, Avrupa Birliği'nin ilerleyen dönemde kendi kendine yetebilecek manevra kabiliyetini arzu etmesine neden olmuştur. Bunu takip eden süreçte ise Avrupa Birliği ve Almanya'nın dış politika ve güvenlik alanında kurumsallaşan ortaklık faaliyetleri tekrar gündeme gelmiştir.

2.2. Artan Otonomi ve Yeni Deklarasyonlar

Maastricht ile ortaya çıkan dış politika çerçevesi, Balkan krizinde görülen işlevsizlik üzerine yeniden yapılanmayı gerekli kılmıştır. Bu husustaki ilk irade, hükümetler arası konferans sonucu ortaya çıkan ve 1997 yılında imzalanıp 1999 'da yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşmasıdır (Amsterdam Treaty, 1997). Berlin'in gayesi, ortaya çıkacak kurumların etkin şekilde hareket etmesi ve işleyen karar alma mekanizmalarıdır. "Yüksek Temsilci, Politika Planlama ve Erken Uyarı Birimi" gibi oluşumlar bu maddeye örnek gösterilebilir. Aynı yılın sonunda toplanan Helsinki zirvesinde ise güvenlik doktrini gündeme gelmiştir. Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikasına (AGSP) dair kapsayıcı bir eylem planının formüle edilmesi ortaya konulsa da üye devletler için bir bağlayıcılık getirilmemiştir. Buna rağmen yüksek temsilcinin varlığı, dış politikada etkinlik artırıcı unsur olarak faaliyetleri koordine edecektir. Üye devletlerin politika tayinindeki nihai takdiri ise esneklik yaratmaktadır.

2000 yılında Dışişleri Bakanı Joschka Fischer'in *Kerneuropa* olarak bahsettiği bu olgu üye devletlerden oluşan bir grubun gönüllülük esasına dayanarak hareket etmesine imkân tanımaktadır. Böylece, oylamalarda veto hakkı vasıtasıyla karar vermeyi zora sokacak durumlar etkili şekilde bertaraf edilmektedir (Harnish, 1990, s. 39). 2001 yılında Nice Antlaşması ile Batı Avrupa Birliği olarak formüle edilen yapının, sözleşmeye entegrasyonu sağlanarak AGSP'nin karar verme süreçlerinde uyum kapasitesini artırması hedeflenmiştir. Bu aşamayı Würzer; Avrupa'nın "yarattığı enstrümanların, Avrupa'nın otonom kapasitesi için kullanılması" olarak adlandırmaktadır (Würzer, 2013, s. 32). Bunun yanında söz konusu antlaşma kriz yönetimi, sosyal barış, çatışma çözümlenmeleri konusunda çok taraflığı işbirliğine vurgu yapmaktadır.

Değnilmesi gereken diğler husus ise Nice Antlaşmasının, karar verme süreçlerindeki zorlukları bertaraf edecek imkânlar sunmasıdır (Nice Treaty, 2001). Örnek olarak, herhangi bir antlaşmada üye devletlerin mutabık kalmadığı konularda, ortak bir sonuçtan ziyade üye devletler arasında gevşek bir işbirliği yapılmasına imkân veren pencere açık bırakılmıştır. Böylece, uyum ve işbirliğine dair zorlayıcı dinamikler yerine teşvik edici bir müessese hayata geçirilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta bu kararların daha çok güvenlik politikaları üzerine olduğudur.

II. Körfez Savaşının ortaya çıkması, üye ülkeler için politika farklılıklarına neden olmuştur. Donald Rumsfeld'in Avrupa'yı yeni ve eski olarak ayırmasına neden olan durum (Hooper & Black, 2003) ABD'nin Irak savaşına dair yarattığı, birlik içindeki bölünmeyi simgelemektedir. Bu bölünme, 2005 yılında ortaya konulan Avrupa Anayasası çalışmalarında da kendini göstermiştir. Fransa ve Hollanda'nın taslak üzerindeki çekinceleri sonrası, anayasa çalışmaları, ılımlı bir reform hazırlığı şeklinde ilerlemiştir. Lizbon'daki mutabakat bu çalışmanın eseridir. Demokrasi, kalkınma ve işbirliğine dair idealist ilkelerin yanında göze çarpan diğler unsurlar, ortak politikalar ve dayanışma üzerinedir. Muahedenin 24. fıkrası 3. bölümü, bu ideali bir çerçeve içine almaktadır (Akdemir, 2019, s. 193). Gerek anayasa çalışmaları gerekse Lizbon Antlaşması'nın ruhu, Almanya'nın entegrasyonu benimseyen tarzıdır. Ne var ki, yüksek temsilcinin aynı zamanda dış ilişkiler komiseri ve komisyon başkan yardımcısı olması yönündeki tutum, Londra tarafından çekince ile karşılanmıştır. Buna ek olarak, Almanya ve Fransa tarafından, Avrupa Dış İlişkiler Servisinin kurulması teklif edilmiştir. İngiltere'nin, Avrupa Dışişleri Bakanlığı kurulmaması ve bu işlevsellikte bulunacak bir yapının oluşmaması karşılığında, yukarıdaki teklifleri kabul ettiği görülmüştür. Böylece ortak savunma ve dış politika konusunda ilerlemeler kaydedilirken istenilen derin bütünleşmenin sağlanamadığı söylenebilmektedir (Lisbon Antlaşması, 2019).

Uluslararası arenadaki yeni problemler, Avrupa Birliği'nin dış politikadaki bütünleşme çabalarını ihtiyatlı şekilde yürütmesini zorunlu kılmıştır. Yunanistan Krizi, Suriye İç Savaşı, göç dalgası, borçlanma problemleri ve yükselen popülizm, dış ilişkilerdeki istikrar ve uyumu zorlaştırarak daha çok güvenlik politikaları alanında hareket etmeyi gerekli kılmıştır. PESCO (EDA, 2019) olarak adlandırılan *Daimî Teşrik-i Mesai* mutabakatına kadar geçen bu süreçte, birlik içindeki çok seslilik, yükselen küresel problemler eşliğinde, ulusal dış politika tercihlerini kaçınılmaz biçimde etkilemiştir.

3. AVRUPA BİRLİĞİ VE ORTA DOĞU İLİŞKİLERİNİN KURUMSAL YAPISI

Soğuk Savaş boyunca, Avrupa'nın bölgedeki güç politikalarına müdahil olabileceği otonom bir kapasitesinin olmaması, ABD ile yoğun işbirliğini gerekli kılmıştır. Orta Doğu'daki istikrarsızlığa yanıt verecek etkin siyasi mekanizmaların yokluğu, Almanya'yı pasifizm ve müdahil olmama prensibine iterken, İngiltere ve Fransa'yı ise ABD liderliğini takip eden bir sürece yönlendirmiştir. Avrupa'nın kolektif karar verme konusunda yaşadığı sıkıntılar, Maastricht Antlaşması sonrası oluşan ortak dış ve güvenlik politikası ile giderilmeye başlanmıştır.

Almanya'nın Orta Doğu ile ilişkileri, 19.yüzyıldan, 2.Dünya Savaşı sonrasına kadar olan dönem göz önüne alınırsa, İngiltere ve Fransa kadar yoğun değildir. Ulusal birliğini geç kurmayı başaran Almanya, bölgede kısmi etkinlik göstermiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki yönetici kadroları ile askeri, teknik işbirliği düzeyinde faaliyetler yürütmüştür (Ortaylı, 1998, s. 54-56). Özellikle İngiltere-Fransa ikilisinin, I. Dünya Savaşı öncesindeki stratejik tercihleri, bölgenin şekillenmesinde rol oynamıştır. Büyük güçlerin bölgedeki nüfus çatışması ve geçmişten gelen siyasi buhranlar, bölge ülkelerinin istikrarlı bir Orta Doğu oluşturmaya mâni olmuştur (Adelson, 1995, s. 47,86). 19.yüzyılda başlayan süreç, Afrika'yı da kapsayacak şekilde ortaya koymaktadır ki, bölgedeki unsurlar mandacılık faaliyetlerine tabi olmuş, bu deneyim 1960'lı yıllara kadar devam etmiştir. Siyasi yapıyı etkileyen bu hususlar, ilerleyen dönemde Orta Doğu coğrafyasındaki güç ilişkilerinde bir referans olarak kalmıştır (Arı, 2012, s. 68).

Soğuk Savaş dönemindeki çıkar çatışmaları, Orta Doğu'yu yoğun şekilde etkilemiştir. Bölge üzerinde etkin olmaya çalışan büyük güçler, mahalli ihtilafları körüklemiş ve askeri satış sözleşmeleri ile bölgedeki çatışmayı arttırmıştır. Bu ihtilaflar ise büyük güçlerin bölgeye daha çok müdahil olmasına vesile olarak, husumetlerin boyutlarını büyütülmüştür (Roberson, 1998, s. 73-76). Not edilmelidir ki, bölgedeki doğal kaynakların varlığı, ABD'nin olduğu kadar Avrupa'nın da ihtiyaç duyduğu hammaddeyi sağlamaktadır, dolayısıyla Orta Doğu'daki etkinlik kaygısı, çok boyutlu rekabet şeklinde tezahür etmektedir. Anlaşmazlıkların çözümünde yerel aktörlerden ziyade büyük güçlerin etkili olması, kuvvet faktörüne atıf yapmayı gerekli kılmaktadır fakat Soğuk Savaş'ın sona ermesi bu dengenin öngörülebilirlik boyutunu azaltmıştır.

Soğuk Savaş dönemindeki denge politikası, yerel aktörler için askeri ve mali yardım imkânı yaratabilmekteydi. Bu durumun ortadan kalkması ve petrol fiyatlarındaki dalgalanma, bölge

ülkelerini negatif şekilde etkilemiştir (Sick, 1995, s. 153-154). 1970'lerin sonunda görülen nüfus artışıdaki hız, bağımsızlığını yeni kazanan devletlerin ortaya çıkması ve kamu harcamalarındaki artış, bölge dinamiklerindeki değişimi tetiklemiştir. Soğuk Savaş'ın bitiminden, II. Körfez savaşına kadar devam eden sürede bölgedeki ekonomik ve siyasi krizin eksik olmadığını söylemek ayrıca önem arz etmektedir. Küreselleşme, yeni ticari imkânlar yaratsa da bölge genelinde hâkim olan bir istikrardan söz etmek zor gözükmektedir. Bu süreçte, Avrupa ve Almanya'nın, ABD'nin öncülüğünde gelişen politik işbirliklere katıldığı ve bu dinamiklerden uzaklaşacak alternatif bir modele sahip olmadığını söylemek gerekmektedir. Bu dönemde, Avrupa'nın ekonomik kapasitesinin, siyasi bir güç projeksiyonuna dönüşmesini sağlayacak ne yekpare bir kararlılığı ne de konsolide olmuş bir sistemi mevcuttur (Landgraf, 1994, s. 81-94). Çıkarların daha çok ABD ile birlikte tanımlandığı ve Washington'un inisiyatiflerinin desteklendiği görülmektedir. Almanya öncülüğünde Avrupa Birliği ise daha çok ekonomik fırsatlara yönelmektedir. Ticari imkânları geniş tutmak isteyen Avrupa Birliği, ABD'nin ambargo politikaları gibi konularda çekimser kalmaktadır. Süveyş krizinden bu yana gelen süreç takip edildiğinde görülecektir ki, Avrupa Birliği'nin bölgeyi doğrudan etkileyebilecek politik enstrümanlarının olmaması, ABD karşısında manevra alanını daraltmaktadır ayrıca bu yönde güçlü bir iradenin olmaması da bir etkidir (Smith, 2016, s. 116-119). ABD'nin güvenlik politikaları, Avrupa'nın bölgedeki ekonomik faaliyetlerine güvence sağladığından, ABD politikalarına uyum sağlamak, Soğuk Savaş boyunca daha öngörülebilir bir ortam yaratmıştır.

Almanya için ticaret, pazar payı, hammadde ithalatının güvenliği gibi konular dış politikada öncelikli maddelerdir (Watkins, 197, s. 73). Orta Doğu ile olan ilişkilerinde *sınırlı politik etkinlik* ve *yoğun ticari ilişkiler* ana unsular olarak ön plana çıkmaktadır. Ticari ilişkileri şekillendiren ve bunu bir çerçeveye oturtacak mekanizmalar, birlik ülkelerinin de temel hedefi olmuştur (Roberson, 1998, s. 81). Bunun karşısında, Orta Doğu ülkelerinin öncelikli gereksinimleri ise teknoloji ithalatı, küresel piyasalara ulaşma çabaları, kaynak arzları, kredi ihtiyaçları ve yoğun borçlanma gereksinimleri gibi konulardır. Uluslararası sisteme entegre olmayı zorunlu kılan bu ihtiyaçların yanında Orta Doğu ülkelerinin yaşadığı politik istikrarsızlık ve güvenlik problemleri bölgedeki asıl gündem maddeleridir.

Alman bakış açısıyla gündeme gelen Orta Doğu politikası iç içe geçmiş birkaç unsurdan oluşmaktadır. Bu çerçevenin içinde Fransa'nın da desteğiyle artan temaslar, Avrupa-Akdeniz İşbirliği, Avrupa Komşuluk Politikası, Körfez İşbirliği Konseyi gibi oluşumlara

odaklanmıştır. Bu bakış açısıyla; değerler, normlar, güvenlik ihtiyaçları ve ortak idealler ele alınmakta; bunun yanında insan hakları, göç ve bölgesel istikrar vurgulanmaktadır.

Avrupa Topluluğu'nun kuruluşundan sonra, bölge ülkeleriyle sağlıklı diyalog yürütmek için atılan adımlar, Alman dış politikasının ana eksenini oluşturmuş ve ilk kez 1972 yılında "Küresel Akdeniz Politikası" ile hayata geçmiştir. Bu süreç "Yenilenmiş Akdeniz Politikası" ile 1995 yılına kadar nispi istikrar içinde devam etmiştir. Küresel Akdeniz Politikasında finansal ve mali iki ilişkilerin gelişmesi, ticaret kapasitesini arttıracak teknik önlemlerin ele alınması hedeflenirken, Yenilenmiş Akdeniz Politikasında, finansal işlemlere dair yenilikler, sosyal yardım programları, teknoloji transferi gibi maddeler yer almaktadır (Bindi, 2010, s. 32-35). 1995'de başlayan Barselona sürecinde görüldüğü üzere Akdeniz-Avrupa ortaklığı, bölgesel kapasite inşası, istikrar ve ortak refah paydaşlığı hedeflemektedir (Barcelona Deklarasyonu, 2019).

Akdeniz Çanağında bulunması dolayısıyla bu şekilde adlandırılan ülkelerin önemli özelliklerinden birisi de Arap nüfusunun yoğun olduğu Orta Doğu ülkeleri olmalarıdır. Suriye, Lübnan, Ürdün, Cezayir, Fas, Tunus, İsrail gibi aktörlerin zaman içinde artan genç nüfusları, MENA (El-Erian, 2000, s. 70-86) bölgesinde demografik bir dinamizme işaret etmektedir. Barselona süreciyle; barış ve zenginliği hedefleyen ilişkiler daha çok siyasi istikrar, ekonomik ve sosyal işbirliğine odaklanmaktadır. Almanya, Orta-Doğu ortaklığında gevşek kurumsal işleyiş öngörerek, söz konusu süreci geniş bir zaman dilimine yaymayı hedeflemiştir.

2003 sonunda ortaya çıkan Euro-Med Parlamenter Asamblesi (ECR, 2019) bu anlayışın formüle edilmiş halidir. İlişkilerin ortak değerler üzerinden ve yüksek perdeden dile getirilmesi dikkat çekmekte, bağlayıcı karar alma süreçlerinin ikili ilişkilere bırakılması anlayışla karşılanmaktadır. 2004 yılında ortaya konulan Avrupa Komşuluk Politikası ise söz konusu adımların tamamlayıcı noktası olarak düşünülmelidir. Almanya öncülüğünde toplanan Avrupa Komisyonu'nun, Komşuluk Politikası üzerine kaleme aldığı strateji dokümanında, yeni dönemin bölge inşa süreci olmaktan çıkarak münhasır ikili ilişkilere odaklanacağı söylenmiştir (Bindi, 2012, s. 77). Başka bir deyişle liberal ulus inşasını öngören normatif yaklaşım, yerini pragmatik ikili ilişkilere bırakmıştır. İnsan hakları açısından gelebilecek eleştirilere ise, bu anlayışın yerel reformları daha hızlı bir şekilde teşvik edeceği söylenmektedir. Pace'in belirttiği üzere Almanya-Akdeniz İşbirliği normatif bölge inşası olarak ele alınırken, 2004 yılında ilan edilen Komşuluk Politikası ekonomik bir pragmatizm örneğidir (Pace, 2007, s. 45). Öyle ki bu pragmatizm ilerleyen dönemde artarak devam etmiş

ve birlik içindeki uyumu etkileyen bir faktöre dönüşmüştür (Lavenex, 2008, 947-951). 2011 sonrasındaki dönemde Arap devrimlerinin de etkisiyle *Demokrasi İçin Birlik* tarzında panel oluşumları ile bu pragmatizme, normatif bir çerçeve kazandırılmaya çalışılmıştır. Fransa'nın Libya krizindeki tek taraflı aktif politikası, Suriye iç savaşında da görülmüş, Hollande'nin Avrupa Birliği içinde mutabakata varılmadan müdahale seçeneğinin halen masada olduğuna dair açıklamaları dikkat çekmiştir. Bu ve benzer politika ayrılıklarının, Fransa'da sık olarak yaşandığı not edilince, Hollande'den sonra görevi devralan Macron'un benzer açıklamalar içinde bulunduğunu görmek, önemli bir politika sinyali olarak not edilmiştir. Bu durum; Orta Doğu'daki, Avrupa Birliği politikalarının genel bir fikir birliğine varma konusunda yaşadığı sıkıntıları açıkça göstermektedir (Schumacher, 2015, s.391).

3.1. Körfez Ülkeleri ve Suudi Arabistan

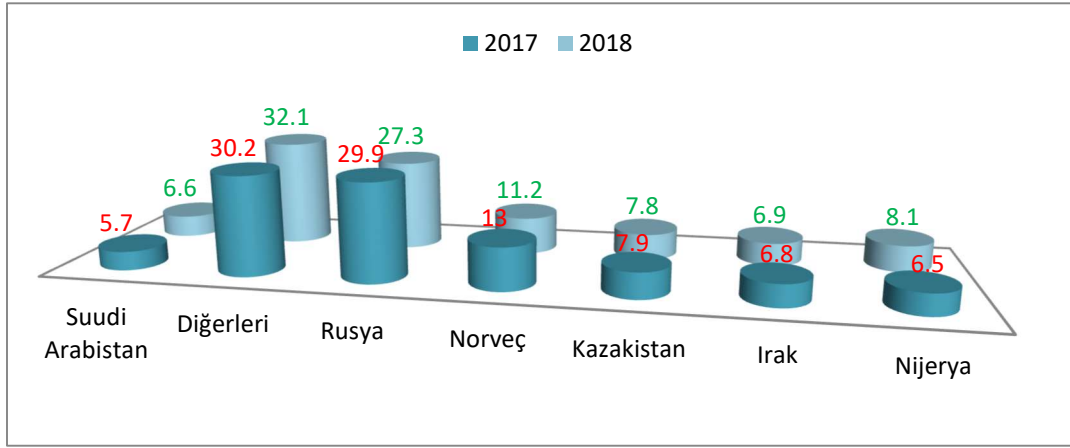
1981 yılında Suudi Arabistan başta olmak üzere Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Bahreyn ve Umman tarafından kurulan Körfez İşbirliği Konseyi (KİK), üye ülkeleri kültürel ve politik hedefler doğrultusunda bir çatı altında toplamayı ve ortak ilkeler belirleyerek kolektif şekilde hareket etmeyi öngören bir kuruluştur. Konsey'in Avrupa ile ilişkileri Almanya'nın etkisiyle 1988'de imzalanan Luxemburg Mutabakatı ile başlamış 1989'da İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın amacı Körfez bölgesindeki istikrarın devamını sağlamak, politik ve ekonomik ilişkileri geliştirirken enerji arzının güvenliğini arttıracak adımları hayata geçirmektir.

Orta Doğu'daki bağımsızlık hareketleri sonuçlarını verdikten kısa süre sonra ekonomik gelişmelere de vesile olmuş ve Körfez bölgesinde yeni bir politik tablo ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, Almanya, gelişmeleri yeterince takip edememiş ve olaylara ABD öncülüğündeki blokta oluşan enerji arzı kaygısı ve soğuk savaş kutuplaşması çerçevesinde yaklaşmıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise hem Almanya hem de KİK politik reform gereklilikleriyle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Almanya bu süreci başarı ile devam ettirirken Körfez'de politik atılımlardan ziyade ekonomik gelişmeler müspet sonuçlar vermiştir. Körfez ülkelerinin petrol satışlarından elde ettiği gelirler, KİK üyelerinin uluslararası piyasalara etki edebilecek finansal aktörler olmasına vesile olmuştur (Hollis, 2011, s. 511).

1990'lı yılların başında Almanya öncülüğündeki Avrupa Birliği'nin KİK ile olan ticari ilişkilerinde 7 milyar dolara yakın ticari fazlalık söz konusu olsa da bu tutar ilerleyen yıllarda KİK üyeleri lehine azalmıştır (Hollis, 2011, s. 52). Buradan yola çıkarak ifade edilmesi gereken husus ise ticaret dengesinde şartlar AB lehine seyreitse de bu oranın enerji piyasası satışlarıyla giderek AB aleyhine dönmüş olmasıdır. Unutulmaması gereken bir diğer nokta,

Avrupa Birliği-KİK ilişkilerinde öne çıkan unsurun petrokimya ürünleri olmasıdır. KİK ülkelerinin AB'ye yaptığı ihracatın %90'a yakını petrokimya ürünleri olmakta, Avrupa Birliği'nin petrol türevlerindeki tüm ithalatının %6,6'sı Suudi Arabistan'dan gelmektedir. Bu oranlar göstermektedir ki enerji güvenliği, geçmişten günümüze ikili ilişkilerde önemli bir rol oynamaktadır. İlişkilerin geliştirilmesi için 1990 yılından itibaren hız kazanan serbest ticaret görüşmeleri, 90'lı yıllar boyunca enerji arzı çerçevesinde sürmüştür fakat 2008 yılında dondurulmuştur. Buna etki eden nedenler ise Almanya'nın petrokimya ürünlerinde ithalat vergilerini örtülü olarak sürdürürken, Körfez ülkelerinden petrol dışı ihraç ürünlerde vergi indirimi talep etmesidir.

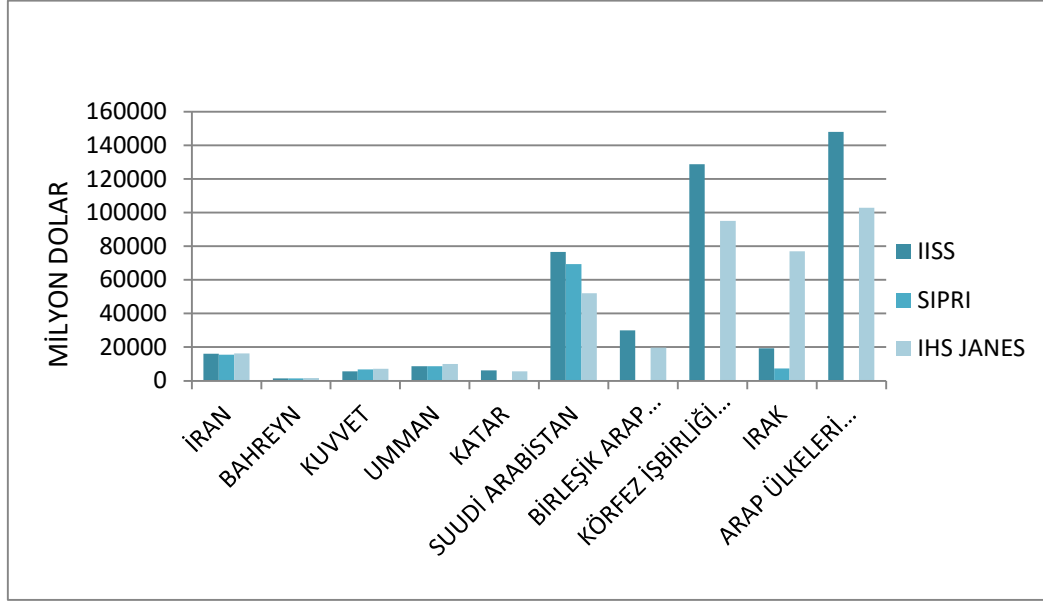
Şekil 1. Avrupa Birliği'nin Petrol Tedarikçileri (Eurostat, 2019)

Aynı dönemde gündeme gelen insan hakları ihlalleri ve sivil toplum örgütlerinin karşılaştığı zorluklar ise Almanya'nın normatif çatı altında hareket etmesine neden olarak ikili ilişkilere negatif yansımıştır. Buna rağmen artan ticari potansiyel ve gerek ABD gerekse Avrupa Birliği'nin hammadde ihtiyacı ilişkilerde asıl belirleyici unsur olmuştur. İlave edilmesi gereken diğer nokta ise İsrail'in bölgedeki etkinliği ve İran'ın ABD güvenlik politikalarında tehdit olarak algılanması sonrası KİK üyelerinin artan önemidir (Kuzmicheva, 2009). Körfez ülkelerinin bölgede müttefik blok olarak Şii etkisini sınırlayıcı potansiyeli, Pentagon tarafından değerli görülmüş ve bu politika, Almanya'yı etkilemiştir.

Şekil 2. İran ve Arap Ülkelerinin SIPRI,IISS ve IHS JANES'e Göre Savunma Sektörü Harcama Oranları (Cordesman & Harrington, 2019)

KİK üyelerinin siyasi ve politik istikrar kaygıları, soğuk savaş sonrası süreçte artarak devam etmiştir. Söz konusu güvenlik politikalarının yanında, yeni dönemde iki ana unsur ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Körfez ülkelerinde ortaya çıkan ithalata dayalı savunma sanayi pazarıdır (Cordesman, 2018, Ağustos 4). 2018 verilerine bakıldığında, KİK ülkelerinin savunma sanayisine harcadıkları miktar 95 ile 128 Milyar \$ arasında değişmektedir. Pazarın büyüklüğü göz önüne alındığında, Avrupalı ve ABD'li firmaların rekabeti ve piyasa kazancının uluslararası politikaya etkisi ortaya çıkmaktadır. İsrail'in KİK üyelerine karşı ABD silah satışlarındaki kısmi negatif tutumu, Avrupalı aktörlere fırsat vermekte hatta AB üyesi ülkeler içinde rekabete dönüşebilmektedir (Ahronheim, 2019, Mayıs 2). Yerli silah sanayisinin gelişmediği bir ortamda KİK üyeleri tedarikçi arayışı içindedir (SIPRI, 218, Ocak 4). Suudi Arabistan'ın, Yemen İç Savaşı'ndaki aktif rolünün Riyad tarafından kabul edildiği ve insan hakları ihlallerinin yoğun şekilde yaşandığı çatışmalar sonrası dönemde bile ihale sözleşmelerinde, AB üyesi ülkelerin çekincesiz katılımı, söz konusu iradenin normatif değerlerle çatışmasını göstermektedir.

İkinci husus ise KİK ülkelerinin Petro-dolar rezervleri vasıtasıyla kurdukları varlık fonlarıdır ki bu fonlar uluslararası para piyasalarına hatırı sayılır katkılar sunmakta ve merkez bankalarını olduğu kadar, yatırım şirketlerini de destekleyebilmektedir. Söz konusu fonlar önemli finansman kaynağı yaratabildikleri gibi KİK ülkeleri lehine baskı unsuru olabilmektedir (O'Brian's, 2011, 44-45). Avrupa Birliği, ekonomik işbirliği vasıtasıyla bu fonlardan faydalanmak istemekte ve doğrudan yatırım enstrümanı olarak, bunların katkısını

göz ardı etmemektedir. Likitide sorunu yaşayan İtalya ve Deutsche Bank'ın sert finansman kayıpları bu tip fonların önemini arttırmaktadır (Arons, 2019, Mart 4).

Son olarak ortaya konulan husus ise çevreyle ilişkilidir. Kyoto Protokolü sonrası ortaya çıkan karbon salınım kotalarına dair yol haritası göstermektedir ki, petrol ürünlerinin işlenmesi ve kullanılması önemli ölçüde sera gazı salınımı yaratarak çevreye zarar vermektedir (Giddens, 2009, 25). Bunun etkilerini azaltacak karbon vergisi uygulamaları, uluslararası ticarete üretici ülkeler için ek maliyet ve yasal mükellefiyet getirmektedir. KİK üyesi ülkeler, AB ülkelerinin getirmiş olduğu karbon vergisi uygulamalarından etkilenmekte ve söz konusu adımların, Avrupa kömür üretim faaliyetlerinde gözetilmediğini söyleyerek, tarife dışı engeller ile ticarete çifte standart yaratıldığını belirtmektedir. Söz konusu tartışmaların eşliğinde Almanya ve KİK ülkeleri arasında istikrarlı temellere oturtulmuş bir işbirliğinden ziyade durumsal ve ikili ilişkiler temelinde hız kazanan bir yakınlaşma mevcuttur (Wilson, 2005, s. 184). Gelişmeler göstermiştir ki dönemselsel normatif yaklaşımları, pragmatik politikalar takip etmiş ve kurumsal çözümlerden daha çok *sui generis* uygulamalara gidilmiştir.

Almanya'nın normatif dış politika prensipleri ile pragmatizm arasında değişen çizgisinde Riyad ilişkileri etkili bir tema barındırmaktadır. 1929'da Arkadaşlık Antlaşması ile başlayan ve 3 yıl sonra Suudi Arabistan'ın tam bağımsızlığı ile artan diplomatik temaslar, 1954'ten sonra yoğunluk kazanmış ve ticaret odaklı büyümeye devam etmiştir (SB Federal Foreign Office, 2022, Nisan 27). Soğuk Savaş döneminde, daha önce temas edildiği üzere, ilişkiler hammadde arzı ve bölge güvenliği odaklı ilerlemiştir. ABD öncülüğünde ele alınan ilişkiler soğuk savaş sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir. Soğuk Savaş'ın sona yaklaştığı dönemde, bölgede yeni istikrarsızlık unsurları ortaya çıkmış, söz konusu hadise, Suudi Arabistan'ın önemini arttırmıştır. İran İslam Devrimi'nin, ABD tarafından tehdit olarak görülmesi, hemen arkasından gelen Irak-Iran Savaşı, Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgal girişimi ve Afganistan'daki siyasi kriz 1990'lı yılları etkilemiştir (Arı, 2007, s. 553-556). Söz konusu şartlara rağmen Schröder döneminde artan teknoloji ihracatı Almanya'nın bölgedeki etkinliğini geliştirmesini sağlamış, Siemens (Siemens, 2017, Feb. 23), Deutsche Bank, Daimler, Bayer gibi firmalar ciddi ekonomik iş ağı oluşturmuştur.

Merkel dönemine gelindiğinde ise mevcut iradenin, ilk etapta devam ettiği görülmektedir. Şansölyenin 2007 ve 2010 Suudi Arabistan ziyaretleri, ilişkilerdeki ivmeyi korumak yönünde ortak bir iradenin tezahürüdür. Benzer şekilde, Suudi Arabistan ile Almanya'nın müşterek fon alımlarında rol oynaması önem arz etmiştir (Deutsche Bank SB, 2019, April 26). Suudi Arabistan kamu alımlarında Alman teknoloji firmalarının artan sözleşme yükümlülükleri,

Riyad-Berlin hattındaki pozitif gelişmelerin bir sonucudur. Ne var ki 2000’li yıllar, Avrupalı aktörlerin ABD’den olduğu kadar kendi içlerinde de politika farklılıkları barındırdıkları dönemdir. Ulusal fırsatlar, bölgesel ortak kararları kimi zaman rekabete dönüştürmüştür. Libya ve Suriye’deki siyasi görüş farklılıkları, Almanya ve Fransa arasında belirginleşen politik çizgiye dair soru işaretleri yaratmıştır (Schumacher, 2015, 396). Merkel’in, Kaddafi ve Esad’a karşı güç kullanılmaması konusundaki tavsiyeleri, mülteci krizinde de kendini göstermiştir (Al Yafai, 2018, Apr 28). Berlin’in uzlaşmacı ve hümanist değerleri öne çıkartan normatif politikası, Alman karar alma mekanizmalarında moral üstünlük sağlamıştır. Populist yaklaşımların artması ve aşırı sağın güçlenmesine rağmen Alman dış politikası bu normatif renkleri barındırma kararı almıştır.

Başka bir çarpıcı örnek ise silah ticaretinde yaşanmaktadır. Yemen iç savaşı boyunca Suudi Arabistan’ın Husi’lere karşı olan askeri operasyonlarında, sivil halkın ağır kayıplar vermesi, Avrupa tarafından eleştirilmiş ve bu kayıpların artarak trajik bir hal alması üzerine yaptırım ve protestolar gündeme gelmiştir (Hill, 2017, s. 175-179). İran’ın, Husiler üzerindeki etkisi göz önüne alındığında, Şii güçlerin bölgedeki ağırlığının artmasından çekinen ABD ve İngiltere, Suudi Arabistan’ın kaygılarına karşılık vererek lojistik desteğe devam etse de, insani trajedinin artması, kamuoyundaki kaygıları arttırmıştır. Prens Salman’ın *de facto* şekilde iktidarı devralmasından sonra yürüttüğü sert askeri operasyonlara, Hariri ve Kaşıkçı krizi de eklenince; Suudi Arabistan’ın pozisyonu desteklenemez bir hal almıştır. Alman Dışişleri Bakanı Sigmar Gabriel’in, Prens Salman önderliğindeki dış politikayı maceracı ve yanlış bulduğu yönündeki beyanı üzerine Kasım 2017’den itibaren Alman-Suudi ilişkilerinde bozulma görülmüştür (Gabriel Comments on SB, 2019, Apr 24). Lübnan Başbakanı Hariri’nin, Suudi Arabistan ziyaretinden sonra kendisinden günlerce haber alınamaması ve ardından istifa ettiği bilgisi dünya kamuoyunda, Hariri’nin alıkonulduğu fikrini güçlendirmiştir. Hariri, bununla ilgili bir açıklama yapmasa da, geri döndüğünde istifa kararını iptal etmiş dolayısıyla kuşku artmıştır. Almanya bu konudaki kaygısını açık şekilde ifade ettikten sonra, Suudi Dışişleri Bakanı Ade Al Jubair büyükelçinin geri çekilmesi kararını vermiştir. Suudi Arabistan’ın, Alman firmalara baskı yapmak için elzem görülen alanlar dışındaki kontratları dondurduğu haberi ise Mart 2018’de basına yansımıştır (Reuters, 2018, Mar 16). Mayıs sonunda ise Suudilerin yarı resmi bir boykot uyguladıkları ve gerekli askeri donanım dışında Almanya’dan kamu alımlarını iptal ettikleri görülmektedir (Reuters, 2018, May 25). Prens Salman’ın *Vizyon2030* projesi ve çölde inşa edilecek devasa teknoloji kenti için sözleşme imkânı arayan Alman teknoloji firmaları, bozulan ilişkilerin yüksek ticari

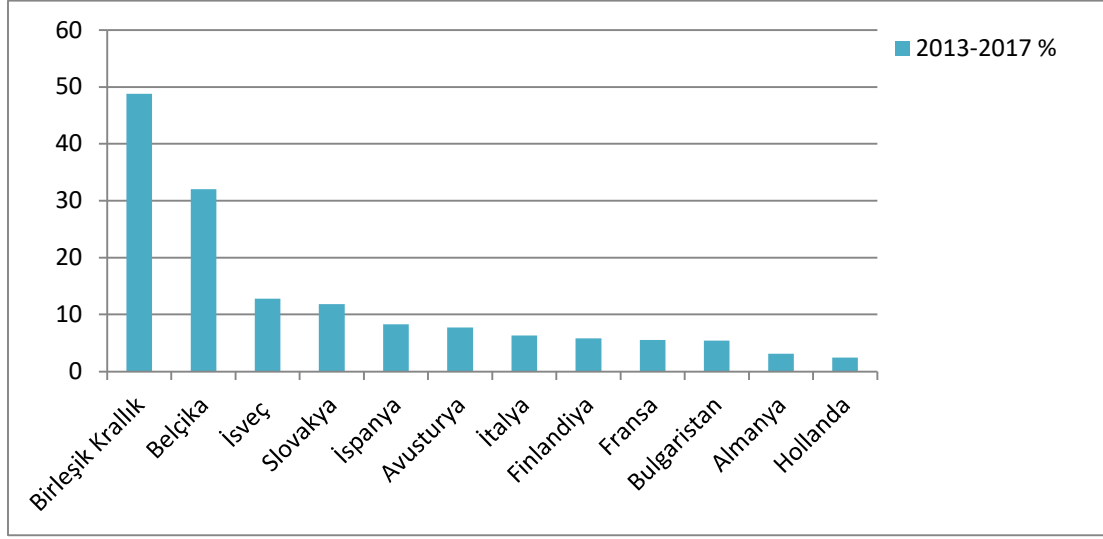
maliyetlere neden olacağını Berlin'e bildirmiş ve Berlin'e itidal çağrısında bulunmuşlardır. 26 Eylül'de Dışişleri Bakanı Heiko Mass bir görüşme gerçekleştirerek, Sigmar Gabriel döneminde bozulan ilişkilerin onarılması yönünde irade bildirmiştir (Deutsche Welle, 2018, apr. 26). Normatif politikalarından sapma olarak değerlendirilmesi gereken bu adım, Alman firmalarının genel uzlaşma yönünde etkisi ve kabine ortakları olan SPD/CDU VE CSU (Büyük Koalisyon olarak adlandırılan, Alman hükümeti üç parti ile Bundestag'da çoğunluğu oluşturmaktadır. Söz Konusu partiler; Sosyal Demokrat Parti SPD, Hristiyan Demokrat Birlik Partisi CDU, Hristiyan Sosyal Birlik Partisi CSU 'dur.) üzerindeki baskıların bir sonucudur.

Ne var ki, uluslararası arenada yaşanan gelişmeler, söz konusu süreci değiştirmiştir. Kanada'nın insan hakları ihlallerine dair, Suudi Arabistan'a yaptığı eleştiri sonrası Suudi imajı ve takip eden dönemde ortaya çıkan Kaşıkçı Cinayeti, düzelen ilişkileri Ekim 2018 tarihi itibarıyla tekrar bozmuştur.

Muhafız Suudi Gazeteci Cemal Kaşıkçı'nın, rejimin emriyle, İstanbul Suudi Arabistan Başkonsolosluğu'nda öldürülmesi, uluslararası kamuoyunda infial yaratmış, yapılan araştırmalar sonrası Prens Salman'ın cinayetle bağlantısının ortaya konulması, Suudi Arabistan için uluslararası bir krize dönüşmüştür. Söz konusu durumun açık biçimde ortaya çıkması, kamuoyu tepkisi birleşince, Almanya, 25 Ekim itibarıyla savunma sanayi ürünlerinde yaptırıma gidileceğini beyan etmiştir (Chzan, Pitel, 2018, Oct 22).

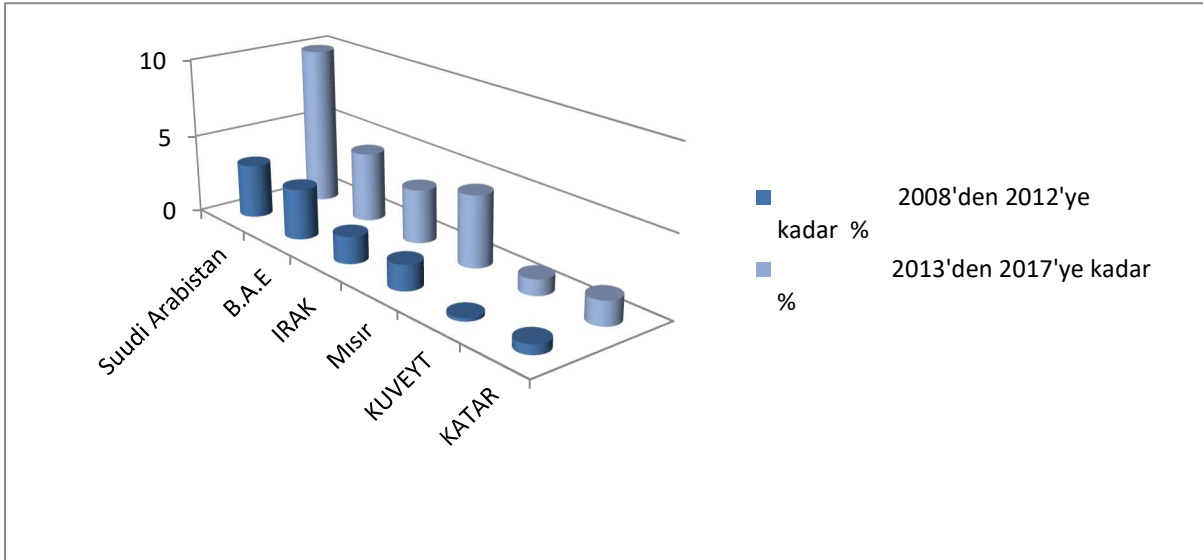
Bunu takip eden süreçte Alman yatırımcılar Arap Forumu'na katılmayacağını açıklamış ve Bundestag'ın kararıyla Riyad yönetimine savunma sanayi ihracatı durdurulmuştur. İfade edilmesi gerekir ki, Suudi Arabistan yeryüzünün en büyük silah ithalatçısı ve Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü, SIPRI'ye göre (Şekil 3) Avrupa'nın en büyük pazarıdır (SIPRI Arms Transfer Database, 2018, Apr 25). Almanya, Suudi Arabistan'a en çok ihracat yapan Avrupa ülkesi ve ülkenin 4.büyük tedarikçisi olsa da, silah sanayisi ihracatında daha gerilerde kalmaktadır.

Şekil 3. 2013-17 Yıllarını kapsayan dilimde Suudi Arabistan'a Silah İhracatı yapan Avrupa Ülkelerinin Oransal Dağılımı

Silah ihracatında, İngiltere ve Fransa, Almanya'nın önünde bulunmakla birlikte, 2013-2017 yılları arasında Berlin, Riyad'a 263 milyon parça ürün tedariki ve toplam silah ihracatının %3,1'ni gerçekleştirerek önemli bir ortak olmuştur (Cokelaera, 2019).

Şekil 4. Arap Ülkelerinin Dünya Silah İthalatındaki Payları (SIPRI Arms Transfer Database, 2019, Mar 25)

II. Dünya savaşından sonra askeri sanayisini sınırlayan ve sivil bir güç olarak ortaya çıkan Almanya için bu kayda değer bir başarıdır. Kaşıkçı krizini takiben, Alman silah ambargosunun, İngiltere ve Fransa'ya nazaran kolay yürürlüğe girmesinde, silah sanayisindeki Suudi payının oransal durumu bir faktör olabilir. Ekim 2018'den itibaren

Merkel hükümetinin kararı, Bundestag'ın onayı ve Alman Federal Güvenlik Konseyi'nin görüşü ile yaptırımlar her ay değerlendirilerek uzatılmıştır. Buradaki ilginç husus ise İngiltere ve Fransa'nın yaptırımlardaki tavrıdır.

Kaşıkçı cinayeti sonrası ülke kamuoylarındaki baskıya rağmen normlar yerine pragmatizmi temel alan dış politika Londra ve Paris tarafından yürürlüğe konulmuştur. Öyle ki Almanya'nın bu aşamada ilkeler ve hümanist değerler üzerinden yürüttüğü politika Almanya'ya dünya çapında moral üstünlük sağlamış ve bu unsur övünülerek dile getirilmiştir. Paris ve Londra istenmeyen bir pozisyonda kaldıktan sonra kamuoyu baskısı Almanya örnek gösterilerek artınca, bu ülkelerin diplomatları ilginç bir girişimde bulunarak kendi tutumlarını değiştirmek yerine Almanya'nın tavrını değiştirmesi yönünde fikir teatisinde bulunmuşlar (Wintour, 2019, Mar 16). Buna etken olan durum ise Alman, İngiliz ve Fransız savunma sanayisindeki tedarik zinciridir. Bu ülkelerin üretim bandında birçok Alman yedek parçası bulunmakta ve Alman ambargosu Fransa ve İngiltere'nin ihracatını etkilemektedir. Alman yaptırımlarının bu ülkeleri etkilememesi yönünde girişimler sonrası, Alman Federal Güvenlik Konseyi bir dizi karar almış ve ortak teknolojiyle üretilen ürünlerde yaptırımlara kolaylık getirmiştir (Deutsche Welle, 2019 Apr 12). Bu tavır, İngiltere ve Fransa'nın pragmatik yaklaşımının bir yansıması olarak görülmüştür. Alman dış politikasının normatif tutumu, Avrupalı partnerlerin pragmatik politikaları ile bir uzlaşmazlık yaşayınca, çözümün ılımlı şekilde üretim zincirini etkilemeyen bir proje dâhilinde ele alınması gerekmiştir. Söz konusu seçenek, Almanya'nın ambargoyu sürdürmesi, Londra ve Paris'in de ticari ilişkilerini devam ettirmesine olanak tanımıştır.

Almanya'nın yaptırımları, Ekim 2018'den itibaren devreye alınırken, Orta Doğu'daki jeopolitik gelişmeler, Suudi Arabistan'ın ABD tarafından desteklenmesine vesile olmuştur. İran nükleer antlaşmasının askıya alınması, İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesi, Suriye'nin kuzeyindeki İran, Rus etkinliği ve Venezuela'daki petrol arz kapasitesinin hızlıca düşmesi, Suudi Arabistan'a karşı sert yaptırımların hayata geçirilmesine engel olmuştur. Fransız-İngiliz ortaklığı, Almanya üzerinde yaptırımların kaldırılması yönünde baskıyı sürdürmüş Bundestag'daki Hıristiyan Demokrat kanadı yaptırımların yumuşatılması yönünde açıklamalarda bulunmuştur (Martin & Shalal, Reuters, 2019). Almanya'nın normatif yaklaşımı ile pragmatizm arasındaki bu çatışma tekrar gündeme gelince, ortak bir çözüm arayışına dair adımlar atılmıştır. Çalışmalar sonunda Alman Federal Güvenlik Konseyi kararıyla ortaya çıkan formüle göre Alman firmaları, Suudi Arabistan'a doğrudan olmamak kaydıyla savunma sanayisi ihraç faaliyetlerini başlatmış ve bunun için Fransız şirketleri

üzerinden ilerleyecek bir yol bulunmuştur. Şöyle ki mamuller nihai değil parça şeklinde Fransız şirketlerine ihraç edilecek ve orada nihai halini alarak Fransız şirketler üzerinden Suudi Arabistan'a tekrar ihraç edilecektir (EDCHR, 2019). Koalisyon hükümetinin ortakları olan SPD/CDU/CSU'nun bu karar üzerinde mutabık kalması, Alman normatif yaklaşımı ile ABD öncülüğündeki Le Drian-Jeremy Hunt koalisyonunun pragmatizmi arasında bir pazarlık olarak görülmektedir.

Söz konusu dinamikler göstermektedir ki, Kara Avrupa'sında ortak bir savunma sanayi ihracat politikasının eksikliği ciddi problemler yaratmaktadır. Bu noktadan hareketle ortak bir silah ihracat kültürü oluşturmak için Macron ve Merkel, Elysee mutabakatının, 55.yılında bir araya gelerek Aachen Antlaşmasını 22 Ocak 2019'da imzalamıştır (Financial Times, 2019 Jan 22). Antlaşma uyarınca savunma sanayisi ve dış politika 'da yakın işbirliğini düzenleyen yoğun istişare mekanizması öngörülmektedir. Böylece, Angela Merkel'in dış politika sözcüsü Jürgen Hardt'ın deyimi ile ileriye doğru kararlı bir adım atılmış olmaktadır (Merkel and Macron Betray Weakness with Cautious Aachen Treaty, 2019).

Mevcut veriler göz önüne alındığında denilebilir ki, Alman dış politikası kesintisiz bir pragmatizm yahut kesintisiz bir normatif ajanda takip etmemektedir. Berlin'in yürüttüğü politikadaki değişiklikler, bir plan dâhilinde kurgulanmış çerçeveden ziyade, uluslararası dinamiklerin ve baskı gruplarının etkisiyle ortaya çıkan mücbir bir silsile izlemektedir. 2011–2014 arası NATO politikaları ile çelişen Libya-Suriye yaklaşımı; Birleşmiş Milletler 1793 sayılı karar sonrası askeri müdahalelere karşı yürütülen politika ile birlikte değerlendirilince; söz konusu normatif değerlerin açıkça öne çıktığı görülmektedir. 2014 Münih Konferansı'nda ise tam tersi bir adım atılarak, NATO'nun *alan dışı operasyon* konseptini destekleyen aktif bir çizgi savunulmuştur (Munich Security Conference, 2014). Frank Walter Steinmeier ve Joahim Gauck'm, Suriye'de ABD müdahalelerini destekleyen açıklamalarına ek olarak Savunma Bakanı Leyen'in, NATO müttefiklerinin gayri safi milli hasıllarının yüzde 2'si bandında harcama yapması taahhüdünü destekleyen çizgi önem arz etmektedir.

ABD'nin 2015 yılında İran ile imzalanan Kapsamlı Müşterek Eylem planından 2018'de çekilmesine müteakip, İran ile ticari ilişkileri olan Avrupalı firmalar sorun yaşamaya başlamıştır. Almanya'nın, antlaşmanın iptalinin yanlış olduğunu belirtmesi retoriksel olarak önemlidir. Ne var ki söz konusu yaptırımlara Avrupalı firmaların uyması, ABD'nin etkin caydırıcılığı olarak değerlendirilmektedir. Uzun çabalar sonunda yürürlüğe girmiş çok taraflı bir antlaşmanın kolay şekilde bertaraf edilmesi ve herhangi bir alternatif konusunda uzlaşılmaması ise güvenlik politikalarına tekrar kapı aralamaktadır. Aynı caydırıcılığın Suudi

Arabistan'a yoğun bir ambargo uygulanmasının önündeki etken olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Söz konusu parametrelerin Almanya'nın tercihleri üzerindeki etkisi, Berlin'in teorik açıdan istikrarlı bir politika izlemesini zorlaştırmakta, normlar ve faydacılık arasında mekik dokumasına neden olmaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Federal Almanya'nın politika oluşum sürecinden bahsederken istişare ve uyum temel ilke olmakla birlikte, homojen bir yapının tüm karar aşamalarını formüle ettiği süreç temenni olmaktan öteye geçememektedir. Bu sorun Avrupa Birliği'nde daha çarpıcı şekilde ortaya çıkmakta ve üye ülkelerin çıkarları çoğu zaman farklı politikalar ve gruplaşmalar oluşturabilmektedir. Söz konusu etki 1990'lı yıllarda keskin bir şekilde görülmesi de konvansiyonel savaş ihtimalinin Avrupa'da ortadan kalkması ile güçlü bir biçimde gün yüzüne çıkmıştır.

Çalışmada, Avrupa Birliği'nin oluşum süreciyle senkronize şekilde gelişen Alman dış politikasının yapısal dinamikler incelenmiş, Orta Doğu ile ilişkilerde önemli yapı taşları değerlendirilmiştir. Ortak Dış ve Güvenlik Politikaları, Orta Doğu'ya dair süreç ile birlikte not edilmiş, Suudi Arabistan örneğinden yola çıkılarak normatif tutum ve pragmatik politika çatışması ele alınmıştır.

Orta Doğu'nun ekonomik birlikten ve politik istikrardan uzak olan durumu ayrıca belirtilmiştir. Orta Doğu birçok ülkenin birbiriyle çatışan, rekabet halinde politika oluşturduğu bir alandır. Birçok aktörün etkisine maruz kalan bu coğrafya, yeryüzünün en istikrarsız sahalarından birisidir. Global Barış Endeksinde en son sıralarda yer alan aktörlerin çoğunu Orta Doğu ülkeleri oluşturmaktadır (Global Peace Index, 2019). İşte bu bilinmezlik yumağında Almanya'nın dış politikasını oluşturan sürece dair normatif ve pragmatik bir bakış açısı, değişen politik tutumları anlamak için önem arz etmektedir. Birliğin politikaları ve kilit ülkesi olan Almanya'nın, Orta Doğu ilişkilerini nasıl ve hangi çerçevede, hangi öncelikleri göz önüne alarak yürüttüğüne dair inceleme, söz konusu kavramlar eşliğinde yapılmıştır. Normatif politikaların, pragmatik uygulamalar eşliğinde hızla değişebildiği ve tekrar normatif çizgiye döndüğü not edilmiştir.

Irak'ın işgali sırasında ABD'nin öncülük ettiği ittifaka, İngiltere aktif bir şekilde katılırken, Fransa ve Almanya'nın çekimser kalması; benzer şekilde Fransa'sının, Libya saldırıları sonrası, Kaddafi'nin devrilmesindeki tutumuna, Almanya'nın katılmaması önemli örneklerdir.

Adelson, R. (1995). *London and the invention of the Middle East: Money, Power, and War 1902-1922*. Yale University Press.

Şansölye Merkel'in, Suriye'ye düzenlenen askeri operasyona Almanya'yı dâhil etmemesi karşısında, Suriye'yi vuran silahların tedarik zincirinde Almanya'nın katkısı göz ardı edilmemelidir (Speck, 2019). Ortaya konulduğu üzere Almanya'nın ilerlemeci bir normatif politikası olmadığı gibi kesintisiz bir pragmatizm de söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Adelson, R. (1995). *London and the invention of the Middle East: Money, power, and war 1902-1922*. Yale University Press.

Ahronheim, A. (2017, May 21). Ministers concerned Saudi arms deal might blunt Israel's military edge. *Jerusalem Post*.

Akdemir, E. (2018). Avrupa Birliği'nin dış ilişkileri ve politikası: Avrupa Birliği'nin bütünleş(eme)mesi üzerine bir inceleme. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 17(2), 181-218.

Al Yafai, F. (2018, November 28). Angela Merkel's legacy in the Middle East. *Euractiv*. Retrieved December 8, 2022, from <https://www.euractiv.com/section/global-europe/opinion/angela-merkels-legacy-in-the-middle-east/>

Archick, K. (2016). The European Union: Current challenges and future prospects. Library of Congress, Congressional Research Service.

Arı, T. (2012). *Geçmişten günümüze Orta Doğu: Siyaset, savaş ve diplomasi*. Marmara Kültür Yayıncılık.

Balzacq, T., Dombrowski, P., & Reich, S. (Eds.). (2019). *Comparative grand strategy: A framework and cases*. Oxford University Press.

Barcelona Declaration. (1995, November 27-28). Retrieved April 20, 2019, from http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/euromed/docs/bd_en.pdf

Baumann, R., & Hellmann, G. (2001). Germany and the use of military force: Total war, the culture of restraint and the quest for normality. *German Politics*, 10(1), 61-82.

Belkin, P. (2010). German foreign and security policy: Trends and transatlantic implications. Library of Congress, Washington DC Congressional Research Service.

Brown, L. C. (1987). The Middle East: Patterns of change 1947-1987. *The Middle East Journal*, 26-39.

Clark, C. (2006). *Iron Kingdom: The rise and downfall of Prussia, 1600-1947*. Harvard University Press.

Cordesman, A. (2015). Military spending and arms sales in the Gulf. Center for Strategic & International Studies, CSIS Reports.

- Cordesman, A., & Harrington, N. (2018). The Arab Gulf states and Iran: Military spending, modernization, and the shifting military balance. Center for Strategic & International Studies.
- Council on Foreign Relations. (2018, December 7). U.S-Saudi Arabia relations. Retrieved November 8, 2023, from <https://www.cfr.org/backgrounder/us-saudi-arabia-relations>
- Deutsche Bank. Deutsche Securities Saudi Arabia. Retrieved from <https://www.db.com/dssa/>
- European Centre for Democracy and Human Rights (ECDHR). (2019). Arms exports: Germany momentarily lifts the ban on exports for Saudi government. Retrieved November 10, 2023, from <https://www.ecdhr.org/arms-exports-germany-momentarily-lifts-the-ban-on-exports-for-saudi-government/>
- European Parliament. (1997). Amsterdam Treaty. Retrieved April 16, 2019, from <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>
- European Parliament. Treaty of Lisbon. Retrieved April 18, 2019, from <http://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/powers-and-procedures/the-lisbon-treaty>
- European Parliament. (2001). Nice Treaty. Retrieved April 17, 2019, from <http://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-nice>
- Göze, A. (1982). *Siyasal düşünce tarihi*. İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi.
- Hill, G. (2017). *Yemen endures: Civil war, Saudi adventurism and the future of Arabia*. Oxford University Press.
- Luttwak, E. (1998). From geopolitics to geo-economics: Logic of conflict, grammar of commerce. *National Interest*.
- Merriman, J. (2009). *A history of modern Europe: From the Renaissance to the present*. WW Norton & Company.
- Munich Security Conference. (2014). Retrieved October 12, 2023, from <https://www.securityconference.de/en/activities/munich-security-conference/munich-security-conference/msc-2014/>
- Ortaylı, İ. (1998). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfusu*. İletişim Yayınları.
- Urwin, D. (2014). *The community of Europe: A history of European integration since 1945*. Routledge.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 402-421

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 06.12.2023

Accepted / Kabul: 09.02.2024

THE RELATIONSHIP BETWEEN BIST BANK INDEX AND INFLATION, EXCHANGE RATE, INTEREST RATE, GOLD AND OIL PRICES: EVIDENCE FROM THE ARDL BOUND TEST

Levent SEZAL¹

Abstract

The aim of this study is to investigate the effects of inflation, exchange rate, interest rates, gold and oil prices on the BIST bank index between January 2005 - October 2023. For this purpose, firstly, the stationarity levels of the data were tested by the Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips- Perron (PP) tests. Then, since the series became stationary at different levels, ARDL bounds test, one of the cointegration tests, was applied. In the study, it is concluded that the BIST bank index and its independent variables are cointegrated in the long-run in the relevant period. According to the short-term asymmetric relationship results, a 1% increase in gold prices by 0.036%, a 1% increase in interest rates by 0.33%, and a 1% increase in the dollar exchange rate by 1.03% decreased the BIST Bank index. On the other hand, a 1% increase in CPI has a positive effect on the BIST Bank Index. No statistical relationship was found between oil prices and BIST Bank Index.

Keywords: BIST Bank Index, XBANK, Macroeconomic Factors, ARDL Border Test.

Jel Codes: G21, C32.

¹Asst. Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, E-posta: leventsezal@ksu.edu.tr, ORCID:0000-0002-8873-7335.

Atf/Citation

Sezal, L. (2024). The relationship between BIST bank index and inflation, exchange rate, interest rate, gold and oil prices: evidence from the ARDL bound test. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 402-421.

BİST BANKA ENDEKSİNİN ENFLASYON, DÖVİZ KURU, FAİZ ORANI, ALTIN VE PETROL FİYATLARI İLE OLAN İLİŞKİSİ: ARDL SINIR TESTİNDEN KANITLAR

Öz

Bu çalışmanın amacı Ocak 2005 – Ekim 2023 dönemlerindeki enflasyon, döviz kuru, faiz oranları, altın ve petrol fiyatlarının Bist banka endeksi üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Bu amaçla çalışmada öncelikle verilerin durağanlık seviyeleri Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips- Perron (PP) testleri sınanmıştır. Sonrasında seriler farklı düzeylerde durağan hale geldikleri için eşbütünleşme testlerinden ARDL (Autoregressive Distributed Lag Bound Test) testi uygulanmıştır. Çalışmada, Bist banka endeksi ile bağımsız değişkenlerinin ilgili dönemde uzun dönemli eşbütünleşik olduğu sonucuna varılmıştır. Kısa dönem asimetrik ilişki sonuçlarına göre, altın fiyatlarındaki %1'lik artış %0,036, faiz oranlarındaki %1 artış %0,33, dolar kurundaki %1'lik artış %1,03 Bist Banka endeksini azalttığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan TÜFE'de %1'lik artış Bist banka endeksini pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Petrol fiyatları ile Bist banka endeksi arasında istatistiki anlamda herhangi bir ilişki bulunamamıştır.

Anahtar kelimeler: BİST Banka Endeksi, XBANK, Makroekonomik Faktörler, ARDL Sınır Testi.

Jel Kodları: G21, C32.

1. INTRODUCTION

The financial sector is one of the important sector in the terms of transforming the savings into investments and meeting that the fund demands of the units in to need of financing. Good management of existing risks in the financial sector ensures the fulfilment of functions such as reliability, transparency and fairness for investors and units demanding funds. Banks, which are among the important institutions in the financial sector, fulfil functions such as providing fund transfer, custody services, financing, and performing transactions in capital markets.

Businesses and individuals who are or will be investors want to utilise their savings by investing in financial assets. One of the most widely used investment assets is the stock market. With the development of the banking sector, the functions of the sector in financial markets have also developed. This development in banks increases the importance of bank returns. Returns in the banking sector are important for investors who will purchase the shares of banks traded on the stock exchange.

Bank index is one of the most important indicators affecting investors' investment in the stock market. Basic macroeconomic factors as well as firm-based factors can affect the bank index positively or negatively. Among these factors, macroeconomic variables are one of the important factors affecting stock prices. In this respect, it is of great importance to examine

the macroeconomic factor variables known to affect the stock price (Dalkılıç & et al, 2021, p.898).

Financial liberalisation, accompanied by increasing technological developments, has led to the easy realisation of international capital flows, accelerated the circulation of information and thus enabled the integration of financial markets in different countries. This situation causes other markets to be affected by positive or negative developments in one market. Financial liberalisation may offer new investment opportunities for investors (Sakarya & Akkuş, 2018, p.352). However, a crisis or price fluctuation in financial markets can affect other markets or countries in a short time. Such a high level of interconnections between markets both encourages and obliges financial practitioners and decision-makers to investigate these relationships.

In an environment of increasing uncertainty, market traders attach great importance to asset price volatility as an important source of information affecting decisions such as capital allocation, hedging and portfolio diversification (Emna & Myriam, 2017, p.52). On the other hand, volatility in one of the financial markets, which are integrated with each other with the increasing globalisation phenomenon, is followed by many investors and can be decisive in investment decisions since it simultaneously affects other financial markets (Iskenderoğlu & Akdağ, 2018, p.490).

The effects of macroeconomic variables on stock returns may be useful in guiding investors and reducing risks. Knowing the direction of the effects of these factors on stock prices can reduce the risks in investments. Investors will be able to minimise the probability of error in their investments by taking these factors into account. In the literature, studies have been conducted on macroeconomic variables affecting stock returns. This study aims to be useful in guiding investors by evaluating the effects of macroeconomic factors on the bank index.

The objective of the study is to investigate the effects of inflation, exchange rate, interest rates, gold and oil prices on the BIST bank index for the period between January 2005 and October 2023. In the study, methodology and data set are explained in the following chapters after the literature review.

In the study, inflation, exchange rate, interest rates, gold and oil prices are macroeconomic variables. The variables are normally distributed. In the results of the analyses, the stationarity of the series is investigated first. The results of unit root stationarity analysis and ARDL

bounds test analysis of the series were evaluated. Conclusions and evaluations were made as a result of the findings.

2. LITERATURE REVIEW

There are many national and international studies on macroeconomic factors and their impact on the BIST Bank Index. However, it would not be wrong to say that all these indicators have an impact on the BIST Bank Index from different angles due to the different country classes, different time periods and analysis methods preferred in the studies.

Pan, et al (2007), analysed the securities markets and exchange rates of seven East Asian countries, namely Hong Kong, Japan, Korea, Malaysia, Singapore, Taiwan and Thailand. In the study, the relationship between the stock markets of these countries and exchange rates was tried to be tested by causality analysis. Data covering the period between 1988 January-1998 October were used in the study. As a result of the causality analysis, it was found that there is a significant causality relationship from exchange rates to stock prices in Hong Kong, Japan, Malaysia and Thailand.

Narayan & Sharma (2011) examined the relationship between oil price and firm returns for 560 US firms traded on NYSE. It is concluded that oil price affects firms' returns differently depending on their sectoral location. Strong evidence is found for the lagged effect of oil price on firm returns.

Ayaydın & Dağlı (2012) analysed the effects of macroeconomic variables such as inflation rate, interest rate, industrial production index, money supply and exchange rate on stock returns in 22 emerging markets using panel data analysis method. According to the findings, S&P 500 index is positively affected by inflation, negatively affected by exchange rate and crises, but not affected by deposit interest rate.

Khan (2014) investigated the effect of various macroeconomic factors (GDP, Money Supply, inflation, exchange rate and firm size) on stock market prices in Karachi stock exchange for the period 1971-2012. In the study, autoregressive distributed lag model (ARDL) technique was used. It is concluded that in the long run, each factor has a significant contribution to the stock price, while in the short run, some factors are important while others are not, but the error correction term shows significant convergence towards equilibrium.

Özkul & Akgüneş (2015) analysed the effects of macroeconomic factors affecting bank returns. In the study, BIST 10 bank return index was analysed with monthly data between

January 2010 and July 2014. Macroeconomic variables that have an impact on BIST 10 bank return index were analysed by multiple linear regression method. As a result of the analysis, it is determined that BIST 10 bank return index and BIST 100 return index have a positive effect, while industrial production index, money supply and export unit value index variables have a negative effect.

Kendirli & Çankaya (2016) econometrically investigated the effect of foreign exchange and inflation variables with BIST banking index data for the period 2009-2015. Johansen cointegration test and Granger causality test methods were used in the study. In the study, it was determined that foreign exchange and inflation rate variables do not have a significant effect on Borsa Istanbul Banking Index (XBANK) at 5% significance level. According to the results at 10% significance level, it is concluded that there is a unidirectional relationship from the banking index to the exchange rate variable.

Çıtak & Kendirli (2019) tested the effect of oil prices on exchange rate and stock returns with ARDL cointegration analysis. As a result of the findings obtained from the study, they concluded that both positive and negative changes in oil prices do not statistically affect stock prices and exchange rate in the long run. With this result, no asymmetric transmission from oil prices to stock prices and exchange rate was found, which indicates that both stock prices and exchange rate are insensitive to oil price shocks in Turkey.

Cingöz and Kendirli (2019) examined the relationship between gold prices, exchange rate and stock exchange Istanbul with the Johansen Cointegration Test. As a result of the research, it was concluded that changes in BIST 100 share index and dollar exchange rate may have a significant effect on gold prices in the long run, but these variables do not have a significant effect on gold prices in the short run.

Tsuji (2020) analysed the return and volatility dispersion between the US, Canada, UK, Germany, France, Italy, Belgium, Switzerland and Sweden banking sector indices with the VAR-DCC-MEGARCH-M model, using daily closing prices between 4 January 2000 and 7 August 2018. In the study, he found that there is a unidirectional return spillover from the US banking index to other banking indices, and that there is a bidirectional volatility spillover between the US and the banking indices of the other eight countries and that US bank stocks can be hedged with bank stocks of other countries.

Dalkılıç et al. (2021) used correlation and regression analysis to analyse the effect of macroeconomic factors on the BIST Banks Index. According to the results of the study

covering the period January 2003-December 2020, it was found that there is a statistically significant relationship between the BIST Banks Index and the deposit interest rate, exchange rate, gold-ounce, industrial production index. There is a negative relationship between BIST Banks Index and exchange rate and gold-ounce, and a positive relationship between oil price (Brent).

Yıldırım (2021) examined the relationship between the BIST Bank index and macroeconomic variables using bootstrap and asymmetric causality analyses. According to the results of the study, it is observed that a negative shock in the dollar exchange rate is the cause of a positive shock in BIST Bank and a positive shock in BIST Bank is the cause of a positive shock in GDP. In addition, when the causality between BIST Bank and gold prices is analysed, it is determined that a positive shock in gold prices is the cause of both positive and negative shocks in BIST Bank.

In their study, Apostolakis et al. (2022) examined the volatility spillovers and dynamic interconnectedness between the banking sector indices of the USA, the UK, Canada, France, Japan, Germany and Italy with the DCC-GARCH and TVP-VAR model using weekly data from January 2000 to January 2022. As a result of the analysis, it is found that there is a strong link between the banking indices of EU member countries, and the most important transmitters of volatility spillovers are the banking indices of France and Germany, with the UK being the most important. Moreover, the US banking index is found to be more vulnerable to volatility shocks originating from Europe.

In their study, Doğru and Medetoğlu (2023) analysed the volatility interaction between the BIST Bank Index (XBANK) and developed country banking indices with the DCC-GARCH model. Within the scope of the study, daily closing prices of five indices for the period 01.01.2015-20.07.2022 were used. As a result of the analysis, it was found that there is a time-varying, positive correlation between the examined bank indices and XBANK.

Khan et al. (2023) investigated the dynamic relationships between US Islamic equities, oil prices, gold prices and global policy uncertainty by applying a wavelet-based Granger causality test using monthly data for the period 1996-2018. The findings of the study conclude that there is a strong bidirectional Granger causality between the variables for both the original and the decomposed series.

Karyağdı et al. (2023) aimed to investigate the effects of BIST100 index, US dollar and gold returns on inflation using monthly data for the period 2005-2023 in Turkey. The analysis was

conducted using the Distributed Autoregressive bounds test with Lags and Toda-Yamamoto causality test. As a result of the Lag Distributed Autoregressive bounds test, it is found that BIST 100 index and US dollar returns are effective on inflation in the short and long run, while gold prices are not effective on inflation.

3. METHOD

Since this study will examine the relationship between the dependent variable of BIST bank index and the independent variables of gram gold prices, oil prices, interest rates, inflation and US dollar, this section explains the unit root and cointegration tests that need to be performed in order to achieve this objective.

3.1. ADF and PP Unit Root Tests

The Augmented Dickey-Fuller unit root test is frequently used by researchers to determine whether the series used in the analyses contain unit roots. This unit root test can be characterised as a different version of the Augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root test based on the AR(1) process. However, in time series, ϵ_t (error/residual terms) loses its clean series property if there is a higher order correlation in the series. In the ADF test, in order to solve this problem, the "p" lagged difference terms are included in the equation by utilising the AR(p) process rather than the AR(1) process (Dickey & Fuller, 1979). Thus, ADF equations without constant term and trend (none), with constant term (intercept) and with constant term and trend (intercept&trend) respectively:

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \epsilon_i \quad (1)$$

$$\Delta y_t = \mu + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \epsilon_i \quad (2)$$

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \epsilon_i \quad (3)$$

is in the form. In equations 1, 2 and 3, μ corresponds to the constant term, t to the trend, p to the number of lags and ϵ_t to the error term series. For all three ADF equations, the null hypothesis is formulated in the same way and states that the series contains a unit root. Therefore, the null hypothesis states the existence of a non-stationary series (Gujarati, 2015: 328). The hypotheses for the existence of unit root for these models are as follows:

$H_0: \delta = 0$ (Series is non-stationary.)

$H_1: \delta < 0$ ($\phi < 1$) (Series is stationary.)

Dickey-Fuller test is based on the basic assumptions that error terms are independent and constant variance. In addition, the DF test does not give adequate results in series with structural breaks. Phillips- Perron tried to generalise the DF test by smoothing its assumptions about error terms (Demirel, 2015, p.28). In this transformation, the nonparametric method was used (İnce, 2015, p.30).

As in the ADF test, the PP test is also applied in three different ways: without constant, with constant, with constant and trend (Samut, 2016, p.40).

$$\Delta y_t = \alpha y_{t-1} + x_t' \delta + \varepsilon_t \quad (4)$$

is of the form. In equation 4, $\alpha = \rho - 1$, " x_t " is the set of deterministic components (constant term or constant term and trend) and " ε_t " is the set of error (residual) terms. In the PP test, the main and alternative hypotheses are formed as " $H_0: \alpha = 0$ and $H_1: \alpha < 0$ " and the main hypothesis states that the series contains a unit root (Çağlayan & Saçalı, 2006, p.20).

$H_0: \delta = 0$ (There is a unit root.)

$H_1: \delta < 0$ (There is no unit root.)

3.2. Cointegration and ARDL Border Test

Cointegration means that linear combinations of multiple non-stationary time series are stationary and these series have an equilibrium value in the long run (Tarı, 2014, p.415). This concept, introduced to the literature by Engle and Granger (1987), is important for portfolio diversification in financial terms. Although there are different cointegration tests developed in the literature such as Engle-Granger (1987), Johansen (1988) and Phillips-Ouliaris (1990), in order to apply these cointegration tests, the series of all variables must be stationary in their first differences, i.e. I(1). However, the ARDL bounds test approach eliminates this constraint and allows cointegration analyses to be performed in all combinations where the variables are I(0) and I(1) (Pesaran, et al, 2001, pp.289-290). In other words, cointegration relations between time series with different stationarity levels can be performed with the ARDL bounds test approach. Moreover, an important limitation of the ARDL bounds test approach is that the dependent variable must be I(1).

The bounds test, which is primarily based on the estimation of the unrestricted error correction model, is applied in two stages, the first of which is to establish the long-run relationship between the variables and the second is to determine the cointegration

relationship between the variables. The ARDL Border Test equation with two variables to be performed in order to reveal the cointegration relationship is as follows:

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^m \beta_{2i} X_{t-i} + \beta_{3i} Y_{t-1} + \beta_{4i} X_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

In the equation; ΔY_t is the dependent variable, X_t is the independent variable, ε_t is the error term, m is the optimum lag length and m is the smallest value of the information criteria. The hypotheses regarding the existence of cointegration in the ARDL bounds test model are as follows:

$H_0: \beta_3 = \beta_4 = 0$ (There is no cointegration.)

$H_1: \exists \delta_i < 0, i = 3,4$ (There is cointegration.)

In the ARDL bounds test approach, after the cointegration relationship for the variables is revealed, the long-run relationship coefficients of the variables are examined. In addition, the presence of short-term deviations from the long-run relationship can also be examined with the help of the error correction model. However, the error correction model is not included in the scope of the study since the study aims to reveal the long-run relationship. The equation for the long-run relationship is as follows:

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (6)$$

In the equation, Y_t is the dependent variable, X_t is the independent variable, β_0 , is the constant term, ε_t , is the error term, m and n are the optimum lag lengths and the value where the information criteria is the smallest.

3.3. Data and Preliminary Statistics

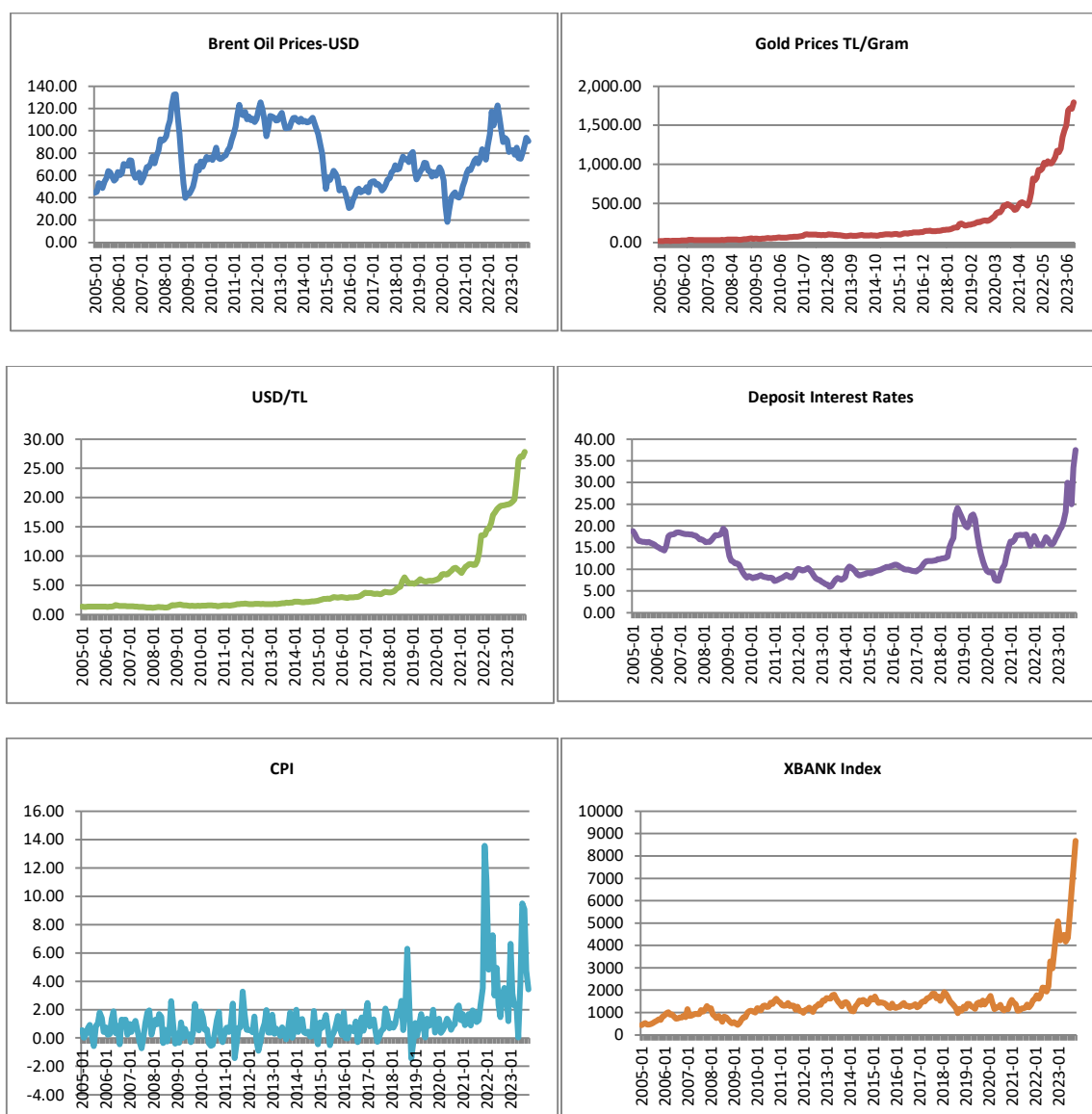
In this study, the relationship between the dependent variable BIST Bank Index (XBANK) and the independent variables gram gold prices, oil prices, interest rates, inflation and US dollar will be analysed. The study covers the period 01/2005-10/2023 and monthly average data are used in the study in accordance with the literature. Gold, oil prices, interest rates, inflation and US dollar data are obtained from the Electronic Data Distribution System (EDDS) of the Central Bank of the Republic of Türkiye, while the XBANK is obtained from the investing.com web address. In addition, these data are included in the study by taking their natural logarithms. Empirical findings are obtained with the help of Eviews 9 econometrics package programme.

Table 1. Descriptions of the Data Set

Variables	Explanations of Variables	Time Interval	Data Period	Source
X	Bist Bank Index			
P	Brent Oil Prices	01/2005		
T	Consumer Price Index		Monthly	EDDS
A	Gram Gold TL Prices	-		investing.com
F	TL Deposit Interest Rates			
U	US Dollar/TL	10/2023		

Figure 1 shows the time series graphs of the variables used in the analysis.

Figure 1. Time Series of Variables

Descriptive statistics of the data used in the study are given in Table 2 below.

Table 2. Descriptive Statistics of Dependent and Independent Variables

	LOGX	LOGA	LOGF	LOGP	LOGT	LOGU
Mean	7.152.796	4.756.079	2.526.106	4.272.187	6.908.984	1.102.355
Median	7.158.584	4.585.323	2.476.748	4.276.247	6.908.605	0.781498
Maximum	9.068.337	7.492.788	3.624.541	4.888.228	6.921.244	3.326.693
Minimum	6.084.955	2.890.372	1.782.719	2.911.182	6.906.314	0.162192
Std. Dev.	0.470894	1.146.964	0.368293	0.344694	0.001801	0.843120
Skewness	0.923418	0.533910	0.201381	-0.413737	3.395.592	0.971188
Kurtosis	6.107.690	2.610.251	2.193.891	3.099.265	1.881.937	2.903.349
Jarque-Bera	1.230.621	1.216.769	7.646.606	6.540.498	2.790.842	3.561.543
Probability	0.000000	0.002279	0.021855	0.037997	0.000000	0.000000
Observations	226	226	226	226	226	226

Table 3. Correlation Matrix Between Variables

CORRELATION	LOGX	LOGA	LOGF	LOGP	LOGT	LOGU
LOGX	1.000.000					
LOGA	0.770396	1.000.000				
LOGF	0.050397	0.216107	1.000.000			
LOGP	0.227956	0.022186	-0.105447	1.000.000		
LOGT	0.419149	0.532597	0.325719	0.145276	1.000.000	
LOGU	0.715640	0.967058	0.398415	-0.087669	0.573371	1.000.000

According to these results, it is clear that there is no multicollinearity problem among the independent variables. Because all correlation coefficients are below 0.80. The high and positive correlation between the dependent variable XBANK and the independent variables gold and dollar is remarkable. On the other hand, there is a low and positive correlation between XBANK and interest rates. It is also observed that there is a moderate positive correlation between the other variables, namely the TFP and oil prices. Therefore, the expected sign values of all independent variables within the framework of the model are positive.

4. EMPIRICAL FINDINGS

After explaining the data and preliminary statistical information about the data, as explained in the methods section, unit root tests for the series will be performed first. The determination of the stationarity degrees of the series as a result of unit root tests is also decisive for the other test methods to be applied.

4.1. Unit Root Analysis with ADF and PP Tests

In our study, the most widely used Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) unit root test methods are preferred. Table 4 below presents the ADF and PP unit root test results.

Table 4. ADF Unit Root Test Results

		UNIT ROOT TEST (ADF)					
At Level		LOGX	LOGA	LOGF	LOGP	LOGT	LOGU
With Constant	t-Statistic	-0.1794	18.051	-16.211	-34.361	-42.494	33.415
	Prob.	0.9377	0.9998	0.4701	0.0107	0.0007	10.000
		-	-	-	**	***	-
With Constant & Trend	t-Statistic	-12.003	-0.3206	-17.754	-34.660	-52.709	0.2192
	Prob.	0.9074	0.9897	0.7135	0.0456	0.0001	0.9981
		-	-	-	**	***	-
Without Constant & Trend	t-Statistic	17.593	47.124	0.2817	0.0369	0.6057	51.699
	Prob.	0.9812	10.000	0.7667	0.6936	0.8465	10.000
		-	-	-	-	-	-
At First Difference		d(LOGX)	d(LOGA)	d(LOGF)	d(LOGP)	d(LOGT)	d(LOGU)
With Constant	t-Statistic	-154.798	-119.412	-58.298	-104.437	-110.080	-105.445
	Prob.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
		***	***	***	***	***	***
With Constant & Trend	t-Statistic	-155.128	-120.794	-59.877	-104.190	-110.136	-113.779
	Prob.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
		***	***	***	***	***	***
Without Constant & Trend	t-Statistic	-153.075	-106.243	-58.226	-104.633	-110.077	-66.561
	Prob.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
		***	***	***	***	***	***

Notes: (*)Significant at the 10%; (**)Significant at the 5%; (***) Significant at the 1%. and (no) Not Significant

In order to construct a time series model, stationarity must first be ensured in the series. The most basic way to achieve this is the differencing method. According to Table 4 and Table 5, when the results of ADF and PP unit root tests are evaluated, only Brent oil prices and CPI series are stationary at 5% and 10% significance, respectively, i.e. I(0). The series of other variables are stationary, i.e. I(1), when their first differences are taken at 1% significance.

Table 5. PP Unit Root Test Results

		UNIT ROOT TEST (PP)					
At Level		LOGX	LOGA	LOGF	LOGP	LOGT	LOGU
With Constant	t-Statistic	-0.1388	18.315	-12.526	-29.090	-70.214	37.125
	Prob.	0.9425	0.9998	0.6516	0.0459	0.0000	10.000
		-	-	-	**	***	-
With Constant & Trend	t-Statistic	-12.996	-0.0054	-13.959	-29.351	-81.077	0.1447
	Prob.	0.8854	0.9960	0.8599	0.1535	0.0000	0.9975
		-	-	-	-	***	-
Without Constant & Trend	t-Statistic	17.946	57.402	0.2570	0.1749	0.8140	60.475
	Prob.	0.9826	10.000	0.7598	0.7361	0.8870	10.000
		-	-	-	-	-	-
At First Difference		d(LOGX)	d(LOGA)	d(LOGF)	d(LOGP)	d(LOGT)	d(LOGU)
With Constant	t-Statistic	-154.738	-118.440	-84.171	-104.400	-610.125	-95.821
	Prob.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0001	0.0000
		***	***	***	***	***	***
With Constant & Trend	t-Statistic	-155.069	-119.463	-87.323	-104.103	-655.446	-97.715
	Prob.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0001	0.0000
		***	***	***	***	***	***
Without Constant & Trend	t-Statistic	-153.066	-107.529	-84.178	-104.660	-523.930	-92.096
	Prob.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0001	0.0000
		***	***	***	***	***	***

Notes: (*)Significant at the 10%; (**)Significant at the 5%; (***) Significant at the 1%. and (no) Not Significant

4.2. ARDL Boundary Test Analysis

After the unit root tests of the variables are performed and the stationarity levels of the variables are determined, cointegration test is applied. Since the series are stationary at different levels, ARDL bounds test, one of the cointegration tests, will be applied at this stage. Since cointegration analyses are sensitive to the number of lags, a systematic process should

be followed in determining the number of lags (Uluyol et al., 2014, p.79). Since the data used in this study are monthly, the maximum number of lags is taken as 12. After writing the maximum number of lags and determining the Schwarz Information Criterion as the information criterion, it was determined that the most appropriate ARDL model is ARDL (2,2,0,0,1,7) model in Eviews 9 programme. The F statistic and critical values obtained for the ARDL (2,2,0,0,1,7) model are given in Table 6.

Table 6. F Statistic and Critical Values

Model	K	M	F Statistic	Significance Level	Lower Limit	Upper Limit
				1%	3,41	4,68
ARDL (2,2,0,0,1,7)	5	12	10,2137	5%	2,62	3,79
				10%	2,26	3,35

Note: M denotes the maximum number of lags, K denotes the number of explanatory variables and * denotes 1% significance level. The critical values used for the lower and upper bounds are taken from Table CI(ii) in (Pesaran et al., 2001, p.300).

Since the calculated F statistic is greater than the critical values at 1% significance level, it is understood that XBANK and other independent variables are cointegrated in the long-run in the relevant period. After determining the long-run cointegration relationship, the long-run and short-run coefficients of the variables can be calculated. The long-run and short-run coefficient estimates for the ARDL(2,2,0,0,1,7) model with maximum 12 lags and Schwarz Information Criterion are presented in Table 7.

From the definitional tests of the ARDL short and long-run relationships shown in this table, it is determined that there is no autocorrelation, model fitting error and changing variance in the model. It is also observed that the model is normally distributed. Therefore, the results obtained from the model are reliable.

When the long-run coefficients are analysed, it is found that the dependent variable XBANK is positively cointegrated with the other independent variables in the long run, but the relationship between the independent variables gram gold prices, TL deposit interest rates, Brent oil prices, CPI and USD exchange rate is not statistically significant.

Table 7. ARDL Long and Short Run Coefficients

Long Run Coefficients				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOGA	-2.274.231	1.633.440	-1.392.295	0.1654
LOGF	-1.644.394	1.035.106	-1.588.624	0.1137
LOGP	0.875686	0.625511	1.399.953	0.1631
LOGT	6.802.103	4.165.358	1.633.018	0.1040
LOGU	4.059.253	2.519.497	1.611.136	0.1087
Short Run Coefficients				
D(LOGX)	-0,219805	0.062125	-3.538.124	0.0005
D(LOGU)	-1,035274	0.235803	-4.390.416	0.0000
D(LOGT)	32,281167	5.192.926	6.216.374	0.0000
D(LOGP)	0,047395	0.059208	0.00495	0.4244
D(LOGF)	-0,331757	0.100569	-3.298.798	0.0011
D(LOGA)	-0,368781	0.162262	-2.272.753	0.0241
CointEq(-1)	-0,043486	0.006011	-7.234.549	0.0000
Descriptive Tests				
R-squared	0.959962	Mean dependent var	7.183.768	
Adjusted R-squared	0.956576	S.D. dependent var	0.444529	
S.E. of regression	0.092633	Akaike info criterion	-1.841.723	
Sum squared resid	1.724.761	Schwarz criterion	-1.563.169	
Log likelihood	219.6686	Hannan-Quinn criter.	-1.729.223	
F-statistic	10.38999	Durbin-Watson stat	1.950.933	
Prob(F-statistic)	0.000000			

According to the short-term asymmetric relationship results in Table 7, changes in variables have an asymmetric effect on XBANK index. The existence of short-term asymmetric relationship is evaluated according to the Wald test results. According to the results of the Wald test, the F statistic value was (10.38999) and the p probability value was (0.000). These results prove the existence of a short-term asymmetric relationship. When the short-term coefficients are analysed, it is determined that a 1% increase in gold prices decreases the XBANK index by 0.036%, a 1% increase in interest rates by 0.33%, and a 1.03% increase in the dollar. On the other hand, a 1% increase in CPI had a positive effect on XBANK index. No statistical relationship was found between oil prices and XBANK index.

When the short-term estimation results are analysed, "Y₁", which expresses the coefficient of the error correction term, corresponds to "CointEq(-1)" in this table. This coefficient is expected to be negative (-) and the probability value is expected to be less than 0.05. As can

be seen in Table 6, the coefficient of the error correction term is -0.044780 and the probability value is 0.0000. The fact that the coefficient of the error correction term is negative and statistically significant provides additional evidence that the model is cointegrated (Akçay & Karasoy, 2017). A probability value less than 0.05 indicates that this coefficient is significant, while a negative (-) coefficient means that an imbalance in the model will be corrected (Göksu, 2023, p.232).

5. CONCLUSION

Although there are many studies investigating the relationship between macroeconomic variables and stocks, both academicians and practitioners do not have a consensus on the direction of the relationship between these variables. As it is known, even if the variables used in econometric models are the same, completely different results can be found when the period analysed changes. In this study, the effects of macroeconomic variables on the BIST bank index for the period 2005:1-2023:10 in the Turkish economy are analysed with the help of ARDL bounds test analysis. The macroeconomic variables in the study are Brent oil price, foreign exchange price movement, ounce gold price, deposit interest rates and consumer price index (CPI); the dependent variable is the BIST bank index.

In the application part of the study, the theoretical foundations of the methods used are given. In the results of the analyses, the serial stationarity of the time series is investigated. According to the results of unit root analysis, it is seen that the series are not stationary at level. In order to ensure the stationarity of the non-stationary series, their differences were taken and unit root tests were applied to these series again. It is observed that the differenced series are stationary.

In the study, it is concluded that the BIST bank index and other independent variables are long-run cointegrated in the relevant period. According to the short-term asymmetric relationship results, changes in variables have an asymmetric effect on the BIST bank index. When the short-term coefficients are analysed, it is determined that a 1% increase in gold prices, interest rates and dollar exchange rate decreases the BIST bank index by 0.036%, 0.33% and 0.05%, respectively. On the other hand, a 1% increase in CPI has a positive effect on XBANK index. No statistical relationship was found between oil prices and XBANK index. The fact that the coefficient of the error correction term is negative and statistically significant provides additional evidence that the model is cointegrated. A probability value less than 0.05 indicates that this coefficient is significant, while a negative (-) coefficient

means that an imbalance in the model will be corrected. When the results of the study are compared with similar studies in the literature, it is concluded that it overlaps with the results of Kendirli and Çankaya (2016), Dalkılıç et al. (2021), and is partially similar to Yıldırım (2021).

Banks whose shares are traded in the Borsa Istanbul Bank Index should take into account the changes in exchange rates, interest rates and money supply in order to increase their stock returns. Investors, on the other hand, should take into account changes in exchange rates, interest rates and money supply in periods when the value of domestic currency decreases against foreign currency, interest rates increase and money supply increases. should be more cautious when making investment decisions in the share certificates of banks.

In future studies, researchers may add depth to the studies in the field by analysing data sets from different periods and the relationships between different variables. For example, in future studies, when analysing the exchange rate, the TL/Euro value instead of TL/Dollar or the ounce price of gold instead of the gram price can be used.

REFERENCES

- Akçay, S., & Karasoy, A. (2017). Remittances and calorie consumption nexus in Algeria. *International Migration*, 55(4), 103-117. <https://doi.org/10.1111/imig.12348>
- Apostolakis, G. N., Floros, C., & Giannellis, N. (2022). On bank return and volatility spillovers: identifying transmitters and receivers during crisis periods. *International Review of Economics and Finance*, 82, 156-176.
- Ayaydın, H., & Dağlı, H. (2012). Gelişen piyasalarda hisse senedi getirisini etkileyen makroekonomik değişkenler üzerine bir inceleme: Panel veri analizi. *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 26(3), 45-64.
- Çağlayan, E., & Saçaklı, İ. (2006). Satın alma gücü paritesinin geçerliliğinin sıfır frekansta spektrum tahmincisine dayanan birim kök testleri ile incelenmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20 (1), 121-137.
- Çıtak, F., & kendirli, S. (2019). Petrol fiyatlarının döviz kuru ve hisse senedi getirileri üzerindeki asimetrik etkisi: Türkiye örneği. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(4), 643-658. <https://doi.org/10.29106/fesa.658845>
- Cingoz, F., & kendirli, S. (2019). Altın fiyatları, döviz kuru ve borsa İstanbul arasındaki ilişki. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(4), 545-554. <https://doi.org/10.29106/fesa.649254>
- Dalkılıç, N., Gulcemal, M. E., & Tansoy, H. (2021). Makroekonomik faktörlerin Bist bankalar endeksi üzerindeki etkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4), 897-905. <https://doi.org/10.29106/fesa.1029760>
- Demirel, A. K. (2015). Asimetrik nedensellik testi ve ihracat-ekonomik büyüme ilişkisi üzerine bir uygulama.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya
- Dickey, D. A., & Wayne A. F. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unitroot. *Journal Of The American Statistical Association*, 74(366), 427-431.
- Doğru, E., & Medetoğlu, B. (2023). Bist banka endeksi (xbank) ile gelişmiş ülke bankacılık endeksleri arasındaki volatilitate etkileşiminin dcc-garch modeli ile analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 75-90. <https://doi.org/10.53443/anadoluibfd.1172140>
- Emna, R., & Myriam, C. (2017). Dynamics of the relationship between implied volatility indices and stock prices indices: The Case of european stock markets. *Asian Economic and Financial Review*, 7(1), 52-62.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation and testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276.

- Göksu, S. (2023). Türkiye’de katılım bankalarınca sağlanan finansman türlerinin ekonomik büyüme üzerine etkisi. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, 6(Özel Sayı), 217-237. <https://doi.org/10.52637/kiid.1352885>
- Gujaratı, D. N. (2004). *Basic Econometrics*. Tata McGraw-Hill Education.
- İnce, T. (2015). AB’ye üyelik sürecinde Türkiye’nin maastricht kriterlerine yakınsama analiz. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı, İstanbul
- İskenderoğlu, Ö., & Akdağ, S. (2018). VIX korku endeksi ile çeşitli ülkelerin hisse senedi endeks getirileri arasında bir nedensellik analizi. 2. International Economic Research and Financial Markets Congress: 12-13-14 Nisan 2018 – Cappadocia: Bildiriler (489-505).
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegrating vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231-254.
- Karyağdı, G. N. & Aytekin, İ. (2023). Finansal yatırım araç getirileri ve enflasyon ilişkisi: Türkiye örneği (2005-2023). *Alanya Akademik Bakış*, 7(2), 809-822.
- Kendirli, S. and Çankaya, M. (2016). Döviz kuru ve enflasyon bist banka endeksi üzerindeki etkisi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 215-227.
- Khan, A. (2014). How does stock prices respond to various macroeconomic factors a case study of Pakistan. *Journal of Management Info*, 1(4), 25-30.
- Khan, M. A., Khan, F., Sharif, A., & Suleman, M. T. (2023). Dynamic linkages between islamic equity indices, oil prices, gold prices, and news-based uncertainty: New insights from partial and multiple wavelet coherence. *Resources Policy*, 80, 103213.
- Kuzu, Y. S. (2021). BİST banka endeksi ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin bootstrap ve asimetric nedensellik analizleri ile incelenmesi. *İzmir İktisat Dergisi*, 36(2). 355-364. <https://doi.org/10.24988/ije.202136207>
- Narayan, P. K., & Sharma, S. S. (2011). New evidence on oil price and firm returns. *Journal of Banking and Finance*, 35(12), 3253-3262.
- Özkul, G., & Akgüneş, A.O. (2015). Makro ekonomik faktörlerin bankacılık sektörü getirileri üzerine etkisi: Borsa İstanbul örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*. 7(4), 272-298
- Pan, M.S., Fok, R. C.W., & Liu, Y. A. (2007). Dynamic linkages between exchange rates and stock prices: Evidence from East Asian markets. *International Review of Economics and Finance*, 16, 503-520.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationship. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326
- Phillips, P. C. B., & Ouliaris, S. (1990). Asymptotic properties of residual based tests for cointegration. *Econometrica*, 58(1), 165-193.
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Econometrica*, 75(2), 335-346.

-
- Sakarya, Ş., & Akkuş, H. T. (2018). Bist-100 ve Bist sektör endeksleri ile vix endeksi arasındaki ilişkisinin analizi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(40), 351-374. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.492470>
- Samut, S. (2016). Döviz kuru ve parite oynaklığının dış ticaret sektörü üzerindeki etkileri: Türkiye örneği. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı, Trabzon.
- Tarı, R. (2014). *Ekonometri*. Umuttepe Yayınları.
- Tsuji, C., (2020). Correlation and spillover effects between the US and international banking sectors: New evidence and implications for risk management. *International Review of Financial Analysis*, 70, 1-31.
- Uluyol, O., Lebe, F., & Akbaş, Y. E. (2014). Firmaların finansal kaldıraç oranları ile öz sermaye karlılığı arasındaki ilişki: Hisseleri Borsa İstanbul (BİST)'da işlem gören şirketler üzerinde sektörler bazında bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 70-89.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 422-436

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 11.12.2023

Accepted / Kabul: 13.02.2024

THE IMPACT OF UNIVERSITY STUDENTS' INDIVIDUAL HEALTH PERCEPTIONS ON INTERNET ADDICTION LEVELS

Mustafa FİLİZ¹

Yalçın KARAGÖZ²

Abstract

The aim of this study is to investigate the impact of university students' individual health perceptions on the level of internet addiction. Additionally, the study aims to reveal differences in internet addiction and individual health perceptions among students based on various demographic variables. A total of 286 students from Düzce University participated in the study. The data collection tools used were the Internet Addiction Scale and Individual Health Perception Scales. It was found that the students' levels of internet addiction were low, while their individual health perceptions were at a moderate level. The average internet addiction scores were relatively higher for male students, those enrolled in formal education, and those with a moderate income level compared to other groups. It was observed that the level of health perception did not vary according to students' income status, gender, type of settlement, and type of education. A weak relationship was identified between university students' health perceptions and internet addiction. These findings contribute significantly to understanding the relationship between internet addiction and health perceptions among university students. However, it should be noted that further research is needed to better comprehend the complexity of this relationship. This study may serve as a foundation for future research aiming to develop effective intervention strategies against internet addiction.

Keywords: Digital Addiction, Health Perception, University Students.

Jel Codes: I10, I12, I20.

¹Asst. Prof. Dr., Artvin Coruh University, E-posta: mustafa2108@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7445-5361.

²Prof. Dr., Duzce University, E-posta: yalcinkaragoz@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5642-6498.

Atıf/Citation

Filiz, M. & Karagöz, Y. (2024). The impact of university students' individual health perceptions on internet addiction levels. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 422-436.

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN BİREYSEL SAĞLIK ALGILARININ İNTERNET BAĞIMLILIK DÜZEYLERİNE ETKİSİ

Öz

Bu çalışmada amaç, üniversite öğrencilerinin bireysel sağlık algılarının internet bağımlılık düzeyi üzerinde etkisini ortaya koymaktır. Ayrıca öğrencilerin çeşitli demografik değişkenlere göre internet bağımlılık ve bireysel sağlık algılarına yönelik farklılıkları ortaya koymaktır. Çalışmaya Düzce üniversitesinde eğitim gören 286 öğrenci katılım sağlamıştır. Veri toplama aracı olarak internet bağımlılığı ölçeği ve bireysel sağlık algısı ölçekleri kullanılmıştır. Öğrencilerin internet bağımlılık düzeylerinin düşük, bireysel sağlık algılarının ise orta düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Ortalama internet bağımlılık skorları erkek, örgün öğrenim ve orta gelir düzeyine sahip öğrencilerde diğer gruplara nispeten daha yüksektir. Öğrencilerin gelir durumuna, cinsiyete, yerleşim türüne ve eğitim türüne göre sağlık algı düzeyi değişmediği tespit edilmiştir. Üniversite öğrencilerinin sağlık algıları ile internet bağımlılığı arasında zayıf bir ilişki bulunmuştur. Bu bulgular, üniversite öğrencilerinin internet bağımlılığı ve sağlık algıları arasındaki ilişkiyi anlamak için önemli bir katkı sağlamaktadır. Ancak, bu ilişkinin karmaşıklığını daha iyi anlamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu unutulmamalıdır. Bu çalışma, internet bağımlılığına karşı etkili müdahale stratejileri geliştirme çabalarına yönelik gelecekteki çalışmalar için temel oluşturabilir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Bağımlılık, Sağlık Algısı, Üniversite Öğrencileri.

Jel Kodları: I10, I12, I20.

1. INTRODUCTION

Recent times have seen the internet becoming an integral part of our lives, and its increasing usage among the youth has made internet addiction an important issue. This situation, especially considering its potential effects on university students who make up a large portion of the young population, requires significant attention. Internet addiction can negatively affect individuals' social, psychological, and even physical health. However, whether individuals' own health perceptions have an impact on their levels of internet addiction is a topic not adequately covered in the literature.

Excessive use of the internet has been linked to various adverse mental health effects, including anxiety, depression, and psychopathology (Fallah et al., 2020; Kuss & Griffith, 2017). The accessibility and prevalence of the internet among students make them a clear target for the risk of internet addiction (Kuss & Griffith, 2017, p, 311). As the digital world expands, understanding the impact of internet addiction on the health perceptions of university students is crucial. Previous studies have emphasized the relationship between internet addiction and mental health problems, indicating a need for preventive measures and appropriate treatment (Lin et al., 2014, p, 662). The harmful effects of internet use have been acknowledged by organizations such as the European Parliament, which researches internet addiction and its potential negative outcomes (European Parliament, 2020).

The widespread use of the internet for various purposes, such as studying, socializing, entertainment, and gaming, complicates the identification of problematic internet usage. Students who are addicted to the internet are more likely to experience negative outcomes, such as academic problems, social isolation, and mental health issues (Rosen et al., 2013, p, 2507; Wang et al., 2018, p, 1027; Young, 2010, p, 8; Chen et al., 2019a, p, 5052; Lee et al., 2014, p, 377). Tabatabaee et al. (2018) found that there is a relationship between internet addiction and body mass index and this has an impact on sleep quality, physical activity and eating habits. In China, the prevalence of internet addiction was significantly higher in overweight and obese people (Li et al., 2014).

Various factors affecting internet addiction include individual health perceptions. Individual health perceptions express people's own views on their health and well-being (Lin et al., 2011, p, 743; Park et al., 2008, p, 898). People with negative individual health perceptions may be more likely to engage in unhealthy behaviors such as excessive internet use. Several reasons can explain why people with negative individual health perceptions may be more addicted to the internet. First, the internet can provide a way for people to escape negative thoughts and feelings about their health. Second, the internet can provide a sense of control and dominance, which may be attractive to people who feel they have little control over their health status. Third, the internet can provide a sense of connection and belonging, which may be significant for those who feel isolated or lonely (Rosen et al., 2013; Wang et al., 2018; Kim et al., 2018; Chen et al., 2019b; Chen et al., 2019c; Kuss et al., 2018; Yu et al., 2019).

According to the results of the "Household Information Technologies Usage Survey-2022" conducted by the Turkish Statistical Institute (TUIK), the "internet usage rate" was 85.0% in 2022 for the 16-74 age group, whereas it was 82.6% in 2021. The proportion of households with internet access in Turkey was determined as 94.1% for the year 2022, and as 92.0% for the previous year (TUIK, 2022).

The youth assess cell phones differently compared to other digital media tools, and these devices are increasingly utilized not only as communication tools but essentially as miniature computers. This trend contributes to the rise in digital addiction (Haddock et al., 2022).

With the increasing dependency on digital technology, it becomes crucial to uncover the factors influencing internet addiction, with individual health perception being one of them. The manner in which university students perceive their own health has the potential to impact their levels of internet addiction. Thus, the objective of this study is to scrutinize the influence of university students' individual health perceptions on their levels of internet addiction.

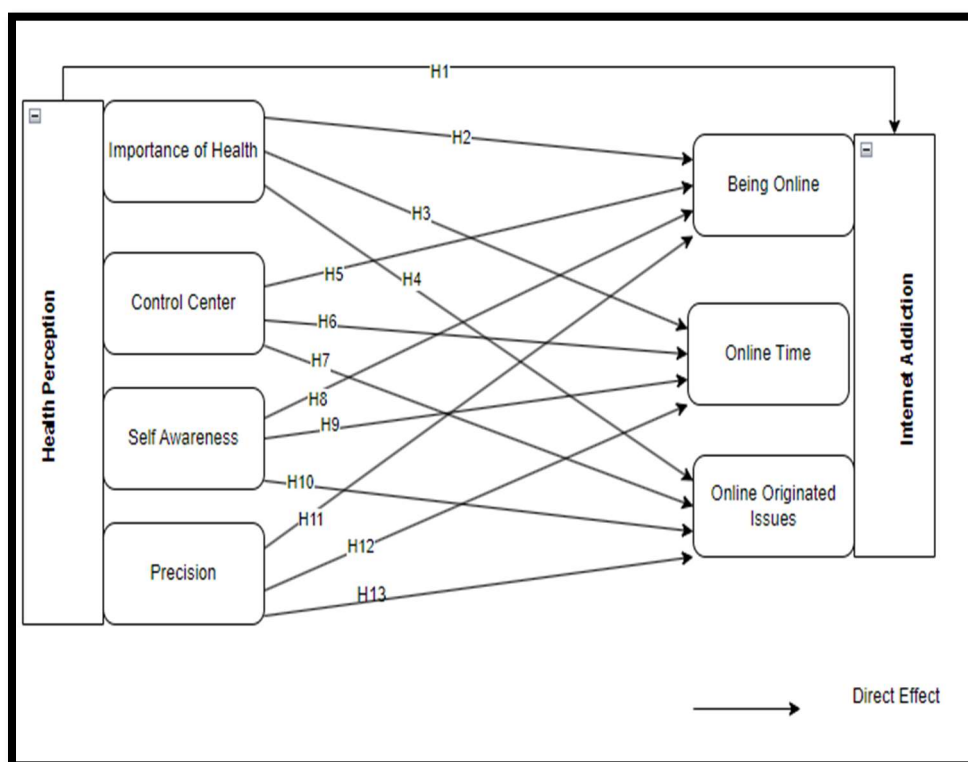
Additionally, it aims to investigate the variations in internet addiction and individual health perception based on diverse demographic variables. The outcomes of this study may encompass findings geared towards formulating effective strategies for preventing and mitigating internet addiction among university students. This information could prove beneficial for health service professionals, educators, and policymakers in gaining a deeper understanding and overseeing the internet usage of young individuals. Moreover, recognizing the potential impact of health perception on internet addiction can contribute to the development of more efficient intervention strategies in this field.

2. METHOD

2.1. Model of the Research

The following model has been developed within the scope of the above mentioned literature.

Figure 1. Research Model

Under the context of the model above, the following hypotheses have been developed.

H1: Students' perceptions of individual health have an impact on their levels of internet addiction.

Within the scope of hypothesis H1, the effect of the sub-dimensions of the individuals' health perception scale on internet addiction was also examined. (H2-H13).

2.2. Study's Universe and Sample

The universe of the study consists of university students studying at Düzce University in the Spring term of 2022-2023. Various criteria exist in the literature for determining the study's sample. In this study, the criterion suggested by Bryman & Cramer (2001) and often utilized in many social sciences studies is adopted; namely, the number of expressions in the data collection tool/scale(s) should preferably be five times or ten times the number. Based on this criterion, considering the total number of 35 expressions in the two scales present in the survey, it has been decided that a sample group reached with at least 175 (5x35) university students will be sufficient.

In the study, 286 university students were reached, and it was decided that this number was sufficient for the sample according to the criteria of Bryman and Cramer (2001). For the exclusion criteria, participants with incomplete survey responses or those who did not meet the specified criteria related to the expressions in the scales will be excluded from the final analysis. Convenience sampling was employed as the sampling technique in this study due to its fast, easy, and cost-effective nature.

2.3. Data Collection Tools Used in the Study

The survey, consisting of three sections, was used as a data collection tool in this study.

Demographic Information Form: Five questions about the students gender, learning style, educational background, family income status, and typical settlement are included in this form that was made by the researchers.

Internet Addiction Scale: This scale was developed by Balta & Horzum (2008) and consists of three sub-dimensions and 20 items. The first dimension is the preference for being online over daily life (10 items), the second dimension is the desire to increase online time (5 items), and the third dimension is problems stemming from being online (5 items). High scores from the scale indicate high internet addiction. The Cronbach Alpha coefficient for the scale in this study was found to be 0.842, with the sub-dimensions found to be 0.838, 0.833, and 0.817 respectively. The scale sub-dimensions are explained below:

-
- Preference for being online over daily life: This dimension expresses that the individual experiences problems in daily life due to internet use, cannot finish tasks on time, and tries to live daily life in the virtual world.
  - Desire to increase online time: This dimension expresses that the individual sees life as meaningless when not using the internet and constantly thinks about the virtual world.
  - Problems stemming from being online: This dimension expresses that the individual feels tense and nervous when not online and tends to become introverted due to problems caused by the internet.

Individual Health Perception Scale: The scale developed by Diamond et al., (2007), was validated and reliability tested for Turkish by Kadioğlu & Yıldız (2012). The scale consists of 15 items and four sub-dimensions and is of the five-point Likert type. A maximum of 75 and a minimum of 15 points can be obtained from the scale. High scores indicate a high perception of health, low scores indicate a low perception of health. The Cronbach alpha coefficient of the scale was determined to be 0.777. The Cronbach alpha coefficients of the scale's sub-dimensions were found to be 0.702 for locus of control, 0.704 for certainty, 0.712 for importance of health, and 0.782 for self-awareness. The scale sub-dimensions are explained below:

- Locus of Control: This sub-dimension measures an individual's belief in their ability to control their health status. Individuals who believe that they have control of their health are more likely to manage their health better and generally achieve better health outcomes.
- Certainty: This sub-dimension measures an individual's uncertain beliefs about their health status. The individual does not have a definitive idea about health.
- Importance of Health: This dimension measures how much value an individual places on the effect of health on overall quality of life and well-being. Individuals who perceive the importance of health at a high level generally prioritize behaviors related to health.
- Self-Awareness: This sub-dimension measures the level of an individual's awareness of their own body and health status. Individuals with high self-awareness generally detect health-related changes faster and seek medical help when needed.

2.4. Data Collection and Analysis of the Study

After obtaining permission, the data of the study were collected online from students studying at Düzce University in the spring term of 2022-2023 between March 1, 2023, and July 6, 2023. The survey process took an average of 2 minutes.

In analyzing the data obtained in the study, normality distribution was checked first to decide which method to use. For this purpose, it was checked whether the mean scores of the scales and sub-dimensions displayed a normal distribution. The skewness and kurtosis coefficient values, which are indicators of the normality of the obtained data, were considered in making the decision. Accordingly, it was observed that the skewness and kurtosis values of both scales and sub-dimensions showed distribution within normal limits (+0.537/-0.697) (Tabachnick & Fidell, 2001, p, 157).

T-tests and Anova tests were conducted in the study to reveal differences according to the demographic variables of the students. Before conducting regression analysis, a correlation analysis was conducted to examine whether there was a multicollinearity problem among the sub-dimensions of the scale. Multiple regression analysis was conducted to reveal the effect of students' health perception levels on their levels of internet addiction. IBM SPSS 25 software package program was utilized in performing the statistical analyses.

2.5. Ethical Statements in the Research

After determining the purpose and scope of the study, necessary forms were created and an application was made to the Artvin Çoruh University Scientific Research and Publication Ethics Board to evaluate its ethical suitability. The board granted permission for ethical suitability with its decision number E-18457941-050.99-83654 dated February 28, 2023. A short paragraph was included at the beginning of the survey to indicate the purpose of the study to the participating university students and their informed consents were obtained.

3. RESULTS

Examining the demographic distribution of the university students who participated in the study; 52.8% (n:151) were female, 47.2% (n:135) were male, 87.1% (n:249) were enrolled in the first cycle, and 12.9% (n:37) were in the second cycle of education. Additionally, 24.8% (n:71) were associate degree students, 69.9% (n:200) were undergraduate students, and 5.3% (n:15) were Master's degree students. On the other hand, in terms of income level, 1.1% (n:3) of the students stated that their income was very poor, 9.5% (n:27) stated it was poor, 59.4% (n:170) stated it was average, 28.3% (n:81) stated it was good, and 1.7% (n:5) stated it was

very good. Finally, in terms of the general location where students live, it was determined that 14.0% (n:40) lived in villages, 26.6% (n:76) in towns, 39.5% (n:113) in city centers, and 19.9% (n:57) in metropolises.

Table 1. Descriptive Statistics Related to Factors

Factors	n	Mean	Standard Deviation
Internet Addiction (All Scale)	286	2.27	.800
Prefer Being Online to Daily Life	286	2.45	.779
Increase Your Online Time	286	2.17	.915
Online Based Issues	286	2.18	.887
Individual Health Perception (All Scale)	286	3.04	.779
Importance of Health	286	2.56	.548
Control Center	286	2.98	.669
Self Awareness	286	3.87	.730
Precision	286	2.75	.873

Table 1 provides the fundamental values related to the scale and subfactors of the students participating in the study. According to this, it was seen that the students responded "Neutral" for the variable 'preference for being online over daily life' (2.45), a sub-variable of addiction, and "Agree" for the variable 'self-awareness' (3.87), a sub-dimension of health. For the entirety of the internet addiction scale (2.27), they responded "Disagree", and for the individual health perception scale (3.04), they responded "Neutral". In other words, it was observed that students' levels of internet addiction are low, while their perceptions of individual health are at a moderate level.

The t-test results conducted to reveal the differences between the binary groups in the study are given in Table 2.

Table 2. Differences by Gender and Type of Education

Factors	Variables	n	Mean	t	p
Internet Addiction	Woman	151	2.13	-3.270	0.001
	Man	135	2.43		
Individual Health Perception	Woman	151	3.07	1.549	0.122
	Man	135	3.00		
Internet Addiction	First Shift	249	2.23	-2.352	0.019
	Second Shift	37	2.56		
Individual Health Perception	First Shift	249	3.05	0.416	0.377
	Second Shift	37	2.99		

According to Table 2, there is a significant difference in the level of internet addiction according to students' gender ($p < 0.05$). Accordingly, it was observed that the level of internet addiction of man students (2.43) is higher than that of woman students (2.13). It is seen that students' health perception levels do not change according to gender ($p > 0.05$).

According to Table 2, there is a significant difference in the level of internet addiction according to the type of learning of students ($p < 0.05$). Accordingly, it was observed that the level of internet addiction of students in the second shift of education (2.56) is higher than that of students in the first shift (2.23). It is seen that students' health perception levels do not change according to the type of learning ($p > 0.05$).

The t-test results conducted to reveal differences between groups of three or more in the study are given in Table 3.

Table 3. Demographic Differences in Internet Addiction and Health Perception

Demographic Indicators	Variables	F	p	S.D	Reason for the difference
Income	Internet Addiction	8.278	0.000	2.101	Good (2.11) Middle (2.38)
	Individual Health Perception	0.639	0.635	0.514	No Difference
Type of Settlement	Internet Addiction	1.497	0.215	0.871	No Difference
	Individual Health Perception	2.232	0.085	1.240	No Difference
Education	Internet Addiction	1.381	0.253	0.351	No Difference
	Individual Health Perception	3.935	0.021	1.871	Associate Degree (2.94) Undergraduate Degree (3.07)

Note: The LSD post hoc test was applied to identify between which groups the significant difference arose.

According to Table 3, there is a significant difference in the level of internet addiction according to students' income level ($p < 0.05$). Accordingly, it was observed that the level of internet addiction of students who state that their family income is at a medium level (2.38) is higher than that of students who say it is at a good level (2.11). It is seen that students' health perception levels do not change according to income level ($p > 0.05$).

It is observed that the levels of internet addiction and health perception of students do not change according to the type of settlement ($p > 0.05$).

According to Table 3, there is no significant difference in the level of internet addiction according to the students' level of education ($p > 0.05$). However, there is a significant difference in the level of health perception according to the students' level of education ($p < 0.05$). Accordingly, it was observed that the health perception levels of undergraduate students (3.07) are higher than those of associate degree students (2.11).

Table 4 presents the results of the correlation analysis conducted for the sub-dimensions of the scale.

Table 4. Correlation Analysis Findings

Variables	1	2	3	4	5	6	7
Prefer Being Online to Daily Life	1						
Increase Your Online Time	.764**	1					
Online Based Issues	.811**	.810**	1				
Importance of Health	.267**	.170**	.181**	1			
Control Center	.031	.027	.066	-.051	1		
Self Awareness	-.303**	-.222**	-.230**	-.175**	.025	1	
Precision	.372**	.349**	.419**	.249**	.122*	-.101	1
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).							
*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).							

Upon examining Table 4, it can be seen that most of the relationships between the sub-dimensions are significant. When the correlation coefficients are evaluated, it can be said that there is no multicollinearity problem since the tolerance values calculated for all variables are below 0.10 and the VIF values are not above 10 (Pallant, 2005, p, 171).

Finally, in the study, a multiple regression analysis was conducted to determine the effect of the level of health perception and its sub-dimensions on the level of internet addiction and its sub-dimensions. The findings obtained are given in Table 5.

Table 5. Multiple Regression Analysis Results

Model	Dependent Variable	Independent Variable	β	t	P	F	Model (p)
1	Prefer Being Online to Daily Life	Importance of Health	.209	2.677	.008	20.912	0.000
		Control Center	.008	.136	.892		
		Self Awareness	-.263	-4.621	.000		
		Precision	.277	5.660	.000		
		R ² :0.229;Adjusted.R ² :0.218 F:20.912.					
2	Increase Your Online Time	Importance of Health	.096	1.033	.301	13.399	.000
		Control Center	.076	-.063	.945		
		Self Awareness	.070	-3.236	.001		
		Precision	.060	5.532	.000		
		R ² :0.160;Adjusted.R ² :0.148 F:13.399.					
3	Online Based Issues	Importance of Health	.088	.980	.328	19.218	.000
		Control Center	.035	.491	.624		
		Self Awareness	-.222	-3.397	.001		
		Precision	.390	6.956	.000		
		R ² :.215;Adjusted.R ² :.204 F:19.218.					
4	Internet Addiction	Individual Health Perception	0.464	3.658	.000	13.384	.000
R ² :.045;Adjusted.R ² :.042 F:13.384							

In Model 1, the regression model created to determine whether the sub-dimensions of the level of health perception have an effect on the level of internet addiction sub-dimension, preference for being online over daily life, is seen to be statistically significant (F:20,912; p:0,000<0.05). The adjusted R2 value is seen to be 0.218. According to this result, it shows

that 21% of the variance in students' preference for being online over daily life is explained by health perception. Accordingly, it has been seen that among the sub-dimensions, the importance of health ($\beta=0,209$, $p:0,008<0.05$) has a positive effect, self-awareness ($\beta=-,263$ $p:0,000<0.005$) has a negative effect, and certainty ($\beta=,277$ $p:0,000<0.005$) has a positive effect on the level of addiction. It was observed that the level of control center did not have any effect on the preference for being online over daily life ($p:0,892>0.05$). As a result, H2, H8, and H11 hypotheses were accepted and H5 hypothesis was rejected.

In Model 2, the regression model created to determine whether the sub-dimensions of the level of health perception have an effect on the level of internet addiction sub-dimension, the level of increasing online time, is seen to be statistically significant ($F:13,399$; $p:0,000<0.05$). The adjusted R2 value is seen to be 0.148. According to this result, it shows that 15% of the variance in students' level of increasing online time is explained by health perception. Accordingly, it was seen that self-awareness ($\beta=,070$ $p:0,001<0.005$) and certainty ($\beta=,060$ $p:0,000<0.005$) positively affect the level of increasing online time. It was observed that the importance of health and the level of control center did not have any effect on the increase of online time ($p:0,301;0,945>0.05$). As a result, H9 and H12 hypotheses were accepted, and H3 and H6 hypotheses were rejected.

In Model 3, the regression model created to determine whether the sub-dimensions of the level of health perception have an effect on the level of internet addiction sub-dimension, the level of problems caused by being online, is seen to be statistically significant ($F:9,218$; $p:0,000<0.05$). The adjusted R2 value is seen to be 0.204. According to this result, it shows that 20% of the variance in students' level of problems caused by being online is explained by health perception. Accordingly, it was seen that self-awareness ($\beta=-,222$ $p:0,001<0.005$) negatively and certainty ($\beta=,390$ $p:0,000<0.005$) positively affect the level of problems caused by being online. It was observed that the importance of health and the level of control center did not have any effect on problems caused by being online ($p:0,328;0,624>0.05$). As a result, H10 and H13 hypotheses were accepted, and H4 and H7 hypotheses were rejected.

In Model 4, the regression model created to determine whether the level of health perception has an effect on the level of internet addiction is seen to be statistically significant ($F:13,384$; $p:0,000<0.05$). The adjusted R2 value is 0.042. According to this result, it shows that 4% of the variance in students' level of internet addiction is explained by health perception. As a result, the H1 hypothesis has been accepted.

4. DISCUSSION

In this study aimed at determining the impact of university students' individual health perceptions on their internet addiction levels and identifying differences according to various demographic variables, significant findings have been obtained. These findings will be discussed within the context of existing literature in this section.

The study reveals that the students' levels of internet addiction are low while their individual health perceptions are at a medium level. This finding is consistent with the literature (Chemnad et al., 2023) and suggests that internet addiction is a relatively rare problem among university students.

It was identified that male students' levels of internet addiction are higher than those of female students, that Second Shift students' levels of internet addiction are higher than first-education students, and that students who describe their families' income level as "medium" have higher levels of internet addiction than those describing their families' income level as "good". No significant difference was observed regarding the level of internet addiction according to the type of residence and educational level of the students. In a study conducted by Tsitsika et al., (2011), it was found that male students had higher levels of internet addiction compared to females. Moreover, Yen et al., (2007) found that individuals with higher levels of education had lower levels of internet addiction. While these findings may not fully align with the finding that Second Shift students have higher levels of internet addiction, it does suggest that educational status may have an effect on internet addiction.

It was found that the students' health perception levels did not differ according to gender, type of education, income level, and type of residence. However, undergraduate students were found to have higher health perception levels than associate degree students. Vlassoff (2007), investigated gender difference in health perception, concluding that women diagnosed with the same condition had twice as poor health perception as men.

It is shown that 4% of the variance in university students' levels of internet addiction is explained by health perception. Kim & Davis (2009) found that internet addiction has a negative impact on individuals' overall health status. The finding that only 4% of the level of internet addiction can be explained by health perception indicates the presence of a wide range of factors affecting internet addiction. This finding is consistent with the literature; for example, Kuss et al., (2018) state that internet addiction is a multifactorial phenomenon and various factors such as genetics, personality traits, and environmental factors can affect this

condition. The study also suggests that individual health perception is a relatively weak predictor of internet addiction. This should be considered in light of the fact that this study only looks at a single factor that may contribute to internet addiction. Other factors such as personality traits, social support, and coping mechanisms could also play a role.

5. CONCLUSION AND SUGGESTIONS

This study has revealed a relationship between university students' individual health perceptions and levels of internet addiction. However, the impact of health perception on internet addiction is relatively weak. This indicates that internet addiction is a multifactorial phenomenon and there may be other factors beyond health perception that could affect this condition.

Additionally, the study has demonstrated that demographic factors - gender, educational status, and income level - have a significant influence on levels of internet addiction. However, these factors have not had a significant impact on levels of health perception.

It is recommended that future research delve more deeply into the relationship between health perception and internet addiction. In particular, other potential factors that might contribute to internet addiction, such as personality traits, social support, and coping mechanisms, should be investigated.

Furthermore, steps should be taken by policy makers and university administrators to increase awareness about internet addiction among university students and to develop preventive and intervention strategies on this matter.

Lastly, there is a need for more research to better understand the influence of demographic factors like educational status and income level on levels of internet addiction. This could be significant for the development of effective preventive and intervention strategies.

REFERENCES

- Balta, O. C., & Horzum, M. B. (2008). Internet addiction test. *J Educ Sci Pract*, 7(13).
- Bryman, A., & Cramer, D. (2001). *Quantitative data analysis with SPSS release 10 for Windows*. Routledge.
- Chemnad, K., Aziz, M., Abdelmoneium, A., et al. (2023). Adolescents' Internet addiction: Does it all begin with their environment? *Child Adolesc Psychiatry Ment Health*, 17, 87.

- Chen, B., Liu, F., Ding, S., Ying, X., Wang, L., & Wen, Y. (2019a). Psychological capital and internet addiction among Chinese university students: The mediating role of self-esteem and resilience. *Int J Environ Res Public Health*, *16*(24), 5057.
- Chen, X., Li, M., Wang, P., & Bai, Y. (2019b). The relationship between online health information seeking and health-promoting behavior among Chinese university students: A mediation analysis. *Front Psychol*, *10*, 2378.
- Cheng, C., Li, A. Y., & Liu, J. W. (2019c). Internet addiction prevalence and quality of (real) life: A meta-analysis of 31 nations across seven world regions. *Cyberpsychol Behav Soc Netw*, *22*(8), 540-547.
- Diamond, J. J., Becker, J. A., Arenson, C. A., Chambers, C. V., & Rosenthal, M. P. (2007). Development of a scale to measure adults' perceptions of health: preliminary findings. *J Community Psychol*, *35*, 557-561.
- European Parliament. (2020). Potentially negative effects of internet use. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/641540/EPRS_IDA\(2020\)641540_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/641540/EPRS_IDA(2020)641540_EN.pdf)
- Fallah Mehneh, S., Alavi, S. S., Mirzaian, B., & Taheri Mobarakeh, S. (2020). A study of internet addiction and its effects on mental health: A study based on Iranian University Students. *J Educ Health Promot*, *9*, 295.
- Haddock, A., Ward, N., Yu, R., & O'Dea, N. (2022). Positive Effects of Digital Technology Use by Adolescents: A Scoping Review of the Literature. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *19*(21), 14009. <https://doi.org/10.3390/ijerph192114009>
- Kadıoğlu, H., & Yıldız, A. (2012). The validity and reliability of the Turkish version of the health perception scale. *Turkey Clinics*, *32*(1), 47-53.
- Kim, H. K., & Davis, K. E. (2009). Toward a comprehensive theory of problematic Internet use: Evaluating the role of self-esteem, anxiety, flow, and the self-rated importance of Internet activities. *Computers in Human Behavior*, *25*, 490-500.
- Kim, J. H., Lee, J. Y., Oh, J. Y., & Ryu, J. H. (2018). The relationship between Internet addiction and psychiatric symptoms: A comparison of college students and non-students. *J Psychiatr Res*, *103*, 71-78.
- Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2017). Social networking sites and addiction: Ten lessons learned. *Int J Environ Res Public Health*, *14*(3), 311.
- Kuss, D. J., Kanjo, E., & Crook-Rumsey, M. (2018). Development and validation of the internet addiction test (IAT) version for Indonesian university students. *J Educ Comput Res*, *56*(4), 662-673.
- Lee, Y. K., Chang, C. T., Lin, Y., & Cheng, Z. H. (2014). The dark side of smartphone usage: Psychological traits, compulsive behavior and technostress. *Comput Human Behav*, *31*, 373-383.

- Li, M., Deng, Y., Ren, Y., Guo, S., & He, X. (2014). Obesity status of middle school students in Xiangtan and its relationship with Internet addiction. *Obesity*, 22, 482-487.
- Lin, M. P., Ko, H. C., & Wu, J. Y. (2011). Prevalence and psychosocial risk factors associated with internet addiction in a nationally representative sample of college students in Taiwan. *Cyberpsychol Behav Soc Netw*, 14(12), 741-746.
- Lin, M. P., Ko, H. C., & Wu, J. Y. W. (2014). Prevalence and psychosocial risk factors associated with internet addiction in a nationally representative sample of college students in Taiwan. *Cyberpsychol Behav Soc Netw*, 17(12), 660-666.
- Pallant, J. (2005). *SPSS survival manual a step by step guide to data analysis using SPSS for Windows* (Version 12). Allen & Unwin.
- Park, S. K., Kim, J. Y., & Cho, C. B. (2008). Prevalence of internet addiction and correlations with family factors among South Korean adolescents. *Adolescence*, 43(172), 895-909.
- Rosen, L. D., Whaling, K., Carrier, L. M., Cheever, N. A., & Rokkum, J. (2013). The media and technology usage and attitudes scale: An empirical investigation. *Comput Human Behav*, 29(6), 2501-2511.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2001). *Using multivariate statistics* (4th ed.). Allyn & Bacon.
- Tabatabaee, H. R., Rezaianzadeh, A., & Jamshidi, M. (2018). Mediators in the Relationship between Internet Addiction and Body Mass Index: A Path Model Approach Using Partial Least Square. *Journal of research in health sciences*, 18(3), e00423.
- Tsitsika, A., Critselis, E., Louizou, A., et al. (2011). Determinants of Internet Addiction among Adolescents: A Case-Control Study. *The Scientific World Journal*, 11, 866-874.
- TUIK. (2022). *Household Information Technologies (IT) Usage Survey*.
- Wang, C. C., Lu, H. C., & Lin, Y. C. (2018). Internet addiction of Taiwanese high school adolescents: Associations with academic performance, boredom proneness, and learning attitudes. *J Educ Comput Res*, 55(7), 1023-1047.
- Vlassoff C. (2007). Gender differences in determinants and consequences of health and illness. *Journal of Health, Population, and Nutrition*, 25(1), 47-61.
- Yen, J. Y., Yen, C. F., Chen, C. C., Chen, S. H., & Ko, C. H. (2007). Family factors of internet addiction and substance use experience in Taiwanese adolescents. *Cyberpsychology & Behavior*, 10(3), 323-329.
- Young, K. S. (2010). *Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder*. In K. S. Young & C. N. de Abreu (Eds.), *Internet addiction: A handbook and guide to evaluation and treatment* (pp. 3-17). Wiley.
- Yu, J. I., Choi, K. A., Lee, M. J., & Li, H. M. (2019). Factors associated with internet addiction among South Korean university students. *J Med Syst*, 43(11), 1-9.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 437-452

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 19.01.2024

Accepted / Kabul: 20.02.2024

COVID-19 PANDEMİSİNDE ÇALIŞMA KOŞULLARINDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİKLİKLERİN İŞ PERFORMANSI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: HASTANELERDE YAPILAN BİR ARAŞTIRMA*

Furkan ŞAHİNBAŞ¹

Sıdıka KAYA²

Öz

COVID-19 pandemisinin 2020 yılı Mart ayında ilan edilmesiyle başlayan süreçte en fazla risk altında çalışan meslek grubu sağlık çalışanları olmuştur. COVID-19 pandemisi, bu grubun iş yaşam dengesi ve çalışma koşullarında radikal değişiklikler meydana getirmiştir. Bu çalışmada, COVID-19 pandemisi ile hastanelerde değişen çalışma koşullarının çalışanların iş performansı üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, pandemi döneminde (Ekim 2021), Rize il merkezinde yer alan Sağlık Bakanlığı'na bağlı bir hastane, bir üniversite hastanesi ve bir özel hastanede çalışan ve tabakalı örnekleme yöntemi ile belirlenen 348 personelin (hekim, hemşire, idari personel ve diğer çalışanlar) oluşturduğu örneklem grubuna anket uygulanmıştır. Anket formunu kişisel ve demografik bilgi formu ve Karakurum tarafından geliştirilen, görev performansı ve bağlamsal performans boyutlarından oluşan iş performans ölçeği oluşturmaktadır. Verilerin analizinde iki ortalama arasındaki farkın önemlilik testi (t testi) ve çoklu doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır. Uzaktan (evden) çalışanların görev performansı ve iş performansının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Ayrıca, acil çağrılmalarında artış olanların görev performansı, bağlamsal performans ve iş performansının daha yüksek olduğu belirlenmiştir ($p<0,05$). Çalışma koşullarında meydana gelen değişikliklerin çalışanların performans algılarına etkisini ortaya koymak amacıyla çoklu doğrusal regresyon analizi yapılmış; uzaktan (evden) çalışma ve acil çağrılmada artışın görev performansı ve iş performansı üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Nöbet sisteminde değişikliklerin ise bağlamsal performans üzerinde negatif yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Çalışanlara mümkün olduğunca esnek çalışma programları ve vardiya planlamaları yapılmasının faydalı olacağı sonucuna varılmıştır. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar, benzer bir pandemi durumunda alınacak önlemlerin belirlenmesi açısından yol gösterici olabilir.

Anahtar Kelimeler: İş Performansı, COVID-19, Çalışma Koşulları, Sağlık Çalışanları, Hastane.

JEL Kodları: I10, I19, J81.

*Bu çalışma Furkan ŞAHİNBAŞ tarafından Sıdıka KAYA danışmanlığında hazırlanma süreci devam eden "Hastanelerde Çalışan Personelin Çalışma Ortamı Algılarının Bireysel Performans Algılarına Etkisi" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, E-posta: furkansahinbas4@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4486-1921.

²Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, E-posta: sdkaya@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1495-9373.

Atıf/Citation

Şahinbaş, F. & Kaya, S. (2024). Covid-19 pandemisinde çalışma koşullarında meydana gelen değişikliklerin iş performansı üzerindeki etkisi: hastanelerde yapılan bir araştırma. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 437-452.

THE EFFECT OF CHANGES IN WORKING CONDITIONS DURING THE COVID-19 PANDEMIC ON JOB PERFORMANCE: A STUDY CONDUCTED IN HOSPITALS

Abstract

In the process that began with the declaration of the COVID-19 pandemic in March 2020, the group of healthcare workers has been the most at risk. The COVID-19 pandemic has brought about radical changes in the work-life balance and working conditions of this group. This study aims to determine the effect of the changing working conditions in hospitals due to the COVID-19 pandemic on the performance of employees. In line with this aim, a sample group consisting of 348 personnel (physicians, nurses, administrative staff, and other employees) working in a hospital affiliated with the Ministry of Health, a university hospital, and a private hospital located in the city center of Rize in October 2021, determined using stratified sampling method, was surveyed. The survey consisted of a personal and demographic information form and a job performance scale comprising task performance and contextual performance dimensions developed by Karakurum. The significance test of the difference between two means (t-test) and multiple linear regression analysis were used for data analysis. It was found that the task performance and job performance of those working remotely (from home) were higher. Additionally, it was determined that those who experienced an increase in emergency calls had higher task performance, contextual performance, and job performance ($p < 0.05$). Multiple linear regression analysis was conducted to reveal the effect of changes in working conditions on employees' performance perceptions; it was found that remote work (from home) and increase in emergency calls had a positively significant effect on task performance and job performance. It was also found that changes in the shift system had a negatively significant effect on contextual performance. The findings of this study suggest that providing employees with flexible work schedules and shift planning as much as possible would be beneficial. The results obtained from this study can be guiding in determining measures to be taken in a similar pandemic situation.

Keywords: Job Performance, COVID-19, Working Conditions, Healthcare Workers, Hospital.

JEL Codes: I10, I19, J81.

1. GİRİŞ

Tarih boyunca meydana gelmiş her pandemi, toplumların yaşam şartlarında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. İlk kez 2019 yılında Wuhan kentinde ortaya çıkan ve kısa süre içerisinde tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak ilan edilmiş ve 21. yüzyılın en ciddi tehdidi olarak kabul edilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2020).

Pandemi sürecinde sağlık sektöründe çalışma koşullarında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. COVID-19 pandemisi ile sağlık çalışanlarının değişen çalışma koşulları arasında; esnek mesai, uzaktan (evden) çalışma, izin iptali, nöbet sisteminde değişiklikler, acil çağrılmada artış ve iş yoğunluğunda artış yer almaktadır. Çalışma koşullarında meydana gelen değişiklikler ile çalışanların iş performansları arasında ilişki olduğu düşünülmektedir.

Sağlık sektöründe hizmet sunan kurumlarda olumlu iş ortamının yaratılması; kurum idaresi, çalışanlar, hizmet alan hastalar ile hasta yakınları bakımından çok önemlidir. Çalışma koşullarından tatmin olan personelin sağladığı hizmet, hasta ile yakınlarına olumlu şekilde

yansımaktadır. Çalışanlar iş ortamının pozitif ya da negatif tüm değişkenlerinden doğrudan etkilenirler. Sağlıklı olmayan iş ortamları; çok fazla iş yükü, fazla çalışma süreleri, düşük profesyonel statü, problemlili iletişim aracılığıyla çalışanların fiziki ve ruhsal sağlığını etkilemektedir. Bir iş yerinde çalışanın sağlıklı olup olmaması yalnızca onun değil, hizmet sunduğu insanların da problemi olmaktadır (Öztürk vd., 2012).

İş performansı, planı ve amacı olan faaliyetlerin sonucunda ortaya çıkan veriler ile kalitenin belirlendiği bir kavram olduğu için göreceli ve bağımsız bir olgudur (Örücü & Kanbur, 2008). İşletmeler hedeflerine varmak adına performansı yüksek olan kişilere gereksinim duymaktadır. Benzer biçimde, kişiler de verilen görevleri iyi bir performans sergileyerek yaptıklarında bireysel tatmin ve gurur duymaktadır. Düşük performans ile başarılı olamama ise tatminsizliği doğurmaktadır (Sonnentag & Frese, 2002). İş performansının ölçülmesi, çalışanın iş esnasındaki davranışlarının ve davranış boyutlarının ölçülmesidir (Day vd., 2004).

İş performansı (bireysel performans) yaygın olarak, görev performansı ve bağlamsal performans olmak üzere iki boyutta ele alınmaktadır. Görev performansı; işin teknik ve profesyonellik kısmıyla ilgilidir. Açık görev tanımları, mesleki yeterlilik seviyesi ve verimli iş koşulları görev performansının yüksek olması açısından önemlidir. Bu noktada bireyin yeteneği ve deneyimleri önemli rol oynamaktadır (Motowidlo vd., 1997). Bağlamsal performans; örgüt iklimi ve kültürünü de içeren davranışlarla ilgilidir. Diğer çalışanlarla birlikte çalışabilme, gönüllülük, kuruma destek olma ve benzeri davranışlar bağlamsal performans içinde değerlendirilmektedir. Bu bakımdan, insanların görev tanımları içinde bulunmayan ancak görev performansına etki eden davranışlardan oluşan performans çeşididir (Borman & Motowidlo, 1997).

Literatürde, çalışma koşulları ile çalışan performansı arasında ilişki olduğu sonucuna ulaşan pek çok çalışma bulunmaktadır. Hastane ortamında vardiyalı olarak çalışan hemşirelerin çalışma koşulu algılarının değerlendirilmesi amacıyla Mollaoğlu ve arkadaşları (2010) tarafından yapılan bir çalışmada, olumlu çalışma koşullarında hizmet vermenin çalışanların performansını artırdığı bulunmuştur. Kahya (2007) çalışma koşullarının performans üzerine etkisini belirlemek amacıyla yürüttüğü araştırma sonucunda zayıf çalışma koşullarının ve kalitesiz işyeri ortamı fiziksel özelliklerinin çalışan performansını düşürdüğünü ortaya çıkarmıştır. Malezya'da yapılan benzer bir çalışmada Naharuddin ve Sadegi (2013) çalışma koşullarının çalışan performansı üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte, çalışma koşullarını önemli ölçüde etkileyen ve bazı değişikliklere neden olan pandemi

sürecinde, çalışma koşulları ile çalışan performansı arasındaki ilişki yeterince incelenmemiştir. Sağlık sektörü özelinde, özellikle COVID-19 süreci gibi kriz zamanlarında, sağlık çalışanlarının çalışma ortamı ve çalışma koşullarında yapılan düzenlemelerin çalışanların iş performansı üzerindeki etkisinin ortaya koyulması önemlidir. Bu bağlamda; bu çalışmanın amacı, COVID-19 pandemisi sürecinde sağlık çalışanlarının çalışma koşullarında meydana gelen değişikliklerin iş performansı üzerindeki etkisini belirlemektir.

2. GEREÇ VE YÖNTEM

COVID-19 pandemisi sürecinde sağlık çalışanlarının çalışma koşullarında meydana gelen değişikliklerin iş performansı üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla yapılan bu araştırmada veri toplama aracı olarak; COVID-19 sürecinde hastanelerdeki çalışma koşullarında meydana gelen değişiklikleri de içeren, araştırmacılar tarafından oluşturulan kişisel ve demografik bilgi formu ile çalışanların bireysel performanslarını ölçmek amacıyla iş performans ölçeği kullanılmıştır. Karakurum (2005) tarafından geliştirilen ve bir kamu kurumunda çalışan personele uygulanan iş performans ölçeği, görev performansı ve bağlamsal performans olmak üzere iki alt boyuttan ve 11 maddeden oluşan beşli Likert tipi bir ölçektir. Söz konusu çalışmada, istatistiksel analiz sonucunda, İş Performans Ölçeği boyutlarına ilişkin Cronbach's Alpha güvenirlik katsayılarının 0,800 ile 0,850 arasında değiştiği belirtilmiştir.

Araştırmanın evrenini yönetim yapıları farklı olan Sağlık Bakanlığı'na bağlı bir hastane, bir üniversite hastanesi ve bir özel hastane olmak üzere Rize il merkezinde bulunan tüm hastanelerde görev yapan 477 hekim, 642 hemşire, 206 idari personel ve 446 diğer hastane çalışanları olmak üzere toplam 1771 hastane personeli oluşturmaktadır. Söz konusu 1771 kişilik evrende %95 güven düzeyinde ulaşılması gereken örneklem büyüklüğü 316 kişi olarak hesaplanmış; örnekleme dahil edilen çalışanlara pandemi sürecinde olunması nedeniyle ulaşılamaması ihtimaline karşı örneklem büyüklüğü %10 oranında artırılmış ve 348 personele anket uygulanmıştır. Tabakalı örnekleme yöntemi ile örneklem büyüklüğü hesaplaması sonucunda örnekleme dahil edilmesi gereken en az hekim sayısı $(477/1771) \times 316 = 85$, hemşire sayısı $(642/1771) \times 316 = 114$, idari personel sayısı $(206/1771) \times 316 = 37$ ve diğer sağlık çalışanları sayısı $(446/1771) \times 316 = 80$ olarak belirlenmiştir.

Anket uygulama çalışması pandemi döneminde 2021 yılı Ekim ayı içerisinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmada kullanılan anket formu örnekleme yer alan çalışanlara dağıtılmış ve çalışanlar anketi doldurduktan sonra toplanmıştır. Anket uygulama çalışmasından elde edilen veriler SPSS paket programına aktarılmış, ölçek puanlarının normal dağılıma uygunluğunun belirlenmesi için basıklık ve çarpıklık katsayıları incelenmiştir.

Ölçeklerden elde edilen basıklık ve çarpıklık değerlerinin -3 ile +3 arasında olması normal dağılım için yeterli görülmektedir (Groeneveld ve Meeden, 1984; Moors, 1986; De Carlo, 1997). Değerler incelendiğinde her bir boyutun basıklık ve çarpıklık katsayılarının -3 ile +3 arasında olduğu görülmüştür. Bu sonuca göre ölçek puanlarının normal dağılım gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır (Tablo 1). Puanların normal dağılım göstermesi nedeni ile çalışmada verilerin analizinde parametrik test tekniklerinden iki ortalama arasındaki farkın önemlilik testi (t testi) kullanılmıştır. Çalışma koşullarında meydana gelen değişikliklerin iş performansına etkisi ise çoklu doğrusal regresyon analizi ile incelenmiştir.

Tablo 1. Ölçek Puanlarının Tanımlayıcı İstatistikleri ile Basıklık ve Çarpıklık Değerleri

	n	Min.	Max.	Ort.	SS	Basıklık	Çarpıklık
Görev Performansı	348	1,00	5,00	4,46	0,59	-1,430	2,814
Bağlamsal Performans	348	1,00	5,00	3,98	0,65	-0,494	0,103
İş Performansı	348	1,00	5,00	4,24	0,56	-1,053	1,806

3. BULGULAR

Araştırma kapsamında yapılan analizler doğrultusunda, tanımlayıcı istatistikler ile COVID-19 sürecinde çalışma koşullarında meydana gelen değişiklikler ve bu değişiklikler açısından durumu farklı olan gruplar arasında görev performansı, bağlamsal performans ve iş performansı bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığına yönelik bulgular ile çoklu doğrusal regresyon analizi sonuçları sunulmuştur.

Tablo 2’de araştırmaya katılan personel ile ilgili tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir. Araştırmaya katılan personelin %56,9’unun üniversite hastanesinde görev yaptığı; %38,2’sinin 30 yaş ve altında, %62,6’sının kadın, %68,7’sinin evli, %45,4’ünün lisans mezunu, %36,2’sinin hemşire olduğu; %32,5’inin polikliniklerde görev yaptığı; %32,5’inin mevcut kurumunda 3 yıl ve daha az süredir çalıştığı görülmüştür.

Tablo 2. Araştırmaya Katılan Personel ile İlgili Tanımlayıcı İstatistikler

		Sayı	Yüzde
Hastane	Üniversite	198	56,9
	Sağlık Bakanlığı	117	33,6
	Özel	33	9,5
Yaş	30 yaş ve altı	133	38,2
	31-35 yaş	71	20,4
	36-40 yaş	56	16,1

	41 yaş ve üstü	88	25,3
Cinsiyet	Kadın	218	62,6
	Erkek	130	37,4
Medeni Durum	Evli	239	68,7
	Bekar	109	31,3
Eğitim Durumu	Lise	13	3,7
	Önlisans	59	17,0
	Lisans	158	45,4
	Altı Yıllık Fakülte	33	9,5
	Tıpta Uzmanlık	71	20,4
	Yüksek Lisans/Doktora	14	4,0
Hastanedeki Görev	Hekim	97	27,9
	Hemşire	126	36,2
	İdari Personel	41	11,8
	Diğer Çalışanlar	84	24,1
Hastanedeki Birim	Poliklinik	113	32,5
	Yatan Hasta Servisi	107	30,7
	Ameliyathane	11	3,2
	Yoğun Bakım	17	4,9
	Acil Servis	41	11,8
	Laboratuvar	12	3,4
	İdari Birimler	41	11,8
	Diğer	6	1,7
Kurumda Çalışma Süresi	3 yıl ve daha az	113	32,5
	4-7 yıl	101	29,0
	8-10 yıl	71	20,4
	11 yıl ve daha fazla	63	18,1

Tablo 3'te COVID-19 sürecinde çalışma koşullarında meydana gelen değişiklikler gösterilmiştir. Katılımcılar, çalışma koşullarında; iş yoğunluğunda artış başta olmak üzere izin iptali, nöbet sisteminde değişiklikler ve acil çağrılmada artış gibi değişikliklerin meydana geldiğini belirtmişlerdir.

Tablo 3. COVID-19 Sürecinde Çalışma Koşullarında Meydana Gelen Değişiklikler

		Sayı	Yüzde
Esnek Mesai	Evet	78	22,4
	Hayır	270	77,6
Uzaktan (Evden) Çalışma	Evet	34	9,8
	Hayır	314	90,2
İzin İptali	Evet	141	40,5

	Hayır	207	59,5
Nöbet Sisteminde Değişikler	Evet	124	35,6
	Hayır	224	64,4
Acil Çağrılmada Artış	Evet	123	35,3
	Hayır	225	64,7
İş Yoğunluğunda Artış	Evet	278	79,9
	Hayır	70	20,1

Tablo 4'te COVID-19 sürecinde esnek mesai durumuna göre iş performansı gösterilmiştir. Esnek mesaiye geçenler ve geçmeyenler arasında görev performansı, bağlamsal performans ve iş performansı bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmamıştır ($p>0,05$).

Tablo 4. COVID-19 Sürecinde Esnek Mesai Durumuna Göre İş Performansı

	Esnek Mesai				t	p
	Evet		Hayır			
	Ortalama	SS	Ortalama	SS		
Görev Performansı	4,47	0,61	4,46	0,59	0,054	0,957
Bağlamsal Performans	4,05	0,67	3,96	0,65	1,001	0,318
İş Performansı	4,28	0,57	4,23	0,55	0,563	0,574

Tablo 5'te COVID-19 sürecinde uzaktan (evden) çalışma durumuna göre iş performansı gösterilmiştir. Uzaktan (evden) çalışanlar ve çalışmayanlar arasında görev performansı ve iş performansı bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur ($p<0,05$). Uzaktan (evden) çalışmaya geçenlerde görev performansı ve iş performansı daha yüksektir.

Tablo 5. COVID-19 Sürecinde Uzaktan (Evden) Çalışma Durumuna Göre İş Performansı

	Uzaktan (Evden) Çalışma				t	p
	Evet		Hayır			
	Ortalama	SS	Ortalama	SS		
Görev Performansı	4,75	0,38	4,43	0,60	4,268	0,000*
Bağlamsal Performans	4,19	0,57	3,96	0,66	1,958	0,051
İş Performansı	4,49	0,42	4,22	0,56	2,762	0,006*

* $p<0,05$

Tablo 6'da iş performansı, COVID-19 sürecinde çalışma koşullarından izin iptali durumu açısından gösterilmiştir. İzin iptali olanlar ve olmayanlar arasında görev performansı bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur ($p<0,05$). İzin iptali olmayanlarda görev performansı daha yüksektir.

Tablo 6. COVID-19 Sürecinde İzin İptali Durumuna Göre İş Performansı

	İzin İptali				t	p
	Evet		Hayır			
	Ortalama	SS	Ortalama	SS		
Görev Performansı	4,38	0,58	4,52	0,59	-2,270	0,024*
Bağlamsal Performans	3,95	0,68	4,00	0,63	-0,690	0,491
İş Performansı	4,18	0,56	4,29	0,55	-1,680	0,094

*p<0,05

Tablo 7’de iş performansı, COVID-19 sürecinde çalışma koşullarından nöbet sisteminde değişiklik durumu açısından gösterilmiştir. Nöbet sisteminde değişiklikler olan ve olmayanlar arasında görev performansı, bağlamsal performans ve iş performansı bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmamıştır ($p>0,05$).

Tablo 7. COVID-19 Sürecinde Nöbet Sisteminde Değişiklik Durumuna Göre İş Performansı

	Nöbet Sisteminde Değişikler				t	p
	Evet		Hayır			
	Ortalama	SS	Ortalama	SS		
Görev Performansı	4,44	0,56	4,47	0,61	-0,447	0,655
Bağlamsal Performans	3,90	0,67	4,03	0,64	-1,798	0,073
İş Performansı	4,20	0,54	4,27	0,56	-1,215	0,225

Tablo 8’de iş performansı, COVID-19 sürecinde çalışma koşullarından acil çağrılmada artış durumu açısından gösterilmiştir. Acil çağrılmada artış yaşayanlar ve yaşamayanlar arasında görev performansı, bağlamsal performans ve iş performansı bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur ($p<0,05$). Acil çağrılmada artış meydana gelenlerde görev performansı, bağlamsal performans ve iş performansı daha yüksektir.

Tablo 8. COVID-19 Sürecinde Acil Çağrılmada Artış Durumuna Göre İş Performansı

	Acil Çağrılmada Artış				t	p
	Evet		Hayır			
	Ortalama	SS	Ortalama	SS		
Görev Performansı	4,60	0,52	4,39	0,61	3,218	0,001*
Bağlamsal Performans	4,11	0,64	3,91	0,65	2,694	0,007*
İş Performansı	4,38	0,51	4,17	0,57	3,308	0,001*

*p<0,05

Tablo 9’da iş performansı, COVID-19 sürecinde çalışma koşullarından iş yoğunluğunda artış durumu açısından gösterilmiştir. İş yoğunluğunda artış olanlar ve olmayanlar arasında görev

performansı, bağlamsal performans ve iş performansı bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmamıştır ($p>0,05$).

Tablo 9. COVID-19 Sürecinde İş Yoğunluğunda Artış Durumuna Göre İş Performansı

	İş Yoğunluğunda Artış				t	p
	Evet		Hayır			
	Ortalama	SS	Ortalama	SS		
Görev Performansı	4,46	0,60	4,48	0,56	-0,252	0,802
Bağlamsal Performans	3,97	0,66	4,02	0,60	-0,559	0,577
İş Performansı	4,24	0,57	4,27	0,52	-0,443	0,658

Tablo 10'da COVID-19 sürecinde çalışma koşullarında meydana gelen değişikliklerin görev performansı (model 1), bağlamsal performans (model 2) ve iş performansı (model 3) üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla, Dummy değişken kullanılarak (Evet: 1; Hayır: 0) yapılan çoklu doğrusal regresyon analizi sonuçları sunulmuştur. Çoklu doğrusal regresyon; bağımlı değişken üzerinde birden fazla bağımsız değişkenin etkisinin incelendiği regresyon türüdür.

Model 1 regresyon analizi sonuçlarına göre; uzaktan (evden) çalışma ($t = 3,047$, $p = 0,002$) ve acil çağrılmada artış ($t = 3,421$, $p = 0,001$) durumları görev performansı üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkiye sahiptir. Uzaktan (evden) çalışma arttıkça görev performansı algısının arttığı görülmektedir ($B = 0,395$). Acil çağrılmaların artması da görev performansı algısını artırmaktadır ($B = 0,232$). Toplam varyans açıklama oranı (R^2) modelin açıklama gücünü yüzde olarak ifade etmektedir. Bu modelde R^2 değeri 0,072 olarak hesaplanmış; çalışma koşullarında meydana gelen değişikliklerin, çalışanların görev performansı algılarını %7,2 oranında açıkladığı görülmüştür. Modelin genel istatistiksel anlamlılığını değerlendirmek için kullanılan F değeri 4,442 ve p değeri 0,000'dır; modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir (Tablo 10).

Model 2 regresyon analizi sonuçlarına göre; nöbet sisteminde değişiklikler ($t = -2,093$, $p = 0,037$) bağlamsal performans üzerinde negatif yönde anlamlı bir etkiye sahiptir. Nöbet sisteminde değişiklikler arttıkça bağlamsal performans algısının azaldığı görülmektedir ($B = -0,161$). Acil çağrılmada artış ($t = 3,446$, $p = 0,001$) bağlamsal performans üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkiye sahiptir. Acil çağrılmaların artması bağlamsal performans algısını artırmaktadır ($B = 0,261$). Bu modelde R^2 değeri 0,051 olarak hesaplanmış; çalışma koşullarında meydana gelen değişikliklerin, çalışanların bağlamsal performans algılarını %5,1

oranında açıkladığı görülmüştür. Modelin F değeri 3,050 ve p değeri 0,006'dır; modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir (Tablo 10).

Model 3 regresyon analizi sonuçlarına göre; uzaktan (evden) çalışma (t = 2,521, p = 0,012) ve acil çağrılmada artış (t = 3,831, p = 0,000) durumları iş performansı üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkiye sahiptir. Uzaktan (evden) çalışma arttıkça iş performansı algısının arttığı görülmektedir (B = 0,308). Acil çağrılmaların artması da iş performansı algısını artırmaktadır (B = 0,245). Bu modelde R² değeri 0,069 olarak hesaplanmış; çalışma koşullarında meydana gelen değişikliklerin, çalışanların iş performansı algılarını %6,9 oranında açıkladığı görülmüştür. Modelin F değeri 4,197 ve p değeri 0,000'dır; model istatistiksel olarak anlamlıdır (Tablo 10).

Tablo 10. Çalışma Koşullarında Meydana Gelen Değişikliklerin Performans Üzerindeki Etkisi

Bağımlı	Bağımsız	B	se.	Beta	t	p	R ²	F	P
Görev Performansı ¹	Esnek Mesai	-0,018	0,089	-0,013	-0,207	0,836	0,072	4,442	0,000*
	Uzaktan Çalışma	0,395	0,130	0,198	3,047	0,002*			
	İzin İptali	-0,100	0,067	-0,083	-1,495	0,136			
	Nöbet Sis. Değ.	-0,006	0,069	-0,005	-0,082	0,934			
	Acil Çağ. Artış	0,232	0,068	0,188	3,421	0,001*			
	İş Yoğ. Artış	0,094	0,096	0,064	0,977	0,329			
Bağlamsal Performans ²	Esnek Mesai	0,099	0,099	0,063	0,997	0,319	0,051	3,050	0,006*
	Uzaktan Çalışma	0,204	0,145	0,093	1,411	0,159			
	İzin İptali	0,015	0,075	0,012	0,206	0,837			
	Nöbet Sis. Değ.	-0,161	0,077	-0,118	-2,093	0,037*			
	Acil Çağ. Artış	0,261	0,076	0,191	3,446	0,001*			
	İş Yoğ. Artış	0,029	0,107	0,018	0,267	0,790			
İş Performansı ³	Esnek Mesai	0,035	0,084	0,026	0,416	0,678	0,069	4,197	0,000*
	Uzaktan Çalışma	0,308	0,122	0,165	2,521	0,012*			
	İzin İptali	-0,048	0,063	-0,042	-0,754	0,451			
	Nöbet Sis. Değ.	-0,076	0,065	-0,065	-1,173	0,242			
	Acil Çağ. Artış	0,245	0,064	0,211	3,831	0,000*			
	İş Yoğ. Artış	0,064	0,091	0,046	0,709	0,479			

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Tüm dünyayı etkisi altına alan ve 21. yüzyılın en büyük tehdidi olarak kabul edilen COVID-19 pandemisi, sağlık çalışanlarının çalışma koşullarında önemli değişikliklere yol açmıştır ve bu değişiklikler çalışanların performanslarını önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Pandemi süreci, sağlık çalışanları için artan stres ve yoğun çalışma temposunu beraberinde getirmiştir (Gürer & Gemlik, 2020). Uzun çalışma saatleri ve artan hasta sayısı gibi faktörler sağlık çalışanlarının stres seviyelerini artırabilir ve performanslarını olumsuz etkileyebilir. Kaygı, korku ve duygusal tükenmişlik gibi psikolojik etkiler, sağlık çalışanlarının iş performansı üzerinde olumsuz etki yaratabilir. Pandemi ile birlikte değişen çalışma koşulları, sağlık

çalışanlarının günlük rutinlerini ve iş akışlarını, dolayısıyla adaptasyon sürecini zorlaştırarak performanslarını olumsuz yönde etkileyebilir (Danielak, 2021). Tüm bu olumsuzluklara rağmen, sağlık çalışanları için psikolojik destek hizmetleri sağlanması, eğitim olanakları ve yeterli kaynakların temini gibi faktörler çalışanların performanslarını olumlu yönde etkileyebilir (Al Mala, 2020). Ayrıca pandemi süreci, sağlık çalışanları arasında daha fazla işbirliği ve dayanışma gerektirmekte olup bu durum ekip çalışmasını güçlendirerek iş performansını artırabilir.

Pandemi sürecinde hasta sayısı ve hastanelerin iş yükü önemli ölçüde artış göstermiştir (Wu vd., 2020). Bu durum sağlık çalışanlarının iş yoğunluğunda artışa, uzun çalışma saatlerine neden olmuştur. Salgın sırasında sağlık kuruluşları, çalışan sayısının yetersiz olması veya sürekli artan hasta sayısı nedeniyle izin iptali veya nöbet sisteminde değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır. Bu süreçte acil durumlarda ve buna bağlı olarak acil çağrılmalarda da artış yaşanabilmiştir.

COVID-19 pandemisi ile birlikte birçok sektörde ortaya çıkan uzaktan (evden) çalışma uygulaması, sağlık kurumlarında çalışan ancak hastalar ile birebir ilişki içerisinde olmayan ve mevcut görev ve sorumluluklarını fiilen hastanede bulunmadan da yerine getirebilecek idari personelin de günlük iş rutinlerinde büyük ölçüde değişiklik yaratmıştır. Uzaktan çalışma, adaptasyon sürecinde iş performansında olumsuz etkiler yaratabildiği gibi, alışma sürecinden sonra olumlu etkiler gösterebilir. Uzaktan çalışma, bazıları için verimliliği ve performansını artırabilirken, bazıları için motivasyonu ve performansını azaltabilir. Uzaktan çalışma; çalışanları geleneksel işyeri ortamının ötesinde çalışmaya teşvik eden bir çalışma yöntemidir. Bir işyerine gidip gelmenin ve her gün sabit bir masadan çalışmanın aksine işlerini arzu ettikleri yerde yapabildikleri için ekstra verimlilik sağlamaktadır (Gigi ve Sangeetha, 2020). Ayrıca uzaktan çalışma, iş ve özel hayat dengesini sağlama konusunda kolaylık veya zorluklar yaratabilir. Çalışanlar, evde çalışırken iş ve özel hayat arasında denge kurmakta zorlanabilir ve bu durum performanslarını olumsuz yönde etkileyebilir. Bazı çalışanlar için ise iş ve özel hayatı aynı ortamda yaşıyor olmak çeşitli kolaylık ve rahatlıklar sağlayabilir ve bu durum performanslarını olumlu yönde etkileyebilir. Elshaiekh vd. (2018) tarafından yapılan bir çalışmaya göre, uzaktan çalışma içeren uygulamaların, çalışanların performansı üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri vardır; bilişim teknolojilerinin, iş mutluluğu, performans, gelir ve rol stresi gibi daha birçok konuda yararlı etkileri tespit edilmiştir; minimum fiziksel gereklilikler, çalışma hızı ve tanımlanmış çıktılar üzerinde bireysel kontrol, konsantrasyon ihtiyacı ve nispeten az iletişim ihtiyacı bunlardan birkaçıdır. Özçelik (2021) tarafından bir

kamu kurumu çağrı merkezi örnekleminde yapılan araştırmada salgın sürecinde örneklemedeki çalışanların iş performanslarında bir düşme olmadığı sonucuna varılmıştır. Uzaktan çalışma, doğrudan iletişim yerine dijital iletişimi ön plana çıkararak idari personelin iletişim becerilerini farklı bir platformda kullanmalarını gerektirebilir. İletişimde meydana gelen bu değişiklikler, iş performansını olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilir. Yapılan bu çalışma sonucunda; COVID-19 sürecinde uzaktan çalışmaya geçenlerde görev performansı ve iş performansının yüksek olduğu görülmüştür. Uzaktan çalışmaya geçen çalışanların görev performansı ve iş performansının artmasının, evden çalışmanın getirdiği esneklik ve iş-yaşam dengesinden kaynaklandığı düşünülebilir.

Pandemi sürecinde sağlık çalışanlarının izin iptalleri ve nöbet sisteminde meydana gelen değişiklikler, iş performansları üzerinde önemli etkilere sahip olabilir. Sağlık çalışanları için düzenli izinler, dinlenme ve yenilenme fırsatı sunmaktadır. İzin iptalleri, uzun süreli çalışma ve yüksek stres altında olma durumunu artırabilir. Bu durum, fiziksel ve zihinsel yorgunluğu artırabilir ve performansı olumsuz yönde etkileyebilir. Katılımcıların COVID-19 pandemisine ilişkin algılarını metafor analizi yöntemiyle inceleyen bir çalışmada kısıtlı olma kategorisinde açık cezaevi, kafeste bir kuş, kapana kısılmış fare gibi metaforların yer aldığı belirtilmiştir (Gök & Kara, 2021). Buna rağmen, izin iptallerinin iş performansı üzerindeki etkisi, çalışanların bireysel deneyimlerine, kişilik özelliklerine ve genel çalışma ortamına bağlı olarak değişebilir. Bazı çalışanlar, acil durumlar ve artan iş yükü nedeniyle izin iptallerini daha anlayışla karşılayabilir ve fedakarlık duygusunu ön plana çıkarabilir. Bu durum da performansını olumlu yönde etkileyebilir. Ayrıca sağlık çalışanlarının izinlerinin planlanması ve yönetilmesinin çalışanların ihtiyaçlarının da dikkate alınarak yapılması, esneklik ve adil bir izin politikası çalışanların iş performanslarını olumlu yönde etkileyebilir. Bu çalışmada, izin iptali olmayanlarda görev performansının daha yüksek olduğu görülmüştür. İzinleri iptal edilmeyen sağlık çalışanlarının gerekli dinlenme ve yenilenme sürelerinin kesintiye uğramaması nedeniyle görev performansının daha yüksek olduğu düşünülmektedir.

Yapılan çoklu doğrusal regresyon analizi sonucunda uzaktan (evden) çalışma ve acil çağrılmada artışın görev performansı ve iş performansı üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Çalışanların uzaktan (evden) çalışma durumunda ev ortamında daha rahat olmalarının, iş yerine gidip gelme sonucunda oluşan yorgunluk hissinden kurtulmalarının ve ev ortamında özel işlerine de vakit ayırabilmelerinin görev performans algıları üzerinde pozitif bir etki yarattığı düşünülebilir. Ayrıca, insan sağlığının söz konusu olduğu hastanelerde çalışan personelin acil çağrılmalarında görülen artışın görev

performans algılarını pozitif yönde etkilemesinin meslek bilinci ve fedakarlık duygusunun bir sonucu olduğu düşünülebilir.

Çoklu doğrusal regresyon analizi ile nöbet sisteminde değişikliklerin bağlamsal performans üzerinde negatif yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğu ortaya koyulmuştur. İş yükünü ve çalışma sürelerini artıran bu durumun, çalışanların kendi görev tanımı dışındaki işleri yapmalarını ve kuruma aidiyet hissetmelerini olumsuz yönde etkilediği söylenebilir. Buna rağmen; acil çağrılmada artışın bağlamsal performans üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Acil çağrılmada artış yaşayan personelin, planlı olmayan ancak hayati önem taşıyan bu gibi durumlarda kendi yaşantılarından önce hastaneye başvuran kişinin hayatını düşünmeleri, fedakarlık duygusu ve çalışma arkadaşları ile birlikte dayanışma içerisinde hareket etmelerinin bağlamsal performans algılarını olumlu yönde etkilediği düşünülebilir.

Araştırma kapsamında elde edilen sonuçlardan hareketle; yeri geldiğinde kendi hayatından çok başka insanların hayatını düşünen hastane çalışanlarının özel hayatlarına saygı duyulması, iş-yaşam dengesinin sağlanabilmesi için gerekli desteğin sağlanması ve düzenlemelerin yapılması, nöbet sisteminin ve vardiya planlamalarının mümkün olduğunca esnek yapılmasının önemli olduğu söylenebilir. Personele ve onların yaşantısına gösterilecek özen, çalışanların daha özverili çalışmalarına ve bireysel performans algılarının artmasına; bu durum da kurumun genel performansının yükselmesine zemin hazırlayacaktır.

COVID-19 salgını sürecinde sağlık çalışanlarının acil çağrılmalarında artışın performansları üzerinde çeşitli etkileri olabilir. Acil çağrılmalarda artış, sağlık çalışanlarının rutinlerini bozabilir ve bu durum stres ve kaygıyı artırabilir. Ani değişiklikler ve hızlı şekilde adapte olma zorunluluğu, iş performansını olumsuz yönde etkileyebilir. Artan acil çağrılmalar, çalışanların beklenmedik durumlara hızla adapte olma becerilerini sınavabilir. Bazı çalışanlar için bu durum performansını artırabilirken, bazıları için stres ve baskı nedeniyle performansını azaltabilir. Acil çağrılmalarda artış, ekip içi iletişimi ve işbirliğini de etkileyebilir. Beklenmeyen durumlara başa çıkabilmek için iyi bir ekip çalışması gereklidir ve bu durum, çalışanların performanslarını olumlu yönde etkileyebilir. Artan acil çağrılmalara cevap vermenin, sağlık çalışanlarının esneklik ve hızlı tepki verme yetenekleri ile insanlara yardım etme istekliliğini yansıtabildiği; bu duruma hızla adapte olmalarını sağlayarak performanslarını artırdığı düşünülebilir.

Pandemi ile birlikte sağlık çalışanlarının iş yoğunluğundaki artış, genellikle çalışanların stres seviyeleri ile fiziksel ve psikolojik yorgunluklarını artırmıştır. Bu durumun performanslarını olumsuz yönde etkileyeceği düşünülebilir. Kazak (2020) tarafından öğretmenler ve okul yöneticileri üzerinde yapılan bir araştırmada, iş yoğunluğunun hem işgörenlerde performans kaybına, iş çıktılarının kalitesinin düşmesine hem de kaynakların verimli kullanılmamasına neden olduğu sonucuna varılmıştır. Diğer sektörlerden farklı olarak sağlık sektörü bir dizi duygusal ve insani faktöre sahiptir. Bu çalışmada dikkat çekici bir şekilde, iş yoğunluğunda artış olanlar ve olmayanlar arasında görev performansı, bağlamsal performans ve iş performansı açısından anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Çalışanların empati ve fedakarlık duyguları ile hareket etmesi, hastalık ve ölümle başa çıkma gibi durumlar iş yoğunluğu ne kadar artarsa artsın çalışanların performanslarının değişmemesine neden olmuş olabilir. Bu noktada sağlık kurumlarının çalışanlarına sağlayacağı destek hizmetleri de iş yoğunluğundaki artışın olumsuz etkilerini en aza indirebilmek bakımından önemlidir.

Sağlık kurumlarında çalışan personelin COVID-19 ve benzeri süreçlerden olumsuz etkilenmemesi için, sağlık kurumları, personelin duygusal ve psikolojik ihtiyaçlarına duyarlı olmalıdır. Düzenli olarak danışmanlık hizmetleri ve psikolojik destek programları sunulabilir. Sağlık çalışanlarına düzenli olarak bilgilendirmelerin yapılması ve gerekli eğitimlerin verilmesi önemlidir. Bu düzenlemeler, çalışanların kendilerini güvende hissetmelerini sağlayabilir. Çalışanlara mümkün olduğunca esnek çalışma programları ve vardiya planlamaları yapılabilir. Bu durum, çalışanlara iş-yaşam dengesi sağlama fırsatı vererek stres düzeylerini azaltabilir. Çalışanların çabaları görülmeli ve takdir edilmelidir. Sağlık kurumları, teşvik edici ödüllendirme sistemleri veya bir teşekkür yoluyla personelini motive edebilir. Çalışanların karar süreçlerine katılımının sağlanması ve görüşlerine değer verilmesi, kurum içi iletişimi güçlendirebilir. Bu öneriler, sağlık kurumlarında çalışan personelin COVID-19 ve benzeri süreçlerle birlikte değişen koşullara daha iyi adapte olmalarını sağlayarak performanslarını artırmalarına yardımcı olabilir.

Araştırmanın COVID-19 pandemisi sırasında, zorlu koşullar altında yapılması ve Rize il merkezinde bulunan bütün hastanelerde çalışan personelin araştırma kapsamına alınması çalışmanın güçlü yönlerindedir. Çalışanların performans düzeylerinin anket aracılığıyla ve kendileri tarafından bildirilen algılarına dayalı olarak belirlenmesi ise çalışmanın zayıf yönü olarak değerlendirilebilir. Bundan sonra yapılacak çalışmalarda performans ölçümünde mümkün olduğu kadar objektif verilerin kullanılması önerilir.

KAYNAKÇA

- Al Mala, W. A. (2020). How covid-19 changes the hrm practices (adapting one hr strategy may not fit to all), <https://ssrn.com/abstract=3736719>. Erişim Tarihi: 17.01.2024.
- Borman, W. & Motowidlo, S. (1997). Task performance and contextual performance: the meaning for personnel selection research. *Human performance*, 10(2), 99-109.
- Danielak W. (2021). Positive and negative effects of remote working during the covid-19 pandemic in small enterprises in poland. *European Research Studies Journal*, 24(3), 708-718.
- Day D., Sın H. P. & Chen T. (2004). Assessing the burdens of leadership: effects of formal leadership roles on individual performance over time. *Personnel Psychology*, 57(3), 573-605.
- De Carlo, L.T. (1997). On the meaning and use of kurtosis. *Psychological Methods*, 2, 292-307.
- Elshaiekh, N. E. M., Hassan, Y. A. A. & Abdallah, A. A. A. (2018). The impacts of remote working on workers performance. In 2018 International Arab Conference on Information Technology (ACIT).
- Gigi, G. S. & Sangeetha, J. (2020). Impact of remote working on employees in IT industry. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 26(2), 537-544.
- Gök A. & Kara A. (2021). Individuals' conceptions of covid-19 pandemic through metaphor analysis. *Curr Psychol*. 1-10.
- Groeneveld, R.A. & Meeden, G. (1984). Measuring skewness and kurtosis. *The Statistician*, 33, 391-399.
- Gürer A. & Gemlik H. N. (2020). Covid-19 pandemisi sürecinde sahada olan sağlık çalışanlarının yaşadıkları sorunlar ve çözüm önerileri üzerine nitel bir araştırma. *JOHSE*, 4(2), 45-52.
- Kahya, E. (2007). The effect of job characteristics and working conditions on job performance. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 37, 515-523.
- Karakurum, M. (2005). The effects of person-organization fit on employee job satisfaction, performance and organizational commitment in a turkish public organization. Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Kazak, E. (2020). Okulda angarya iş ve işlemlerin performansın niteliği ve iş çıktıları üzerine etkisi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 25(4), 693-744.
- Mollaoğlu, M., Fertelli, T. & Tuncay, F. (2010). Hastanede çalışan hemşirelerin çalışma ortamlarına ilişkin algılarının değerlendirilmesi. *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 5(5), 17-30.
- Moors, J. J. A. (1986). The meaning of kurtosis: Darlington reexamined. *The American Statistician*, 40, 283-284.

- Motowidlo, S., Borman, W. & Schmit, M. (1997). A theory of individual differences in task and contextual performance. *Human Performance*, 10, 71-83.
- Naharuddin, N. & Sadegi, M. (2013). Factors of workplace environment that affect employees performance: A case study of miyazu malaysia. *International Journal of Independent Research and Studies*, 2(2), 66-78.
- Örücü, E. & Kanbur, A. (2008). Örgütsel yönetsel motivasyon faktörlerinin çalışanların performans ve verimliliğine etkilerini incelemeye yönelik ampirik bir çalışma: hizmet ve endüstri işletmesi örneği. *Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 15(1), 88-101.
- Özçelik, Z. (2021). Covid-19 nedeniyle evden çalışma sürecinde performans değerlemesi: bir kamu kurumu çağrı merkezi örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (58), 221-240.
- Öztürk, H., Babacan E. & Özdaş A. E. (2012). Hastanede çalışan sağlık personelinin iş güvenliği. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4, 252-268.
- Sağlık Bakanlığı (2020). 14 Madde Kuralı, Erişim adresi: <https://covid19.saglik.gov.tr> (Erişim Tarihi: 16.05.2023).
- Sonnentag, S. & Frese, M. (2002). Psychological management of individual performance. John Wiley & Sons.
- Wu, X., Zheng, S., Huang, J., Zheng, Z., Xu, M., & Zhou, Y. (2020). Contingency nursing management in designated hospitals during Covid- 19 outbreak. *Annals of Global Health*, 86(1), 70.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 453-473

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 18.12.2023

Accepted / Kabul: 20.02.2024

TÜRKİYE'DE FARKLI BOYUTLARIYLA İŞSİZLİK HİSTERİSİNİN GELENEKSEL VE FOURIER TESTLERLE ANALİZİ

Ali Rauf KARATAŞ¹

Öz

Büyük Buhran sonrası küresel ölçekte tecrübe edilen yüksek işsizlik oranları, işsizlik olgusunu makroekonominin önemli sorunlarından biri haline getirmiştir. 1970'li yıllardaki petrol şokları sonrasında ise ekonomideki geçici şokların işsizlik oranları üzerinde kalıcı etkilere sebep olabileceği fikri, işsizlik histerisi hipotezini doğurmuş ve söz konusu hipotez klasik makro iktisadi öngörüye bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, 2014:1-2023:8 dönemi aylık verilerini kullanarak, Türkiye'de işsizlik histerisi hipotezini; işsizlik oranı, zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünleşik oranı, işsiz ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı ve atıl işgücü oranı olmak üzere dört farklı boyutuyla Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF), Fourier Genişletilmiş Dickey-Fuller (FADF) ve Kesirli Frekanslı FADF birim kök testleri ile sınamıştır. Geleneksel ve yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri sonuçlarına göre işsizlik histerisi hipotezini destekleyen güçlü kanıtlara ulaşılmıştır. Buna göre Türkiye'de işsizlik oranlarındaki sapmalar kalıcı hale gelmekte ve bu sebeple işsizlik, ülke ekonomisi için halen önemli bir yapısal sorun olarak gözükmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşsizlik, İşsizlik Histerisi, Birim Kök Testleri, Yapısal Kırılmalar.

Jel Kodları: C12, C22, E24, J64.

¹Dr. Öğr. Üyesi., Karabük Üniversitesi, E-posta: aliraufkaratas@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1031-6722.

Atıf/Citation

Karataş, A. R. (2024). Türkiye'de farklı boyutlarıyla işsizlik histerisinin geleneksel ve Fourier testlerle analizi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 453-473.

ANALYSIS OF DIFFERENT DIMENSIONS OF UNEMPLOYMENT HYSTERIA IN TÜRKİYE WITH TRADITIONAL AND FOURIER TESTS

Abstract

The high unemployment rates experienced globally after the Great Depression made unemployment one of the most important problems of macroeconomics. After the oil shocks in the 1970s, the idea that temporary shocks in the economy may have permanent effects on unemployment rates gave rise to the unemployment hysteresis hypothesis, which emerged as an alternative to the classical macroeconomic prediction. Using monthly data for the period 2014:M1-2023:M8, this study tests the unemployment hysteresis hypothesis in Türkiye with Augmented Dickey–Fuller (ADF), Fourier Augmented Dickey–Fuller (FADF) and Fractional Frequency FADF unit root tests with four different dimensions: Unemployment rate, combined rate of time-related underemployment and unemployment, combined rate of unemployment and potential labour force and composite measure of labour underutilization. According to the results of traditional and structural break unit root tests, robust evidence is found to support the unemployment hysteresis hypothesis. Accordingly, deviations in unemployment rates in Türkiye are becoming persistent and therefore, unemployment is still an important structural problem for the Turkish economy.

Keywords: Unemployment, Unemployment Hysteresis, Unit Root Tests, Structural Breaks.

Jel Codes: C12, C22, E24, J64.

1. GİRİŞ

Ekim 1929’da Amerikan borsalarında başlayan çöküşün ardından patlak veren Büyük Buhran iki önemli özellik taşımakta idi. İlki, hemen hemen tüm sektörlerde gözlenen ve firmaları iflase sürükleyen fiyat deflasyonu iken ikincisi, küresel bir sorun olarak ortaya çıkan işsizlik idi. Ayrıca Büyük Buhran sonrası ortaya çıkan işsizlik problemi özellikle toplumsal bağlamda korumasız gruplar olan yaşlılar, gençler, hastalar ve barınmasızlar arasında ağırlıktaydı. Buhran sonrası yaşanan işsizliğin söz konusu niteliği günümüzde de halen tesirini sürdüren refah devleti anlayışının da ortaya çıkışındaki öncül sebeplerden biri olagelmıştır (Galbraith, 2010, ss. 179-181). İşsizlik bu yönüyle, adaletsiz gelir dağılımına ve demografik eşitsizliklere sahip ülkeler için makroekonomik bir sorun olmaya devam edecek gibi gözükmektedir (Akcan vd., 2023, s. 2).

Buhran sonrası gözlenen işsizlik oranlarındaki yükselişler bilinen iktisat tarihinde daha önce görülmemiş ölçekte gerçekleşmişti.² Üretim kaybı, fiyat azalışları ve ardından yüksek işsizlik oranları ile etkisini sürdüren Büyük Buhranın önemli sonuçlarından bir tanesi de o dönemde dünya ekonomilerinde belirleyici olan Neoklasik İktisadi Ekolün görüşlerinin tartışılmaya başlanması şeklinde olmuştur. Bilindiği üzere Neoklasik Okulun en beliğin özelliklerinden birisi özü itibarıyla bunalımlar kuramına sahip olmamasıdır. Neoklasik Okula göre devletin

---

² 1929 sonrası dönemde işsizlik oranları, Avustralya ve Kanada’da %19, Belçika ve İsveç’te %23 ve Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) ise %25’in üzerine çıkmıştır (Güran, 2012, s. 204).

ekonomiye müdahalesinin sınırlı olduğu durumda fiyatların, ücretlerin ve faizin aşağı ve yukarı yönlü esnek olması sayesinde ekonomilerin tam istihdam seviyesinde olması beklenen ve olağan bir sonuçtur. Ayrıca Say Yasası olarak anılan ve Jean Baptiste Say (1836) tarafından teorik temelleri atılan yaklaşım, Klasik Okulun arz yönlü olması sonucunu da doğurmuştur. Say’a göre üretim faaliyeti neticesinde doğal olarak üretilen miktarı satın almaya yetecek gelir veya satın alma gücü yaratılacaktı. Klasik ekole dair söz konusu yaklaşımların neticesinde, ekonomiler geçici dalgalanmalar haricinde tam istihdam çıktı düzeyinde yer alacak ve işsizlik yaşanmayacaktı (İslatince, 2018, s. 63). Fakat Büyük Buhranı takip eden dönemde dünya ekonomileri belirli süre Neoklasik Okulun önerdiği gibi beklemeyi tercih etseler de³ ekonomilerde iyileşme gözlemlenmemiştir. Bu durum farklı iktisadi yaklaşımların ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. John Maynard Keynes’in “Genel Teori”si (1936) bu bağlamda Neoklasik Okula yönelik eleştirilerin en güçlüsü olarak ortaya çıkmış ve Keynesyen İktisadın günümüzde de bir bunalım dönemi yaklaşımı olarak anılmasını sağlamıştır. Keynes söz konusu eserinde, Neoklasik Okulun yalnızca ekonomilerin tam istihdam koşullarında uygulanabilen bir “özel durum” yaklaşımı olduğunu ifade etmiş ve eksik istihdam dönemleri için kendisinin geliştirdiği “toplam efektif talep”in genel teorisini önermiştir. Keynes’e göre Büyük Buhranın sebebi efektif talep yetersizliği idi ve talep yetersizliğinin giderilmesinde devletin bilinçli olarak genişletici para ve maliye politikaları uygulamasında bir mahzur yoktu. Keynes’in daha önce başlayan ve 1936 yılında yayınladığı ilgili eserle nihayete eren çalışmaları ve önerdiği sistem, 1933 yılından itibaren başta ABD olmak üzere ilgi ve kabul görmüş ve önermeleri uygulanmaya başlamıştır. Devam eden yıllarda ve günümüze değin de Keynesyen İktisat, ortaya çıkan iktisadi yaklaşımların iki sacayağından biri (diğeri Neoklasik Okul) olagelmıştır (Skousen, 2011, ss. 365-402).

Söz konusu iki koldan geliştirilen iktisadi yaklaşımların neticesinde özellikle 1980’li yıllardan itibaren yüksek gelirli ülke gruplarında da önemli bir makroekonomik sorun haline dönüşen işsizliği açıklamada iki temel teorik yaklaşım öne çıkmıştır. Ampirik analize dayalı çalışmaların da artmasıyla birlikte ekonomilerin işsizlik bağlamında ya işsizlik histerisine sahip olduğu ya da doğal işsizlik oranında (NRU, Naturel Rate of Unemployment) veya enflasyonu hızlandırmayan işsizlik oranında (NAIRU, Nonaccelerating Inflation Rate of Unemployment) bulunduğu kabul edilir.

³ Örneğin ABD Mart 1933’e kadar Klasik planı izlemiştir (Galbraith, 2010, s. 181).

Hysteresis (histeri) hipotezi, iktisat yazınına ilk kez Blanchard ve Summers'in (1986a) çalışması ile dahil edilmiştir. Blanchard ve Summers'a göre standart makroekonomik modeller, denge ve fiili işsizlik arasında keskin ayırım oluşturmaktadır. Ayrıca denge işsizlik oranı, işgücü piyasası kurumları tarafından tayin edilir, yavaş hareket eder ve fiili işsizlik oranından etkilenmez. Beklenmeyen talep ve arz şokları fiili işsizliği dengeden saptırsa bile söz konusu şoklar fiyat mekanizması aracılığıyla enflasyonu tetikleyerek fiili işsizliğin tekrar denge işsizlik oranına dönüşüne yol açmaktadır. Fakat 1930'lardaki Buhran yıllarında olduğu gibi 1970'lerdeki petrol şokları da yukarıda ifade edilen standart makroekonomik öngörünün geçerliğinin sorgulanmasına yol açmıştır. Petrol şokları neticesinde düşen üretkenlik artışı ve yüksek petrol fiyatları 1970'ler boyunca fiili işsizliği artırmıştır. Phillips eğrisinde⁴ öngörüldüğü gibi fiili işsizlik ile denge işsizlik oranı da paralel olarak yükselmiştir. 1980'li yıllarda ise petrol şokların etkisi azalmış, petrol fiyatları da düşmüştür. Lakin denge işsizlik oranı Klasik makroekonomik modellerin önerdiği gibi düşmemiş, şoklar öncesindeki dönemin iki katı üzerinde stabil kalmıştır. Bu bağlamda Blanchard ve Summers, denge işsizlik oranının fiili işsizlik oranının geçmiş değerlerine bağlı olabileceği fikri üzerinden hareketle alternatif bir işsizlik teorisi geliştirerek "histeri" kavramını işsizlik olgusuna entegre etmişlerdir. Şoklar ve/veya krizler neticesinde yükselen fiili işsizliğin, kriz dönemi sonrasında tekrar eski seviyesine inmediği ve denge işsizliğin de bu sebeple yükselmiş olduğu durumu "işsizlik histerisi" olarak tanımladıktan sonra Blanchard ve Summers, histerinin nedenini iki açıdan araştırmışlardır. Söz konusu iki açıklama, sendikal bazda olan iş sözleşmeleri teorileri (membership theories) ve süre teorileri (duration theories) üzerinden yapılmıştır. Bu bağlamda İçeridekiler-Dışarıdakiler Teorisi⁵ kanalıyla açıklanan üyelik sözleşmelerine göre işgücü piyasasında denge ücret düzeyi işsizlerden ziyade firmanın yerleşik çalışanları tarafından belirlenmektedir. Süre teorileri ise kısa vadeli ve uzun vadeli işsizlere dayanmakta olup uzun vadeli işsizlerin denge ücret düzeyi üzerinde çok az tesire sahip olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu iki gerekçe sebebiyle de yükselen işsizlik oranları, fiyat ve ücret esnekliği işlemediği için kalıcı hale gelerek ekonomilerde işsizlik histerisine yol açabilmektedir.

⁴ Daha detaylı bilgi için: Phillips (1958).

⁵ Yeni Keynesyen Ekolün fikri çıktılarındandır ve ücret yapışkanlıklarını açıklamaya yönelik geliştirilen teorilerden biridir. İşsizliğin kaynakları nelerdir, işgücü piyasaları neden "iyi işler" ve "kötü işler" olarak ikiye ayrılıyor, ücretler neden yalnızca işgücü piyasası koşullarına bağlı değil, aynı zamanda bu ücretleri ödeyen firmaların koşullarına da bağlı, sendikalara nüfuzlarını veren şey nedir, enflasyon ve reel ücretler neden uzun vadeli işsizlikten ziyade kısa vadeli işsizlikle daha yakından ilişkilidir? gibi sorular üzerine inşa edilmiştir (Lindbeck & Snower, 2002, s. 1).

İşsizlik histerisi bağlamındaki öncül çalışmalardan bir diğeri ise Sessions (1994)’a aittir. Sessions, Blanchard ve Summers’da olduğu gibi 1970’lerde ve 1980’lerin başında Batı Avrupa ekonomilerinin çoğunda görülen uzun süreli işsizlik artışı üzerinden hareket ederek işgücü piyasasındaki geleneksel kabul görmüş yöntemlerin sorgulanması gerektiğine değinmiştir. Histerinin varlığını açıklamada kullanılan üç argümandan (fiziksel sermaye, beşerî sermaye ve İçeridekiler-Dışarıdakiler teorileri) insan kavramını içeren beşerî sermaye üzerine odaklanmıştır. Sessions çalışmasında, işgücü piyasasındaki dengeyi analiz etmek için sosyal bir etkileşim modeli kurmuş ve sosyal statünün işgücü piyasası davranışı üzerindeki etkisini araştırmıştır. İşsizliğin bir stigma (leke) etkisi taşıdığı varsayımına dayanan bu çalışma neticesinde uzun süre boyunca devam eden yüksek işsizlik oranlarının, sosyopsikolojik olarak işsiz bireylerin çekinme duygusunu azalttığını ve etkin ücretlerin işleyişini azalttığını ortaya koymuştur (Yılancı, 2009, s. 325).

İşgücü piyasasının yapısı bağlamındaki diğeri bir teorik yaklaşım ise Friedman (1968) ve Phelps’in (1967, 1968, 1994) çalışmaları öncülüğünde şekillenmiştir. Doğal işsizlik oranı kavramı da söz konusu iki yazarın katkıları ile literatüre kazandırılmıştır. Friedman doğal işsizlik oranını işgücü piyasası dengesiyle tutarlı ve belirli bir düzeydeki işsizlik oranı olarak tanımlamaktadır. Ekonomide fiyat istikrarının olduğu bir tam istihdam anındaki işsizliktir ve arızı (friksiyonel) ve yapısal işsizliğin düzeyini etkileyen reel faktörler tarafından belirlenmektedir. NRU görüldüğü üzere tam rekabet koşulları varsayımı üzerine inşa edilmiştir ve Friedman’a göre beklentilerle genişletilmiş Phillips eğrisi, uzun dönemde daha yüksek bir enflasyon oranının işsizlikte hiçbir değişikliğe yol açmayacak şekilde kayacağını iddia etmiştir (Levačić & Rebmann, 1982, s. 345). NAIRU kavramı da makroekonomi literatürüne küresel ölçekte hızlı şekilde yükselen enflasyon oranlarının yaşandığı 1970’lerde girmiştir ve halen varlığını korumaktadır. Yaklaşık olarak NRU ile eşanlamı olan NAIRU’nun özünde para politikasındaki değişikliklerin ve daha genel olarak toplam talebin kısa dönemde enflasyon ve işsizliği zıt yönlerde ittiği fakat uzun dönemde fiyat istikrarı sağlandığında işsizliğin tutarlı bir düzeyde kalacağı fikri yer almaktadır. Enflasyon, işsizlik ve üretkenlik arasındaki ilişkilere bağlı olarak NAIRU da değişmektedir. İşgücü ve üretim verimliliğindeki artışlar yavaşladığında (1970’lerdeki gibi) NAIRU yükselirken, verimlilik artışı yükseldiğinde ise (1990’lardaki gibi) NAIRU düşmektedir (Ball & Mankiw, 2002, s. 115). NRU veya NAIRU özelindeki yaklaşımlar görüldüğü üzere uzun vadede enflasyon ve işsizlik oranı arasında bir değiş-tokuşun bulunmadığını ima etmektedir. Uzun dönemde işsizlik esas olarak yapısal değişkenlere bağlıdır. Enflasyon ise parasal bir olgudur. Yani istikrarlı enflasyonla

işsizlik, herhangi bir seviyesinde sürdürülebilir olabilmektedir. Bu anlamda doğal oran hipotezi, talep şokları da dahil olmak üzere geçmişteki tüm şokların işsizlik üzerinde kümülatif ve kalıcı bir etkiye sahip olabileceğini savunan histeri hipotezinin alternatifi bir görüşü yansıtmaktadır (Richardson vd., 2000, s. 6). Söz konusu çalışmalar sonrasında “yeni” makroekonomi, işgücü piyasasını, işsiz işçilerin mevcut boş pozisyonlar için yaptıkları rasyonel arayışların dinamik bir süreci olarak ele almaya başlamıştır (Salop, 1979, s. 117).

2000’li yıllarda ise dünya ekonomilerini etkileyen dört önemli gelişme yaşanmıştır; 2008 Küresel Finans Krizi, Covid-19 Pandemisi, 2021 Avrupa Enerji Krizi ve 2022 Rusya-Ukrayna Savaşı. Üzerinden 15 yılı aşkın süre geçmesine rağmen Küresel Finans Krizinin negatif etkilerinin özellikle GSYH düzeyi bağlamında halen devam ettiğine dair algı iktisat yazınında hakimdir. Buna göre GSYH’nin cari dönemdeki düzeyinin GSYH seviyelerinin şok geçmişine bağlı olduğu fikri Küresel Finans Krizi tecrübesi sonrası güçlenmiştir (V. Cerra vd., 2023, s. 4). Küresel GSYH artış eğiliminin halen Küresel Finans Krizi öncesi dönemin gerisinde kalması nesnel olarak gelişmiş ülke ekonomilerinde dahi toparlanmanın yavaş kaldığı gerçeğini ortaya koymuştur (Ball, 2014; M. V. Cerra & Saxena, 2017). Ek olarak Küresel Finans Krizi, finansal döngü (financial cycle) kavramının önemini artırmış ve finansal sistemde yaşanan dalgalanmaların reel sektöre hızlıca sirayet ettiğini de göstermiştir. 2019 yılında başlayan Covid-19 Pandemisi de bu bağlamda henüz etkileri tam olarak atlatılmayan arz ve talep şoklarına yenilerini eklemiş ve özellikle işgücü piyasası üzerinde daha önce tecrübe edilmemiş sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlardan en çok dikkat çeken histeri etkisinin faaliyet sektörlerine göre farklılaşmış olmasıdır. Sektörel düzeydeki ani heterojen etkiler, Covid-19 Pandemisi sonrası işgücü piyasaları üzerinde gözlemlenmektedir (Mota & Vasconcelos, 2022, s. 2). Ayrıca Covid-19 Pandemisinin işgücü piyasası üzerindeki etkileri; yaş gurupları, cinsiyet, istihdam çeşitleri, eğitim seviyesi, meslekler ve endüstriler, demografik guruplar gibi değişkenler üzerinden de okunmakta ve farklılaşabilmektedir (Ergül & Karataş, 2023, s. 119). Pandeminin hemen ardından başlayan Avrupa Enerji Krizi ve Rusya-Ukrayna Savaşı da başta gıda ve enerji fiyatlarındaki artışlar kaynak olarak üzere küresel enflasyonu ve ekonomik belirsizliği artırmıştır. Türkiye ekonomisi de söz konusu gelişmelerden dış dünyaya entegrasyon derecesi nispetinde etkilenmiş/etkilenmektedir. Bu sebeple çalışmada histeri hipotezi bağlamında elde edilen ampirik bulguların değerlendirilmesinde ilgili şokların etkileri belirleyici olacaktır.

Histeri, durağan olmayan işsizlik oranları ile ilintili olduğundan birim kök testleri, işsizlik histerisi hipotezinin geçerliliğini sınamak için yaygın olarak kullanılmaktadır (Chang vd.,

2005, s. 882). İşsizliğin durağan olup olmadığına dair iki ayrı fikri kolda gelişen iktisadi literatür, histeri hipotezinin sınanmasına yönelik ampirik çalışmaların artışını da beraberinde getirmiştir. Buna göre işsizlik histerisi bağlamındaki literatür özeti uluslararası çalışmalar ve Türkiye özelindeki çalışmalar ayrımıyla kronolojik olarak Tablo 1’de aktarılmıştır.

Tablo 1. İşsizlik Histerisi Bağlamındaki Literatür Özeti

Uluslararası Çalışmalar				
Yazar/lar	Zaman Aralığı	Ülke/Ülkeler grubu	Yöntem	Histeri
Neudorfer vd. (1990)	1951Q1-1986Q4	Avustralya	ADF Birim Kök Testi	Var.
Brunello (1990)	1955-1987	Japonya	ADF Birim Kök Testi	Var.
Blanchard ve Summers (1986b)	1953-1984	Fransa, Almanya, Birleşik Krallık, ABD	DF ve ADF Birim Kök Testi	Fransa, Almanya, Birleşik Krallık için var, ABD için yok.
Jaeger ve Parkinson (1994)	1960-1990	Almanya, Kanada, ABD	ADF Birim Kök Testi	Almanya ve Kanada için var, ABD için yok.
Song ve Yangru (1997)	1962-1993	48 ABD Eyaleti	ADF, PP ve ZA Birim Kök Testi	Yok.
Smyth (2003)	1983Q2-2002Q1	Avustralya Eyaletleri	LL ve IPS Birim Kök Testi	Var.
Gray (2004)	1974M4-2002M12	Birleşik Krallık	ADF ve KPSS Birim Kök Testi	Var.
Camarero ve Tamarit (2004)	1956-2001	19 OECD Ülkesi	ADF Birim Kök Testi	Yok.
Chang vd. (2005)	1961-1999	10 Avrupa Ülkesi	Panel SURADF Birim Kök Testi	Belçika ve Hollanda dışındaki ülkelerde var.
Lee ve Chang (2008)	1901-2004	14 OECD Ülkesi	LM Birim Kök Testi	Yok.
Lee vd. (2009)	1960-2004	19 OECD Ülkesi	Panel LM Birim Kök Testi	Yok.
Chang (2011)	1960-2009	17 OECD Ülkesi	Fourier Birim Kök Testi	Avustralya, Kanada, Finlandiya, Fransa, İsveç ve ABD hariç diğer ülkelerde var.
Furuoka (2017)	2000-2014	İskandinavya Ülkeleri	ADF ve FADF Birim Kök Testi	Yok.
Yaya vd. (2019)	1991-2017	42 Afrika Ülkesi	Fourier ADF Birim Kök Testi	Ülkelerin %60’ından fazlasında var.
Omay vd. (2020)	1976-2017	50 ABD Eyaleti	LNV, FFFFF, CEO, EG, KSS, AESTAR, OY, CL Birim Kök Testleri	47 Eyalet için yok, üç Eyalet için var.
Ball ve Onken (2022)	2001-2019	29 OECD Ülkesi	Hata Düzeltme Modeli	Var.
Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar				
Yazar/lar	Zaman Aralığı	Yöntem		Histeri
Yılanıcı (2009)	1923-2007	Perron, ZA, LP ve LM Birim Kök Testleri		Var.
Güloğlu ve İspir (2011)	1988-2008	PANKPSS Birim Kök Testi		Sektörel olarak yok.

Bayrakdar (2015)	2000-2013	PP, ADF, KPSS ve LS Birim Kök Testleri	Var.
Taş ve Uğur (2017)	1980-2013	ADF, PP, LS Birim Kök Testleri	Var.
Tekin (2018)	2005-2017	Fourier ve Standart ADF Birim Kök Testi	Var.
Akcan (2019)	2005-2017	ADF ve PP Birim Kök Testi	Var ve gen işsizlikte daha fazla.
Çiçen (2020)	2005-2014	Fourier KPSS	Bekar erkek ve evli kadın işsizliğinde var.
Coşkun (2021)	2014-2020	ADF ve ZA Birim Kök Testi	Var.
Yurtkuran (2021b)	2006Q1-2019Q2	Narayan-Pop, Fourier ADF, Fourier KSS	Fourier testlere göre histeri var, diğer teste göre yok.
Atamer vd. (2023)	1988-2020	ADF, PP, ZA, LP ve LS	Var.
Üçler vd. (2023)	2014-2022	PP Birim Kök Testi	Var ve genç kadınlarda genç erkeklere göre daha yüksek.
Özen Atabey (2024)	1988-2021	Fourier ADF ve Fourier KPSS	Var.

Tablo 1’de görüldüğü üzere, Türkiye ekonomisine dair çalışmalarda işsizlik histerisinin varlığına dayalı kanıtların hâkim olduğu gözükmektedir. Ek olarak söz konusu kanıtlar, yapısal kırılmaları içselleştirmeyen ve yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testlerinde farklılaşmamaktadır. Uluslararası çalışmalarda ise sonuçlar değişkenlik göstermiş, kullanılan yöntem ve özellikle ülkelerin gelir düzeylerine göre işsizlik histerisi bağlamında farklı sonuçlar elde edilmiştir. Gelir düzeyi yükseldikçe ve yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri daha çok uygulandıkça doğal oran hipotezinin kabulüne dair kanıtlar da artmaktadır.

Bu çalışma söz konusu teorik gerekliliklerden hareketle, Türkiye ekonomisinde işsizlik histerisi hipotezinin, işsizliğin farklı boyutlarıyla sınanması amacıyla yapılmıştır. Çalışmanın literatüre katkısı ise Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK), 10 Mart 2021 tarihinde Hanehalkı İşgücü Araştırması (HİA) tekniğinde, istihdam ve işsizliğin ölçülmesine ilişkin aldığı kararlar⁶ neticesinde elde edilen yeni işsizlik tanımları üzerinden analizlerin gerçekleştirilmesi ile sağlanmıştır. Türkiye için işsizlik histerisini hem genel işsizlik oranı boyutunda hem zamana bağlı eksik istihdamın⁷ dahil edildiği boyutuyla, hem potansiyel işgücünün⁸ modele dahil edildiği boyutuyla hem de atıl işgücünün modele dahil edildiği

⁶ Bu kararlar, 2013 yılında gerçekleştirilen, Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO), 19. Çalışma İstatistikçileri Konferansı’nda geliştirilen standartlara uyum amacıyla alınmıştır (ILO, 2013).

⁷ TÜİK (2023a)’e göre “Zamana bağlı eksik istihdam: İstihdamda olan, haftalık 40 saatten az çalışan ve referans dönemde daha fazla saat çalışmak isteyen ve kısa süre içerisinde daha fazla saat çalışabilecek olan kişilerdir.”

⁸ TÜİK (2023a)’e göre “Potansiyel işgücü: Çalışma çağındaki nüfusa dahil olup, referans döneminde ne istihdamda ne de işsiz olan kişilerden; iş arayan fakat kısa süre içerisinde işbaşı yapabilecek durumda

boyutu ile araştırmaktadır. Daha önceki literatür Türkiye’de işsizlik histerisinin cinsiyet boyutuyla, yaş boyutuyla ve genel boyutla araştırıldığını göstermektedir. Ancak bu çalışma ilk defa işsizlik histerisini yukarıda ifade edilen dört farklı boyutla analiz etmektedir (TÜİK, 2023a). Bu aşamada genel işsizlik oranı dışında tanımlanan üç yeni boyutun da genel işsizlik oranına nispetle bazı farklar taşıdığı belirtilmelidir. Yeni tanımlamalar geleneksel işsizlik oranı hesaplama yöntemine yönelik getirilen eleştiriler neticesinde elde edilmiş olup bir ekonomide, işgücüne dair ölçütlerin daha gerçekçi bir zeminde hesaplanması gayesi ile ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle bu çalışmada, genel işsizlik oranı ile işgücüne ilişkin tanımlayıcı diğer göstergeler bağlamındaki işsizlik histerisi sonuçlarının kıyaslanması ve sonuçlar arasında fark olup olmadığının tespit edilmesi de amaçlanmıştır. Bu amaçlara yönelik olarak çalışmanın giriş kısmında işsizlik histerisi ve doğal oran hipotezi aktarılmış, teorik ve ampirik literatür verilmiştir. İkinci kısım çalışmada kullanılan verilere ve ekonometrik analiz yöntemine ayrılmıştır. Üçüncü bölümde analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise elde edilen ampirik bulgular değerlendirilmiş ve politika önerileri geliştirilmiştir.

2. VERİ VE EKONOMETRİK YÖNTEM

Histeri kavramı, iktisatçılar tarafından fizik bilimindeki (özellikle elektromanyetizma çalışmalarından) karşılığında hareket ederek iktisat yazınına kazandırılmıştır. Histeri kavramının orijinalindeki “geçici nedenlerin kalıcı etkileri” olabileceği fikri, işsizlik histerisi hipotezinin de çıkış noktası olmuştur (O’Shaughnessy, 2011, s. 324). Histeri etkisini görüldüğü fiziksel ve biyolojik sistemlerin matematiksel olarak modellenmesine (Mayergoyz, 2003) benzer şekilde, işsizlik histerisinin analiz edilmesinde birim kök testlerinin kullanılması Blanchard ve Summers’in (1986c) çalışmasındaki teorik temellerden hareketle ağırlık kazanmıştır. Testler neticesinde birim kökün kanıtlanması histeri hipotezini desteklerken, birim kökün reddedilmesi ise doğal oran hipotezinin kanıtı olarak görülmektedir (Cheng vd., 2012). Bu çalışmada ampirik literatüre uyularak, Türkiye işgücü piyasasında histerinin olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla Genişletilmiş Dickey-Fuller Testi (ADF), Fourier Genişletilmiş Dickey-Fuller Testi ve Kesirli Frekanslı Fourier ADF Testi olmak üzere üç ayrı birim kök testi ile analiz gerçekleştirilmiştir.

---

olmayanlarla, iş aramadığı halde çalışma isteği olan ve kısa süre içerisinde işbaşı yapabilecek durumda olan kişilerdir.”

2.1. Veri

Bu çalışmada kullanılan işgücüne ilişkin tamamlayıcı göstergeler 2014 Ocak-2023 Ağustos dönemindeki aylık verilerden derlenmiştir. Çalışmanın veri setinin söz konusu zaman aralığı ile sınırlı olmasının sebebi işgücüne ilişkin tanımlayıcı göstergelere dair verilerin 2014 Ocak ayı itibarıyla mevcut olmasındandır. Veriler aylık periyotta olduğu için mevsim etkilerinden arındırılmış olarak kullanılmıştır. Söz konusu dönemde histeri hipotezinin geçerliliğini sınamak üzere gerçekleştirilen analizlerde kullanılan değişkenlere ait bilgiler Tablo 2’de verilmiştir.

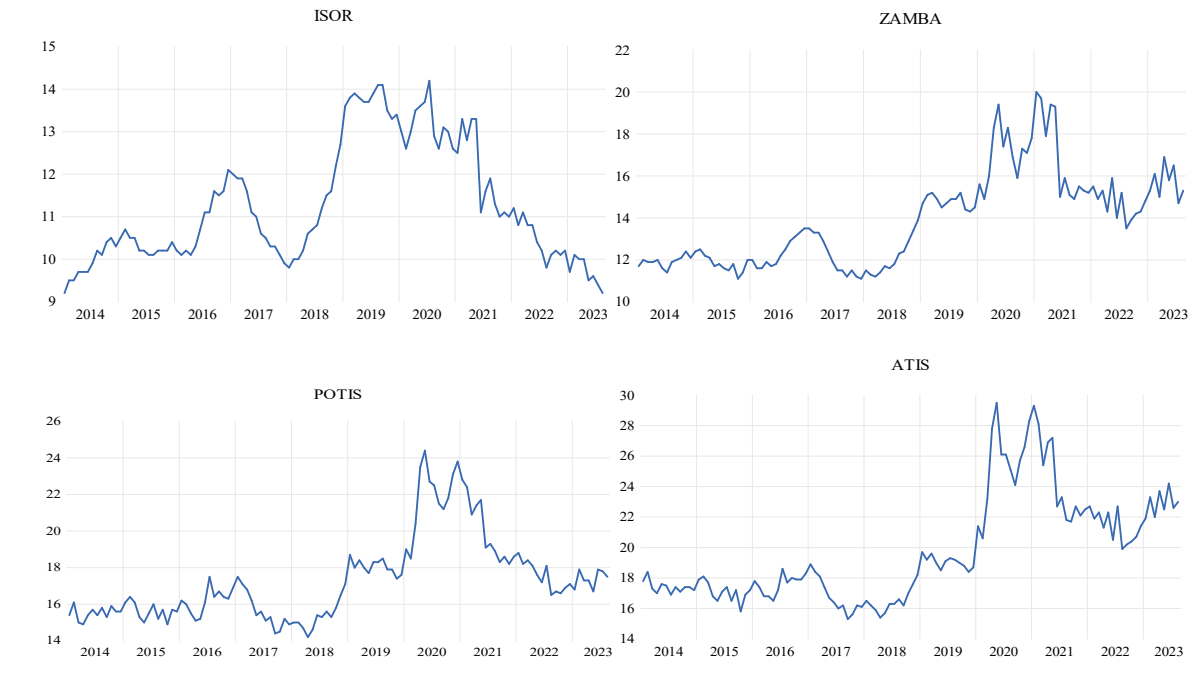
Tablo 2. Değişkenlere Dair Temel Bilgiler

Değişken	Hesaplama Yöntemi	Kısaltma
İşsizlik oranı	$(\text{İşsiz nüfus} / \text{İşgücü}) * 100$	ISOR
Zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünleşik oranı	$[(\text{Zamana bağlı eksik istihdamdaki kişiler} + \text{İşsizler}) / \text{İşgücü}] * 100$	ZAMBA
İşsiz ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı	$[(\text{İşsiz} + \text{Potansiyel işgücü}) / (\text{İşgücü} + \text{Potansiyel işgücü})] * 100$	POTIS
Atıl işgücü oranı	$[(\text{Zamana bağlı eksik istihdam} + \text{İşsiz} + \text{Potansiyel işgücü}) / (\text{İşgücü} + \text{Potansiyel İşgücü})] * 100$	ATIS

Kaynak: TÜİK (2023b).

Analizde kullanılan değişkenlerin zaman serisi grafikleri ise Grafik 1’de yer almaktadır.

Grafik 1. Değişkenlerin Zaman Serisi Grafikleri⁹

⁹ Yatay eksenler zamanı, dikey eksenler ise ilgili oranı göstermektedir.

2.2. Birim Kök Testleri

Çalışmada işsizlik histerisi hipotezinin sınanması için birim kök testleri kullanılmıştır. Birim kök testlerinin ilki 1979 yılında Dickey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilmiştir. Daha sonra bu test, modele bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri eklenerek güncellenmiş ve Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök testi olarak literatüre kazandırılmıştır. ADF testi geleneksel olarak sıkça kullanılsa da yapısal kırılmaları dikkate almamaktadır. Fakat işsizlik oranı, yazında kabul gördüğü üzere doğrusal olmayan yapı değişiklikleri taşımakta ve deterministik (belirleyici) olmayan seri eğilimleri gösterebilmektedir (Bierens, 1997, s. 30). Bu sebeple çalışmada, ADF testine ek olarak Fourier ADF ve Kesikli Frekanslı Fourier ADF birim kök testleri de analize dahil edilmiştir.

Birim kök testleri bağlamında 2012 yılından önceki gelişim süreci genellikle hata terimleri ve ana modeldeki diğer değişimler üzerinden gerçekleşmiştir. Ayrıca yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testlerinin gelişimi de sınırlı bir çerçevede kalmış ve sert kırılmaları dikkate alan ölçekle yetinmiştir. Buna göre Zivot ve Andrews ‘in (1992) geliştirdiği birim kök testi bir yapısal kırılmayı; Lumsdaine ve Papell’in (1997) yaklaşımı ise iki yapısal kırılmayı dikkate almış, ek olarak kırılmaları da içsel olarak tahmin etmiştir (Yurtkuran, 2021a, s. 187). 2012 yılında ise Enders ve Lee (2012) tarafından denklemin içerisine trigonometrik olarak sinüs ve kosinüs fonksiyonlar da dahil edilerek ADF testine Fourier fonksiyonlar kazandırılmıştır.

Enders ve Lee (2012) tarafından geliştirilen ve toplamda 5 ayrı frekansta analiz edilen Fourier Augmented Dickey Fuller Birim Kök Testi, Bozoklu vd. (2020) tarafından frekansların ondalık değerleri de modele dahil edilerek Kesirli Frekanslı Fourier Augmented Dickey Fuller Birim Kök Testi literatüre kazandırılmıştır. Bu çalışmanın aylık periyotlar halinde bir zaman serisine ve 116 gözlem değerine sahip olması nedeniyle bir veya ikiden fazla kırılmaları dikkate alan birim kök testleri tercih edilmiştir. Söz konusu üç testin temel denklemleri ise Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Birim Kök Testleri ve Denklemleri

Test	Test Denklemi
ADF	$Y_t = \alpha + \rho Y_{t-1} + e_t$
FADF	$\Delta y_t = c_0 + c_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + c_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + c_3 y_{t-1} + \sum_{i=1}^p a_i \Delta y_{t-i} + e_t$
Kesirli Frekanslı FADF	$y_t^* = \alpha_0 1_t^* + \beta_0 t_t^* + \lambda_1 \sin_{1,t}^* + \lambda_2 \cos_{1,t}^* + u_t, \quad t = 1, 2, 3, \dots, T$

3. AMPİRİK BULGULAR

Analize dahil edilen ve temel bilgileri Tablo 2’de, zaman serisi grafikleri ise Grafik 1’de verilen değişkenlere dair tanımlayıcı istatistikler Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4. Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

	ISOR	ZAMBA	POTIS	ATIS
Ortalama	11,25517	13,88534	17,31983	19,74483
Medyan	10,8	13,5	16,75	18,4
Maksimum	14,2	20	24,4	29,5
Minimum	9,2	11,1	14,2	15,3
Std, Sapma	1,407208	2,249763	2,315889	3,509499
Çarpıklık	0,651088	0,775189	1,212003	0,984891
Basıklık	2,101479	2,87954	3,907029	3,087342
Jarque-Bera	12,09785	11,68789	32,37612	18,79042
JB Olasılık	0,00236	0,002897	0,000	0,000083
Gözlem	116	116	116	116

Tablo 4’e göre analize dahil edilen seriler içerisinde en yüksek oynaklığa ATIS, en düşük oynaklığa ise ISOR verisi sahiptir. Ayrıca tüm değişkenler pozitif çarpıklığa (sağa çarpık) sahiptir. Ek olarak tüm seriler %10 anlamlılık düzeyinde normal dağılmıştır.

Birim kök testi sonuçları, literatüre kazandırılma sırasına göre kronolojik olarak verilmiştir. Buna göre ADF birim kök testi sonuçları Tablo 5’te yer almaktadır.

Tablo 5. ADF Birim Kök Testi¹⁰ Sonuçları

Değişkenler	ADF İst,	Kritik Değerler			Olasılık Değeri	Histeri
		%1	%5	%10		
ISOR	-0,997	-4,039	-3,449	-3,149	0,939	Var.
ZAMBA	-2,162	-4,040	-3,449	-3,150	0,505	Var.
POTIS	-1,977	-4,0398	-3,449	-3,149	0,606	Var.
ATIS	-2,541	-4,0398	-3,449	-3,149	0.307	Var.

Not: Maksimum gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriterine (SIC) göre 12 olarak belirlenmiştir. Kritik değerler ise MacKinnon (1996)’dan alınmıştır.

Tablo 5’te yer alan ADF birim kök testi sonuçlarına göre işsizlik oranı, zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünleşik oranı, işsiz ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı ve atıl işgücü oranı değişkenlerinin tamamında işsizlik histerisinin varlığı tespit edilmiştir. İşsizlik histerisinin şiddeti ise sırasıyla işsizlik oranı, işsiz ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı, zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünleşik oranı ve atıl işgücü oranı olarak sıralanmaktadır.

FADF birim kök testi sonuçları Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6. FADF Birim Kök Testi¹¹ Sonuçları

Değişkenler	FADF İst,	k	Kritik Değerler			Histeri
			%1	%5	%10	
ISOR	-3,498	1	-4,87	-4,31	-4,02	Var.
ZAMBA	-2,792	2	-5,58	-5,02	-4,02	Var.
POTIS	-1,947	2	-5,58	-5,02	-4,02	Var.
ATIS	-3,505	2	-5,58	-5,02	-4,02	Var.

Not: Kritik değerler Enders ve Lee (2012)’den alınmıştır.

Tablo 6’da yer alan FADF birim kök testi sonuçlarına göre çalışmada kullanılan işgücünü ilişkin tamamlayıcı göstergelerin tamamında tüm anlamlılık düzeylerinde histeri hipotezinin geçerli olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. İlgili sonuçlar bu anlamda ADF birim kök testi sonuçlarıyla uyumludur. Kesirli Frekanslı FADF birim kök testi sonuçları ise Tablo 7’de aktarılmıştır.

¹⁰ Birim kök testi sonuçları sabit ve trendli model için elde edilmiştir.

¹¹ Birim kök testi sonuçları sabit ve trendli model için elde edilmiştir.

Tablo 7. Kesirli Frekanslı FADF Birim Kök Testi¹² Sonuçları

	Frekans	Minimum KKT	F İstatistiği	Uygun Gecikme Uzunluğu	Kesirli Frekanslı FADF Test İstatistiği	Kritik Değerler			Histeri
						%1	%5	%10	
ISOR	1,2	14,627	4,614	3	-3,012	-4,903	-4,321	-4,031	Var.
ZAMBA	1,8	68,359	5,025	5	-3,156	-4,702	-4,107	-3,79	Var.
POTIS	1,9	57,069	5,620	1	-3,502	-4,669	-4,061	-3,741	Var.
ATIS	1,9	130,41	5,873	1	-3,819*	-4,669	-4,061	-3,741	Var.

Not: Kesirli Frekanslı FADF test istatistiği için kullanılan kritik değerler Bozoklu vd. (2020)'den alınmıştır.***
%10 düzeyindeki istatistiki anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 7'de yer alan sonuçlara göre atıl işgücü oranı dışındaki tüm işsizlik tanımlarında serilerin birim kök içerdiği ve dolayısıyla histeri hipotezinin geçerliliği gözükmemektedir. Atıl işgücü oranı serisi ise sadece %10 anlamlılık düzeyinde durağandır. Bu sebeple diğer iki birim kök testinin aksine histeri hipotezi ATIS için %10 anlamlılık düzeyi kabul edilirse geçerli değildir. Fakat sosyal bilimler literatüründe %10 anlamlılık düzeyini istatistiki olarak kabul eden görüşler¹³ mevcut olmakla birlikte genel kabul %5 anlamlılık düzeyi şartının aranmasıdır. Bu sebeple nihai olarak dört ölçüt tanımında da birim kökün varlığı mevcuttur.

İşgücüne ilişkin tanımlayıcı göstergeler bir ihtiyaca binaen oluşturulmuştur. Söz konusu tanımların oluşturulmasında kişilerin işgücü piyasasına entegrasyonunu belirlemek ve teşvik etmek için politika yapıcılara yeni önerilerin kazandırılması temel amaç olmuştur. Özünde işgünün yetersiz kullanımına dair daha güçlü kanıtların sunulması hedefi vardır. Bu bağlamda ISOR ve ZAMBA ölçütleri işgücü temelli hesaplanmakta ve dar bir paydaya sahip olmaktadır. POTIS ve ATIS ölçütleri ise daha geniş bir paydaya sahiptir ve işgücüne ek olarak potansiyel işgücünü de dikkate almaktadır. Dolayısıyla POTIS ve ATIS tanımlamaları doğrudan işsizlik oranıyla kıyaslanmasından ziyade eksik işgücü kullanımının genel seviyelerindeki değişiklikleri izlemek için kullanıma uygundur (ILO, 2013, s. 47).

Tüm bu açıklamalar ve elde edilen ampirik bulgular Türkiye ekonomisinde işsizlik histerisi hipotezinin varlığının iki ayrı sacayağının olduğunu göstermektedir. Buna göre ISOR ve ZAMBA serilerindeki birim kökün varlığı bilinen histeri hipotezinin dayandığı iktisadi

¹² Birim kök testi sonuçları sabit ve trendli model için elde edilmiştir.

¹³ Detaylı bilgi için bakınız: Bahmani-Oskooee ve Hasanzade (2020).

şoklardan kaynaklanırken POTIS ve ATIS serilerindeki birim kökün varlığı ise Türkiye’de işgücünün etkin olarak kullanılmaması kaynaklı olmaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Ekonomi politikasına yön verenler ve bir bütün olarak toplum arasında önemli bir endişe kaynağı olan işsizlik, Türkiye ekonomisi için uzun yıllardır yapısal bir sorun olarak görülmektedir. Ayrıca aktif şekilde iş aramayı temel alan standart işsizlik tanımı, işsizliği ölçme konusunda giderek yetersiz kalmış ve ILO (2013) tarafından geliştirilen yeni tanımlar Türkiye’de işgücü piyasası için de kullanılmaya başlamıştır. Çalışmada bu gelişme üzerine işsizlik oranı, zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünleşik oranı, işsiz ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı ve atıl işgücü oranı değişkenlerine yönelik ADF Birim Kök Testi, Fourier ADF Birim Kök Testi ve Kesirli Frekanslı FADF Birim Kök Testi ile histeri hipotezinin geçerliği sınanmıştır.

Çalışma neticesinde elde edilen ampirik bulgular Türkiye’de standart işsizlik oranı tanımına ek olarak diğer işgücü tanımlarında da değişkenlerin birim kök içerdiğini göstermektedir. Elde edilen sonuçlar Türkiye özelindeki önceki çalışmaların çıktılarını ile de uyumludur. Fakat bu çalışmada geleneksel işsizlik oranına ek olarak tamamlayıcı işgücü göstergeleri de kullanıldığı için literatüre önemli bir katkı sağlanmıştır.

Türkiye’de işgücü piyasasına ilişkin olarak analize dahil edilen dört farklı tanımlama boyutuyla birim kökün varlığı; makroekonomik bir sorun olan işsizliğin mikro iktisadi temellerini öne çıkarmaktadır. ISOR ve ZAMBA ölçütlerinde birim kökün varlığı işsiz nüfus ile ilgili iken POTIS ve ATIS ölçütlerindeki birim kök ise işgücü hacminin dalgalanmasıyla ilgilidir. Söz konusu farklılık “Grafik 1” üzerinden de görülebilmektedir. Buna göre işgücü piyasasının kurumsal özellikleri olan endüstriyel yapı, referans dönemindeki işgücünün demografik yapısı, coğrafi ve mesleki ayrımlar, sendikaların rolü, işten çıkarma ve işe alma kararlarındaki kıdem ve önceki istihdam durumuyla ilgili kural ve normlar, istihdamı koruma yasaları, işsizlik yardımlarının düzeyi ve yardımlara erişimi düzenleyen kurallar gibi mikro temeller Türkiye’de doğal oran hipotezinin işlememesine yol açmıştır. Bu nedenle politika yapıcıların, Yeni-Keynesyen İktisat fikri çatısında ortaya çıkan ve reel ücret yapışkanlığını açıklayan teorilerden (Etkin Ücret Teorisi, İçeridekiler-Dışarıdakiler Teorisi gibi) hareketle işgücü piyasasındaki kurumsal faktörlerin önemli rolüne değinmelidirler. Çünkü işgücü piyasası kurumları yalnızca işsizlik oranının belirlenmesinde değil, aynı zamanda uyum ve piyasa intibakının hızı açısından da önem taşımaktadır.

Analizin gerçekleştirildiği dönemde üç önemli uluslararası gelişme yaşanmıştır. Buna göre sırasıyla 2019 yılında başlayan Covid-19 Pandemisi, 2021 yılında başlayan Küresel Enerji Krizi ve son olarak Şubat 2022’de başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı, Türkiye ekonomisi için önemli sonuçları da beraberinde getirmiştir. Özellikle Covid-19 Pandemisi, tedarik zincirinde yaşanan aksaklıklardan hareketle üretim, tüketim ve yatırım kararlarını etkilemiş ve işgücü piyasaları üzerinde küresel bir şok dalgasını da beraberinde getirmiştir. Ayrıca pandeminin işgücü piyasası üzerindeki etkileri farklı iş kollarında birbirinden ayrılmış ve sektörel olarak çalışan gruplarında ayrı sonuçlar doğurmuştur. Ek olarak pandeminin işgücü piyasası üzerindeki negatif tesirinin, orta ve alt gelir düzeyi ülke gruplarında kalıcılık eğilimi gösterdiği bilinmektedir. Bu sebeple pandemi kaynaklı söz konusu şokların özellikle çıktı düzeyi, enflasyon ve dış ticaret kanalıyla işsizlik oranları üzerindeki etkisinin ölçülmesi, histerinin makro iktisadi sebeplerini açıklamada faydalı olacaktır. İşsizlik ile çıktı arasındaki ilişkiyi detaylı şekilde açıklayan Okun Yasası ile birleştirilecek bir histeri analizi, işsizlikteki yükselişlerin düşük çıktı artışından kaynaklanıp kaynaklanmadığını belirleme açısından önemlidir. Keza enerji krizinin tetiklediği enflasyonist baskılar ve savaşın sebep olduğu dış ticaret şoklarının işsizlik bağlamındaki etkilerinin belirlenmesi de histeriyi açıklamaya katkı sağlayacak diğer makroekonomik temeller olabilecektir.

Çalışmada elde edilen sonuçlar, ülke ekonomisinde uzun yıllardır yapısal bir sorun olarak görülen işsizlikle mücadelenin iki açıdan sürdürülmesi gerektiğini de ortaya koymuştur. Buna göre ISOR ve ZAMBA ölçütlerindeki birim kökün varlığı, işsizlik oranı üzerinden elde edildiği için işsizlik histerisi hipotezinin varlığını desteklemektir. Dolayısıyla Türkiye ekonomisinde yaşanan arz ve talep şokları işsizlik oranlarında kalıcı yükselişlere yol açmaktadır. POTIS ve ATIS ölçütlerindeki birim kökün varlığı ise daha karmaşık ve çok boyutlu bir sorun olarak gözükmektedir. Çünkü ilgili ölçütlerin temelinde işgücü ve potansiyel işgücü değerleri vardır. Görüldüğü üzere Türkiye ekonomisinde hem işsizlik oranı hem de işgücünün hacmi olmak üzere iki ayrı ölçüt, histeri hipotezinin geçerli olmasına yol açmaktadır. Histeri hipotezine dair çok yönlü kanıtlar, işgücü piyasasında doğal oran hipotezine ulaşmayı da daha zorlu kılmaktadır. Yukarıda ifade edilen işsizlik olgusunun mikro iktisadi temellerinin ortaya konulmasından sonra politika yapıcılarının; işgücünün niteliğini artırmaya odaklanan eğitim ve beceri geliştirme programlarını, istihdamda esnekliği sağlayacak girişimleri, istihdamı teşvik eden ve sürdürülebilir kılan vergi ve maliye politikaları uygulamalarını ve sektörel ve bölgesel istihdam planlarını uygulamaya koymaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akcan, A. T. (2019). Türkiye’de gençlerin işsizlik histerisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 31-47.
- Akcan, A. T., Yıldırım, B., Karataş, A. R., & Yılmaz, M. (2023). Teachers’ views on the effect of STEM education on the labor market. *Frontiers in Psychology*, 14, 1184730. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1184730>
- Atabey, A. Ö. (2024). Türkiye’de Farklı Gruplar İtibarıyla İşsizlikte Histeri Etkisinin Analizi: Çoklu Yapısal Kırılmalı ve Fourier Birim Kök Testlerinden Kanıtlar. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 76-88.
- Atamer, M. A., Mehmet, U., & Ülger, M. (2023). Türkiye Ekonomisinde İşsizlik Histerisi Hipotezinin Geçerliliğinin Analizi: 1988-2020 Dönemi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 283-304.
- Bahmani-Oskooee, M., & Hasanzade, M. (2020). Asymmetric Link between U.S. Tariff Policy and Income Distribution: Evidence from State Level Data. *Open Economies Review*, 31(4), 821-857. <https://doi.org/10.1007/s11079-020-09584-5>
- Ball, L. (2014). Long-term damage from the Great Recession in OECD countries. *European Journal of Economics and Economic Policies*, 11(2), 149-160.
- Ball, L., & Mankiw, N. G. (2002). The NAIRU in theory and practice. *Journal of economic Perspectives*, 16(4), 115-136.
- Ball, L., & Onken, J. (2022). Hysteresis in unemployment: Evidence from OECD estimates of the natural rate. *International Finance*, 25(3), 268-284. <https://doi.org/10.1111/infi.12424>
- Bayrakdar, S. (2015). Türkiye için İşsizlik Histerisi ya da Doğal İşsizlik Oranı Hipotezinin Geçerliliğinin Sınanması. *Journal of Economic Policy Researches*, 2(2), 45-61.
- Bierens, H. J. (1997). Testing the unit root with drift hypothesis against nonlinear trend stationarity, with an application to the US price level and interest rate. *Journal of Econometrics*, 81(1), 29-64. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(97\)00033-X](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(97)00033-X)
- Blanchard, O. J., & Summers, L. H. (1986a). *Fiscal increasing returns, hysteresis, real wages and unemployment*. National Bureau of Economic Research Cambridge, Mass., USA. <https://www.nber.org/papers/w2034>
- Blanchard, O. J., & Summers, L. H. (1986b). Hysteresis and the European Unemployment Problem. *NBER Macroeconomics Annual*, 1, 15-78. <https://doi.org/10.1086/654013>
- Blanchard, O. J., & Summers, L. H. (1986c). *Hysteresis in unemployment* (2035; ss. 235-242). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-011-2378-5_11
- Bozoklu, S., Yilanci, V., & Gorus, M. S. (2020). Persistence in per capita energy consumption: A fractional integration approach with a Fourier function. *Energy Economics*, 91, 104926. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104926>

- Brunello, G. (1990). Hysteresis and “the Japanese unemployment problem”: A preliminary investigation. *Oxford Economic Papers*, 42(3), 483-500.
- Camarero, M., & Tamarit, C. (2004). Hysteresis vs. natural rate of unemployment: New evidence for OECD countries. *Economics Letters*, 84(3), 413-417.
- Cerra, M. V., & Saxena, M. S. C. (2017). *Booms, crises, and recoveries: A new paradigm of the business cycle and its policy implications*. International Monetary Fund. <https://books.google.com/books?hl=tr&lr=&id=vUAZEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA3&dq=Booms,+Crises,+and+Recoveries:+A+New+Paradigm+of+the+Business+Cycle+and+its+Policy+Implications&ots=abcoItfYnO&sig=MxnR5aO2dwdR2a-JKevyPidYshA>
- Cerra, V., Fatás, A., & Saxena, S. C. (2023). Hysteresis and business cycles. *Journal of Economic Literature*, 61(1), 181-225.
- Chang, T. (2011). Hysteresis in unemployment for 17 OECD countries: Stationary test with a Fourier function. *Economic Modelling*, 28(5), 2208-2214.
- Chang, T., Lee, K.-C., Nieh, C.-C., & Wei, C.-C. (2005). An empirical note on testing hysteresis in unemployment for ten European countries: Panel SURADF approach. *Applied Economics Letters*, 12(14), 881-886. <https://doi.org/10.1080/13504850500365871>
- Cheng, K. M., Durmaz, N., Kim, H., & Stern, M. L. (2012). Hysteresis vs. Natural rate of US unemployment. *Economic Modelling*, 29(2), 428-434.
- Coşkun, N. (2021). Genç nüfusta işsizlik histerisinin sınanması: Türkiye örneği. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 6(1), 97-112.
- Çiçen, Y. B. (2020). Global Krizde Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre İşsizlik Histerisi: Türkiye İçin Fourier Durağanlık Analizi. *Akademik Hassasiyetler*, 7(13), 505-525.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>
- Enders, W., & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>
- Ergül, M., & Karataş, A. R. (2023). *Covid-19 Pandemisinin Dünya İş Gücü Piyasası Üzerine Etkileri*. 115-129.
- Friedman, M. (1968). *The Role of Monetary Policy*. 58(1-17).
- Furuoka, F. (2017). A new approach to testing unemployment hysteresis. *Empirical Economics*, 53(3), 1253-1280. <https://doi.org/10.1007/s00181-016-1164-7>
- Galbraith, K. (2010). *İktisat Tarihi*. Dost Kitabevi Yayınları.
- Gray, D. (2004). Persistent Regional Unemployment Differentials Revisited. *Regional Studies*, 38(2), 167-176. <https://doi.org/10.1080/0034340042000190145>

- Güloğlu, B., & İspir, M. S. (2011). Doğal işsizlik oranı mı? İşsizlik histerisi mi? Türkiye için sektörel panel birim kök sınaması analizi. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 205-215.
- Güran, T. (2012). *İktisat Tarihi*. Der Yayınları.
- ILO. (2013). 19th International Conference of Labour Statisticians. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_220535.pdf
- İslatince, H. (2018). Klasik Okul. İçinde *İktisadi Düşünceler Tarihi* (ss. 59-79). Anadolu Üniversitesi.
- Jaeger, A., & Parkinson, M. (1994). Some evidence on hysteresis in unemployment rates. *European economic review*, 38(2), 329-342.
- Keynes, J. M. (1936). *The general theory of interest, employment and money*. London: MacMillan.
- Lee, C.-C., & Chang, C.-P. (2008). Unemployment hysteresis in OECD countries: Centurial time series evidence with structural breaks. *Economic Modelling*, 25(2), 312-325.
- Lee, J., Lee, C., & Chang, C. (2009). Hysteresis in unemployment revisited: Evidence from panel LM unit root tests with heterogeneous structural breaks. *Bulletin of Economic Research*, 61(4), 325-334. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8586.2008.00287.x>
- Levačić, R., & Rebmann, A. (1982). *Macroeconomics: An introduction to Keynesian-neoclassical controversies*. <https://cir.nii.ac.jp/crid/1130000798197838592>
- Lindbeck, A., & Snower, D. J. (2002). The insider-outsider theory: A survey. *Available at SSRN 325323*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=325323
- Lumsdaine, R. L., & Papell, D. H. (1997). Multiple trend breaks and the unit-root hypothesis. *Review of economics and Statistics*, 79(2), 212-218.
- MacKinnon, J. G. (1996). Numerical distribution functions for unit root and cointegration tests. *Journal of Applied Econometrics*, 11(6), 601-618. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1255\(199611\)11:6<601::AID-JAE417>3.0.CO;2-T](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1255(199611)11:6<601::AID-JAE417>3.0.CO;2-T)
- Mayergoyz, I. D. (2003). *Mathematical models of hysteresis and their applications*. Academic press. https://books.google.com/books?hl=tr&lr=&id=AYy6nQjdmIwC&oi=fnd&pg=PP1&dq=Mathematical+Models+of+Hysteresis&ots=c-Pd-LUttt&sig=qp_twGkyEy8QVld4x_Ukrz1-q6Y
- Mota, P. R., & Vasconcelos, P. B. (2022). Hysteresis in the Dynamics of Employment by Activity Sector. *Review of Political Economy*, 1-17. <https://doi.org/10.1080/09538259.2022.2105139>
- Neudorfer, P., Pichelmann, K., & Wagner, M. (1990). Hysteresis, Nairu and long term unemployment in Austria. *Empirical Economics*, 15(2), 217-229. <https://doi.org/10.1007/BF01973454>

- Omay, T., Ozcan, B., & Shahbaz, M. (2020). Testing the hysteresis effect in the US state-level unemployment series. *Journal of Applied Economics*, 23(1), 329-348. <https://doi.org/10.1080/15140326.2020.1759865>
- O'Shaughnessy, T. (2011). Hysteresis in unemployment. *Oxford Review of Economic Policy*, 27(2), 312-337.
- Phelps, E. S. (1967). Phillips curves, expectations of inflation and optimal unemployment over time. *Economica*, 254-281.
- Phelps, E. S. (1968). Money-Wage Dynamics and Labor-Market Equilibrium. *Journal of Political Economy*, 76(4, Part 2), 678-711. <https://doi.org/10.1086/259438>
- Phelps, E. S. (1994). *Structural slumps: The modern equilibrium theory of unemployment, interest, and assets*. Harvard University Press. https://books.google.com/books?hl=tr&lr=&id=5_VOmYA4HF4C&oi=fnd&pg=PR7&dq=+Structural+Slumps:+The+Modern+Equilibrium+Theory+of+Unemployment,+Interest,+and+Assets&ots=9Xnlkb1YBs&sig=8z42O7wnyZZSC7e04UTr8EuuaU4
- Phillips, A. W. (1958). The relation between unemployment and the rate of change of money wage rates in the United Kingdom, 1861-1957. *economica*, 25(100), 283-299.
- Richardson, P., Boone, L., Giorno, C., Meacci, M., Rae, D., & Turner, D. (2000). *The concept, policy use and measurement of structural unemployment: Estimating a time varying NAIRU across 21 OECD countries*. https://www.oecd-ilibrary.org/economics/the-concept-policy-use-and-measurement-of-structural-unemployment_785730283515
- Salop, S. C. (1979). A model of the natural rate of unemployment. *The American Economic Review*, 69(1), 117-125.
- Say, J. B. (1836). *A treatise on political economy: Or the production, distribution, and consumption of wealth*. Grigg & Elliot. <https://books.google.com/books?hl=tr&lr=&id=qnsPAAAYAAJ&oi=fnd&pg=PR1&dq=john+baptiste+say&ots=qoah1LAGio&sig=JIG82RuPlcZLS2twl7IMBDyZLww>
- Sessions, J. G. (1994). Unemployment Stigma and Multiple Labour Market Equilibria: A Social-Psychological Interpretation of Hysteresis. *LABOUR*, 8(3), 355-376. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9914.1994.tb00168.x>
- Skousen, M. (2011). *İktisadi Düşünce Tarihi Modern İktisadın İnşası*. Liberte Yayınları.
- Smyth, R. (2003). Unemployment Hysteresis in Australian States and Territories: Evidence from Panel Data Unit Root Tests. *Australian Economic Review*, 36(2), 181-192. <https://doi.org/10.1111/1467-8462.00278>
- Song, F. M., & Yangru, W. (1997). Hysteresis in unemployment evidence from 48 U.S. states. *Economic Inquiry*, 35(2), 235-243. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1997.tb01906.x>

- Taş, S., & Uğur, B. (2017). Türkiye için İşsizlik Histerisi mi, Yoksa Doğal Oran Hipotezi mi Geçerlidir? *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 25-45.
- Tekin, İ. (2018). Türkiye’de işsizlik histerisi: Fourier fonksiyonlu durağanlık sınamaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 97-127.
- TÜİK. (2023a). Hanehalkı İşgücü Araştırmasında Yapılan Düzenlemelere İlişkin Metodoloji Dökümanı. https://www.tuik.gov.tr/indir/metodolojikDokumanlar/hia_metod_tr.pdf
- TÜİK. (2023b). İstihdam, İşsizlik ve Ücret. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Istihdam,-Issizlik-ve-Ucret-108>
- Üçler, Y. T., Yıldırım, M., Akcan, A. T., & Ak, Ö. K. (2023). Türkiye’de genç kadın ve genç erkeklerin işsizlik histerisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 1071-1082.
- Yaya, O. S., Ogbonna, A. E., & Mudida, R. (2019). Hysteresis of unemployment rates in Africa: New findings from Fourier ADF test. *Quality & Quantity*, 53(6), 2781-2795. <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00894-6>
- Yılcı, V. (2009). Yapısal Kırılmalar Altında Türkiye için İşsizlik Histerisinin Sınanması. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 324-335.
- Yurtkuran, S. (2021a). Çevresel Kuznets eğrisi hipotezinin geçerliliği ve yeşil lojistik: Türkiye örneği. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(45), 171-201. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.874990>
- Yurtkuran, S. (2021b). Türkiye’de İşsizlik Histerisi Hipotezi: Fourier Birim Kök Testleri’nden Yeni Kanıtlar. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 70-80.
- Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251. <https://doi.org/10.2307/1391541>

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 474-490

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 22.02.2024

Accepted / Kabul: 03.03.2024

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN ORTAK DIŞ VE GÜVENLİK POLİTİKALARININ OLANAK VE SINIRLILIKLARI

Zelal Başak YARIŞ¹

Öz

Avrupa Birliği ciddi istikrarsızlık yaratma potansiyeli taşıyan, karmaşık ve uzun süreli bölgesel sorunlarla karşı karşıyadır. Avrupa Birliği'nin geniş komşu bölgelerinde yaşanan yoğun istikrarsızlık ve egemen ulus-devletlerin bu bölgelerde iç çatışmalarla parçalanma süreci içerisine girmesi, AB için karmaşık ve zorlayıcı bölgesel bir düzeyin oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, AB'nin yakın komşuluğuna yönelik tutarlı, uyumlu, bütünlümlü bir dış politika sürdürme ihtiyacını daha da artırmıştır. Mevcut çalışma AB'nin Rusya-Ukrayna savaşı ve Suriye krizine yönelik tepkisini bir çıkış noktası olarak, AB'nin çatışmalı ve karmaşık bir uluslararası ve bölgesel bağlamda etkin bir dış, güvenlik ve savunma politikası benimsemesi ve yürütmesi önündeki temel zorlukları ve fırsatları tartışmaktadır. Çalışma "değişen uluslararası ve bölgesel bağlam AB'nin çatışmaları ve krizleri çözümedeki etkinliğini nasıl etkilemektedir?" araştırma sorusuna yanıt bulmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Bütünlüşmesi, Ortak Dış ve Güvenlik Politikası, Komşuluk Politikası, AB Dış Politikası

¹Doç, Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, E-posta: zkizilkan@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-1380-3916.

Atıf/Citation

Yariş, Z. B. (2024). Avrupa Birliği'nin ortak dış ve güvenlik politikalarının olanak ve sınırlılıkları. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 474-490.

THE CONSTRAINTS AND OPPORTUNITIES OF THE EU'S COMMON FOREIGN AND SECURITY POLICIES

Abstract

The intense instability in the wider neighborhood of the European Union and the disintegration of sovereign nation-states in these regions by internal conflicts gave rise to the complex and challenging regional environment for the EU. This situation has further increased the need for the EU to maintain a coherent, and integrated foreign policy towards its neighborhood. Taking the EU's response to the Russia-Ukraine war and the Syrian crisis as a starting point, the present study discusses the main challenges and opportunities for the EU to adopt and implement an effective foreign, security and defense policy in a conflicted and complex international and regional context. The main research question of the article is that how does the changing international and regional context affect the EU's effectiveness in resolving conflicts and crises?

Keywords: European Integration, Common Foreign and Security Policy, Neighborhood Policy.

1. GİRİŞ

Rusya'nın Ukrayna'yı işgali Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana Avrupa'da barış ve güvenliğe yönelik en büyük tehditlerden birini oluşturmaktadır. Rusya-Ukrayna savaşı 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in Ukrayna'ya askeri hareket düzenlemesiyle başlamıştır. Bu durum Suriye krizinin ardından önemli bir göç dalgası ve güvenlik sorunuyla uğraşan Avrupa Birliği'ni daha derin bir güvenlik kriziyle karşı karşıya bırakmıştır. Suriye krizi ve Rusya-Ukrayna savaşı Lizbon Antlaşması ile güncellenen AB'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikasının (ODGP), Soğuk Savaş sonrası dönemi temsil eden, çok aktörlü ve karmaşık bölgesel ve uluslararası krizlere yanıt vermedeki sınırlılıklarını gözler önüne sermiştir. Değişen bölgesel ve uluslararası ortam AB'nin bir aktör olarak dış politika tercihlerinin benimsenmesi ve uygulanmasını zorlaştırmıştır.

Gerek Suriye krizi, gerek Rusya-Ukrayna savaşı, Avrupa Birliği sınırları içerisinde ciddi istikrarsızlık yaratma potansiyeli taşıyan, karmaşık ve uzun süreli bölgesel sorunlar niteliğindedir. Avrupa Birliği'nin geniş komşu bölgelerinde yaşanan yoğun istikrarsızlık ve egemen ulus-devletlerin bu bölgelerde iç çatışmalarla parçalanma süreci içerisine girmesi, AB için karmaşık ve zorlayıcı bölgesel bir düzeyin oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, AB'nin yakın komşuluğuna yönelik tutarlı, uyumlu, bütünleşmiş bir dış politika sürdürme ihtiyacını daha da artırmıştır.

AB'nin dış politikasını etkileyen diğer bir unsur da uluslararası bağlamdır. Soğuk Savaşın bitmesinin ardından uluslararası bağlam oldukça değişmiştir. Avrupa Birliği'nin genişlemesine ve derinleşmesine olanak tanıyan Amerikan hegemonyasına dayalı tek kutuplu dünya, yerini Rusya ve Çin gibi farklı güçlerin bulunduğu çok-kutuplu veya bloksuz bir dünyaya bırakmıştır. Çok-kutuplu uluslararası bağlam, Türkiye ve İran gibi bölgesel

aktörlerin ve Çin ve Rusya gibi uluslararası aktörlerin bölgesel çatışmalara müdahil olup, AB ile rekabete girmesine neden olmuştur. AB dış ilişkilerinde bir taraftan üye devletlerin dış politikalarıyla uyumlu politikaları benimsemek için çabalarken, diğer taraftan da uluslararası ve bölgesel aktörlerin bölgesel çatışma ve krizlerdeki tutumunu göz önünde bulundurmak zorunda kalmıştır.

Bölgesel ve uluslararası bağlam dışında, AB içindeki çekişmeler ve kurumsal sınırlılıklar AB'nin etkin bir dış politika izlemesini önemli ölçüde etkilemektedir. Lizbon antlaşması AB'ye dış ve güvenlik politikası konusunda önemli bir kimlik kazandırmakla birlikte, dış ve güvenlik politikasının hükümetler arası karakterini muhafaza etmiştir. AB ancak üye devletler arasında ortak tutum ve eşgüdüm söz konusuysa kriz yönetimi ve çatışma çözümü gibi konularda etkin bir aktör olabilmektedir. Ancak, üye devletler içerisinde AB şüphesizliğinin giderek artması ve Avrupa bütünleşmesine verilen destek üzerindeki konsensüsün bozulması AB düzeyinde ortak bir pozisyonun belirlenmesini giderek zorlaştırmaktadır.

Mevcut çalışma AB'nin Rusya-Ukrayna savaşı ve Suriye krizine yönelik tepkilerini bir çıkış noktası olarak, AB'nin çatışmalı ve karmaşık uluslararası-bölgesel bağlamda etkin bir dış, güvenlik ve savunma politikası benimsemesi ve yürütmesi önündeki temel zorlukları ve fırsatları tartışmaktadır. Çalışma “değişen uluslararası ve bölgesel bağlam AB'nin çatışmaları ve krizleri çözmedeki etkinliğini nasıl etkilemektedir?” araştırma sorusuna yanıt bulmayı amaçlamaktadır. Makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, AB'nin dış ve güvenlik politikasının tarihsel bağlamı analiz edilecektir. İkinci bölümde, AB'nin etkili bir dış politika üretmesi konusundaki yapısal sınırlılıkları analiz edilecektir. Son olarak, değişen karmaşık, çatışmalı ve çok aktörlü uluslararası ve bölgesel bağlamın AB'nin ortak dış ve güvenlik politikasını hangi boyutlarda etkilediği tartışılacaktır.

2. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN ORTAK DIŞ VE GÜVENLİK POLİTİKASININ TARİHSEL GELİŞİMİ

İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında Avrupalı devletler büyük ölçüde siyasi ve ekonomik güçlerini yitirmiş, ciddi bir sosyal yıkım, işgücü ve insan kaybı ile karşı karşıya kalmış ve son üç yüz yıldır dünyaya egemen olan Avrupa hegemonyasını Amerika karşısında kaybetmişlerdir. Ayrıca Sovyet yayılcılığının Avrupa güvenliğine bir tehdit oluşturması Avrupa'nın siyasi, ekonomik ve askeri olarak yeniden ayağa kalkması ihtiyacını artırmıştır. Bir taraftan Avrupa devletleri ve Amerika barışı kalıcı kılacak ve savaşı olasılık dışına itecek siyasi bir düzenin Avrupa'da inşa edilmesini hedeflemişlerdir. Diğer taraftan, Sovyetler yayılcılığı karşısında Avrupa'nın güvenliğini sağlayacak tedbirleri almaya çalışmışlardır.

Batı Avrupa devletleri değişik alanlarda ve farklı derecelerde işbirliği ve bütünleşme sürecine dahil olmuşlardır. Böylece Avrupa siyaseti ve dolayısıyla Avrupa'nın dünyanın geri kalanı ile ilişkileri temelden değişmiştir (Brien, 2001, s:4).

Bu anlamda ilk somut adım Almanya'nın olası saldırganlığına karşı Fransa ve İngiltere arasında savunma ittifakı tesis eden Mart 1947 tarihli Dunkirk Antlaşması'nın imzalanmasıdır. Benelux ülkelerinin savunma ittifakına dahil olmasıyla da Mart 1948'de Brüksel antlaşması imzalanmıştır. Esasen, Almanya tehdidine karşı imzalanan antlaşma tüm tehditleri içerisine alacak şekilde düzenlenmiş ve böylece muhtemel Sovyet saldırganlığı da dikkate alınmıştır. Gerçekten, antlaşma imzalanmaz Soğuk Savaşın ilk itilafı olan Berlin krizinin patlak vermesi, Almanya yerine Sovyetler Birliği'nin bir tehdit olarak ön plana çıkmasına neden olmuştur.

Brüksel Antlaşmasının imzacı devletlerine ABD ve Kanada'nın katılıp, 4 Nisan 1949'da Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı'nı (NATO) kuran Washington Antlaşması'nın imzalanması ile Brüksel Antlaşması transatlantik savunma anlaşmasına dönüşmüştür. Böylece, NATO Soğuk Savaş süresince Avrupa güvenliğini sağlayan temel örgüt olmuş ve daha sonraki işbirliği adımlarının temelini oluşturmuştur (Kaya 2002, s:51). NATO'nun Sovyet yayılcılığına karşı güvenlik şemsiyesi sağlaması, Avrupa devletlerinin ekonomik toparlanma ve yeniden yapılanmaya odaklanabilmelerine olanak sağlamıştır. Avrupa'nın yeniden toparlanmasının dış ve iç güvenliğe ilişkin iki temel odak noktası olmuştur. Bunlardan ilki Sovyet yayılcılığına karşı savunma ve ikinciyse Avrupa'nın iç güvenliği için hayati Almanya ve Fransa'nın yakınlaşmasıdır (Brien 2001, s:4). Bu nedenle Avrupa bütünleşme süreci sınırlı bir ekonomik bütünleşmeyle başlamış olmakla birlikte çıkış itibariyle siyasi bir süreçtir.

Gerçekte de 18 Nisan 1951 tarihinde Paris Antlaşması'nın Almanya, İtalya, Fransa, Belçika, Luxemburg ve Hollanda tarafından imzalanması ile ilk Avrupa Topluluğu olan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) oluşturulmuştur. AKÇT'nin kurulmasına yönelik ilk adım Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman'ın önerisi üzerine, Jean Monnet tarafından hazırlanan ve 9 Mayıs 1950 tarihinde ilan edilen Schuman Bildirgesidir. Schuman Bildirgesi Avrupa barışının ancak Fransa-Almanya yakınlaşması üzerine inşa edileceğini iddia eden ve bunun için de Fransa ve Batı Almanya'nın kömür ve çelik sanayilerini tek bir çatı altında toplamayı ve bu alandaki egemenlik yetkilerinin ulus-üstü bir otoriteye devredilmesini öneren bir plandı. Kömür ve çelik alanında bir bütünleşmenin ileride Avrupa federasyonu yolunu açabileceğine inanılıyordu. Paris Antlaşmanın imzalanması ve AKÇT'nin kurulmasıyla

birlikte Schuman Bildirgesi hayata geçirilmiş oldu. Böylece, kömür ve çelik üretiminin ve ticaretinin kontrolü ulus-üstü bir yapıya devredildi. Savaş için gerekli ham maddeyi bir üst otoriteye devrederek, Almanya'nın kontrolsüz bir biçimde silah üretiminin önüne geçilmesine çalışıldı. (Brien, 2001, s:5). Ancak antlaşmada siyasi bütünleşmeye ilişkin hedefler “barışı koruma” gibi ifadelerle dolaylı bir biçimde belirtildi.

AKTÇ kurulduktan sonra, Kore savaşının başlaması ve Avrupa genelinde Sovyet yayılmacılığından duyulan endişeler, Almanya'nın yeniden silahlanması meselesini Avrupa güvenliği için oldukça önemli bir konu haline getirdi (Kaya, 2002, s:51). Avrupa devletleri bu süreçte ciddi bir ikilem ile karşı karşıya kaldılar. Bir taraftan ortak tehdit Sovyetlere karşı Almanya'nın askeri olarak yeniden güçlendirilmesi gerekiyordu. Diğer bir taraftan Almanya'nın silahlanmasının Avrupa devletlerine bir tehdit doğurmayacak bir düzey ve biçimde olması gerekmektedir. Çözüm dönemin Fransa Başbakanı Rene Pleven tarafından ortaya atıldı.

Pleven planı Sovyet tehdidine karşı bir Avrupa ordusu kurulmasını hedefliyordu (Gözkaman, 2014, s:7). Plan Amerika'dan bağımsız, ulus-üstü bir savunma alt yapısının oluşturulmasına, Almanya'nın söz konusu oluşuma dahil edilmesine ve böylece Alman askeri potansiyelinin Doğu-Batı çatışmasında kullanılması esasına dayanıyordu. Böylece hem Almanya'nın askeri gücünden faydalanılacak hem de Almanya'nın tekrar savaşı başlatma riski ortadan kalkacaktı. Pleven Planı'na göre, milliyetçi güçlerin toplanabileceği bağımsız bir Alman Ordusu veya Genelkurmay Başkanlığı olmayacak, yalnızca Avrupa Komutanlığı komutası altında diğer üye devletlerden gelen birliklerle hareket eden küçük Alman birlikleri olacaktı (Ruane, 2000, s:4). Fransızlar böylece daha önceki Schuman Plan'ında AKÇT için neredeyse kutsal kabul edilen “federal” reçeteyi savunma alanına genişletecek ve böylece “Batı Almanya çevresinde asla kaçamayacakları bir ulus-üstü kısıtlama kozası” örebileceklerdi (Warner, 1984, s: 281).

Pleven Planına dayanan Avrupa Savunma Topluluğunu (AST) kuran antlaşma 27 Mayıs 1952 tarihinde AKÇT üyesi devletler tarafından imzalandı. AST Avrupa Savunma Bakanı'nın komutasında ve üye devletlerin askeri birliklerinden oluşan bir Avrupa Ordusu'nun oluşturulmasını, oluşumun masraflarının ortak bir bütçeden karşılanmasını ve ortak tatbikatların icraasını öngörüyordu (Ruane, 2000, s:16). AST Amerika'dan bağımsız ve Almanya'nın da katılabileceği Avrupa Ordusu ve Avrupa Savunma Bakanlığı ile Avrupalı devletlerin askeri güçleri ulus-üstü bir yapı içerisinde birleştirebilecekti. Böylece Avrupa'da barışın inşası sağlanacak, Sovyetlere karşı Batı Avrupa devletleri savunulacak ve iki kutuplu

dünyada Avrupa üçüncü bir güç olarak rol oynayabilecekti (Efe, 2010, s:40). Ayrıca, federal bir nitelik taşıyan Avrupa kurumlarının inşa edilmesi gerekliliği de vurgulanmaktaydı.

Avrupa Savunma Topluluğu'nun siyasi ayağını oluşturan bir mekanizmanın inşası da öngörülmekteydi. Üye devletler arasında ortak bir dış politikanın sürdürülmesini amaçlayan ve ulus-üstü bir yapıya sahip Avrupa Siyasi İşbirliği (ASİ) oluşturuldu. Ancak her iki kurum da hiçbir zaman hayata geçirilemedi. Tüm AKÇT üye devletleri Avrupa Savunma Topluluğu antlaşmasını imzalamasına rağmen, Fransız Parlamentosu Avrupa Savunma Topluluğu'nun ulus-üstü karaktere sahip olması gerekçesiyle antlaşmayı onaylamadı. AST Kurucu antlaşmasının reddedilmesiyle, Avrupa Siyasi İşbirliği girişimi de ortadan kalkmış oldu.

Öncelikli olarak, Avrupa Savunma Topluluğu'na yönelik adımlar Avrupa'nın kolektif hafızasında Alman işgalinin hafızalarda hala canlı olduğu bir dönemde gerçekleştirilmeye çalışılması itibariyle "erken" doğmuş bir girişimdi (Eliassen, 1998, s:3; Ruane, 2000, s:4). Fransız askeri birliklerinin Avrupa ordusu içerisinde komuta altına alınması ve Almanya'nın yeniden silahlanması kolay hayata geçebilecek siyasi kararlar değillerdi (Fraser, 2006, s:24). Ayrıca, Almanya'nın yeniden silahlanması Fransa'nın AKÇT içindeki askeri gücünü ikinci sıraya düşürecek (Gözkaman, 2014, s:14). Topluluk içerisinde yer almak her türlü dış müdahale kararını ortak mekanizmalar çerçevesinde alma zorunluluğu getirmekteydi (Gözkaman, 2014, s:14). Bu durum Fransa'nın sömürgelerini ve deniz aşırı topraklarını kontrol etmesini olumsuz etkileyebilecek (Gözkaman, 2014, s:24) ve topluluk içerisinde ulusal çıkarlarının söz konusu olduğu konularda Fransa özgürce hareket edemeyecekti.

AST ve ASİ'nin reddedilmesi Batı Avrupa devletlerinin güvenlik ve savunma alanında ulus-üstü bir bütünleşmeye henüz hazır olmadıklarını göstermişti. Ancak bu girişimler Avrupa ülkelerinin savunma ve dış politika alanında karşı karşıya kalacağı potansiyel sorunlarını görmede AKÇT üye devletlerine önemli bir tarihsel tecrübe de sağlamaktaydı. Ayrıca, AST ve ASİ Avrupa'da ortak dış ve güvenlik alanında daha sonra gerçekleştirilecek düzenlemelerin temellerini oluşturması açısından tarihsel olarak da önem taşımaktaydılar.

Avrupa Savunma Topluluğu antlaşmasının Fransa tarafından onaylanmaması, İngiltere'nin inisiyatifiyle güvenlik alanında yeni girişimlerin oluşturulmasına neden olmuştur. 23 Ekim 1954 tarihinde Almanya'nın NATO'ya katılmasını kabul eden Paris Antlaşması imzalanmıştır. Ayrıca 17 Mart 1948 tarihli Brüksel antlaşması da değiştirilerek Batı Avrupa Birliği kurulmuş ve bu örgüte Almanya ve İtalya'nın katılımı sağlanmıştır. AST gibi ulus-üstü

bir yapıya sahip olmamakla birlikte, BAB'ın Avrupa ülkelerinin güvenlik ve savunma alanında attıkları ilk ciddi adım olarak değerlendirilebilir. BAB 50 yıl için kurulmuş ve Avrupa savunmasının Avrupalılar tarafından yapılması fikrine dayanmıştır. Siyasi ve sosyal ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunmuş, Almanya ve Fransa arasındaki gerilimi azaltmıştır. Ancak BAB Avrupa'nın güvenliğine ciddi bir biçimde katkı sağlamamıştır. BAB geniş katılımlı bir örgüt olmakla birlikte, Avrupa savunmasında NATO gibi güçlü bir örgütün varlığı, BAB'ın güvenlik yapılanmasının gelişmesini engellemiştir (Yığıttepe, 2017, s:14). Ayrıca BAB'ın oluşturulması Avrupa'da bir güvenlik ikileminin doğmasına neden olmuştur. BAB'a karşılık Sovyetler Birliği'nin Mayıs 1955'te Varşova Paktını oluşturması Doğu-Batı çekişmesine daha bir derinlik kazandırmıştır.

Tüm bu gelişmeler karşısında Avrupa'daki bütünleşme hareketi iki boyutta ilerlemiştir. Bütünleşme süreci iktisadi alanda ve ulus-üstü bir düzeyde devam ederken, ortak bir dış politika oluşturma yönündeki çabalar hükümetlerarası bir bağlamda seyretmiştir. Gerçekten de, AKÇT'ye üye devletler 23.03.1957 yılında imzalanan ve 01.01.1958 tarihinde yürürlüğe giren Roma Antlaşmasıyla, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET) gibi ulus-üstü örgütlenmeye sahip toplulukları kurmuştur. Söz konusu antlaşmalarda toplulukların amacı ekonomik bütünleşme olarak açıkça vurgulanmıştır. Dış ve güvenlik politikası kurucu antlaşmaların konuları arasına dahil edilmemiştir. Siyasi bütünleşme "giderek daha güçlü biçimde kurulacak birlik" ifadesiyle üstü kapalı bir biçimde ifade edilmiştir.

Ulus-üstü bir yapıya sahip Avrupa Savunma Topluluğu'nun Fransa tarafından reddinden sonra, Fransa Avrupa'nın dış politika ve güvenlik alanında hükümetler arası işbirliği girişimlerini yeniden başlattı. Bu süreçteki en önemli adım dönemin Fransa Cumhurbaşkanı Charles De Gaulle tarafından desteklenen 1961-1962 Fouchet Planıydı. Plan Fransa'nın Danimarka Büyükelçisi başkanlığında oluşturulan bir komisyon tarafından hazırlanmıştı ve kabaca Avrupa Toplulukları arasında ortak dış ve güvenlik politikasında siyasi bir birlik öngörüyordu. Söz konusu siyasi birlik oybirliği ile karar alacak ve hükümetler arası bir yapıya sahip olacaktı. Fouchet Planı Avrupa Topluluğu'nun gelişmekte olan ulus-üstü kurumsal dengesini daha "gevşek" ve "egemen" ulus devletler arasında tesis edilecek hükümetler arası bir örgütsel modele döndürme amacı taşıyan başarısız bir diplomatik girişim olarak AB bütünleşme tarihinde yerini alacaktı (Teasdale, 2016, s:1).

1950-1960'lı yıllarda Plevin ve Fouchet Planlarının başarısız olması, AT üyesi devletlerin siyasi birlik kurma çabalarını engellememiştir. Avrupa bütünleşmesinin ekonomik alanda

başarı sağlaması üye devletleri siyasi alanda da işbirliğine yöneltmiştir. Özellikle De Gaulle'un siyaset sahnesinden çekilmesiyle süreç hız kazanmıştır. AT Devlet ve Hükümet Başkanları 27 Ekim 1970 tarihinde Lahey Zirvesi'nde siyasi bütünleşmenin ilk adımı olan "Lüksemburg" veya "Davignon" Raporu olarak anılan raporu benimsemiş ve Avrupa Siyasi İşbirliği'nin üzerine bina edildiği temel çerçeveyi belirlemiştir (Allen, Reinhardt Rummel, Wolfgang Wessels , & François Duchêne, 1982) Diğer raporlara kıyasla daha mütevazı bir girişim olan Avrupa Siyasi İşbirliği, AT üye devletlerin dış politika alanında ortak hareket etmesi gerekliliğinin önemini vurgulamıştır. Bu bağlamda dış politikaların uyumlaştırılmasını ve koordine edilmesini hedefleyen istişare mekanizmaları öngörülmüştür. Girişimin temel amacı düzenli istişareler yoluyla uluslararası meseleler üzerinde görüş birliğine varılmasıdır. Girişimin mütevazı amaçları olmasına rağmen, siyasi birliğin Avrupa bütünleşmemesinin itici gücü olmasının vurgulanması itibariyle gelişmeye açık bir boyutu da vardır. Davington Raporu Avrupa dışişleri bakanları arasında bilgi alışverişini artırmayı, ortak tutumlar, ortak tepki ve ortak eylem geliştirerek topluluk içi dayanışma ve uyumu sağlamayı hedeflemiştir (Efe, 2008, s:68). Davignon Raporu'nun benimsenmesiyle ASİ Avrupa Topluluğu'nun kurumsal çerçevesinin dışında yer alan, hükümetlerarası, gayri-resmi ve bağlayıcı olmayan bir forum olarak kendi kurumsal mekanizma ve prosedürlerini geliştirmiştir (Tulli 2017, s:1079). Gerçekten kurucu antlaşmaların ASİ ile ilgili bir hükmü ve kararların bağlayıcı nitelikte olmamasına rağmen, 1970'li yıllardan itibaren ASİ vasıtasıyla AT üye devletleri dış politikada konusunda işbirliği, dayanışma ve eşgüdüm sağlayabilmiştir.

Tek Avrupa Senedi'nin 1986 yılında imzalanmasına ve böylece ASİ'nin hukuki bir dayanak kazanmasına kadar geçen zaman diliminde, Avrupa İşbirliği'nin Siyasi ilkeleri AT'nin farklı zirvelerinde kabul edilen zirve ve raporlarla geliştirilmiştir. 1973'te kabul edilen Kopenhag raporu ile üye devletlerin birbirine danışma ilkesi kabul edilmiştir. Avrupa Siyasi İşbirliği'nin topluluk dışında, hükümetler arası bir nitelikte ve uluslararası sorunların tartışıldığı gayri resmi bir siyasi mekanizma olduğu yeniden vurgulanmıştır. Ancak, uluslararası sorunların topluluk faaliyetlerini etkilemesi durumunda, Komisyon'un toplantılara katılmasına ve görüşünün alınmasına olanak tanınmıştır. 9-10 Aralık 1974 yılında gerçekleşen Paris Zirvesinde, düzenlik aralıklarla toplanan Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi Avrupa Konseyi adıyla kurumsal bir yapıya sahip olmuştur. Avrupa Konseyi'nin yılda en az üç kez Avrupa Siyasi İşbirliği çerçevesinde toplanması ve Avrupa'nın dış politika meselelerini Topluluğun genel çıkarları doğrultusunda ele almasıyla topluluk ve Avrupa Siyasi İşbirliği arasında kurumsal bir bağın oluşturulmasına neden olmuştur. 1975 yılında kaleme alınan

Tindemans Raporu, Topluluklar ve Avrupa Siyasi İşbirliği arasında ayrımın kaldırılmasını ve ortak dış politika konusunda temel yönelimin Avrupa Konsey'i tarafından benimsenmesini öngörmüş ve Londra Raporu ile ilk defa güvenlik konusu siyasi işbirliği bağlamında ifade edilmiştir.

Avrupa Tek Senedi'nin 1986 yılında benimsenmesiyle Avrupa Siyasi İşbirliği'nin oluşturulmasına ilişkin fiili olarak atılan tüm bu adımlar hukuksal bir zemin kazanmıştır. Avrupa Siyasi İşbirliği ile defa kurucu antlaşmalara dahil edilmiştir. Ancak ASİ'nin hükümetlerarası niteliği, kurumsal yapısı ve karar alma mekanizması değiştirilmemiştir. Özellikle ulus-üstü yapıyla ilgili ifadelerden kaçınılmış ve Konsey temel karar alma organı olarak işlevini sürdürmüştür. Ancak Komisyon'un ve Parlamento'nun ASİ içerisindeki rolleri artırılmıştır.

3. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN ORTAK DIŞ VE GÜVENLİK POLİTİKASININ YAPISAL SINIRLILIKLARI

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle uluslararası sisteme hakim olan görece istikrar ve öngörülebilirlik yerini bölgesel çatışma ve krizlere bırakmış, AB'nin içinde bulunduğu bölgesel güvenlik ortamı önemli bir biçimde sarsıntıya uğramıştır. Bu nedenle, üye devletler gerek rasyonel gerekse normatif gerekçelerle daha fazla çatışma ve kriz önleme-yönetme faaliyetleri içerisinde yer almaya başlamıştır. Ancak, AB'nin çatışmaları çözme ve yönetme yeteneği literatürde sıklıkla tartışıldığı gibi beklentileri karşılamada yetersiz kalmıştır. Söz konusu çalışmalar AB'nin çatışmaları ele almada karşı karşıya kaldığı sıkıntıları özellikle AB'nin kurumsal yapısına atıfta bulunarak açıklamaya çalışmıştır. AB'nin dış ve güvenlik politikasındaki geleneksel-yapısal sınırlılıkları çok aktörlü ve karmaşık bölgesel kriz ve çatışmalar karşısında daha belirginleşmiştir.

Alcaro, Bargués , and Dijkstra (2002) çok net bir biçimde kavramsallaştırdığı gibi, a) Avrupa Birliği'nin iç yapısal ve siyasi tartışmaları, b) bölgesel siyasetin parçalanması, c) süper güçler arasındaki rekabetin giderek artmasıdır. Bu durum AB üye devletlerinin dış politika ve güvenlik önceliklerini uzlaştırmasını önemli ölçüde etkilemiştir. Gerçekte de, bu üç parametre hem tek başına, hem de birbiriyle bağlantılı olarak AB'nin dış ve güvenlik politikasının faaliyet gösterdiği ulusal, bölgesel ve uluslararası bağlamı oluşturmakta ve AB'nin dış güvenlik politikasının yapısal sınırlılıklarını ortaya çıkaran turnusol kağıdı işlevi görmektedir. AB'nin çok-sektörlü, çok-metotlu ve çok düzeyli bir yapıya sahip olmasından kaynaklı üç temel sınırlılığı vardır.

3.1. AB'nin Çok Sektörlü Yapısı

Avrupa Birliği'nin dış ve güvenlik politikasını yürüten yönetim mekanizması çok-sektörlü, çok metotlu ve çok-katmanlı karmaşık bir yapıya sahiptir (Keukeleire&Delroux, 2014, s:11) AB'nin böylesine karmaşık ve çok boyutlu sisteme sahip olması, krizler ve çatışmalara yönelik politika önceliklerinin belirlenmesi, koordinasyon, planlama ve uygulama ile ilgili bir dizi soruna neden olabilmektedir. Öncelikli olarak AB'nin dış ilişkilerindeki faaliyet alanları oldukça çeşitlidir. AB'nin dış politikası 1) Ortak Dış ve Güvenlik Politikası ve Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası (ODGP) 2) Birliğin dış eylemlerinin farklı alanları 3) Birliğin İç Politikalarının Dış Veçheleri ve 4) Üye Devletlerin Dış Politikaları gibi dört farklı düzlemde oluşmaktadır (Keukeleire & Delroux, 2014, s:11).

Avrupa Birliği'nin dış politikasının ilk boyutunu ODGP ve Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası (OGSP) oluşturmaktadır (Smith 2003, s:37). Bu boyut Avrupa Birliği Antlaşmasınının 21-46 maddeleriyle düzenlenmiştir ve “dış politikanın bütün alanlarını” ve “Birliğin güvenliğine ilişkin tüm meseleleri” kapsamaktadır. Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası da Birliğin Ortak Dış ve Güvenlik Politikasının ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bu durum Birliğe sivil ve askeri imkanlara dayanan operasyonel kabiliyet sağlamaktadır. Birlik söz konusu imkanları çatışmaları önlemek, barışı korumak, çatışma sonrasında barışın yeniden tesis edilmesi amacıyla kullanabilmektedir. Avrupa Birliği çatışmaları önleme ve yönetmek için kendisine ait askeri ve sivil varlıklara sahip değildir. Daha çok üye devletlerin gönüllü katkısına dayanmaktadır. Maastricht Antlaşmasıyla birlikte ODGP ve OGSP Birliğin nispeten zayıf olan ikinci sütununu oluşturmuş, Lizbon antlaşmasıyla birlikte güç kazanmaya başlamıştır. Ancak karar verme prosedürünün oybirliği olması ve Bakanlar Konseyi'nin belirleyici bir role sahip olması nedeniyle hala üye devletler ODGP ve OGSP'nin oluşturulması ve yürütülmesinde tam yetkiye sahip olmuştur. ODGP ve hükümetlerarası işbirliğine dayanmaya devam etmiş, Komisyon ve Parlamento gibi ulus-üstü AB organları AB'nin dış politikasının oluşturulmasında ikincil bir rol oynamıştır.

Avrupa Birliği'nin dış politikasının ikinci boyutunu Birliğin dış eylemleri oluşturmaktadır. Söz konusu alanlar Avrupa Birliği'nin dış ticaret politikası, kalkınma-işbirliği, üçüncü ülkelerle mali ve ekonomik işbirliği, insani yardım, yaptırımlar ve uluslararası antlaşmalar kapsamaktadır. Bu politikalar Avrupa Ekonomik Topluluğunun kuruluşundan bu yana yürütülmektedir. AB'nin dış eylemler alanındaki faaliyetlerinin en önemli dayanağı, AB'nin güçlü bir hukuki yetkiye, mali-ekonomik kaynaklara ve bürokratik aparata sahip olmasıdır. Avrupa Birliği'nin dış ilişkilerindeki en güçlü araçları bu alandadır. Üçüncü ülkelerle

antlaşmaları imzalayabilir, mali yardımda bulunabilir (K. Smith, 2003, s:53). Bunun temel sebebi de Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kuruluşundan bu yana üye devletler diplomasi ve askeri güvenlik gibi "yüksek politika" alanına girmeyen ticaret ve ekonomi gibi "düşük politika" alanlarında egemenliklerini aktarmaya daha fazla eğilimli olmuşlardır (White, 2001, p. s:48). Bu durum AB'nin söz konusu alanlarda yetkilerini ve ulusüstü karakterini güçlendirmiştir.

Avrupa Birliği'nin dış politikasının üçüncü boyutu Birliğin iç politikalarının dış veçheleridir (Keukeleire&Delroux, 2014, s:12-13). AB'nin enerji, çevre, göç ve iltica gibi iç politika konuları, Birliğin dış politikası ile yakından ilgili olabilmektedir. Hem Birliğin dış eylemleri hem de Birliğin iç politikasının dış boyutu iki açıdan dış politika alanına girmektedir. Bir taraftan, söz konusu mekanizmalar dış politika yapımı için gerekli olan ödül-ceza araçlarını sağlarlar (Keukeleire&Delroux, 2014s:12-13). Diğer taraftan, AB'nin dış politika hedeflerini yerine getirmesi için gerekli ortaklık antlaşmaları gibi sözleşmeye dayalı ve politik çerçeveler sunabilmektedirler. Ancak belirtilmesi gereken önemli bir husus ise; dış politika, dış eylem ve iç politikanın dış boyutları arasında tam bir uyumun söz konusu olmadığıdır. Farklı politika alanlarındaki hedef ve çıkarlar diğer alanlardaki hedef ve çıkarlarla çelişkili olabilir. Örneğin AB'nin üçüncü ülkelerde insan haklarını destekleme ve geliştirme politikasıyla AB'nin dış ticaret politikası birbiriyle çıkarlar bakımından çelişebilir.

AB'nin dış politikasının son boyutuysa üye devletlerin dış politikalarıdır. Birlik üye devletlerin dış politikalarının koordinasyonu ve uyumlaştırılmasına özel bir önem vermektedir. Toplamak gerekirse, AB'nin dış politikası farklı düzlemlere dayanmaktadır. AB'nin dış politika konusunda hedeflerini yerine getirmedeki başarısı konudan konuya farklılık gösterebilmektedir. AB üye devletlerinin egemenliği aktarmadığı konularda AB'nin münhasır yetkileri ve dolayısıyla etkinliği sınırlı olabilmektedir.

3.2. AB'nin Çok Metotlu Yapısı

AB'nin yapısal sınırlılıklarından birisi de AB'nin çok farklı karar alma usullerinin olmasıdır. Aksi öngörülmedikçe Birlik Ortak Dış ve Güvenlik Politikası ve Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası alanlarındaki kararlar, AB Zirvesi ve Konsey tarafından oybirliği ile alınır. AB Zirvesi ve Konsey'deki dış politikada temel karar verici organ olması, üye devletlerin dış politika üzerinde kontrolü elinde tutma isteğini yansıtmaktadır. Ancak, oybirliğinin siyasi bedeli oldukça yüksek olabilir. Eğer üye devletler bir dış politika krizinde ortak bir pozisyona ulaşamazlarsa, Rusya ve Çin gibi rakip bölgesel ve uluslararası aktörler kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebilmektedir. Ancak AB'nin söz konusu kurumsal zayıflığından,

Birliğin dış eylem ve iç politikanın dış boyutları bağlamında söz etmek mümkün değildir. Söz konusu alanlarda Birlik topluluk metodunu benimsemektedir. Topluluk yöntemi ise Komisyon, Konsey ve Parlamento arasındaki kurumsal bir dengeye dayanmaktadır. Böylece kararlar ulusüstü bir bağlamda alınabilir.

3.3. Çok Düzeyli Yönetişim

AB'nin dış politikası üye devletlerin dış politikalarından oluşan ulusal düzeylerin, AB düzeyi ile etkileşiminden oluşmakta ve bu nedenle çok-düzeyli bir yönetim modeline dayanmaktadır (M. E. Smith, 2004, s:11). Çok-düzeyli yönetim modelinde, ulusal düzey ve AB düzeyi birine bağlıdır (Mugyenzi, 2015, p. s:40). Üye devletler ve ulusal aktörler AB kurumları içinde yer alırlar ve AB dış politikalarını etkilerler, ama aynı zamanda AB düzeyinde alınan kararlardan da etkilenirler. Böylece siyasi düzeni farklı yapılar, siyasi olarak birbirine bağlı kurumlarla karmaşık ve çok-parçalı bir sistem oluştururlar. Politika konusu ve çerçevesine bağlı olarak ulusal, uluslararası ve AB düzeyindeki aktörler farklı yetki ve meşruluk düzeyine, sorumluga ve kaynaklara sahiptirler (Keukeleire&Delroux, 2014). Çok düzeyli yönetim yaklaşımında dış politika konusunda karar verme yetkisi sadece üye devletlerin tekelinde değildir. Parlamento, Komisyon ve Adalet Divanı gibi ulus-üstü aktörler de konuya bağlı olarak karar alabilme yetkisine sahip olabilmektedir (Hooghe& Marks, 2001, p. s:3).

Ayrıca, AB dış politikası ulusal ve AB düzeyinin etkileşim içerisinde olduğu uluslararası düzeyde gerçekleşmektedir. Avrupa Birliği ve üye devletler birlikte ya da ayrı, uluslararası rejimlerin, uluslararası örgütlerin ve kurumların parçası olabilmektedir (Hooghe& Marks, 2001; Keukeleire&Delroux, 2014). Bu nedenle üye devletler dış politika hedef ve araçlarını belirlediği tek bir uluslararası platform değildir. NATO, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Avrupa Konseyi, Dünya Ticaret Örgütü ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası platformlar da üye devletlerin dış politikalarını belirlemektedir. Üye devletler hangi uluslararası örgütün dış politika hedeflerini gerçekleştirmede kolaylaştırıcı rolünü hesaplayarak, başvuracakları platformu seçebilmektedir.

Toplamak gerekirse, Avrupa bütünleşmesi her alanda aynı derece ve hızla ilerlememektedir. Bütünleşme sürecinden bazı politika alanları daha fazla etkilenirken, bazıları daha az etkilenmektedir. Bu durum "Farklılaştırılmış bütünleşme" kuramsal çerçevesinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Neve, 2007, s:505). Farklılaştırılmış bütünleşme kavramı üye devletlerin ulusal özerkliği ile Avrupa bütünleşmesi arasında bir denge kurulmasına mantığına

dayanmaktadır. Böylece bütünleşme sürecinde üye devletlere “esneklik” sağlamaktadır (Stubb, 2002, s:48). Maastricht Antlaşması ODGP ile Adalet ve İçişleri Bakanlığı’nı ayıran sütun sisteminin getirilmesiyle farklılaştırılmış bütünleşme kurumsallaşmıştır. Sütun yapısı Lizbon Antlaşması ile ortadan kalkmış olsa da AB’nin çok düzeyli yönetim modelini anlamak için geçerliliğini korumaktadır.

Farklılaştırılmış bütünleşme bir taraftan ulusal düzeyden Avrupa yönetim düzeyine farklı düzeylerde güç aktarımı ile ilgilidir. Diğer bir taraftansa bütünleşme sürecinin farklı politika alanlarına üye devletlerin ayrılma ve katılma olasılığı tanıyarak çeşitli biçim ve derecelerde katılım içerebilmektedir. Farklılaştırılmış entegrasyon yaklaşımını Avrupa Birliği’nin dış ve güvenlik politikasında da gözlemek mümkündür. AB karmaşıklaşan bölgesel politikalar karşısında güvenliğe “bütüncül” bir yaklaşım benimsemiştir (Rieker, Tomine, & Giske, 2021, s:13). Bu yaklaşımda, AB’nin münhasır yetkilerinin olduğu alanlar, AB’nin üye devletlerle yetki paylaştığı alanlar ve üye devletlerin tam yetkisi altında olan alanlar söz konusudur. Böylece AB dış politikası salt hükümetler arası yaklaşımın ötesine geçerek AB dış politikasına çok-düzeyle yönetim bakış açısı getirilmiştir.

4. BÖLGESEL VE ULUSLARARASI SINIRLILIKLAR

Avrupa Birliği’nin bir dış politika aktörü olarak karşı karşıya kalmış olduğu sorunlardan bir diğeri de geniş komşuluğundaki bölgesel istikrarsızlıktır. AB Suriye, Irak ve Lübnan gibi geniş komşuluğunda yer alan devletlerde ortaya çıkan devlet, toplum ve bölge düzeyindeki parçalanma sürecinden etkilenmektedir (Levallois, 2021). Ulusal farklılıklar olmasına rağmen, özellikle Orta Doğu’da devletlerin parçalanmasına ilişkin örüntünün ortak bir süreç olduğunu iddia etmek mümkündür. Söz konusu ülkelerdeki devlet düzeyindeki parçalanmada ulus devletler bağımsızlık veya özerklik talep eden ayrılıkçı ulus-altı güçlerle, terör örgütleri gibi devlet dışı aktörlerle, silahlı milisleri olan siyasi partilerle mücadele etmektedir. Devlet ve devlet-dışı aktörler arasındaki güç mücadelesi AB komşuluğunda ulus-devletleri zayıflatarak, dış müdahaleye zemin hazırlamaktadır. Toplum düzeyindeki parçalanmada AB’nin komşuluğundaki toplumlar mezhepsel ve etnik olarak bölünme eğilimindedir. Devletlerse toplumun tüm kesimlerini kucaklama ve genel bir refah üretme kapasitesini sahip değildir. Bu nedenle toplumsal bölünme devletlerin de meşruluğunu yitirmesine neden olmaktadır. Devlet ve toplum düzeyindeki parçalanma doğal olarak bölgesel istikrarsızlıklara ve bölünmelere neden olabilme potansiyelini taşımaktadır. Bir ülkedeki iç çatışmanın diğer ülkelere sıçrama olasılığı AB için önemli bir istikrarsızlık kaynağıdır.

Ayrıca AB'nin geniş komşuluğundaki çatışmalar Avrupa'da radikal hareketlerin artmasına ve AB'nin güvenliğine tehdit oluşturmasına neden olabilmektedir. Çatışma bölgelerinin AB'ye coğrafi yakınlığı ve çeşitliliği AB'nin çatışma yönetimi ve barış inşası çabalarına bütüncül yaklaşımını zorlaştırmaktadır. Çatışma bölgelerindeki aktör sayısının fazlalığı ve çeşitliliği bir siyasi birim içinde muhatap alınması gereken grupları net bir biçimde belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Bu durum AB'nin krizler karşısında harekete geçme çabalarını ve kabiliyetini de büyük ölçüde etkilemektedir. Parçalanmış bölgelerde krize müdahil olan aktör ve grup sayısının artması ve bu gruplar arasında gerilimlerin olması, AB'yi belirli grupları diğer gruplar karşısında destekleme stratejisine yöneltmektedir. Böyle bir pozisyon çatışma bölgelerindeki gruplar arasındaki güvensizliği pekiştirme ve nihayetinde fay hatlarının derinleşmesine yol açabilmektedir. AB'nin dış politikası zaten üye devletler arasındaki farklı tutum ve pozisyonlar nedeniyle önemli bir yapısal sıkıntıyla karşı karşıyadır. Bölgesel çatışmalardaki aktör sayısının fazlalığı üye devletlerin ortak pozisyon belirlemesini engelleyici boyutlarda olabilmektedir ve bu durum AB'nin kriz ve çatışma çözümünde etkinliğinin daha da azalmasına neden olmaktadır.

Bölgesel bağlam dışında, değişen uluslararası sistem de AB'nin dış politikadaki etkinliğini etkilemektedir. Literatürde Soğuk Savaşın sona ermesinden bu yana, Amerikan hegemonyasının sona erdiğine ilişkin yaygın bir fikir birliği söz konusudur. Amerikan hegemonyasının sona ermesiyle tek kutuplu bir dünyadan çok kutuplu bir dünyaya geçildiğine işaret edilmektedir. Çok kutuplu dünyaya geçmenin iki temel sonucu vardır. Bunlardan ilki Çin gibi Batılı olmayan ülkelerin iktisadi atılımıdır. İkincisiyse ABD kurulu nizamının Amerikan'ın küresel angajmanın derecesi ve amacı konusunda bir fikir birliğine sahip olmamasıdır. İkinci gelişmenin doğal bir sonucuysa Amerikan'ın askeri olarak geri çekilmesinin dünyada siyasi bir boşluğun oluşmasına neden olmasıdır. Amerika'nın dünyanın çeşitli bölgelerinde düzeni sağlama kapasitesi azalırken, Çin ve Rusya gibi rakip ülkeler daha iddialı politikalar benimsemiştir.

Çok kutupluluğun uluslararası düzene hakim olması Avrupa Birliği gibi II. Dünya Savaşının ardından uluslararası düzenin kural ve normlarına dayalı olarak gelişen bir ulus-üstü örgütü yakından etkilemiştir. Sovyetler Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılıp, Amerikan'ın tek kutuplu dünya düzenini inşa etmesi, AB bütünleşmesinin bir federe devlet olma yolunda derinleşmesine ve Sovyetlerin himayesinde olan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine genişlemesine olanak tanıyan bir uluslararası bağlam yaratmıştır. AB bu süreç zarfında Avrupa'nın güvenliğinin sağlanmasında Amerikan'ın askeri gücüne dayanmıştır.

Dolayısıyla çok kutuplu rekabete dayalı uluslararası düzensizlikten bir aktör olarak en çok Avrupa Birliği etkilenmiştir.

Avrupa Birliği ve üye devletleri doksanlı yıllarda ve 2000'lerin başında Amerika Birleşik Devletleri ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Afrika Birliği (AB) gibi uluslararası örgütlerle büyük ölçüde paralel kriz ve çatışma yönetimi politikaları uyguladılar. Ancak geçen son on yılda söz konusu uyumu sürdürmek giderek zorlaşmıştır.

ABD hegemonyasının zayıflaması, Mısır, Etiyopya, İran, Suudi Arabistan gibi bölgesel güçlerin de iddialı dış politika tercihleri benimsemesine ve böylece çatışmaların çözümüne müdahil olmalarına neden olmuştur. Çok kutuplu dünyada aktör sayısının artması AB ve üye devletlerinin krizler karşısında ortak bir pozisyon belirleme ve uygulama yeteneğini sahada önemli ölçüde zayıflatmıştır. AB çatışma çözümü ve kriz yönetiminde birçok aktörden sadece birisidir ve politikaları diğer küresel ve bölgesel güçlerin politikalarıyla rekabet edebilmektedir.

Krizlere müdahil olan aktörlerin kriz ve çatışmaların çözümüne yönelik tutumlarıyla AB'nin kriz ve çatışmalara "bütünleşik" yaklaşımı arasında önemli farklılıklar olabilmektedir. Rusya, Çin ve ABD gibi süper güçler çatışmalara farklı biçimlerde yaklaşabilmektedir. AB'nin "bütünleşik" yaklaşımı mevcut tüm politika araçlarını kullanması itibariyle çok-boyutlu, çatışmanın her döngüsünde hareket etmesi itibariyle çok-aşamalı, yerelden küresele her düzeyi kapsamaması itibariyle çok-düzeyle ve çatışmaya dahil olan tüm aktörleri dahil etmesi itibariyle çok-taraflı bir niteliğe sahiptir. AB'nin yaklaşımı ile kıyaslandığında diğer aktörler daha dar ve kısa vadeli bir yaklaşım benimseyebilmektedir.

5. SONUÇ

AB'nin dış ve güvenlik politikası çok-aktörlü, çok sektörlü ve çok-boyutlu bir yapıya sahiptir. Dış politika alanı hem AB kurumlarını hem de üye devletlerin eylemlerini içerdiği için çok aktörlü; birden çok politika alanına yayıldığı için çok sektörlü; AB kurumları ve üye devletler tarafından sürdürülen dış politika faaliyetlerinin yanı sıra dış aktörlerle farklı ortaklıklar yoluyla ortaya çıktığı için de çok-katmanlıdır. Sonuç olarak, AB'nin güçlü bir dış politika sürdürebilmesi için AB kurumları ve üye devletler arasında daha çok işbirliği ruhunun geliştirilmesi, AB'nin iç ve dış politika alanlarındaki araçlarının bütünleştirilmesi ve AB kurum ve üye devletlerin diğer uluslararası aktörle ilişkilerinde koordinasyon mekanizmalarının geliştirmesi gerekmektedir.

Ancak Rusya-Ukrayna savaşı ve Suriye krizi gibi günümüzdeki krizler ve çatışmalar uzun süreli, yaygın ve etkilerinin çeşitli olması nedeniyle, AB'nin ortak dış ve güvenlik politikasının yapısal sınırlılıklarının belirgin hale gelmesine neden olmuştur. Bölgesel kriz ve çatışmalar, AB kurumları ve üye devletlerin dış politikaları ve AB'nin farklı politika sektörleri arasında daha derin bir koordinasyonu gerektirmektedir. Ayrıca krizler ve çatışmalar, AB ve üye devletlerin diğer uluslararası örgütler, süper güçler ve bölgesel ve yerel aktörlerle ilişkilerinde tutarlı ve uyumlu bir dış politikanın sürdürülmesini gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

- Alcaro, R., Bargués, P., & Dijkstra, H. (2002). A joined-up union, a stronger Europe. A conceptual framework to investigate EU foreign and security policy in a complex and contested world. *JOINT Research Papers*, No: 8.
- Allen, D., Rummel, R., Wessels, W., & Duchêne, F. (1982). *European political cooperation: Towards a foreign policy for Western Europe*. London: Butterworth-Heinemann Ltd.
- Brien, W. (2001). *Understanding European foreign policy*. New York: Palgrave.
- Efe, H. (2008). Avrupa Birliği'nin ortak dış ve güvenlik politikası. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 66-78.
- Efe, H. (2010). Soğuk savaş döneminde Avrupa'da ortak dış politika oluşturma çabaları. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 9(1), 37-62.
- Eliassen, K. (1998). Introduction: The new European foreign and security policy agenda. In K. A. Eliassen (Ed.), *Foreign and security policy in the European Union* (pp. 1-16). London: Sage.
- Fraser, C. (2006). *An introduction to European foreign policy*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Gözkaman, A. (2014). Avrupa Savunma Topluluğu'nun reddi üzerine bir analiz. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7. <https://doi.org/10.18221/bujss.30295>
- Helwig, N. (2014). High representative of the union: The constrained agent of Europe's foreign policy. *European Foreign Affairs Review*, 19(4), 469-488.
- Hooghe, L., & Marks, G. (2001). *Multi-level governance and European integration*. New York: Rowman & Littlefield Publishers.
- Kaya, İ. Ü. (2002). *Avrupa Birliği'nde siyasal bütünleşme*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Keukeleire, S., & Delroux, T. (2014). *The foreign policy of the European Union*. Palgrave Macmillan.
- Kourekos, P. (2017). The European Union's common foreign and security policy after the Treaty of Lisbon. Retrieved from Stockholm: [Link not provided]

- Levallois, A. (2021). Regional fragmentation and EU foreign and security policy. *JOINT Research Papers, No: 3*.
- Mugenzi, J. (2015). EU external governance: Regionalizing multilevel networks of governance. *Journal of European Integration, 37(3)*, 353-370.
- Neve, J. E. (2007). The European union? How differentiated integration is reshaping the EU. *Journal of European Integration, 29(4)*, 503-521.
- Rieker, P., Tomine, M., & Giske, E. (2021). Conceptualizing the multi-actor character of EU foreign policy. *JOINT Research Papers, No: 2*.
- Ruane, K. (2000). *The rise and fall of the European Defence Community: Anglo-American relations and the crisis of defence*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Smith, K. (2003). *European Union foreign policy in a changing world*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, M. E. (2004). Toward a theory of EU foreign-policy making: Multi-level governance, domestic politics, and national adaptations to Europe's common foreign and security policy. *Journal of European Public Policy, 11(4)*, 740-758.
- Spence, A., & Dinan, D. (1998). The common foreign and security policy from Maastricht to Amsterdam. In K. Eliassen (Ed.), *Foreign and security policy in the European Union* (pp. 91-108). London: Sage.
- Stubb, A. (2002). *Negotiating flexibility in the European Union: Amsterdam, Nice and beyond*. New York: Palgrave.
- Teasdale, A. (2016). The Fouchet Plan: De Gaulle's intergovernmental design for Europe. Retrieved from London.
- Tulli, U. (2017). Challenging intergovernmentalism and EPC: The European Parliament and its actions in international relations, 1970-1979. *Contemporary European History, 13(2)*, 1076-1089.
- Warner, G. (1984). The United States and the rearmament of West Germany. *International Affairs, 61(2)*, 281-297.
- White, B. (2001). *Understanding European foreign policy*. New York: Palgrave.
- Yiğittepe, L. (2017). *Avrupa Birliği'nde güvenlik politikaları ve arayışları*. İstanbul: Cinius Yayınları.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 491-510

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 04.12.2023

Accepted / Kabul: 22.02.2024

OTORİTE MEŞRUIYET İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DE CUMHURİYET DÖNEMİ

Hidayet DEĞER¹

Öz

Siyasal iktidarın meşruiyetini nereden aldığı sorusu bir anlamda bizi otoritenin ne olduğu sorusu ile karşı karşıya getirmektedir. Modern öncesi dönemde çoğunlukla din gibi aşkın öğelere dayandırılan siyasi meşruiyet, modern dönemde yerini halk-ulusa bırakmıştır. Machiavelli ile başlatılan devletin aşkın normatif dayanaklarının yerini içkin olana bırakması, hümanizmin insan merkezliliği, aydınlanmanın akli ve bilimi dolayısıyla daha somut ve dünyevi olanı merkeze koyması elbette meşruiyet ve otorite değişiminin temel parametreleri olarak sunulabilir. Nitekim devrimler ve akabinde ulus devletler bu değişimin tecessüm etmiş hali olarak görülebilir. Bununla birlikte meşruiyetin de yönetilenlere dayandırılması, kıymeti kendinden menkul bir otorite anlayışına tekabül etmektedir. Bu durum, modern devlette otorite boşluğu tartışmasının temel tezini oluşturmaktadır. Demokrasinin temsili olması, yöneten yönetilen ayrımının devam ediyor olması gibi demokrasi bağlamında tezler ile otoritenin ve devletin bizatihi kendisini sorunsallaştıran Marksist tezler meşruiyet krizini anımsatmaktadır. Ancak burada sözü edilen kriz, meşruiyet ve otoritenin aynı şeyde-yerde toplanmasını sorunsallaştırmaktadır. Bu bağlamda, çalışma Arendt'in meşruiyet ve otoritenin vatandaşta-ulusta birleşmesi krizi ve krizi aşmak için ulus devletlerin aşkın olandan vazgeçemediği tezine dayanmaktadır. Makalede Türkiye'de Meclisin kurulmasıyla yeni devletin meşruiyetinin akıbeti ve otoritenin tesisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Meşruiyet, Otorite, Aşkınlık, Meşruiyet Krizi, Otorite Boşluğu.

Jel Kodları: Y90, Z00.

¹Öğr. Gör., Bingöl Üniversitesi, E-posta: hidayetdeger@bingol.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4011-3707.

Atıf/Citation

Değer, H. (2024). Otorite meşruiyet ilişkisi bağlamında Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 491-510.

THE REPUBLICAN PERIOD IN TURKEY IN THE CONTEXT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN AUTHORITY AND LEGITIMACY

Abstract

The question of where political power derives its legitimacy from brings us face to face with the question of what authority is. Political legitimacy, which was mostly based on transcendental elements such as religion in the pre-modern period, was replaced by the people-nation in the modern period. The replacement of the transcendent normative foundations of the state initiated by Machiavelli with the immanent, the anthropocentricity of humanism, the enlightenment's putting reason and science, and thus the more concrete and worldly at the centre, can of course be presented as the basic parameters of the change in legitimacy and authority. As a matter of fact, revolutions and subsequently nation states can be seen as the embodiment of this change. However, the fact that legitimacy is also based on the governed corresponds to a self-evaluated understanding of authority. This situation constitutes the basic thesis of the debate on the authority vacuum in the modern state. Theses in the context of democracy, such as the representative nature of democracy and the continuing distinction between the ruler and the ruled, and Marxist theses that problematise the authority and the state itself are reminiscent of the crisis of legitimacy. However, the crisis in question here problematizes the concentration of legitimacy and authority in the same thing-place. In this context, the study is based on Arendt's thesis on the crisis of the merging of legitimacy and authority in the citizen-nation and that nation-states cannot give up the transcendent in order to overcome the crisis. The article analyses the fate of the legitimacy of the new state and the establishment of authority with the establishment of the Parliament in Turkey.

Keywords: Legitimacy, Authority, Transcendence, Legitimacy Crisis, Authority Vacuum.

Jel Codes: Y90, Z00.

1. GİRİŞ

Meşruiyet ve otorite ilişkisi modern dönemin siyaset, sosyoloji, hukuk başta olmak üzere pek çok akademik disiplinin konusunu oluşturmaktadır. Her iki kavramın gerek ayrı ayrı gerek birlikte kullanımı aynı zamanda önemli ölçüde iktidar ve iktidar ilişkilerini çağrıştırmaktadır. Bununla birlikte farklı disiplinler ya da teorik tasavvurlar ve pratik ölçütler, ilgili kavramları farklı bağlam ya da farklı ilişkisellik içinde ele alabilmişlerdir. Temelde böylesi bir farklılaşma belirsizliğe neden olmaktan ziyade ilgili ilişkide merkez, araç, amaç, normatiflik, olgusalılık gibi bağlamlarda ilgili kavramların hangi saiklerle ele alındığı ile ilgilidir. Burada ise meşruiyet ve otorite ilişkisi ve bu ilişkinin atıf yaptığı iktidar kavramları siyaset felsefesi sınırları içerisinde ele alınacaktır.

İktidarın ya da yönetimin dayandığı ilkeler, değerler, kabuller onun meşruiyetine, bunların sahipliği ise otoriteye işaret etmektedir. Dolayısıyla sözü edilen ilke, değer ve kabuller meşruiyete işaret ederken iktidarın veya yönetimin kendini buraya dayandırması onun otoritesine işaret etmektedir. Öyleyse “meşruiyet, çıplak gücü/iktidarı otoriteye dönüştüren, siyasi itaati alışkanlıklara dayalı bir rutin olmaktan çıkarıp etik/normatif bir gerekçeye mebnî kılan ilke” (Okumuş, 2000, s. 105) tanımı, ilk etapta kullanılabilir. Antik Yunan düşüncesini dışarıda bırakmak kaydıyla modern öncesi dönemde meşruiyet ve otorite ilişkisi bir anlamda

tabii bir durumdur nitekim sorgulanması deşifre edilmesi gereği de elzem değildir çünkü hem olgusal hem normatiftir. Zira meşruiyet ve otorite arasındaki ilişki modern dönemle aynı olmakla birlikte aşkın olan ve tâbi olanın sabitliği, özne ve nesnesinin kim olacağını değiştirmemektedir. Bu bağlamda tartışmayı hızlandıran, deşifre edilmesi önem arz eden esas kısım modern dönemde meşruiyet ve otorite ilişkisidir. Çünkü modern dönem siyaset düşüncesinde, hukuk sisteminde ve yönetim biçimlerinde otorite de meşrutiyet de temelde halka dayandırılmıştır. Böylece otorite ve meşruiyetin farklı içerik ve atıflarına rağmen ikisinin de halka dayandırılması her ne kadar kavramların önemine hanel getirmemiş olsa da Arendt’in ifadesiyle her an krize dönüşebilecek ve yerinin doldurulması gereken bir otorite boşluğuna neden olmuştur. Arendt, bu bağlamda yeni kurulan devletlerin, devrimlerin sözü edilen krizi aşmak için geçmişin meşruiyet anlayışına rücu ettiklerini yani meşruiyet olarak yeniden aşkın olana atıf yaptıklarını ifade eder. Bu çalışmada da Cumhuriyetin kuruluşunda otorite ve meşruiyet tasavvurlarına ve ikisinin vatandaşta toplanmasının yarattığı kriz karşısında, aşkın olana nasıl müracaat ettikleri anlaşılmalı çalışılacaktır.

2. OTORİTE

Otorite ve meşruiyet kavramlarını birbirinden bağımsız ele almak günümüzde belli bir çabayı gerekli kılmaktadır. Zira ilgili kavramların gerek iktidar dolayımında ifade ettiği anlam ve değer repertuarı gerek müstakil tanımları birbirlerine atıf yapılarak, birbiri ile ilişkisi ortaya konarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Örneğin Heywood, otoriteyi meşru iktidar olarak tanımlayarak, “iktidar, başkalarının davranışlarını etkileme gücü iken, otorite bunu yapma hakkıdır. Dolayısıyla otorite herhangi bir şekilde zorlama veya manipülasyondan ziyâde, kabûl edilmiş bir itaat ödevine dayanır. Bu anlamda otorite meşruluk veya haklılıkla örtülü iktidardır” (Heywood, 2014, s. 24) demektedir. Bal, Batı literatüründe otoritenin tarihsel seyirde değişen, dönüşen anlam dünyasını şu şekilde takip etmiştir:

Kavramın ortaya çıktığı Batı dünyasında “authority” kelimesi, ve aynı kökten gelen “author” (yaratıcı yazar), “authentic” (otantik, sahih, aslına uygun), “authorative” (otoriteye dayalı, otoriteye dayalı bir kaynaktan gelen) ve “authorize” (belli bir erkin havale veya devr edilmesi) gibi kelimelerin kendi zaman ve toplumsal şartlarına has uzun ve karmaşık bir geçmişleri vardır. Ancak şu nokta çok açıktır ki, bu kelime dizisi kullanılırken ifade edilmek istenen şey, başkalarının belli bir davranış ya da inancına yönelik kendine özgü bir istem türünün dayatılması ya da inkâr edilmesiydi. Bu açıdan amentülerin, öğretilerin, görüşlerin ve kutsal metinlerin belli oranlarda otorite içerdiği söylenebilir (Bal, 2014, s. 249).

Otorite ve meşruiyet arasındaki kopması güç ilişki durumu Sennett’in otoritenin ancak somut nesnelere dayandırılan; anlam bulma, yorumlama özelliği ile tarif edilebilir. Ona göre, “iktidar koşullarını yorumlama, bir güç imgesi tanımlamak suretiyle denetim ve nüfuz

koşullarına bir anlam verme çabası” (Sennett, 2005, s. 27) olarak otorite, güce atıf yapsa da somut ve istikrarlı bir güçten bahsetmek gerekmektedir. Weber, otorite tiplerine geniş yer vermekle birlikte otoriteye daha çok başka kavramları değerlendirirken kurduğu ilişki ağı neticesinde yer vermiş: egemenlerin sahip olduğu meşru güç kullanma tekeline itaat etmeleri olarak tanımlamıştır (Weber, 2004, s.133). Weber’in otorite tipolojilerinde sadece hukuksal değil aynı zamanda geleneksel ve karizmatik otoriteye yer vermesi otoriteyi sadece hukuksal değil aynı zamanda toplumsal düzlemde ele aldığını ve nitekim istikrarının sadece güç ile değil beraberinde rıza ile sağlanabileceğini göstermektedir. Otorite, politik olanı aşacak biçimde kullanılacaksa eğer failin, maruz kalanlar üzerindeki eylemde bulunma olasılığıdır ancak bu eylem biçimi maruz kalanlarca arzu edildiği takdirde tersine döndürülebilir nitelikte olmalıdır (Kojevê, 2014, s. 41-42). Arendt, modern zamanlarda otorite boşluğuna dikkat çektiğinden kavramın ifade ettiği anlam için Antik Yunan’a müracaat eder. Arendt, otoritenin güç, iktidar, şiddet ile aynı anlamda kullanılmasını eleştirerek bu durumun özellikle modern dönemde otorite ve şiddetin aynı anlamda kullanılmasına neden olduğunu belirtir (Arendt, 1969, s. 43-44). Otorite, çelişkili bir biçimde hem zorlamayı hem de iknayı uhdesinde barındırmaktadır. “Emreden ve itaat eden arasındaki otoriter ilişki ne ortak akla ne de emredenin gücüne dayanır; ortak noktaları, her ikisinin de haklılığını ve meşruiyetini kabul ettiği ve her ikisinin de önceden belirlenmiş sabit bir yere sahip olduğu hiyerarşinin kendisidir” (Arendt, 1958, s.2).

Arendt’e göre otorite kavramının kökenlerinin bir boyutu, Antik Yunan’da Platon’un ilk defa iç meselelerde ikna, dış ilişkilerde gücün hakim olduğu anlayıştan, iç meselelere gücü de dahil etmeye çabalamasıyla oluşmuştur (Arendt, 1958, s.2). Hagel ise Antik Yunan’da özellikle Platon’da otorite ile karşılanabilecek politik düşüncenin, erdemli bilge kralda bulunulabileceğini ancak kavramın asıl karşılığının Roma’da oluştuğunu belirtmektedir. Roma’nın kuruluşuna kutsallık atfedilmiş ve siyasetin temel fonksiyonu da kutsal Roma’yı korumak ve devamlılığını sağlamak olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda otoritenin kaynağı Roma’nın kuruluşu, onun tecessüm eden hali de yaşayan senatörler olmaktadır (Hagel aktaran Bal, 2004, s. 250-251). Bu bağlamda otoritenin bir anlamda terazinin ilgili kefelerinin birbirine ağır basmayacağı şekilde güç ve rızadan oluştuğu hususunda bir konsensüsten bahsetmek mümkündür. Bu anlayış en azından Arendt’in işaret ettiği gibi modern öncesi durumda eşitliğin değil hiyerarşinin normal, tabii addedildiği düşünsel, siyasal ve toplumsal mecrada sabittir ve daha önemlisi meşrudur.

Modern devlet tasavvurunun temellerini oluşturan sözleşme mantığından farklı olarak fail olana otoriteyi tabi olanlar bahşetmemekte ancak bu ilişkiyi tasdik etmekte, bir anlamda Bourdieu’nun ifadesiyle oyuna dahil olmaktadır. Nitekim oyuna dahil olmak rıza ile olmakta, Arendt’in kullandığı anlamıyla otorite “gönüllü kulluk”tan da farklılık arz etmektedir. Zira gönüllü kullukta yönetilenlerin itaat tutkusu(istemi), yönetilenlerin ve yönetenlerin voluntarizminden daha temel bir fonksiyonu icra eder (De La Boetie, 2011, s. 50-60). Dahası gönüllü kullukta yöneten ile yönetilenler ya da fail ile maruz kalanlar arasındaki rabıtaya iştirak etmede ikinci grupta yer alanlar bir misyona, ortak amaca dahil olma gibi bir motivasyona sahip değildirler. Ancak Arendt’in işaret ettiği ve nitekim boşluğu kriz yaratma potansiyeline sahip olan otorite, hiyerarşi barındırmakla birlikte Antik Yunan’da ulvi değerler, en üstün iyilik ya da skolastik çağda aşkın olanın yeryüzünde hakimiyetinin ifadesi olan düzenin, sistemin devamlılığında ikinci gruptakiler de paylarına düşen rollerini icra ederek bu ilişkiye dahil olurlar. Arendt’in sıkı bir cumhuriyetçi olması dolayısıyla abartma eğilimi içinde olduğu bu yaklaşım sıkça eleştiri almıştır. Nitekim neredeyse kusursuzluk addettiği bu düzen içinde kölelerin, kadınların yer almaması en görünür kusurlardan bazılarıdır. Yanı sıra modern devletin dayandığı sözleşmecî tasavvurda da devletin varlığı ve devamlılığında halka, asli ve kurucu unsur olarak vatandaşlık rolü biçilmiştir. Yine vatandaşlığın, gerek Antik Yunan’daki sınırlı sayıda kişinin vatandaşlığından gerek skolastik çağın daha edilgen halkından ya da tebaasından niceliksel ve niteliksel anlamda daha etkin olduğu söylenmelidir.

Bu eksikliklere rağmen modern dönemin otorite boşluğu olarak ifade bulan şeyi de bir anlamda halkın, vatandaşların ve devletin değişen rollerinin dayandığı anlayıştan ileri gelmektedir. Şöyle ki: ulus devletlerin başlangıcı kabul edilen Fransız Devriminde

halkın yüceltilmesi, yasa ve iktidarı aynı kaynaktan türetme girişiminin kaçınılmaz sonucuyduç Mutlak krallığın “kutsal haklar”a dayandığı iddiası, laik hükümdarlığı da evrenin hem kadir-i mutlağı hem de kanun yapıcısı olan bir Tanrı, yani İstenci Yasa olan Tanrı görünümüne sokmuştu. Rousseau’nun ya da Robespierre’in “genel istenci” hala, bir yasa üretmek için bunu istemesi yeterli olan bu kutsal İstençti (Arendt, 2012, s. 246).

Yanı sıra “yeni bir anayasal düzen kurmak için bir araya gelenlerin kendileri anayasal değillerdir, yani giriştikleri şeyi yapmak için hiçbir otoriteleri yoktu” (Arendt, 2012, s. 247). Dolayısıyla şey esasında meşruiyet olan kutsalın (Tanrı)yerine vatandaş, halkın aynı kutsal formula ikame edilmesiydi. Arendt’in tartışmaya açtığı ikinci ve daha önemli tema ise burada görünürde bir otorite var iken bunun gerçekten bir otorite mi olduğudur. Çünkü hem yönetilenler otorite ise nasıl yönetiliyorlar hem de kurucu iktidar ya da devrimciler yeni

otorite-meşruiyet tanımlaması yaptıklarında kendilerinin otoriteleri yoktur. Buradaki boşluk potansiyeli tipik bir kurucu iktidarın eski düzeni yıkıp yenisini ortaya koyma iradesi değildir. Aksine dayanılan değer, ilkelerle ilişkilidir zira modern dönem devletinin dayanağı, gücü, yüce olanı yani otoritesi ulus-halktır ancak yönetilen de odur.

3. MEŞRUIYET

Meşruiyet, adil ve kabul edilebilir bir gerçeklik, (<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/legitimacy?q=legitimacy> [Erişim Tarihi: 14.06.2023]) günümüzde ise daha çok yasallık, geçerlilik anlamında kullanılmaktadır. Modern dönemde hukuka, yasaya vurgusu ile tanımlanması hukukun öteki toplumsal normlara kıyasla uzlaşmış, müeyyide sahibi en önemli norm olması ile açıklanabilmektedir. Bununla birlikte yasallığı karşılayan legitimize kavramından farklı olarak siyasi iktidara saygı veya itaat duyulması (Heywood, 2012, s. 49) anlamında meşruiyet, iktidarın uygunluğu, kabul edilebilirliği anlamına gelmektedir.

Meşruiyet kavramı genellikle yönetme hakkına atıf yaptığından, insanların neden yönetime itaat etmesi ya da saygı göstermesi gerektiği sorusu önem arz etmektedir. Bu bağlamda güç ya da şiddetin öne çıktığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte meşruiyet söz konusu olduğunda yönetenlerin icbar hakkına sahip olmasına duyulan inanç yönetme hakkını açıklamak için daha iyi bir zemin sunmaktadır. Zira sadece yalın bir yönetme kabiliyeti söz konusu olduğunda güç temerküzü eksenli bir tasvir yeterli olabilirdi. Bu bağlamda Claessen'in ifadesiyle meşruiyet inancı:

Swartz bir hükümetin "yasallık derecesi" dediği şeyden söz etmekten hoşlanır; bununla, her bir hükümetin, yasaların ve buyrukların kabul edilebilir nitelikte olduklarına, herkesin her zaman inanmayabileceği gerçeğinden doğan soruna, bir yolunu bulup, bir çözüm bulmak zorunda olduğunu söylemek ister. Gerçekten, herkesin her zaman böyle bir inanca sahip olduğu durumlar genel değil enderdir...genellikle ideolojik inanç ve ikna üzerine dayandırılır. Devletin erki genellikle, nüfusun çoğunluğu tarafından tanınıp kabullenilirse de, devletin yöneticileri ona ideolojik bir destek sağlama işini örgütlendirme zorunda kalacaklardır ve onu [uygulamada] genellikle kendi amaçları yönünde oynayarak kullanacaklardır (Claessen, 1988, s. 23).

Weber de meşruiyeti toplumsal inanç ile irtibatlandırarak, "bütün iktidarların kendilerini dayandırdıkları bir jüstifiye alan içerisinde toplumsal tasdik arayışı" (Weber, 1968 aktaran Çetin, 2003, s. 77) olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla Weber'in tipolojilerinden yararlanarak yasallığa, geleneğe ya da karizmaya dayandırılrsa dahi meşruiyet bu dayanaklara yapılan atıf, yüklenen anlam ve değer ile ilgilidir. Duverger bu durumu eşit olmayan gruplar arasındaki etki ilişkisi ile ifade etmektedir. Etki, mahiyeti itibari ile grupların norm ve değerlerine uygun

ise bunun meşru olduğu kabul edilir (Duverger, 1988, s. 28. s. 154). Duverger de gücü bu konuda tamamen sistem dışına itmez bilakis etkiyi değer ve norm sistemine uygunluk ve gücün toplamı olarak ele alır. Bununla birlikte bir iktidarın meşruluğu yönetilenlerin çoğunluğu tarafından meşru olarak görülüyorsa onun meşruiyetinden bahsedilebilir aksi takdirde: “Meşru olmayan bir iktidar, iktidar olmaktan çıkar; güçten başka bir şey değildir artık; ve o da ancak kendisine boyun eğilmesini sağlayabildiği sürece vardır” (Duverger, 1988, s. 194). Berger ve Luckmann da meşruiyeti anlam ve kabul edilmiş değerler ile ilişkilendirirler. Bireyler, toplumun genel kabullerine, şeylere atfettikleri anlamlara, yalnız kalma korkusundan ya da anomik olmaktan kurtulmak için uyum sağlarlar. Bu sayede sosyal nesnelere dönüşerek sembolik evren içinde yer alırlar ve türlü risklere karşı kalkan edinirler. İşte bu sembolik evren meşruiyet dairesidir. “Sembolik evren, kurumsal düzenin koruyucu yapılarına nihaî bir meşruiyet bahşetmek suretiyle, çözümsüz bir dehşete düşmekten bireyi kurtarır” (Berger & Luckmann, 1991, s. 120) ancak aynı durum sembolik evren için de geçerlidir nitekim sembolik evrenin dışında yani sistem dışı kalanların niceliği ve niteliğinin artması da sembolik evrenin meşruiyetini sorgulamaya açabilmektedir (Berger & Luckmann, 1991, s. 120-121). Dolayısıyla meşruiyet bir toplumdaki düşünce ve eylemlerin dayandığı haklı köken olarak ifade bulmaktadır. Bu haklı kökenin gerekçelendirmesi ise hukuk, ahlak, din, tabii olan gibi türlü fenomenler aracılığıyla sağlanmaktadır (Çetin, 2003, s. 66-67).

Siyaset felsefesinde meşruiyetin geniş bir yelpazeyle söylenecek olunursa ne olduğundan çok neyin meşru olduğu daha fazla yer teşkil etmektedir. Dolayısıyla bir anlamda nitelediği kavramı, durumu bir statüye eriştirebilecek sıfat işlevi sürdüğü söylenebilir. Nitekim otorite kavramında da dikkat edileceği üzere otoritenin devamlılığı, uygunluğu meşruiyet koşuluna dayandırılmaktadır. Bu durum meşruiyetin modern dönemde tanımında da görüleceği üzere üstlendiği pozisyonla ilgilidir ve bu pozisyon çoğunlukla şiddet ya da aynı zamanda şiddet sahibi öteki fenomenlerin yerine ikame edilebilecek bir fenomen arayışının sonucudur. Nitekim 16. Yüzyıldan öncesine bakıldığında “şiddet kavramı, din ve ideoloji gibi üst kategoriler içinde değerlendirilmekte ve buna bağlı olarak “doğal” bir fenomen gibi algılanmaktaydı. Ancak Avrupa’da yaşanan Yüzyıl Savaşları’nın etkisiyle, şiddet alanlarının daraltılması ve şiddet araçlarının kontrolü konusunda yeni bir bilincin geliştiği söylenebilir” (Akkanat, 2011, s. 17-18). Bu bağlamda Hobbes ile başlatılan ortak yaşam tasavvurunun toplum sözleşmesine dayandırıldığı bir güzergaha evrildiği gözlemlenebilir. O halde bu bakış açısının sonucunda şöyle bir tasvire ulaşmak mümkün olacaktır: tabii ve normatif olanın meşru addedildiği yaşam teorisinden:

politik iktidarın seküler şekilde haklılaştırılmasına yönelik düşüncelerin hızlı bir şekilde yayılması ve sözleşme teorilerinin etkisiyle kavram aşamalı olarak demokratikleşmiş ve “egemenlik, iktidarın tek meşru kaynağı olan halka aittir” şeklindeki halk egemenliği düşüncesiyle eşleşmiştir. Mutlak monarşi yanlıları ile meşruti monarşi yanlıları arasında, Fransa’da Bourbon Hanedanı’nın yeniden tahta geçmesi üzerine yaşanan “legitimist” tartışmaları sonucunda kavram politik söylemin ana mecrası içine girmiştir (Öztürk & Ok, 2017, s. 273).

Yani doğal, sabit kabul edilen fenomenlerin meşruiyetinden farklı bir meşruiyet anlayışına geçilmiştir. Nitekim meşruiyetin, tartışma alanlarını belirleyici olması yani bir şeyin meşru olup olmadığının sorgulanması yeni anlayışın düşünce evrenine aittir.

4. OTORİTE VE MEŞRUIYET İLİŞKİSİ

Otorite ve meşruiyet, birbirine sıkıca bağlı iki kavram olarak neredeyse anlam dünyalarını birbirleri ile oluşturabilmektedir. Nitekim bir şeyin meşruiyetinden bahsedebilmek onun güç ya da ikna kapasitesine sahip ve bu haizliği sayesinde kendisine itaat edenleri olmasını elzem kılmaktadır ki bu da otoritedir. Benzer bir formülasyonla ele alınırsa bir otoritenin varlığı her zaman meşruiyete dayandığını göstermeyebilir. Güç ya da şiddet ile de otorite tesis edebilir. Ancak otorite kavramı olarak dayanak imgesi ile de yüklü olduğundan esasında sadece güce, zora dayanması beraberinde bir anlam karmaşasını ve belirsizliği getirir. Zira devamlılığı, geleceği müphem, varlığı şaibe taşır bu durumda. Otoritesini sadece güç ile tahkim etmesi en azından modern dönem ile birlikte meşruiyet krizine yol açan etkenlerden biridir.

Modern dönem öncesinde de otoritenin sadece baskı ve zora dayalı olacağına yönelik bir yargı, kabul yoktur. Bununla birlikte şiddet ya da güç, din, inanç, tabii olan gibi bir fenomen olduğundan, kabul gördüğü takdirde anlam karmaşası ve belirsizliği modern döneme göre daha azdır. Modern dönemde bunun yerini devlet tanımında kullanılan meşru şiddet almıştır. Yanı sıra modern dönemin meşru şiddeti de tekeldir, bununla birlikte kullanım sahası sınırlıdır, hukukla belirlenmiştir. Dolayısıyla meşruiyet-otorite ilişkisini şiddet bağlamında değerlendirmeye devam edecek olursak; modern dönemle birlikte “meşru ve gayri meşru biçimlerin tanımı, herkesin kendi kararına varmakta özgür olduğu bir görüş meselesi haline gelir. Bundan böyle, bunları uygulayacak kişi sayısı kadar meşru şiddet biçimi vardır; Bir ilke olarak meşruiyet artık mevcut değildir.” (Girard, 1989, s. 24). Ancak meşru şiddet de artık koşulludur yani hem iknayı, rızayı barındırmalı hem sınırlı olmalıdır. Nitekim modern dönemde şiddetin var olmasına, kullanılmasına rağmen negatif bir imge ile yüklü olması bu gerçeklikle açıklanabilir. Dolayısıyla şiddet yeniden üretilerek farklı bir siyasal, toplumsal ve düşünsel gerçekliğe uydurulmuş denebilir. Doğal olanın verili kabul edildiği simgesel düşüncede şiddet, kendisine inanç duyularak meşrulaşabilirken; modern dönemin simgesel

düşünce evreninde şiddet ancak rızayla birlikte ve sınırlı haliyle meşrudur (Girard, 1989, s. 233-234).

Modern öncesi dönemin verili olanı sorgulamayan düzeni elbette hiyerarşiye dayalı bir sistemdir. Bu sistemde kozmosun belli bir amaca hizmet ettiği ve her varlığın da bu amaçlılık içinde kendisine tayin edilen rolü üstleneceği varsayılmaktaydı. “Sosyal ve siyasi düzen ise kozmosun bir yansıması idi ...Erdem, talep, ihtiyaç, güdü ve arzular söz konusu olduğunda da doğru-yanlış ve iyi-kötü ayrımlarında tebellür eden bir hiyerarşinin korunması gerektiği düşünülmüdü. Bu inanç sistematığının moderniteye giden süreçte aşınması, meşruiyet meselesinin” (Connolly aktaran Okumuş, 2000, s. 107) ortaya çıkmasına daha doğru bir ifadeyle meşruiyetin bir mesele olmasına neden olmuştur.

Habermas da meşruiyeti inanç, değerler bağlamında kabul ederek daha çok meşruiyet krizine odaklanır. Bununla birlikte Habermas, Weber’in meşru otorite kavramına dayanarak “bir tahakkümü geçerli kılmanın nihai zemini” olarak meşruiyet ifadesini kullanmaktadır (Habermas, 1988, s. 96). Bu ifade meşruiyet ve otorite arasındaki ilişkiyi çözümlemede önemli bir basamak sunmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere meşruiyet bu bağlamda, erk sahibine statü ihdas ederek, onu asimetrik ilişkide hak sahibi kılmaktadır. Dolayısıyla duyulan inanç ve değerler dünyasının yarattığı anlam, rızayı işaret eder. Nitekim otoritedeki rıza vurgusu da modern dönem ile birlikte elbette artmıştır. Machiavelli ile başlatılan, yönetenin meşruiyetini aşkın olana dayandırmayı reddeden anlayış Bodin’in egemenlik anlayışı ve akabindeki sözleşmecî teoriler ile birlikte yerini bireyin siyasi özne olduğu düzene bırakmıştır. Böylece otoritedeki rızanın mahiyeti farklılaşmıştır. Siyasal arenada aşkınlıktan sekülerliğe geçiş Machiavelli ile başlamış olsa da Machiavelli’de eski dönemin yöneten yönetilen ayrımından farklılaşma söz konusu değildir. “Sınırsız bir siyasi güçle özdeşleşen hükümdar ve bu güçten pay istemeyen halk... arasındaki eşitsiz güç ilişkisi” (Akal, 2016, s. 63) devamlılığı görülecektir. Bodin’deki egemenin bölünmezliği ve sürekliliği ise henüz devamlılık arz eden aşkın ve seküler yönetim anlayışındaki kopuşa işaret etmektedir (Akal, 2016, s. 65). Ulus devlete doğru giden bu süreçte burjuvazi başta olmak üzere toplumsal, sivil aktörlerin önemli rol oynamaları Bodin’deki egemenlik anlayışının da daha çok halka mal edilmesini sağlamıştır. Bununla birlikte “Hobbes’dan Kelsen’e, Suárez’dan Schmitt’e” bazı düşünürler ise egemenden kastın mutlakiyete atıf yaparak hükümdarın üstün gücünü nitelediği görüşündedir (Maravall, 1986 aktaran Akal, 2016, s. 326). Örneğin Schmitt; halkın ortak tasavvurlarının, inançlarının siyasala dönüşmeden anlam kazanamayacağını belirtir, siyasi birliğin tecessüm etmiş hali olarak devleti (Schmitt, 2014, s. 49) de egemen ile

özdeşleştirmektedir. Hobbesyen yaklaşımın en önemli teorisyeni sayılabilen Schmitt'in temsili liberal demokrasiye birçok bağlamda eleştirisi bulunmaktadır ancak bunlar çalışmanın kapsamını aşacağından sadece istisna haline değinmekle sınırlanacaktır. Schmitt egemenin gerçekte kim olduğunun anlaşılması için savaş hali, olağanüstü, kural dışı yani istisnayı kimin belirlediğine bakmak gerektiğini işaret eder. O halde Schmitt'in anlayışında otoritenin şiddet boyutu rızadan üstün gelmektedir.

Dolayısıyla egemenin halk-ulus olması anlayışı tamamen egemenliği halka dayandıran bir görüş üzerinde izlememiştir. Ancak yukarıda değinilen anlayışta devlet egemenliği sembolize etse de burada halkın modern öncesi pozisyona itilmesinden ziyade halk-devlet ya da ulus-devlet bütünleşmesi halinde ifade bulduğu söylenebilir. Böylesi bir bütünleşmenin prototiplerinden biri; halk egemenliği şeklinde tezahür eden Rousseau'nun genel irade anlayışıdır. Sancar, modern devletin kuruluşundaki yaklaşımların devlet aklı ve hukuk devleti şeklinde iki başlık altında toplandığını belirtir. Devlet aklı, devletin varlığını vatandaşlar ile meşrulaştırırsa da, vatandaşların, toplumun ortak amaç ve kuruluş ilkeleri devlette tecessüm etmiştir, dolayısıyla temsiliyet, karar mercii yani otorite devlettir. Hukuk devleti ise vatandaşların ortak kararları doğrultusunda yasa ile şekillenen ve yine vatandaşların talepleri doğrultusunda yasalarla şekillenecek olan devlettir (Sancar, 1997, s. 83-84).

Modern devlet; egemenlik, demokrasi, cumhuriyet, meşruiyet, halk, otorite, hukuk gibi kontekslere içkindir. Egemenliğin halka dayandırıldığı meşruiyet zemini takip edildiğinde aşkınlığın, yüce ve ulvi değerlerin ve skolastik çağın gücünün yerine halkın, ulusun ikame edildiği görülecektir. Halkın gücü devrimler örneğinde ifade edilebilir. Bu durum elbette rasyonalizasyon, aydınlanma, birey merkezli anlayışın bir sonucudur. Yani kozmos değil insan merkezli hayat anlayışı modern dönemin temel bileşenlerindedir. Bunun yansıması siyasal arenada da kendini göstermiş, nitekim yönetimlerin meşruiyetini halktan alması bunun sonucunda gerçekleşmiştir. Meşruiyetin halka, vatandaşlara dayanmasının otorite anlayışı üzerindeki dönüştürücü etkisi ise otoritenin rıza boyutuna yüklenen geniş inanç ve anlamdır. Nitekim meşruiyetin daha çok inanç ve değerlerle oluşturulan anlam dünyası ile ilgili olduğu belirtilmişti. Dolayısıyla yönetici olarak otorite, rızayı alan anlamını yüklenmiş olmaktadır. Şiddet hala otoriteye içkin olsa da şiddet de güç sahibi erkin şiddeti değil, kamu gücü olarak formüle edilmiştir. Arendt'in otorite boşluğuna sebep olduğunu söylediği düzlem tam da burasıdır. Yöneten halktır yönetilen de halktır, otorite halktır meşruiyet de halka dayanır. Bu bağlamda tartışmayı derinleştirmek elbette mümkündür, zira tek yaklaşım bu değildir. Ancak

bu çalışma Hannah Arendt’in modern devlette halkın hem otorite hem meşruiyet olarak vuku bulması ve bunun bir otorite kaybı olması tespitini izlenice kabul etmektedir.

Hannah Arendt, otorite konusuna başta “What is the Authority” ve “Devrim Üzerine” çalışmaları olmak üzere yoğunlaşmıştır. Arendt, otoritenin şiddet ile özdeşleştirilmesine karşı çıktığı gibi otoritenin eşitler arası bir ilişki olduğunu da düşünmez. Otoriteyi, rıza ve ikna gerektirmeden, itaat edilmesi sorgulanmadan kabul edilen bir ilişki temeline oturtur. Otorite, iktidar da değildir ancak iktidarın kurumsallaşmış halidir ona göre (Arendt, 1969, s. 45). Modern dönemde otorite boşluğu fikrine kamusal alanın çöküşü, siyaset biliminin yerini “ulusal ekonomi veya kolektif ev idaresi”nin alması eşlik etmektedir (Arendt, 1994, s. 65). Dolayısıyla toplumsal, siyasal ve düşünsel değişimlerin sonucunda eskinin yerine ikame edilen farklı olgular, yapılar yer almıştır. Ancak buradaki değişim Arendt’in, Sieyes ve Rousseau’nun sınırlandırılmayan ve yasadan üstün halk egemenliğine yönelik yaptığı “egemenliği kraldan alıp ulusa vermek”ten başka bir şey olmadığı (Arendt, 2012, s. 207) eleştirisinden de farklıdır. Çünkü kurumsal ya da aktörlerin rol değişiminden ziyade yapısal bir değişimdir otorite boşluğu; öncelikle din ve geleneğin yitirilişinin de dahil olduğu hiyerarşinin (Arendt, 1958, s. 2) yitirilişidir. Bir diğeri ise halkın hem otorite olması hem meşruiyet dayanağı olmasıdır. Dolayısıyla yönetenin de yönetilenin de aynı olması bir tarafa, bir tarafın skolastik çağın aşkınlığı ya da Antik Yunan’daki yasa koyucunun siyaset öncesi olması (Arendt, 2012, s. 251) otorite olmalarını sağlıyordu. Arendt’e göre bu otorite boşluğu modern devletin kuruluşunda hatta aydınlanmacılar tarafından da fark ediliyordu. Nitekim Voltaire’nin Tanrı olmasaydı bile onu icat etmek gerekirdi sözü bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu anlamda Arendt, Montesquieu’da dahi bir kutsal dayanak arayışı olduğunu ki uzun süre Batı’da laik temellerin atılmadığını ifade eder. Benzer şekilde ne Fransız Devrimi ne Amerikan Devrimi’nde kutsalın izleri tamamen silinmemişti. Dahası Tanrıya atıf görülür ancak bunun sebebi “dini ihtiyaçlar değil insani meselelere ait laik alandaki büyük risklere ilişkin siyasal kaygılardı” (Arendt, 2012, s. 257).

5. TÜRKİYE’DE CUMHURİYETİN KURULUŞUNDA OTORİTE MEŞRUIYET İLİŞKİSİ

Tüm ulus devletlerde olduğu gibi Türkiye’de de yeni devletin kuruluşu halk, ulus, milli mücadele kavramlarına dayandırılmıştır. Özellikle milli mücadele direkt kurucu iktidara atıf yaptığından halkın kendi iradesi ve kendi gücü ile kendini var etme süreci ve sonucu olarak telakki edilir. Milli mücadele, bireylerin siyasal özne olarak irade ve güçlerini bir araya getirmeleri yani siyasal toplum halini almaları ile mümkün olmaktadır. Bununla birlikte

bireylerin siyasal özne olmaları, öyle kabul edilmeleri devrimlerden, milli mücadeleden önce olmak durumundadır. Nitekim Türkiye'nin modernleşme tarihi kurumsal ve fikri dayanakları ile birlikte Osmanlı döneminde başlamıştır. Son merhale olarak görülebilecek II. Meşrutiyet ile birlikte Kanuni Esasi'de vatandaşlık hakları yer almaktaydı. Ancak Arendt'in sözünü ettiği otorite boşluğu daha ziyade ulus devlet formu ile gün yüzüne çıkmaktadır. Bu bağlamda ilgileneceğimiz kısım daha ziyade Cumhuriyet dönemi olmalıdır.

Bununla birlikte Osmanlı'daki mevcut meşruiyet zemininden Cumhuriyet dönemi meşruiyetine geçişteki meşruiyet ve otorite izi tespit edilmelidir. Modern öncesi dönemde siyasal anlamda otoritenin ve meşruiyetin ayrı şeyler olduğu, yönetenin otorite olarak meşruiyete dayandığında bir anlamda onun temsilcisi olarak kabul edildiği belirtilmişti. Bu bağlamda skolastik çağda meşruiyet alanı olarak özellikle dinin öne çıktığı yaygın bir kabuldür. Batı'da böyle olmasının yanı sıra Osmanlı için de böyle kabul edilmesi için güçlü dayanaklar bulunmaktadır. Öncelikle Yavuz Sultan Selim ile birlikte sultanın aynı zamanda halife olması bu tezi güçlendirmektedir. Bununla birlikte İslami referansı kesinlikle olan din-ü devlet anlayışı, nizam-ı alemci Adalet Çemberi (Dairesi) ve mirasçısı olduğu Roma ve Türk devlet geleneklerinin etkisiyle özgün bir meşruiyet zeminine sahip olduğu söylenebilir. Din ü devlet anlayışında dinin korunması için güçlü bir devlet anlayışı gerekli iken, nizam-ı alemcilik toplumda esas olan düzenin devamlılığının sağlanmasıdır. Meşruiyetin dayanakları din ve gelenekle olmakta, padişahıta tecessüm etmektedir. Ancak merkezdeki bürokratlar ve yerel eşraf dahil "merkez" düzenin sağlanmasında rol oynarlar (Mardin, 1990, s. 178-180). Adalet Çemberi (Dairesi) ise tüm bu meşruiyet zeminini tesis eden sistem için de kullanılmaktadır.

'Adalet Çemberi' diye bilinen ve Osmanlı'da kamu felsefesinin temelini oluşturan görüş, devletin gücü ve bekasını, reyanın refahına ve adalete bağlar. Buna göre, devlet şeriata dayanarak reayayı koruyacak; reaya daha fazla zenginlik üretecek, böylece devlet daha çok asker toplayıp, daha iyi koruyacak... biçimsel olarak temel meşruiyet kaynağını oluşturan İslam, hem devletin iç işleyişini ama daha ağırlıklı olarak devlet/toplum ilişkilerini anlamlandıran normatif bir sistem işlevi görüyordu. Ama İslami meşruiyetin bir form olduğunu, asıl özün Osmanlı'nın geleneksel düzen ve ilişkileri olduğu (Özkazanç, 1998, s. 154).

Söylenebilmektedir. Dolayısıyla daha önce sözü edilen modern öncesi toplumlarda meşruiyetin din, gelenek gibi olgulara duyulan inanç ile tesis edildiği Osmanlı için de söz konusudur. Her toplumda ilgili olgulardan önem arz edenler eşliğinde meşruiyet tesis edilebilmektedir, dolayısıyla form olarak aynı tanım içerisine dahil olabilmekte ancak hangi

olguların, unsurların önem arz ettiği, kullanıldığı toplumsal ve siyasal uygunluk içerisinde olmaktadır.

Cumhuriyet dönemi için de benzer ifadeler kullanılabilir. Nitekim ulus devlet tecrübesi meşruiyetin vatandaşa dayandırıldığı, teorik düzlemde bireyin siyasal özne oluşunun kabul edildiği bir evredir. Modern dönemde sosyalizm, faşizm gibi ideolojilere sahip devletlerde elbette meşruiyet de otorite de farklı bir zeminde ve seyirde inşa ya da tahkim edilmiştir. Ancak Fransız ve Amerikan Devrimleri sonucunda tesis edilen meşruiyetin halka, vatandaşlara dayandırılması, keza temsili olsa dahi otoritenin de halk, vatandaşlar olarak ifade bulması Türkiye dahil dünyanın pek çok ulus devletine ilham olmuş, anayasalarına, kuruluş ilkelerine ve metinlerine yansımıştır. Türkiye dahil bu ülkelerde bunun saf bir şekilde vücut bulmadığı aşıkardır. Zira devletlerin kuruluşu, ilkelerin belirlenmesi ve anayasaların yapılması başta olmak üzere, ilgili süreçlerde halkın önemli bir kesimi dahil olmadığı gibi kurucu elitler ya da devrimciler karar vericidir. Bununla birlikte demokratikleşme ivmelerine ve demokrasi değerlerini içselleştirme kabiliyetlerine göre değişkenlik arz etmekle birlikte çizilen rota, normlar ve idealler halkın karar verici olması yani otorite olması, halka dayanması yani meşruiyetin halka dayanması fikri üzerine temellendirilmiştir.

Türkiye’de bu bağlamda meşruiyetin temeli gerek TBMM’nin açılışında ve diğer pek çok söylevinde olduğu gibi Atatürk’ün “artık benim için kutsal görev, milli iradeye uymayı her şeyin üzerinde görmektir” (https://www5.tbmm.gov.tr/tarihce/aturk_konusma/1d1yy1.htm (Erişim tarihi:15.07.2023]) sözlerinden gerek Teşkilat-ı Esasiye’de yer alan “hakimiyet bila kaydi şart milletindir” maddesinden anlaşılacağı üzere halk(dönemin ifadesiyle millet) olarak ifade bulmuştur. Nitekim ilerleyen dönemlerde Hilafetin ve Şeriat Mahkemelerinin kaldırılması, Medeni Kanunun kabul edilmesi gibi pek çok adım bunu göstermektedir. Bununla birlikte, “Yeni Devlet ve onun seçkinleri, Osmanlı’da olduğu gibi, içeriği değişmiş olan meşruiyeti tekellerinde tutuyorlar, sivil toplumla pek paylaşmak istemiyorlardı” (Kazancıgil, 2000, s. 150). Dolayısıyla Türkiye’de meşruiyetin değişmiş olması, ulus devlet tecrübesi paralelinde aynılık-benzerlik göstermektedir. Ancak sonraki cümlede, Türk siyasal kültürüne dair pek çok çalışmada olduğu gibi yöneticilerin tek başına karar verdikleri nitekim modernleşmenin de üstten dritilerek yapıldığı yönünde bir tespit de söz konusudur. Bu yaklaşımlar genel olarak iki türde toparlanabilmektedir. Birincisi Türk siyasal kültürünün Osmanlı’dan tevarüs eden haliyle merkez-çevre, yöneten-yönetilen ekseninde yukarıdan aşağıya doğru olduğu yönündeyken; ikincisi Sancar’ın ifade ettiği şekliyle devlet aklı ya da hikmet-i hükümet anlayışıdır. Devlet aklı kavramı etrafında toplanan yaklaşıma göre

Schmittyen tarzda “devleti önceleyen tek varoluşsal kavram politik olandır” (Bezci, 2007, s. 9-10). Dolayısıyla modern Türkiye’nin meşruiyet temeli değişmiş olmakla birlikte devlet aklı, hukuku talileştiren ve politik kararı aslileştiren bir anlayıştır. Bu bağlamda kurucular için meşruiyet halk-vatandaş, otorite ise TBMM’dir denebilir, nitekim TBMM devletle özdeşleştirilmiştir (Heper, 2000, s. 196). Her iki yaklaşımın ortak yönü esasında yönetici kadroların, üstten karar almanın merkezi olmasına vurgudur.

Yukarıda ifade edilenler Türkiye’de meşruiyetin vatandaş-halk olmasına yönelik itirazdan ziyade otoritenin vatandaş-halk olmuş olmasınadır. Nitekim temsili demokrasi başta olmak üzere normatif ve kurumsal düzenlemelerin önemli bir kısmı bunu göstermektedir. Ancak siyasal kültürün devam ettiği ya da yeni laik bir halkçılık meşruiyetinde “devlet” merkezli devlet aklının var olduğu tezleri, karar vericinin, rıza ve ikna ile hüküm koyanın, yani otoritenin, halk-vatandaş olmadığına yönelik eleştirilerdir. Bu eleştiriler esasında başlangıçta Fransız Devrimi için de diğer ulus devletler için de geçerlidir. Genellikle demokratikleşme süreci ile otoritenin de sahiplerine yani vatandaşlara-halka bırakılması gerektiği, muhtelif politikalar, söylemler ile desteklenmiştir. Bu bağlamda Türkiye’de ilerleyen süreçlerde kuvvetler ayrımı, hukuk devleti ilkesi, uluslararası sözleşmeler ve AB üyelik sürecindeki uyumlaştırma politikaları, Anayasa Mahkemesi’nin kuruluşu, ombudsmanlık gibi kurumların oluşturulması dikkat edilirse buna yönelik atılımlardır. Burada elbette sivil toplum, medya gibi yapıların güçlenmesi, düşünce ve ifade hürriyeti, sendikal haklar, grup hakları başta olmak üzere kamusal alanın genişlemesi ve daha önemlisi bunun güvence altında olması ve bunların kamuoyu yaratma bu sayede taleplerin politikalara yansımaya kabiliyeti halkın-vatandaşların otorite olmaklığıyla ilgilidir.

Bunlarla birlikte Arendt’in ifadesine geri dönülecek olunursa otorite ve meşruiyetin ikisinin de halk olmasının yarattığı kriz ve bu krizi aşmada özellikle ulus devletlerin ilk dönemlerinde aşkın olandan da tamamen vazgeçilmemesidir. Bu bağlamda Türkiye’de de hilafetin, Şer-i mahkemelerin kaldırılmasına müteakip Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulmasını, askerlikte şehitlik kavramının kullanılmasını örnek göstermek mümkündür. Türkiye’de bunun nedeni tam olarak otorite-meşruiyetin aynı yerde-şeyde tanımlanması mıdır yoksa henüz anlam dünyası aşkınlıkla dolu bir toplumda meşruiyetin hala halk değil, din, gelenek olması mıdır sorusu anlamlıdır. Bu meyanda hem otoritenin halk-vatandaş değil, TBMM olduğu hem de meşruiyetin hala din, gelenek olduğu ifade edilebilir. Ancak meşruiyetin din, gelenek olması elbette kurucu elitler nezdinde değil, özellikle Osmanlı’nın son döneminde artan bir şekilde nüfusun Müslüman, Türk olmasının etkisiyle halk düzeyindedir. Ağaoğlu, eski düzendeki

yöneticiler ile halk arasındaki menfaat çatışmasının halk lehine evrilmesinde devletin Fransızların yaptığını yaparak “kendisi yeni bir tezadın zuhuruna sebep oldu, halka dayanarak derebeyleri bertaraf eden mutlakiyet bu kere de tasallutunu(egemenliğini) halk üzerine teşmil etti(genişletti)”ğini (Ağaoğlu, 2021, s. 35) ifade etmektedir. Neticede meşruiyetin de otoritenin de ilk dönemlerde halk-vatandaş olduğuna dönük haklı şerhler, itirazlar mevcuttur. Bununla birlikte ulus devlet felsefesi bütüncül bir şekilde ele alındığında ve bu bağlamda demokratikleşme idealinde otorite-meşruiyet olgularının ikisinin de halka-vatandaşa dayandırıldığı rahatlıkla görülmektedir.

TBMM’nin kuruluşu ve sonrasında yine Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde otoritenin kim, meşruiyetin dayanağı noktasında birbirini dışlayan söylem ve eylemlerle karşılaşılabilir. Modernizmin ve ulus devlete giden düşünsel, fikirsel tecrübenin daha çok transfer edilerek alınmasından kaynaklanan kafa karışıklığı ilk nedenini oluştururken bir diğer neden, yeni devletin kuruluş sürecine desteğin sağlanması için pragmatik, anlık söylemlere duyulan ihtiyaçtır. Bu bağlamda örneğin 1922’de saltanatın kaldırılmasından sonra 1924’te hilafetin kaldırılması, bunu ikame edecek şekilde devletin dini İslam’dır ibaresinin 1924 Anayasası’na eklenmesi akabinde 1928’de bu ibarenin kaldırıldıktan sonra 1937’de laiklik ilkesinin getirilmesi süreci meşruiyet-otorite bağlamında değerlendirilebilir (Karpat, 2021, s. 264-272). Burada kurucu aktörlerin otoritelerini güçlendirmek ya da kurmak için ilk etapta tamamen geleneksel meşruiyete müracaat ettikleri görülebilir. Sürecin din-siyaset-toplum bağlamı bir tarafa otorite-meşruiyet kavramlarının her biri ve birbiri ile ilişkisi açısından önem arz etmektedir. Zira rol model alınan muasır medeniyetin normatif düzlemi, otoritenin rıza boyutunu öne çıkarmaktadır ki; bu da halk-vatandaşa zuhur eder. Bu yüzden halkın ikna edilmesi için halkın meşruiyet dayanaklarına müracaat edilmesi uygun görülmüştü.

Schmitt, ulus devlette teolojik kavramların kullanılmasını bizatihi aşkınlığın, kutsallığın modern dönemde devlete aktarılmasına bağlar. “her şeye kadir Tanrı her şeye kadir kanun koyucuya dönüşmüştür... olağanüstü halin hukuk için taşıdığı anlam, mucizenin ilahiyat için taşıdığı anlama benzer” (Schmitt, 2016, s. 41). Bununla birlikte Schmitt’in ifade ettiği şey bir kutsallık aktarımıdır. Yani bir anlamda insan merkezli bir dünya algısı olan aydınlanmanın politik kurumu olarak devletin ve halkın aşkınlığı yüklenmesidir. Halkın aşkınlığı boyutu ise daha milliyetçi bir retorikle somutlaşmaktadır. Oysa Türkiye’de bununla mobilize olmayacak dahası güçlü bir itiraz potansiyeli barındıran yoğun sayılabilecek bir Kürt nüfus söz konusudur. Bu anlamda Cumhuriyetin ilk dönemlerinde hala meşruiyet tesisinin din, gelenek ile sürdürülme çabası bu açıdan da izahı mümkün bir durumdur.

Arendt'in sözünü ettiği hususta otorite ve meşruiyetin tek elde toplanmasının yarattığı bir kriz ve bu krizi aşmak için yeniden geçmişin meşru aşkın olanına başvuru vardır. Türkiye bağlamında da yer yer geçmişin aşkın alanına müracaat edilmiştir. Ancak daha önce değinildiği üzere bu durum tamamen otorite-meşruiyetin tek elde toplanmasının bir sonucu değildir. Zira, henüz bireyselleşmenin yaşanmadığı dolayısıyla inanç dünyası büyük bir ölçüde aşkın olan ve onunla ilgili olana yaslanan bir toplumsal zeminde meşruiyetin din, gelenek değil halkın kendisinin olmuş olmasının etkisi çok da yüksek değildir. Neticede meşruiyetin inanç ve anlam dünyasıyla ilgili olması dolayısıyla, bu dönem için toplumsal düzlemde en fazla bir anlam krizinin olduğu söylenebilir. O halde, halk için meşruiyet hala din-gelenek gibi aşkınlıkta iken devlet için laik bir ulus devlettir ifadesi uygun olmaktadır (Mert, 1994, s. 16-17). Ancak yeni meşruiyet alanının yeni devletin kurumlarına olan inancın oluşması da bir süre gerektirmektedir ve Robespierre'de olduğu gibi Türkiye'de kurucu elitler de bunun farkındadır. Bunun da etkisiyle dinden yararlanıldığı, çeşitli söylemlerde başvurduğu görülmektedir. Bu bağlamda Durkheim'ın sözünü ettiği "hiçbir toplumun kuşatıcı bir ahlak olmadan hayatta kalamayacağı...bu kuşatıcı ahlaki-sembolik düzenin din şeklinde isimlendirilmesi (Berger & Luckmann, 2022, s. 52) Türkiye'de Ziya Gökalp tarafından uygulanmaya çalışılmıştır. Nitekim Atatürk de özellikle ilk dönemlerde Gökalp'in görüşlerine önem vermiştir. Gökalp, hars(kültür) ve uygarlık ayrımı yapar. Buna göre uygarlık için dinin olmadığı, laik, Batı modeli ulus devleti gerekli ve uygun görürken, hars yani kültür boyutunda ise dinin zaten olduğunu ve gerekliliğini savunur. Dolayısıyla hem olgusal hem normatif olarak dinin bir toplumun milli kültürünün oluşmasında hala etkili olduğunu düşünmektedir (Gökalp, 2004, s. 14-15). DİB'in kurulması elbette bir taraftan da dinin, dini alanın denetim altında tutulmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu da dinin toplumsal düzeyde devam eden meşruiyeti dolayısıyladır. Özellikle Şeyh Sait İsyanı sonrasında din daha çok denetlenmesi gereken bir alan olarak kabul edilmiştir. Cumhuriyet tarihinde dönem dönem irtica, gerici faaliyetler isimlendirmesi altında dinin görünürlüğünün kısıtlanması yolunda radikal adımlar mevcuttur. Ancak genellikle dinin devlet tarafından meşruiyet sağlayan zemini kullanılmaya devam etmiştir. Bu kimi zaman anti-komünizm, kimi zaman Kürt hareketleri ya da diğer sol gruplar karşısında milliyetçiliğe eşlik edecek şekilde olmuştur. Toprak'a göre Cumhuriyet döneminde dinin denetim altına alınma çabası ya da politik yaşamı etkileme potansiyeli abartılmış, dahası bu durum beraberinde "gereğinden fazla önem kazanmasına neden olmuştur" (Toprak, 2000, s. 310). Nitekim dinin denetim altına alınma çabalarına rağmen toplumsal sahada Cumhuriyet rejimlerine, ilkelerine alternatif iddiası içerisinde devam etmiştir. Toprak'ın işaret ettiği şey de denetim altına alınmasındaki

aşırıya kaçışın bunu tetiklemesidir. Bu durum beraberinde devlet tarafından ya da politik ve toplumsal aktörler tarafından herhangi bir talebin bir şekilde din ya da onu çağrıştıracak gelenekle meşrulaştırılma girişiminde doğrudan karşılık bulmasına neden olmuştur.

Bu bağlamda iki husus eklenebilir. Birincisi, Türkiye’de dinin bazen devlet tarafından da bir meşruiyet zemini olarak görülmesi ki bunlar kendini DİB’nin Cuma hutbelerinde ya da cami mahyalarında politikalara dini bir kılıf sunması, Alevilerin özellikle cemevlerinin ibadet statüsünün reddedilmesi, askeriyede şehitlik kavramı, komünizm başta olmak üzere “devlet aklının” reddettiği “radikal hareketlerin” gayrimeşruluğu gibi pek çok örnek-olayda somutlaşmaktadır. Dolayısıyla bu durum yazılı-yasal olmayan hatta denetim dışılığı yasal ve söylemde reddedilen ancak yeri ve zamanı geldiğinde tüm kurumsal ve normatif düzenlemelerden daha “hakiki” bir meşruiyet olabilme potansiyelini sürekli canlı tutmaktadır. Ve bunun için uygun ortamda, gerektiğinde yeniden üretilmesi son derece kolay hem de ihtimal dahilinde olan, şaşırtıcı olmayan bir gayrimeşru -meşruiyet alanı olabilmektedir.

Gerektiği zaman ve yerde meşruiyet olarak ikame edilen din, Cumhuriyetin ilk yıllarında halkın desteğini almak, halkın Cumhuriyet devrimlerine inanması, devlete yabancılaşmamasına dönük bir araçsallaştırma faaliyeti için uygundu. Ancak diğer taraftan tarihsel süreç içerisinde bir muğlaklığa, anomaliye ya da belirsizliğe sebep olduğu da aşikardır. Nitekim bu belirsizlik Türkiye toplumunda devletin toplum üzerindeki etkisinin sınırlı (Önderman, 2018, s. 210-211) kalmasını beslemektedir. Neticede belirsizliğin olduğu bir siyasal yapının toplumsal arenaya sirayet etmesi kaçınılmazdır. Bir diğer boyut ise meşruiyetin dönem dönem farklılaştığı tam olarak hangisinin olduğunun bilinmediği, kestirilemediği bir yerde ortak tasavvurdan, “kanondan” (Dellaloğlu, 2020, s. 84) siyasal birlik olarak toplumdaki bahsetmenin son derece güç olduğu da eklenmelidir.

6. SONUÇ

Arendt’in ifadesinde otorite ve meşruiyetin vatandaşta, halkta toplanması iki problem alanı yaratmıştır. İlki, yine Arendt’in ifadesiyle bunun otorite boşluğu halinde bir kriz yaratmış olmasıdır. Dolayısıyla eylemde bulunan yani fail burada, eylemde bulunma kabiliyetini bir anlamda yitirmektedir. Diğeri ise meşruiyetin vatandaş olarak ifade bulmasına karşın, Fransa ve Amerika örneklerinde de görüldüğü üzere aşkın olana atfın devam etmiş olmasıdır. Dolayısıyla meşruiyet olarak aşkın olana müracaatın devam ettiği izlenmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de de benzer bir sürecin Cumhuriyet’in kuruluş dönemlerinde “katı laiklik” politikalara rağmen ama onunla birlikte devam ettiği görülmektedir.

Meşruiyet, inanç ve değer evreniyle ilişkili olduğu için bireylerin eylem ve motivasyonlarını gerekçelendirirken kendi inanç ve değerlerini referans almaları son derece olağandır. Ulus devletlerin kuruluşunda özellikle modernleşmemiş toplumlar için öngörülen meşruiyet ile toplumların dayandığı meşruiyet çevreleri henüz örtüşmediğinden ayrıca kurucu yöneticilerin de bazen savunduğu değerleri henüz içselleştirmemiş olması dolayısıyla geleneksel meşruiyet evrenine dayandırılan söylemleri kullanmaları da anlaşılabilir. Nitekim Arendt de normatif düzlemdeki aşkınlığın reddinin gerçek hayatta gerçekleştirilemediğinin altını çizer.

Çalışmada da çözümlenmeye çalıştığımız şey Türkiye’de Cumhuriyet tecrübesinin bu krizi aşarken nasıl davrandığıdır. Öncelikle diğer ulus devlet tecrübesinin Türkiye bağlamında da geçerli olduğu; DİB’in varlığı, ahlaklı ve çalışkan vatandaş tasavvuruna meşruiyet tesis etmede aşkınlığa müracaat ettiği izlenebilir. Türkiye bağlamının; ilke olarak meşruiyetin vatandaşa dayandırılması, ilke kabul edilmeden meşruiyet için aşkınlığa başvurulması ve geleneksel ve sekülerleşmemiş bir toplumun meşruiyet evreninin zaten aşkınlık olması ile bundan mütevellit devletin daha katil laiklik uygulamalarının sonuçları ile incelenmesi gereklidir. İlk iki durumun ulus devletlerin paradoksu olduğunu ve Türkiye’nin de bunu yaşadığını belirtmiştik. Ancak son iki durum paralelinde izleyebileceğimiz modernleşmemiş, sekülerleşmemiş bir toplumun modernleşmesinin ancak katı laik politikalarla ekarte edilebileceği fikri ve politikaları, Türkiye’nin durumunu karmaşık hale getiren etkenlerin birleşmesi anlamına gelmektedir. Şöyle ki; bir taraftan laisist denebilecek kılık kıyafet, ibadet konusundaki müdahaleler ile toplumun inanç ve değerlerinin değiştirilmesi yani bir anlamda meşruiyet çerçevelerinin değiştirilmesi hedeflenmiştir. Bu durum, politikaların katı olması, olayın etik boyutu bir tarafa Türkiye’nin geleneksel toplum yapısı ile ilgilidir. Diğer taraftan, Fransa ve ABD dahil öteki ulus devletlerin politikalarında da görülen meşruiyetin yer yer aşkınlığa müracaat edilerek tesis edilme durumunun Türkiye’de de uygulanmasıdır. Dolayısıyla bu durum ise Türkiye’ye has olmayıp, yeni bir sistem ve anlayıştan oluşan ulus devletlerin, aynı zamanda o dönem henüz çözümleyemedikleri paradoksudur. Nitekim, modernleşme bir süreç, kültürel değişim zaman aldığı için Türkiye’de her iki uygulama bir arada uzun süre devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Ağaoğlu, A. (2021). *Devlet ve fert*, Bilgesu Yayınları.

Akal, C. B. (2016). *İktidarın üç yüzü*. 8. Baskı. Dost Yayınları.

Akkanat, S. (2011). *Şiddet ve iktidar: şiddetin “meşrutiyet’inden “meşrutiyet” in şiddetine*. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Marmara Üniversitesi.

- Arendt, H. (1969). *On violence*. Harcourt Brace Jovanovich, Publisher.
- Arendt, H. (1958). What was authority?. *NOMOS: Am. Soc'y Pol. Legal Phil.*, 1: 81.
- Arendt, H. (2012). *Devrim üzerine*. (Çev. O. E. Kara). İletişim Yayınları.
- Arendt, H. (1994). *İnsanlık durumu*. (Çev. B. S. Şener). İletişim Yayınları.
- Bal, H. (2014), Siyaset teorisinde 'otorite' kavramı. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 9(2), 247-255.
- Berger, L. P. & Luckmann, T. (1991) *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*. Penguin Books.
- Berger, L. P. & Thomas L. Modernite, *Çoğulculuk ve anlam krizi* (2022) (Çev. M. D. Dereli). 2. Baskı. Albaraka Yayınları.
- Bezci, B. (2007). Modern türkiye'de meşruiyetin politik içeriği: schmittyen bir değerlendirme. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*. 44(508) 5-13.
- Claessen, H. J.M. (1988). *Changing legitimacy*. Cohen, R. & Toland J.D. (Ed.). State formation and political legitimacy (ss. 23-44). Transaction Books.
- Çetin, H. (2003). Siyasetin evrensel sorunu: iktidarın meşruiyeti-meşruiyetin iktidarı. *Ankara Üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi dergisi*. 61(88).
- De La Boetie, E. (2011). *Gönüllü kulluk üzerine söylev*. 3. Baskı. (Çev. M. A. Ağaoğulları). İmge Kitabevi.
- Dellaloğlu, B. F. (2020). *Poetik ve politik: bir kültürel çalışmalar ansiklopedisi*. 2. Baskı. Timaş Yayınları.
- Duverger, M. (1988). *Siyaset sosyolojisi*. (Çev. Ş. Tekeli). Varlık Yayınları.
- Girard, R. (1989). *Violence and the sacred*. The Johns Hopkins University Press.
- Habermas, J. (1988). *Legitimation crisis*, Polity Press.
- Heper, M. (2000). *Atatürk'te devlet düşüncesi*. İçinde E. Kalaycıoğlu & A. Y. Sarıbay. (Der.). Türkiye'de politik değişim ve modernleşme. Alfa Yayınları.
- Heywood, A. (2012). *Siyasetin temel kavramları*. Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2014). *Siyaset*. Adres Yayınları.
- Karpat, K. (2021). *Osmanlı'dan günümüze: elitler ve din*. Timaş Yayınları.
- Kazancıgil, A. (2000). *Türkiye'de modern devletin oluşumu ve kemalizm*. İçinde E. Kalaycıoğlu & A. Y. Sarıbay. (Der.). Türkiye'de politik değişim ve modernleşme. Alfa Yayınları.
- Kojeve, A. (2014). *The notion of authority*. Verso Books.
- Mardin, Ş. (1990). *Türkiye'de toplum ve siyaset*. İletişim Yayınları.
- Mert, N. (1994). *Laiklik tartışmasına kavramsal bir bakış*. Bağlam Yayınları.

- Okumuş, A. (2000). *Modern siyaset düşüncesinde meşrûiyet fikrinin serencamı.*" *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 8. 105-122.
- Önderman, M. (2018). *Türkiye’de paranoid ethos.* Vakıfbank Kültür Yayınları
- Özkazanç, A. (1998). *Türkiye’de siyasi iktidar ve meşruiyet sorunu: 1980’li yıllarda yeni sağ.* (YÖK Tez Merkezi, Doktora) Ankara Üniversitesi.
- Öztürk, N. K. &Ok, A. Şenol. (2017) Siyasal meşruiyet düşüncesinin evrimi. *Türk idare dergisi*, 2017, 89(484) 271-304.
- Sancar, M. (1997). Devlet akıllı, hukuk devleti ve “devlet çetesi. *Birikim dergisi*. 93-94. ss. 80-90.
- Schmitt, C. (2014). *Siyasal kavramı.* (Çev. E. Göztepe). 3. Baskı. Metis Yayınları.
- Schmitt, C. (2016). *Siyasi ilahiyat: egemenlik kuramı üzerine dört bölüm.* (Çev. A. E. Zeybekoğlu). 5. Baskı, Dost Yayınları.
- Sennett, R. (2005). *Otorite.* (Çev. K. Durand). 2. Baskı. Ayrıntı Yayınları.
- Toprak, B. (2000). *Türkiye’de dinin denetim işlevi.* İçinde E. Kalaycıoğlu- A. Y. Sarıbay. (Der.). *Türkiye’de politik değişim ve modernleşme.* Alfa Yayınları.
- Weber, M. (2004). *Sosyoloji yazıları.* (Çev. T. Parla). 6. Baskı. İletişim Yayınları.
- Ziya G. (2004). *Türkleşmek, islamlaşmak, muasırlaşmak.* Toker Yayınları.,
- https://www5.tbmm.gov.tr/tarihce/aturk_konusma/1d1yy1.htm (Erişim tarihi:15.07.2023)
- <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/legitimacy?q=legitimacy>.
- [Erişim Tarihi: 14.06.2023]

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 511-533

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 08.08.2023

Accepted / Kabul: 05.03.2024

KADIN AKADEMİSYENLERİN KARIYER ENGELLERİ: BİR ÜNİVERSİTE ÖRNEĞİ*

Mahmut EKMEN¹

Vasfiye BAYRAM DEĞER²

Öz

Kadınların iş hayatı içerisinde kariyer yapmalarının önünde çok fazla engel bulunabilmektedir. Özellikle akademisyenlik gibi ciddi bir disiplin, çalışma ve özveri isteyen alanlarda kariyer engelleri daha fazla sorun çıkarabilmektedir. Bu nedenlerle bu araştırma, bir kamu üniversitesinde görev yapan kadın akademisyenlerin kariyer engellerini ve etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla planlanmıştır.

Araştırma tanımlayıcı ve kesitsel tiptedir. Bir kamu üniversitesinde çalışan tüm kadın akademisyenler araştırma kapsamına alınmış olup araştırmaya katılmayı kabul eden 77 kadın akademisyen ile tamamlanmıştır. Araştırmanın verileri, iki bölümden oluşan bir veri formu aracılığıyla (Kişisel Bilgi Formu ile “Kadın Akademisyenlerin Kariyer Engelleri Ölçeği”) online olarak toplanmıştır. Elde edilen veriler SPSS paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma bulguları incelendiğinde, örgütsel koşulların evli ve çocukları olan kadın akademisyenler için kariyer engeli oluşturduğu görülmüştür. İdari görevinin olup olmaması kariyer engeli oluşturmamıştır. Mobbinge maruz kalmakta anlamlı bir kariyer engeli olmamıştır.

“Kadın akademisyenlerin kariyer engelleri ölçeği” alt boyutlarından olan “Kalıplaşmış önyargılar” alt boyutu en fazla ortalama puana sahip alt boyut olmuştur. Çalışma hayatında mobbinge maruz kalma oranı %67.5 olarak tespit edilmiştir. İş yeri barışını tehdit eden mobbinge mücadelede bireysel ve kurumsal önlemler üzerinde durularak konu ile ilgili farkındalıklar artırılabilir.

Anahtar Kelimeler: Kadın Akademisyen, Kariyer Engelleri, Kariyer, Kadın.

Jel Kodları: I23, J16, J81.

* Bu çalışma 2023 yılında Mardin Artuklu Üniversitesi Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı Tezsiz YL Programında hazırlanan “Kadın Akademisyenlerin Kariyer Engelleri: XXX Örneği” başlıklı dönem projesinden üretilmiştir.

¹Öğr. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi., E-posta: mahmutekmen@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7427-159X.

²Doç., Mardin Artuklu Üniversitesi., E-posta: vasfiyedeg@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7714-9087.

Atıf/Citation

Ekmen, M. & Bayram Değer, V. (2024). Kadın akademisyenlerin kariyer engelleri: bir üniversite örneği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 511-533.

CAREER BARRIERS FOR FEMALE ACADEMICS: A UNIVERSITY EXAMPLE

Abstract

There can be too many obstacles for women to make careers in business life. In particular, career barriers can cause more problems in areas that require a serious discipline, work and dedication such as academicians. In this research, it is aimed to determine the career barriers of female academicians working in a university and to make suggestions for eliminating these barriers or reducing their effects.

The research is descriptive and cross-sectional. We tried to reach all female academics working at the university, and our research was completed with 77 female academics who agreed to participate. The data of the research was collected online with the "Personal Information Form", "Questions Regarding Career Barriers of Female Academicians" and "Career Barriers Scale of Female Academicians". SPSS program was used for data analysis.

When the findings of the research were examined, it was seen that organizational conditions form a career barrier for female academicians who are married and children. The absence of an administrative duty did not create a career barrier. There was no significant career barrier to being exposed to mobbing.

One of the sub-dimensions of "Career Barriers Scale of Female Academicians", "Corporate Prejudices" sub-dimension had the highest average score. The rate of being exposed to mobbing in working life was 67.5%.

Keywords: Female Academician, Career Barriers, Career, Woman.

Jel Codes: I23, J16, J81.

1. GİRİŞ

Sözlük anlamında kariyer, bir kişinin mesleki yaşamında sürekli başarıya ulaşmak için izlediği yol, süreç veya alan olarak tanımlanır. Konuşma dilinde kariyer, genellikle kelimelerle başarıyı, terfiyi ve statüyü tanımlamaya çalışan bir terim olan meslek ile birbirinin yerine kullanılır. Günümüzde kariyer, meslek kavramından daha geniş bir içeriğe sahiptir (Erdoğan, 2003). Ayrıca kariyer, bir kişinin hayatı boyunca işle ilgili deneyimlere ve faaliyetlere karşı algıladığı tutum ve davranışları tanımlar. Bu tanım, bir kariyerin yalnızca işle ilgili bir dizi eylemi değil, tutum ve davranışları kapsadığını vurgular. Kariyer kavramı işle ilgili olmakla birlikte iş dışındaki yaşamı ve iş içindeki rolleri de içermektedir (Can, 2011). 1950'lerden itibaren ekonomik koşulların kötüleşmesiyle birlikte kadınlar işgücüne girmeye başlamıştır. Kadının toplumda ilerlemesiyle birlikte geleneksel anne, eş ve ev hanımı rollerine iş rolü de eklenmiştir. Bu rolleri bir arada oynamak zorunda kalan kadınlar, çalışma hayatlarının kariyer süreçlerinde pek çok engelle karşılaşmışlardır. Kadınların aile hayatındaki rol ve sorumlulukları kariyer sürecindeki en önemli engellerden biridir (Aytaç, 2005).

Kariyer kavramının 1900'lerden bu yana ortaya çıktığını görmekteyiz. Kariyer kelimesi Fransızca "Carrierre" ve İngilizce "Career" kelimelerinden Türkçe'ye çevrilmiştir. TDK'ya göre kariyer, meslekte zaman ve çalışma yoluyla elde edilen aşamalar, başarılar ve uzmanlık olarak ifade edilmektedir (tdk.gov.tr, 2023). Günlük hayatta sıklıkla kullanılan kariyer

kelimesi iş başarısı, iş itibarı, iş geliştirme gibi anlamlara da gelebilmektedir (Arifoğlu, 2015). Başka bir bakış açısıyla kariyer, bazı ayrıcalıklı grupların iş deneyimlerini tanımlamak için kullanıldığından elitist (kendini ve özelliklerini üstün görmek) bir terim olarak kabul edilmektedir (Yaşar & Sunay, 2019).

1.1. Kariyerin Önemi ve Yararları

Kariyer olgusu, bireylerin yaşamının ekonomik, sosyal ve psikolojik yönlerini derinden etkilemektedir. Kariyer, bireylerin işte güç ve otorite, tamamlanan işten memnuniyet, karar verme sürecine daha fazla katılım, başarının tanınması, aidiyet duygusunun yaratılması, tatmin edici bir maaş kazanma ve daha fazlasını almasına katkı sağlayabilmektedir. Ayrıca kariyer sürecinin sosyal boyutu, bireylerin örgüt içinden ve dışından pek çok kişiyle iletişim ve etkileşimde bulunmalarını sağladığı için bireyler üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilmektedir (Şimşek vd., 2007). İstihdam ilişkilerinin daha kısa ve daha esnek hale gelmesiyle birlikte, kariyerlerin planlanması ve yönetimi daha çok kendi kendini yönetir hale gelmiştir. Kariyer yapmak bireyin bulunduğu kurumda terfi alma ve maaş artışı gibi durumlardan daha fazla yararlanmasını sağlayabilmektedir. Özellikle kurum ve kuruluşların iş ilanlarında kariyer yapan kişilere daha fazla öncelik tanınmasıyla birlikte kariyerin önemi gittikçe artmaktadır. Ancak kariyer yapabilmek genellikle kuruluşlardaki herkes tarafından erişilebilir değildir. Bu nedenle, diğer değerlendirme kriterleri kariyerin kişisel olarak ne kadar anlamlı olduğunu ve kişinin kendi kariyer başarısını nasıl deneyimlediğini daha belirgin hale gelmiştir (Smale vd., 2019).

1.2. Kadınların Kariyerlerinin Önündeki Engeller

Pek çok toplum, iş gücünde kadınlar için fırsat eşitliğini savunurken, bu toplumlarda genellikle kadınların kariyerlerini ve kuruluşlardaki liderlik gelişimini etkileyen toplumsal değerler ve köklü kültürel farklılıklar vardır. Küresel olarak, kadınlar üst düzey pozisyonlarda azınlıkta (dünya genelindeki yöneticilerin yalnızca %5-20' si) bulunmakta, yönetim kurulları ağırlıklı olarak erkek olmaya devam etmektedir (Mate vd., 2019).

Kadın akademisyenlerin hem özel hem de iş hayatında kariyerlerini engelleyen birçok engel bulunmaktadır. Akademide kadınların kariyerlerini ilerletmeye yönelik önemli ilgiye rağmen, yalnızca 'mütevazı' bir ilerleme kaydedildiği belirtilmiştir (Carr vd., 2015). Kadınlar, sağlık iş gücünün %50'den fazlasını oluşturmaktadır; ancak üst düzey yönetici pozisyonlarında hala yeterince temsil edilmemektedirler (Carr vd., 2018; Lewiss vd., 2020). Örneğin, ülkemizde profesörlerin yalnızca %34,3'ü kadinken kadın rektör oranı ise %9.14'tür (YÖK, 2023).

Kadınların akademik ilerlemesinin önündeki engeller arasında örgütsel engeller, cinsiyete dayalı roller (eşitsizlik, cinsel istismar), aile sorumlulukları (hamilelik, annelik) ve çifte standartlar, ön yargılar bulunmaktadır (Carr, vd., 2015; Lewiss vd., 2020; Winchester & Browning, 2015).

1.2.1. Ön Yargılar

Kadınların toplumda üst düzey liderlik seviyelerine yükselmesini engelleyen faktörlerden biri, kadın liderliğine meydan okuyan basmakalıp önyargılardır. Kültür ve geleneksel yaşam biçimlerinden kaynaklanan gelenekler, toplumsal algılar ve önyargılar; kadınların yönetimine şüpheyle yaklaşmakta ve işlevsel kadınların erkek egemen bir toplumda liderlik pozisyonlarına sahip olup olamayacaklarını sorgulamaktadır (Aslan, 2018). Kadınların kariyer tatmini ve yaşam doyumu ile ilgili yapılan bir çalışmada, idari ve akademik kadın personelin katıldığı araştırma sonucuna göre, kariyer engellerine bağlı tutumların, kültürel, kurumsal ve ön yargı kaynaklı olmasından ileri geldiği, bunun yanında kadınlardaki öz güven eksikliğinin de ilerleme sürecinde engel olarak görüldüğü saptanmıştır (Ünlü, 2014). Kadını kariyer hayatında geri bırakan engellerden bir diğeri de kadınların yöneticilik yapamayacaklarına yönelik var olan kalıplaşmış ön yargılardır (Aslan, 2018). Akademik üretkenlik, bazı kadınların kariyerlerinin başlarında yaptıkları aile ve/veya iş-yaşam seçimlerinden etkilenebilir. Önyargının kadınlar üzerinde oluşturmuş olduğu baskı kadınların kariyerlerini durdurma veya işlerinden ayrılmalarıyla sonuçlanabilir. Bu durum erkeklerle karşılaştırıldığında, kadınların daha düşük akademik kademelerde işlerinden ayrıldıklarını göstermektedir (Cropsey vd., 2008; Lewiss vd., 2020). Bundan dolayı ön yargıların kadın akademisyenlerin kariyerlerini etkilediğini söyleyebiliriz. Zamanla biriken önyargılar, kariyerde eşitsizlikler oluşmasına ve kadınların genellikle sistematik olarak dezavantajlı duruma düşmesine neden olabilmektedir (Lewiss vd., 2020).

1.2.2. Eşitsizlikler

Kadınlar ırk, etnik köken, cinsiyet, maaş, terfi ve akademik kariyer gibi birçok konuda eşitsizliğe maruz kalabilmektedir. Yapılan çalışmalarda kadınların, ulusal konferanslarda ve akademik büyük turlarda konuşmacı olarak yeterince temsil edilmediği (Boiko vd., 2017) ve başarı ödülü alma ve aday gösterilme olasılıklarının erkeklere göre daha düşük olduğu saptanmıştır (Carley vd., 2016). Kadınlar liderlik pozisyonları (Rochon vd., 2016), yayınlarda ilk yazarlık (Aakhus vd., 2018), araştırma fonu, değerlendirmeler, ödüller, terfiler ve maaş (Abbuhl vd., 2010; Silver vd., 2017) gibi sayısız alanda erkeklerin gerisinde kalmaktadırlar. Akademik camiada kadınlar yayınların başyazarları olmadıklarında, profesyonel ve saygılı bir

şekilde tanıtılmadıklarında ve yayın kurullarında adil bir şekilde yer almadığında, yavaş yavaş geri planda kalmayı tercih edebilmektedirler (Lewiss vd., 2020).

Maaş ve terfi eşitsizlikleri kadınlar için makro eşitsizlikler olarak kabul edilmektedir. Ancak, makro eşitsizlikler uzun yıllar boyunca birikmiş mikro eşitsizliklerle desteklenmektedir (Abbuhl vd., 2010; Silver vd., 2017). Adil tazminat, makro eşitsizliklerin en önemlilerinden biridir. Aynı seviyedeki kişiler için tazminat karşılaştırılabilir görünse bile, kadınlar adil bir şekilde terfi ettirilmedikleri için genellikle dezavantajlı durumdadırlar. Örneğin, 10 yıl yardımcı doçent olan bir kadın, 5 yıl yardımcı doçent olan ve daha sonra doçentliğe yükselen bir erkeğe göre daha az maaş alacak ve erkek 5 yıl daha fazla maaş almış olacaktır (Lewiss vd., 2020). Genel olarak, kadınlar tıp dergilerinin yayın kurullarında yeterince temsil edilmemektedir. Birçok tıp dergisinin yayın kurulunda, özellikle de en üst düzeyde cinsiyet eşitsizlikleri olduğu görülmektedir. 60 büyük tıp dergisinin katıldığı bir ankette, baş editörlerin yalnızca %16'sı ve genel yönetim kurulu üyelerinin sadece %18'inin kadın olduğu belirlenmiştir (Amrein vd., 2011). Bu düşük temsiliyet düzeyi başlı başına bir makro eşitsizliktir ve kadınların makale yayınlama, hibe alma ve terfi alma gibi kariyer becerilerini etkileyebilmektedir (Amrein vd., 2011; Harris vd., 2019; Lewiss vd., 2020; Silver vd., 2018). Bu bağlamda eşitsizliklerin kadınların kariyer ilerlemelerinde olumsuz yönde birçok etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.

1.2.3. Hamilelik ve Annelik

Hamilelik ve doğumla ilgili ayrımcılık, bir kadının kariyerinin herhangi bir aşamasında ortaya çıkabilir. Akademik ilerleme yapıları ve programları, ailelerin rekabet halindeki ev içi taleplerini karşılamak için yeterince esnek değilse, kadınların kariyer yolları olumsuz etkilenebilir (Rochon vd., 2016). Kadınlar evdeki işler için harcadığı zamanı, araştırma yapmak için harcanan zamandan kısmak zorunda kalabilmektedir. Buda akademik terfi ve başarı için kritik bir faaliyettir. Kadınlar için bir diğer kariyer engelleyici olumsuz durum orantısız ve istemsiz bir şekilde, çocuk sahibi olmaktır (Halley vd., 2018). Kadın çalışanlar hamilelik veya doğum izni nedeniyle idari kararların dışında kalmakta ve benzer deneyim ve üretkenliğe sahip meslektaşlarından daha düşük maaş alabilmektedir. Hamileliğe bağlı olarak kadınların aldıkları (doğum, mazeret, yıllık vb.) izinler nedeniyle meslektaşları tarafından saygısız ve aşağılayıcı yorumlara maruz kalabilmektedirler. Anneliğin getirmiş olduğu sorumlulukların kadınların kariyerleri üzerindeki nihai etkileri, birkaç şekilde ortaya çıkabilmektedir. Anne olan kadınlar, desteklenmediklerini veya saygı görmediklerini düşündükleri için pozisyonlarını bırakmaya veya akademik tıptan ayrılmaya karar

verebilirler. Aynı zamanda örgütler ve patronları kapsayıcı ve uzlaşmacı bir kültür oluşturmayarak onları görünmez kılabilmektedirler (Lewiss vd., 2020).

1.2.4. Çalışan Kadınlarda Cinsel Taciz

Cinsel taciz, zorlama, istenmeyen ilgi ve toplumsal cinsiyet tacizine yönelik eylem, söz ve davranışları içeren geniş kapsamlı bir terimdir. Son yıllarda, kadınların bilim, teknoloji ve tıpta işe alınmasını, elde tutulmasını ve ilerlemesini iyileştirmeye yönelik faaliyetler artmış durumdadır. Özellikle kadınlar arasında bu alanlardaki kayıt çeşitliliğinde bir artış olduğu ve her zamankinden daha fazla sayıda kadının bilim, mühendislik ve tıp gücüne katıldığı ve okuduğu belirlenmiştir. Ancak kadınların bu alanlara giderek daha fazla girmesiyle önyargılar ve engellerle karşılaşmaları şaşırtıcı değildir ve cinsel taciz de bunlardan biridir (Johnson vd., 2018). Otuz yılı aşkın bir süredir farklı sektörlerde cinsel taciz vakası sabit kalırken, kadın iş gücünün fazla olduğu akademi, bilim, mühendislik ve tıp alanlarında (öğrenci ve öğretim üyesi olarak) daha fazla cinsel tacize maruz kaldıkları saptanmıştır. Son birkaç yılda, kadınların işyerinde ve akademik ortamlarda maruz kaldıkları cinsel tacizin ifşa edilmesi, bu ayrımcı davranışın kadınlar üzerindeki özel etkisi ve kariyerlerini ne ölçüde sınırladığı hakkında acil sorular ortaya çıkarmıştır. (Johnson vd., 2018).

Cinsel taciz olayları kadınların daha yoğun çalıştığı tıp fakültelerinde yaygın bir şekilde görülebilmektedir. Zamanla, cinsel taciz ve mikro saldırılar birikerek olumsuz mesleki ve psikolojik sonuçlara neden olabilir. Cinsel taciz, kadınların profesyonel kazanımlarını, zihinsel ve fiziksel sağlıklarını baltalamaktadır. Bunların sonucunda, bazı kadınlar işten ayrılmak zorunda kaldığından, kariyerleri yarıda kalabilmektedir (Lewiss vd., 2020). Bu bağlamda cinsel tacizin kadınların kariyer ilerlemesinin önündeki en büyük engellerden biri olduğunu söyleyebiliriz.

Bu nedenlerle bu araştırma, bir kamu üniversitesinde görev yapan kadın akademisyenlerin kariyer engellerini ve etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla planlanmıştır.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Tipi

Bu araştırma tanımlayıcı ve kesitsel tiptedir.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, bir üniversitede görev yapan tüm kadın akademisyenler (120 kadın akademisyen) oluşturmuştur. Araştırmada herhangi bir örneklem seçim yöntemine gidilmemiş

evrende yer alan tüm kadın akademisyenlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırma toplam 77 kadın akademisyen ile tamamlanmıştır. Cevaplılık oranı %64 olmuştur.

2.3. Verilerin Toplanması:

Çalışmanın verileri Eylül 2022 ile Kasım 2022 tarihleri arasında toplanmıştır. Belirtilen tarih aralığında e-posta ve WhatsApp gibi uygulamalarla kadın akademisyenlere ulaşılarak çalışmaya katılmaları sağlanmıştır. Katılımcılara araştırmacı tarafından gerekli açıklamalar yapılmış ve araştırma hakkında bilgi verilerek yazılı bilgilendirilmiş onamları alınmıştır. Veri toplama formunu cevaplama süresi ortalama 10 dakika sürmüştür.

2.4. Veri Toplama Araçları:

Veriler 1. Bölümde “Birey Tanıtım Formu” ve 2. Bölümde “Kadın Akademisyenlerin Kariyer Engelleri Ölçeği” olmak üzere 2 bölümden oluşan bir veri formu aracılığı ile toplanmıştır.

2.5. Birey Tanıtım Formu:

Araştırmacılar tarafından literatür (Alaçam & Altuntaş, 2015; Bingöl, 2017) incelemesi doğrultusunda hazırlanmış bu bölüm kadın akademisyenlerin kişisel ve mesleki özellikleri ile (görev yaptığı kurum, unvan, eğitim durumu, çalıştığı kadro türü, yaş, çalışma yılı, medeni durum ve varsa kadro türü) kariyer engellerine ilişkin toplam 15 sorudan oluşmaktadır..

2.6. Kadın Akademisyenlerin Kariyer Engelleri Ölçeği:

Alaçam & Altuntaş (2015) tarafından geliştirilen Kadın Akademisyenlerin Kariyer Engelleri Ölçeği, kadınların kariyer engel algısını ölçmeye yönelik olarak hazırlanmıştır. 4 faktör ve 40 maddeden oluşan 5’li likert tipindeki bu ölçek “kesinlikle katılmıyorum”= 1, “katılmıyorum”= 2, “kararsızım”= 3, “katılıyorum”= 4 ve “kesinlikle katılıyorum”= 5 şeklinde puanlanmaktadır.

Ters kodlanan soru bulunmamaktadır. Tüm ifadeler olumsuzdur ve kariyer engelleri algısına yöneliktir. Puanlamanın yüksek olması yüksek kariyer engeli algısını göstermektedir.

Alaçam ve Altuntaş (2015) çalışmalarında ölçeğin alt boyutları için Cronbach Alfa değerlerinin örgüt kültürü ve politikaları alt boyutunda 0, 87, çoklu rol üstlenme alt boyutunda 0, 88, örgütsel koşullar alt boyutunda 0, 83 ve kalıplaşmış önyargılar alt boyutunda da 0, 73, olduğu saptanmıştır.

Bu araştırmada ölçeğin alt boyutları için Cronbach Alfa değerlerinin örgüt kültürü ve politikaları alt boyutunda 0, 70, çoklu rol üstlenme alt boyutunda 0, 86, örgütsel koşullar alt boyutunda 0, 74 ve kalıplaşmış önyargılar alt boyutunda da 0, 74, olduğu saptanmıştır.

2.6.1. Örgüt Kültürü ve Politikaları Alt Boyutu:

15 ifadeden oluşan bu boyut çalışılan ortamdaki organizasyonun ve çalışanlar arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Bu boyuttaki ifadeler şu şekildedir: 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15.

2.6.2. Çoklu Rol Üstlenme Alt Boyutu:

10 ifadeden oluşan bu boyut kadın akademisyenlerin ev ve iş hayatlarının karşılıklı ilişkilerini göstermektedir. Bu boyuttaki ifadeler şu şekildedir: 16,17,18,19,20,21,22,23,24,25.

2.6.3. Örgütsel Koşullar Alt Boyutu:

7 ifadeden oluşan bu alt boyut örgütün kadın akademisyene sunduğu imkanları göstermektedir. Bu boyuttaki ifadeler şu şekildedir: 26,27,28,29,30,31,32.

2.6.4. Kalıplaşmış Önyargılar Alt Boyutu:

8 ifadeden oluşan bu alt boyut iş ortamında kadın çalışanlara yönelik önyargılara ilişkindir. Bu boyuttaki ifadeler şu şekildedir: 33,34,35,36,37,38,39,40.

2.7. Verilerin Değerlendirilmesi:

Araştırma verilerinin analizi, Statistical Package for Social Science (SPSS) programında değerlendirilmiştir. Değişkenlerin normal dağılımı için basıklık ve çarpıklık değerleri incelenmiştir. İki kategorili değişkenlerin karşılaştırılmasında normal dağılım durumunda t testi (iki ortalama arasındaki farkın önemlilik testi), normal dağılımın olmadığı durumlarda ise Mann-Whitney U testi kullanılmıştır. Çok gruplu değişkenlerin karşılaştırılmasında ise normal dağılım sağlanamadığından nonparametrik olarak “Kruskal-Wallis H Testi” kullanılmıştır. “Kruskal-Wallis H Testi” sonucu anlamlı farklılığın olduğu durumlarda Bonferroni düzeltmesi yapılarak yeni anlamlılık düzeyi belirlenmiştir. Verilerin analizinde tanımlayıcı istatistiklerden sayı, yüzdelik, ortalama, standart sapma, minimum, maksimum gibi değerler verilmiştir. İstatiksel anlamlılık düzeyi için $p < 0.05$ tercih edilmiştir.

2.8. Araştırmanın Güçlükleri ve Sınırlılıkları: Araştırma, sadece bir kamu üniversitesinde görev yapan kadın akademisyenler, bu akademisyenlerin kariyer engelleri ile ilgili değerlendirmeleri ve kendi bildirimleri ile sınırlıdır.

2.8. Etik İlkeler:

Çalışmanın yürütülebilmesi için aynı üniversitenin girişimsel olmayan araştırmalar etik kurulundan (15/09/2022 tarih ve E-79906804-050.06.04-66260 sayılı) etik kurul izni ve (22/09/2022 tarih ve E-34233153-900-67517 sayılı) kurum izni alınmıştır. Katılımcılardan bilgilendirilmiş onam alınmıştır.

2.9. Araştırmaya Dâhil Olma ve Dışlama Kriterleri:

Araştırmanın yapıldığı XXX üniversitesinde görev yapan ve araştırmaya katılmaya gönüllü olan kadın akademisyenler araştırma kapsamına alınmıştır. Çalışmanın yapıldığı üniversite dışında çalışmak, kadın akademisyen olmamak ve çalışmaya katılmayı kabul etmemekte dışlanma kriteri olarak kabul edilmiştir.

3. BULGULAR

Araştırma bulgularında ilk olarak örneklemin sosyo-demografik özelliklerini belirleyen karakterlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcıların Tanımlayıcı Özelliklerinin Dağılımı

<i>Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri (n=77)</i>	N	%
Yaş?		
35 yaş ve altı	31	40.3
36 yaş ve üstü	46	59.7
Medeni Durum?		
Evli	52	67.5
Bekar	25	32.5
Çocuğunuz Var mı?		
Evet	45	58.4
Hayır	32	41.6
Çocuğunuz Var ise. Çocuk Sayısı?		
Yok	32	41.6
1	15	19.5
2	19	24.7
3	6	7.8
4 ve üzeri	5	6.5
Unvanınız?		
Araştırma görevlisi	15	19.5
Öğretim görevlisi	24	31.2
Öğretim üyesi	38	49.4
İdari Göreviniz Var mı?		
Evet	18	23.4
Hayır	59	76.6
İdari Göreviniz Var ise. Göreviniz?		
Müdür/Dekan	1	1.3
Müdür Yrd./Dekan Yrd.	3	3.9
Bölüm Başkanı	6	7.8

ABD Başkanı	3	3.9
Diğer	5	6.5
Mesleki Deneyiminiz?		
0-5 yıl arası	17	22.1
6-10 yıl arası	19	24.7
11-15 yıl arası	28	36.4
16 yıl ve üzeri	13	16.9
Çalışma hayatınızda daha önceden mobbinge maruz kaldınız mı?		
Evet	52	67.5
Hayır	25	32.5
Son 1 yıl içerisinde mobbinge maruz kaldınız mı?		
Evet	25	32.5
Hayır	52	67.5
İş tatmin durumunuz nedir?		
Maddi ve manevi yönden tatmin olmuyorum.	20	26.0
Maddi ve manevi olarak tatmin ediyorum.	41	53.2
İşimle ilgili kariyer hedeflerim çok yüksek.	16	20.8

Tablo 1'deki sonuçlar incelendiğinde, kadın akademisyenlerin yaş durumları ağırlıklı olarak %59.7 ile (n= 46) 36 yaş ve üzeri katılımcılardan oluşmaktadır. Ayrıca, örneklemin %67.5'u (n= 52) evli olduğunu belirtirken, yaklaşık %58.4'ü (n= 45) çocuk sahibi olduklarını ifade etmişlerdir. Çocuk sahibi olan katılımcıların ise %24.7 ile (n= 19) en fazla 2 çocuklarının olduğu, en az ise %6.5 ile (n= 5) 4 ve üzeri çocuk sahibi oldukları gözlemlenmiştir. Örneklemin büyük bir çoğunluğu %49.4 (n= 38) ile öğretim üyesi olduklarını belirtirken, en az %19.5' ise (n= 15) araştırma görevlisi olduklarını ifade etmişlerdir.

Kadın akademisyenlerin %76.6'sı (n= 59) herhangi bir idari görevlerinin olmadığını belirtirken, idari görevi olanların en fazla %7.8 ile (n=6) bölüm başkanı oldukları gözlemlenmiştir. En fazla mesleki deneyime sahip grubun %36.4 (n= 28) ile 11-15 yıl arası olan grup olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların meslek hayatları boyunca herhangi bir mobbing durumuna maruz kalıp kalmadıkları incelenmek istenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, kadın akademisyenlerin meslek hayatları boyunca %67.5 (n= 52) gibi bir oranla herhangi bir mobbinge maruz kaldıkları, yine meslek hayatları boyunca ise en fazla %23.4 ile (n=18) bağlı buldukları kurumlardaki idarecilerden mobbing gördükleri gözlemlenmiştir. Ayrıca, son bir yıl içerisinde mobbinge maruz kalan katılımcıların oranının %32.5 (n= 25) olduğu görülmüştür hesaplanmıştır. Son bir yıl içerisinde mobbinge maruz kalan kadın akademisyenler bu mobbingin en fazla (%11.7) bağlı buldukları kurumlardaki idareciler tarafından uygulandığını ifade etmişlerdir.

Ölçüm aracına ait ortalamalar ve güvenilirlik bulguları Tablo 2' de verilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Kariyer Engelleri Ölçeğine Ait Puan Ortalamalarının Dağılımı

Kadın Akademisyenlerin Kariyer Engelleri Ölçeği Alt Boyutları	Minimum	Maximun	Ortalama	Standart Sapma	Cronbach A
Örgüt Kültürü ve politikalar	1.0	4.1	2.8	.534	.70
Çoklu Rol Üstlenme	1.0	4.8	2.8	.858	.86
Örgütsel Koşullar	1.0	4.1	2.7	.772	.74
Kalıplaşmış Önyargılar	1.0	5.0	3.1	.779	.74

X*= Standardize edilmiş ortalamalar

Örneklemin “Örgüt kültürü ve politikalar alt boyutu” puanları 1.0 ile 4.1 arasında değişmekte olup standardize edilmiş örneklem ortalaması 2.8 ± 0.5 olarak hesaplanmıştır. Diğer bir alt boyut olan “Çoklu rol üstlenme boyutu” puanları 1.0 ile 4.8 arasında değişim göstermiş örneklem ortalaması ise 2.8 ± 0.9 olarak hesaplanmıştır. “Örgütsel koşullar alt boyutu” incelendiğinde puan aralığının 1.0 - 4.1 aralığında değiştiği ortalamasının ise 2.7 ± 0.8 olduğu görülmüştür. “Kadın akademisyenlerin kariyer engelleri ölçeği” alt boyutlarından olan “Kalıplaşmış önyargılar” alt boyutu en fazla ortalama puana sahip alt boyut olmuştur. Bu alt boyuta ait değerler 1.0 ile 5.0 aralığında değişmiş, örneklem ortalaması ise 3.1 ± 0.8 olmuştur.

Ölçüm aracının güvenilirliğine Cronbach α hesaplanarak karar verilmiştir. Araştırma ölçekleri için Cronbach α değeri .60 altı kabul edilemez; .60 ve .65 arası istenilir değil; .65 ve .70 arası asgari düzeyde kabul edilebilir; .70 ve .80 arası kayda değer; .80 ve .90 arası çok iyi; .90’ın çok üzeri ise araştırmacı ölçeği kısaltmayı düşünmelidir şeklinde önerilmektedir (DeVellis, 2014, s. 109). Bu çalışmada ölçeğin alt boyutlarına ait Cronbach α değeri .70 ile .86 arasında değişim göstermiştir. Elde edilen değerler kabul edilebilir düzeydedir.

Araştırma kapsamında kadın akademisyenlerin sosyodemografik özellikleri ile kariyer engelleri alt boyutlarının puan ortalamaları karşılaştırılmıştır. Söz konusu karşılaştırma testleri, değişkenlerin parametrik ve nonparametrik olma durumlarına göre uygun analizlerle incelenmiştir. Buna göre, değişken gruplarında normal dağılım sağlanmıyorsa nonparametrik testler (Mann-Whitney U testi ve Kruskal-Wallis H testi), örneklem dağılımı normal ise parametrik testler (bağımsız örneklem t testi) uygulanmıştır (Kanbay & Yalap, 2022; Karagöz, 2010; Serdar & Soysal, 2018).

Katılımcıların kariyer engelleri ve alt boyutları ile yaş dağılımları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığını tespit etmek için bağımsız örneklem t testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Katılımcıların Yaş Dağılımlarına Göre Kariyer Engelleri Ölçeği Puan Ortalamalarının Dağılımı

Değişkenler	Yaş Dağılımları	N	Ortalama	Standart Sapma	F	t	p
<i>Örgüt Kültürü ve Politikaları</i>	35 yaş ve altı	31	43.70	6.522	1.735	2.059	0.040
	36 yaş ve üzeri	46	39.95	8.615			
<i>Çoklu Rol Üstlenme</i>	35 yaş ve altı	31	28.22	9.851	3.204	0.203	0.770
	36 yaş ve üzeri	46	27.60	7.707			
<i>Örgütsel Koşullar</i>	35 yaş ve altı	31	18.29	5.956	1.075	-	0.390
	36 yaş ve üzeri	46	18.78	5.059			
<i>Kalıplaşmış Önyargular</i>	35 yaş ve altı	31	25.16	6.618	0.172	0.619	0.538
	36 yaş ve üzeri	46	24.26	6.005			

Not: $p < 0.05$; $n = 77$.

Tablo 3'deki sonuçlara göre, katılımcıların yaş dağılımları kariyer engelleri ölçeği alt boyutları arasında sadece örgüt kültürü ve politikaları arasın istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilirken, diğer alt boyutlar ile yaş dağılımları arasında herhangi bir fark bulunamamıştır. Örgüt kültürü ve politikaları düzeyleri ile katılımcıların yaş dağılımları arasında 35 yaş ve altı katılımcılar lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($t = 2.059$; $p < 0.05$).

Katılımcıların medeni durumlarına göre kariyer engelleri ölçeği alt boyut ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığını tespit etmek için Mann-Whitney U testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 4'de özetlenmiştir.

Tablo 4. Katılımcıların Medeni Durumlarına Göre Kariyer Engelleri Ölçeği Puan Ortalamalarının Dağılımı

Değişkenler	Medeni Durum	N	Ortalama	Mann Whitney U	Z	p
<i>Örgüt Kültürü ve Politikaları</i>	Evli	52	36.21	505.00	-	0.114
	Bekar	25	44.80			
<i>Çoklu Rol Üstlenme</i>	Evli	52	37.82	588.50	-	0.503
	Bekar	25	41.46			
<i>Örgütsel Koşullar</i>	Evli	52	43.53	414.50	-	0.010
	Bekar	25	29.58			

<i>Kalıplaşmış Önyargılar</i>	Evli	52	36.52	521.00	-	1.406	0.160
	Bekar	25	44.16				

Not: $p < 0.05$; $n = 77$.

Tablo 4’de elde edilen sonuçlara göre çalışmanın örneklemini oluşturan katılımcıların medeni durumlarına göre kariyer engelleri ölçeği alt boyutlarından sadece örgütsel koşulların ortalaması açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p < 0.05$). Buna göre, evli katılımcıların örgütsel koşullar ortalama sırası bekar olan katılımcılara oranla daha yüksektir ($Z = -2.568$; $U = 414.50$; $p = 0.010$).

Katılımcıların kariyer engelleri ölçeği alt boyutları puan ortalamaları ile çocuk sahibi olup olmama durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığını tespit etmek için bağımsız örneklem t testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5. Katılımcıların Çocuk Sahibi Olma Durumlarına Göre Kariyer Engelleri Ölçeği Puan Ortalamalarının Dağılımı

Değişkenler	Çocuğunuz Var mı?	N	Ortalama	Standart Sapma	F	t	p
<i>Örgüt Kültürü ve Politikaları</i>	Evet	45	40.1111	45	2.344	-1.787	0.078
	Hayır	32	43.3750	32			
<i>Çoklu Rol Üstlenme</i>	Evet	45	27.2000	45	0.499	-0.795	0.429
	Hayır	32	28.7813	32			
<i>Örgütsel Koşullar</i>	Evet	45	19.7111	45	2.322	2.225	0.029
	Hayır	32	17.0000	32			
<i>Kalıplaşmış Önyargılar</i>	Evet	45	23.4000	45	0.484	-2.087	0.039
	Hayır	32	26.3438	32			

Not: $p < 0.05$; $n = 77$.

Tablo 5’te ki sonuçlara göre, örneklemin örgütsel koşullar alt boyutu puan ortalaması çocuk sahip olanlar lehine ($t = 2.225$; $p < 0.05$) anlamlı derecede yüksek bulunmuştur. Kalıplaşmış önyargılar alt boyutunda ise çocuk sahibi olmayanların ortalama puanı daha yüksektir ($t = -2.087$; $p < 0.05$), kariyer engellerinin diğer alt boyutlarına göre katılımcıların çocuk sahip olup olmama durumları farklılık göstermemektedir ($p > .05$)

Çalışmanın örneklemini oluşturan kadın akademisyenlerin idari bir görevlerinin olup olmama durumları ile kariyer engelleri ölçeği alt boyutlarının puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığını tespit etmek için Mann-Whitney U testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 6’da özetlenmiştir.

Tablo 6. Katılımcıların İdari Görev Durumlarına Göre Kariyer Engelleri Ölçeği Puan Ortalamalarının Dağılımı

Değişkenler	İdari Göreviniz Var mı?	N	Ortalama	Mann Whitney U	Z	P
Örgüt Kültürü ve Politikaları	Evet	18	38.42	520.50	-0.127	0.899
	Hayır	59	39.18			
Çoklu Rol Üstlenme	Evet	18	44.56	431.00	-1.205	0.228
	Hayır	59	37.31			
Örgütsel Koşullar	Evet	18	37.28	500.00	-0.374	0.708
	Hayır	59	39.53			
Kalıplaşmış Önyargılar	Evet	18	44.39	434.00	-1.170	0.242
	Hayır	59	37.36			

Not: $p < 0.05$; $n = 77$.

Tablo 6'daki sonuçlara göre, kadın akademisyenlerin idari görevlerinin olup olmama durumları ile kariyer engelleri ölçeği alt boyutlarının puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmemiştir ($p > .05$).

Kadın akademisyenlerin mesleki deneyim süre dağılımları ile kariyer engelleri ölçeği alt boyutları puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olup olmadığı Kruskal-Wallis H Testi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 7'de özetlenmiştir.

Tablo 7. Katılımcıların Mesleki Deneyim Sürelerine Göre Kariyer Engelleri Ölçeği Puan Ortalamalarının Dağılımı

Değişkenler	Mesleki Deneyim	N	Ortalama	df	X ²	p
Örgüt Kültürü ve Politikaları	0-5 yıl arası	17	40.97	3	0.952	0.813
	6-10 yıl arası	19	41.66			
	11-15 yıl arası	28	35.88			
	16 yıl ve üzeri	13	39.27			
Çoklu Rol Üstlenme	0-5 yıl arası	17	47.24	3	8.271	0.041
	6-10 yıl arası	19	26.97			
	11-15 yıl arası	28	41.79			
	16 yıl ve üzeri	13	39.81			
Örgütsel Koşullar	0-5 yıl arası	17	42.47	3	0.879	0.830
	6-10 yıl arası	19	36.32			
	11-15 yıl arası	28	37.77			
	16 yıl ve üzeri	13	41.04			

Kalıplaşmış Önyargılar	0-5 yıl arası	17	37.21	3	0.880	0.841
	6-10 yıl arası	19	36.08			
	11-15 yıl arası	28	40.41			
	16 yıl ve üzeri	13	42.58			

Not: $p < 0.05$; $n = 77$.

Tablo 7’de örneklemin mesleki deneyim sürelerine (0-5 yıl arası; 6-10 yıl arası; 11-15 yıl arası; 16 yıl ve üzeri) göre kariyer engelleri ölçeği alt boyutlarının ortalamaları “Kruskal-Wallis H Testi” ile incelenmiş ve mesleki deneyim sürelerindeki gruplar arasında sadece çoklu rol üstlenme alt boyutuna göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark gözlemlenirken diğer alt boyutlarda herhangi bir fark tespit edilmemiştir.

Kadın akademisyenlerin çoklu rol üstlenme durumları ile mesleki deneyim grupları arasında hangi gruptan farkın kaynaklandığını tespit etmek için gruplar ikili olarak “Mann-Whitney U testi” ile karşılaştırılmış ve 4 karşılaştırma yapıldığı için yeni anlamlılık değerini (p) hesaplamak amacıyla, p anlamlılık değeri 4’e bölünerek “Bonferroni Düzeltmesi” yapılmıştır. Bu düzeltme sonrası yeni anlamlılık değeri $p = 0.0125$ olarak hesaplanmıştır. Grupların ikili karşılaştırma sonuçlarına göre, sadece 0-5 yıl arası mesleki deneyimi olan kadın akademisyenler ile 6-10 yıl arası mesleki deneyimi olan kadın akademisyenlerden 0-5 yıl mesleki deneyimi olanlar lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($Z = -2.660$; $U = 77.500$; $p = 0.008$). Mesleki deneyimin diğer gruplarının ikili karşılaştırmalarında ise istatistiksel olarak anlamlı herhangi bir fark saptanmamıştır ($p > .05$).

Örneklemin meslek hayatları boyunca herhangi bir mobbing durumuna maruz kalıp kalmama durumları ile kariyer engelleri alt boyutlarının puan ortalamaları arasında bir fark olup olmadığı incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8. Katılımcıların Meslek Hayatı Boyunca Mobbinge Maruz Kalma Durumlarına Göre Kariyer Engelleri Ölçeği Puan Ortalamalarının Dağılımı

Değişkenler	Mobbinge Maruz Kalma (Genel)	N	Ortalama	Mann Whitney U	Z	p
Örgüt Kültürü ve Politikaları	Evet	52	38.98	649.00	-0.011	0.991
	Hayır	25	39.04			
Çoklu Rol Üstlenme	Evet	52	37.56	575.00	-0.817	0.414
	Hayır	25	42.00			
Örgütsel Koşullar	Evet	52	37.16	554.50	-1.041	0.298
	Hayır	25	42.82			
Kalıplaşmış Önyargılar	Evet	52	39.83	607.00	-0.469	0.698

	Hayır	25	37.28			
--	-------	----	-------	--	--	--

Not: $p < 0.05$; $n = 77$.

Tablo 8’de ki Man-Whitney U Testi ikili karşılaştırma sonuçlarına göre, kadın akademisyenlerin meslek hayatları boyunca mobbinge uğrayıp uğramadıklarına ilişkin kariyer engelleri ölçeği alt boyutlarının puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı herhangi bir fark tespit edilememiştir.

Öte yandan, örneklemin buldukları iş yerinde son bir yıl içerisinde mobbinge maruz kalıp kalmama durumları ile kariyer engelleri ölçeği alt boyutlarının puan ortalamaları arasında herhangi bir fark olup olmadığı incelenmek istemiştir. Elde edilen sonuçlar tablo 9’da sunulmuştur.

Tablo 9. Katılımcıların Bir Yıl İçinde Mobbinge Maruz Kalma Durumlarına Göre Kariyer Engelleri Ölçeği Puan Ortalamalarının Dağılımı

Değişkenler	Mobbinge Maruz Kalma (Son 1 yıl)	N	Ortalama	Mann Whitney U	Z	p
<i>Örgüt Kültürü ve Politikaları</i>	Evet	25	36.24	581.00	-0.752	0.452
	Hayır	52	40.33			
<i>Çoklu Rol Üstlenme</i>	Evet	25	38.94	648.00	-0.016	0.952
	Hayır	52	39.03			
<i>Örgütsel Koşullar</i>	Evet	25	33.18	504.50	-1.586	0.113
	Hayır	52	41.80			
<i>Kalıplaşmış Önyargılar</i>	Evet	25	37.82	620.50	-0.322	0.740
	Hayır	52	39.57			

Not: $p < 0.05$; $n = 77$.

Tablo 9’deki Man-Whitney U Testi ikili karşılaştırma sonuçlarına göre, kadın akademisyenlerin son bir yıl içerisinde mobbinge maruz kalıp kalmama durumlarına göre kariyer engelleri ölçeği alt boyutlarının puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı herhangi bir fark gözlemlenmemiştir ($p > .05$).

Son olarak örneklemin icra ettikleri mesleklerinden ötürü işlerinden tatmin olup olmama durumları ile kariyer engelleri ölçeği alt boyutlarından aldıkları puan ortalamaları karşılaştırmak istenmiştir. Söz konusu, iş tatmini düzeyleri üç kategorili ve nonparametrik olduğu için Kruskal-Wallis H Testi uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 10’da özetlenmiştir.

Tablo 10. Katılımcıların İş Tatmini Durumlarına Göre Kariyer Engelleri Ölçeği Puan Ortalamalarının Dağılımı

Değişkenler	İş Tatmini	N	Ortalama	df	χ^2	p
<i>Örgüt Kültürü ve Politikaları</i>	Maddi ve manevi yönden tatmin olmuyorum	20	35.28	2	2.617	0.338
	Maddi ve manevi olarak tatmin ediyor	41	38.11			
	İşimle ilgili kariyer hedeflerim çok yüksek	16	45.94			
<i>Çoklu Rol Üstlenme</i>	Maddi ve manevi yönden tatmin olmuyorum	20	37.03	2	1.150	0.563
	Maddi ve manevi olarak tatmin ediyor	41	37.90			
	İşimle ilgili kariyer hedeflerim çok yüksek	16	44.28			
<i>Örgütsel Koşullar</i>	Maddi ve manevi yönden tatmin olmuyorum	20	27.98	2	7.825	0.020
	Maddi ve manevi olarak tatmin ediyor	41	40.82			
	İşimle ilgili kariyer hedeflerim çok yüksek	16	48.13			
<i>Kalıplaşmış Önyargılar</i>	Maddi ve manevi yönden tatmin olmuyorum	20	37.75	2	0.821	0.663
	Maddi ve manevi olarak tatmin ediyor	41	37.85			
	İşimle ilgili kariyer hedeflerim çok yüksek	16	43.50			

Not: $p < 0.05$; $n = 77$.

Tablo 10 incelendiğinde, kadın akademisyenlerin sadece örgütsel koşullar alt boyutu puan ortalamaları ile yapmış oldukları işten duydukları tatmin grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Bu farkın hangi gruptan kaynaklandığını belirlemek için gruplar ikili olarak “Mann-Whitney U testi” ile karşılaştırma yapılmış ve 3 grup olduğu için yeni anlamlılık değerini (p) hesaplamak amacıyla, p anlamlılık değeri 3’e bölünerek “Bonferroni Düzeltmesi” yapılmıştır. Bu düzeltme sonrası yeni anlamlılık değeri $p = 0.0166$ olarak hesaplanmıştır.

Grupların ikili karşılaştırma sonuçlarına göre, sadece maddi ve manevi yönden tatmin olmayan kadın akademisyenler ile işiyle ilgili kariyer hedefleri çok yüksek olan kadın akademisyenler arasında maddi ve manevi yönden tatmin olmayan kadın akademisyenler lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($Z = -2.539$; $U = 80.500$; $p = 0.011$). İş tatmin düzeylerini ilgilendiren diğer ikili gruplar arasında ise istatistiksel olarak anlamlı herhangi bir fark tespit edilememiştir.

4. TARTIŞMA

Kadın akademisyenlerin kariyer engellerini (Üniversite örneği) belirlemek amacıyla yapılan araştırmanın bulguları literatür doğrultusunda tartışılmıştır.

Araştırma kapsamına alınan kadın akademisyenlerin %67.5’i (Tablo 1) çalışma hayatında daha önceden mobbinge maruz kaldığını belirtmiştir. Bingöl (2017) konuyla ilgili benzer

çalışmasında bu oranı %42.0 olarak bulmuştur. Tanrıverdi (2016) Hacettepe Üniversitesinde yaptığı araştırmasında mobbinge maruz kaldığını belirtenlerin oranını her iki cinsiyette %72.8, kadınlarda ise %75.17 olarak bulmuştur. Tanrıverdi mobbinge maruziyet oranlarının bu kadar yüksek çıkmasının sebebini Hacettepe Üniversitesinde rekabet ortamının çok yüksek olmasına bağlamıştır. Bizim çalışmamızda da bu oranın yüksek çıkmasının sebebi rekabet ve gruplaşmanın olması olabilir. Ancak yeni çalışmaların yapılarak bu durumun sebeplerinin ortaya çıkarılması gerekir.

Araştırma kapsamına alınan kadın akademisyenlerden son bir yıl içinde mobbing eylemine maruz kaldığını belirtenlerin oranı %32.5 (Tablo 1) olmuştur. Son bir yıl içerisinde mobbinge maruz kalma durumu ise nispeten daha düşük olsa da araştırılması gereken bir durumdur.

Araştırma kapsamına alınan kadın akademisyenlerin kariyer engelleri algıları ile çalışma hayatında daha önceden mobbing eylemine maruz kalma durumu arasındaki ilişki incelendiğinde, çalışma hayatında daha önceden mobbing eylemine maruz kalanlar ile kalmayanlar arasında anlamlı bir fark elde edilmemiştir (Tablo 8). Bingöl (2017) çalışmasında “örgüt kültürü ve politikaları”, “çoklu rol üstlenme” alt boyutları ile mobbing eylemine maruz kalma durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki tespit etmiştir. Tanrıverdi (2016) ise mobbinge maruziyetin sebebini aşırı rekabet ortamına bağlamıştır. Çalışmamızı yaptığımız üniversitenin yeni kurulmuş olması ve imkanlarının yetersiz olmasından kaynaklı olarak, bütün katılımcılar mobbinge maruz kalsa da kalmasa da bu durumları kariyer engelleri algılarını etkilememiş olabilir.

Araştırma kapsamına alınan kadın akademisyenlerin kariyer engeli olarak en yüksek puana sahip alt boyutun “Kalıplaşmış önyargılar” olduğu tespit edilmiştir (Tablo 2). Alaçam (2014) ve Bingöl (2017) ise çalışmalarında en fazla “örgüt kültürü ve politikaları” ile “çoklu rol üstlenmeyi”, kariyer engeli algısı olarak bulmuşlardır. Bu durumun sebebi çalışmamızın diğer çalışmalardan farklı olarak sadece tek üniversitede ve geleneksel algıların ve yaşantının daha yüksek olduğu bir bölgede yapılmış olması olabilir.

Araştırma kapsamına alınan kadın akademisyenlerin “Örgütsel koşullara” bağlı engeller, evli bireylerde bekar bireylerden daha yüksek bulunmuştur (Tablo 4). Alaçam (2014) ve Bingöl (2017) ise çalışmalarında “Örgütsel koşullara” bağlı engelleri bekar bireylerde daha yüksek bulmuştur. Öztürk (2018) ise çalışmasında “Örgütsel koşullara” bağlı engeller ile ilgili evli ve bekar bireyler arasında anlamlı bir fark tespit etmemiştir. Çalışmamızda sonucun farklı çıkmasının sebebi aynı üniversitede benzer “örgütsel koşullara” maruz kalınmasından dolayı olabilir.

Araştırma kapsamına alınan kadın akademisyenlerin “Örgütsel koşullara” bağlı engelleri, çocuk sahibi olan bireylerde daha yüksek bulunmuştur (Tablo 5). Bingöl (2017) de çalışmasında benzer sonucu bulmuştur. Öztürk (2018) ve Birben (2016) ise çalışmasında “Örgütsel koşullara” bağlı engeller ile ilgili çocuk sahibi olanlar ile olmayanlar arasında anlamlı bir fark tespit etmemiştir. Bu sonuçların ulaşılmamasının sebebi çocukların sayısı ve kaç yaşlarında oldukları, çocuklara bakan bakıcı veya ebeveynin olması, ev işlerinde yardım alıp almama durumu, kadının diğer sorumluluklarının varlığı gibi kriterlere göre değişiklik gösteriyor olabilir.

Araştırmamızda çalışmaya katılmayı kabul eden bireylerin mesleki deneyimleri arttıkça “Çoklu rol üstlenme” algısına bağlı engellerinin azaldığı tespit edilmiştir (Tablo 7). Alaçam (2014) ve Öztürk (2018) te çalışmalarında benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Bu durumun sebebi mesleki deneyim arttıkça bireyin tecrübesi ve kendine olan güveni de artacaktır. Dolayısıyla çoklu rolleri birlikte yönetme becerisi de artmış olacaktır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Kadın akademisyenlerin kariyer engellerinin incelendiği bu çalışmanın bulgularına göre şu sonuçlara ulaşılmıştır.

“Kadın akademisyenlerin kariyer engelleri ölçeği” alt boyutlarından olan “Kalıplaşmış önyargılar” alt boyutu en fazla ortalama puana sahip alt boyut olmuştur.

“Örgüt kültürü ve politikaları” alt boyutu puan ortalaması 35 yaş ve altı katılımcılarda istatistiksel olarak anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur.

Örgütsel koşullara bağlı engeller evli bireylerde bekar bireylerden daha yüksek bulunmuştur

Çocuk sahibi olanların örgütsel koşullara bağlı engelleri olmayanlara oranla daha yüksektir.

Kalıplaşmış önyargılara bağlı engeller çocuk sahibi olmayanlarda daha yüksek bulunmuştur

0-5 yıl arası mesleki deneyimi olan kadın akademisyenlerin 6-10 yıl arası mesleki deneyimi olan kadınlardan daha yüksek çoklu rol algısına bağlı engellerinin olduğu belirlenmiştir.

Maddi ve manevi yönden tatmin olmayan kadın akademisyenlerin örgütsel koşullardan kaynaklı engel algıları işiyle ilgili kariyer hedefleri çok yüksek olan kadın akademisyenlerden daha yüksektir.

Öneriler;

Mobbing yani işyerinde çalışanın huzurunu kaçıran, verimliliğini oldukça etkileyen davranış ve tutumlar, iş yeri barışını da engelleyen çok önemli bir sorundur. Bu anlamda kadın akademisyenlerin de kariyer engellerinde önemli bir nokta olan mobbinge mücadelede bireysel ve kurumsal önerilerden bahsedebiliriz.

Bireysel mücadelede; kişisel ve yasal hakların bilinmesi, mobbinge uğradığını kabul etme, profesyonel destek alma, kuruma bildirme gibi konularda farkındalık önemlidir.

Kurumsal mücadelede ise; hoşgörülülük ve destekleyici iş ortamı, iş yerinde dürüst ve etik çalışma prensiplerinin teşvik edilmesi, kurumda adaletli paylaşım ve görev dağılımı, dürüst ve transparent bir yönetim, çalışan haklarının korunması, kurumda uygun iletişim kültürünün teşvik edilmesi, iş yerinde saygı ve nezaketin teşvik edilmesi, kurumun bu konuda farkındalığı, çalışanların haklarının korunması, mobbing önleyici politikaların uygulanması gibi önlemler sayılabilir.

Bununla birlikte kalıplaşmış önyargıların kırılarak kadınlarında kariyer yapma algısı yaygınlaştırılabilir.

Akademisyenlerde özellikle mobbing eylemine maruz kalma üzerine çalışmalar yapılabilir.

Üniversitede kariyer engeli oluşturan durumların düzeltilmesine yönelik çalışmalar yapılarak çözüm yolları aranabilir.

KAYNAKÇA

- Aakhus, E., Mitra, N., Lautenbach, E., & Joffe, S. (2018). Gender and byline placement of co-first authors in clinical and basic science journals with high impact factors. *Jama*, 319(6), 610-611. doi:10.1001/jama.2017.18672
- Abbuhl, S., Bristol, M. N., Ashfaq, H., Scott, P., Tuton, L. W., Cappola, A. R., & Sonnad, S. S. (2010). Examining faculty awards for gender equity and evolving values. *Journal of General Internal Medicine*, 25(1), 57–60. https://doi.org/10.1007/s11606-009-1092-8
- Alaçam B., Altuntaş S. (2015). Kadın akademisyenlerin kariyer engelleri ölçeğinin geliştirilmesi. *Sağlık ve Hemşirelik Yönetimi Dergisi*, 2(1):1-11.
- Alaçam B. (2014). *Akademisyen hemşirelerin kariyer engelleri*; Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü., Erzurum.
- Amrein, K., Langmann, A., Fahrleitner-Pammer, A., Pieber, T. R., & Zollner-Schwetz, I. (2011). Women underrepresented on editorial boards of 60 major medical journals. *Gender Medicine*, 8(6), 378–387. https://doi.org/10.1016/j.genm.2011.10.007
- Arifoğlu, S. (2015). *Türk İlaç Sanayiinde Kariyer Yönetimi Uygulamaları Üzerinde Bir Çalışma*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Aslan, Z. (2018). *Kadın yöneticilerin kariyer engelleri: Cam tavan sendromuna ilişkin okul yönetici görüşlerinin incelenmesi*. Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- Bingöl H, Gündoğdu C. (2020) Spor eğitimi veren kadın akademisyenlerin kariyer engellerinin mobbinge maruziyet, örgütsel bağlılık ve iş tatmini değişkenlerine göre incelenmesi. *Journal of History School*. 13(45): 1174 - 1184.
- Bingöl H, (2017) *Yükseköğretim Kurumlarında spor eğitimi veren kadın akademisyenlerin kariyer engellerinin incelenmesi*. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü,. Malatya.
- Birben E, (2016). *Kadın Çalışanların Kariyer Engelleri: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nde Bir Uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Çanakkale.
- Boiko, J. R., Anderson, A. J. M., & Gordon, R. A. (2017). Representation of women among academic grand rounds speakers. *JAMA Internal Medicine*, 177(5), 722–724. <https://doi.org/10.1001/jamainternmed.2016.9646>
- Can, H. (2011). *Organizasyon ve yönetim*. Siyasal Kitabevi.
- Carley, S., Carden, R., Riley, R., May, N., Hruska, K., Beardsell, I., Johnston, M., & Body, R. (2016). Are there too few women presenting at emergency medicine conferences?. *Emergency Medicine Journal*, 33(10), 681–683. <https://doi.org/10.1136/emermed-2015-205581>
- Carr, P. L., Raj, A., Kaplan, S. E., Terrin, N., Breeze, J. L., & Freund, K. M. (2018). Gender differences in academic medicine: Retention, rank, and leadership comparisons from the national faculty survey. *Academic Medicine: Journal of the Association of American Medical Colleges*, 93(11), 1694.
- Carr, P. L., Gunn, C. M., Kaplan, S. A., Raj, A., & Freund, K. M. (2015). Inadequate progress for women in academic medicine: findings from the National Faculty Study. *Journal of Women's Health*, 24(3), 190-199.
- Carr, R., Palmer, S., & Hagel, P. (2015). Active learning: The importance of developing a comprehensive measure. *Active Learning in Higher Education*, 16(3), 173-186. <https://doi.org/10.1177/1469787415589529>
- Cropsey, K. L., Masho, S. W., Shiang, R., Sikka, V., Kornstein, S. G., Hampton, C. L., & Committee on the Status of Women and Minorities, Virginia Commonwealth University School of Medicine, Medical College of Virginia Campus. (2008). Why do faculty leave? Reasons for attrition of women and minority faculty from a medical school: four-year results. *Journal of Women's Health*, 17(7), 1111-1118.
- DeVellis, R. F. (2014). Ölçek Geliştirme. (Çev. Ed. T. Totan) Nobel Akademik Yayıncılık.
- Erdoğan, N. (2003). *Kariyer geliştirme kuram ve uygulama*. Nobel Yayınları.

- Halley, M. C., Rustagi, A. S., Torres, J. S., Linos, E., Plaut, V., Mangurian, C., ... & Linos, E. (2018). Physician mothers' experience of workplace discrimination: a qualitative analysis. *BMJ*, 363.
- Harris, C. A., Banerjee, T., Cramer, M., Manz, S., Ward, S. T., Dimick, J., & Telem, D. A. (2019). Editorial (spring) board? Gender composition in high-impact general surgery journals over 20 years. *Annals of Surgery*, 269(3), 582–588. <https://doi.org/10.1097/SLA.0000000000002667>
- <https://istatistik.yok.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 25.12.2023)
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=kariyer&uid=28061&guid=TDK.GTS.5ba0ff9b0705b3.08364511 (Erişim Tarihi: 25.12.2022)
- Johnson PA, Widnall SE, Benya FF, (2018). Sexual harassment of women: climate, culture, and consequences in academic sciences, *Engineering, and medicine*. Available at: <https://www.nap.edu/catalog/24994/sexual-harassment-of-women-climate-culture-and-consequences-in-academic> (Accessed February 25, 2023.)
- Kanbay, Y. & Yalap, O. (2022). SPSS ile temel veri analizleri. Akademisyen Kitabevi A.Ş.
- Karagöz, Y. (2010). Nonparametrik tekniklerin güç ve etkinlikleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(33), 18-40.
- Kök Z, (2021). *Kadınların kariyer engelleri ve örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkiler: Gaziantep örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Gaziantep.
- Lewis, R. E., Silver, J. K., Bernstein, C. A., Mills, A. M., Overholser, B., & Spector, N. D. (2020). Is academic medicine making mid-career women physicians invisible?. *Journal of Women's Health*, 29(2), 187-192. <https://doi.org/10.1089/jwh.2019.7732>
- Mate, S. E., McDonald, M., & Do, T. (2019). The barriers and enablers to career and leadership development: An exploration of women's stories in two work cultures. *International Journal of Organizational Analysis*, 27(4), 857-874. <https://doi.org/10.1108/IJOA-07-2018-1475>
- McDermott, M., Gelb, D. J., Wilson, K., Pawloski, M., Burke, J. F., Shelgikar, A. V., & London, Z. N. (2018). Sex differences in academic rank and publication rate at top-ranked US neurology programs. *JAMA Neurology*, 75(8), 956–961. <https://doi.org/10.1001/jamaneurol.2018.0275>
- Öztürk F, (2018). *Spor eğitimi veren kadın akademisyenlerin kişilik özellikleri ile kariyer engellerinin belirlenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Sakarya.
- Rochon, P. A., Davidoff, F., & Levinson, W. (2016). Women in academic medicine leadership: Has anything changed in 25 years?. *Journal of the Association of American Medical Colleges*, 91(8), 1053–1056. <https://doi.org/10.1097/ACM.0000000000001281>

- Serdar, G., & SOYSAL, M. İ. (2018). Parametrik ve parametrik olmayan çoklu karşılaştırma testleri. *Black Sea Journal of Engineering and Science*, 1(1), 18-27.
- Silver, J. K., Bhatnagar, S., Blauwet, C. A., Zafonte, R. D., Mazwi, N. L., Slocum, C. S., Schneider, J. C., & Tenforde, A. S. (2017). Female physicians are underrepresented in recognition awards from the american academy of physical medicine and rehabilitation. *PM & R. The Journal of Injury, Function, and Rehabilitation*, 9(10), 976–984. <https://doi.org/10.1016/j.pmrj.2017.02.016>
- Silver, J. K., Poorman, J. A., Reilly, J. M., Spector, N. D., Goldstein, R., & Zafonte, R. D. (2018). Assessment of women physicians among authors of perspective-type articles published in high-impact pediatric journals. *JAMA Network Open*, 1(3), e180802. <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2018.0802>
- Smale, A., Bagdadli, S., Cotton, R., Dello Russo, S., Dickmann, M., Dysvik, A., ... & Unite, J. (2019). Proactive career behaviors and subjective career success: The moderating role of national culture. *Journal of Organizational Behavior*, 40(1), 105-122. <https://doi.org/10.1002/job.2316>
- Stoet, G., & Geary, D. C. (2020). Gender differences in the pathways to higher education. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(25), 14073-14076. <https://doi.org/10.1073/pnas.2002861117>
- Şimşek, M., Çelik, A., Akatay, A. (2007). *Kariyer yönetimi ve insan kaynakları yönetimi uygulamaları*. Gazi Kitabevi.
- Tanrıverdi D, (2016). *Üniversitelerde çalışan öğretim elemanlarının mobbing deneyimleri ve mobbingin bireyler üzerindeki psiko-sosyal etkileri*; Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Ülkem E, (2019). *Kadın çalışanların kariyer engelleri: Gençlik ve spor il müdürlüğü örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.
- Ünlü, Akyüz, B. (2014). *Kadınların kariyer engelleri ile kariyer tatmini ve yaşam doyumu ilişkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur.
- Winchester, H. P., & Browning, L. (2015). Gender equality in academia: A critical reflection. *Journal of Higher Education Policy and Management*. 37(3), 269-281. <https://doi.org/10.1080/1360080X.2015.1034427>
- Yaşar, O. M., & Sunay, H. (2019). Spor bilimleri öğrencilerine yönelik kariyer farkındalığı ölçeğinin (kfö) geliştirilmesi. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi*, 2(1), 7-22.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 27, Sayfalar / Pages: 534-558

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 11.12.2023

Accepted / Kabul: 05.03.2024

AKIŞKAN DEMOKRASİ VE LIQUIDFEEDBACK YAZILIMI

İhsan KONAK¹

Öz

Demokrasi, sürekli yenilenen ve yinelenen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Kavrama yüklenen değer ve anlam sürekli değişmektedir. Dönemin ihtiyaçları kavramın önüne getirilen sıfatlarla karşılanmaya çalışılmaktadır. Değişen ihtiyaçlar ve koşullar farklı sıfatları gerekli kılmaktadır. Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan fırsatların siyasal katılımı nasıl arttırabileceği ve demokratik süreçlere nasıl dâhil edilebileceği soruları soruluyor. Demokrasinin temsili modeline ilişkin şikâyetlerin ve memnuniyetsizliklerin arttığı bu dönemde demokrasi kavramına farklı açılımlar ve yaklaşımlar getirilmektedir. Akışkan demokrasi modeli bunlardan bir tanesidir. Doğrudan demokratik katılımı esnek bir temsil modeliyle birleştiren akışkan demokrasi, kökeni eskilere dayandırılabilir yeni bir kavramdır. Bu çalışmada demokrasi akışkan tabiriyle (sıfatıyla) kavrama yüklenen anlamı bağlamında ele alınacaktır. Akışkan demokrasinin kavramsal geçmişini aydınlatmak amacıyla ilgili yabancı literatür taranacak ve kavramın fikri kökenlerine değinilecektir. Ardından akışkan modele uygulama alanı sağlayan LiquidFeedback yazılımı ortaya konulacak ve akışkan demokrasiye ve LiquidFeedback'e yöneltilen eleştiriler değerlendirilecektir. Bu çalışmanın neticesinde sınırlılıklarına karşın dinamik yapısıyla akışkan demokrasinin üzerine düşünülmesi ve geliştirilmesi gereken bir model olduğu ve mevcut temsili demokratik sistemlerin yerini al(a)masada bireyler ve yönetim mekanizmaları arasında yeni bir iletişim kanalı işlevi görebileceği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Akışkan Demokrasi, LiquidFeedback Yazılımı.

Jel Kodları: F5, F50, F59.

¹Öğr. Gör. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi., E-posta: ihskonak2015@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2119-3369.

Atıf/Citation

Konak, İ. (2024). Akışkan demokrasi ve Liquidfeedback yazılımı. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 534-558.

LIQUID DEMOCRACY AND LIQUIDFEEDBACK SOFTWARE

Abstract

Democracy is a concept that is constantly renewed and repeated. The value and meaning attributed to the concept is constantly changing. The needs of the period are tried to be met with the adjectives brought before the concept. Changing needs and conditions necessitate different adjectives. Today, questions are being asked about how the opportunities created by the development and widespread use of information and communication technologies can increase political participation and how they can be incorporated into democratic processes. In this period of increasing complaints and dissatisfaction with the representative model of democracy, different perspectives and approaches to the concept of democracy are being introduced. The fluid democracy model is one of them. Liquid democracy, which combines direct democratic participation with a flexible representation model, is a new concept that can be traced back to ancient times. In this study, democracy is examined with its liquid structure. In order to illuminate the conceptual background of liquid democracy, the relevant literature is reviewed and the intellectual origins of the concept are revealed. Then, LiquidFeedback software, which provides an application area for the liquid model, is presented and the criticisms against liquid democracy and LiquidFeedback are evaluated. As a result of this study, it is determined that despite its limitations, liquid democracy with its dynamic structure is a model that needs to be thought about and developed and that it can serve as a new communication channel between individuals and governance mechanisms, even if it cannot replace the current representative democratic system.

Keywords: Democracy, Liquid Democracy, LiquidFeedback Software.

Jel Codes: F5, F50, F59.

1. GİRİŞ

Günümüzde demokrasi kavramı çok farklı anlamlarda kullanılır. Zamanın ve mekânın ruhu ve ihtiyacına göre kavrama farklı anlamlar yüklenir. Zamanın ve mekânın koşulları farklılaştıkça demokrasi kavramının da bu duruma uyum göstermesi beklenir. Doğrusal bir olgu olmayan demokrasi kavramı bazen gelgitler yaşasa da arzu edilen bir değer karşımıza çıkar. Ancak ülke ve insanların yönetim şekline ilişkin tartışmalar yüzyıllardır devam eder. Demokrasi kavramı da bu durumdan payını almıştır ve kavram Eski Yunan'dan beri tartışılmaktadır. En ideal yönetim şekli arayışı devam etmektedir.

21. yüzyılın ilk çeyreğini geride bırakmak üzere olduğumuz bu dönemde demokrasi, farklı meydan okumalar ve zorluklarla karşı kaşıya kalsa da bunlara ilişkin farklı çözüm önerileri ortaya konulur. Karmaşıklığın artması, demokratik bir yönetim için farklı modeller gerektiren koşullar ve yeni medya aracılığıyla bilgi paylaşım özgürlüğünün kaçınılmaz gerekliliği kavramı şekillendirir. Demokratik bağlamlardaki yeni bilgilendirici, iletişimsel ve müzakereci etkileşim biçimleri de dijital teknolojilerin imkânlarını demokrasi açısından kullanışlı kılar (Sala, 2022, s. 86). Temsili demokrasilere ilişkin memnuniyetsizliğin ve şikâyetlerin olduğu (Schwanholz & Zinser, 2020, s. 299) ve sıradan insanların daha fazla siyasal katılıma ilişkin beklentilerinin ve ihtiyaçlarının arttığı ancak bu insanların kendi siyasi sistemlerine ilişkin gerçek gücünün azaldığı bir durumu tarif eden demokrasi açığının yaşandığı bu dönemde (Ramos, 2015, s. 173), karar alma süreçlerine katılımın nasıl arttırılabileceği ve çeşitlendirilebileceği tartışılır. Mevcut

demokratik yapıların yetersiz kaldığı düşünülür ve alternatiflere ihtiyaç duyulur. Bu bağlamda bugün demokrasi olarak adlandırılan modeller sorgulanır ve bu modellerin demokratikleştirilmesi gerektiği vurgulanır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla yasama, siyasal temsil ve katılımcı karar almanın yeni yollarını düşünme fırsatı ortaya çıkmıştır. Ayrıca temsilcilerin hesap verebilirlik ve meşruiyet seviyelerinin arttırmaya yönelik yeni imkânlar bulunur. Kalabalık bir insan grubu adına hareket etmek üzere meşru temsilciler belirlemenin geleneksel yolu, sınırlı bir süre için (örneğin bir yasama dönemi) tek seferde küçük alt gruplardan (örneğin siyasi partilerden) temsilciler seçmektir. Ancak seçilebilir alt grup üyelerinin en yetenekli ve güvenilir grup üyelerini temsil etme ihtimali oldukça düşüktür. Bu da tartışmaların, kararların ve eylemlerin kalitesini etkiler. Ayrıca grup üyelerinin bu temsilcilere yönelik kontrol ve geri bildirim araçları oy kullanmakla sınırlıdır. Bu durum temsilcilerin meşruiyeti konusunda şüphe uyandırabilir (Hainisch & Paulin, 2016, s. 10). Temsili demokratik yapının yaşadığı bu gibi sorunların önlenmesi hususunda farklı demokratik modeller ortaya konulur. Bu bağlamda akışkan demokrasi kavramı bilgi ve iletişim teknolojilerin sunduğu fırsatlardan da yararlanarak temsili demokratik yapılara ilişkin sorunları çevrim içi yöntemlerle çözmeyi hedefler.

Akışkan demokrasi, esas olarak Alman Korsan Partisi sayesinde 2010'larda ön plana çıkmıştır, ancak kavramın kendisi zaten 2000'li yılların başından beri çevrim içi dünyada kullanılmaktadır (Valsangiacomo, 2022, s. 63). Doğrudan demokratik katılımı son derece esnek bir temsil modeliyle birleştiren akışkan model, her iki dünyanın da en iyisini vaat eder: Vatandaşlar, siyaset meselelerinde doğrudan oylamayı veya oylarını kendi adlarına oy verecek olan temsilcilere delege etmeyi özgürce seçebilirler. Bu yetkilendirme, politika alanına özgüdür ve anında geri çekilebilir (Blum & Zuber, 2016, s. 162-163). Bilgisayar meraklılarından aldığı övgülere ve teknik uygulamasına yönelik artan akademik ilgiye rağmen kavram siyaset bilimi ve felsefe alanlarında büyük ölçüde ele alınmamıştır. Bu durum, kavramın tutarsız formülasyonlarına yol açmış ve daha fazla ampirik veya normatif çalışma yapılmadan önce ele alınması gereken önemli kavramsal kafa karışıklığına yol açmıştır (Valsangiacomo, 2022, s. 63). Bu nedenle bu çalışmada öncelikle demokrasi kavramı akışkan yapısıyla ele alınacaktır. Ardından akışkan demokrasinin kavramsal geçmişini aydınlatmak amacıyla ilgili yabancı literatür taranacak ve tarihsel süreçte kavramın yaşadığı dönüşümler aktarılacaktır. Akışkan demokrasiye uygulama alanı sağlayan bir yazılım olan *LiquidFeedback* ortaya konulacak ve akışkan demokrasiye ve *LiquidFeedback* yazılımına yöneltilen eleştiriler değerlendirilecektir.

2. AKIŞKAN DEMOKRASİ KAVRAMI

Akışkan demokrasi (*liquid democracy*) demokrasi anlayışımızı temelden değiştirebilecek yeni ortaya çıkan bir olgudur. Kavram ilk kez teorik olarak 1884 yılında Charles Dodgson'ın *The Principles of Parliamentary Representation* adlı çalışmasında ortaya konulsa da (Ramos, 2015, s. 181) akışkan demokrasinin kısa bir geçmişi olduğu söylenebilir.

Akışkan demokrasi, konsolidasyon sürecinde, çeşitli müzakere ölçekleri ve bu ölçeklerdeki oyların işlenmesi noktasında yeni bir modeldir. Aynı zamanda, çok sayıda üyesi olan topluluklarda uygulanabilmesi için dijital teknolojinin kullanılmasını gerektirir. Bu, demokrasinin elektronik versiyonuyla karıştırılmasına neden olabilir, çünkü işlevsel olarak, siyasal işleyişin çeşitli süreçlerine elektronik oylamanın uygulanmasına indirgenmiş görünmektedir. Terminolojisi, İspanyolca ve Fransızca dillerinde wikipedia'da yayılmıştır. Akademik makalelerde, kitap bölümlerinde ve bildirimlerde İspanyolca, Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça dâhil olmak üzere çeşitli dillerde yayımlanan eserlerde akışkan demokrasi kavramı ile daha sık karşılaşılır. 2014 yılından bu yana kavram, Berlin merkezli *The Liquid Democracy Journal* (<http://www.liquiddemocracyjournal.org>) tarafından tanıtılır. Siyaset bilimi literatüründe kavram müzakereci demokrasi, vekâleten oylama, delege demokrasisi veya eş zamanlı olarak internet demokrasisi, dijital veya tekno-politik demokrasi olarak da bilinir (Sala, 2022, s. 88-89). Kavram aynı zamanda yeni demokrasi ve interaktif demokrasi gibi farklı isimlerle de adlandırılır (Valsangiacomo, 2022, s. 73). Kavramın farklı şekillerde adlandırılması kavram üzerinde bir görüş birliğinin olmadığını göstermektedir. Akışkan demokrasi gibi yeni ortaya çıkan bir olgunun kavramsallık bağlamında farklı değerlendirmelere tabi olduğu görülebilir.

Son yirmi yılda, akışkan demokrasi ifadesi, çeşitli anlamlarla siyaset bilimi literatürüne girmiştir. Sıklıkla dijital medyanın sağladığı siyasal katılım biçimleriyle veya daha genel bir ifadeyle Zygmunt Bauman (2000) tarafından kuramsallaştırılan akışkan, yazılım tabanlı moderniteyle ilişkilendirilen akışkan demokrasi, siyaset teorisyenleri ve siyaset bilimciler tarafından nadiren bir demokrasi modeli olarak kabul edilir. Bu durum dört temel nedene bağlanabilir. İlk olarak, kavram 2000'lerin başında ortaya çıkmıştır. İkincisi, akışkan demokrasi başlangıçta çoğunlukla teknoloji uzmanlarının uğrak yeri olan ve siyaset bilimciler için büyük ölçüde görünmez olan çeşitli internet forumlarında geliştirilmiştir. Üçüncüsü, akışkan demokrasi, iki akışkan demokrasi yazılımının eş zamanlı olarak piyasaya sürülmesinin ilk akışkan demokrasi pratik uygulamalarını mümkün kıldığı 2010 yılına kadar spekülasyon bir kavram olarak kalmıştır. Dördüncüsü akışkan demokrasiyi mümkün kılan çevrim içi

uygulamaları ilk benimseyenler çoğunlukla küçük, internet merkezli partilerdir; bu, akışkan demokrasinin siyasal arenada düşük düzeyde bir kurumsallaşma ve görünürlük elde ettiği anlamına gelir (Deseriis, 2022, s. 467). Tüm bu nedenlerden ötürü akışkan demokrasinin genel geçer bir tanımlaması yapılmamış ve kavramın farklı kullanımları ortaya çıkmıştır.

Kavram, demokrasi kelimesinin önüne getirilen sıfat gereği genellikle geçici, hassas, hızla değişmeye meyilli olmakla ilişkilendirilir. ‘Akışkan’ sıfatı çok yönlülüğü ima eder (Sala, 2022, s. 87). Bilgi sistemleri açısından dört akışkan demokrasi örneği bilinir. İlk örnekte, Paulin, 2010 yılı nisan ayı ortasında kurulan bir öğrenci birliğinde akışkan demokrasiyi uygulamıştır. Birkaç hafta sonra, Mayıs 2010’da Alman Korsan Partisi, karar verme süreçlerinde bel kemiği görevi gören akışkan demokrasiye dayalı bir sistem olan *LiquidFeedback*’i onaylamıştır. Rusya’da Leonid Volkov ve Fyodor Krasheninnikov 2011 yılında akışkan demokrasi -bulut demokrasi- olarak nitelendirilebilecek <http://democratia2.ru> portalını başlatmışlardır. Polly adlı dördüncü bir sistem ise 2012’den beri Avustralya’da geliştiriliyor gibi görünüyor (Paulin, 2014, s. 221-222). 2014 yılı itibariyle yalnızca dört akışkan demokrasi sistemi bilinirken sadece iki faal örgüt, akışkan demokrasi uygulamalarını kullandıklarını iddia etmiştir: Alman Korsan Partisi ve Kanada merkezli Dünya Sanayi İşçileri (Hainisch & Paulin, 2016, s. 10). Akışkan demokrasinin uygulandığı örneklerin sınırlı sayıda olması kavramı tanımlamayı ve kavramayı zorlaştırır. Tekil bir örnekten yola çıkarak akışkan demokrasi modelini incelemek ve özünü kavramaya çalışmak yanlış değerlendirmelere neden olabilir. Akışkan demokrasi modelinin uygulandığı örneklerin artması bu modelin daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesine yardımcı olabilir.

Akışkan demokrasi, temsili demokrasinin basit bir uzantısı veya düzelticisi değildir. Akışkan demokrasi, kendi zemininde kavramsallaştırılması gereken ve gelişmekte olan bir siyasal temsil modelidir. Akışkan temsil, temsil edilen ile temsilciler, sıradan vatandaşlar ve siyasetçiler arasındaki sınırları geçirgen hale getirir. Akışkan demokrasi, delegeler ve yetki verenler arasında devam eden bir diyalogun yanı sıra liderlik pozisyonlarında bir değişimi öngören doğrudan bir temsil biçimidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, akışkan temsil, siyasi temsilin çok tartışılan krizine bir çözüm değilse de bir yanıt olabilir. Aynı zamanda akışkan demokrasi, modern toplumlarda doğrudan demokrasinin uygulanabilirliğine yönelik temel bir itiraza, tüm nitelikli vatandaşların gönüllü katılımına dayanan bir meclis oluşturmanın imkânsızlığına yanıt veriyor gibi görünür. Akışkan demokrasi, dijital medyanın düşük maliyetli olanaklarından yararlanarak siyasal katılımı fiziksel sınırlamalardan ayırır ve uzmanlaşma yoluyla ölçeklenebilirliğe dayalı karmaşık bir karar verme süreci sağlar (Deseriis, 2022, s. 467). Bu

demokrasi modeli, mümkün olduğu kadar doğrudan katılımı içeren temsili bir hükümeti amaçlar (Dege, 2016, s. 160). Böylece akışkan model hem oyların geçici olarak delege edilebilmesine dayalı ortak karar alma yöntemidir (Hainisch & Paulin, 2016, s. 10) hem de alternatif bir siyasi temsil modelidir (Deseriis, 2022, s. 467). Burada temel amaç temsili ve doğrudan demokrasi modellerinin olumsuzluklarından kaçınmak ve siyasal katılımı arttırmaktır.

3. AKIŞKAN DEMOKRASİNİN YAPISI

Akışkan demokrasi üç temel özelliğiyle tanımlanabilir: vekâleten temsil, gönüllü delegasyon ve çevrim içi müzakere. Diğer tüm özellikler bu temel özellikten birinin altında toplanabilir. Vekâleten temsil ilkesi, 1910'ların başında parlamentonun bir üye bir oy şeklindeki geleneksel kuralını değiştirerek güçlü orantılı temsili sağlamak için tasarlanmıştır. Gönüllü delegasyon ilkesi ise vatandaşların doğrudan oy verip vermemeyi seçmesine izin vererek daha fazla katılımı ve uzmanlığı teşvik etmek için 1960'larda ortaya konulmuştur. Çevrim içi müzakere ilkesi, sanal dünyada müzakereyi teşvik ederek katılımın kalitesini artırmak için 2000'li yılların başında uygulamaya konulmuştur (Valsangiacomo, 2022, s. 66). Akışkan demokrasinin bu üç özelliğinin ortaya konulması kavramın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı düşünülür.

3.1. Vekâleten Temsil

Akışkan demokrasi literatüründe *proxy* (vekil, vekâlet, temsilci) kavramı yaygındır. *Proxy* kelimesi, Latince *procurare* fiilinden türemiştir; bu, birisinin adına (-*pro*) bir şeyle veya birisiyle ilgilenmek (-*curare*) anlamına gelir. Bu nedenle, çok çeşitli temsil biçimleriyle ilişkilendirilen belirsiz bir kavramdır. *Proxy* kelimesi, bir başkasının vekili olarak hareket eden bir vekâlet makamı, işlevi veya özellikle oy vermede başka birini temsil etme yetkisi olarak tanımlanır. Genel olarak başkalarını temsil etmek için bu yetkiyi üstlenen kişiyi ifade eder (Valsangiacomo, 2022, s. 66). Vekâleten temsilin akışkan demokrasinin ana unsurlarından biri olduğu düşünülür. Oy hakkının delege edilebilmesi akışkan modelin kilit unsuru olarak görülür.

Esas gaye, çoğu konunun referandumla karara bağlandığı demokratik bir sistemdir. Hiç kimsenin her konu için yeterli vakti ve bilgisi olmadığı göz önüne alındığında, oylar konuya göre yetkilendirilebilir. Diğer bir ifadeyle konuya göre farklı kişilere vekâlet verilebilir. Ayrıca yetkilendirmeler geçişlidir ve herhangi bir zamanda iptal edilebilir. Akışkan demokrasi bazen Delege Edilmiş veya Vekâleten Oylama (*Delegated or Proxy Voting*) olarak da adlandırılır (Behrens vd., 2014, s. 22). Vekâleten oy kullanmanın tarihi 19. yüzyıla kadar geriye götürülebilir. O dönem bu uygulama finans dünyası için önemliydi çünkü vekâleten oylama

yatırımcıların çok uzaklarda olsalar bile hisse senedi satın almalarına imkân tanımıştır. Böylece şirketler farklı bölgelerden yatırımcılar çekebilmişlerdir (Akbulak, 2023). Vekâleten oylamaya bir diğer örnek İngiliz gurbetçiler veya askerleri şahsen veya posta yoluyla oy kullanmaları mümkün değilse kendileri adına oy kullanacak yakın bir akrabayı vekil olarak tayin edebiliyorlardı. Fransa’da (posta yoluyla oy kullanmaya izin verilmiyor) vekâleten oy kullanma hakkı vardır; bazı İsviçre kantonlarında ve belediyelerde de *Stellvertretende Stimmabgabe* olarak adlandırılan bir uygulama ile oy pusulaları üçüncü kişiler tarafından da kullanılabilir (Valsangiacomo, 2022, s. 67).

El kaldırma yoluyla oylamanın yapıldığı toplantılarda diğer insanların oylarını kopyalamak mümkünken, akışkan demokraside bu amaçlanan bir prensip haline gelir. Herkes, saf demokrasiden temsili demokrasiye kadar kendi yolunu seçebilir; ilgi duyduğu alana katılarak, diğer tüm alanlarda kendi çıkarları doğrultusunda hareket edecek birine oyunu delege edebilir (Behrens vd., 2014, s. 22). Diğer bir ifadeyle belirli alanlarda oy kullanması için bir başkası yetkilendirilebilir. Böylelikle katılımcılara doğrudan oy kullanma veya oyunu delege etme seçeneği sunulmuş olur.

3.2. Gönüllü Delegasyon

Vekâleten temsil kapsamında gerçekleşen yetki devri, mevcut seçim uygulamalarından kökten farklı değildir. Vatandaşlar, belirli bir zaman dilimi için tüm konularda kendilerini temsil eden bir adayı seçerek siyasi tercihlerini ifade ederler. Ancak akışkan demokrasi bağlamında, yetki verme fikrinin genellikle gönüllü olduğu varsayılır. Delegasyonların gönüllülüğü, özgür rol seçiminden, yani bireysel vatandaşların oy kullanma yetkisini elinde tutma veya belirli bir konu söz konusu olduğunda bunu devretme özgürlüğünden kaynaklanır (Valsangiacomo, 2022, s. 68). Akışkan demokraside seçmenler oylarını delege edebilirler. Bu devir belirli bir konu başlığı veya tüm konular içinde geçerli olabilir. Takdir seçmenlere bırakılır.

Temsili demokraside ise seçilmiş temsilciler üzerindeki kontrol sınırlıdır. Bunun aksine akışkan demokrasi, bir delegasyonu istediğiniz zaman tüm konular, bazı konular ve hatta tek bir konu için değiştirmenize veya iptal etmenize olanak tanır. Sonuç olarak bu, seçmenlere herhangi bir zamanda herhangi bir konuya, yalnızca kendileri karar vererek müdahale etme yetkisi verir. Böylece politikacıların gücü sınırlanır. Seçmenler eylemlerine ikna olduğu sürece delegasyon devam eder (Behrens vd., 2014, s. 25-26). Akışkan modelde delegasyonlar anında geri çağrılabilir. Bu, bir delegenin görev süresinin önceden belirlenmediği, tamamen delege eden tarafından belirlendiği anlamına gelir. Dolayısıyla doğrudan/vekâlet alternatifini temsil yetkisini

çoğunluğa açarken, anında geri çağırma mekanizması, temsil tekeli elinde bulunduran bir siyasi elitin oluşumunu engellemeyi amaçlar (Deseriis, 2022: 470).

Gönüllü yetki devri fikri önemli normatif varsayımlara dayanır. Gönüllü delegasyonların kendi kaderini tayin hakkını güçlendirdiği iddia edilir. Bu aynı zamanda vatandaşlar için mümkün olduğu kadar esnek bir siyasi temsil veya katılım hakkını da beraberinde getirir. Bir yandan, delegasyonların alana özgü olması ve kolay uyarlanabilirliği sayesinde siyasi katılım daha esnektir. Seçmenlerin seçim tarihini beklemeden vekili cezalandırmasına veya ödüllendirmesine olanak tanıyan anında geri çağırma ilkesi, esnekliği teşvik eden ve değişen değer ve görüşlere uyum sağlayan aynı zamanda vatandaşları vekillerin kötü davranışlarından koruyan ve self-determinasyon ilkesinin ihlallerini önleyen resmi bir mekanizmadır. Öte yandan, delegelerin serbest seçimi sayesinde vatandaşların tercihlerine ilişkin bilgi akışı da daha ayrıntılıdır ve potansiyel delege havuzu mümkün olduğu kadar geniş tutulduğu sürece devam eder (Valsangiacomo, 2022, s. 69). Dinamik yapısı ile delegasyon sisteminin akışkan demokraside önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Her seçmenin her konuda ayrıntılı bilgi sahibi veya uzman olamayacağı için delegasyon sistemi seçmenlerin belirli konularda kendilerinin oy kullanmalarına diğer konularda ise oylarını delege etmelerine olanak sağlar. Ancak bu delegasyon sınırsız değildir; istenilen zamanda geri alınabilir ve başka biri delege tayin edilebilir.

3.3. Çevrim İçi Müzakere

Demokrasi ve karar alma sadece oy vermekle ilgili değildir, aynı zamanda katılımcıların fikir oluşturmasına imkân tanıyan bir tartışma sürecine de ihtiyaç duyar. Düşüncelerini ifade etme ve bunları tartışabilme yeteneği demokrasinin ayrılmaz bir parçasıdır, çünkü farklı argümanlara ilişkin bilgi, makul karar almanın temelidir. Akışkan demokraside diğer insanların desteğini kazanmak amacıyla insanları yapıcı önerilerde bulunmaya teşvik eden yapılar bulunur (Behrens vd., 2014, s. 59). Çevrim içi müzakereler sağlıklı karar vermenin önemli bir unsuru olarak düşünülebilir. Bu müzakereler sayesinde katılımcıların politika önerilerine ve karar alma süreçlerine katkıda bulunmaları beklenir.

Çevrim içi müzakereler herkesin eşit haklara sahip olduğu kolektif bir süreçtir. Bu kolektif süreç şu şekildedir:

- her katılımcının kendi tercihi göre bir inisiyatif ekleyebileceği alternatif inisiyatif grupları,

- alternatif inisiyatiflerin ne zaman yayınlanabileceğini, güncellenebileceğini veya belirli inisiyatlara nihai olarak ne zaman oy vermenin mümkün olacağını belirleyen önceden tanımlanmış bir zamanlama çerçevesi,
- inisiyatiflerin belirli bir destekçi kotasına ulaşması gerekliliği ve
- tüm katkıların (inisiyatif ve önerilerin) özel algoritmalar kullanılarak destekçilerine ve bireysel sıralamalarına göre sıralanması (Behrens vd., 2014, s. 63-64).

Bu dinamik yapı, kolektif karar alma süreçlerine katılımcıların desteğini hedefler. Akışkan demokrasi katılımcıların yasa önerisinde bulunabilecekleri mekanizmaları içerir. Akışkan modelin çevrim içi müzakereyi teşvik ettiği düşünülür.

4. AKIŞKAN DEMOKRASİNİN FİKRİ KÖKENLERİ

Akışkan demokrasi yeni bir kavram olarak düşünülebilecekse de kavramın kökeni çok eskilere dayandırılabilir. Akışkan demokrasinin günümüzdeki halini alması farklı isimlerin katkısı ile mümkün olmuştur. Kavramın daha net anlaşılması açısından akışkan demokrasinin fikri kökenlerine değinilecektir.

4.1. Akışkan Demokrasi ve Lewis Carroll

Alice Harikalar Diyarında adlı eserin İngiliz yazarı Charles Dodgson (Lewis Carroll mahlası ile tanınır) akışkan demokrasi fikrinin kendisini teorik olarak ilk kez 1884 yılında *The Principles of Parliamentary Representation* başlıklı çalışmasında ortaya koymuştur (Ramos, 2015, s. 181). Bu çalışmada, Dodgson vekâleten oylamayı (bağlayıcı temsiliyete sahip ve geri çağırmaya tabi bir vekil aracılığıyla oylama) geçişli olabilen, bir diğer ifadeyle hem geçici hem de meta delege edilen bir vekâleten oy olarak açıklıyor. Öneri, en iyi adayları seçebilecek, en adil temsili sağlayacak ve azınlık tercihlerini savunabilecek bir yöntem elde etme kaygılarından doğmuştur (Sala, 2022, s. 87). Bu çerçevede Dodgson seçim sisteminde değişiklikler önermiştir.

Dodgson çalışmasında seçimlerde kullanılan oyları bir tür para birimi olarak ele alır. Oyun bir adaya harcanabileceğini, o adayın da sizden aldığı oyu başka bir adaya harcamakta özgür olduğunu ifade eder. Dodgson'ın sistemi, çalışmasının yayımlanmasının üzerinden bir asırdan fazla zaman geçtikten sonra, alternatif demokrasi modellerine ilişkin en ilginç yeni düşüncelerin bazılarında merkezi bir rol oynamaya başlamıştır. Yaklaşım bazen 'vekâleten' veya 'delege' oylama olarak adlandırılır. Akışkan bir demokraside, seçmen ile aday arasındaki çizgi geleneksel demokrasiden çok daha akışkandır, çünkü oylar tam olarak daha geniş bir seçmen ağı üzerinden akabilir (Johnson, 2012, s. 168-169). Dodgson'ın önerdiği sistemde seçimde

adaylara, aldıkları oyları kendileri için kullanma, bu oyları diğer adaylara delege etme veya kullanmadan bırakma seçeneklerini sunulur (Dodgson, 1984, s. 41-42). sistemin amacı seçmenlere belirli konularda karar alma yetkisini vermek değildir. Sistem özellikle halkın seçilmesi (diğer bir ifadeyle, temsilciler meclisi üyelerinin seçildiği temsili demokrasi) amaçlı olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca oyların devri (kendi önerisine göre) seçmenler tarafından değil, temsilciler tarafından gerçekleştirilecektir (Behrens, 2017, s. 7-8). Bu modelinin öncelikli hedefi Temsilciler Meclisi üyelerinin seçimlerinde oyların boşa gitmesinin önüne geçmektir (Dodgson, 1884, s. 30-32).

Dodgson muhtemelen temsilcilere aldıkları oyları devretme konusunda yetki verilmesini öneren ilk kişi olsa da, önerisi insanların belirli konularda verilen kararlara katılımını sağlayacak herhangi bir unsur içermemiştir (Behrens, 2017, s. 8) ve oyların delege edilmesi seçmenlerin değil, seçilen temsilcilerin inisiyatifine bırakılmıştır.

4.2. Akışkan Demokrasi ve Gordon Tullock

Gordon Tullock, 1967 yılında *Toward a Mathematics of Politics* adlı çalışmasında, her seçmenin doğrudan katılım yoluyla kendini temsil edebileceği veya alınan oy sayısı ile tam orantılı bir oylama ağırlığına sahip olacak bir temsilci için oy kullanabileceği bir siyasi sistem önermiştir (Deseriis, 2022, s. 470). Ayrıca meclis tartışmalarının televizyonda yayınlanması gerektiğini belirtirken doğrudan katılım seçeneği üzerinde durmuştur (Sala, 2022, s. 88). Tullock'ın bu önerisiyle dijital teknolojilerin katkısını hedeflediği söylenebilir.

Tullock'ın önerisi, her seçmenin kararlara doğrudan mı yoksa temsil yoluyla mı katılacağına kendisinin karar verebileceği bir demokrasiye doğru atılan ilk adım olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla doğrudan ve temsili demokrasinin bir melezidir. Bununla birlikte, önerisi hâlâ akışkan demokrasiden en az iki önemli açıdan farklılık gösterir: Ne konuya göre yetki devri (yani farklı konu alanları için farklı kişileri yetkilendirmek) ne de aktarılan oy ağırlığının anında iptal edilebilmesi Tullock'ın önerdiği modelin bir parçası değildir (Behrens, 2017, s. 9). Tullock'ın modeli inisiyatif seçmenlere bırakması açısından önemlidir.

4.3. Akışkan Demokrasi ve James C. Miller

Tullock'ın hemen ardından iki yıl sonra James C. Miller 1969 yılında *A program for direct and proxy voting in the legislative process* başlıklı çalışmasına, neden insanların yerel sorunlar bağlamında katılımcı demokrasiden bahsederken hem ulusal hem de eyalet çapında yasama kararlarının seçilmiş temsilciler aracılığıyla alındığı sorarak başlamış ve doğrudan oy vermenin daha iyi özelliklerini bir miktar temsilin pratik gerekliliğiyle uyumlu hale getirecek bir model

tasarlamıştır (Miller, 1969). Bu modelle Miller, sonradan akışkan temsilin ana omurgasını oluşturacak olan iki unsur eklemiştir: Delegelerin kalıcı olarak geri çağırılması ve konuya dayalı delegasyon (Deseriis, 2022, s. 470-471).

Miller, doğrudan ve vekâleten oylamayı akademik tartışmaya dâhil etmiştir. Amerikan yasama sisteminden örnek vererek Miller, seçilmiş temsilcilerin ulusal meselelerdeki yeterlilik seviyelerine bakılmaksızın, her zaman kendi bölgelerindeki tüm insanlar adına oy kullandığını belirtir ve bu duruma itiraz eder. Periyodik olarak iki yıl veya daha fazla bir süre için temsilci seçmek yerine, neden vatandaşların istedikleri kadar doğrudan oy kullanmasına veya başkasına vekâlet vermesine izin verilmiyor diye sorar. Böylece farklı alternatifler ortaya çıkar. İlgili seçmenler, her konuda oy kullanabilir. Bir başkası oyunu zamanı ve bilgisi olan birine delege edebilir. Bununla birlikte, seçmenlerin çoğu, bu aşırı uçların bir arada olduğu alternatifleri dener. Önemli konularda bizzat oy kullanır ve daha az önemli gördüğü konularda alınacak kararlar için oyunu başkasına delege edebilir. Miller'ın bu teklifi hem doğrudan oylamayı hem de vekâleten oylamayı mümkün kılar (Miller, 1969, s. 108). Miller'a göre, gönüllü delegasyonda zıt sonuçların ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Bir vatandaşın ya tüm oy verme yetkisini her zaman elinde tutması, sistemi fiili saf, doğrudan demokrasiye dönüştürmesi ya da oylarını her zaman devretmesi mümkündür. Ancak uygulamada Miller, vatandaşların çoğunluğunun oy verme yetkisini bazı konularda devrederken diğerlerinde koruduğu bir ara durumun daha muhtemel olduğunu öne sürer (Valsangiacomo, 2022, s. 69). Miller, hem herhangi bir konuda doğrudan şahsen oylamayı hem de partilerden ve parlamentodan bağımsız olarak düşünülebilecek meclis dışından bir temsilci aracılığıyla oy kullanma hakkını savunur (Sala, 2022, s. 88). Sıradan vatandaşların ve uzman delegelerin bir arada var olmasını ve işbirliği yapmasını bekler. Bu sistem, klasik iş bölümü teorisinden yararlanır ve sistemin elitist demokrasinin veya teknokrasinin tuzaklarına düşmeden uzmanlığı en üst düzeye çıkarması beklenir. Katılım maliyetinin düşük olması nedeniyle gönüllü delegasyon sistemi daha kapsayıcıdır ve böylece uzmanlaşmış iş gücüyle vatandaşlara fahiş giriş ve bilgi maliyetleri yüklemeyen geniş bir uzmanlık yelpazesi harekete geçirilir (Valsangiacomo, 2022, s. 69-70). Böylece hem doğrudan hem de temsili demokrasinin olumlu özellikleri bir sistem içinde bir araya getirilir.

Miller'ın önerdiği modelin uygulanabilmesi bilgisayar teknolojilerine bağlıdır. Miller, gelecek 20-30 yıl içinde her evde bilgisayara bağlı bir konsol olacağını öngörmüştür. Miller'a göre, böyle bir bilgisayar konsolu sadece çocukların ödevlerini yapmaları, alışveriş listelerinin hazırlanması veya fatura ödenmesi için değil, aynı zamanda seçmenlerin her konuda siyasi

kararlar alabilmesi için de kullanılabilir. Tıpkı Tullock gibi Miller da seçmenlerin bilgisayar teknolojisini kullanarak her konu üzerinde oy verebileceklerini veya isterlerse oylarını bir temsilciye delege edebileceklerini belirtmiştir. Ayrıca böyle bir delegasyonun ne kadar süre yürürlükte kalacağına seçmenlerin karar verebilmesi gerektiğini vurgulamışlardır (Miller, 1969, s. 107-108). Delegelerin kalıcı olarak geri çağırılması ve konu bazlı delegasyon Miller'ın akışkan demokrasi literatürüne katkıları olarak öne çıkarken, kendi önerisini akışkan demokrasi modelinden ayıran fark vekil (temsilci) olarak oy alan delegelerin oylarını daha fazla devretmelerine açıkça izin verilmemesidir (Behrens, 2017, s. 10). Miller'ın tasarladığı modelde bu konuya değinilmemiştir.

4.4. Akışkan Demokrasi ve Byran Ford

2000'li yılların başlarında Byran Ford *Delegative Voting* ve *Delegation Democracy* başlıklı çalışmaları ile akışkan demokrasi literatürüne katkıda bulunmuştur. İlkinde tercihli oy pusulası olmadan bireyleri seçerken oyların boşa gitmesinin nasıl önlenebileceğine yanıt arar. Bu yöntem, Lewis Carroll'ın fikirlerinin daha da geliştirilmesi olarak görülebilir (Behrens, 2017, s. 12). İkincisinde ise altı temel prensip sıralayarak kendi demokrasi modelini ortaya koyar:

- Rol seçimi: Her üye, bireysel olarak pasif veya delege olarak aktif bir rol almayı seçebilir. Delegelerin ne kadar aktif oldukları ve hangi alanlarda faaliyet gösterecekleri konusunda daha fazla seçenekleri vardır.
- Katılımın önündeki engellerin az olması: Delege olmanın zorluğu veya maliyeti azdır. Kampanya yapmayı veya rekabetçi bir seçimi kazanmayı gerektirmez.
- Devredilen yetki: Delegeler örgütsel süreçlerde kendileri ve kendilerini delege olarak tayin eden kişiler adına yetki kullanırlar. Delegeler farklı düzeylerde karar yetkisine sahiptir.
- Bireylerin mahremiyeti: Sosyal baskı veya zorlamadan kaçınmak için bireylerin verdiği tüm oylar diğer bireylere veya delegelere ifşa edilmez.
- Delegelerin hesap verebilirliği: Delegelerin oylarına ve genel olarak topluma karşı hesap verebilirliğini sağlamak için delegeler tarafından alınan tüm resmi istişare kararları kamuoyuna açıktır.
- Yeniden delegasyon yoluyla uzmanlaşmak: Delegeler, yalnızca bireyler adına 'pratisyenler' olarak doğrudan hareket edebildikleri gibi yeniden delegasyon yoluyla 'uzmanlar' olarak birbirleri adına da tasarrufta bulunabilirler (Ford, 2002, s. 4-6).

Ford, bireylerin siyasi süreçlere tekil seçmenler olarak mı yoksa delegeler olarak katılacağını belirleyebilmeleri gerektiğini savunur. Ford ayrıca meta delegasyon özelliğini ortaya atan ilk

kişidir (Deseriis, 2022, s. 471). Ford'un akışkan demokrasiye katkısı oyların birden fazla geçişliliğini tasarlamasıdır (Bayra, 2022, s. 678). Önceki modellerde oyların bir kez delege edilmesi mümkünken; Ford'a göre, oylar, birden fazla kez delege edilebilir. Meta delegasyon ilkesi, delegelerin (vekil olarak da adlandırılır) vekâlet anlaşmalarını daha fazla uzmanlık arayışı içinde diğer delegelere devretmelerine olanak tanır. Bu, delegasyonların yalnızca gönüllü ve esnek değil, aynı zamanda geçişli olduğu anlamına gelir. Örneğin A kişisi bir seçmen, B ve C iki delege ve X ise bir siyaset meselesi olsun. A kişisi, oy hakkını B'ye delege ederse ve B de bunu başka bir delege olan C'ye devrederse; C, X konusunda üç oy vererek A, B ve C'nin oy gücünün tamamını kullanabilir (Valsangiacomo, 2022, s. 70).

Bir bilgisayar bilimcisi ve merkezi olmayan ve dağıtık sistemler uzmanı olan Ford, merkezi bir bürokrasiye bel bağlamadan belirli politika alanlarında uzmanlığa değer verebilecek ideal tipte bir organizasyon tasarlamakla ilgilenir. Bu nedenle, Ford, dijital ağların kendi kendini örgütleyen ve yeni ortaya çıkan özelliklerine dayanan, aşağıdan yukarıya bir siyasi iş bölümüne izin vermek için meta delegasyon mekanizmasını geliştirir (Deseriis, 2022, s. 471). Eğer yeniden (birden fazla) delegasyona izin verilmezse, birinci düzey delegelerin sayısı muhtemelen aşırı derecede artacak ve görevlerinde zorlanacaklardır. Tek seviyeli bir yetki devri modeli, ne uzmanlık ve yetenek farklılıklarının önemli olduğunu ne de karmaşık görevler için uzmanlaşma ve iş bölümünün gerekli olduğunu kavrayabilir. Bu nedenle meta delegasyona ihtiyaç duyulur. Ancak seçmenlerin zincir üzerinde daha fazla denetim imkânı elde etmeleri ve kendi kaderlerini tayin haklarını kaybetmemeleri için tedbirler alınabilir. Bu hususta delegasyonlara kısıtlamalar getirilebilir. Bir diğer tedbir ise anında geri çağırma ilkesidir. Bu önlemlerin her ikisi de delegasyonun herhangi bir düzeyine genişletilebilir (Valsangiacomo, 2022, s. 70). Ford'un katkısıyla akışkan modele daha önce çerçevesi çizilmemiş bir konu olan delegasyonların geçişliliği ilkesi ortaya konulmuştur.

4.5. Akışkan Demokrasi ve John Washington Donoso

Orijinal akışkan demokrasi kavramı ilk olarak 2000 yılında Sayke rumuzlu John Washington Donoso tarafından ortaya konulmuştur (Behrens & Deseriis). Donoso yayınladığı bir wiki'de akışkan demokrasiyi bir soruyu argüman olarak alan ve grup tercihine göre sıralanmış bir yanıt listesi veren bir sistem olarak tanımlar. Ayrıca akışkan modeli doğrudan ve temsili demokrasi arasındaki çizgide ilerleyen bir oylama sistemi olarak değerlendirir. Akışkan demokrasinin her iki sistemin avantajlarını birleştirirken kusurlarını da ortadan kaldırdığını iddia eder (Donoso, 2003). Başka bir ifadeyle, akışkan demokrasi, bir grup kullanıcının kolektif olarak belirli soruların yanıtlarını bulmasına ve politika önerilerini verimli bir şekilde taslak haline

getirmesine yardımcı olacak bir prosedür olarak tasarlanmıştır (Valsangiacomo, 2022, s. 71). Donoso'nun akışkan demokrasiyi çevrim içi müzakere aracı olarak düşündüğü ifade edilebilir. Karşılaşılan bir soruna veya siyaset meselelerine dair en iyi çözüm önerilerinin arandığı bir sistem olarak değerlendirilebilir.

Donoso'nun ortaya koyduğu model, vekâleten oylamayla karar almaya yönelik bir yazılım motoru değildir. Teorik olarak çevrim içi kullanıcıların sorularına daha iyi yanıtların önerilebileceği bir sistemdir. Dinamik oy delegasyonu fikrini önermiştir ama bir soruna dair karar mekanizması olarak değil; yalnızca bir sorunun cevaplarını veya sonuçlarını sıralamak için bir yöntem olarak tasarlamıştır (Mendoza, 2015, s. 47). Bu formülasyonda akışkan demokrasi, yeni bir demokratik temsil modeli olarak değil, kamu kaynaklarının - örneğin bir sivil altyapı veya bir halk sağlığı sistemi - ortak yönetimini desteklemek için bilgilerin derlendiği ve fikir alışverişinin yapıldığı bir alandır. Donoso, verilen yanıtların ve bilgilerin başkaları tarafından bilgilendirilmemizi sağlayan bir mekanizma olmasına karşın vekâleten oylamanın (ve geleneksel demokratik temsilin) gücü başkalarına devrettiğimiz bir mekanizma olarak işlediğini vurgular. Özetle, Donoso'nun akışkan demokrasi kavramı, bir yetkilendirme prosedürünü değil, ağ bağlantılı demos'larda mevcut olabilecek uzmanlığı değerlendirmeyi amaçlayan bir bilgi sınıflandırma sistemini belirlemesi bakımından vekâleten oylamadan farklıdır (Deseriis, 2022, s. 471). Başlangıçta Donoso, akışkan demokrasiyi bir oylama sistemi olarak tanımlayarak bu kavramı açıkça siyasal alanla ilişkilendirmiştir (Valsangiacomo, 2022, s. 71). Ancak daha sonra, bu modelin geleneksel hükümetlerde kullanılmasını veya mevcut seçim yöntemlerinde reform yapmayı amaçlamadığını belirterek bu iddialardan uzaklaşmıştır (Mendoza, 2015, s. 47). Donoso, verilen yanıtların bir topluluğu en çok önerilen yanıtı seçmeye zorlamaması nedeniyle vekâleten oylamaya dayalı bir akışkan demokrasi modelinden farklı olduğunu iddia etmiştir. Donoso'ya göre, başkaları tarafından bilgilendirilmemizi sağlayan bir mekanizma yerine, oy vekâleti (ve geleneksel demokratik temsil), gücü başkalarına devrettiğimiz bir mekanizma olarak hareket eder (Behrens & Deseriis). Donoso'nun ortaya koyduğu modelin bireylerin fikir alışverişinde bulunmasını, sorulan sorulara verilen yanıtların listelenmesini ve bilgi paylaşımını amaçladığı ancak bu sistemi nihai karar alma mercii olarak görmediği ifade edilebilir.

5. BİR AKIŞKAN DEMOKRASİ YAZILIMI: LIQUIDFEEDBACK ÖRNEĞİ

Akışkan demokrasi konusu kafa karıştırıcı olabilir çünkü demokrasinin akışkan modeli temelde birbirinden farklı olan birçok fikir ve projeye eklenmiştir. Soyut bir kavram olan akışkan demokrasi, Almanya'da Korsan Parti hareketinin kullandığı yazılım olan *LiquidFeedback* ile

sıklıkla karıştırılıyor (Mendoza, 2015, s. 47). Bu nedenle akışkan demokrasi modeli temel alınarak geliştirilen *LiquidFeedback* yazılımının ortaya konulmasının akışkan demokrasi modeline ilişkin anlam karmaşasının ve kavramsal karışıklığın giderilmesine yardımcı olacağı düşünülür.

Alman Korsan Partisi, 2006 yılında bilgiye ücretsiz erişim ve mahremiyetin korunması olarak anlaşılan internet özgürlüğüne adanmış bir parti olarak kurulmuştur. Parti, ilk üç yılında kongrelerinde tüm üyelere oy hakkı veren radikal demokratik bir örgütsel yapıyı benimsemiştir. Ancak 2009 yılında internet sansürüne karşı yürütülen başarılı bir kampanya sonucunda partinin üye sayısı on kat artmıştır. Korsanlar, dört eyalet parlamentosunda (Berlin, Kuzey Ren Vestfalya, Saarland ve Schleswig-Holstein) ve Avrupa Parlamentosu'nda temsil hakkı kazanmıştır. Üye sayısı 30.000'in üzerine çıkmıştır. Bu ani genişleme, politika önerilerinde bulunma ve bunları oylama konusunda hepsi eşit güce sahip olan binlerce katılımcının yer aldığı parti kongrelerinin nasıl yönetileceği ve üyelerin karar alma kapasitelerini ellerinden almadan katılımın nasıl ölçeklendirileceği sorunu gündeme getirmiştir (Deseriis, 2022, s. 474). Bu ihtiyaca binaen *LiquidFeedback* yazılımı kullanılmaya başlanmıştır.

2009 yılında Jan Behrens, Axel Kistner, Andreas Nitsche ve Björn Swierczek sadece akışkan demokrasi ile ilgili fikirleri değil, aynı zamanda akışkan demokrasi fikirlerinin ötesine geçen orantılı azınlık temsili ve tercihlili oylama gibi diğer özellikleri içeren *LiquidFeedback*'i geliştirmişlerdir (Behrens, 2017, s. 15). Bu yazılım çok sayıda insanın partilerinde veya örgütlerinde karşılaştıkları sorunları dile getirmesine, müzakere etmesine ve bu sorunlara yönelik çözüm önerilerine sunmasına olanak tanır. Yazılım doğrudan ve temsili karar alma sistemlerini birleştirerek her kullanıcıyı potansiyel bir siyasetçi yapmak için tasarlanmıştır. Herhangi bir üye başka bir üyeye vekâleten oy verebilir. Böylece bir temsilciye oy vermek yerine kişisel bir delege atayabilir (Ramos, 2015, s. 181). Bu yazılım, herhangi bir partiden bağımsız olarak, siyasi partilerin veya diğer kuruluşların kendi bünyelerinde akışkan demokrasiyi uygulamalarına yardımcı olmak için hazırlanmıştır. Akışkan demokrasi modelinin temel unsurlarının yanı sıra, kullanıcıların tüm katılımcılara eşit davranıldığı kolektif bir karar alma sürecine dâhil olmalarına yardımcı olmak için belirli bir kurallar dizisi akışkan demokrasi fikriyle harmanlanmıştır (Behrens, 2017, s. 15).

LiquidFeedback farklı türde kararlar vermek için kullanılabilir, örneğin:

- bir kuruluşun bütçesini etkileyen kararlar almak,
- bir kuruluşun manifestosunu değiştirmek veya buna karar vermek,
- bir kuruluşun tüzüğünün değiştirilmesi veya

- parlamento üyelerine tavsiyelerde bulunmak (Behrens vd., 2014, s. 69).

LiquidFeedback'te karar alma süreci dört aşamada gerçekleşir: Kabul, tartışma, doğrulama ve oylama. Kabul aşamasında, katılımcılar bir inisiyatif sunabilir (bir politika önerisi, parti içi örgütsel bir mesele, parti platformu için bir teklif vb.). Başlatıcılar, bir başlangıç yeter sayısını geçmek ve inisiyatifi tartışma aşamasına taşımak için diğer seçmenlerin ve özellikle de yüksek oy ağırlığı olan delegelerin desteğini aramalıdır. Tartışma aşamasının amacı çevrim içi bir forumu çoğaltmak değildir. Ancak başlatıcıların değişiklik önerilerini benimseyerek inisiyatifi değiştirmeye istekli olup olmadıklarını doğrulamak için tasarlanmıştır. Bu noktada değişiklik önerilerinde bulunanlar, destekleri için istedikleri değişikliklerin yapılmasını şart koşabilirler. Tartışma aşaması sona erdiğinde, inisiyatifin onaylanması aşamasına geçilir. Bu aşamada, inisiyatifler düzenlenemez. Destekleyenler, başlatıcıların son dakika değişiklikleri yapmadıklarını doğrular ve desteklerini sürdürmeye veya geri çekmeye karar verir. İnisiyatiften memnun olmayan potansiyel destekçiler - örneğin değişiklik önerileri reddedildiği için - orijinal inisiyatifin değiştirilmiş bir kopyasından oluşabilen rakip bir inisiyatif sunabilirler. Bu özelliğin taktiksel olarak kullanılmasını önlemek için tüm inisiyatiflerin onay aşamasının sonunda ikinci bir nisaba ulaşması gerekir. Son olarak, oylama aşaması, inisiyatifin türüne bağlı olarak farklı oylama sistemleri kullanılır (Deseriis, 2022, s. 473). İnisiyatifler veya öneriler yeterli oya ulaşır ise tasarı veya politikaya dönüşür (Kurtuluş, 2018). Karar alma sürecindeki yapılandırılmış müzakere süreci, *LiquidFeedback*'in merkezi ve en ayırt edici yönüdür. Yapılandırılmış tartışma, yapıcı geri bildirim ve eleştiriyi teşvik etmeyi amaçlar. Yazılım, demokratik bir karar alma süreci için kullanılan diğer müzakere biçimlerini tamamlaması beklenir (Valsagiacom, 2022, s. 72).

LiquidFeedback'in bir diğer ayırt edici özelliği, kullanıcılara oylarını konuya göre diğer kullanıcılara delege etmesine imkân tanınmasıdır. Yazılımın tasarımcıları, tüm katılımcıların eşit derecede bilgili olduğunu ve her siyasi konuya ilgi duyduğunu varsaymak yerine, belirli inisiyatiflerde delegasyonlara izin verir. Vekâleten oy kullananlar, bu oylarını diğer delegelere devrederek güven ağlarının oluşmasını kolaylaştırabilir. Ancak bu tür bir güven, herhangi bir anda iptal edilebileceğinden açık bir çek değildir. Delegasyon sürecinin akışkanlığı, kökleri internetin merkezi olmayan doğasında yatan ve yeni ortaya çıkan bir siyasi protokoldür (Behrens & Deseriis, 2015) Geçişli delegasyonlar tüm sistemin merkezinde yer alır ve tüm karar alma sürecinde önemli bir rol oynar (Deseriis, 2022, s. 472). Platform, üç delegasyon düzeyi arasında ayırım yapar:

- Bir organizasyonel birim içindeki tüm konu başlıklarındaki her mesele için delegasyon (örneğin siyasi partinin bir şubesi veya organizasyonun tamamı),
- Bir organizasyonel biriminin belirli bir konu başlığındaki (örneğin “trafik”) tüm meselelerde delegasyon,
- Birlikte oylanacak, hâlihazırda mevcut, birbiriyle yarışan tekliflerden oluşan bir grup olan tek bir konu için delegasyon (Behrens vd., 2014, s. 26).

Herkes bir fikir öne sürebildiğinden ve kullanıcılar hem bir konu üzerinde tartışabildiğinden hem de bu yetkisini başkalarına delege edebildiğinden, işlevsel olarak temsilci veya politikacıları sistemden uzaklaştırır. Bir kullanıcı delegasyonlar aracılığıyla güç kazanabilir ve aynı hızla güç kaybedebilir. Böylece akışkan demokrasi fikri hayata geçer (Ramos, 2015, s. 182). Dinamik yapısıyla akışkan demokrasi yazılımının seçmen veya siyasetçiler arasında ayırım yapmadığı anlaşılır. Her bir katılımcı ya bizzat süreçlere dâhil olur ya da seçim (oy) hakkını ve otoritesini delege edebilir.

Gizli oy pusulalarının kullanımına izin vermemesi, *LiquidFeedback*'in bir diğer özelliğidir. Şeffaflığı sağlamak ve elektronik dolandırıcılığı önlemek için yazılım, herkes tarafından kaydedilen ve doğrulanabilen bir oylama sistemi kullanır. Ancak oy vermenin kamusal niteliğinin bir bedeli vardır. Çünkü modern demokrasilerde, oy vermenin mahremiyeti ve anonimliği, bireysel özerkliği ve seçme özgürlüğünü korumak için temel kabul edilir. *LiquidFeedback*, gizli oylamanın istendiği veya gerekli olduğu ortamlar için uygun değildir. Ancak bu sınırlılık, Almanya'nın Friesland ve Rothenburg ilçeleri ile Wunstorf ve Seelze şehirlerinin, vatandaşlarına çeşitli konularda danışmak için yazılımı benimsemelerini engellememiştir (Behrens & Deseriis, 2015). *LiquidFeedback* platformu oylamanın doğrulanabilirliğini sağlamak için delegasyonların tahsisi de dâhil olmak üzere tüm kararları şeffaf ve tüm katılımcılar tarafından görülebilir hale getirmek için tasarlanmıştır (Deseriis, 2022, s. 473). Bu platformda şeffaflığın sağlanması adına tüm süreçler kayıt altına alınır ve denetlenebilir. Katılımcılar verileri istedikleri an kontrol edebilirler. Böylece tartışmaya yer bırakmayacak bir yapı hedeflenir.

LiquidFeedback platformu, akışkan demokrasiden çok daha fazlasını içerir: Akışkan demokrasi, *LiquidFeedback*'in ayrılmaz bir parçası olsa da *LiquidFeedback*, katılımcılarına her katılımcının eşit haklara sahip olduğu ölçüklenebilir bir tartışma sürecine katılma yetkisi verir. *LiquidFeedback*, katılımcılara devam eden karar süreçlerine katılabilecekleri imkânları sağlar. Platform, demokratik çoğunluk yönetimi ilkesini takip ederken, karar alma süreci etkin azınlıkların diğer azınlıklara zarar vermesini engellemek için birden fazla mekanizma içerir

(Behrens vd., 2014, s. 111). Eşit bir tartışma sürecinde örgütlenme için gerekli olan dört husus *LiquidFeedback*'te mevcuttur:

- iş bölümü yoluyla ölçeklenebilirlik (geçişli delegasyonlar/akışkan demokrasi ile gerçekleştirilir),
- azınlıkların orantılı temsili (kolektif tartışma süreciyle gerçekleştirilir = moderatöre/lidere ihtiyaç duyulmaz);
- şeffaf olmayan lobiciliğe karşı koruma (tamamen şeffaf bir karar süreciyle gerçekleştirilir),
- alternatif inisiyatiflere eşit muamele (tercihli oylamayla gerçekleştirilir) (Behrens & Deseriis, 2015).

Tüm bu önlemler katılımcıların seslerinin eşit bir şekilde duyulmasını ve karar alma süreçlerine katılımlarının artırılmasını hedefler. *LiquidFeedback* yazılımının akışkan demokrasinin fiiliyata dökülmesi hususunda örnek bir model sunduğu söylenebilir.

6. AKIŞKAN DEMOKRASİYE VE LIQUIDFEEDBACK'E YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Geçişli ve esnek delegasyon sistemi akışkan demokrasinin merkezinde yer alır. Bir yurttaş oyunu bir başkasına delege edebilir. O delege de aynı şekilde aldığı oyu, diğer bir delegeye devredebilir. Böylece bir temsilci/vekil birikmiş delegasyonları alabilir. Son aşamada nihai karar için daha yüksek temsil gücüne sahip delegeler oluşabilir (Sala, 2022, s. 89). Bu geçişli ve sınırsız delegasyon hakkının, akışkan demokraside ve *LiquidFeedback* platformunda temel sorun olarak görülen gücün bazı delegelerin elinde yoğunlaşması (StreetDogg, 2012) ve süper delegelerin (Deseriis, 2022) varlığına yol açtığı düşünülür.

Pek çok kişi, delegasyon yetkisinin çok düzeyli oluşunun (delegasyonların geçişliliğini kullanarak) denetlenemez bir güç yarattığını veya tek adam tek oy ilkesini ihlal ettiğini iddia eder (Behrens vd., 2014, s. 30-32). Bu çerçevede gücün eşit olmayan bir şekilde dağıldığı iddiası, Almanya'da federal düzeyde kullanılan *LiquidFeedback* platformunda ilk beş delegenin 2010'da oyların yaklaşık üçte birine hâkim olduğunu gösteren verilerle destekleniyor. 2011'de toplam oyların yaklaşık yarısını temsil eden süper delegelerin görece ağırlığı artmıştır. Akışkan demokrasi teorisi, delegeler her zaman geri çağrılabilmesi için bu tür dengesizliklerle resmi olarak ilgilenmezken, *LiquidFeedback* yazılımında delegasyonların tüm karar alma sürecine uygulandığını unutmamak gerekir. Bu nedenle, süper delegeler yalnızca rakip inisiyatiflerdeki oylama sonucunu büyük ölçüde etkileme kabiliyetine sahip

olmakla kalmaz, aynı zamanda inisiyatiflerin ilk kabul yeter sayısını geçmesi için süper delegelerin desteği de çok önemli hale gelir. Elbette federal parti kongresi herhangi bir inisiyatifi onaylama veya reddetme yetkisini elinde tutmuştur. Ancak kongrede sunulan birçok önerge daha önce *LiquidFeedback* aracılığıyla sunulmuş, değiştirilmiş ve seçilmiş olduğundan süper delegeler parti gündemini önemli ölçüde etkilemiştir (Deseriis, 2022, s. 476). Bu nedenle akışkan demokrasinin temsili demokraside oluşan iki farklı sınıf sorununu (tüm yasama dönemi boyunca karar alma yetkisine sahip olmayan sıradan vatandaşlar ile temsili elitler/siyasetçiler) farklı şekilde (eşit olmayan oy ağırlıkları ile) de olsa yeniden yaratma riski ile karşı karşıya olduğu düşünülür (Blum & Zuber, 2016, s. 177). Katılımcılara aynı oy ağırlığının verilmemesi, bir kişinin kararının diğerinkinden iki kat, üç kat, on kat, hatta yüz kat daha önemli olmasına sebebiyet verir. Delegelerin oy ağırlığına ilişkin teknik bir sınır yoktur. Sistem tüm oyların tek bir kişiye delege edilmesine imkân tanır. Oylama sonucu, kişisel seçimlere ilişkin dolaylı oylardan ve konuyla ilgili doğrudan oylardan oluşur. Tek bir kişi ne kadar güç kazanırsa, diğerlerinin doğrudan oylarının önemi o kadar azalır. Süper delegelerin tek başına karar almaya yetecek kadar delegasyon elde etmesi durumunda doğrudan kullanılan oyların marjinalleşmesi durumu söz konusudur (StreetDogg, 2011). Bu bağlamda geçişli ve sınırsız delegasyonun bazı delegelerin etkinliğini arttırdığını ifade etmek hatalı bir değerlendirme olmaz. Ayrıca karar alma süreçlerine katılımı artırması ve kolaylaştırması için tasarlanan akışkan modelin doğrudan katılımı anlamsızlaştırması ve hatta önemsizleştirilmesi gibi bir dikotomi ortaya çıkabilir. Özellikle katılımın azaldığı zamanlarda bazı delegelerin oy ağırlığının doğal olarak artacağı ifade edilebilir. Gücün yozlaştırıcı etkisi de göz önüne alındığında delegelerin devraldıkları oyları kendi çıkarları için kullanmaları olasıdır.

Bir diğer sorun katılımının düşüklüğüdür (Deseriis, 2022; StreetDogg, 2012). Örneğin Almanya'nın Friesland bölgesi, sivil katılımı artırmak için *LiquidFeedback*'i 2012 yılından bu yana kullanır. Vatandaşlar, akışkan demokrasinin temel ilkelerine uygun olarak platform aracılığıyla çeşitli teklifler önerebilir, tartışabilir ve oylayabilirler. En çok oy alan teklifler zorunlu olarak belediye meclisinde tartışılır (Valsangiacomo, 2022, s. 76). Ancak teorinin uygulamaya yansımaları beklenen gibi olmamış ve katılım son derece düşük kalmıştır. Haziran 2013'te LiquidFriesland'ın yalnızca 300 kayıtlı kullanıcısı bulunmaktaydı ve bunların çoğu aktif değildi. LiquidFriesland'ın yöneticisi Djure Meinen, düşük katılım seviyelerinin siyasetçiler tarafından memnuniyetle karşılandığına dikkat çekmiş ve siyasetçilerin sorumluluğun halka ait olduğunu söyleyerek siyasi haklardan mahrum bırakılmayı kurumsallaştırdıklarını iddia etmiştir. Oy verme teknolojisinin söylemi, özgürleştirici gibi

görünse de uygulamadaki rolünün statükoyu korumak olduğu iddia edilir (Mendoza, 2015, s. 50). Benzer şekilde seçmen katılımının düşük olması delegasyonların etkinliğini daha da arttırır. Aktif bireysel seçmenlerin azalması, delegasyonları ve delegelerin kişisel kararlarını ön plana çıkarır (StreetDogg, 2011). Seçmenlerin düşük ilgisi ve katılımı akışkan demokrasinin ve *LiquidFeedback*'in etkinliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Delegasyonlar daha da ön plana çıkmaktadır. Seçmen katılımının arttırılması yerini delegelerin bireysel seçimlerine ve hâkimiyetine bırakıyor gibi gözükmemektedir. Bu bağlamda temsili demokrasinin sorunlarına radikal çözüm önerileri getirdiği düşünülen sistemin meşruiyeti sorgulanmaktadır.

Kullanıcıların kimliğinin doğrulanması, diğer bir ifadeyle, katılımcıların kimliğinin örgütsel ve kurumsal olarak tanınması bir başka sorunlu alandır. Bir katılımcının dijital kimliğinin kurumsal bir süreçte doğrulanması, katılımcıların seçmen gibi mahremiyet hakkına sahip olup olmayacağı sorusunu gündeme getirir (Deseris, 2022, s. 473-474). Modern toplum, kişisel mahremiyetin kamu politikasını etkilemeyi amaçlayan herhangi bir oylama teknolojisinin olmazsa olmaz özelliği olması gerektiği fikri üzerine kuruludur. Bu teknolojileri kullanan bireylere ve topluma makul garantiler verilmelidir. Birey, elektronik oy kullandığı için hiçbir zarar görmemelidir. Seçmenin mahremiyeti ve genel güvenliği korunmalıdır. Bu, genellikle kimliğin gizli tutulduğu mekanizmalar aracılığıyla gerçekleştirilir. Aynı şekilde toplum da, topluluğun görüşlerini meşru bir şekilde yansıtan sonuçlar bekleyebilmelidir. Oylama teknolojisi, sonuçları çarpıtmaya çalışan saldırılara karşı korunmalıdır. Oy hakkı olmayanlar oy kullanamamalı ve her katılımcının yalnızca tek oy hakkı olmalı. Bu genellikle kimlik doğrulama yöntemleriyle gerçekleştirilir (Mendoza, 2015, s. 51). Akışkan demokrasi ve yazılımların karşılaştığı en büyük sorunlardan biri seçmen mahremiyeti ve sistemin doğrulanabilirliğinin aynı anda nasıl sağlanabileceğidir.

Demokratik karar alma süreçlerinin güvenilir olması için doğrulanabilir olması gerekir. Kalıcı güven, ancak katılımcıların tüm süreçlerin doğru yürütüldüğünü bizzat denetleyebilmeleri ihtimalinden doğar. Yalnızca bir otorite tarafından gerçekleştirilen doğrulama, demokratik bir sistemde kalıcı güven oluştur(a)maz (Behrens vd., 2014, s. 39). Bu güveni sağlamak adına akışkan modelde her katılımcının oyu kaydedilir ve belgelenir (Behrens & Deseriis, 2015). Gizli elektronik oy pusulaları oluşturmak mümkündür, ancak bunlar seçmenler tarafından doğrulanamayacaktır. Doğrulanabilirliğe ihtiyaç varsa, oy verme bilgisayarları yerine gerçek sandıklarda gizli oy kullanmak mümkündür. Ancak doğrulanabilir elektronik oylama elde etmenin tek yolu açık elektronik oylama yapmak ve mahremiyetten feragat etmektir (Behrens vd., 2014, s. 53). Akışkan demokrasi yazılımlarında kullanılan veya delege edilen oylar kayıt

altına alınır ve veri tabanında saklanır. Tüm yetkilendirmelerin ve oyların kayıt altına alınması her Korsan Parti üyesini aynı ölçüde memnun etmez. Gizli oylamaların gerektiği durumlar olabilir veya verilerin ifşa (StreetDogg, 2011) veya tahrif edilmesi riski ortaya çıkabilir (Hainisch & Paulin, 2016; Kashyap & Jeyasekar, 2020). Akışkan demokrasi yazılımlarını kullanmanın bazen arzu edilmeyen sonuçlar doğurması olasıdır. Hem kişisel mahremiyetin korunması hem de herkesin denetleyebileceği bir modelin oluşturulması imkânsız değilse bile zordur.

LiquidFeedback Berlin’de tanıtılırken, birçok parti üyesinin anonim olarak katılmaya niyetli olduğu anlaşılmıştır. Ancak tüm kararlar -delegasyonların tahsisinden nihai oylamaya kadar- şeffaf ve açık bir oylama adına kullanıcılar tarafından görülebilir. Bu tasarım seçiminin istenmeyen önemli bir sonucu olmuştur. Pek çok üye, parti liderleri ve hatta devlet kurumlarının üyelerin siyasi profillerini çıkarmaya çalışacağından endişe etmiştir. Aynı zamanda, *LiquidFeedback*’e isimsiz katılım, katılımcıların kimliği bilinmeyen üyelere delegasyon devretmesini imkânsız hale getirmese de çok zorlaştırmıştır. Çözüm olarak gizlilik endişesi taşıyan üyelere, sistemde kayıt edilen e-posta hesabına bağlı olmayan bir kullanıcı adı veya müstear isim kullanarak katılım hakkı verilmiştir. Üyeler, kayıta saklanan e-postayı yalnızca başlangıçta bir davet kodu almak ve sisteme kaydolmak için kullanmışlardır; burada farklı bir e-postayı kaydedip herhangi bir kullanıcı adını seçmekte özgürdüler (Deseriis, 2022, s. 475). Kişisel mahremiyet sorunu bu yolla giderilmeye çalışılsa da sistemin şeffaflığını koruma yükümlülüğü de bulunur.

Öte yandan, her bir toplantının radikal şeffaflığı, insanların akıllarından geçenleri özgürce ifade etmelerini engeller çünkü söylenenlerin dışarı aktarılmayacağına garanti yoktur. Her cümle bağlamından çıkarılmaya ve muhtemelen skandala dönüşmeye meyillidir (Dege, 2016, s. 161). Şeffaflık eksikliği ise sisteme yönelik güvensizlik duygusu oluşturabilir. Parti içindeki yetkinlikleri gerçek bir hassasiyetle oy ağırlığına dönüştürebilmek için delegasyonların seyrini, kimlerin bunları kullanmasına izin verildiğini, nerede ve ne ölçüde biriktiğini/toplandığını kaydedebilmek ve araştırmak gerekir. Bu durum bireysel oylar için de geçerlidir. Oylamadan önce kendi oyunuza ne olacağını takip etmenin tek yolu, delegenizin ve diğer delegelerin peşinden koşmak ve onlara her bir oy için ne yapacağını sormaktır (StreetDogg, 2011). Bu durum bireylerin gerçek etkilerini görmeyi ve anlamayı zorlaştırır. Veri fazlalığı ve sistemin karmaşıklığı yazılımın şeffaflık iddiasını zedeler ve aynı zamanda tam şeffaflığın sağlanması da kişisel mahremiyetin korunamaması gibi farklı sorunlara neden olabilmektedir.

Akışkan demokrasinin ve *LiquidFeedback* yazılımının avantajları olmakla birlikte sistem dezavantajları ve sınırlılıkları da barındırır. Oyların delege edilebilmesi ve delegasyonların sınırsız geçişliliği daha fazla delegasyon sahibi olan delegelerin karar alma süreçlerinde ve siyasa yapımında etkinliğinin artmasına/yoğunlaşmasına neden olur. Üst düzey delegelerin desteği olmadan bireysel doğrudan katılım anlamsızlaşabilir. Aynı şekilde sisteme katılımın düşmesi de hem gücün bazı delegelerin elinde yoğunlaşmasına neden olabilir hem de sistemin güvenilirliğini zedeleyebilir. Akışkan demokrasinin şeffaflık ve doğrulanabilirlik iddiası da beraberinde kendine has sorunlara neden olur. Elektronik açık oylama güvenilir, doğrulanabilir ve adil bir karar alma süreci hedefiyle yola çıkarken, mahremiyete ve veri güvenliğine ilişkin sorunları da beraberinde getirir. Dijital kimliklerin doğrulanması, verilerin uzun süre saklanması ve sistemin karmaşıklığı (delege edilen oyların takibinin zor olması) gibi sorunlar nedeniyle Alman Korsan Partisi tarafından *LiquidFeedback* yazılımı çevrim dışına alınmıştır.

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde demokrasilerin gerilediği ve demokrasi krizinin yaşandığı düşünülür. Demokrasinin beşiği olarak düşünülen Batılı ülkelerde bile temsili demokratik sistemden memnuniyetsizlikler dile getirilir. Birçok ülkede siyaset yelpazesinin aşırı uçları ön plana çıkmaktadır. Bu aşırı uçlar halkın gerçek temsilcileri olduklarını ve milli iradeyi temsil ettiklerini iddia etmektedir. Halkın sesine karar alma süreçlerinde ve siyasa yapımında yeterince yer verilmediği veya halkın bu sürece etkisinin sınırlı olduğu dile getirilir. Huntington (1991)'ın yaklaşımı temel alındığında çoğu demokratik ülkede bir ters dalga yaşandığı ifade edilebilir. Bu bağlamda farklı demokratik modeller ortaya konulmaktadır. Akışkan demokrasi modeli de insanların siyasal süreçlere daha fazla ve daha kolay bir şekilde katılımının mümkün olduğu iddiasındadır.

Akışkan demokrasi, temsili demokrasi ile doğrudan demokrasi arasında bir yerde konumlandırılabilir. Akışkan demokrasi modeli, temsili demokrasiyi doğrudan katılımı güçlendirmeyi hedefler. Korsan partilerin öncülük ettiği akışkan demokrasi modeli demokrasinin temsili modelinin iyileştirilmesi gereği öncülünden hareket eder. Korsanlar demokrasiye radikal yenilikler getirme niyetindedir. Akışkan temsil ile tıkandığı düşünülen ve kriz yaşadığına inanılan demokrasiye yeni bir işleyiş ve açılım kazandırılması hedeflenir. Teknolojik uygulamalarının da yardımıyla hayata geçirilebilecek demokrasinin akışkan modeli ile devlet yönetiminde ve siyasa yapımında radikal değişiklikler yapılabileceği düşünülür. Temsili demokrasinin mevcut repertuarının doğrudan demokrasi araçları ile geliştirilmesi amaçlanır. Akışkan modelin bir müzakere aracı olarak kamu ve özel kuruluşlar tarafından da

kullanılabileceği belirtilir. Akışkan demokrasi yazılımlarıyla hem karar alma hem de fikir alış verilişinin sağlandığı bir ortam sağlanır.

Akışkan demokrasinin düşünsel kökeni eskilere dayanmakla birlikte kavram sanal âlemde ortaya çıkan yeni bir kavramdır. Bireyler politika alanlarında kendileri doğrudan oy kullanabilir ya da uzman olarak gördüğü veya muhakemesine güvendiği birisine oyunu delege edebilir. Bu yetkilendirme temsili demokrasinin aksine politika alanına özgüdür; sınırsız değildir istenildiği anda geri çekilebilir. Delegasyonlar gönüllüdür ve geçişlidir; oyları kendilerine delege edilen temsilciler (delegeler) bunları başkalarına delege edebilir. Bu konuda bir sınır yoktur. Geçişli delegasyonlar eşit olmayan bir oy ağırlığına sahip olunmasına neden olabilir. Akışkan demokrasiyi ve *LiquidFeedback* yazılımını sadece bir oylama modeline indirgemek hata olur. Aynı zamanda sanal âlemde bir çevrim içi müzakere ortamı sağlanır. Açık, şeffaf ve herkesin katılımına açık bir ortam daha verimli ve kolektif karar almak için kamu ve özel kurumlara yeni bir bağlam sunar.

Akışkan demokrasi ve dijital uygulamaların büyük potansiyele rağmen, ulusal düzeyde bir yana, gerçek karar verme süreçlerinde ve toplumsal düzeyde neredeyse hiç uygulanmamıştır (Dege, 2016, s. 161). Çoğu zaman akışkan demokrasi Alman Korsan Partisi'nin iç işleyişi ile eş tutulmuştur. Akışkan demokrasi fikrini uygulamada en çok somutlaştıran Korsanların başarısız deneyimi (Valsangiacomo, 2022, s. 72) nedeniyle bu modeli göz ardı etmek hatalı bir değerlendirme olur. Sınırlılıkları olmasına karşın dinamik yapısı ile akışkan demokrasi seçim dönemi ayrımı yapmaz ve sürekli olarak doğrudan katılıma açıktır. Akışkan demokrasi modeli, üzerine düşünülmesi ve geliştirilmesi gereken bir yaklaşımdır. Demokrasinin *kasadaki tek oyun* olarak kalabilmesi temsili modele farklı açılımların getirilmesine bağlıdır. Akışkan demokrasi mevcut sistemlerin yerini al(a)masa da bireyler ve yönetim mekanizmaları arasında yeni bir iletişim kanalı olarak hizmet edebilir.

KAYNAKÇA

- Akbulak, Y. (2023). *Kurumsal yönetimde oy hakkı: Tarihi ve politik ekonomi*. <https://legal.com.tr/blog/genel/kurumsal-yonetimde-oy-hakki-tarihi-ve-politik-ekonomi/>
- Bayra, E. (2022). Liberal demokrasinin meşruiyet krizine bir çözüm önerisi olarak akışkan demokrasi: Değeri ve ulusal ölçekte uygulanabilirliği. *Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10(2), 659–690. <https://doi.org/10.56701/shd.1197279>
- Behrens, J. (2017). The origins of liquid democracy. *The Liquid Democracy Journal*, 5, 7–17. https://liquid-democracy-journal.org/issue/5/The_Liquid_Democracy_Journal-Issue005-02-The_Origins_of_Liquid_Democracy.html

- Behrens, J., & Deseriis, M. (2015). *Liquid democracy, its challenges and its forebears | openDemocracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/liquid-de/>
- Behrens, J., Kistner, A., Nitsche, A., & Swierczek, B. (2014). *The principles of liquidFeedback*. Interaktive Demokratie e. V., Berlin, Germany.
- Blum, C., & Zuber, C. I. (2016). Liquid democracy: potentials, problems, and perspectives. *Journal of Political Philosophy*, 24(2), 162–182. <https://doi.org/10.1111/jopp.12065>
- Dege, M. (2016). Liquid democracy and other fixes to the problem of democracy. İçinde M. Denecke, A. Ganzert, I. Otto, & R. Stock (Eds.), *ReClaiming Participation* (ss. 157–174). Media Studies.
- Deseriis, M. (2022). Is liquid democracy compatible with representative democracy insights from the experience of the Pirate Party Germany. *Partecipazione e Conflitto*, 15(2), 466–481. <https://doi.org/10.1285/i20356609v15i2p466>
- Dodgson, C. L. (1884). *The principles of parliamentary representation*. Harrison and Sons.
- Donoso, J. W. (2003). *Liquid Democracy - Pound Python Wiki*. <http://web.archive.org/web/20030801115328/http://twistedmatrix.com/users/jh.twistd/python/moin.cgi/LiquidDemocracy>
- Ford, B. (2002). *Delegative democracy*. <https://bford.info/deleg/deleg.pdf>
- Hainisch, R., & Paulin, A. (2016). Civicracy: Establishing a competent and responsible council of representatives based on liquid democracy. *Proceedings of the 6th International Conference for E-Democracy and Open Government, CeDEM 2016*, 10–16. <https://doi.org/10.1109/CeDEM.2016.27>
- Huntington, S. (1991). Democracy's third wave. *Journal of Democracy*, 2(2), 12–34.
- Johnson, S. (2012). *Future perfect: The case for progress in a networked age*. Riverhead Books.
- Kashyap, S., & Jeyasekar, A. (2020). Binary voting with delegable proxy: An analysis of liquid democracy. *2020 2nd Conference on Blockchain Research & Applications for Innovative Networks and Services (BRAINS)*, 202–203. <https://doi.org/10.1109/BRAINS49436.2020.9223308>
- Kurtuluş, Ö. (2018). *Bir Yazılım Olarak Demokrasi*. <https://medium.com/türkiye/bir-yazılım-olarak-demokrasi-bdaea8db5c1a>
- Mendoza, N. (2015). Liquid separation: Three fundamental dimensions within liquidfeedback and other voting technologies. *EJournal of EDemocracy and Open Government*, 7(2), 45–58. <https://doi.org/10.29379/jedem.v7i2.408>
- Miller, J. C. (1969). A program for direct and proxy voting in the legislative process. *Public Choice*, 7(1), 107–113. <https://doi.org/10.1007/BF01718736>
- Ramos, J. (2015). Liquid democracy and the futures of governance. İçinde J. Winter & O. Ryota (Eds.), *The Future Internet: Alternative Visions* (ss. 173–191). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-22994-2_11
- Sala, J. F. A. (2022). The liquid proposal facing democratic challenges. *EJournal of*

EDemocracy and Open Government, 14(1), 86–103.
<https://doi.org/10.29379/jedem.v14i1.692>

Schwanholz, J., & Zinser, L. (2020). Exploring german liquid democracy – Online-Partizipation auf der lokalen Ebene. *Zeitschrift Für Politikwissenschaft*, 30(2), 299–327.
<https://doi.org/10.1007/s41358-020-00220-9>

StreetDogg. (2011). *The tale of liquid feedback*.
<https://streetdogg.wordpress.com/2011/04/22/the-tale-of-liquid-feedback/>

StreetDogg. (2012). *Senatus populusque piratus* | StreetDogg.
<https://streetdogg.wordpress.com/2012/11/11/spqp/>

Valsangiacomo, C. (2022). Clarifying and defining the concept of liquid democracy. *Swiss Political Science Review*, 28(1), 61–80. <https://doi.org/10.1111/spsr.12486>

TRANSPORTATION ON THE DICLE AND FIRAT RIVERS IN ANCIENT AGES

Enver AKIN¹

Abstract

While the Tigris and Euphrates rivers turned Mesopotamia into an agricultural paradise with the survival of people, it seems that living on these rivers with boats and rafts was no longer possible with the Chalcolithic Age. On these two rivers, which originate in Anatolia and flow into the Persian Gulf after merging, previously only the needed goods between Anatolia and Mesopotamia were transported from north to south. However, in later periods, trade began to be carried out through water connections to cities far from the Tigris and Euphrates rivers in Mesopotamia. These transportation activities, carried out with boats and rafts such as Mashoof, Isbiyah, Guffa, Kalaku, Coracle, Balams and Safinahs, turned into a major economic sector in Mesopotamia. The city of Hit, which constantly produced these vehicles for more cargo transportation and safer journeys, became an important industrial center of its time. Since the transportation services on the rivers, which became the locomotive of the Mesopotamian economy, turned into an activity that concerns almost everything, it can be seen that the periodical city authorities introduced some laws and rules for the more orderly and safe operation of these means of transportation.

Keywords: River Transport, Mesopotamia, Tigris and Euphrates Rivers, Trade, Kelek.

¹Dr. Lect., Dicle University, E-Posta: akinenver01@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1588-8113

Atıf/Citation

Akın, E. (2024). Transportation on the Dicle and Firat rivers in ancient ages. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 559-572.

ESKİ ÇAĞDA DICLE VE FIRAT IRMAKLARI ÜZERİNDE TAŞIMACILIK

Öz

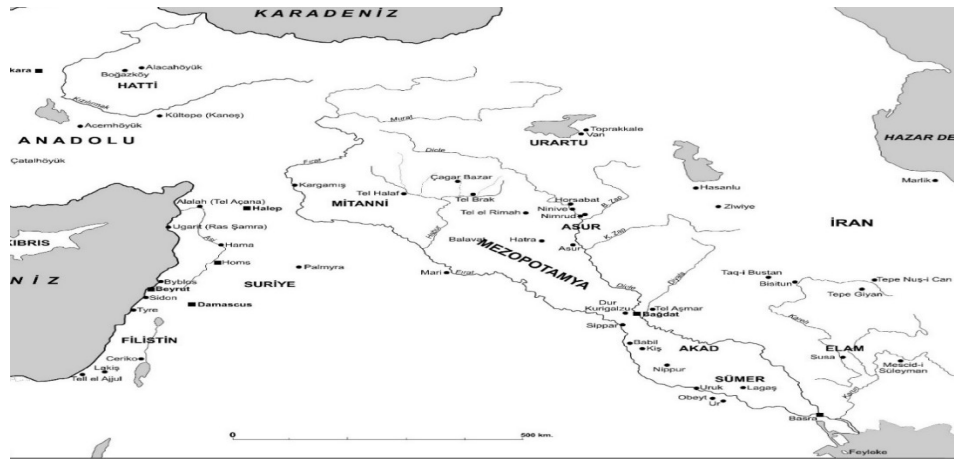
İnsanların yerleşik hayata geçmesiyle Dicle ve Fırat ırmakları Mezopotamya'yı tarım cenneti haline getirirken, Kalkolitik Çağ ile birlikte bu ırmaklar üzerinde kayık ve sallarla taşımacılığın yapılmaya başlandığı görülür. Anadolu'da doğan ve birleştikten sonra Basra körfezine akan bu iki ırmak üzerinde önceleri Anadolu ve Mezopotamya arasında sadece kuzeyden güneye ihtiyaç duyulan mallar taşınmıştır. Ancak, sonraki dönemlerde Mezopotamya'da Dicle ve Fırat ırmaklarından uzak olan kentlere açılmış olan su kanalları üzerinden de ticaret yapılmaya başlanmıştır. Mashoof, İsbiyah, Guffa, Kalek, Coracle, Balams ve Safinahs gibi kayık ve sallarla yapılan bu taşıma faaliyetleri Mezopotamya'da büyük bir ekonomik sektöre dönüşmüştü. Daha fazla yük taşıma ve güvenli yolculuk için sürekli geliştirilen bu araçları üreten Hit kenti dönemin önemli bir sanayi merkezi haline gelmişti. Mezopotamya ekonomisinin lokomotifine haline gelen ırmaklar üzerindeki taşımacılık hizmetleri hemen herkesi ilgilendiren bir faaliyete dönüştüğü için dönemin kent yöneticileri tarafından bu taşıma araçlarının daha düzenli ve güvenli işleyişleri için bazı kanun ve kurallar getirdikleri görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nehir Taşımacılığı, Mezopotamya, Dicle ve Fırat Irmakları, Ticaret, Kelek.

1. INTRODUCTION

Transportation activities on the sea and rivers are as old as human history. In the formation of this transportation, the floating of tree stumps of various sizes, which ancient people saw on the sea or rivers, has been inspiring. Although it is known that primitive means of transport were used on the sea or rivers in the Neolithic Age, rafts or boats for transporting people and goods appeared for the first time in Mesopotamia. The reason behind the formation of raft or boat models that emerged in Mesopotamia is undoubtedly the Tigris and Euphrates rivers that form and give life to this region.

The name Mesopotamia (Sevin, 1999. p. 190), which is a combination of the Greek words "Mesos" meaning in the middle or between and "Potamos" meaning river for the region between the Tigris and Euphrates rivers, was first used by ancient writers Polybius (203-120 BC) and Strabon (64 BC – 24 AD) used it (Harmanşah 2005, p. 68). While the Tigris and Euphrates rivers (Figure 1), which determine the borders of the Mesopotamian geography, are located within the borders of Iraq today, some parts in the west and north are within the borders of Syria and Turkey (Bertman, 2003, p. 2). In Egyptian sources, the name "Naharin" was used for Mesopotamia, which is located between the Tigris and Euphrates rivers (Finkelstein, 1962, p. 22), and in late Arabic sources, the name "Cezire", meaning the island between two rivers, was used (Memiş, 2012, p. 5).

Figure 1. Map of Mesopotamia Showing the Tigris and Euphrates Rivers

Resource: <https://www.tarihsinifi.com/6584/mezopotamya-kultur-ve-uygarligi.html>

The Tigris and Euphrates rivers, which are fed by underground water resources as well as the water flowing from the high mountains and valleys of Eastern Anatolia, descend from Anatolia to Mesopotamia, merge in the south and then flow into the sea in the Persian Gulf (Atalay, 1978, p. 59; İplikçioğlu, 1990, p. 45). In the written records of the ancient period, the Tigris and Euphrates rivers appear with different names in different cultures. While it made Mesopotamia a paradise of life and civilization with many cities built on the Tigris and Euphrates rivers and their tributaries (İplikçioğlu, 1997, p. 24; Memiş, 1990, p. 10), thanks to these rivers, various fruit and plant species, especially Fish, bird species and game animals have also joined the economy of the region.

Its total length is 1900 km. 523 km of the Tigris River, which is around 523 km, is located within the borders of Türkiye. The Tigris River was formed by the merger of the foot of Hazar Lake (Gölcük) in the southeast of Elazığ and the waters coming from Hazar Baba Mountain in the south of this lake, and today the connection with Hazar Lake has been cut off (Narçın, 2013, p. 148; Tunçel, 1991, p. 281). Another important source feeding the Tigris River is the Birklinçay (Bırkleyn) cave near Lice, where famous Assyrian reliefs and inscriptions are located (Koroğlu, 1998, p. 1). Tigris River, Idigna/Idigina by the Sumerians, Aranzah by the Hurians (Kiyemet, 2019, p. 30; Reiken, 2001, p. 578) and Sadi-Şadi (Beysanoğlu, 1996, p. 15; Akın & Başaran, 2021, p. 188), it appears as Idiglat by the Akkadians (Bahar, 2010, p. 38) and as Idiglat-Diglat in Assyria (Florioti, 2012, p. 147-159). While the Tigris River is referred to as Idiklad in the Babylonian language (Beysanoğlu, 1996, p. 15), it is seen as Ti-gi-ra in the Elamite language and is referred to as Tigris in Greek (Ünsal, 2012, p. 218).

Its total length is 2800 km. The length of the Euphrates River in our country is 971 km. is around. The Euphrates River, which is fed by the Karasu River in the north and the Murat River in the east, takes the name Fırat after leaving the Keban Dam Lake (Ünsal, 2012, p. 219). While the Euphrates River was known as Puruna among the Hittites (Kuhrt, 2007, p. 316), it is also seen as Mala in some Hittite tablets (Beckman, 1997, p. 158; Kuhrt, 2013, p. 219). While it is generally referred to as Buranun-Buranunu in Sumerians, it is recorded as Purattu in some sources (Borger, 1978, p. 199). The Euphrates River, which is called Purattu in Akkadian and Assyrian languages (Ünsal, 2012, p. 219; Tunçel, 1991, p. 31). It is referred to as Purattu in Babylon (Kuzuoğlu, 2007, p. 186) and Euphrates in Greek (Strabon, 2015, XII,2,1). The Euphrates River, which means fresh water in Arabic (Yıldız, 2011, p. 56), has been a source of life not only for Anatolia but for all the geographies it passes through.

2. TRANSPORTATION ACTIVITIES

The history of transportation on the Tigris and Euphrates rivers, called twin rivers in Mesopotamia, dates back to the Chalcolithic Age. Archaeological findings from the Ubaid Period show that transportation was carried out by boats on rivers and many ports were built. Boat models made of baked clay and bituminized (pitch) dating back to the Ubaid Period in the 5th millennium BC. Boat models seen on cylinder seals dating back to the middle of the 4th millennium BC constitute the earliest examples of river vehicles (Sağlamtimur, 2015, p. 15). The fact that many different boat models made of clay were found in the Ubaid Period building layers in settlements such as Uruk, Eridu, Tell Uqair, As Sabiah and Tell Abada shows how extensive the boat construction technique was in this period, as well as how intensively the boats used in transportation were used (Sağlamtimur, 2015, p. 9). Childe, who conducted research on the subject of river transportation, which has become a remarkable issue, revealed that the earliest cuneiform documents regarding the boat technique belong to the Sumerian period (Childe, 2006, p. 13). In written documents from the reign of Lagash king Gudea, it is mentioned that cedar logs from the Amanos Mountains were transported to Mesopotamia over the Euphrates River for the construction of the Ningirsu temple (Memiş, 2013, p. 27). In cuneiform tablets from the Old Babylonian period, it is stated that grain, fruit-vegetables, fish, milk, oil, humans, animals, precious stones and bricks for construction were transported on the canals connected to the rivers (Bass, 1995, p. 1421). An intense trade network established between the Assyrian cities on the Tigris River and Central Anatolia in the 2nd millennium BC (Köroğlu, 2013, pp. 94-99) was of great importance for Assyrian colonial activities. The commercial goods, which were brought down to the Persian Gulf by

---

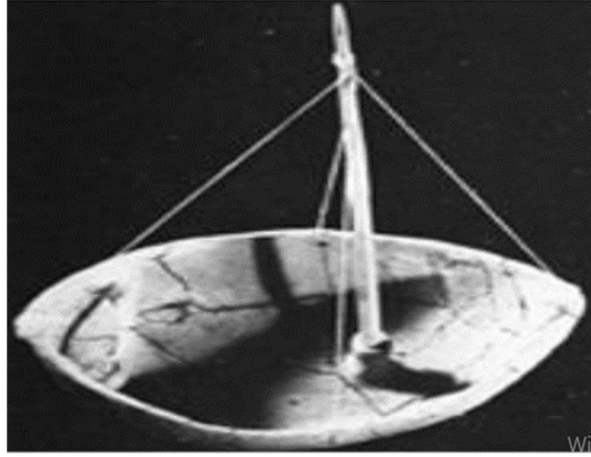
boats through the many port cities established on the banks of the Tigris and Euphrates rivers, were then transported to distant regions such as Dilmun (Bahrain), Magan (Oman) and Meluha further south. While many port cities are known on the Tigris and Euphrates rivers in Mesopotamia, archaeological excavations in recent years have identified new port cities in Anatolia on the Tigris and Euphrates rivers that enable the shipment of trade goods to the south. One of these cities is Çattepe, which was founded where the Botan Stream meets the Tigris River. Archaeological excavations conducted here revealed data that Çattepe was an important port during the Roman Period and that trade goods were shipped from here to the cities of Mesopotamia in the south (Sağlamtimur-Türker, 2012, p. 73; Sağlamtimur, 2015, pp. 29-35). Archaeological data show that river transportation, which became a very important economic activity in Anatolia and Mesopotamia, was secured by the sovereign states of the period. We witness that some legal rules were introduced by the rulers of the period in order to ensure the smooth operation of river transportation and transportation vehicles, which gained more importance especially in Mesopotamia. The best examples of these legal regulations are seen in the laws of Hammurabi written in Akkadian in Mesopotamia. We can understand that these laws provide legal guarantees on issues such as the operation of boats-ships, their construction, tarring, transportation fees or compensation for damages (Kitchen & Lawrence, 2012, p. 167; Tosun & Yalvaç, 1975, 208).

3. VEHICLES AND CONSTRUCTION TECHNIQUES USED IN TRANSPORTATION

It is seen that the vehicles used in river transportation on the Tigris and Euphrates rivers, which are the subject of this study, are made with different techniques and called by various names according to different purposes and load carrying capacities.

Due to the presence of mast slots and mooring holes in a clay boat model unearthed in a grave during the Ubaid rule in the city of Eridu in the Late Chalcolithic Age (5000-3000 BC), this example was taken to the provinces as evidence that sailing boats were used (Figure 2), (Roaf, 1996, p. 122).

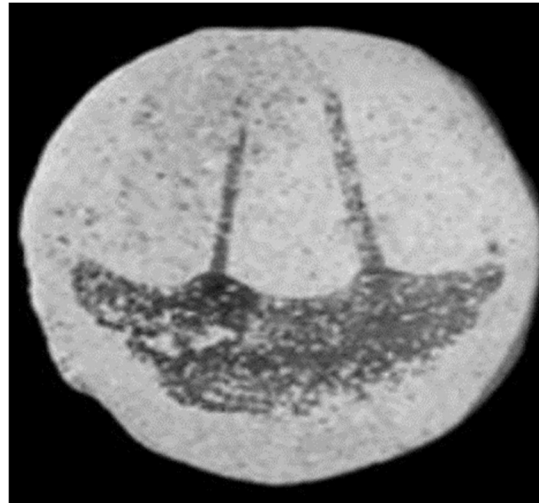
Figure 2. Model of a Sailing Boat Made of Clay from the Reign of Ubaid (5000-3000 BC) in the City of Eridu

Resource: <https://jaysearchaeology.wordpress.com/2019/11/08/>

Likewise, finds of a sailing ship (Figure 3) on a disc made of clay were unearthed in As Sabiyah, located on the coast of the Persian Gulf in the Late Chalcolithic Age (Ekmen, 2015, p. 48).

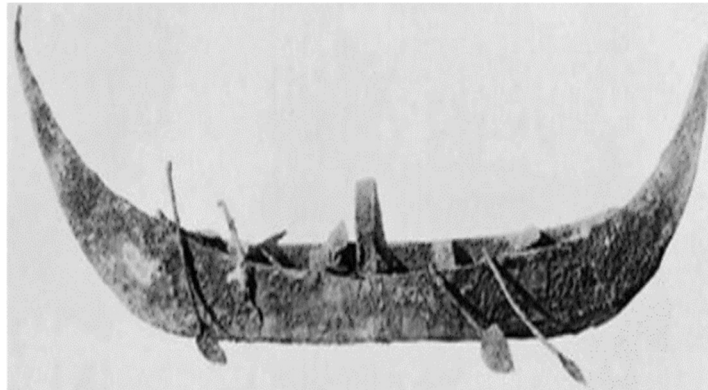
Figure 3. Sailboat Model from the City of as Sabiyah

Resource: <https://www.researchgate.net/figure/The-clay-model-of-a-boat-found-in-one-of-the-chamber>

After the Ubaid rule, in addition to the discovery of different boat models in the tomb of King Abar-gi of Ur (Wooley, 1934, p. 150), rowing boat models known as Mashhoof (Figure 4) were also unearthed. This shows us that instead of sailing boats, which were used for transportation on the Tigris and Euphrates Rivers and constituted the early examples, rowing boats, which they considered safer, may have been preferred due to the possibility of capsizing due to wind (Adamson, 1992, p. 176).

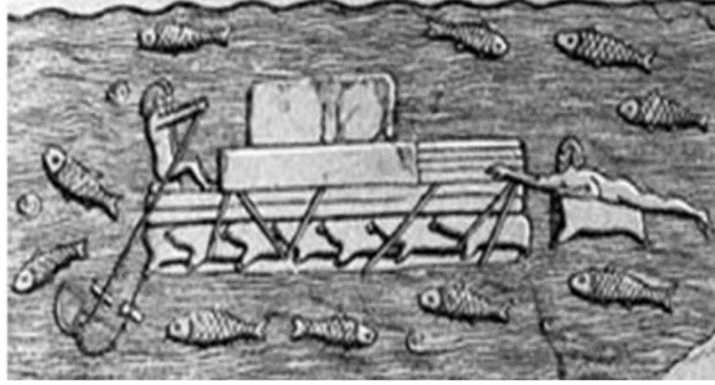
Figure 4. The Boat Known as the Mashhoof, Found in the Tomb of Abar-gi, King of Ur (Mid-Third Millennium BC)

Resource: <https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Silver>

It is known that people, livestock and cargo were transported on the Tigris and Euphrates Rivers thousands of years ago, as we know them in Anatolia, "Kelek". It is known that the keel, which seems to have been used mostly in the Tigris River (Doru, 2013, p. 256), was made by inflating animal hide (Bass, 1995, p. 1421) and was actually used by people as a life preserver to cross rivers before being used as a raft. The idea of making kelek must have been born by observing people crossing the street with these hides, probably by bringing together a large number of hides and mounting them under a platform in order to carry more loads and people (Casson, 2022, p.1). Important information has survived from ancient sources that the Assyrians extensively used rafts made of animal hides, which they called "Kalaku", for river transportation (Güney, 1990, pp. 323-325). It is thought that the raft that Assyrian merchants used to cross rivers during their trade with Anatolia in the early periods, and which they simply named "İlippum" without giving any details, may actually be a type of kelek (Florioti, 2012, p. 148). However, in later periods, Assyrian Emperor Tiglat-Pileser I (1114-1074 BC) and II. In the annals dating back to the reign of the Assyrian Nasir-Pal (884-859 BC), we have obtained inscriptions clearly explaining how the Euphrates River was crossed using keleks made of goat skin (Grayson, 1976, p. 14). The fact that a relief from the Sennacherib period (704-681 BC) depicts the inhabitants of the Lower Euphrates using hide keleks (Figure 5) that were large and durable enough to carry construction stones (Casson, 2002, p. 4) documents how specialized the Assyrians were in making keleks. Indeed, when the raft construction technique depicted in the river transportation scenes seen in these Late Assyrian reliefs is carefully examined, it is understood that it is exactly similar to the keleks used today (Bahar, 1997, p. 41).

Figure 5. The Scene of Carrying Kelek and Stone Blocks for Architectural Structures in a Relief from the Sennacherib Period (704-681 BC)

Resource: Cason, 2002, fig.3

Kelek was prepared by increasing or decreasing the number of overalls for load transportation, type and weight of the load, passenger transportation and special situations, depending on the purpose of use (Doru, 2013, p. 162; Sağlamtimur, 2015, p. 13). According to an average calculation, a kelek made of 150 overalls could carry 2.5-3 tons of load (Doru, 2013, p. 164; Güney, 1990, p. 324). Depending on the purpose of use, keleks with overalls ranging from 300 to 800 and carrying 32 tons were also made, especially for carrying loads. However, large-sized keleks were not preferred because they were difficult to use on water (Doru, 2013, p. 162; Sağlamtimur, 2015, p. 13). Ancient sources and archaeological data show that people have been trading with kelek from Anatolia and surrounding points since the early periods and between important cities such as Mari, Uruk, Ur, Nineveh, Assyria, Babylon, Nippur, Baghdad, Mosul, Samarra and Lagash (Doru, 2013, p. 162). Among the goods transported according to needs, logs cut from the forests of the Southeastern Taurus Mountains, wood to be used as fuel, construction materials, rock salt, mineral ore, grain materials such as wheat and barley of the Diyarbakır basin, which are food for both humans and animals used for their power, have been carried regularly over the Tigris with these keleks for centuries. It greatly reduced labor and costs while moving south (Güney, 1990, p. 325).

Ancient sources provide important information about the vehicles used in river transportation and their construction techniques. The overalls depicted by Herodotus while describing the passage from Assyria to Babylon over the Euphrates River are most likely keleks or similar boats. Herodotus says that the boats that went down the river to go to Babylon were round and made of leather. He mentions that after their wooden ribs were made from willow trees in Armenia, they were covered with animal hide and that they loaded the items into them and

left them adrift. He mentions that these boats were propelled by oars and that there was a donkey inside. When they reached Babylon at the end of the expedition, the goods were sold, the boats were dismantled, and after the wood was sold, the animal hides were collected, loaded on a donkey, and brought back (Herodotus, 2014, p. I, 194). One of the important boat models used in river transportation in Mesopotamia is the Isbiyah (Figure 6). This river boat, also called Kaya, is close to the type of boat depicted on Sumerian seals and continues to be used on the Euphrates River today. It is made of willow or reeds growing on the banks of streams, woven into wickerwork, and then bituminized (pitched) to ensure waterproofness. Since its front part is high and its rear part is rectangular, Isbiyah, which is similar to the boats used in the Sumerian period, fits the description of the boat used on the Euphrates by Herodotus (Herodotus, 2014, p. 1, 194). This type of boat was generally built in the city of Hit, famous for its bitumen deposits, which brought the city of Hit to the forefront in the boat-ship construction sector. Because of this importance (due to its bitumen resources), the city of Hit was insistently requested from the king of Mari by the Babylonian king Hammurabi (Bordreuil et al., 2014, p. 76).

Figure 6. The Boat Model Called Isbiyah.

Resource: https://ankara.edu.tr/pluginfile.php/203580/mod_resource/content/1

Guffa is one of the vehicles used in river transportation in Mesopotamia. It is a type of round basket boat called Guffa in Arabic and “Guppu” in Akkadian (Bas, 1995, p. 1422). According to some researchers, Guffa is considered the oldest boat in the world. These basket-shaped boats were built in Iraq along the banks of the Tigris and Euphrates and continue to be used today (Figure 7). Since it had a spherical shape, boaters would stroke their oars left and right to prevent the boat from turning around itself while moving in streams, ensuring that the boat went on a balanced route. These heavy boats, which were large in size and could carry more than 50 tons of grain, fruit and other products (Bass, 1995, p. 1422), were burned there after

reaching the desired point, as there was no return (Fowler, 2008, p. 9). Instead of overalls, the guffa was constructed from local pomegranate wood, a mixture of date palm and straw, and then bituminized to make it waterproof (Fowler, 2008, p. 9).

Figure 7. The Boat Model Called Guffa, which is Still Used Today

Resource: <https://www.academia.edu/31755573/>

A type of basket boat that is similar to the guffa is the Coracle (Figure 8). It was one of the earliest boat forms used in water transportation in ancient times (Fowler, 2008, p. 9). The round-shaped coracle, built of skins stretched over frames made of willow branches, was sold or burned at the end of the journey, as was the case with other types of boats (Mountjoy, 2005, p. 7). Another boat model used in Mesopotamia, especially in swamps, is the boat called Mashoof. The Mashoof boat type was first discovered in BC It was found in the tomb of A-bar-gi, King of Ur, in the middle of the 3rd millennium BC This boat model, known as "Mashhoof", continues to be used today by those living in the swampy region of Southern Iraq, and its similarities to the models found in the Royal Cemetery of Ur can be seen. Another type of boat used on the Tigris and Euphrates are shallow, flat-bottomed boats called Balams. It is known that the Muhaylahs and Safinahs types, which are sailing boats reaching up to 30 to 80 feet in length, are among the other traditional watercraft used on the river, and were built in the Hit city (Mountjoy, 2005, p. 8).

Figure 8. The Picture Showing the Basket Boat Model Called Corakle, which is Still Used Today

Resource: Fowlwer, 2008, fig. 10

It is seen that river transportation vehicles, which have become a major industry in Mesopotamia, were built in different models and techniques in many cities, especially the city of Hit. Indeed, we can understand from ancient sources that shipbuilding and transportation turned into a large industry and gained an institutional structure in the Sumerian city of Lagash 4500 years ago (Kramer, 2014, p. 60). Close analogues of these raft, rowboat, boat or ship types continue to be used on the Tigris and Euphrates rivers today as an economic value.

4. CONCLUSION

Transport activities on seas and rivers are as old as human history. However, the first place where boats used for transportation first appeared was Mesopotamia. Combining the Greek words Mesos, meaning between, and Potamos, meaning river, it was first used by Polybius and Strabo to describe the geography between two rivers. The Tigris and Euphrates rivers, which form Mesopotamia, are fed by the high mountains and valleys of Anatolia and groundwater and flow into the sea from the Persian Gulf in the south. The Tigris and Euphrates rivers, which gave life to Mesopotamia, were called by different names in various cultures. It is seen that people living in Mesopotamia have been regularly transporting people, livestock and trade goods from north to south in order to meet their needs and trade through these rivers, called twin rivers, since the Chalcolithic Age. From the archaeological findings from the Ubaid Period, it is seen that transportation was made by boat on the rivers and many ports were built. Models of boats made of baked clay and bituminized (pitched) dated to the Ubaid Period in the 5th millennium BC. Boat models seen on cylinder seals dating back to the mid-4th millennium BC are examples of the earliest river vessels. The boats built for

transportation purposes were called by various names depending on their techniques, shapes and sizes. A clay boat model found in a grave during the Ubaid rule in the Late Chalcolithic Eridu city (5000-3000 BC) was seen as the earliest model of sailing boats, as it had mast slots and mooring holes. The most striking among these river tools is the kelek, which is still used today. Kelek, which consists of wooden ribs placed on inflated animal hides, is called Kalaku in Assyrian, Kalakku in Akkadian and Kalak in Aramaic. Apart from kelek, boat types such as Guffa, İsbıyah, Mashoof, Balams, Muhaylahs and Safınahs were also used on the Tigris and Euphrates rivers.

Despite our age dominated by high technology, it is noteworthy that ship-boat models similar to those used thousands of years ago on the Tigris and Euphrates rivers are still used as an economic tool today.

REFERENCES

- Adamson, P. B. (1992). The possibility of sea trade between Mesopotamia and Egypt during the late pre-dynastic period. *Aula Orientalis*, 10.
- Akın, E., & Başaran, C. (2021). Eski çağda Dicle ırmağı ve Grek kültürüne yansımaları. In O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar Boyunca Nehirler, Denizler ve Göller* (pp. 194-208). Doruk Yayınları.
- Atalay, İ. (1978). Erzurum ovası ve çevresinin jeolojisi ve jeomorfolojisi. Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 543, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 91, Araştırma Kitapları serisi No: 81. Sevinç Matbaası.
- Bahar, H. (1997). Fırat bölgesi tarihçesi ve nehir ulaşımı. *Tarih ve Toplum Dergisi*, 27(160), 38-45.
- Bahar, H. (2010). *Eskiçağ uygarlıkları*. Kömen Yayınları.
- Bass, G. F. (1995). Sea and river craft in the ancient Near East. In J. M. Sasson (Ed.), *Civilization of the Ancient Near East* (Vol. 3, pp. 1421-1432).
- Beckman, G. (1997). Plague prayers of Mursilis II. In W. W. Hallo (Ed.), *The Context of Scripture* (Vol. 1, pp. 156-160). Koninklijke Brill.
- Bertman, S. (2003). *Handbook to life in ancient Mesopotamia*. New York: Facts on File.
- Beysanoğlu, Ş. (1996). *Anıtları ve kitabeleriyle Diyarbakır tarihi* (Vol. 1).
- Bordreuil, P., Briquel-Chatonnet, F., & Michel, C. (2014). *Tarihin başlangıçları-eski Yakındoğu kültürü ve uygarlıkları*. Alfa Yayınları.
- Borger, R. (1978). *Assyrisch-babylonische zeichenliste*. Verlag Neukirchen-Vluyn.
- Casson, L. (2002). *Antik çağ'da denizcilik ve gemiler* (G. Ergin, Trans.). Homer Kitabevi.

- Childe, G. (2006). *Kendini yaratan insan (İnsanın çağlar boyu gelişimi)* (F. Ofluoğlu, Trans.). Varlık Yayınları.
- Doru, A. (2013). Diyarbakır-Eğil-Dicle ilçelerinde Kelek taşımacılığı. In Y. K. Haspolat (Ed.), *Tüm Yönleriyle Diyarbakır Dicle İlçesi ve Turizm* (pp. 160-167). Uzman Matbaacılık.
- Ekmen, H. (2015). Filolojik ve arkeolojik verilere göre Anadolu'da M.Ö. II. binde iletişim ve ulaşım aracı olarak nehirlerin önemi, iletişim ağları ve sosyal organizasyon. Ege Yayınları.
- Finkelstein, J. J. (1962). Mesopotamia. *JNES*, 21(2).
- Florioti, H. D. (2012). M.Ö. I. binyıl'da Mezopotamya'da nehir ulaşımı: Asur örneği. *International Journal of History*, 4(4), 147-159.
- Fowler, M. (2008). Coracles. *The Ash Breeze, Journal of the Traditional Small Craft Association*, 39(4).
- Grayson, A. K. (1976). Assyrian royal inscriptions. In H. Geodicke (Ed.), *Records of the Ancient Near East* (Vol. 2, pp. 211). Otto Harrassowitz.
- Güney, E. (1990). Dicle ırmağında kelek taşımacılığı. *Coğrafya Araştırmaları*, 2(2), 323-329.
- Harmanşah, Ö. (2005). Spatial narratives, commemorative practices and the building project: New urban foundations in upper Syro-Mesopotamia during the early iron age. (Doctoral dissertation). University of Pennsylvania.
- Herodotos. (2014). *Herodot tarihi* (M. Ökmen, Trans.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İplikçioğlu, B. (1990). *Eskiçağ tarihinin anahatları I*. Marmara Üniversitesi Yayınları No: 486, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 20.
- İplikçioğlu, B. (1997). *Eskibatu tarihi I: Giriş, kaynaklar, bibliyografya*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kitchen, K. A., & Lawrence, P. J. N. (2012). *Treaty, law and covenant in the ancient Near East, part 1: The texts*. Harrassowitz Verlag.
- Kiyim, K. (2019). Hitit metinlerinde akad çağı ile ilgili kayıtlar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38, 66.
- Koroğlu, K. (1998). *Üç tepe I*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koroğlu, K. (2013). *Eski Mezopotamya tarihi: Başlangıcından Perslere kadar*. İletişim Yayınları.
- Kramer, S. N. (2014). *Tarih Sümer'de başlar* (H. Koyukan, Trans.). Kabalcı Yayıncılık.
- Kuhrt, A. (2007). *Eskiçağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)* (D. Şendil, Trans.). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kuhrt, A. (2013). *Eskiçağ'da Yakındoğu-M.Ö. 3000-330* (D. Şendil, Trans.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Vol. I-II.

- Kuzuoğlu, R. (2007). Eski Asurca metinlerde geçen coğrafya adları. (Unpublished doctoral dissertation). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Memiş, E. (1990). *Tarihi coğrafyaya giriş*. Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 77, Eğitim Fakültesi Yayınları No: 17.
- Memiş, E. (2012). *Eskiçağda Mezopotamya (en eski çağlardan Asur İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar)*. Ekin Yayınevi.
- Memiş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye tarihi: En eski devirlerden Pers istilasına kadar*. Ekin Yayınevi.
- Mountjoy, S. (2005). *Rivers in world history: The Tigris and Euphrates rivers*. Chelsea House Publishers.
- Narçın, A. (2013). *Eski Mısır-Nil'in egzoterik ülkesi*. Siyah Beyaz Kitap.
- Reiken, E. (2001). Der hethitischen šar-tamhari-text: archaisch oder archaisierend. *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*.
- Roaf, M. (1996). *Mezopotamya ve eski Yakındoğu-atlaslı büyük uygarlıklar ansiklopedisi* (Z. Kılıç, Trans.). İletişim Yayınları.
- Sağlamtimur, H., & Türker, A. (2012). Çattepe Höyük. In A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz, & G. Polat (Eds.), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* (pp. 65-76).
- Sağlamtimur, H. (2015). Mezopotamya'da nehir taşımacılığı, kelek kullanımı ve Hasankeyf. *Metro Gastro Dergisi*, 77, 8-15.
- Sevin, V. (1999). *Yeni Assur sanatı I: Mimarlık*. Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Strabon. (2015). *Geographika (Kitap: XII, XIII ve XIV)* (A. Pekman, Trans.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tosun, M., & Yalvaç, K. (1975). *Sümer, Babil, Assur kanunları ve Ammi-iaduqa fermanı*. Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Tunçel, M. (1991). Dicle. In *İslam Ansiklopedisi* (Vol. 9, pp. 281-282). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- Ünsal, V. (2012). Eskiçağda Anadolu su kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 209-224.
- Woolley, C. L. (1934). *Ur excavations, the royal cemetery: Report on the predynastic graves excavated between 1926 and 1931* (Vol. II). Oxford: Oxford University Press.
- Yıldız, M. (2011). Semavi dinlerde Dicle ve Fırat hakkındaki bilgiler ve günümüze yansıyan gerçekler. *Journal of Qafqas University*, 39(4/9), 51-56.